TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR RİVAYETLERİNİN VÂKIA İLE UYUMU VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ -BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ-

DOKTORA TEZİ

Mustafa Oktay GAMGA

ADANA / 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR RİVAYETLERİNİN VÂKIA İLE UYUMU VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ-

Mustafa Oktay GAMGA

Danışman : Doç. Dr. Sami KILINÇLI
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Muhammed YILMAZ
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Tuna TUNAGÖZ
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Şahin GÜVEN
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Şuayip KARATAŞ

DOKTORA TEZİ

ADANA / 2023

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Sami KILINÇLI
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Muhammed YILMAZ

Üye: Doç. Dr. Tuna TUNAGÖZ

Üye: Prof. Dr. Şahin GÜVEN

Üye: Doç. Dr. Şuayip KARATAŞ

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
…/…/2023

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. …. / …. / 2023

Mustafa Oktay GAMGA

ÖZET

TEFSİR RİVÂYETLERİNİN VÂKIA İLE UYUMU VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ -BAKARA SÛRESİ ÖRNEĞİ-

Doktora Tezi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Danışman: Doç. Dr. Sami KILINÇLI
Ocak 2023, 577 sayfa

Bu çalışmada Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûl ortamı bağlamında Medîne sürecinin birçok dönemini içeren, Kur'ân'da işlenen tüm konuları genel anlamda barındıran Bakara Sûresi kapsamında tefsir rivayetlerinin vâkıa ile uyumu, asıl/gerçek nüzûl sebeplerinin tespiti ve âyetlerin tarihlendirilmesi konuları ele alınmıştır. Kütüb-i Tis'a, tefsir ve siyer kaynaklarında geçen esbâb-ı nüzûl rivayetleri incelenerek âyetlerin anlamı ve nüzûl ortamıyla uyumlu, âyetin inişine sebep olması muhtemel en doğru rivayetin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Esbâb-ı nüzûl rivayetleri doğrultusunda rivayet ve dirayet müfessirlerinin rivayetleri tercihteki yöntemleri incelenmiş, kabul ettikleri rivayetin ortaya koydukları te'vile etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde satır aralarında verilen mesajlardan yola çıkılarak, klasik siyer ve tarih kaynakları taranmak suretiyle âyetlerin muhtemel nüzûl tarihlerinin tespiti yapılmıştır.

Araştırmamız neticesinde usûl alimlerinin belirlemiş olduğu esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde geçen ibareler esas alınarak yapılan değerlendirmelerde hatalı sonuçlara ulaşılacağı, doğru tespitler için âyetlerin siyak sibak bütünlüğü, nüzûl ortamı, siyer ve İslam Tarihi kaynaklarında kayıtlı bilgiler değerlendirilmek suretiyle tarihlendirmelere gidilmesinin daha isabetli sonuçlar vereceği tespit edilmiştir.

Buna göre yapılan incelemede Bakara Sûresi'ndeki âyetlerin çoğunun hicretin ilk iki senesinde gelişen olaylar ve ihtiyaçlar müvacehesinde indiği, hacc ibadetinin teferruatı ve faiz, alışveriş hükümleri, bunların şahitliği gibi hukuki konuların ise son iki sene içerisinde inen âyetlerde ele alındığı, böylelikle bütün âyetlerinin Medine döneminde nâzil olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân-ı Kerim, Rivayet, Esbâb-ı Nüzûl, Tarihlendirme, İsnad, Ehl-i Kitap, Müsteşrik.

ABSTRACT

THE COMPABILITY OF TAFSIR NARRATIONS WITH REALITY AND DATING THE VERSES -THE EXAMPLE OF BAKARA-

Ph. D. Thesis, Department of Basic Islamic Sciences
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Sami KILINÇLI
January 2023, 577 pages

In this study, research was conducted on the reasons for the descent of Surah Baqara and the dating of the verses, which includes many periods of the Medina process in the context of the descent environment of the Qur'an, and which contains all the topics covered in the Holy Qur'an in general terms. By examining the narrations of the reasons for descent in Kutub-i Tis′a, tafsir and sirah sources, it is aimed to determine the most accurate narration, which is compatible with the meaning of the verses and the environment of revelation, and which is likely to cause the descent of the verse.

In line with the narrations of the reasons for the descent, the methods of preference of the narrations and dirayat commentators were examined, and the effect of the narration they accepted on the ta'wil they put forward was tried to be determined. Based on the messages given between the lines in the narrations of the reasons for the descent, the possible dates of the revelation of the verses were determined by scanning the classical Sirah an historical sources.

As a result of our research, it has been determined that erroneous results will be reached in the evaluations made on the basis of the phrases in the narrations of the reasons for descent determined by the methodology scholars, and for correct determinations, dating will yield more accurate results by evaluating the integrity of the verses, the environment of descent, the information recorded in the siyer and Islamic History sources.

According to this, it has been determined that most of the verses in the Surah al-Baqara were revealed in response to the events and needs that developed in the first two years of the hijra, and the details of the pilgrimage worship and legal issues such as enterest, the provisions of shopping and their witnessing were discussed in the verses that were revealed in the last two years. So that all of its verses were revealed in the Medina period.

Keywords: Tafsir, The Holy Quran, Narration, Reasons for Descent, Dating, Isnad, People of the Book, Orient.

ÖN SÖZ

Kur'ân'ın nüzûlünün, inananların kimlik inşasını gerçekleştirecek bildirileri kapsayan Mekki âyetlerin ardından, onların ferdî ve sosyal hayatlarını düzenleyen kuralların belirlendiği Medeni âyetlerin nüzûlü takip etmiş, hicretle birlikte Müslümanların yeni mekânlarında karşılaştıkları olaylar çerçevesinde ortaya çıkan problemler, inen âyetlerle çözüme kavuşturulmuştur. İnsanın hidayeti denilen, onun şahsî, sosyal, siyâsî, maddî ve mânevî her türlü yaşantısını yönlendirmeyi hedefleyen Kur'ân, ilettiği bildirimleriyle onu iyiye, güzele, doğruya yönlendirmeyi, bu şekilde kemâle erdirmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle Kur'ân'ın anlaşılmasının, anlamlandırılmasının, ilâhî iradenin neyi amaçladığının tespitinin inananlar için hayati bir kıymeti bulunmaktadır.

Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında, vahyin nüzûlü bağlamında gerçekleşen olayların tespiti, tefsir ve te'vile katkısı bakımından önemlidir. Bazen âyetin, nüzûlüyle alakası olmayan farklı olaylarla ilişkilendirilmesi veya nüzûl sebebinin bilinmemesi, âyeti asıl anlamının dışında farklı mânalarla anlaşılmasına sebep olabilmektedir.

Âyetlerin nüzûl tarihlerinin bilinmesi de Kur'ân'ın anlaşılmasındaki önemli hususlardan biridir. Usûl alimlerinin kanaatlerine göre âyetlerin ne zaman ve nerede, kimler hakkında indiği, olayın şahitlerine dayandırılan rivayetlerle tespit edilirse, bu durum aynı zamanda müsteşriklerin, âyetlerin Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında sahabe tarafından ilk olarak yazıldığı yönünde, Kur'ân'ın beşeri olduğuna dair itirazlarına da ikna edici bir cevap olacaktır. Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde genel olarak Mekki Medeni ayrımı ile yapılmaya çalışılan âyetlerin tarihlerini belirleme gayretleri, mevcut tüm hadis ve tefsir, siyer ve tarih kaynaklarından istifade edilmek suretiyle daha isabetli sonuca ulaştıracak biçimde yapılabilecektir.

Âyetlerin, tefsîr rivâyetlerinde zikredilen, vâkıayla uyumlu asıl nüzûl sebeplerinin ve nüzûl tarihlerinin tespiti konusunda yeterli ölçüde çalışmanın yapılmaması, bu sahadaki ihtiyacı ortaya koymaktadır. Kur'ân'ın tüm âyetlerinin mevcut esbâb-ı nüzûlünü ve nüzûl tarihlerini belirlemek bu çalışmanın hacmini aşacağından, alanı daraltmak suretiyle çalışma, Bakara Sûresi ile sınırlandırılmıştır. Bu yönüyle bu çalışmanın, Kur'ân'ın tüm âyetlerinde uygulanması düşünülen prototip bir yöntem oluşturması hedeflenmektedir.

Bakara Sûresi'nin seçilmesindeki en önemli sebep, sûrenin nüzûl sürecinin Medine döneminin başlangıcından itibaren Hz. Peygamber'in vefatına kadar geçen

birçok dönemi kapsamasıdır. Tevhid, nübüvvet, ahiret, ahlâk ve kısmi ibadet esaslarının işlendiği Mekke döneminde inen âyetlerin ardından, bu konulara ek olarak, Kur'ân'ın ele aldığı şahsi, ailevi, toplumsal, ibadi, siyasi, adli, askeri, uhrevi diğer tüm konuların Medine döneminde işlenmesi münasebetiyle Bakara Sûresi bu konuların çoğunu içerisinde barındırmaktadır.

Çalışmam süresince müfessirlerin Allâh kelâmını anlama, insanlara faydalı olma ve anlamlandırma adına harcadıkları mesaî, emek ve fedakârlıklarına kurdukları her bir cümlede, ortaya attıkları her bir görüşte şahit oldum.

Beni böylesine önemli bir çalışmaya teşvik edip cesaretlendiren başta Prof. Dr. Mustafa Öztürk olmak üzere, tezimin her aşamasında beni yalnız bırakmayan, ümitsizliğe düştüğümde beni yüreklendiren ve her an manevî yardımlarını yanıbaşımda hissettiğim danışman hocam Doç. Dr. Sami Kılınçlı'ya şükranlarımı sunarım.

Mustafa Oktay GAMGA

Adana / 2023

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYANI ..... **iv**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
ÖN SÖZ ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **xv**

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı 1
2. Araştırmanın Kapsamı 3
3. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları 4
4. Araştırmaya Dair Literatürün Değerlendirilmesi 7

BÖLÜM I
ESBÂB-I NÜZÛL VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ KONUSU

1.1. Esbâb-ı Nüzûl'ün Önemi ve Bu Konudaki Sorunlar 12
1.2. Esbâb-ı Nüzûlü Belirten İfade Kalıpları 17
1.3. Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerini Değerlendirme Kriterleri 19
1.3.1. Sahih Olan Rivayetlerin Kabul Edilmesi 20
1.3.2. Rivayetlerde Kullanılan İfade Kalıplarını Dikkate Almak 21
1.3.3. Eşdeğer Rivayetlerde Tercih 22
1.4. Esbâb-ı Nüzûl ve İctihâdîlik 27
1.5. Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Vâkıa ile Uyumu 35
1.6. Âyet ve Sûrelerin Tarihlendirilmesi 37
1.6.1. Mekki ve Medeni Disiplini 37
1.6.2. Nesh Disiplini 39
1.6.3. Kronolojik Tefsir Çalışmaları 41
1.6.4. Müsteşriklerin Çalışmalarının Tarihlendirmeye Etkisi 48

BÖLÜM II
BAKARA SÛRESİ'NİN NÜZÛL ORTAMI VE MUHTEVA TAHLİLİ

2.1. Bakara Sûresi'nin Adı, Fazîleti ve Nüzûl Sürecindeki Yeri 58
2.2. Medine'nin Sosyal ve Dînî Yapısı 63
2.3. Bakara Sûresi'nin Muhatapları ve Diyalektik Nüzûl 69
2.3.1. Medine'nin Yerli Halkı: Evs ve Hazrec 73
2.3.2. Yahudiler 75
2.3.3. Hıristiyanlar 78
2.3.4. Münafıklar 80
2.4. Gayri Müslimlerle İlişkilerin Düzenlenmesi 84
2.4.1. Yahudilerle İlişkiler 86
2.4.2. Hıristiyanlarla İlişkiler 95
2.4.3. Müşriklerle İlişkiler 98
2.4.3.1. Hicret Öncesinde Mekke Müşrikleriyle İlişkiler 98
2.4.3.2. Hicret Sonrasında Medine Müşrikleriyle İlişkiler 102
2.5. Cihad ve Savaş Hukuku 107
2.6. İbâdet Hukuku 117
2.7. Muamelât Hukuku 120
2.8. Hz. Peygamber ve Sahabeye Hitap Eden Âyetler 129
2.8.1. Hz. Peygamber'e Hitap Eden Âyetler 130
2.8.1.1. Bilgilendirme ve Eğitim Maksatlı Hitaplar 130
2.8.1.2. Yahudilerle İlişkileri Belirleyen Hitaplar 132
2.8.1.3. Sahabenin Sorularına Cevap Mahiyetindeki Hitaplar 134
2.8.2. Sahabeye Hitap Eden Âyetler 137
2.8.2.1. Sahabeye Direkt Hitap Eden Âyetler 137
2.8.2.2. Sahabeye Dolaylı Olarak Hitap Eden Âyetler 138
2.9. Yahudi ve Hıristiyanlara Hitap Eden Âyetler 140

BÖLÜM III
BAKARA SÛRESİ 1-177. ÂYETLER'İN NÜZÛL SEBEPLERİNİN TESPİTİ VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ

3.1. 1-20. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 144

3.1.1. Îmân ve Takvâ sahipleri 145
3.1.2. İnatçı Nankör ve İnkârcılar 149
3.1.3. Münafıklar 154
3.1.4. 1-20. Âyetler Genel Değerlendirme 161
3.1.5. 1-20. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 163
3.2. 21-22. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 166
3.3. 23-24. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 168
3.4. 25-29. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 170
3.5. 30-39. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 176
3.6. 40-141. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 179
3.7. 40-46. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 180
3.8. 47-61. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 183
3.9. 62. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 186
3.9.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi 195
3.10. 63-74. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 197
3.11. 75-79. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 201
3.12. 80-82. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 205
3.13. 83-96. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 208
3.14. 97-100. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 212
3.15. 101-103. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 218
3.16. 104-105. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 226
3.17. 106-107. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 231
3.18. 108. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 235
3.19. 109-110. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 242
3.19.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 248
3.20. 111-141. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 250
3.20.1. 111-113. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 250
3.20.2. 114. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 254
3.20.3. 115. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 263
3.20.4. 116-118. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 270
3.20.5. 119. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 272
3.20.6. 120-123. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 275
3.20.7. 124-129. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 279
3.20.8. 130-132. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 282

3.20.9. 133-134. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 285
3.20.10. 135. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 288
3.20.11. 136. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 289
3.20.12. 137. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 291
3.20.13. 138. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 293
3.20.14. 139-141. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 295
3.20.15. 111-141. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 298
3.21. 142-152. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 300
3.21.1. 142-145. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 300
3.21.2. 146-147. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 310
3.21.3. 148-152. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 315
3.21.4. 142-152. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 317
3.22. 153-157. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 319
3.22.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 322
3.23. 158. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 323
3.23.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 327
3.24. 159-162. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 328
3.24.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 332
3.25. 163-167. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 332
3.26. 168-173. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 341
3.27. 174-176. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 346
3.28. 168-176. Âyetlerin Esbâb-ı Nüzûl Bağlamında Değerlendirmesi 349
3.29. 177. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 350
3.30. 163-177. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 354

BÖLÜM IV
BAKARA SÛRESİ 178-286. ÂYETLER'İN NÜZÛL SEBEPLERİNİN TESPİTİ VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ

4.1. 178-182. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 355
4.1.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 361
4.2. 183-187. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 362
4.2.1. 183-185. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 362
4.2.2. 186. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 366

4.2.3. 187. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 368
4.2.4. 183-187. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 374
4.3. 188. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 374
4.3.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi 377
4.4. 189. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 377
4.1.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi 386
4.5. 190-194. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 386
4.5.1. Âyetlerin Tarihinin Belirlenmesi 393
4.6. 195. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 393
4.6.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi 399
4.7. 196. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 399
4.7.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi 402
4.8. 197-203. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 404
4.8.1. 197. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 404
4.8.2. 198. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 407
4.8.3. 199. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 410
4.8.4. 200-203. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 414
4.8.5. 197-203. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 418
4.9. 204-207. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 419
4.9.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 427
4.10. 208-211. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 428
4.10.1. 208-211. Âyetlerin Tarihlendirilmesi 433
4.11. 212-218. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 433
4.11.1. 212-214. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 433
4.11.2. 215. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 438
4.11.3. 216-217. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 441
4.11.4. 218. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 446
4.11.5. 212-218. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 448
4.12. 219-220. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 448
4.12.1. 219-220. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 455
4.13. 221. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 456
4.14. 222-223. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 460
4.14.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 466
4.15. 224-242. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 467

4.15.1. 224-227. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 467
4.15.2. 228. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 473
4.15.3. 229. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 477
4.15.4. 230-231. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 481
4.15.5. 232. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 485
4.15.6. 233-237. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 488
4.15.7. 238-239. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 490
4.15.8. 240-242. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 496
4.15.9. 225-242. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 501
4.16. 243-245. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 501
4.16.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 503
4.17. 246-254. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 504
4.17.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 507
4.18. 255-257. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 508
4.18.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 512
4.19. 258-260. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 513
4.20. 261-274. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 518
4.20.1. 261-269. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 518
4.20.2. 270-271. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 526
4.20.3. 272-274. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 528
4.20.4. 261-274. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 534
4.21. 275-281. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 536
4.21.1. 275-281. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 541
4.22. 282-283. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 543
4.22.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 543
4.23. Sûresi 284-286. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi 544
4.23.1. 284-286. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi 551

SONUÇ VE ÖNERİLER 553
KAYNAKÇA 560
ÖZGEÇMİŞ 577

KISALTMALAR

a.n. : Açıklama notu

(a.s.) : Aleyhisselâm

(r.a.) : Radiyallâhu anh

(s.a.v.) : Sallallâhu Aleyhi ve Sellem

AÜİFD : Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

bkz. : Bakınız

BOZİFDER : Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

c. : Cilt Numarası

DİA : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

Ekev : Erzurum Kültür Eğitim Vakfı

Fak. : Fakültesi

Hz. : Hazreti

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

İSTEM : Necmettin Erbakan Ünv. Ahmet Keleşoğlu İlâhiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi

KSÜ : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

M. : Miladi

MKÜ : Mustafa Kemal Üniversitesi

MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

nşr. : Nâşir

ö. : Ölüm tarihi

s. : Sayfa numarası

SAÜ : Sakarya Üniversitesi

Sos. Bil. Derg. : Sosyal Bilimler Dergisi

şrh. : Şerh

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TESAM : Trakya Üniversitesi Akademi Dergisi

thk. : Tahkik Eden

thrc. : Tahric Eden

trc. : Tercüme Eden

tsh. : Tashih Eden

tsz. : Tarihsiz

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Kur'ân-ı Kerim, insanların hayat prensibi haline getirmeleri gereken yaşam biçimini belirlemek ve onlara yol göstermek için Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş bir kılavuzdur. İnsanların onu rehber edinebilmeleri için öncelikle onu doğru anlamaları, yaşadıkları çağ gereği yorumlayarak istenilenleri tatbik etmeleri gerekmektedir.

Kur'ân öncelikle, ilk olarak muhatap aldığı Arap toplumunun dönemsel şartlarına ve olaylarına mutabık olarak bir söylemde bulunmaktadır. Dolayısıyla hitabın anlaşılabilmesi için o günkü toplumsal yapının, kültürel hazır bulunuşluğun, gelişen olayların ve muhatap aldığı kişi veya grupların her türlü psikososyal ve geleneksel yapısının bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Kur'ân'ın hitabını bugünkü şartlarda, bugüne seslenir şekilde ve yaşanılan vasattaki Arapça'nın kullanılırlığı kapsamında anlamaya çalışmak, günümüz muhataplarını sonu olmayan dipsiz bir kuyunun içinde bırakabilir.

Hâl böyle olunca Kur'ân ifadelerinin nâzil olduğu vasattaki kelime anlamlarının tespit edilmesi yanında, hangi olay üzerine âyetlerinin inmeye başladığının belirlenmesi ve hangi özel ve genel şartları içerisinde barındırdığının ortaya konulması zaruridir. İşte tam bu noktada yapılan çalışmanın, ulaşmak istediği hedef ve maksatları açığa çıkmaktadır.

Bu çalışmayla bir âyetin indiği vasat, tarihsel zaman dilimi ve ortam şartlarınının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'in bütün âyetlerinin nüzûl ortamını tespit etmek çalışmanın zaman sınırlarını zorlayacağından dolayı konunun kapsamı sınırlandırılarak yalnızca Bakara Sûresi üzerinde çalışılmıştır. Yapılan çalışmada Bakara Sûresi'ndeki âyetlerin esbâb-ı nüzûl rivayetleri ve bu rivayetlerin vâkıa ile uyumu incelenerek nüzûl tarihinin tespitine çalışılmıştır.

Esbâb-ı nüzûlün âyetlerin anlaşılmasında önemli katkısı bulunmaktadır. Bazen âyetlerin esbâb-ı nüzûlu bilinmeden veya yanlış belirlenen esbâb-ı nüzûl üzerinden yapılan yorumlar âyetin yanlış anlaşılmasına yol açabilmektedir.

Bir âyetin nüzûl sebebi olarak ilgili kaynaklarda pek çok rivayete rastlamaktayız. İlk dönemlerde esbâb-ı nüzûl kavramının, âyetin anlam alanı ve kapsamı içerisindeki olayların tümünü ifade etmek için kullanılması vâkıa ile uyumlu rivayeti tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı nakledilen rivayetlerin arasından âyetin inişine sebep olan gerçek olayı tespit edebilmek, tefsir açısından âyetin anlaşılması noktasında büyük

önem taşımaktadır. Bu çalışmayla Bakara Sûresi bağlamında zikredilen nüzûl rivayetleri tahlil edilerek vâkıayla uyum arz eden asıl rivayet ve ilgili âyetin Medine döneminin hangi senesinde nâzil olduğunun tespit edilmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın amacı, bu şekilde prototip olarak belirlenen Bakara Sûresi'nin esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin değerlendirilmesine yönelik Kur'an'ın tümüyle ilgili bir yöntem ortaya koymaktır. Ayrıca yapılan bu çalışma ile âyetlerin tefsiri ve nüzûl sebeplerinin uyumu noktasında literatür içerisinde düşülen hataların tespit edilmesi hedeflenmektedir.

Âyetlerin tarihlendirilmesiyle ilgili ilk çalışmalar daha ziyâde Mekki ve Medeni sûrelerin nüzûl sıralamaları çerçevesinde erken dönem tefsir kaynakları ile birlikte ele alınmıştır. Fakat konunun sistematik hale gelmesi, müsteşriklerin 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında yapmış olduğu çalışmalar ve ortaya koyduğu düşünceler neticesinde ağırlık kazanmıştır. Müsteşrikler ilk plânda Kur'ân'ın kaynağını tespit etmeyi hedeflemekle birlikte sonuç olarak Kur'ân'ın Hz. Ebubekir döneminde yazımı ve Hz. Osman döneminde çoğaltılması aşamasında kendi elleriyle uydurduklarını Allah'a yamadıkları şeklinde bir çıkarımda bulunmuşlardır.

Tarih boyunca müsteşriklerin ortaya koyduğu çalışmalarla İslam'a, Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'e karşı önyargılı davrandıkları Müslümanlarca bilinen bir gerçektir. Müsteşrikler kendi aralarında İslam'a karşı objektif, ılımlı ve art niyetli olarak sınıflandırılabilir. İçlerinde hakikati ortaya koymayı hedefleyenler bulunmakla birlikte bunların sayısının çok az olduğu da bilinmektedir.

İslam'ın ve Müslümanların ellerindeki en önemli kaynak olması hasebiyle aleyhte çalışan kimselerin Kur'ân'ı hedef almaları, onu insan eliyle uydurulmuş sıradan bir kitap olarak tanımlamaya çalışmaları, "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) onu yazdığı" veya daha sonraki devirlerde "Allah yazdı" şeklinde bir söylem geliştirilerek "Allah'a iftira edildiği" yönünde itirazda bulunmaları anlaşılabilir bir husustur. Fakat Allah'tan geldiği ve hiç kimse tarafından en küçük bir dahlin bulunmadığı bu Kitabı, Müslümanların net bir şekilde savunabilmeleri için, onların yaptıkları itirazlara makul ve mantıklı cevaplar üretmeleri, sağlam delillerle bu itirazları çürütebilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle Kur'ân âyetlerinin hangi tarihte ve hangi olay veya olgu ile alâkalı olarak indiğinin tespit edilmesi böylesine hayati bir önem arz etmektedir. Âyetlerin tarihlendirilmesi konusu elbette te'vilin üzerine inşâ edildiği yegâne unsur değildir. Fakat tarihî bir verinin kesin kanıt haline gelmesi veya bilgi kaynağı olması ancak onun tarihlendirilmesinden sonra mümkün olabilir. Bu durumda farklı zaman dilimlerinde inen Kur'ân âyetlerinin nüzûl kronolojisini tespit etmek, nüzûl dönemindeki tarihi

olayları doğru bir biçimde okuyabilmek açısından zaruridir. Öncelik-sonralık, neden-sonuç ve benzeri ilişkileri ortaya koyabilmek buna bağlıdır.

Bir âyetin nüzûl sebebi olarak çok farklı rivayetin mevcut olması ve ayrıca tefsir tarihi içerisinde nüzûlle ilintili bilgilerin nüzûl sebebi olarak literatüre dahil edilmesi tefsir ilmi açısından çözümlenmesi gereken büyük bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Âyetlerin nüzûl tarihlerinin tam olarak bilinememesi de Tefsir İlmi açısından çözümlenmesi gereken teknik bir problem olarak bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

2. Araştırmanın Kapsamı

Tefsir tarihinde, esbâb-ı nüzûl ve tefsir rivayetlerinin farklılık/ihtilaf arz etmesi ve âyetlerin iniş tarihlerinin tespiti konusu büyük bir problem teşkil etmektedir. Her müfessirin kendi anlayışı doğrultusunda meseleye yaklaşım tarzı ve bakış açısı bulunmaktadır.

Esbâb-ı nüzûlün, âyetlerin doğru anlaşılmasına katkısı bilinen bir husustur. Fakat Tefsir literatürü incelendiğinde bazen aynı âyetle ilgili 5-6 tarihi olayın sebeb-i nüzûl olarak zikredildiğine şahit olmaktayız. Aynı âyetin farklı zaman dilimlerinde gerçekleşen bir çok olayın ardından indiği elbetteki düşünülemez. Kaynaklarda da belirtildiği üzere bu durum, âyetin bizzat o olay üzerine hemen nazil olduğunu değil, o olayların bu âyetle ilintili olduğunu ifade etmektedir. Hâl böyle olunca âyetin iniş tarihinin tespiti ve zikredilen hangi olay üzerine nazil olduğunun belirlenmesi detaylı bir araştırmayı gerekli kılmaktadır.

Asıl itibarı ile âyetlerin tarihlendirilmesi hususu müfessirlerce tefsirde yardımcı bir unsur olarak kabul edilmekle birlikte tefsir açısından giderilmesi gereken zorunlu bir problem olarak görülmediği için hakkında özel çalışmalar yapılmamıştır. Bununla birlikte müfessirlerin her âyetin muhatap ve tarihini belirlemede özel bir gayret sarfetmeleri de konunun farkında olduklarının göstergesidir. Tarihlendirme, te'vilin üzerine inşa edildiği temel bir husus da değildir. Fakat nüzûl rivayetlerinin tespiti söz konusu olunca âyetlerin kronolojisi ve nüzûl rivayetlerinin tarihlendirilmesi zorunluluk arz etmektedir. Yani âyetlerin nüzûlü dönemindeki tarihî olayları doğru bir şekilde tespit etmek için nüzûl kronolojisini belirlemek zaruridir.

Kur'ân'daki tüm âyetlerin nüzûl kronolojisinin tespiti çok geniş bir zaman dilimini gerekli kıldığından, bu çalışmada bir prototip oluşturmak hedeflenerek

Kur'ân'ın genel muhtevâsını içerisinde barındıran ve nüzûl zamanı olarak hemen hemen tüm Medine dönemini ihata eden Bakara Sûresi araştırma konusu olarak belirlenmiştir.

3. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Bu çalışmada, bilimsel bir çalışmada bulunması gereken vazgeçilmez özellikler olan objektiflik kriterlerine riayet edilerek, bilimsel güvenilirlik ve geçerlilik ölçülerine uygun olarak verilerin toplanması, ardından da toplanan verilerin aynı kriterler doğrultusunda deskriptif bir bakış açısıyla değerlendirilmesine çalışılacaktır.

Öncelikle çalışmanın konusu olan Bakara Sûresi'deki âyetlerin esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin sıhhat dereceleri belirlenecek, farklı nüzûl rivayetlerinden âyetin mânâ, siyak sibak ve nüzûl ortamıyla uyum arz etmeyenler tespit edilerek rivayetler arasında tercihte bulunulacaktır. Rivayetlerin tahlilinde öncelikle hadis kritiği prensipleri gözetilerek öncelikle daha sahîh olanlar belirlenip, bunların arasından âyetin siyâk sibâkıyla uyumlu ve tarihi olaylarla çelişmeyenleri öncelikli olarak değerlendirmeye alınacaktır.

Tefsir kaynaklarındaki rivayetler sıralanırken öncelikle kronolojik olarak önceki devirde yaşamış olan müfessirin rivayetine, daha sonra ileriki asırlarda yaşamış olan müfessirlerin rivayetlerine yer verilecektir. Âyetlerin tefsiri ile ilgili müfessirlerin görüşleri açıklanırken de aynı metod takip edilecektir.

Rivayette belirgin bir ifade kalıbı kullanılmışsa bu ifade tarzının âyetin muhtemel iniş zaman ve ortamında kulanılıp kullanılmadığı araştırılarak âyetin nüzûl sebebi olarak zikredilen rivayetin tarih ve siyer ilmi içerisindeki değeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Siyer kaynaklarında nüzûl tarihi açık olan âyetlerin iniş tarihleri açıkça bildirilirken, rivayetlerde veya kaynaklarda bilgi olmayan âyetler hakkında siyak sibak doğrultusunda üzerinde çalışılan konular çerçevesinde muhtemel iniş tarihi belirlenmeye çalışılacaktır.

Konunun rivayetleri esas alması münasebetiyle çalışma yapılırken hem hadis külliyatının ilgili bölümleri taranacak hem de ilk dönem tefsir kaynakları başta olmak üzere kronolojik olarak rivayet tefsiri külliyatı taranarak âyetler hakkındaki rivayetler tespit edilecektir. Belirlenen rivayetler sened bakımından tahlil edilerek rivayet ve dirayet ehli müfessirlerin âyetin tefsirinde öncelikli olarak tercih ettikleri rivayetler -varsa- belirlenecek, bu tercihin isabetli olup olmadığı tekrardan değerlendirilerek sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Ayrıca bu rivayetlerin âyetin Kur'ân ve sûre içi bağlamıyla uyumu araştırılacak, siyer kaynaklarındaki bilgilerle rivayetler

karşılaştırılarak olayların tarihin hangi dönemiyle ilgili olduğu araştırılarak muhtemel nüzûl tarihinin tespitine çalışılacaktır. Ayrıca âyetlerin tefsiri ile nüzûl sebeplerinin uyumu noktasında literatür içerisinde düşülen hataların tespiti yapılacaktır.

Çalışmamızın ilk bölümünü teşkil eden esbâb-ı nüzûl konusunda klasik Ulûmü'l-Kur'ân eserlerinden Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Muhammed Abdul'azîm ez-Zürkânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Menna′ el-Kattân'ın (ö. 1999) *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Subhi es-Sâlih'in (ö. 1986) *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı, İsmail Cerrahoğlu'nun (ö. 2022) *Tefsir Usûlü* ve *Tefsir Tarihi,* Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü ve Tarihi* isimli eserlerinden istifade edilecektir. Bilhassa İbn Teymiye'nin (ö. 683/1284) *el-Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr* isimli eseri bu konudaki görüşlerin kritiğinin yapılması bakımından müracaat kaynağı olarak kullanılacaktır. Ayrıca ebâb-ı nüzûl konusunda yapılmış tüm akademik çalışmalardan tanım, yorum ve konunun değerlendirilmesi noktasında istifade edilecektir.

Âyetlerde ve rivayetlerde geçen kavram anlamlarının tespitinde Râğıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108-1109) *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*'ı, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ı, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*'u gibi lügatler başta olmak üzere tefsir kaynakları içerisinde Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*'ı ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân*'ı gibi eserlere müracaat edilecektir.

Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin tespitinde kronolojik bir sıralama belirlenerek genel olarak tarihî süreç içerisinde nakledilen rivayetlerde ilk kaynağa ulaşmaya ve en sahih rivayet tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için de öncelikle müstakil olarak âyetlerin esbâb-ı nüzûlü esas alınarak kaleme alınmış Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*'ı, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Lübâbu'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*'ü, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-Ucâb fî Beyâni'l-Esbâb*'ı gibi eserlere müracaat edilecektir. Ardından erken dönem eserlerinden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve İbn İshâk'ın (ö. 151/768) tefsirleri başta olmak üzere, Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmiu'l-Beyân*'ı, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı, Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimu't-Tenzîl*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm'i* gibi kadîm rivayet tefsirlerine, ayrıca aynı metodu takip eden çağdaş müfessirlerden Cemâleddîn el-Kâsımî'nin (1866-1914) *Mehâsinu't-Te'vîl* isimli eserine müracaat edilerek esbâb-ı nüzûl eserlerindeki

rivayetlerle bir karşılaştırma yapılacaktır. Genellikle kronolojik olarak önce gelen eserdeki veya daha sahih görülen rivayet âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak belirtilerek değerlendirme bölümünde diğer kaynaklarda geçtiği yerlere işaret edilecektir. Esbâb-ı nüzûl kaynaklarında zikredilmeyen rivayetler de âyet hakkındaki rivayetler arasına kaydedilerek değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Kütüb-i Tis′a içerisinde tarama yapılarak başta Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'i, Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'i, Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*leri olmak üzere diğer *Sünen* ve *Müsnedler*e müracaat edilerek en sahîh esbâb-ı nüzûl rivayeti tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bazı hadislerin tahlilinde gerek görülen yerde eserlerin şerhlerine müracaat edilecektir.

Hadis ve rivayetlerin tenkid ve tahlilinde İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fikr* ve *Tehzîbu't-Tehzîb* isimli eserlerine müracaat edilecektir.

Rivayetler arasında ne gibi ictihâdî tercihlerde bulunulduğunu tespit etmek için müracaat kaynağı olarak Taberî başta olmak üzere Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbn Âşûr (ö. 1284/1868), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942) ve Muhammed İzzet Derveze'nin (ö. 1984) eserlerine müracaat edilecektir. Yine âyetlerin tefsiriyle rivayetlerin ilişkilendirilmesi noktasında genel olarak tüm tefsir kaynakları taranarak en isabetli tercih bulunmaya çalışılacaktır.

Bilhassa rivayetlerde zikredilen tarihi olaylarla âyetin anlamını buluşturmak ve âyetin muhtemel iniş tarihini tespit için İbn İshâk (ö. 151/768) ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *Sîret*'leri ile Taberî'nin (ö. 310/922) *Tarih*'i, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Cevâmiu's-Sîre*'si, Süheylî'nin (ö. 581/1114) *Ravzu'l-Unuf*'u, İbnu'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *es-Sîretu'n-Nebeviyye*'si, İzzet Derveze'nin (ö. 1984) *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Mustafa Âsım Köksal'ın (ö. 1998) *Hz. Muhammed'in Hayatı* gibi diğer tüm Siyer ve İslam Tarihi eserlerine müracaat edilecektir.

4. Araştırmaya Dair Literatürün Değerlendirilmesi

Bakara Sûresi çerçevesinde nakledilen esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin vâkıa ile uyumunun tespiti ve âyetlerin tarihlendirilmesi konularıyla bağlantılı olarak yakın zamanda birkaç önemli çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmalardan birincisi Abdurrahman Ensari'ye ait *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi Bakımından Bakara Sûresi Örneği*[1] isimli doktora çalışmasıdır. Bu çalışmada, sebeb-i nüzûlün tefsire etkisi üzerinde durulmuş, Taberî (ö. 310/922), Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî (ö. 685/1286) ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsirleri çerçevesinde Bakara Sûresi örneğinde sebeb-i nüzûlün tefsire etkisi incelenmiştir. Çalışma bilhassa bu beş müfessirin eseri ile sınırlandırılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda adı geçen müfessirlerin senedi sahih olmasına rağmen sebeb-i nüzûl rivayetini nâdiren de olsa dikkate almadıkları tespit edilmiştir. Rivayetin desteklediği mânanın tercih edilmesi ve bu rivayete paralel olarak âyetin açıklanmasının, rivayetin yanlış anlaşılmasına engel olduğu ve yapılan te'villerde, tedricilik metoduna vurgu yapıldığı belirtilmiştir.

Abdurrahman Ensari'nin çalışmasında esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin tercihinde kaynak olarak, öncelikle Vâhidî ve Suyûtî'nin esbâb-ı nüzûle dair eserleri olmak üzere tefsir tarihi içerisinden rivayet tefsiri olarak yalnızca Taberî ve İbn Kesîr'in eserleri esas alınmıştır. Bu çalışma ise Kütüb-i Tis'adaki tüm eserleri, esbâb-ı nüzûl kaynaklarının tamamını ve tefsir tarihindeki tüm rivayet ve dirayet tefsirlerini kapsaması yönüyle söz konusu çalışmadan daha geniş kapsamlı bir çalışmadır. Ayrıca Ensari'nin çalışması, yalnızca beş tefsir esas alınmak suretiyle sebeb-i nüzûlün tefsire yansımasını tespit etmesi ve rivayetler arasında gerçek sebeb-i nüzûlü tespit kaygısı taşımaması münasebetiyle bizim çalışmamızdan ayrılmaktadır. Bu noktada yaptığımız çalışma, âyetin nüzûlü dönemindeki asıl sebebi tespite yönelik olup konular incelenirken müfessirlerin rivayete itibar edip etmedikleri de göz ardı edilmemiştir. Araştırma süresince Abdurrahman Ensârî'nin çalışmasına ilgili tefsirler taranırken zaman zaman müracaat edilmiştir.

Bu çalışmaların ikincisi Esra Gözeler'in *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*[2] isimli doktora tezidir. Bu çalışma, İslam alimlerinin sîret ve tefsir alanlarında sunduğu veriler çerçevesinde âyetlerin tarihlendirilmesi konusunu ele almaktadır. Müellifin

---

[1] Abdurrahman Ensârî, *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi Bakımından Bakara Sûresi Örneği*, Şanlıurfa, 2014. (Basılmamış doktora tezi)

[2] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, Kuramer, İstanbul, 2016.

kendi ifadesiyle Kur'ân kronolojisini Mekki-Medeni, esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh, sîret literatürü ve tefsir rivayetleri çerçevesinde incelemeyi amaçlayan bu eser, tarihlendirme konusuna bir giriş mahiyetindedir. Konunun terminolojisi ve literatürü üzerinden Kur'ân'ın nâzil olduğu bağlama ilişkin verilerin tefsir ilminin yöntemsel perspektifiyle yeniden okunmasına çalışmaktadır. Bu eser 1. ve 4. hicrî yıl özelinde nâzil olan Kur'ân âyetlerini tarihlendirmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla bu döneme Bakara Sûresi'ndeki çoğu âyet de girmektedir.

Gözeler'in yapmış olduğu çalışmanın büyük çoğunluğu İslam geleneğinde âyet ve sûrelerin tarihlendirilmesi ile ilgili usûl konularını ve bu konuya yönelik batılı araştırmacıların yapmış olduğu çalışmaları kapsamaktadır. Eserde buna yönelik doyurucu bilgiler verilmektedir. Bu yönüyle eser, sahasında yapılan ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır. Âyetlerin tarihlendirilmesinde ise tamamen siyer kaynaklarında geçen bilgiler doğrultusunda çıkarımlar yapılmıştır.

Gözeler'in çalışması, Medine döneminin ilk dört yılını kapsaması münasebetiyle bu çalışmanın tarihlendirme kısmının bir bölümünü kapsamaktadır. Bu yönüyle çalışma esnasında ilgili yerlerde Gözeler'in çalışmasına da atıflarda bulunulmuştur. Tarihlendirme konusunda çoğu âyette Gözeler'in tespitleriyle aynı sonuca ulaşılmakla birlikte bazı âyetlerde farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu çalışmaların üçüncüsü Halid b. Süleyman el-Müzeynî'nin doktora tezi olarak hazırladığı *el-Muharrer fî Esbâbi Nüzûli'l-Kur'ân*[3] isimli eserdir. Müzeynî eserinin yazılma gerekçesi olarak Vâhidî (ö. 468/1076), Suyûtî (ö. 911/1505) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1448) eserleri başta olmak üzere bu sahada yapılan yeni çalışmalara da atıfta bulunarak esbâb-ı nüzûl konusunda yapılan çalışmalardaki eksiklikleri ve hataları göstermektedir. Müzeynî'nin eseri Kütüb-i Tis′ada yer alan hadis kaynakları çerçevesinde âyetlerin esbâb-ı nüzûlünü tespit etmeyi hedeflemekte, bilhassa sahih hadislerde geçen esbâb-ı nüzûl rivayetlerini tenkid ve tercihleriyle birlikte âyetlerle ilişkilendiren emek verilmiş bir çalışma özelliği taşımaktadır.

Müzeynî'nin eseri bu sahada yalnızca hadis kaynaklarında geçen rivayetlerle sınırlı tutulmuş dar alanlı bir çalışmadır. Ancak biz çalışmamız esnasında tefsir rivayetleri içerisinde, hadis kaynaklarında zikredilmeyen pek çok rivayetle karşılaştık. Bazı âyetlerin sebeb-i nüzûlünü hadisler işlemezken tefsir kaynaklarında bunlarla ilgili pek çok rivayete rastladık. Müzeynî'nin yaptığı çalışmanın hedefinin âyetlerin asıl

[3] Hâlid b. Süleymân el-Müzeynî, *el-Muharrer fî Esbâbi Nüzûli'l-Kur'ân*, Dâru İbni'l-Cevzî, Dammam (Suudi Arabistan), 2006

sebeb-i nüzûlünü tespit olmasından dolayı tefsir rivayetlerindeki bilgilerin değerlendirmeye alınmaması büyük bir eksiklik ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte çalışmamız esnasında Müzeynî'nin eserine tercih edilen ve edilmeyen yönlerini bildirmek suretiyle zaman zaman atıflarda bulunulmuştur.

Bu eserlerin yanısıra çalışmamızda bilhassa esbâb-ı nüzûl konusu çerçevesinde pek çok eser ve makaleden de istifade edilmiştir. Bunlardan Ahmet Nedin Serinsu'nun *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*[4] ve *Kur'ân ve Bağlam*[5] isimli eserlerleri Esbâb-ı Nüzûl ilmini bütün yönleriyle incelemeyi hedeflerken, Kur'ân'ın anlaşılmasında bu bilginin ortaya çıkardığı sonuçları uygulamalı olarak değerlendirmeye çalışmaktadır. Yine aynı yazarın "Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım" isimli makalesi[6] bu konuda yapılmış çalışmaların öncülerinden sayılmaktadır. Muhsin Demirci'nin "Esbâbu'n-Nüzûlün Kur'ân Tefsirindeki Yeri" isimli makalesi[7] aynı doğrultuda esbâb-ı nüzûlün tefsir ilmi içerisindeki önemini vurgulayan çalışmalardandır.

Abdurrahman Ensârî'nin "Sebeb-i Nüzûlün Tesbit ve Tercih Kuralları" isimli makalesi[8] sebeb-i nüzûlü tespitte rivayetler arasında tercih metodlarını açıklayan konuya odaklı kapsamlı bir çalışmadır. Selim Türcan'ın "Tefsir Tarihçiliği Bağlamında Klasik Esbâb-ı Nüzûl Yaklaşımının Değerlendirilmesi" isimli makale[9] ise Tefsir Tarihi içerisinde bu konudaki klasik anlayışa eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır.

Bir âyet hakkında çok farklı sebeb-i nüzûl rivayetinin kullanılıyor olması, âyeti yorumlamada karşılaşılan önemli problemlerden biridir. Bu konuda Halil Aldemir'in "Esbâb-ı Nüzûl Rivayetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili" isimli makalesi[10] konuyu irdeleyen önemli çalışmalardandır.

Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde anlatılan olaylardan yola çıkılarak bu bilgilerin siyer kaynaklarıyla karşılaştırılması sonucunda âyetin nüzûl tarihiyle ilgili bir takım verilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. İşte Ali Rızâ Gül'ün "Kur'ân Âyetlerini

---

[4] Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şule Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1994

[5] Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, Şule Yay., İstanbul, 2008.

[6] Ahmet Nedim Serinsu, "Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım", *I. Kur'ân Sempozyumu*, haz. M. Akif Ersin vd., Ankara Bilgi Vakfı Yay., 1994.

[7] Muhsin Demirci, "Esbâbu'n-Nüzûlün Kur'ân Tefsîrindeki Yeri", *MÜİFD*, 11-12/1993-94 (1997), s. 18.

[8] Abdurrahman Ensari, "Sebeb-i Nüzûlün Tesbit ve Tercih Kuralları", *Şırnak İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1 yıl: 5, c. V, sayı: 9, s. 72.

[9] Selim Türcan, "Tefsir Tarihçiliği Bağlamında Klasik Esbâb-ı Nüzûl Yaklaşımının Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 2, sayı: 1, Bahar 2007, s. 121-122.

[10] Halil Aldemir, "Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 15, sayı: 48, Yaz 2011, s. 142.

Tarihlendirmede Nüzûl Sebeplerinin Rolü" isimli çalışma,[11] âyetlerin tarihlendirilmesinde esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin nasıl anlaşılması gerektiği konusunu tartışmaktadır.

Yakın zamanlarda Sami Kılınçlı'nın kaleme aldığı *Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerini Kur'ân-Siyer Bağlamında Okumak* isimli eser[12] esbâb-ı nüzûl ve tefsir rivayetlerini vâkıa ile uyum, Kur'ân-siyer ilişkisi ve Kur'ân'ın nüzûl süreci gibi kriterler temelinde inceleyen bir çalışmadır. Kılınçlı bu çalışmasıyla Ulûmu'l-Kur'ân eserlerindeki esbâb-ı nüzûl kriterlerini, tefsir literatüründeki rivayetlerin tahlil ve yorumlanmasındaki hataları, eksiklikleri eleştirel bir tarzda değerlendirmekte, alternatif çözüm yolları sunmaktadır.

Kur'ân'ın kronolojik okunuşu ve tefsiri konusunda Selim Türcan ve Ömer Dinç'in "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme",[13] Mesut Okumuş'un, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu-İzzet Derveze Örneği*,[14] Hikmet Koçyiğit'in, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi"[15] Yaşar Kurt'un "Kur'ân'ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsir Üzerine"[16] başlıklı çalışmaları âyet ve sûrelerin tarihlendirilmesi konusunda bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Ayrıca Burhan Çonkor'un "Sûrelerin Belirli Dönemlere ve Olaylara İzâfesi"[17] isimli makalesi âyetlerin vâkıayla uyumu noktasında ortaya çıkan problemleri konu edinmektedir.

Muhammed Abdullah Draz'ın "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tertip Edilmesi Teklifine Edebî Eleştiri"[18] isimli çalışma, konuyu teknik olarak eleştirmektedir. Draz bu makalesinde nüzûl sıralamasına göre tertibin, Kur'ân'ın Rasûlullâh'tan (s.a.v.) beri gelen ve tevkîfî olan tertibini değiştirmeyi hedeflediği ve yıkıcı maksatlar güttüğünden yola çıkarak mevcut Kur'ân tertibindeki hikmetleri sıralamaktadır. Draz'ın

---

[11] Ali Rıza Gül, "Kur'ân Âyetlerini Tarihlendirmede Nüzûl Sebeplerinin Rolü", *Dînî* Araştırmalar, 7/19 (Haziran 2004), s. 218-220.

[12] Sâmi Kılınçlı, *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerini Kur'ân Siyer Bağlamında Okumak*, Araştırma Yay., Ankara, 2022

[13] Selim Türcan-Ömer Dinç, "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme", *Hitit Ünv., İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2, XIV, sayı: 28, (ss. 5-34)

[14] Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu-İzzet Derveze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara, 2009.

[15] Hikmet Okumuş, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", *Hitit Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 2013/1, sayı: 23, c. XII, ss. 181-189.

[16] Yaşar Kurt, "Kur'ân'ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsîr Üzerine", *OMÜ İlâhiyat Fak. Derg.*, 2012, sayı, 33, s. 28.

[17] Burhan Çonkor, "Sûrelerin Belirli Dönemlere ve Olaylara İzâfesi", *Dînî Araştırmalar Derg.,* Ocak-Haziran 2016, c. 19, sayı: 48, ss. 130-152, s. 130.

[18] Draz, Muhammed Abdullah, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifine Edebî Eleştiri", trc. Ahmed Nedim Serinsu, *A.Ü. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 1997.

açıklamalarından onun, âyetlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için tarihlendirmenin yapılmasına değil, geri plânda Kur'ân tertibinin tahrif edilmesi düşüncesine karşı çıktığı anlaşılmaktadır.

BÖLÜM I

ESBÂB-I NÜZÛL VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ KONUSU

1.1. Esbâb-ı Nüzûl'ün Önemi ve Bu Konudaki Sorunlar

Kur'ân-ı Kerîm tüm insanları hidâyete erdirmek, onları dosdoğru bir yaşam biçimine kavuşturmak üzere nâzil olmuştur. Kur'ân, getirmiş olduğu bu bilgilerle ahlâklı, faziletli bir hayatı temellendiren prensipler ortaya koymakta, Allah'a ve O'nun risâletine imânı pekiştiren ilkeler belirleyerek yaşamı şekillendirecek bir anlayışı inşâ etmektedir.

Kur'ân'ın ekseriyeti öncelikle bu genel hedefleri temin etmek üzere inmiştir. Bu nedenle âyetlerin çoğu herhangi özel bir sebebe bağlı olmaksızın insanları hakka, hakîkate, iyiye ve doğruya yönlendirmek, hidâyet ve rahmet olmak üzere inmiştir. Bu ise tartışmaya teşne olmayacak derecede açık ve net bir durumdur.[19] Fakat bazı âyetler, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) yaşamı esnasında cereyân eden olaylar veya içinden çıkılamayan problemlerin peşinden inmiştir. Sahabe, bu âyetlerin inişi sırasında Rasûlullâh (s.a.v.) ile birlikte olayların gelişimine ve yaşanmasına, peşinden âyetlerin nüzûlüne tanıklık ettiler. Yaşanan bu olaylar bazen Allah'ın hükmünün açıklığa kavuşturacağı özel durumlar şeklinde, bazen de tüm toplum açısından umut olacak genel hükümleri gerektiren olaylar şeklinde cereyan ediyordu. Bazı zamanlar da sahabe, anlamadıkları bir konu hakkında İslam'ın hükmünü öğrenmek için bizzat Allah Rasulü'ne sorular soruyor ve hemen peşinden gerçekleşen olay, anlaşılmayan durum veya sorulan sorulara cevap niteliğinde gözlerinin önünde inen vahye şahit oluyorlardı.[20] Dolayısı ile âyetlerin doğru olarak anlaşılmasında bu yaşanmışlık büyük bir değer taşımaktadır. Hattâ ilk zamanlarda tefsir denilince, sahabenin bizzat içinde yaşayıp şahit olduğu bu olayların zikredilmesinin anlaşıldığını söyleyebiliriz.

"Esbâb-ı nüzûl" terkibindeki sebep kelimesi lügatte takip edilen yol, metod, ip, vesile ve vâsıta gibi anlamlara gelir. Hurmanın, kendisiyle tırmanmak istediği ip; suya ulaşmak için kullanılan ip anlamlarında kullanıldığı gibi biriyle ilişkili, alâkalı olma hali, akrabalık bağları anlamında da kullanılmıştır. Çoğulu "esbâb" şeklindedir.

[19] Bkz., Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrâhim, Mekke, tsz., I, 82; Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli, Dâru'l-Kitâbi'l-Gazâlî, Beyrut, 1995, I, 89; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, TDV yay., Ankara 1989, s. 115.Mekke, tsz., I, 82; Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1995, I, 89; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, TDV yay., Ankara 1989, s. 115.

[20] Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, Mısır, 1995, s. 71.

Buradan yola çıkılarak kendisiyle bir şeye ulaşılmak istenen her şey için kullanılır olmuştur.[21] Nüzûl/نزول kelimesi ise n-z-l/نَزَلَ fiilinin masdarıdır. Asıl itibarı ile yüksek bir yerden aşağıya inmek anlamına gelir. Araplar bu sözü, attan veya yüksek bir yerden engin bir yere inen kimse için kullanırlar.[22] Bu iki kelime daha çok tefsir literatürü içerisinde terkip halinde "esbâbu'n-nüzûl/أسباب النزول" şeklinde kullanılmıştır. Bu yönüyle kelime, lügat anlamından çok Hz. Peygamber'in yaşadığı devir içerisinde âyetlerin inişine gerekçe olan olay, olgu, herhangi bir konuyu öğrenmek için Hz. Peygambere sorulan soruyu ifade etmektedir.

Usûl kaynaklarının verileri doğrultusunda tam bir tarif yapacak olursak; Hz. Peygamber zamanında meydana gelen bir hadiseden bahseden, onun hükmünü açıklamak veya bizzat Hz. Peygamber'in kendisine sorulan bir soruya cevap olmak üzere bir veya birkaç âyetin, bazen de bir sûrenin bütünüyle inmesine sebep olan hususlara "Esbâbu'n-Nüzûl" denmiştir.[23]

Şurası bir hakikat ki, Kur'ân âyetlerinin tamamı için bir nüzûl sebebi belirlemek mümkün değildir. Muhsin Demirci ulemânın sadece beş yüz civarında âyetin nüzûl sebebinin olduğunu tespit ettiklerini[24] belirtmiş olsa da biz yapmış olduğumuz yalnızca Bakara Sûresi'ni kapsayan dar çerçeveli çalışmada yüzlerce âyet hakkında pek çok rivayetin bulunduğuna şahit olduk. Bu sebeple ulemânın bildirdiği sayının tutarlı bir tespit olmadığını söyleyebiliriz. Diğer âyetler ise müşahhas bir sebebe bağlı olmaksızın nâzil olmuştur. İbn Teymiye, önemli bir kısmı önceki peygamberlerin kıssaları ile âhirete dair habelerlerden oluşan pek çok âyetin nüzûl sebebini âyetin dışındaki herhangi bir olayda değil, bizzat bu âyetlerin kendi muhtevâ ve mânalarında aramak gerektiğini belirtir.[25] Buna göre âyetlerin büyük bir kısmı özel bir olaya, konuya, belirli bir sebebe bağlı olarak inmeyip, genellikle insanları muhtaç oldukları hususlarda bilgilendirmek, eğitmek, aydınlatmak, yönlendirmek veya uyarmak maksadıyla vahyedilmiştir. Böylece aslında Kur'ân'ın herhangi bir âyetinin sebepsiz ve hikmetsiz

---

[21] Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed/Râğıb el-Isfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrut tsz., s. 220; Ebu'l-Fadl Cemâlu'd-Dîn, Muhammed b. Mükrem b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Vezâratu'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Suudi Arabistan tsz., I, 440; Seyyid Muhammed Murtazâ Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali Hilâlî, Matbaatu Hukûmeti el-Kuveyt, Kuveyt 2004, III, 38.

[22] Râğıb el-Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 488; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs,* XXX, 478.

[23] Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* I, 89; Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân,* s. 71; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dersaadet, İst. tsz., s. 141; Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", DİA, İstanbul 1995, XI, 360.

[24] Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, XI, 360.

[25] Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr,* thk. Adnan Zarzur, Dimaşk 1972, s. 46.

olarak indiği düşünülemezse de esbâb-ı nüzûl tabiri özellikle belirli bir sebebe bağlı olarak inmiş bulunan âyetler için kullanılmaktadır.[26]

Tefsir alimleri nüzûl sebepleriyle ilgili rivayetlerin sıhhatini tespit konusunda oldukça titiz davranmışlardır. Çünkü esbâb-ı nüzûl, bütünüyle rivayetle alâkalı bir disiplin olduğundan, muhaddislerin, hadislerin sıhhati için aradıkları genel şartlar esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde de gerekli sayılmıştır. Zirâ bir âyetin nüzûl sebebi, âyetin inişine şahit olan ve buna sebep olan durumu tespit eden bir sahabînin rivayeti ile bilinebilir. Bundan dolayı müfessirler sahih bir rivayete dayanmadan ictihâd, istidlâl ve muhakeme yoluyla nüzûl sebebini tespit etme çabasını doğru bulmamışlardır.[27]

Bilhassa Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) verdiği şu bilgiye dikkât etmek gerekiyor; sahabe ve tâbiîn "Bu âyet şunun için indirilmiştir" dediklerinde, bununla kastettikleri yalnızca âyetin hangi durumda indiğini, yâni nüzûl sebebini nakletmek değildi, onların asıl belirtmek istedikleri şey âyetin kapsamış olduğu hükmü göstermekti.[28] Bu nedenle nüzûl sebepleriyle alâkalı rivayetlerin bir kısmı, Kur'ân'ın ifade ettiği hüküm ve mânâyı açıklamaya yönelik anlam merkezli rivayetler olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca sebeb-i nüzûl rivayetleri Kur'ân bütünlüğü ve genel ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Aksi takdirde olumsuz sonuçların ortaya çıkması işten bile değildir. Âyetleri yalnızca nüzûl sebepleri çerçevesinde değerlendirmek ve bu sebeplerle sınırlandırmak, yorum zenginliğine engel olduğu gibi, ilâhî mesajın evrensel kimliğine de zarar verir. Bu da Kur'ân'ın genel perspektifinden yola çıkarak çözüm bulma girişimlerine engel oluşturur.[29]

Kur'ân tefsiri ile uğraşanların sebeb-i nüzûlü göz ardı etmeleri düşünülemez. Usûl alimlerinden bir çoğu bu konuda müstakil eserler de kaleme almışlardır. Bunlardan Buhârî'nin (ö. 256/870) hocası Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49), Vâhidî (ö. 468/1076),[30] Vâhidî'nin kitabındaki isnadları hazfederek ihtisâr eden Ca'berî (ö. 732/1332) en meşhurlarıdır. İbn Hacer'in (ö. 852/1448) de bu konuda *el-Ucab fi Beyâni'l-Esbâb* isimli bir eseri bulunmaktadır.[31] Suyûtî (ö. 911/1505), İbn Hacer'in eserinin bir kısmını gördüğünü ancak tam olarak inceleyemediğini söylemektedir. Suyûtî de esbâb-ı nüzûl

[26] Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, XI, 360.
[27] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlul, Beyrut, 1991, s. 10.
[28] Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2006, I, 33.
[29] Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, Şule Yay., İstanbul, 2008, s. 173-174.
[30] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 28.
[31] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 71.

ile ilgili olarak *Lübâbu'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl* isminde, kendi ifadesiyle "Çok vecîz, kapsayıcı, özgün ve eşsiz" bir eser yazmıştır.[32]

Esbâb-ı nüzûl rivayetlerine Kur'ân'daki tarihi olaylar, kıssalar, cennet-cehennem tasvirleri gibi konularda az rastlanırken savaş/cihad, şahsî haller, Medeni hukuk, devletlerarası anlaşmalar gibi konularda daha çok rastlanmaktadır.[33] Bu dağılımın sebebi, söz konusu rivayetlerin teşrî döneminde yaşanan olaylara ilişkin olmasıdır. Doğal olarak bu olayların çoğunun güncel hayat ve siyasi meselelerle ilgili olması beklenecektir. Kur'ân âyetleri nüzûl döneminin söz konusu aktüel sorunlarına cevap olarak inince ilgili âyetlerin daha çok teşrî değeri taşıyan ve hüküm bildiren âyetler olması kendiliğinden bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden de esbâb-ı nüzûl rivayetleri teşrî amaçlı âyetlere yönelik olarak hükmün anlaşılması bakımından bir açıklayıcılık (tefsir) vasfına sahiptir. Alimler de esbâb-ı nüzûl rivayetlerine bu gözle bakmış ve aynı doğrultuda değer atfetmişlerdir.[34]

Bazı kimseler âyetlerin nüzûl sebeplerini bilmenin bir fayda sağlamayacağını, zirâ âyetlerin nüzûlü için bir tarih belirlenemeyeceğini ve tarihin akıp gitmesiyle olayların da geçip bitmiş olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat onlar bu iddialarında hatalıdırlar. Çünkü sebeb-i nüzûlün bir tek değil, pek çok faydası bulunmaktadır.[35]

Sebeb-i nüzûlü bilmenin faydalarını şöylece sıralayabiliriz:

Öncelikle sebeb-i nüzûlü bilmek, bir hükmün yasalaşmasını gerektiren hikmeti açıklığa kavuşturur ve Allah'ın Kur'ân'ı indirmek suretiyle şeriatında belirlediği hikmetleri anlamayı kolaylaştırır.[36] Allah'ın belirlediği yasaların ümmete rahmet olarak gönderilmiş olduğunu ve problemlerin çözümünde toplumun maslahatını gözettiğini anlamasını sağlar.[37] Bu durum mü'minin imanını artırarak Allah'ın hükümlerini uygulamadaki ve kitabıyla amel etmedeki iştiyâkını artırır. İnsaflı kâfirlerin ise bu hükümleri Allah Teâlâ'nın insanlara zorla tahakküm etmek ve azgınlaştırmak için değil, onların iyiliği ve kendi faydalarını gözeterek ikâme ettiğini anlamalarını sağlar. Onları Allah'ın apaçık hükümlerine îmân etmeye sevk eder. Yalnızca insanların zararına olan içkinin tedricî olarak yasaklanması bile bu durumu izah için kâfîdir.[38]

---

[32] Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 82.
[33] Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 141.
[34] Selim Türcan, "Tefsir Tarihçiliği Bağlamında Klasik Esbâb-ı Nüzûl Yaklaşımının Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 2, sayı: 1, Bahar 2007, s. 121-122.
[35] Zürkânî, *Menâhil*, I, 91.
[36] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 82.
[37] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 75.
[38] Zürkânî, *Menâhil*, I, 91.

Nüzûl sebebini bilmek, âyetin kim hakkında indiğini de açıklar. Böylelikle âyetin hükmünün başka şahıslara hamledilmesine mânî olunarak düşmanlıkların ve müşkil durumların ortaya çıkmasının önüne geçilmiş olur.[39]

Sebeb-i nüzûlü bilmek, Kur'ân'ın mânalarının anlaşılması ve bazı âyetlerin tefsirinde sebeb-i nüzûlü bilinmeden bir türlü anlaşılamayan maksatların açığa çıkarılmasında en iyi yöntemdir.[40] Vâhidî bu konuda "âyetin hikayesine vâkıf olmadan ve nüzûl sebebi açıklanmadan tefsiri mümkün olmaz" der. İbn Dakîk el-Îd (ö. 702/1302) de "Sebeb-i nüzûlün açıklanması Kur'ân'ın mânalarının daha iyi anlaşılmasını sağlar" der. İbn Teymiye (ö. 708/1328) ise "Sebeb-i nüzûlün bilinmesi âyetin anlamını tâyin eder, zira sebebi bilmek, müsebbibi bilmeye götürür" der.[41]

Bazen hususî bir sebeple inmiş olan âyet, umûm ifade eden bir lafızla gelmiş olabilir. Bu takdirde lafzın umumiliğine değil de sebebin hususîliğine itibar edenlere göre bu durum, lafzın belirttiği hükmü tahsîs eder.[42] Suyûtî böyle bir durumda lafzın umumiliğine mi yoksa sebebin hususîliğine mi itibar edileceği hususunda usûl alimlerinin ihtilaf ettiğini belirtirken kendi görüşü olarak doğru olanın, lafzın umumiliğine itibar etmek olduğunu açıklar. Gerekçe olarak ise sahabenin ve diğer alimlerin, âyet her ne kadar belli bir şahıs hakkında inmiş olsa da ileride meydana gelen benzer olaylarda delil olarak kabul etmelerini gösterir.[43]

Nâzil olan âyetin lafzı umumi mânâda olur ve tahsîs edilmesine dair bir delil de bulunursa sebebi bilmek, onun tahsis edildiği sınırları aşmasına ve uygun olmayan konuları kapsamasına engel olur. Bu durum, *"Sebebin şeklinin umumi lafza dahil olması kat'îdir ve zannî bir delil olan ictihadla bu şeklin alanı dışına taşırılması kesinlikle câiz olmaz"* şeklindeki icmâ hükmüne dayanmaktadır.[44]

Sahabe, değişik olaylara ve çeşitli sebeplere bağlı olarak indirilen âyetlerin tazammun ettiği mânâ ve hükümleri anlama ve değerlendirme konusunda aynı seviyede değillerdi. Zira onların bir kısmı gündelik işleriyle meşgul olurken diğer bir kısmı ekseriyetle Hz. Peygamber'in yanında bulunuyor ve onun karşılaştığı olayların sebep, sonuç ve teferruatına şahit oluyorlardı. Bu nedenle bilhassa tefsirle ilgilenen sahabe, âyetlerin nüzûlündeki sebeb-i hikmeti daha kolay kavrayabiliyordu. Dolayısı ile sahabe içerisinde tefsirle yakından ilgilenmeyenlerin ve onlardan sonra gelen bir kısım

[39] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 84.
[40] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 76.
[41] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 82-83.
[42] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 28; İbn Teymiye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, s. 47.
[43] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 85.
[44] Zürkânî, *Menâhil*, I, 94; Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 74.

ulemânın tefsirden çekinmeleri hep âyetlerin sebep-sonuç ilişkisini kuramamalarındandır.[45]

Vâhidî, eserinin mukaddimesinde Muhammed b. Sîrîn'den (ö. 110/729) naklen şu sözü rivayet eder: "Ubeyde'ye Kur'ân'ın bir âyeti hakkında sordum. O da bana şöyle söyledi: Allah'tan kork ve doğru konuş! Allah'ın Kur'an'ı hangi hususta indirdiğini bilen kimseler (sahabe) bu diyârdan göçüp gittiler!"[46] Tâbiîn devrinin önde gelen alimlerinden İbn Sîrîn'in rivayetler karşısında böyle bir tavır sergilemesi onun sebeb-i nüzûlle ilgili sahih görüşlere dayanma hususundaki hassâsiyetini ve bu konuda mesnedsiz konuşmanın yanlışlığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda âyetlerin anlaşılmasında nüzûl sebeplerinin ne kadar önemli olduğunu da göstermektedir.

1.2. Esbâb-ı Nüzûlü Belirten İfade Kalıpları

Tefsir rivayetlerinde çoğu zaman bir âyetin nüzûl sebebini belirtmek için pek çok rivayet zikredilmektedir. Bu rivayetlerde râvîler farklı lafızlar kullanmışlardır. Bunlardan hangisinin âyetin nüzûlü zamanında gerçekleşen hadiseye, hangisinin âyetin tefsirine işaret ettiğini tespit etmek için rivayette kullanılan ibareye bakmak müfessirlerin kullandığı en uygun yöntem olmuştur.

Meselâ [سبب نزول الاية كذا] ifadesi kesin ve net olarak âyetin gerçek nüzûl sebebini belirtir. Başka ihtimallere kapı aralamaz.[47] Bu ifade kalıbı ile ilgili olarak Müzeynî, doktora çalışmasında "Tez sürem boyunca bu konudaki araştırma ve okumalarımda herhangi bir nüzûl sebebinin bu şekilde ifade edildiğini bulamadım. Dolayısıyla " سبب نزول الاية كذا/Âyetin nüzûl sebebi şudur" ifadesinin vâkıada bir karşılığı yoktur" demekte, bu ifadenin kullanımına dair Zürkânî'nin (ö. 1948) herhangi bir örnek de sunmadığını belirtmektedir.[48] Konuyu aktaran Abdurrahman Ensârî de aynı şekilde Bakara Sûresi üzerindeki çalışması boyunca bu tarzda bir nüzûl sebebi ifadesine rastlamadığını söylemektedir.[49] Müzeynî'nin çalışması Kütüb-i Tis'a ile sınırlı olmasından dolayı bu ifade kalıbı hadis literatürü içerisinde geçmemiş olabilir. Zürkânî'nin örnek sunmaması sebebiyle bu ifadelerden sanki tefsir külliyatında da bu ifade kalıbının kullanılmadığı zannedilebilir. Ancak biz çalışmamız esnasında bu ifade kalıbını Abdulkâhir

[45] Mustafa Çetin, "Nüzûl Sebepleri", *Diyanet İlmi Dergi,* Nisan-Haziran 1994, c. XXX, sayı: 2, s. 90.
[46] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 11.
[47] Zürkânî, *Menâhil,* I, 96.
[48] Hâlid b. Süleymân el-Müzeynî, *el-Muharrer fi Esbâbi Nüzûli'l-Kur'ân*, Dâru İbni'l-Cevzî, I, 115.
[49] Abdurrahman Ensari, "Sebeb-i Nüzûlün Tesbit ve Tercih Kuralları"*, Şırnak İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 2014/1 yıl: 5, c. V, sayı: 9, s. 72.

Cürcânî'nin (ö. 471/1078) Bakara Sûresi 109. âyetin,[50] İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) de 130. ve 138. âyetlerin sebeb-i nüzûlünü açıklarken kullandığını tespit ettik.[51] Muhtemelen Zürkânî, çok nâdir kullanılan bu ifade kalıbı için örnek belirtmeyi gerekli görmemiş veya kitabını kaleme aldığı esnada ifadenin kullanıldığını bilmekle birlikte hangi müfessirin nerede kullandığını hatırlamamış olabilir. Abdurrahman Ensârî ise araştırmasını birkaç tefsirle sınırlı tuttuğu için üzerinde çalıştığı eserlerde geçen rivayetlerde muhtemelen bu kalıp kullanılmamıştır.

Bazen de "sebep" lafzı kullanılmaksızın âyetin hikayesi serdedildikten hemen sonra, olayın peşinden âyetin indiğini belirten ifadenin hemen başında [ف] harfi kullanılır (فنزلت الاية …….). Bu kullanım biçimi de aynı şekilde âyetin nüzûl sebebine açıkça delâlet eder.[52]

Bazı zamanlarda da Rasûlullâh'a (s.a.v.) bir soru sorulur. Peşinden vahiy gelir ve inen âyetlerle sorulan soruya cevap verilmiş olur. Rivayet içerisinde ne sebep lafzı ne de fâ bulunmaz. Fakat olayın, âyetin nüzûl sebebi olduğu makâm gereği kat'î sûrette anlaşılır. Abdullâh b. Mes'ûd'un Rasûlullâh'a (s.a.v.) rûh hakkında soru sorulması ile ilgili rivayeti bu şekildedir.[53] Böyle bir durum da hüküm olarak âyetin nüzûl sebebini kesin olarak belirtir.

Diğer bir durum olarak rivayetlerde ne sebep lafzı, ne fâ ve ne de soruya binâen verilmiş bir cevap olmaz. Sadece "نزلت هذه الاية فى كذا/Bu âyet şu konu hakkında inmiştir" şeklinde bir ifade kullanılır. Bu ifade tarzı âyetin nüzûl sebebine kesin delil teşkil etmez, âyetin hem iniş sebebine hem de diğer konulara muhtemel olduğunu belirtir ki bu durum âyetin kapsadığı hükümleri açıklayan bir özellik taşır. Karîneler tek başına bu iki ihtimalden birini veya tercih edilen ihtimali belirler.[54]

Zerkeşî (ö. 794/1391), *el-Burhân*'da şöyle der: "Sahabe ve tâbiînin uygulamalarından anlaşıldığına göre onlardan biri "نزلت هذه الاية فى كذا/Bu âyet şu konu hakkında inmiştir" dediği zaman, o bu ifadesi ile âyetin nüzûl sebebini değil, o hükmü kapsadığını kastetmektedir. Bu tarz bir ifade âyetle ilgili olayı nakletme cinsinden

---

[50] (سبب نزولها قول حيى بن أخطب و أبى ياسر بن أحطب و كعب بن الأشرف) bkz., Abdulkâhir Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Tal'at Ferhat-Muhammed Edîb Şekûr, Dâru'l-Fikr, Amman 2009, I, 224.

[51] (سبب نزولها أن ...) İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 147, 151.

[52] Zürkânî, *Menâhil*, 1, 96.

[53] Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Merkezu'l-Buhûsi ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Daru't-Te'sîl, Beyrut, 2012 "İlim", 47; "İ'tisâm", 3; Ebu'l Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Daru't-Te'sîl, Beyrut, 2014, "Sıfâtu'l-Münâfikîn", 32; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Sâlih b. Abdilazîz vd., Mektebetu Dâri's-Selâm, Riyâd, 2013, I, 410.

[54] Zürkânî, *Menâhil*, 1, 96.

olmayıp, âyetle o hükme dair delil getirme cinsindendir."[55] Bir müfessir âyetin sebeb-i nüzûlünü ifade için "نزلت فی کذا /Âyet şu konuda indi" ibaresini kullanır, diğeri de başka bir şey zikrederek aynı ibareyi kullanırsa bununla âyetin nüzûl sebebini değil, tefsiri kastettikleri anlaşılır. Şayet âyetin lafzı hem nüzûl sebebini hem de tefsiri içerisinde barındırabiliyorsa bu durumda iki müfessirin sözü arasında bir çelişki olmadığı anlaşılır. Şayet müfessirlerden biri "نزلت فی کذا /Âyet şu konuda indi" der ve diğer müfessir de onun ileri sürdüğü sebebin aksine açık bir sebep ileri sürerse ikincisine itimad edilir. Diğerinin sözü ise istinbattır.[56]

Buradan anlaşılmaktadır ki, bir âyetin nüzûlü ile ilgili olarak iki rivayet varsa ve bunlardan bir tanesi âyetin veya âyetlerin inişini belirten kesin bir ifade kullanmış, diğeri ise kesin ifade kullanmamışsa; kesin ifade kullanılan rivayet asıl nüzûl sebebini belirtmekte, ihtimalli ifade kullanılan rivayet ise âyetin delâlet ettiği açıklamalara veya tefsire işaret etmektedir. Ayrıca iki farklı rivayetten birinin isnadı sahih, diğeri zayıfsa sahih olan rivayet tercih edilir. İleriki bölümlerde ele alacağımız tefsir rivayetlerinde bu ifade kalıplarının hepsine sık sık rastlayacağız.

1.3. Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerini Değerlendirme Kriterleri

Görüldüğü üzere esbâb-ı nüzûlle ilgili rivayetlerde çok farklı ifade kalıpları kullanılmaktadır. Bu ifadelerden bir kısmı âyetin asıl nüzûl sebebine işaret ettiği gibi bazıları da âyetin tefsiri kabîlinden ifade ettiği kapsam dahilindeki şümûlu bildirdiği belirtilmektedir. Rivayetler incelendiğinde bir âyetin nüzûl sebebi olarak çok sayıda olay gösterilebilmektedir. Bu rivayetlerin sıhhat dereceleri göz önünde bulundurulduğunda asıl nüzûl sebebini bulmak için bir tercihte bulunmak zaruri olmaktadır.

Sebeb-i nüzûl rivayetleri bir çok açıdan Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte zaman zaman tefsir problemlerinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Sebeb-i nüzûl rivayetleri Ulûmu'l-Kur'ân konuları içinde yer almakla birlikte, rivayet olması bakımından aslında hadis ilminin kapsamına girmektedir. Çünkü kısaca bir âyetin inişine neden olan soru veya olay şeklinde tarif edilen esbâb-ı nüzûlü bilmenin tek yolu rivayettir. Ne var ki esbâb-ı nüzûl konusunda nakledilen rivayetlerin tümü hadis otoritelerinin belirlediği tenkid kriterlerine göre sahih değildir. İçlerinde peygamberin ismet sıfatı ve Kur'ân'ın korunmuşluğu ile bağdaşmayacak kadar vahim

[55] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 31-32; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 101.
[56] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 101-102.

uydurma nakiller ile zayıf rivayetler de mevcuttur. Ayrıca kaynaklarda sahih olarak nakledilen bazı rivayetleri birbiri ile karakter, zaman ve mekân bakımından uzlaştırmak da mümkün değildir.[57]

Bundan anlaşılmaktadır ki, âyetlerin asıl nüzûl sebebini ortaya koyabilmek için bir kriter belirlemek zarûrîdir. Rivayetlerin durumuna göre bunları şu alt başlıklar altında inceleyebiliriz:

1.3.1. Sahih Olan Rivayetlerin Kabul Edilmesi

Bir âyetin nüzûl sebebi olarak belirtilen rivayetler çok olur ve hepsi de sebebiyet konusunda geçerli nitelikleri taşırsa bu durumda öncelikle rivayetlerin sıhhat derecesine bakılır. Rivayetlerden birinin isnadı sahih diğerleri değilse tabiî olarak isnadı sahih olan rivayete itimad edilir.

Meselâ Duhâ Sûresi'nin nüzûl sebebi olarak rivayet edilen haberleri incelediğimizde iki rivayete rastlıyoruz. Bunlardan Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) Cündeb el-Becelî'den aktardıkları rivayette Rasûlullâh'ın (s.a.v.) rahatsızlığı sebebiyle iki veya üç gece, gece namazı için kalkamaması ve kimliği belirtilmeyen bir kadının 'Şeytanın (vahiy meleği Cebrâil) seni terketmiş, iki üç gecedir sana yaklaşmıyor' demesi üzerine *"Kuşluk vaktine ve sükûna erdiği zaman geceye andolsun ki, Rabbin seni terk etmedi ve sana darılmadı da…"*[58] âyetlerinin nâzil olduğu bildirilmektedir.[59]

Yine bazı hadis kaynaklarının Hafs b. Meysere'den, onun da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hizmet eden annesi Havle'den aktardığı rivayete göre; bir köpek yavrusunun Hz. Peygamber'in yatağının altına girip orada ölmesi üzerine Cebrâil'in 4 gün görünmemesi, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hizmetçisi Havle'nin köpek leşini bulup çıkarmasından sonra *"... sen de râzı olacaksın"* sözüne kadar Duhâ Sûresi'nin baş tarafından âyetlerin nâzil olduğu belirtilmektedir.[60]

İbn Hacer (ö. 852/1449), *Buhârî Şerhi*'nde bir köpek yavrusu sebebiyle Cebrâil'in gelmemesi hikayesinin meşhur olduğunu fakat bu olayın âyetin nüzûl sebebi

---

[57] Halil Aldemir, "Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 15, sayı: 48, Yaz 2011, s. 142.

[58] Duhâ, 93/1-3.

[59] Buhârî, Tefsîr, "Duhâ", 2; Müslim, "Cihad", 114; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî*, nşr. Sâlih b. Abdilazîz Âlu'ş-Şeyh, Dârusselâm, Riyad, 2000, "Tefsîr", Duhâ; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 484-486; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, XV, 479-480.

[60] Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, nşr. Hamdi Abdulmecîd Selefî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1984, XXIV, 249; Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1967, VII, 292; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 101-102.

olmasının garib olduğunu, zira isnadında tanınmayan bir kimsenin bulunduğunu belirtmektedir. Bu durumda Buhârî ve Müslim rivayetine itimad edilmelidir.[61] Zira Buhârî ve Müslim, hadis ulemâsı indinde diğerlerine göre rivayet tercihinde sıhhat yönünden daha öncelikli bir sıralamadadır.

1.3.2. Rivayetlerde Kullanılan İfade Kalıplarını Dikkate Almak

Daha önce de belirttiğimiz gibi esbâb-ı nüzûl bilgisinin kaynağını rivayetler oluşturmaktadır ve bir âyetin nüzûl sebebi olarak müfessirler çoğu zaman farklı sebepler zikrederler. Böyle bir durumda olaydan bahseden ifade kalıbına bakmak gerekir.

Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde kullanılan ibareler sarih/açık veya ğayr-ı sarîh/kapalı olabilir. Bu duruma göre şayet onlardan her ikisi de "نزلت هذه الأية فى كذا/âyet şu konu hakkında inmiştir" veya "أحسبها نزلت فى كذا/âyetin şu konuda indiğini zannediyorum" şeklinde ihtimal belirten kapalı bir ifade tarzına sahipse ve zikredilenler âyetin kapsadığı konulara dahilse; bununla sebeb-i nüzûlü değil, tefsiri kastettikleri, rivayette belirtilen hususun âyetin anlam alanına dahil olduğunu açıklamayı murâd ettikleri ve aralarında herhangi bir tenâkuz olmadığı anlaşılır.[62] Yoksa bu rivayetlerde belirtilmek istenen -rivayetlerden birinde nüzûl sebebine işâret eden bir karîne/delil bulunması durumu hariç- sebeb-i nüzûl değildir.[63]

"نزلت هذه الأية فى كذا/Bu âyet şu konu hakkında inmiştir" sözü, tefsir eserlerinde çoğu zaman bir şahısla ilgili olarak kullanılır. Meselâ; "Zıhâr âyeti Sâbit b. Kays b. Şemmâs'ın karısı hakkında inmiştir"; "Liân âyeti Uveymir el-Aclânî hakkında veya Hilâl b. Ümeyye hakkında inmiştir"; "Kelâle âyeti Câbir b. Abdillâh hakkında inmiştir." *"Onların arasında Allah'ın indirdikleriyle hükmet…"*[64] âyeti Benî Kurayza ve Benî Nadîr hakkında inmiştir, gibi. Bu tarzda tefsir yapanlar elbette ki âyetin hükmünün yalnızca bu ismi geçen şahıslar hakkında geçerli olduğunu kastetmemişlerdir. Bunu ne bir Müslüman ve ne de akıl sağlığı yerinde bir kimse söyleyebilir.[65] Bu ifadeler, her ne kadar âyetin rivayette bahsi geçen şahısla ilgili olarak nâzil olduğunu belirtmiş olsa da beraberinde aynı olayı veya durumu yaşayan kimseleri de kapsadığını belirtmektedir.

Şayet ifadelerden biri "نزلت فى كذا/bu konu hakkında inmiştir" sözünde olduğu gibi açık değilse ve diğer rivayette de sebep açıkça ifade ediliyorsa, açık ifadeli olan

---

[61] Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, Suriye 2013, XIV, 557; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 92.
[62] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 91.
[63] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 83.
[64] Mâide, 5/49.
[65] İbn Teymiye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, s. 46-47.

rivayete itimad edilir. Diğeri ise muhtemelen âyetin kapsadığı hükümleri açıklamaktadır. Bu duruma misâl olarak *"Kadınlarınız sizin için bir tarladır. O halde tarlanıza nasıl dilerseniz öylece girin"*[66] âyetini zikredebiliriz. Bu âyetle ilgili iki rivayeti karşılaştırdığımızda Nâfi'den (ö. 117/735) gelen rivayette İbn Ömer'in (ö. 73/693) "Bu âyet kadınlara arkadan yaklaşma konusunda inmiştir (نزلت فی)" dediği belirtilmiştir. Câbir'den (ö. 78/697) gelen rivayette ise "Yahûdiler, bir erkek ilişki esnasında karısına arkadan yaklaştığında çocuğun şaşı olacağını söylerlerdi, bunun üzerine *'Kadınlarınız sizin tarlanızdır…'* âyeti nâzil oldu (فنزلت)" denilmektedir. Burada Câbir'in rivayetine itimad edilir. Zirâ onun sözü açık bir nakildir ve bu da nüzûl sebebinde nassdır. İbn Ömer'in rivayeti ise muhtemelen âyetten çıkarılacak hükmü ve tefsiri belirtmektedir.[67] Zira İbn Ömer rivayetinde ihtimal belirten ifade kalıbı olan "Âyet … konusu hakkında inmiştir (نزلت فی)" sözüne yer verilmiştir.

1.3.3. Eşdeğer Rivayetlerde Tercih

Esbâb-ı nüzûl rivayetleri ifade kalıbı ve sıhhat yönünden eşit seviyede olurlarsa bu durumda birini diğerine tercih etmeyi gerekli kılan bir müreccih/tercih sebebi aranır. Tercih sebebi, rivayette bulunan Sahabînin olay ânında orada bulunması veya rivayetlerden birinin diğerine nazaran daha sahih olması olabilir. Bu durumda diğerine üstün gelen rivayet tercih edilir.[68] Buhârî'nin İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652-53) tahrîc ettiği şu rivayet buna misâldir:[69] "Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birlikte Medîne'de dolaşıyordum. O bir hurma dalına yaslanıyordu. Yahudilerden bir grup rast geldi. İçlerinden bazıları şöyle söylediler: 'O'na soru soracaksanız, rûhtan sorun.' Bazıları da: 'Ona hiç bir şey sormayın ki sizin hoşunuza gitmeyecek bir şey söylemesin' dediler. Diğerleri ise 'Hadi sorun!' dediler. Ve Rasûlullâh'a (s.a.v.) rûhun ne olduğu hakkında soru sordular. O da bir süre ayakta durdu ve sonra başını kaldırdı. Anladım ki ona vahiy geliyordu. Vahiy tamamlanınca şöyle söyledi*: "De ki rûh Rabb'imin emrindendir. Sizlere onun hakkında az bir bilgi verilmiştir."*[70]

Tirmizî'nin (ö. 279/892) İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) tahrîc ettiği ve sahih olduğunu belirttiği bir rivayette o şöyle söylemektedir: Kureyşliler Yahudiler'e dedi ki: Bize, bu adama soracağımız bir şeyler söyleyin. Onlar da: 'Ona rûh hakkında soru

---

[66] Bakara, 2/223.
[67] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 83.
[68] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 84.
[69] Buhârî, "İlim", 47; "İ'tisâm", 3; "Tevhîd", 28-29; "Tefsîr", (Benî İsraîl), 13.
[70] İsrâ, 17/85.

sorun' dediler. Onlar da sordular ve peşinden Allah Teâlâ *"Sana rûh hakkında soruyorlar. De ki, rûh Rabbimin emrindendir."* âyetlerini indirdi. Bu defa da Yahudiler: 'Bize bir çok ilim indirildi, Tevrat indirildi. Kime Tevrat indirilmişse, şüphesiz ona bir çok hayır indirilmiştir,' dediler. Bunun üzerine de: *"De ki: Şayet Rabbinin kelimelerini yazmak için denizler mürekkep olsa ... ilh"*[71] âyetleri indirildi.[72]

Bu iki rivayet incelendiğinde ikinci rivayetin, Kureyş'ten bahsetmesi nedeniyle Mekke'de, birinci rivayetin de Medîne'de yaşanmış olması gerekir.

Bu iki rivayeti değerlendirdiğimizde; İbn Mes'ûd olay gerçekleşirken hazır bulunduğu için birinci rivayet daha öncelikli olarak kabul edilmiştir. Sonra bir diğer husus da ulemânın *Sahîh-i Buhârî*'yi diğerlerine nazaran daha makbul ve tercihe şâyân saymış olmalarıdır.[73] Buhârî, İbn Mes'ûd'dan yapmış olduğu rivayeti Ömer b. Hafs b. İyâs, babası, A'meş, İbrâhim, Alkame ve Abdullah b. Mes'ûd senedi ile; Tirmizî ise aynı hadisi Ali b. Haşrem, Îsâ b. Yûnus, A'meş, İbrahim, Alkame ve Abdullah b. Mes'ûd senedi ile rivayet etmiş ve bunun sahih-hasen bir hadis olduğunu belirtmiştir.[74] Dolayısı ile farklı bir sened zinciri ile Tirmizî, Buhârî'nin rivayetini te'yîd etmiştir.[75]

İsrâ Sûresi genel itibarı ile Mekki olmakla birlikte Mennâ' el-Kattân bazı âyetlerinin Medeni olduğunu söyleyerek[76] âyetin nüzûlünde Buhârî rivayetini tercih etmiştir.

Rivayetler tercih noktasında eşit seviyede olurlarsa ve birini diğerlerine tercih etmeyi kolaylaştıracak herhangi bir tercih sebebi de bulunamazsa bu durumda mümkün mertebe araları cem' yoluna gidilir. Bunun için de âyet, nüzûl sebepleri arasındaki zaman yakınlığından dolayı her iki nüzûl sebebi veya nüzûl sebeplerinden sonra inmiş kabul edilir.

Liân âyetini buna misâl verebiliriz. *"Eşlerine zinâ isnadında bulunup da kendilerinden başka şahitleri olmayanların şahitliği, doğru söyleyenlerden olduğuna dair dört defa Allah'ı şahit tutup yemin etmesiyle olur. Beşinci defasında, eğer yalan söyleyenlerden ise, Allah'ın lânetinin kendi üzerine olmasını diler. Kadının da kocasının yalancılardan olduğuna dair Allah'ı dört defa şahit tutup yemin etmesi,*

[71] Kehf, 18/109.
[72] Tirmizî, "Tefsîr", 18.
[73] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 84.
[74] Tirmizî, "Tefsîr", 18.
[75] Bkz., Tirmizî, "Tefsîr", 18.
[76] Bkz., Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 87.

cezayı kendisinden kaldırır. Beşinci defasında, kocası doğru söyleyenlerden ise, Allah'ın gazabının kendi üzerine olmasını diler."[77]

Buhârî, Tirmizî ve diğer sünen sahiplerinin İbn Abbâs'tan tahrîc ettikleri bir rivayete göre[78] bu âyetler Hilâl b. Ümeyye hakkında nâzil olmuştur. Hilâl, Hz. Peygamber'in huzurunda karısının Şerîk b. Sehmâ ile zinâ yaptığı iddiasında bulunmuştur.

Yine Buhârî, Müslim ve diğerlerinin Sehl b. Sa'd'tan tahrîc ettikleri bir rivayete[79] göre ise Uveymir'in Âsım b. Adiyy'e gelerek Rasûlullâh'a (s.a.v.) 'karısıyla birlikte (zina halinde) bir adam bulan kimse hakkında soru sormasını, onu öldürsün mü -ki karşılığında kendisi öldürülecek- yoksa nasıl davranması gerektiğini' sormasını istemiştir.

Bu iki rivayetin arası şöyle cem' edilir: Hilâl'in olayı önce gerçekleşmiş, Uveymir'in bu mes'ele için gelişi de aynı zamana tekabül etmiştir. Bu iki olayın ardından bunların durumu hakkında âyetler nâzil olmuştur. İbn Hacer, aynı âyetle ilgili sebeplerin çok olmasında herhangi bir mâni bulunmadığını söylemiştir.[80]

Sıhhat ve diğer yönlerden eşdeğer rivayetlerde aralarındaki zaman farkından dolayı rivayetler arasında cem' yapmak mümkün olmazsa, böyle bir durumda âyetin tekrardan nâzil olduğuna hükmedilir.

Ebû Hureyre'den rivayet edilen şu haber buna misâldir: "Nebî (s.a.v.) Hz. Hamza şehit edildiğinde onun başında durdu. Ona müsle yapılmıştı. Dedi ki: 'Allah'a yemîn olsun ki, sana bu yapılana karşılık onlardan yetmiş tanesine müsle yapacağım!' Bunun üzerine Cebrâil, Hz. Peygamber (s.a.v.) henüz oradayken Nahl Sûresi'nin son âyetlerini getirdi. *"Eğer cezâ verecekseniz, size yapılan işkencenin misliyle cezâ verin..."*[81] ifadesinden sûrenin sonuna kadar nâzil oldu.[82] Bu rivayette anlatılanlar olayın Uhud günü olduğunu göstermektedir. Zira Hz. Hamza Uhud Savaşı'nda şehit düşmüştü.

Başka bir rivayette ise bu âyetlerin Mekke'nin fethi zamanında geldiği bildirilmiştir. Übeyy b. Ka'b'tan rivayet edildiğine göre, Hz. Hamza'nın şehîd edilmesi

---

[77] Nûr, 24/6-9.

[78] Buhârî, "Şehâdât", 21; "Tefsîr", Nûr, 3; Tirmizî, "Liân" 11; İbn Mâce, "Liân", 7; Nesâî, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, "Liân", 36; Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, "Liân", 1.

[79] Buhârî, "Talâk", 4, 29; Müslim, "Liân", 2; Nesâî, "Talâk", 7.

[80] Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XVI, 250; Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 85.

[81] Nahl, 16/126.

[82] İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, nşr. Umer Abdusselam Tedmûrî, Beyrut 1990, III, 58; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, 2001, II, 40; ayrıca bkz., Hüseyin Algül, "Hamza", *DİA*, XV, 500.

ve cenâzesine müsle yapılması üzerine ensârdan bazıları "Mekkelilerle başka bir defasında karşı karşıya geldiklerinde onlardan bir çoklarına müsle yapacakları"nı söylemişlerdir. Mekke'nin fethinde de Nahl Sûresi'nin 126. âyeti inmiş ve peşinden ensardan bir adamın "Bugün artık hiçbir Kureyşli kalmayacak!" demesi üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) "Onlardan dört kişi hariç elinizi çekin!" demiştir.[83]

Ulemâ bu rivayetlerin arasını şöylece bulmaktadır: Öncelikle bu âyetler hicretten önce Mekke'de Nahl Sûresi ile birlikte nâzil olmuştur. Sonra da bir defâ Uhud'da, bir defâ da Mekke'nin fethi gününde nâzil olmuştur. Âyetin farklı zamanlarda tekrar inmesinde, Allah Teâlâ'nın kullarına olan nîmetini bir hatırlatma ve şerîatını canlandırma söz konusu olduğu gerekçesiyle ulemâ bu durum için bir mahsur görmemiştir.[84]

Zerkeşî Bürhân'da "bazen bir âyet, önemini vurgulamak ve unutulma endişesinden dolayı sebebin tekrardan meydana gelmesi esnasında hatırlatma için ikinci kez nâzil olur", der.[85] Suyûtî de insanların öğüt ve ibret almalarını temin etmek için bazı âyetlerin tekrardan nâzil olduklarını söyler. Nitekim Fâtiha Sûresi'nin de bir defa Mekke'de, diğeri de Medine'de olmak üzere iki defâ nâzil olduğu söylenmiştir.[86]

Yine Zerkeşî, *Sahîhayn*'da geçen ve İbn Mes'ûd'dan rivayet edilen *"Sana rûhtan soruyorlar..."*[87] âyetinin Yahudilerin rûh hakkında Hz. Peygamber'e soru sormaları üzerine nâzil olduğunu belirtir.[88] Bu olay Medine'de cereyân etmiştir ve bilinmektedir ki bu âyetin geçtiği İsrâ Sûresi ittifakla Mekki'dir. Müşrikler Zülkarneyn ve Ashâb-ı Kehf hakkında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sorular sorduğunda nâzil olmuştur. Bazı alimler de bu olayın Mekke'de cereyân ettiğini ve Yahudilerin müşriklere bu konular hakkında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) soru sormalarını emrettiklerini söylemişlerdir. Neticede Allah Teâlâ bu konularla ilgili cevâbı inzâl etmiştir. Yine İhlâs Sûresi ile ilgili durum da aynı şekildedir. *"De ki O Allah bir tektir"*[89] âyeti hem Mekke'deki müşriklerin sorularına bir cevap, hem de Medine'de Ehl-i kitâb için bir cevap niteliğinde tekrardan nâzil olmuştur.[90]

---

[83] Tirmizî, "Tefsîr", 16; Nesâî, "Tefsîr", 16.
[84] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 86.
[85] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 32.
[86] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 47.
[87] İsrâ, 17/85.
[88] Buhârî, "İlim", 47; "İ'tisâm", 3; "Tevhîd", 28-29; "Tefsîr", (Benî İsraîl), 13; Müslim, "Sıfatu'l-Kıyâmeti ve'l-Cenneti ve'n-Nâr", 40.
[89] İhlâs, 112/1.
[90] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 32-33.

İslam bilginleri ya âyetlerin nüzûl mekânlarını tespit ederken karşılaştıkları farklı ve çelişkili rivayetler arasını te'lif noktasında ya da nüzûl sebebini ortaya koyan birden fazla rivayet arasında tercihte bulunmanın imkânsızlığı karşısında mükerrer nüzûl yöntemini bir çıkış yolu olarak ortaya atmışlardır. Bu bilginler arasında Râzî (ö. 606/1209), Sehâvî (ö. 643/1245), İbn Teymiye (ö. 724/1323), İbn Kesir (ö. 774/1411), Zerkeşî (ö. 794/1391), Suyûtî (ö. 911/1505), Zürkânî (ö. 1948) ve Subhi Sâlih (ö. 1978) gibi bazı zatların isimleri sayılabilir. Mükerrer nüzûl konusuna kitabında ilk defa yer vererek meseleyi örneklerle anlatan, Zerkeşî'dir. Mükerrer nüzûlü kabul edip savunanlar yanında onu reddedenler de bulunmaktadır. Meselâ Suyûtî, geçmiş alimlerden el-İmâd el-Kindî'nin (ö. 720/1320) *el-Kefîl bi Me'âni't-Tenzîl* adlı eserinde mükerrer nüzûlü anlamsız ve faydasız bularak reddettiğini ileri sürmektedir. Çağdaş bilginlerden Nasr Hâmid Ebû Zeyd (ö. 2010) de mükerrer nüzûlü önceki alimlerin açmazı olarak görerek böyle bir yola girmelerini onların, nüzûl sebeplerine ulaşmak için dış olguya ve rivayetler arası tercihe dayanmanın ötesinde bir başka yol bulamamalarına ve dış bağlamın bilinmesiyle nassın anlamının açığa çıkarılabileceği kadar, nassın içinden hareketle de nüzûl sebeplerinin ortaya çıkarılabileceğini farkedememiş olmalarına bağlamaktadır.[91] Ebû Zeyd ayrıca bu durumun, sahabe ve tâbiînden bir takım kimselere kutsallık vasfı atfedilmesinden dolayı, onlardan nakledilen rivayetlerin sonraki alimler ve araştırmacılar tarafından inceleme yapılmaksızın, sahihi zayıftan ayırdetmeden tüm rivayetleri aynı kefeye koyarak değerlendirme çabasından kaynaklandığı tespitinde bulunmaktadır.[92]

Mennâ' el-Kattân (ö. 1999) aynı âyetin mükerreren inzâli konusunda ilim ehlinin görüşlerini açıkladıktan sonra bu görüşe katılmadığını, zira alimlerin, âyetin ikinci defâ inmesindeki hikmeti açıklamaktan âciz kaldıklarını belirtmektedir. Kattân, cem'i mümkün olmayan rivayetler arasında bir tercih yapılmasının gereğine işâret ederken âyetlerin inişi ile ilgili rivayetlerin hepsinin aynı kuvvette olmadığına dikkât çeker. Bu durumda âyetin tekrardan inmesini kabul etmek yerine rivayetlerin en kuvvetlisini esas almanın daha mantıklı bir yöntem olduğunu savunur.[93]

Bir önceki bölümde geçtiği üzere Mennâ' el-Kattân *"Sana rûhtan soruyorlar…"* âyeti hakkında şöyle der: "Bir sûrenin Mekki olması, bir veya birkaç âyetinin Medeni

[91] Muhsin Demirci, "Nas-Olgu İlişkisi Açısından Mükerrer Nüzûl", M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 20 (2001), 6-7.
[92] Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *İlâhî Hitâbın Tabiatı*, trc. M. Emin Maşalı, Kitâbiyât yay., Ankara 2001, s. 143-144.
[93] Bkz., Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 87.

olmasına engel teşkil etmez. Rûh ile ilgili âyet Medeni'dir. Bizim İbn Mes'ûd rivayetini Tirmizî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği rivayete tercih etme anlayışımız, aynı âyetin mükerreren inmesi görüşüne nazaran daha tutarlıdır. Âyetin Mekke'de indiğini farzetsek bile, âyetin bir soru üzerine inmesinden dolayı aynı sorunun Medine'de tekrar sorulmuş olması, âyetin mükerreren cevap olarak indiği anlamına gelmez. Belki de Rasûlullâh (s.a.v.) buna benzer bir soruya daha önce inmiş olan bu âyet ile cevap vermiştir."[94]

Olayı objektif bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda hakikaten benzer olaylar karşısında Rasûlullâh'ın (s.a.v.) aynı âyetle mukâbelede bulunması için âyetin tekrardan inzâline bir sebep olmadığını söyleyebiliriz. Hem niçin böyle bir şeye ihtiyaç hissedilsin ki? Zaten önceden inmiş olan âyetler bu durumu vuzûha kavuşturmaktadır. Nihayetinde bu âyetlerin yeni gerçekleşen olayları da kapsadığına dair Rasûlullâh (s.a.v.) tefsir mahiyetinde kabul edebileceğimiz tarzda âyetleri okumuş olabilir. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) benzer olaylar karşısında daha önce inmiş olan bir âyeti zikrederek, "Bu âyet buna benzer olayları da kapsamaktadır" anlamında bunu söylemiş olduğunu düşünmek daha tutarlı bir yaklaşım olacaktır.

1.4. Esbâb-ı Nüzûl ve İctihâdîlik

Esbâb-ı nüzûl ile ilgili tartışmalı konulardan biri de ictihâdîliktir. Genel kabûle göre esbâb-ı nüzûlü tespitte temel bilgi kaynağı, Hz. Peygamber'den sahih olarak gelen rivayetlerdir. Sahabeden gelen haberler de aynı değerdedir. Çünkü sahabenin bu türden verdiği açık bilgiler, kendi görüşleri olmayıp bütünüyle rivayete dayalı bilgilerdir ve merfû haber hükmündedirler.[95] Rivayetler olmadan ictihadla da âyetlerin nüzûl sebebi belirlenemez.[96]

Bu durumu kendi içinde değerlendirecek olursak, elbette ki Kur'ân belli bir tarih, zaman ve zemin vasatında, bir kısmı bir takım soru, problem ve gelişen olayların ardından inmek suretiyle ilk muhataplarına ulaştırılmıştır. O devirde yaşayanlar gelen âyetlerin kim hakkında, niçin ve hangi şartlar içerisinde ne gibi hükümler taşıdığını çok iyi biliyorlardı. Zira âyetlerin bir çoğu gözleri önünde meydana gelen olayların ardından peşpeşe diziliyordu. Dolayısıyla esbâb-ı nüzûlü en iyi ilk muhatapları olan sahabe biliyordu. Bu konudaki bilgiler ise silsile yoluyla onlardan sonraki nesle aktarılıyordu.

---

[94] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân,* s. 85.
[95] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân,* s. 72.
[96] Zerkeşî, *el-Bürhân*,I, 21.

Vâhidî bu hususta şunları söyler: Kitâbın nüzûl sebepleri konusunda söz söylemek ancak âyetlerin inişine şahit olan, sebeb-i nüzûllerine vâkıf olan, bunlardan elde edilecek bilgiyi araştıran ve öğrenme konusunda ciddi davranan kimselerden rivayette bulunmak ve onlardan bizzat işitmek suretiyle helâl olabilir. Şeriat bu konuda bilgisizce, câhilâne söz etmeyi yasaklamakta ve sahibini cehennemle tehdit etmektedir. Rasûlullâh (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Tam olarak bilmeden (iyice detaylarını öğrenmeksizin) benden hadis rivayet etmekten sakınınız! Zira kim bana kasten yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın ve kim de Kur'ân hakkında bilgisizce yalan şeyler konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın."[97] Bundan dolayı ilk dönem selef alimleri, âyetlerin nüzûl sebepleri konusunda söz söylemekten son derece kaçınmışlardır. Bugün ise herkes, âyetlerin nüzûl sebepleri hakkında câhilce konuşanları cehennemle tehdit eden bu uyarıları dikkate almaksızın, yularını cehâlete kaptırmış bir şekilde Kur'ân hakkında bir şeyler uyduruyor, iftirâlar atıyor ve yalan sözler konuşuyor.[98]

Usûl alimlerinin kâhir ekseriyeti esbâb-ı nüzûlün yalnızca rivayet yoluyla veya olaya şahit olan sahabeden işitmek (semâ′) sûreti ile elde edilecek şer′i bir delile dayanılarak bilinebileceği konusunda ittifak etmişlerdir.[99] Diğer usulcüler ise sahabenin yaşadığı zaman dilimindeki tecrübelerinden hareketle yürüttükleri tahminlerini, ihtimalli ifadelerini de nüzûl sebebi kavramına dahil etmişlerdir.[100] İleride âyetlerin tarihlendirilmesi konusunda da değineceğimiz gibi esbâb-ı nüzûlle ilgili bu farklı yaklaşım tarzları âyetlerin iniş tarihlerinin tespitinde oldukça karmaşık bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hadis ulemâsının eserlerinde tefsir rivayetlerine çok az yer vermelerinden, bu tür rivayetlere mesafeli durdukları anlaşılmaktadır. Zira tefsir rivayetleri, âyetleri doğrudan izah eden rivayetlerden ziyâde, Kur'ân'ı tefsir etme amacıyla vârid olmamış fakat içerisinde tefsir rivayetini de barındıran haberlerden oluşmaktadır.[101] Bu konuyla

---

[97] Vâhidî'nin zikrettiği bu hadisin isnadında zayıf bir râvî olan Abdu'l-A'lâ b. Âmir es-Sa′lebî bulunmaktadır. İbn Hibbân onun hakkında her ne kadar çok az rivâyeti bulunmuş olsa da rivâyetlerinde çok hatalar yaptığını, hadisleri karıştırdığını belirterek İbn Hanefiyye, Saîd b. Cübeyr, Ebû Abdirrahmân es-Sülemî, Ebû Avâne ve Kûfeliler'in onun hakkındaki olumsuz fikirlerini zikretmiştir. (bkz., Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn,* thk. Muhammed Abdulmecîd es-Selefî, Dâru's-Sumey'î, Suudi Arabistan, 2000, II, 140-141)
Ancak hadisin daha sahih isnada sahip şâhitleri de vardır. (bkz., Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Zühd ve Rekâik", 72; "Mukaddime", 3-4; İbn Mâce, "Sunne", 4)

[98] Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl,* s. 11.

[99] Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 10-11; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 101-102.

[100] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 102-103.

[101] Zişan Türcan, "Hadis Rivâyet Geleneği ve Tefsir-Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s. 252.

bağlantılı olarak Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "Üç şeyin aslı yoktur: Tefsir, melâhim (mücâhidlerin savaştaki kahramanlık haberleri) ve meğâzi (savaşlar)" sözü, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) beyânına göre bahsi geçen bu üç ilmin genellikle mürsel rivayetleri esas almalarından dolayı söylenmiştir. Suyûtî'ye göre bu ilimler ekseriyetle muttasıl ve sahih isnadlara dayanmadan oluşturulmuştur.[102] Ahmet Nedim Serinsu esbâb-ı nüzûl rivayetlerini değerlendirmede sistematik bir usûlün bulunmadığını belirterek Ahmed b. Hanbel'den gelen bu sözün tefsir, meğâzî ve melâhim kitaplarındaki söz konusu rivayetler hakkında oluşan tereddütleri dile getirdiği sonucunu çıkarmaktadır.[103] Bu durum nihâyetinde hadis ulemâsını tefsir rivayetlerine mesâfeli davranmaya sevk etmiş, bilhassa rivayet tefsirlerindeki bazı zâfiyetler de bunda etkin olmuştur. Bu zâfiyetleri Cerrahoğlu, bu tefsir çeşidinde uydurma rivayetlerin oldukça fazla olması, İsrâiliyyâta fazlaca yer verilmesi ve tefsir rivayetlerinde isnadların hazfedilmesi olarak açıklamaktadır.[104]

Yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı Harun Savut, "İbn Kesîr'in tefsirini, Ahmed b. Hanbel'in tefsiri temelsizlikle suçlayan ithamını esas alarak şekillendirdiğini söylemek abartı olmaz" sözüyle, onun *el-Bidâye* ile melâhim ve meğâzinin, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* ile de tefsir ilminin rivayet temelli problemlerini çözerek Ahmed b. Hanbel'in "Aslı yoktur" dediği disiplinleri sağlam bir temel üzerine oturtmaya çalıştığını belirtir. İbn Kesîr'in tefsirinde vurûd sebebi tefsir olmayan hadisleri de tefsir malzemesi olarak kullanmasını bu amaca yönelik bir uygulama olarak değerlendirir.[105]

Sahabe nesli içerisinde Hz. Ebûbekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656) gibi hem hilâfet sorumluluğu yüklenmiş hem de Allâh Rasûlü'nün İslam'ı tebliğe başladığı tarihten itibaren onunla birlikte etkin roller üstlenmiş önde gelen şahısların erken vakitlerde vefat etmeleri sebebiyle tefsir, hadis ve esbâb-ı nüzûl konularında kendilerinden çok az bilgi nakledilmiştir. Hz. Ali (ö. 40/661) ise daha geç devirlerde vefat ettiği için kendisinden bu konularda daha fazla bilgi nakledilmiştir. Tefsir sahasında kendisinden en fazla bilgi nakledilen sahabî ise İbn Abbâs'tır (ö. 68/687-688). Her ne kadar Hz. Peygamber'in duâsına mazhar olmuş olsa da kendisinden nakledilen bilgilerin ve İbn Abbâs'a ulaşan hangi isnadın ne kadar

---

[102] Suyûtî, *el-İtkân*, II, 1202-1204.
[103] A. Nedim Serinsu, "Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım", *I. Kur'ân Sempozyumu*, haz. M. Akif Ersin vd., Ankara Bilgi Vakfı Yay., 1994, s. 194.
[104] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 229; *Tefsir Tarihi*, II, 134.
[105] Harun Savut, "İbn Kesir ve Tefsir İlminin Rivâyet Kaynaklı Problemlerine Yaklaşımı", BEÜ İlahiyat Fak. Derg., c. I, sayı: 1, 2014, ss. 35.

güvenilir olduğu tartışma konusudur.[106] İbn Abbâs, Hz. Peygamber'in vefatı döneminde 14-15'li yaşlardaydı. Buradan onun Mekke ve Medine dönemiyle ilgili naklettiği bilgilerin çoğunun bizzat kendi tecrübe ve tanıklığına değil, diğer sahabîlerden edindiği bilgi ve tecrübelere dayandığı anlaşılmaktadır.

Tefsirin bir ilim dalı olarak ortaya çıktığı ve âyetlerle ilgili yoğun ihtilafların yaşandığı tâbiîn neslinden nakledilen bilgilerde de tefsir ictihadları önemli bir yekûn tutmaktadır. Tefsir rivayetlerinin her nesilde giderek çoğalması, bu konuda ictihâdî görüşlerin serdedildiğini göstermektedir.[107]

İbn Teymiye (ö. 728/1328) selef ulemâsının "Bu âyet şu hususta inmiştir" şeklindeki sözlerini birçok yerde yaşanan olayın aktarılması biçiminde değil de örnekleme yoluyla âyetin tefsiri şeklinde değerlendirmektedir. Bilhassa şahıs isimleri verilmek suretiyle nakledilen esbâb-ı nüzûl rivayetlerini o böyle anlamaktadır. Dolayısı ile "Âyet şu kişi hakkında inmiştir" sözü bazen âyetin gerçek nüzûl sebebine işaret ettiği gibi bazen de o âyetin kapsamı içindeki bilgiyi göstermektedir. Rivayetlerin bu özelliğinden dolayı ulemâ, sebeb-i nüzûl rivayetlerinin müsned mi yoksa tefsirî bilgiler mi olduğunu tartışma konusu yapmışlardır. Buhârî (ö. 256/870) bu konudaki rivayetleri müsned kabul ederken, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve diğer muhaddisler müsned kabul etmemişler, bunu bir tür istidlâl ve te'vil olarak görmüşlerdir. Âyetin gerçek sebeb-i nüzûlüne kesin olarak delâlet eden rivayetleri ise tüm ulemâ müsned olarak kabul etmiştir. Her ne kadar müsned olmayan rivayetler birbirleriyle çelişse de bunlar özü itibarıyla tefsir kabilinden olduğu için birbirlerini nakzetmiş olmazlar. Bu tür rivayetler selef alimlerinin eserlerinde oldukça fazla miktarda geçmektedir. Bu hususu bilmeyenler ise söz konusu rivayetlerde tenâkuz olduğunu zannedebilirler.[108] Buhârî'nin (ö. 256/870) Kitâbu't-Tefsîr'de her sûre için bir bab teşkil edip yüzlerce rivayet naklederken, Müslim'in (ö. 261/875) konuya yedi bâb ayırıp sadece otuz beş rivayete yer vermesi de[109] her iki âlimin esbâb-ı nüzûl rivayetlerini müsned kabul edip etmeme konusundaki anlayış farklılığının bir sonucudur. Muhaddislerin rivayetlerde zikredilen lafızları farklı yönlerden değerlendirmeleri ve bu konuda ortaya koydukları kriterler, rivayetleri tercihteki ictihâdî yöne açıkça işaret etmektedir.

---

[106] Suyûtî, *el-İtkân*, II, 1151-1153.

[107] Sâmi Kılınçlı, *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerini Kur'ân Siyer Bağlamında Okumak*, Araştırma Yay., Ankara, 2022, s. 14.

[108] İbn Teymiye, *el-Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, s. 46-49; Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 46; Suyûtî, *İtkan*, I, 114-116; Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebûbekir es-Suyûtû, *Lübâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2006, s. 8-9..

[109] Zişan Türcan, "Hadis Rivâyet Geleneği", s. 262.

İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/939) Tefsir'indeki rivayetlerin yüzde dördü Hz. Peygamber'in sözlü beyânını, yüzde yirmi ikisi sahabeye ait rivayetleri, yüzde yetmiş dördü ise tâbiîn ve sonrasına ait haberleri içermektedir. Sahabeye ait rivayetlerin de yüzde sekseni İbn Abbas'a aittir. Bu veriler doğrultusunda İbn Ebî Hâtim örneğinde tefsir, ağırlıklı olarak tabiîn ve sonrasının ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Taberî'nin tefsiri de bu konuda benzer bir sonuç vermektedir.[110]

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), sahabe ve tâbiîn alimlerinin Kur'ân'ı açıklarken naklin yanında kişisel fikir ve kanaat belirtmeyi de ihmal etmediklerini bildiğinden kendi kabul ettiği görüşleri senetsiz olarak nakletmiş ve bundan dolayı da Ehl-i hadis ekolünce eleştirilmiştir.[111] Burada Mukâtil'in zaman olarak hadis usûlü ile ilgili temel kuralların belirlendiği dönemden önce yaşamış olması da gözden ırak tutulmamalıdır. Çalışmamızın tefsir bölümünde açıkladığımız gibi Mukâtil'in bu rivayetlerinin çoğunlukla âyetin anlam dünyâsı ile uyumlu olduğu görülecektir. Ayrıca hadis ulemâsı bunlardan pek çoğunu sahih senedlerle de şâhidlendirmiştir.

Suyûtî (ö. 911/1505), sebeb-i nüzûl hakkında bir tespitte bulunarak araştırmacıların, "Âyetin indiği günlerde meydana gelen olay" için "sebeb-i nüzûl" ifadesini kullandıklarını belirterek Vâhidî'yi (ö. 468/1076)) eleştirir. Vâhidî, Fîl Sûresi'nin inişine sebep olarak fil ordusunun Mekke'ye gelişini zikreder. Halbuki fil ordusunun gelişi sebeb-i nüzûl değil, geçmiş olaylar hakkında bir haber bildiriminden ibarettir. Aynen Nûh, Âd, Semûd kavimleri; Beytullâh'ın inşâsı ve buna benzer kıssalarda olduğu gibi.[112] Suyûtî ve Vâhidî arasındaki ihtilaf, onların esbâb-ı nüzûl kavramına yükledikleri farklı anlamlardan kaynaklanmaktadır. Suyûtî, ithamında kullandığı sözde belirttiği gibi esbâb-ı nüzûl ile yalnızca âyetin indiği günlerde meydana gelen olayı kastederken, Vâhidî, âyetin anlam dünyasına giren ve âyetin nüzûlü öncesi veya sonrasında meydana gelmiş tüm hadiseleri kastetmektedir. Bu anlayış farkı da neticede böyle bir sonucu doğurmaktadır.

Esbâb-ı nüzûle kaynak teşkil eden rivayetleri buraya kadar işlediğimiz konular çerçevesinde incelediğimizde çok farklı problemlerle karşı karşıya olduğumuz sonucuna ulaşırız. Öncelikle bu konudaki malumat çokluğu ve bu malumattaki düzensizlikler, konuya tespit, tenkid ve yeni yaklaşım ilkeleri çerçevesinde yönelmeyi gerekli

---

[110] Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât Yay., Birinci Baskı, Ankara, 2003, s. 102-103.
[111] Mustafa Öztürk, *Tefsîrin Halleri*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013, s. 52.
[112] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 9.

kılmaktadır.[113] Bu konudaki bilgiler nasıl tasnif edilecek ve mürsel konumdaki rivayetler müsned kabul edilecek mi yoksa edilmeyecek mi? Ayrıca sahabe rivayetleri, kendi yorum ve ictihadlarını da içermesi sebebiyle müsned merfû kabul edilecek mi edilmeyecek mi?[114]

Bu zikrettiklerimiz yanı sıra esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde kullanılan ifade kalıpları gerçek nüzûle mi yoksa âyetin tefsir alanına mı girmektedir? Kadîm ulemâ bu ifadeyi hangi anlamda kullanmıştır?

Âyetin hükmü belli şahıslar için mi geçerlidir yoksa umûma mı hitâb etmektedir?

Müsned olmayan rivayetler birbirleriyle çeliştiklerinde hangisine itibar edilecek ve tercih şartları neler olacaktır?

Rivayetlerde geçen şahıs isimleri gerçek şahısları mı yoksa tefsir kabilinden muhatapları mı ifade etmektedir?

Bu rivayetler ne derece tutarlıdır ve rivayetlerin sıhhatini değerlendirirken ölçümüz ne olmalıdır?

Bu ve benzeri hususlar açıkça ortaya koymaktadır ki, esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin konumlandırılmasında ictihâdî bir yön bulunmaktadır. Ayrıca bu hususlar ictihadın bu konuda ne kadar etkin kullanılması gerektiğini de desteklemektedir. Bir ictihad ortaya koymadan bu problemleri çözmek imkânsızdır.

Şâh Veliyyullâh Dihlevî (ö. 1176/1762) selef ve halef alimlerinin esbâb-ı nüzûl kavramına farklı anlamlar yüklediğinden bahsederek ulemâ arasındaki ıstılâh farkının kavramı anlamayı zorlaştırdığını belirtir. Selef alimleri "Âyet şu konu hakkında inmiştir" sözünü bazen gerçek sebeb-i nüzûlü, bazen de âyetin anlam dünyasına giren, Hz. Peygamber devrinde veya ondan sonraki yaşanan olaylar için kullanmıştır. Ancak sonraki devir alimleri bu sözü âyetin nüzûlü zamanında gerçekleşen ve âyetin inişine sebep teşkil eden olay olarak anlamışlardır. Muhaddisler, âyetin gerçek sebeb-i nüzûlü olmadığı halde sahabenin örnek olarak zikrettiği, âyetin mânâ kapsamındaki olayları, âyetin muhataplarıyla ilgili açıklamaları ve Hz. Peygamber'in yapmış olduğu konuşmalarda istişhad kabilinden zikrettiği âyetlerle ilgili rivayetleri de nakletmişlerdir.

---

[113] Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şule Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1994, s. 23-24.

[114] Geniş bilgi için bkz., Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü,* s. 90-133.

Müfessirlerin âyetleri anlamak için âyetin gerçek nüzûl sebebini ve muhatabını bilmesi zorunlu değildir.[115]

Dihlevînin yapmış olduğu bu tespit doğrultusunda, sahabe ve tâbiînin "Âyet şu konu hakkında nâzil olmuştur" sözlerinin çoğu ile âyetin kapsamı dahilindeki olaylar nakledilmektedir. Dolayısıyla burada âyetin nüzûlü öncesindeki veya sonrasındaki olayların anlatılıyor olması, rivayetin İsrâiliyattan veya cahiliye döneminden bir bilgiyi anlatıyor olmasının bir önemi yoktur. Bu durum da rivayetlerin tercih ve tasnifinde esbâb-ı nüzûl kapsamında ictihâdî bir alanın varlığını ortaya koymaktadır.

Klasik tefsir kaynaklarında çok kıymetli bilgiler yanı sıra problemli ve çelişkili bilgilerin de varlığına dikkât çeken İzzet Derveze (ö. 1984), bazı isimler, tanınmış şahsiyetler, tarihler ve teferruata yer verilmeden kronolojik bir seyir takip edilerek Kur'ân'ın işaret ettiği doğrultuda bir siyer yazılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.[116] Derveze burada tefsir rivayetlerindeki problemlerden dolayı siyer kaynaklarındaki ayrıntılara takılmamayı tavsiye etmektedir.

Sonraki devir araştırmacıları esbâb-ı nüzûl rivayetleri hakkında farklı bakış açılarıyla şekillenen kategoriler belirlemişlerdir. Ahmet Nedim Serinsu esbâb-ı nüzûl rivayetlerini iki kısma ayırarak birincisini âyetlerin gerçek nüzûl sebeplerini teşkil eden kıssalar, âyetin inişi zamanında gerçekleşen hadiseleri ihtiva edenler; ikincisini de Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve müfessirlerin yaptıkları sebeb-i nüzûl değerlendirmeleri oluşturmaktadır. Serinsu ilk dönem müfessirlerinin bu ayrıma dikkat etmelerine karşın müteahhirûn ulemâsının aynı hassâsiyeti göstermediklerini belirtir. Bu sebeple her iki türden rivayet birbirine karıştırılmış ve sonrakiler de birinciler gibi bağlayıcı ve kesin olarak değerlendirilmiştir.[117] Buradan bu ayrıma dikkât edilmediği takdirde âyetin nüzûl zamanında gerçekleşen hadise ile o devirlerde âyetin tefsiri olarak yapılan açıklamalar birbirine karıştırılabilecektir.

Rivayetlerde görülen bu karışıklığa bir çözüm olarak Muhammed Âbid el-Câbirî (1936-2010) sened tenkîdi yanı sıra metnin de eleştirel açıdan ele alınmasının gereğine işaret etmektedir. Rivayetlerin âyetlerin bağlamı, nüzûl sıralamaları, siyerle uyum ve ma′hûdu'l-Arab (Arapların toplumsal, kültürel ve fikrî dünyaları) temelinde metin

---

[115] Şâh Veliyyullâh Dihlevî, *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Arapça trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, Türkçe trc. Mehmet Sofuoğlu, Çağrı Yay., İstanbul, 1980, s. 69-71.

[116] İzzet Derveze, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hz. Muhammed'in Hayatı (Asru'n-Nebî)*, trc. Mehmet Yolcu, İstanbul, 1989, II, 9-14.

[117] Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, s. 280-285.

tenkidi ile birlikte incelenmesini lüzûmlu görür.[118] Serinsu da rivayetleri hadis usûlü çerçevesinde tenkide tâbî tutmayı gerekli görmekle birlikte metin tenkidi yapılmadan rivayetin eleştirisinin eksik kalacağını belirtir.[119]

Bu konu üzerinde araştırma yapan Ali Rıza Gül, esbâb-ı nüzûl rivayetlerini gerçek ve sanal nüzûl sebebi olarak iki kısma ayırdıktan sonra Câbirî ve Serinsu'ya ek olarak rivayetleri değerlendirmede tarih biliminden de faydalanılması gerektiğini belirtmektedir. Bu şekilde çok yönlü bir metod, gerçek nüzûl sebebini ve âyetlerin nüzûl tarihlerini tespitte kolaylık sağlayacak ve mütekaddimûn ulemâsının ortaya attığı âyetin birkaç defa indiğine yönelik teoriyi de zorlaştıracaktır.[120]

Muhsin Demirci'ye göre esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin Kur'ân'ın anlaşılmasındaki sonuçlarını tespit edebilmek için söz konusu rivayetlerin, mânâyı kavramadaki rolüne bakmak gerekmektedir. Demirci'nin metoduna göre rivayetlerden tam olarak istifade edebilmek için hadis usûlünün belirlediği esaslar dairesinde tenkide tâbî tutulmaları ve rivayetlerden faydalanmada ihtiyaç sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir.[121]

Selim Türcan da esbâb-ı nüzûl rivayetlerini geleneksel ve tarihçi yaklaşım olarak iki kısma ayırarak tarihçi bakış açısıyla rivayetlerin değerlendirilmesi gerektiği yönünde kanaat belirtir. Geleneksel yaklaşımda esbâb-ı nüzûl, genel bakış açısına göre zorunlu bir bilgi olarak görülmezken tarihçi yaklaşımda tarihi verilerin en az hepsi kadar değerli ve doğrudan bir veri durumundadır. Yine geleneksel yaklaşımda rivayetler sıhhat şartlarını sağladıktan sonra hazır bir bilgi iken, tarihçi yaklaşımda tespiti çalışmayı gerektiren eleştirel bir veri alanı olarak görülmektedir. Türcan özellikle kelamcı, fıkıhçı ve hatta tefsirci yaklaşım biçimlerinden farklı olarak bir Kur'ân ve tefsir tarihçisine ikinci yaklaşımı önermektedir.[122]

Araştırmacıların yapmış olduğu bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla her ne kadar farklı şekillerde tasnife gidilmiş olsa da esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin âyetlerin gerçek sebeplerini anlatanlar ve ictihâdî bir şekilde yorum olarak dile getirilenler olmak üzere değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Rivayetlerin bir kısmı ictihâdî olarak âyetle ilişkilendirildiği için bu rivayetlerin değerlendirilmesinde sadece sened tenkidinin yeterli olmadığı ve konuyla ilgili farklı bakış açılarına ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

---

[118] Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, III, 371-372.
[119] Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, s. 187.
[120] Ali Rıza Gül, "Kur'ân Âyetlerini Tarihlendirmede Nüzûl Sebeplerinin Rolü", *Dînî* Araştırmalar, 7/19 (Haziran 2004), s. 218-220.
[121] Muhsin Demirci, "Esbâbu'n-Nüzûlün Kur'ân Tefsîrindeki Yeri", *MÜİFD*, 11-12/1993-94 (1997), s. 18.
[122] Bkz., Selim Türcan, "Tefsir Tarihçiliği Bağlamında Klasik Esbâb-ı Nüzûl Yaklaşımının Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Derg.*, 20/1 (2007), s. 121-127.

Problemin çözümü için Dihlevî, Câbirî, Serinsu, Gül ve Türcan esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin tarihî bakış açısıyla değerlendirilerek, zaman ve mekâna uygunluk bakımından metin tenkidi yapılması gerektiğini önermektedirler. Muhsin Demirci ulemânın belirlediği tenkit ilkelerinin yetersiz kaldığını vurgulayarak hadis usûlü kriterlerine göre rivayetler değerlendirilmekle birlikte rivayetlerden faydalanmada ihtiyaç sınırlarının belirlenmesini esas almaktadır.

Sami Kılınçlı yukarıda sıraladığımız alimlerin rivayetleri değerlendirme kriterlerini onaylamakla birlikte bunlara ek olarak âyetin bağlam, nüzûl sıralaması, nüzûl süreci, Mekki Medeni bilgisi, Kur'ân Sîret ilişkisi yönüyle tenkidinin yapılmasının da mutlaka lüzumlu olduğunu vurgulamaktadır.[123]

Bu açıklamalardan yola çıkarak esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin tenkidinde çok yönlü bir araştırma, hassas bir inceleme yöntemi takip edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Her bir araştırmacı kendi tecrübeleri doğrultusunda, bir önceki yapılan araştırmadaki eksikliği görerek bir teklif hazırlamıştır. Buradan tüm bu bilgiler ışığında esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin tenkidinde her bir araştırmacının sunduğu önerinin göz önünde tutularak bir tespitin yapılmasının zarûrî olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda bu konudaki ictihâdî yönün boyutlarını da ortaya koymaktadır.

1.5. Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Vâkıa ile Uyumu

Esbâb-ı nüzûlün tespitinde, rivayetlerin esas olduğunu ve farklı rivayetler arasında doğru bilginin tespiti için yapılması gereken işlemleri daha önce açıklamıştık. Zira tefsir çalışmalarında esbâb-ı nüzûlün doğru tespit edilememesi, âyet ve sûrelerin iniş zamanı ve nüzûl sırasının dikkate alınmaması vâkıa ile mutâbık olmayan sonuçların ortaya çıkmasına, âyetlerin alâkası olmayan hadiselerle ilişkilendirilmesine ve hatalı bilgilere ulaşılmasına sebep olabilmektedir.

"Anakronizm" terimi ile açıklayabileceğimiz bu durum kadîm tefsir külliyatında rastlayabileceğimiz, her yönüyle iğreti bir özellik taşımaktadır. Tarih ve çağ yanılması, bir olayın tarihi veya çağı ile ilgili olarak düşülen karışıklık[124] anlamlarına gelen ve Fransızca bir ifade olan anakronizm terimi, tarihî olay ya da olguların içerisinde cereyân ettiği zaman ile olay ya da olguda yer alan nesne ya da özelliklerin birbiriyle uyumsuzluğu olarak tarif edilmektedir.[125]

---

[123] Sami Kılınçlı, *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerini Kur'ân Siyer Bağlamında Okumak*, s.22.
[124] D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz yay., İstanbul 1996, "anakronizm" md., s. 53.
[125] İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar vd., *Büyük Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 1998, "anakronizm" md., I, 106.

Anakronizm tefsir kaynaklarında bazen bilinçli bazen de hataen meydana gelebilmektedir. Vâhidî'nin (468/1076) Bakara Sûresi 114. âyetin nüzûl sebeplerinden biri olarak Katâde (118/736) ve Süddî'den (128/745) nakille *"Allah'ın mescidlerinde O'nun isminin anılmasına engel olan ve oraların tahrib edilmesine çalışan ..."* kişileri Babil'deki mecûsî Buhtunnasr, ordusu ve ona yardımcı olan Hristiyanlar olarak açıklaması[126] tam bir anakronizm örneğidir. Taberî de bu konuda aynı rivayete yer vererek, âyetin yorumundaki en iyi te'vîlin bu olduğunu vurgulamaktadır. Taberî bu tercihinin isabetli olduğuna delil olarak da âyetin nüzûlü ile alâkalı olarak bu üç görüş haricinde başkaca bir görüşün belirtilmemesi ve "Mescid" sözüyle Kur'ân'da yalnızca Mescid-i Aksâ ile Mescid-i Harâm'ın kastedilmiş olduğunu belirtir. Ayrıca Mescid-i Harâm'ın kesinlikle müşrikler tarafından tahrip edilmediğinin bilindiğini de sözlerine ekler.[127]

Bilindiği üzere Buhtunnasr'ın (II. Nebukadnezzar) Mescid-i Aksâ'yı istilâsı, ve orayı tahrip ederek Yahudileri sürgün etmesi M.Ö. 598-597 yıllarına tekabül etmektedir.[128] Bakara Sûresi'nin inişi ile bahsi geçen olay arasında yaklaşık 1200 yıl gibi uzun bir süre bulunmaktadır. Ayrıca Buhtunnasr milat öncesinde yaşadığı için Hıristiyanlarla ilişkili olamayacağı gibi hıristiyanlıkla Buhtunnasr arasında en az 600 yıllık bir süre bulunmaktadır.

Yine Vâhidî ve Taberî, Fîl Sûresi'nin inişine sebep olarak Ebrehe'nin ordusuyla birlikte Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke'ye gelmesi üzerine fil sâhiplerini Allah Teâlâ'nın cezâlandırmasını göstermektedirler.[129] Bu örnekte de âyetin inişi ile bahsi geçen olay arasında yaklaşık elli yıl gibi bir zaman dilimi bulunmaktadır.

Sonuç olarak, her iki âyet için nüzûl sebebi olarak belirtilen olayların direkt olarak âyetlerle ilişkilendirilebilmesi imkânsız görülmektedir.

Görüldüğü üzere tefsir tarihi içerisinde makbûl tefsirler arasında yer alan müfessirlerin eserlerinde dahî nüzûl sebepleri olarak gösterilen olaylarla âyetin nüzûl zamanı arasındaki zaman farkı âyetin anlamını çok farklı kulvarlara taşımakta ve çelişkili yorumlara neden olabilmektedir. Zira nüzûl sebeplerinin, âyetlerin tarihsel arka plânını vermesi bakımından çoğu zaman yorumun çerçevesini tespit etme ve yönlendirme gibi bir fonksiyonu bulunmaktadır. Dolayısı ile bu konuda gösterilecek

---

[126] Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 39.

[127] Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Mektebetu Dâri'l-Fikr, Beyrut, 1988, II, 544-545; ayrıca bkz., Ali Rıza Gül, Kur'ân Âyetlerini Tarihlendirmede Nüzûl Sebeplerinin Rolü, Dini Araştırmalar, VII, 201.

[128] Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, 1992, VI, 380-381.

[129] Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 491; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XXIV, 608.

herhangi bir zâfiyet veya ihmal, âyeti pek de makbul olmayacak şekilde yorumlama şeklinde sonuç verebilmektedir. Bu nedenle günümüzde bir tefsir araştırmacısının en çok dikkât etmesi ve çözümlemesi gereken hususlardan biri de bu durumdur.

Fakat burada Taberî gibi tefsirde kilometre taşı olarak kabul edilen ve aynı zamanda tarihçiliği de bilinen bir şahsın böylesine bâriz bir hataya düşmesi bu ilişkilendirmede uygulanan mantık kurgusunun farklı bir şekilde işletildiğini düşündürmektedir. Tarih içerisinde yazılı kaynaklarda kullanılan dil ve üslûbun, dönem dönem kendine mahsus farklılıklar arz ettiği bilinmektedir. Meselâ siyer kaynaklarında zikredilen Hz. Peygamber'in doğumu esnasında Kisrâ'nın sarayında on dört sütunun yıkılması, İranlılar'ın tapınaklarında bin yıldan beri hiç sönmeden yanan ateşin sönmesi[130] tarzındaki ifadeler mecâzî ifadeler olarak yorumlanabilir ve Hz. Peygamber'in doğumuyla birlikte sonrasında yapacağı işlerin zulüm saltanatına son vereceği şeklinde anlaşılabilir. Bu anlamda, tefsirde kullanılan buna benzer yorumlar için de böyle bir mantık ilişkilendirmesinin, olayın gerçekleştiği anda âyetin inmesine sebep olan olaya değil de, her dönemde yaşanan buna benzer olaylar için âyetin tefsirine işaret ettiği düşünülebilir.

1.6. Âyet ve Sûrelerin Tarihlendirilmesi

Klasik tefsir geleneğimizde Kur'ân İlimleri sahasında usûl alimleri âyetlerin anlaşılmasına yardımcı olacak bir takım disiplinler belirlemiştir. Bununla birlikte Kur'ân ilimleri içerisinde oluşturulan esbâb-ı nüzûl, Mekki-Medeni, nâsih-mensûh disiplinlerine yardımcı olacak, âyet ve sûrelerin hangi tarihlerde indiğinin tespitine yönelik araştırmaların yapılması zarurî görülmüştür. Elde mevcut tefsir, siyer ve İslam tarihi kaynaklarında geçen rivayetlerin tahlil ve tasnifi neticesinde, mümkün mertebe bu disiplinlere yardım eden kaynaklar oluşturulmaya çalışılmıştır.

1.6.1. Mekki ve Medeni Disiplini

Asıl itibarı ile tefsir literatürümüzdeki âyetler ve sûrelerin Mekki-Medeni şeklinde düzenlenmesi, genel olarak bir tarihlendirmedir. Ve âyetin anlaşılmasında ilk devirlerden itibaren müfessirler en azından âyetin yaklaşık olarak nüzûl zamanını tespite gayret göstermişlerdir. Ancak bu noktada bazı âyetlerin kesin iniş tarihleri hususunda hadis kaynaklarımızda bilgiler bulunmakta ise de, maalesef bunların sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir.

[130] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut 1990, II, 273.

Suyûtî (ö. 911/1505) İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88): "Bir sûrenin baş tarafı Mekke'de indirildiği zaman, "Mekke'de indi" diye yazılırdı. Sonra Allah Teâlâ sûrenin devâmını dilediği zaman indirirdi." dediğini nakleder. Sonrasında da Alak, Nûn, Müzzemmil şeklinde Mekki sûreleri sıralar. Ardından da Bakara, Enfâl, Âl-i İmrân şeklinde Medeni sûreleri zikreder.[131] İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) *en-Nâsih ve'l-Mensûh* isimli eserinde Mekki sûreleri nüzûl sırasına göre Alak, Nûn, Müzzemmil sûreleriyle başlayarak Mutaffifîn sûresi ile tamamlar. Medeni sûreleri de nüzûl sırasıyla Bakara, Âl-i İmrân, Enfâl, Ahzâb sûreleriyle başlayarak Tevbe sûresi ile bitirir. Kur'ân'ın nüzûlünde en son nâzil olan sûrenin de Tevbe sûresi olduğunu belirtir. Mekki 85, Medeni 29 sûrenin ismini kaydeder.[132] Suyûtî, Ebu'l-Hasan b. El-Hassâr'dan naklen Kur'ân'dan 20 sûrenin ittifakla Medeni olduğunu, 12 sûrenin Mekki mi yoksa Medeni mi olduğu ihtilaflı olduğunu ve geriye kalanların da ittifakla Mekki olduğunu belirtir. Mekki sûrelerin sayısı da 82'dir. Suyûtî bu tasnifi başarılı bularak kendisinin de bunu onayladığını belirtir. Ardından kapsayıcı, çok hoş bir şiirle konuyu taçlandırır.[133]

Ca'berî (ö. 732/1332), Mekki ve Medeni'yi bilmenin iki yolu olduğunu, bunlardan birinin semâî, diğerinin kıyâsî olduğunu söyler. Semâî olan; yukarıda tarifi yapılan yollardan biriyle bunu tespit etmektir. Yani hicretten önce inenler Mekki, sonra inenler Medeni veya diğer şekillerde… Kıyâsî olan ise; içerisinde sadece "يا أيها الناس /Ey insanlar!" sözünü veya "كلا /Hayır hayır… iş sizin zannettiğiniz gibi değil!" ifadelerini barındıran; Bakara, Âl-i İmrân ve Ra'd sûreleri hariç içerisinde hece harflerini barındıran, yine uzun sûreler haricinde Âdem ve İblis kıssasını barındıran tüm sûrelerin, ayrıca peygamber kıssaları ve geçmiş ümmetlerin kıssalarını barındıran tüm sûrelerin Mekki olduğu; yine içerisinde farîzaları/sorumlulukları veya had cezâlarını barındıran tüm sûrelerin de Medeni olduğu şeklindeki anlayıştır.[134] Her ne kadar âyetlerin veya sûrelerin Mekki mi yoksa Medeni mi olduklarına dair ulemâ tam olarak ittifak etmemiş olsa bile her âlimin kendi kriterleri doğrultusunda sûreleri sınıflandırmaya azamî ölçüde çaba sarfettiklerini görmekteyiz.[135]

Yine usûl alimleri bu tasnifteki gâyeyi açıklarken, âyetlerin hangisinin nâsih hangisinin mensûh olduğunu belirlemeyi; âyette belirtilen teşrî tarihini tespit ederek hükümlerin inzâlinde izlenen tedrîcîliği belirlemeyi ve bir de Kur'ân'ı tağyîr ve

---

[131] Suyûtî, *el-İtkân,* I, 31-32; Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, thk., Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, s. 42.
[132] İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh,* s. 37-42.
[133] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 33; Zürkânî, *Menâhil*, I, 163.
[134] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 133.
[135] Bkz., Suyûtî, *el-İtkân,* I, 24-29.

tahriften korumayı hedeflediklerini belirtmektedirler. Zira âyetlerin nüzûl yerleri ve zamanları bilinirse, muarızların, âyetleri Rasûlullâh'ın (s.a.v.) bizzat kendisinin uydurduğu yönündeki iddialarına gereken cevaplar verilebilecektir. Böylelikle de hem Kur'ân'ın ve hem de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismeti muhâfaza edilmiş olacaktır.[136]

1.6.2. Nesh Disiplini

Âyetlerin nüzûl tarihlerine göre sıralanmasını önemli hale getiren faktörlerden biri de "nesh" meselesidir. Tefsir usûlünde nesh konusunun ele alınıyor olması, âyetleri nüzûl sıralamasına göre incelemeyi zorunlu hale getirmektedir. Zirâ tanımı, sayısı ve Kur'ân'ın içinde olup olmaması bakımından tartışma konusu olan nesh, oldukça problemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.[137]

Hicrî birinci asırda İslam coğrafyasının genişlemesi ve İslamî bilginin bu geniş coğrafyaya hızla ve kısmen kontrolsüzce yayılmasıyla ilmî ihtilaflar ortaya çıktı. Tedvin dönemiyle birlikte İslamî bilginin anlamlandırılması, sağlamasının yapılması, tasnif edilmesi ve yeniden üretilmesi hususlarında metodolojik ihtiyaçlar hâsıl oldu. Bilhassa birbirleri ile çelişkili gibi görünen Kur'ân ve sünnet naslarının varlığı karşısında İslamî ilimlerle uğraşan ilk nesiller, naslar arasındaki bu ihtilafların te'lîfi için çözüm arayışına girdiler. Neticesinde nesh olgusu, bu çözüm arayışlarında başvurulan ilk yöntemlerden biri oldu.[138]

Rivayete göre, Hz. Ali (ö. 40/661), insanlara hikayeler anlatan bir kıssacıya uğradı. Ona: "Nâsih ve mensûhu biliyor musun?" diye sordu. O da: "Hayır", diye cevap verdi. Buna karşılık Hz. Ali: "Helâk oldun ve başkalarını da helâk ettin. Bundan sonra başka söz söyleme!" dedi.[139] Hz. Ali bu sözüyle nâsih ve mensûhu bilmenin önemine işâret etmiş, neshi bilmeden insanlara öğütler vermenin yanlış olduğunu, kıssacıyı başkalarına bilgisizce hikayeler anlatmaktan men ederek açıklamıştır. Nesh meselesi, Kur'ân'ın tefsirini yapmak ve ondan hükümler çıkarabilmek için bilinmesi şart koşulan esaslardan biri olarak ifade edilir. Ulemâ, Hz. Ali olayında da görüldüğü üzere bu mesele bilinmeden bir kimsenin Allah'ın kitabını tefsir etmeye kalkmasını aslâ câiz

---

[136] Zürkânî, *Menâhil*, I, 161; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 60.
[137] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 120.
[138] Hacer Yetkin, "Klâsik Döneme Kadar Fıkıh Usûlünde Kur'ân ve Sünnetin Birbirini Neshi Tartışması", *Usûl İslâm Araştırmaları*, sayı: 28, yıl: 2017, s. 184.
[139] İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, thk., Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, s. 15-17; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sallâm, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Azîz ve Mâ fihi mine'l-Ferâiz ve's-Sünen*, thk. Muhammed b. Sâlih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad tsz., s. 4; Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *Kitâbu'l-İ'tibâr fî Beyâni'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniye, Haydarâbâd 1356/1937, s. 4-5.

görmemişlerdir.[140] Nâsih ve mensûhu bilmek, İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılmasında ve doğru hükme yönelmede büyük bir esas olarak kabul edilmiştir. Bilhassa deliller birbiriyle çeliştiğinde doğruyu bulmak ancak delillerin siyak ve sibâkını, nâsih ve mensûhunu ayırd etmek suretiyle mümkün olabilir. Bunun için selef alimlerimiz nâsih ve mensûh konusuna dikkât çekmişler, insanların bakışlarını bu konuya yönlendirmişler ve kendi müştemilâtlarını onlara aktarmışlardır.[141]

Hz. Peygamber ve sahabe devrinde neshin toplu bir mânâsına rastlamak mümkün olmamakla birlikte hükümler konusunda bunun icrâ edildiği ve kavramın kullanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte neshin ilk târifinin tâbiîn döneminde yapıldığı zannedilmektedir. Zira bu döneme kadar Kur'ân ve hadis ilmi dışında müstakil bir ilme rastlamak mümkün olmamaktadır.[142] Medine hayatı süresince sahabenin bazılarından nakledilen rivayetlerde, özellikle âyetler arası neshi ifade eden ibareler bulunmaktadır. Ancak sahabenin "nesh" kavramından anladığı şey ile fıkıh alimlerinin izâha çalıştıkları nesh aynı şey değildi. Anlaşılan o ki, sahabenin nesh anlayışı çok şümûllu idi. Bu şümûllu mânâ sadece sahabe döneminde değil, hicrî ilk üç asra kadar erken dönem bilginlerince kullanılagelmiştir. İlk dönem bilginleri neshi unutturma, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) indirilmeyip terk edilen mânalar, levh-i mahfuzdan indirilme (istinsâh) ya da muhkem âyetlerin nâsih, müteşâbihlerin ise mensûh kabul edilmesi anlamında değerlendirmişlerdir.[143] Âl-i İmrân sûresi 7. âyette geçen muhkem ve müteşâbih hakkında İbn Abbâs'ın "Muhkemler, Kur'ân'ın nâsihleri, helâlleri, haramları, farzlarıdır. Bunlara îmân etmek ve bunlarla amel etmek gerekir. Müteşâbihler ise Kur'ân'ın mensûhları, takdim edilenleri, ertelenenleri, misâlleri ve yeminleridir. Bunlara îmân edilir ve bunlarla amel edilmez." dediği nakledilmiştir.[144]

Suyûtî'nin (ö. 911/1505) mensûhtur dediği yirmi kadar âyeti tahlil eden Şâh Veliyyullâh (ö. 1176/1762), bunların içerisinde sadece beş tanesinin mensûh olduğunu, diğerlerinin nâsih olduğunu belirtmiştir.[145] Son olarak Şâh Veliyyullâh'ın mensûhtur dediği beş âyeti de tahlil eden M. Sait Şimşek, bu beş âyetin uygulanabilir ve nâsih olduğunu ifade eder.[146] M. Zeki Duman (ö. 2013) ise tekrardan Şâh Veliyyullâh'ın

---

[140] Zerkeşî, *el- Bürhân,* I, 347.
[141] Zürkânî, *Menâhil,* II, 136.
[142] Remzi Kaya, "Nesih Terimi ve Muhtevâsı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sayı: 5, yıl: 1987, s. 94.
[143] Ömer Faruk Atan, "Tarihi Süreç İçerisinde Nesih Teriminin Gelişimi ve Kapsamı", İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, sayı: 1, yıl: 2018, c. IV, s. 105-107.
[144] Kâsım b. Sallâm, *en-Nâsih ve'l-Mensûh,* s. 6.
[145] Dihlevî, *el-Fevzü'l-Kebîr,* s. 35-49.
[146] M. Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., İstanbul 1997, s. 110-133.

mensûh addettiği âyetleri değerlendirmeye tâbî tutarak, Kur'ân içerisinde mensûh hiçbir âyet olmadığı, onun tamamen nâsih olduğu kanaatini belirtir.[147]

Kur'ân'ın kendi içerisinde neshin bulunduğunu reddedenler içerisinde Ebû Müslim'den (ö. 322/934) başka Ebû Ali Muhammed b. Ahmed en-Nîsabûrî (ö. 381/978), Dr. Muhammed Sıddîkî, Muhammed Mahmud Fergalî,[148] M. Sait Şimşek, M. Zeki Duman ve daha bir çok ilâhiyatçı araştırmacı insanı sayabiliriz.

Zürkânî, Kur'ân içi nesh konusunda İslam bilginlerinin tutumunu üç gruba ayırmaktadır. Bunlardan Ebû Müslim gibi neshi reddedenleri "Kısıtlamacı yaklaşanlar"; Suyûtî gibi belirli kriterleri gözeterek bazı mensûh âyetlerin bulunduğunu kabul edenleri "Mu'tedil olanlar", Nehhâs ve Hibetullâh b. Selâme gibi neshle bağlantısı olmayan âyetleri de mensûh sayacak derecede ileri gidenleri "Aşırı gidenler" şeklinde isimlendirmektedir.[149]

Neshle ilgili bu tahliller incelendiğinde, bir âlimin mensûh dediği âyete diğer âlimin nâsihtir diyerek, bu âyetin belli şartların tahakkuku halinde geçerli olarak kabul edildiğini görüyoruz. Kanaatimizce âyetleri mensûhtur diyerek devreden çıkarmaktansa şartları gerçekleştiğinde uygulanır olduğundan dolayı tüm âyetlerin nâsih olarak kabul edilmeleri mâkul ve mantıklı görünmektedir. Bu anlayış biçimi hem Allah'ın son vahyi olan Kur'ân'ın evrenselliğine gölge düşürmeyecek hem de kitabın içerisinde okunup, mensûh kabul edildiğinden dolayı amel edilmeyen âyetlerin bulunması gibi açıklanması çok zor durumların ortaya çıkışına set çekilmiş olacaktır.

Nesh konusundaki kaç âyetin mensûh olduğu, hangi âyetin hangilerini nesh edip etmediğine dair tartışmaların aslında âyetlerin nüzûl tarihlerinin tespit edilmemesi ve bağlamın dikkate alınmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu da âyetlerin tarihlendirilmesiyle ilgili çalışmaların ne kadar gerekli ve önemli olduğunu göstermektedir.

1.6.3. Kronolojik Tefsir Çalışmaları

Müfessirler, sûreleri tefsir ederken öncelikle benimsedikleri, kendilerince doğru ve faydalı kabul ettikleri anlayış doğrultusunda iki farklı yöntem takip etmişlerdir. Bunlardan ilki klasik tefsir geleneğinde uygulanan mushaf sıralamasını takip eden

---

[147] M. Zeki Duman, "Kur'ân'da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mânâ Yönünden Yeniden Değerlendirilmeleri", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı Yay., Editör: Bilal Gökkır-Necdet Yılmaz vd., İstanbul 2009, s. 85-105.

[148] Ali Bakkal, "Mensûh Âyetler", s. 34.

[149] Zürkânî, *Menâhil*, II, 197.

yöntemdir. Tefsir tarihinde genel geçer, kabul gören hâkim yöntem budur. Bununla birlikte bu yöntemi takip edenler âyetlerin ve sûrelerin tefsirinde nüzûl tarihlerini değerlendirmeden geçmemişlerdir. İkincisi ise sûrelerin nüzûl sırasını esas alan yöntemdir. Her iki yöntemi takip eden müfessirlerin de kendilerine gerekçe saydıkları ve hedefledikleri noktalar muhakkak bulunmaktadır. Aslında bu kategoride, bu iki uygulama tarzı dışında "konulu tefsir yöntemi"ni de üçüncü bir tefsir araştırma yöntemi olarak değerlendirebiliriz.

Her sene Ramazan ayında Cebrâil (a.s.) ve Hz. Peygamber (s.a.v.) karşılıklı olarak Kur'ân'ın o zamana kadar inen âyetlerini okuyordu. Hz. Peygamber'in vefat ettiği sene bu durum iki defa yaşanmıştı.[150] "Arz" dediğimiz, mukâbele tarzındaki bu okuyuşta bugün elimizde bulunan mushaflardaki bilinen âyet tertibi takip ediliyordu. Bu durum, elimizde bulunan Kur'ân-ı Kerîmlerdeki âyetlerin sıralanışının tevkîfî olduğunun bir delilidir.[151] Bizzat Rasûlullâh (s.a.v.), Cebrâil'in getirdiği âyetleri, onun belirlediği sûrelerin ilgili bölümüne yazılmasını istiyordu. "… bu âyeti, şöyle şöyle denilen sûrenin içerisine koyun…" diyordu.[152] Bundan dolayı ulemâ, âyetlerin sûre içindeki tertîbinin tevkîfî olduğunu belirtmiştir. Bu konuda kesin nasslar ve ulemânın icmâı vardır. Sûrelerin Kur'ân içerisindeki tertibinin ise tevkîfî mi yoksa sahabenin icmâı ile mi olduğu hususunda ihtilaf vardır. Cumhur ulemâ bunun ictihâdla yapıldığı kanaatindedirler.[153] İbn Fâris (ö. 395/1004), sûrelerin tertîbinin öncelikle seb'u't-tıvâl dediğimiz yedi uzun sûrenin baş tarafa alınarak, sonra bunları miûn dediğimiz âyet sayısı yüz civârında olanlar takip edecek şekilde yapıldığını,[154] bu usulün sahabenin uyguladığı usûl olduğunu söyler.[155]

---

[150] Buhârî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 7; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 15.

[151] Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 134.

[152] Ahmed b. Hanbel, II, 221 (Ahmed b. Hanbel bu hadisin sahih olup, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun bir rivâyet özelliğinde olduğunu fakat onların bu hadisi kitaplarına almadıklarını belirtir); Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, Beyan Yay., İstanbul 1993, s. 42.

[153] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 189; Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 133.

[154] Genel kabule göre Tıvâl, Fâtiha dışındaki ilk yedi uzun sûredir. Ancak bunların Yûnus, hattâ Kehf sûresi ile sona erdiğini kabul edenler de vardır. Miûn ise, tıvâl dışında âyet sayısı yüz civarında olan sûreler için kullanılır. Fakat hangi sûrelerin gruba dâhil olduğuyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Zîrâ sûre tertîbine bakıldığında tıvâlin sonuncusu kabul edilen Hûd sûresinden itibaren âyet sayısı 182 olan Sâffât sûresinin sonuna kadar devam eden sûreler içerisinde 39-99 âyetlik sûrelerin bulunduğu görülür. Buna göre miûnun peş peşe mi yoksa farklı sıralamalarda mı geldiğine bakılmaksızın Yûnus sûresinden Sâffât sûresine kadar âyet sayısı yüzün üzerindeki sûreler olduğunu söyleyebiliriz. Yine yüz âyetlik sûrelerin de bu grup içinde değerlendirilmesi mümkündür. Mesânî grubunun da hangi sûrelerden oluştuğu ihtilaflıdır. Ancak Yûnus sûresinden sonra Kâf veya Hucurât sûrelerine kadar âyet sayısı yüzün altında bulunan sûreler olduğu kanaati hâkimdir. Yine Mufassal sûrelerin de Kâf sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile bittiği kanaati, ulemâca genel kabul gören kanaattir. (bkz., Suyûtî, *el-İtkân*, I, 199-200; Abdulhamit Birışık, "Sûre", *DİA*, XXXVII, 538-539)

[155] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 194.

Bilindiği üzere sahabîler içerisinde okuma yazma bilenler, nâzil olan âyetleri kendileri için de yazıyor ve kendilerine ait mushaflar oluşturmaya çalışıyorlardı. Kur'ân tarihi ve mesâhif kitaplarında verilen bilgiler doğrultusunda söz konusu şahsî mushafların sayıları ve kime ait oldukları tam olarak bilinmemekle birlikte genel kabule göre bunların sayısı dört ile yedi arasında değişmektedir. Müsteşriklerden Buhl (ö. 1932) ve Nöldeke (ö. 1930), Übey b. Ka'b (ö. 33/654), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) ve Mikdâd b. Amr'ın (ö. 33/653) isimlerini zikretmekte iken, İbn Ebî Dâvud (ö. 316/929) ise kişisel mushafı olan sahabeden on, tâbiînden on iki kişinin ismini vermektedir. Jefferey (ö. 1959), İbn Ebî Dâvûd'un zikrettiği isimlere eklemede bulunarak sayıyı yirmi sekize tamamlamaktadır.[156] Yine literatürde Mekki ve Medeni olmaları konusundaki ihtilaflar ve nüzûl sıralamasındaki farklılıklar nedeniyle değişik sûre sıralamalarının bulunduğu listeler yer almaktadır. Ancak bu listeler incelendiğinde Mekki dönemin ilk sûresi olarak Alak sûresi, ikinci sûresi olarak da Kalem sûresinde ittifak edildiği görülmektedir. Medeni dönemin ilk sûresi olarak tertiplerde Bakara, Fâtiha, Mutaffifîn ve Ra'd sûrelerinde ihtilaf edilmektedir. Yine Medeni son sûre olarak Tevbe, Mâide, Felak ve Nâs sûrelerinin isimlerinde ihtilaf edildiği göze çarpmaktadır.[157]

Sahabenin kendi yazdıkları mushaflardaki sûre sıralamaları da ufak tefek farklılıklarla birbirlerinden ayrılıyordu. Meselâ Hz. Ali'nin Kur'ân tertibinin nüzûl sıralamasına göre olduğu belirtilir. Bu tertibe göre en başta Alak Sûresi, sonra Müddessir, Nûn, Müzzemmil, Tebbet, Tekâsür, diğer Mekki sûreler ve ardından Medeni sûreler sıralanmıştır. İbn Mes'ûd'un tertibine göre ise önce Fâtiha, sonra Bakara, Nisâ, Âl-i İmrân ve ardından da çok farklı bir sıralamayla diğer sûreler yer almaktadır. Görüldüğü üzere İbn Mes'ûd'un muhafı nüzûl tertibine göre yazılmamıştır.[158] Übey b. Ka'b ile diğer sahabe tertipleri de aynı tarzda düzenlenmiştir.[159] Nüzûl sırasını esas alarak eser yazanlardan M. Zeki Duman, Hz. Osman devrinde çoğaltılan mushafların da nüzûl sıralaması esas alınarak yazıldığını belirtmektedir.[160] Ancak biz bu görüşü destekleyecek bilgiyi temel usûl kaynaklarında bulamadık. Aksine Hz. Osman

---

[156] Recep Arpa, "Şehristânî'nin Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Tefsîrinde Şahsî Mushaflar ve Sûre Tertipleri", *İslâm Araştırmaları Derg.*, yıl: 2017, sayı: 38, s. 46.

[157] Farklı nüzûl sıralamaları için bkz., Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 57-106; ayrıca farklı Mekkî-Medenî tasnifleri için bkz., Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26-55.

[158] Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, tsh. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, XX, 32-33.

[159] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 185; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 195.

[160] M. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsîri)*, Fecr Yayınevi, Ankara 2006, I, 15.

mushafında Kur'ân'ın baş tarafındaki ilk dört Medeni sûrenin sıralaması Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sıralamasıyla devam eden mütedâvil Kur'ân'larda mevcut sûre sıralaması olduğuna dair kayıtlar bulduk.[161] Aynı zamanda Hz. Osman, tıvâl sûrelerin peşi peşine yazılmasını emretmiş, Enfâl ve Tevbe Sûrelerini yedinci sûre olarak kaydettirmiş, aralarına bemele de yazdırmamıştır.[162] Konu üzerinde araştırma yapan Muhammed Şerif Kahraman, Hz. Osman'a ithâf edilen bu nüzûl sıralamasının, yakın dönemde Mısırlı bir hey'etin hazırlamış olduğu tertip olduğunu belirtmektedir.[163]

Görüldüğü üzere sahabe mushafları arasında sûre sıralamalarında farklılıkların olması, onların bu sıralamayı Allah'ın emri ile yapmadıklarını, bilakis kendi ictihad ve tercihleriyle yaptıklarını göstermektedir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber zamanında âyetlerin inişinin devam etmesi ve her iniş zamanında da âyetlerin yerlerinin değişmesi sebebiyle Kur'ân-ı Kerîm mushaf haline getirilememişti. Bu nedenle mushaf yazımı işi Rasûlullâh'ın (s.a.v.) vefatından sonra sahabeye kalmış oldu. Önce Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ile istişâre neticesinde Kur'ân'ı mushaflaştırmış ve sonrasında da Hz. Osman mushafları çoğaltıp o devirdeki büyük yerleşim yerlerine göndermişti.[164] İşte bu nedenle Zerkeşî "Hz. Osman'ın mushafının en kâmil mushaf olduğu"nu söylemektedir.[165] Şu an elimizde bulunan mütedâvil Kur'ân'larla ilgili olarak Kâdî Ebû Bekir Bâkıllânî (ö. 403/1013), bu tertîbin Rasûlullâh'ın (s.a.v.) emriyle veya sahabenin ictihâdıyla yapılmış olabileceğini belirtmektedir.[166]

Kur'ân'ı anlama çabaları arasında bir yöntem olan Nüzûl Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri bu alanda yeni bir zihinsel gayretin ürünüdür. Kur'ân'ın bu yöntemle okunması ve yorumlanması hususunda asr-ı saadetten günümüze farklı yaklaşımlar ortaya konmuştur.[167] Bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin, evine kapandığı, bir süre dışarı çıkmadığı, bu zaman zarfında Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre cem ve tertip ettiği bilgisi yer almaktadır.[168] Hz. Ali'nin bu çalışmayı nüzûl sırasına göre değil de Kur'ân'ı cüzlere ayırmak suretiyle tasnif ettiği düşüncesinde olanlar da

---

[161] Zerkeşî, *el-Bürhân,* I, 185.
[162] Suyûtî, *el-İtkân,* I, 195.
[163] Bkz., Muhammed Şerif Kahraman, "Hz. Osman'a Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme", *Siirt Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, c. IV, sayı: 1, yıl: 2017, ss. 173-182.
[164] Bkz., Suyûtî, *el-İtkân,* I, 181.
[165] Zerkeşî, *el-Bürhân,* I, 185.
[166] Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî,* XX, 33.
[167] Hadiye Ünsal, "Erken Dönem Mekkî Sûrelerin Muhteva Tahlili", *Ç.Ü. Sos. Bil. Ens. Derg.,* Adana 2014, s. 54; Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 94-95.
[168] Bedruddîn Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XX, 32; Suyûtî, I, 195.

vardır.[169] Bazı kaynaklarda Hz. Ali'nin cem ettiği mushafı, Eş'as'tan başka hiç kimsenin rivayet etmemiş olması ve Eş'as'ın da "leyyinu'l-hadis"[170] olduğu belirtilmektedir. Hz. Ali'nin, Kur'ân'ın tamamını ezberlediği, Kur'ân'ı ezberleyenlere de o dönemde "cem etti" denildiği, dolayısı ile Hz. Ali'nin Kur'ân'ı cem etmesinin, onun Kur'ân'ı ezberlemesi anlamında düşünülebileceği belirtilmektedir.[171] Ancak İbn Abbâs ve diğer sahabeden gelen rivayetler de Hz. Ali'nin mushafının, nüzûlü esas aldığı yönündedir. Bu gibi rivayetlerin varlığı, nüzûl sırasına göre tefsir konusunda tefsir tarihinde süregelen bir yaklaşımın var olduğunun ve bundan sonra da devam edeceğinin bir göstergesidir.[172] Sahabenin inen âyetleri onar onar Hz. Peygamber'den alarak hayatlarına uyarlamadan diğer on âyete geçmemeleri de onların Kur'ân'ı nüzûl sıralamasına uygun olarak okudukları anlayışını desteklemektedir.[173] Bu uygulama onların kendi icatları olmayıp, Kur'ân'ın nüzûl biçimiyle alâkalıdır. Yâni sahabe, Kur'ân parça parça indiği için doğal olarak Kur'ân'ı, o zamana kadar inen pasajlar şeklinde okuyorlardı.

Diğer yandan elimizdeki eserleri mevcut mushaf tertibine göre tanzim edilmiş olsa da bazı müfessirlerin eserleri incelendiğinde, onların tefsirlerini sûreler bazında mevcut mushaf tertibini gözetmeden yazdığı, daha sonra mevcut mushafa göre tertip ettiği hissi uyanmaktadır.[174] Meselâ Râzî'nin (ö. 606/1210) tefsirini inceleyen İbn Âşûr (ö. 1973) onun, tefsirini yazarken mevcut mushaf tertibine riâyet etmeden, nüzûl sıralamasını esas alarak yazdığını belirtmektedir.[175] Zira Râzî, bazı sûrelerin sonunda, bu bölümü hangi tarihte yazdığını kaydetmiştir. Bu notlar bize, Râzî'nin nüzûl sürecini hissettirecek tarzda tarih kayıtları düştüğünü ortaya koymaktadır.[176] İzzet Derveze (ö. 1984) de kendi tefsirinin baş tarafında nüzûle dayalı bir tefsir yazımını desteklemek üzere Celâleyn tefsirini örnek gösterir. Zira Celâleyn tefsirini önce Celâluddîn el-

---

[169] Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu-İzzet Derveze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara 2009, s. 16-17.

[170] Leyyinu'l-Hadîs: Hadiste gevşek, anlamında bir cerh lafzıdır. Râvînin adâletine zarar vermeyecek derecede bir hal ile cerh edildiğini belirtir. Bu şekilde ta'n edilmiş râvîlerin hadîsleri itibar için yazılabilir. Cerhin birinci mertebesine ve en hafifine delâlet eder. (Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, TDV Ankara 2009, s. 198; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay., Ankara 1992, s. 202.

[171] Bkz., Hikmet Koçyiğit, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", *Hitit Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 2013/1, sayı: 23, c. XII, s. 189.

[172] Necmettin Çalışkan, "Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımı (Beyanu'l-Hak Örneği)", s. 402.

[173] Fethi Ahmet Polat, "Tefsirin Güncel Sorunları ve Örnek Türkçe Meâller", *Tefsîr El Kitabı*, editör: Mehmet Akif Koç, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 266.

[174] Hikmet Koçyiğit, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", s. 186.

[175] İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâluh*, Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye (Ezher Ünv. Yay.), yıl: 2, 13. Kitap, Kâhire, Rabîu'l-Evvel 1390 H./Mayıs 1970, s. 80-83.

[176] Lütfullah Cebeci, "Mefâtîhu'l-Ğayb", *DİA*, XXVIII, 348.

Mahallî (ö. 864/1459) yazmaya başlamış, sonrasında ömrü vefâ etmediğinden talebesi Celâluddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505) hocasının izlemiş olduğu metodla aynı tarzda eseri tamamlamıştır. Mahallî, eseri yazmaya Kur'ân'ın son sûrelerinden başlamış ve Kehf sûresine kadar gelmiştir. Sonrasında Suyûtî Kehf sûresinden itibaren başa doğru eseri tamamlamıştır. Eserin yazımı tamamlandıktan sonra Fâtiha Sûresi'nin tefsirini hocası yaptığı için sûreyi en sona kaydetmiştir. Her iki müfessir de eserlerini yazarken mütedâvil Kur'ân tertibini usûl olarak takip etmemişler ancak işin sonunda elimizdeki mushaf sıralamasına göre kitabı tertip etmişlerdir.[177]

Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına ve anlatılmasına imkân tanıdığı düşüncesiyle Kur'ân'ın ilk muhataplarınca nasıl anlaşıldığının ortaya konması ve indiği sosyal ortamın değerlendirilebilmesi için nüzül sırasına göre tefsirin ilgi çeken bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımı ortaya çıkaran nedenler arasında ilk olarak İslam coğrafyasında etkisini gösteren oryantalist akımların tefsir metodolojisine yapmış olduğu etkiyi, bu ve benzeri yaklaşımların ortaya çıkmasında veya yeniden gündeme gelmesinde batıda exegesis (kutsal kitap yorumları) ve hermeneutiğin geçirdiği evrelerin İslam coğrafyasındaki tefsir metodolojisi üzerindeki yansımalarını zikredebiliriz.[178]

Bu yaklaşımı ortaya çıkaran nedenlerden bir diğeri de İslam âleminin içinde bulunduğu durum sonucunda meydana gelen, Müslümanların ortaya koyduğu reformist/modernist yaklaşımlar ve İslam'ı yeniden anlama çabalarının merkezinde olan Kur'ânî yönelimlerdir. Bu yönelimlerin arkasında batının bilim tarihinde geçirdiği evreleri İslam âlemi için de geçerli kılmayı düşünen, en azından böyle bir hedefi olmasa da batıda pozitivizme doğru gerçekleşen evrimden veya sonuçlarından etkilenen veyahut bu gelişmeler karşısında durmaya çalışan, bilginin nesnelleşme sürecini İslamî temeller üzerinde bina etme düşüncesinin olduğu söylenebilir.[179] İslam'ı yeniden anlama çabaları hem farklı anlama ve hem de farklı metodolojilerin oluşturulmasını beraberinde getirmiştir. Modernist akımların bu hususta amacı; İslam'ın ilk zamanlarındaki saflık ve dinamizmini yeniden hayata geçirerek, Müslümanların yaşantılarına ârız olan durgunluğu, geriliği, zayıflık ve meskeneti ortadan kaldırmak[180] şeklinde özetlenebilir. Aynı zamanda bu yaklaşımın temel mottosu, "Kur'ân'ı indiği

[177] Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* I, 11.
[178] Necmettin Çalışkan, "Nüzül Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımı (Beyânu'l-Hak Örneği)", *MKÜ Sos. Bil. Ens. Derg.*, yıl: 2017, c. XIV, sayı: 40, s. 401.
[179] Ahmet Sait Sıcak, "Kur'ân Tefsîrinde Öznellik", *Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens. Derg.*, yıl: 2013, sayı: 144; Çalışkan, s. 401.
[180] Muhsin Demirci, "Kur'ân'a Modernist Yaklaşımlar", *Din Eğitimi Araştırmaları Derg.*, 2003, s. 30.

sosyal ortam çerçevesinde değerlendirmektir". Zira nüzûl sırasına göre hazırlanan tefsirlerde Kur'ân sûrelerinin iniş sırası esas alınarak, toplumun geçirdiği evreler incelenmiş ve bu şekilde daha iyi sosyal ve psikolojik tahliller yapılması hedeflenmiştir.[181]

Mehmet Paçacı'nin tespitine göre "Bazı tefsir ekolleri âyetlerin tefsirinde esbâb-ı nüzule hiç de itibar etmemişlerdir. İşârî ve Tasavvufî Tefsir ekollerinde âyetlerin indikleri ortam bilgisi önemli görülmemiştir."[182] Kur'ân'ı nüzûl sırasına göre tefsir etme anlayışının temelinde, nüzûl dönemini iyi tahlil edebilme ve Kur'ân mesajını günümüze taşıma amacı vardır. Dolayısıyla Kur'ân'ı anlamada tarihe müracaat etmeyi, yâni siyer bilgisini etkin kullanma söz konusudur. Bu yöntem, Kur'ân'ın nüzûl ortamını teşhise yönelik çabaların ürünüdür. Bu yüzden nüzûl sıralamasında sıkı bir tarihlendirme düşüncesi hâkimdir. Nitekim bu tarz tefsir kaleme alan müfessirlerden M. İzzet Derveze'nin, Hz. Peygamber'in hayatını Kur'ân'a göre yazmasında da bu bakış açısı hâkimdir.[183]

Çağdaş İslam dünyasında nüzûl sıralaması esas alınarak yapılan tefsir çalışmaları ilk etapta müsteşriklere bir cevap olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile bu çalışmaların tepkisel bir yönü olduğu da unutulmamalıdır. Bu çalışmayı yapanlar arasında Mirza Ebu'l-Fazl (ö. 1956), Sait Yakup Han (ö. 1940), Muhammed Ecmel Han (ö. 1927) ve Hâşim Emir Ali'yi (ö. 1987) zikredebiliriz.[184] Ancak Filistin asıllı müfessir Muhammed İzzet Derveze'nin yazmış olduğu *et-Tefsîru'l-Hadis* isimli eseri, İslam dünyasında büyük yankı uyandırmış ve nüzûl sırasını esas alan tefsir yazımları bu eserden sonra hız kazanmıştır. Derveze'nin eserini kaleme aldığı yıllarda Suriyeli âlim, Abdulkadir Molla Huveyş ed-Deyrezûrî (ö. 1978), *et-Tefsîru'l-Beyâni'l-Meânî* isimli eserini kaleme almış, ardından yine Suriyeli alimlerden Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî (ö. 2004), *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür* isimli tefsirini yazmıştır.[185] Es'ad Ahmed Ali, *el-Müretteb: Menhec li'l-Yesri't-Terbevî*; Muhammed Âbid el-Câbirî (ö. 2010), *el-Medhal ile'l-Kur'ân ve Fehmu'l-Kur'âni'l-*

[181] Muhammed Abdullah Draz, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifine Edebî Eleştiri", trc. Ahmed Nedim Serinsu, *A.Ü. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 1997, s. 245-262.
[182] Mehmet Paçacı, *Kur'ân'a Giriş*, İSAM yay., İstanbul 2006, s. 128.
[183] Hikmet Koçyiğit, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", *Hitit Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 2013/1, sayı: 23, c. XII, s. 185.
[184] Hikmet Koçyiğit, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsîr Edilmesi", s. 189.
[185] Şahin Güven, "Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm İsimli Tefsîrindeki Metodu", *Bilimnâme*, yıl: 2011, c. XX, s. 57.

Hakîm: et-Tefsîru'l-Vâdıh Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl isimli eserleriyle nüzûl kronolojisini takip eden müfessirler arasında yer almışlardır.[186]

Ülkemizde nüzûl sırası tertibini esas alan ilk eser birinci baskısı 2006 yılında yayımlanan Mehmet Zeki Duman'a (ö. 2013) ait *Beyânu'l-Hak: Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsîri* isimli çalışmadır.[187] Zeki Duman'ın ardından bizim ülkemizde de nüzûl sırasına göre tefsir yazımı ivme kazanmış ve Şaban Piriş, *Kur'ân Yolu-İniş Sırasına Göre Anlam ve Tefsîr*; Hakkı Yılmaz, *Nüzûl Sırasına Göre Tebyînu'l-Kur'ân: İşte Kur'ân* isimli tefsirlerini yazmış, ayrıca Fahrettin Yıldız internet ortamında *Fahrettin Yıldız Tefsiri* adında[188] bir eser kaleme almıştır.[189] Bundan sonra da nüzûl sıralamasını takip eden yöntemin sağladığı faydalardan dolayı yeni eserler yazılmaya devam edecektir.

Görüldüğü üzere, âyetlerin nüzûl tarihlerinin belirlenmesinde Mekki-Medeni, nâsih-mensûh bilgilerinden, nüzûl sebeplerinden, âyetlerin konularından, metinsel bağlamlarından ve üslup özelliklerinden yararlanan geleneksel eğilim, kapsamlı ve derinlikli bir çerçeve, yöntem ve literatür oluşturmaktadır.[190] Usûl alimleri âyetlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak ve Kur'ân'ın, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kendi uydurması olmadığını, onun bizzat Allah Teâlâ tarafından indirilmiş olduğunu, nüzûle şahit olan kimselerin sözlerini delil getirmek ve nerelerde indiğini tespit etmek suretiyle, o zaman ve sonraki devirlerde insanların zihninde oluşabilecek şüpheleri bertaraf etmek için gayret sarfetmişlerdir. Bunun için de tarihlendirmeyi esas alacak biçimde rivayetlerden faydalanarak teknik bir tasnîfe gitmişlerdir.

1.6.4. Müsteşriklerin Çalışmalarının Tarihlendirmeye Etkisi

Müsteşriklerin Kur'ân, hadisler ve diğer İslamî ilimler üzerindeki çalışmaları yakînen bilinmektedir. Farklı milliyetlere mensup pek çok müsteşrik bilhassa Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kendi yazdığı veya yazdırdığı bir kitap olduğunu ispat etmek maksadıyla Kur'ân'ı araştırmaya yönelmişlerdir. İşin doğrusu, onların itiraz mahiyetinde yapmış olduğu derin araştırmalar, Müslüman bilim adamlarını onlara cevap vermek maksadıyla titiz çalışmalara sevk etmiş, bunun sonucunda aklî ve naklî

---

[186] Rıza Savaş-Ömer Dumlu, "Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'ân'ın Yorumu", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, editör: Bilal Gökkır vd., İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2010, s. 164-165.

[187] Şahin Güven, "Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm İsimli Tefsîrindeki Metodu", s. 57.

[188] https://www.islamiokul.com/kutuphane/kuran/tefsirler/fyildiz/indexana.htm

[189] Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meâl ve Tefsirin Serencamı*, Ankara 2012, s. 94-97.

[190] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, Kuramer, İstanbul, 2016, s. 18-19.

delillerle desteklenmiş sağlam eserler kaleme alınmıştır. Âyetlerin iniş tarihlerinin tespiti de bu bu çalışmalar arasında yer almaktadır.

Tarihi bir verinin kesin bir kanıt haline gelebilmesi veya bilgi kaynağı olması ancak onun tarihlendirilmesinden sonra mümkün olabilir. Bu durumda farklı zaman dilimlerinde inen Kur'ân âyetlerinin nüzûl kronolojisini tespit etmek, nüzûl dönemindeki tarihi olayları doğru bir biçimde okuyabilmek açısından zaruridir. Her ne kadar âyetlerin tarihlendirilmesi, te'vilin üzerine inşâ edildiği yegâne dayanak değilse de yine de öncelik-sonralık, neden-sonuç ve benzeri ilişkileri ortaya koyabilmek buna bağlıdır.[191]

Âyetlerin tarihlendirilmesi konusu kısmen ilk tefsir kaynakları ile birlikte gündeme gelmiş olmakla birlikte, olayın sistematik olarak ele alınması, müsteşriklerin 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında yapmış olduğu çalışmalar ve ortaya koyduğu düşüncelerle ağırlık kazanmış oldu. Böylelikle kronolojik tefsir çalışmaları da 19. yüzyıldan itibaren müsteşriklerin katkılarıyla birlikte ivme kazandı.[192] Bilhassa Gustav Weil (ö. 1889), Theodor Nöldeke (ö. 1930), J. Medows Rodwell (ö. 1900), Richard Bell (v. 1952), J. William Muir (ö. 1905), Hartwig Hirschfeld (ö. 1934), Regis Blachere (ö. 1973) ve W. Montgomery Watt (ö. 2006) bu sahada eser vermiş, tefsir sahasında yeni bakış açılarının ortaya çıkmasında etkileri olan batılı araştırmacılardır.[193]

Batıda Kur'ân üzerine yapılan çalışmaların üç ana konu üzerinde yoğunlaştığı gözlenmektedir: "Kur'ân metni üzerine yapılan çalışmalar"; "Tefsir Tarihine yönelik çalışmalar" ve "Müslümanların hayatında ve İslam düşüncesinde Kur'ân'ın rolüne yönelik çalışmalar".[194] Günümüzde oryantalistlerin yaptığı çalışmaların temelinde, insanların ve bilhassa Müslümanların zihninde İslamî kaynakların güvenilirliği ile ilgili tereddütler oluşturma düşüncesi yatmaktadır. Bu kaynaklar içerisinde birinci sırayı Kur'ân-ı Kerîm oluşturmaktadır. Zira İslamî yaşantının temellendirilmesindeki ana kaynak Kur'ân-ı Kerîm'dir. İkinci sırada hadisler ve derece derece ulemânın belirlemiş olduğu deliller gelmektedir.[195]

---

[191] Selim Türcan-Ömer Dinç, "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme", *Hitit Ünv., İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2, XIV, sayı: 28, (ss. 5-34), s. 6.

[192] Esrâ Gözeler, "Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 51: 1, 2010, (ss. 295-326), s. 296.

[193] Ömer İbrâhim Rıdvân, *Ârâu'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîrih*, Dâru Taybe, Riyad 1992, 1, 99-136; Ayşe Uzun, "Tefâsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl – Dirâse ve Takvîm Tâhâ Muhammed Fâris, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2015, c. VII, sayı: 14 (ss. 432-436), s. 432.

[194] Esra Gözeler, "Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar", s. 296.

[195] Bkz., Ömer İbrâhim Rıdvân, *Ârâu'l-Müsteşrikîn*, 1, 26-27.

Tarih boyunca müsteşriklerin ortaya koyduğu çalışmalarla İslam'a ve Kur'ân'a, bu dini getiren Hz. Peygambere saldırıyı hedefledikleri Müslümanlarca bilinen bir gerçektir. Ancak yine de genellemeye gidilerek bütün müsteşriklerin art niyetli olduğunu söylemek pek doğru olmaz. Müsteşrikleri kendi aralarında gruplandıracak olursak onları "objektif ve İslam'a karşı ılımlı", "art niyetli ve İslam'a karşı oldukça şiddetli" şeklinde sınıflandırmamız mümkündür.[196] Şiddetli grubun içerisinde başta Macar asıllı koyu bir Yahudi olan Ignaz Goldziher (ö. 1921) olmak üzere, Alman Joseph Schacht (ö. 1969), yine İngiliz Alexander Roskeen Gibb (ö. 1971) gelir. Ilımlı ve İslam'a karşı önyargısız olanlar içerisinde ise Alman Rudy Paret (ö. 1983), yine Alman Joseph Horovitz (ö. 1931) ve Hollandalı Arent Jean Wensinck'i (ö. 1939) sayabiliriz.[197]

Her ne kadar kötü niyetli oryantalistlerin Kur'ân'a ve İslam'a zararları olmuşsa da, objektif ve ilmî mantıkla çalışanları da bir o kadar İslam'a hizmet etmişlerdir. Bunların içerisinde A. J. Wensinck'i bilhassa zikretmek gerekir. Onun editörlüğünde 40 kişilik oryantalist bir grubun çok titiz bir çalışma sonucu hazırlamış oldukları *Concordance* isimli ansiklopedik hadis sözlüğü yıllardır Müslüman bilim adamları tarafından kullanılmaktadır.[198] Japon araştırmacı Toshihiko Izutsu (ö. 1993) ise Kur'ân dili ve semantiği konularında Müslüman bilginler için ufuk açıcı bir yöntem sunmuştur.[199] Özellikle onun *Kur'ân'da Allah ve İnsan* adıyla Türkçe'ye kazandırılan eseri, Kur'ân'ın hedeflediği düşünce ve yaşam sistemini kavramlar üzerinden kurulan ilişkilerle ortaya koymaktadır.[200]

Müsteşrikler, çalışmalarında ilk plânda Kur'ân'ın kaynağını tespit etmeyi hedeflemekte, sonuç olarak da Kur'ân'ın Hz. Ebubekir döneminde yazım ve Hz. Osman döneminde çoğaltılma aşamasında kendi elleriyle uydurarak Allah'a yamadıkları şeklinde bir çıkarımda bulunmaktadırlar. Ortaya attıkları iddiada Kur'ân'ın Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ait olduğu ve sahabenin onun düşüncelerini anlamaya çalışmaları sonucunda ortaya çıktığı tezi ön plâna çıkarılmıştır.[201] Bu konuda en radikal yaklaşım

---

[196] Bkz., İbrahim Bayraktar, "Müsteşrikler ve Hz. Peygamber'e Bakışları", *Atatürk Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 2004, sayı: 21, s. 28-38.

[197] Ömer İbrâhim Rıdvan eserinde sadece Kur'ân İlimleri sahasında eser vermiş 108 müsteşrik'in ismini eserleriyle birlikte zikreder. bkz.; Ömer İbrâhim Rıdvân, *Ârâu'l-Müsteşrikîn*, I, 220-231.

[198] Bkz., *Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, editör: A. J. Wensinck, İstanbul, 1988; Fatma Kızıl, "A. J. Wensinck", *DİA*, XLIII, 158-159.

[199] Bkz., İbrahim Kalın, "Izutsu, Toshihiko", *DİA*, XXIII, 552-553.

[200] Bkz., Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, Ankara Ünv. İlâhiyat Fak. Yay., Ankara, 1975.

[201] Bkz., Ahmet Polat, *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İz Yay., İstanbul, 2008, s. 363; Yaşar Kurt, "Kur'ân'ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsîr Üzerine", *OMÜ İlâhiyat Fak. Derg.*, 2012, sayı, 33, s. 28; Burhan Çonkor, "Sûrelerin Belirli Dönemlere ve Olaylara İzâfesi", *Dînî Araştırmalar Derg.,* Ocak-Haziran 2016, c. 19, sayı: 48, ss. 130-152, s. 130.

John Wansbrough'a (ö. 2002) aittir. Wansbrough, Kur'ân'ın iki yüz yılı aşkın bir zaman süresince yapılan dînî-mezhebî tartışmalar sonucunda üretilmiş, uydurulmuş ve Arap kökene doğru kurgusal bir biçimde yansıtıldığını söyler. O aynı zamanda İslam doktrininin, Hz. Peygamber figürü de dahil olmak üzere Rabbinik Yahudi örnekler modellenmek suretiyle şekillendiğini savunur.[202] Wansbrough geleneksel sîret malzemelerinin Kur'ân metninin anlaşılmasında kullanılabilecek müstakil bilgiler sunmadığını, aksine bu malzemelerin Kur'ân âyetlerini açıklamak için uydurulduğunu da iddia etmektedir.[203]

Wansbrough'un iddia ettiği meseleler kesinlikle gerçeği yansıtmamakta, tarihi verilerle örtüşmemektedir. Bizzat Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kendisinin Cebrâil'in getirdiği âyetleri, vahiy kâtiplerine onun gösterdiği yere kaydedilmesini istemesi,[204] her sene Ramazan ayında Cebrâil ile karşılıklı Kur'ân'ı okumaları, vefatı senesinde arz olayının iki defa gerçekleşmiş olması[205] ilk günden itibaren vahyin yazıldığını, tekrarlanarak pekiştirildiğini ifade etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) yalnızca Kur'ân metnini insanlara tebliğ etmekle kalmamış, Kur'ân'ın korunması amacıyla sahabîleri Kur'ân'ı okumaya ve ezberlemeye teşvik de etmişti.[206] Ayrıca Rasûlullâh (s.a.v.) okuma yazma bilen sahabîlerden bazılarını vahiy kâtibi olarak görevlendirmişti. Zeyd b. Sâbit, Ali b. Ebî Tâlib, Muaz b. Cebel, Übey b. Ka′b gibi sahabîler, görevlendirilen bu sahabîlerden bazılarıdır.[207] Buhâri'de bizzat Zeyd b. Sâbit'in dilinden nakledilen ve Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra Yemâme Savaşı sonrasında Kur'ân'ın cem'inden bahseden hadis de Hz. Ebûbekir devrinde Kur'ân'ın derlendiğini bildirmektedir.[208] Bu sebeple Wansbrough'un "İki yüz yılı aşkın bir zaman diliminde Kur'ân'ın, mezhebî tartışmalar sonucu üretilip uydurulduğu ve Arap kökene doğru kurgusal bir şekilde yansıtıldığı" yönündeki ithamları tutarsız olup yine tarihi gerçeklerle çelişmektedir.

Müsteşrikler bir taraftan vahyin Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman dönemlerinde cem edilip çoğaltıldığını kabul edip, bu arada sahabenin kendiliklerinden bir şeyleri onun arasına karıştırdıklarını iddia ederken bir taraftan da iki yüz yılı aşan bir süre mezhebî tartışmalarla yoğurup şekillendirdiklerini ifade etmektedirler. Kaldı ki vahyin cem'

---

[202] Esra Gözeler, "Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar", s. 297.
[203] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 125.
[204] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 221; Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, s. 42.
[205] Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 7; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 15.
[206] Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 20.
[207] İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 22.
[208] Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 3.

edilmesine gerekçe olarak gösterilen Yemâme savaşında (12/633) bile onlarca hâfızın şehit düştüğünün belirtilmesi[209] sahabeden pek çoğunun, indiği günden itibaren Kur'ân âyetlerinin tümünü ezberleme çabası içinde oldukları bilgisini pekiştirmektedir.

Geleneksel siyer kaynaklarında geçen bilgilerin Kur'ân'ın anlaşılmasında kullanılabilecek bilgiler sunmadığı iddiası ise bu iddiada bulunan müsteşriklerin geleneksel siyer kaynaklarındaki bilgilerin niteliğinden haberdar olmadıklarını ortaya koymaktadır. Çünkü siyer kaynaklarında zikredilen bilgilerin çoğu hadis kaynaklarında farklı isnadlarla geçmektedir. Çalışmamız içerisinde âyetlerin esbâb-ı nüzûlü kapsamında zikrettiğimiz rivayetlerin kütüb-i sitte içerisinde çok farklı isnadlarla desteklenmiş varyantlarının olması isnad sistemindeki hassâsiyeti bilen, işin erbâbı kimseler tarafından takdir edileceği üzere ortaya atılan bu iddianın ayakları yere basmayan kuru bir iftiradan ibaret olduğunu ispat etmektedir. Hadis kaynaklarında farklı varyantlarla nakledilen bu bilgiler siyer kaynaklarındaki bilgileri desteklemekte, itiraza mahal bırakmayacak şekilde ortaya atılan iddiaları geçersiz kılmaktadır. Bilhassa sîret kaynaklarındaki bilgilerin âyetlerin nüzûl tarihleriyle ilgili bilgiler sunması, âyetin bağlamını anlamayı, ifadeleri doğru bir şekilde yorumlamayı kolaylaştırmaktadır. Birazcık hadis usûlü, siyer ve tarih bilgisi olan bir kimsenin bu şekilde ithamlarda bulunması düşünülemez. Bu tür iddialar tamamen art niyetli, öfke ve kin duygularıyla yoğrulmuş câhil zihinlerin ürünü olabilir. Onlar bu iftiralarla ancak konunun yabancısı olan eğitimsiz kişileri etkileyebilirler.

Arthur Jefferey (ö. 1959), Kur'ân'ın cem'iyle ilgili zihinlere şüpheler bırakmak maksadıyla şunları söyler. "Bazı müellifler zannediyorlar ki, Kur'ân'ın cem'inden kastedilen şey Kur'ân'ın hıfzıdır. Halbuki biz bu ifadeyi muvafık görmeyiz…" Ardından da Kur'ân'ın, nâzil olduğu dönemde ezberlenmediği, sahabenin elinde yazılı Kur'ân metinleri bulunmadığını iddia eden bu şahsa Cerrahoğlu şöyle cevap vermektedir: "Jefferey'nin bu misallerle, cem' lafzının hıfzla alakası yokmuş gibi göstermek istemesine rağmen, yine bu delillerde şahısların cem' ettikleri şeyleri hâfızalarına aldıklarını reddedecek mahiyette bir sarahet yoktur. Daha evvel, Kur'ân nâzil olduğu zaman sahabe elinde yazılı Kur'ân âyetlerinin olmadığını iddia eden bu şahıs şimdi de İbn Mes'ud (ö. 32/652-53), Ali (ö. 40/661), Ubey b. Ka′b (ö. 33/654) ve Ebû Musa'nın (ö. 42/662-63) Kur'ân cem'lerinden bahsetmektedir. Eğer bu şahısların cem'lerinin peygamberin sağlığında olduğunu kabul ediyorsa tezata düşmüş olur. Eğer peygamberin vefatından sonra cem' edildiğini iddia ediyorsa, cem' edilenler hıfz

[209] Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 4.

yoluyla alınmış demektir ki, bu da o zamanki Arapların hıfza karşı olan yüksek istidatlarını kabul etmektir."[210] Cerrahoğlu burada Jefferey'in içine düştüğü çelişkiyi çok güzel yakalamıştır. Wansbrough ile Jefferey'in ortaya attığı iddiaların herhangi bir temelden yoksun, siyer kaynaklarındaki bilgilerle örtüşmeyen, konunun yabancısı olanların zihinlerini karıştırmayı hedefleyen kuru iftiralardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Diğer insaflı müsteşriklerin ortaya koyduğu nüzûl kronolojisi ile ilgili çalışmalar da onların bu iddialarının asılsız olduğunu ispat etmektedir.

19. yüzyılda Gustav Weil (ö. 1889), Theodor Nöldeke (ö. 1930), Hubert Grimme (ö. 1942); 20. yüzyılda Hartwig Hischfeld (ö. 1954), Richard Bell (ö. 1952), Regis Blachere (ö. 1973), W. Montgomery Watt (ö. 2006) gibi araştırmacılar sûrelerin kronolojik sıralamaları ve âyetlerin tarihlendirilmesi konusunda derin araştırmalar yapmışlardır. Bu araştırmacılar temelde geleneksel anlamda Mekki-Medeni ayrımını prensip olarak kabul etmişler ve İslamî bilgi kaynaklarını esas alarak onlara bazı eleştirilerde bulunmak suretiyle her biri kendi kronolojisini oluşturma yoluna meyletmiştir.[211]

John Medows Rodwell (ö. 1900) *The Qoran* isimli eserinde sureleri kronolojik sıraya göre işlerken bilhassa Yahudi ve Hıristiyan kaynaklara yapılan atıflar dikkât çekmektedir. Esra Gözeler, Rodwell'in yaptığı bu çevirinin, sûrelerin kronolojik sıralamasını vermenin öncesinde âyetlerin kaynağı ve Yahudi metinleriyle benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmaya çalışan bir görünüme sahip olduğu tespitinde bulunur.[212] Buradan Rodwell'in çalışmasının Kur'ân'ın, Yahudi kaynakları esas alınmak suretiyle oluşturulduğu yönünde bir sonuca ulaşmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Hubert Grimme'in sûre kronolojisinde Medeni dönemin ayrıntılı olarak tasnif edilmesi dikkât çekmektedir. Grimme Medeni sûrelerin tam ardıllığının belirlenmesinde tarih içerisinde tarihlendirilebilen olaylara dayanarak yapılabileceğini belirtmektedir. Bu aşamada o temel kaynak olarak sîret bilgisine işaret etmektedir. Grimme yaptığı çalışmada sadece sûre değil, âyet bütünlüğünde de ayrıntılı tarihlendirmelere yer vermiştir.[213]

Richard Bell, âyetlerin kronolojisini belirlemede rehber olabilecek bazı fikirler önermiştir. Meselâ âyetlerin anlatım biçimleri, kelime ve ibarelerin kullanımının öğretide yeni bir vurgunun ortaya konmasına işaret edebileceğini belirtir. Tarih

[210] Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 67.
[211] Bkz., Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 127-197.
[212] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 147.
[213] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 155.

göstergesi olabilecek kelimelerin, pasajların indiği dönemlere dair bilgi verebileceğini ifade eder. Buna örnek olarak savaşı tavsiye eden bütün âyetlerin Medeni, "küffâr" kelimesinin ise Mekke dönemine ait bir kullanım olduğunu söyler.[214]

Objektif araştırmalar yapan müsteşriklerin âyet ve sûrelerin kronolojisi ve tarihlendirilmesi hakkında önermiş oldukları bu bilgiler Müslüman araştırmacılar tarafından değerlendirilmiş ve üzerinde incelemeler yapılarak yeni teoriler üretilmiştir. Selim Türcan ve Ömer Dinç'in "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme"[215] isimli makaleleri Richard Bell'in ortaya attığı öneriyi konu edinen bir çalışmadır. Mesut Okumuş'un, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu-İzzet Derveze Örneği* isimli eser,[216] Esra Gözeler'in, *Kur'ân Âyetleri'nin Tarihlendirilmesi* isimli eseri,[217] Muhammed Abdullah Draz'ın "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifine Edebî Eleştiri",[218] Hikmet Koçyiğit'in, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi",[219] Ali Rıza Gül'ün, "Kur'ân Âyetlerini Tarihlendirmede Nüzûl Sebeplerinin Rolü"[220] isimli makaleleri ve daha pek çok çalışma âyetlerin nüzûl sebepleri ve tarihlerinin tespiti konusunda ortaya atılan düşünceleri konu edinmektedir. Ayrıca Ahmed Nedim Serinsu'nun *Kur'ân ve Bağlam*,[221] Sami Kılınçlı'nın *Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerini Kur'ân-Siyer Bağlamında Okumak*[222] isimli eserleri âyetlerin nüzûl sebeplerini ve iniş tarihlerini belirlemede sîret kaynaklarından istifade metodunu önemseyen, bu konuda tespit ve öneriler ortaya koyan çalışmalardır. Farklı zamanlarda konuyla ilgili yapılan bu araştırma ve çalışmalar Müslüman araştırmacılar tarafından konunun öneminin fark edildiğini ve âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlanabilmesi için gerekli olan âyetlerin bağlam ve tarih tespiti problemini çözmeye dair her türlü alternatifin değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

---

[214] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 179.

[215] Selim Türcan-Ömer Dinç, "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme", *Hitit Ünv., İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2, XIV, sayı: 28, (ss. 5-34)

[216] Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu-İzzet Derveze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara, 2009.

[217] Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, Kuramer, İstanbul, 2016.

[218] Draz, Muhammed Abdullah, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifine Edebî Eleştiri", trc. Ahmed Nedim Serinsu, *A.Ü. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 1997.

[219] Hikmet Okumuş, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", *Hitit Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 2013/1, sayı: 23, c. XII, ss. 181-189.

[220] Ali Rıza Gül, "Kur'ân Âyetlerini Tarihlendirmede Nüzûl Sebeplerinin Rolü", *Dînî Araştırmalar Dergisi*, VII, sayı: 19, ss. 191-220.

[221] Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, Şule Yay., İstanbul, 2008.

[222] Sami Kılınçlı, *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerini Kur'ân-Siyer Bağlamında Okumak*, Araştırma Yay., Ankara, 2022.

İslam'ın ve Müslümanların ellerindeki en önemli kaynak olması hasebiyle aleyhte çalışan kimselerin Kur'ân'a saldırmaları, onu insan eliyle uydurulmuş sıradan bir kitap olarak lanse etmeye çalışmaları, Hz. Peygamberin onu yazdığı veya daha sonraki devirlerde "Allah yazdı" şeklinde bir söylem geliştirilerek Allah'a iftira edildiği yönünde itirazda bulunmaları[223] anlaşılabilir bir husustur. Fakat Allah'tan geldiği ve hiç kimse tarafından en küçük bir dahlin bulunmadığı noktasında imân ettiğimiz bu kitabı bizlerin de Müslümanlar olarak net bir şekilde savunabilmemiz için onların yaptıkları itirazlara makul ve mantıklı cevaplar üretmemiz, sağlam delillerle bu itirazları çürütmemiz gerekmektedir. Bu nedenle Kur'ân âyetlerinin hangi tarihte ve hangi olay veya olgu ile alâkalı olarak indiğinin tespit edilmesi böylesine hayati bir önem arz etmektedir.

[223] Bkz., Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, s. 124.

BÖLÜM II

BAKARA SÛRESİ'NİN NÜZÛL ORTAMI VE MUHTEVA TAHLİLİ

Bakara Sûresi itikad, amel, muâmelât, sosyal ve siyâsî olaylarla ilgili konular başta olmak üzere Kur'ân'ın ele aldığı hemen hemen bütün konulara değinmektedir. Bizim tez konusu olarak Bakara Sûresi'ni tercih etmemizdeki temel unsurlardan en başta geleni de budur. Bakara Sûresi'nin nüzûl sürecini takip ettiğimizde aynı zamanda ilâhî irâdenin Medine'de İslam toplumunu oluşturmada takip ettiği kurallar silsilesindeki periyodik önceliği de gözlemlemiş olacağız. Bu ayrı bir araştırma konusu olmakla birlikte konuların gelişimine göre bu konudaki tespitlerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

Kısaca derli toplu bir şekilde âyetleri, ele aldığı konu sıralamasına göre tasnif ettiğimizde şu tabloyla karşılaşırız:

1-5. âyetler: Takvâ ehli ve özellikleri;

6-7. âyetler: Kâfirlerin kınanması;

8-20. âyetler: Medîne münafıklarının kınanması ve nitelikleri;

21-22. âyetler: Şirk ve Tevhid;

23-25. âyetler: Tehaddî konusu ve inananların mükâfaatı;

26-29. âyetler: Öldükten sonra dirilme hadisesi;

30-39. âyetler: Âdem ve iblis kıssası;

40-46. âyetler: İsrailoğulları – GİRİŞ;

47-62. âyetler: İsrailoğulları'na verilen nimetler;

63-74. âyetler: Cumartesi yasağı ve İnek kesme olayı;

75-82. âyetler: Yahudilerin iman etmeme sebepleri;

83-86. âyetler: İsrailoğulları'ndan alınan söz;

87-100. âyetler: Nankörlüklerinden dolayı İsrailoğulları'nı azabla tehdit;

101-103. âyetler: Hz. Süleyman, Sihir ve büyü;

104-107. âyetler: Nesih konusu;

108-113. âyetler: Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında geçen diyaloglar;

114-117. âyetler: Allah'ın mescidlerinde O'nun isminin anılmasını yasaklayanlar;

118-123. âyetler: Yahudi ve Hıristiyanların, Hz. Peygamber'in kendi dinlerine tâbî olmasını istemeleri;

124-141. âyetler: Hz. İbrahim ve soyu;

142-152. âyetler: Kıblenin değişimi;

153-162. âyetler: Allah'ın beyyinelerini ve hidâyetini gizleyenlerin durumu;

163-167. âyetler: Allah'tan başkasını emsâl edinenler;

168-177. âyetler: Allah'ın indirdiğini az bir pahaya satanlar;

178-179. âyetler: Kısas konusu;

180-182. âyetler: Vasiyet konusu;

183-187. âyetler: Oruç ve Ramazan;

188. âyet: Bâtıl yollarla mal yemenin sonuçları;

189. âyet: Hilâllerin durumu;

190-195. âyetler: Savaş izni ve savaş-infak ilişkisi;

196-203. âyetler: Hacc ve umre;

204-212. âyetler: Nifak ve münafıklar konusu;

213-214. âyetler: İnsanların bir tek ümmet olması;

215-220. âyetler: Hak ve sorumluluklar hakkında sorulan bazı sorular;

221. âyet: Yabancı kadınlarla evlilik konusu;

222-225. âyetler: Kadınların özel durumları;

226-242. âyetler: Talâk ve iddet konusu;

243-253. âyetler: Savaşta öldürülme korkusu: Tâlut ve Câlut örneği;

254-274. âyetler: İnfakın önemi;

275-284. âyetler: Faiz ve borçlanma, borçların yazımı;

285-286. âyetler: Sonuç ve duâ;

Bakara sûresindeki âyetlerde işlenen konuları tahlil ettiğimizde, Medîne dönemi süresince Hz. Peygamber ve sahabeyi yakın takibe alıp, adım adım Medine'nin birçok safhasını kuşatan, hayatın içerisinden örneklemelerle birebir örtüşen bir nitelik taşıdığını söyleyebiliriz. Elbette ki Kur'ân'ın yol göstericiliği ve olaylara ilâhî ölçüde müdâhalenin olağan seyri bu şekilde gerçekleşecekti, ama uzun bir sürecin olaylar silsilesi içerisinde periyodik olarak bu kadar mükemmel bir anlam örgüsü içerisinde işlenişi, olayı daha bir mânidâr kılmaktadır.

2.1. Bakara Sûresi'nin Adı, Fazîleti ve Nüzûl Sürecindeki Yeri

Bakara Sûresi farklı isimlerle anılmaktadır. Suyûtî, "Fustâtu'l-Kur'ân" ve "Senâmu'l-Kur'ân" isimlerini zikreder.[224] Senâm, bir şeyin en yüksek noktası, zirvesidir. Bu ifade Kur'ân için özel bir isim olmayıp, onun şerefini belirten bir vasıftır. Halid b. Ma'dân'ın da belirttiği gibi Fustât, mekânı çepeçevre kuşatan şeyler (sur, çit, duvar vs.) için kullanılır. Bu sûre de bir çok hükmü içerisinde barındırdığı için ona bu isim verilmiştir.[225] Sûrenin "Bakara" ve "Kürsî" şeklinde iki özel ismi, ayrıca iki de lakabı bulunmaktadır. Bunlar "Senâmu'l-Kur'ân" ile "ez-Zehra"dır. Ayrıca Âl-i İmrân Sûresi ile birlikte "ez-Zehrâvân" şeklinde isimlendirilmektedirler.[226]

Bu konuda Hâkim, Ebû Hureyre'den "*Şüphesiz ki her şeyin bir zirvesi (senâm) vardır. Kur'ân'ın zirvesi de Bakara Sûresidir"*[227] hadisini naklederek bizzat bu hadisin sahih olduğunu belirtir. Bakara Sûresi, dînin temel kurallarını içerisinde barındırır. Âl-i İmrân Sûresi de bu kuralların maksatlarını tamamlar. Bu yönüyle Bakara Sûresi, hükme işâret eden delil mesâbesindedir. Âl-i İmrân Sûresi de muarızların şüphelerine cevap mahiyetindedir.[228]

Bakara Sûresi Mekke, Medine ve Şam ulemâsına göre 285 âyet, Hz. Ali ve Kûfeliler'in sayımına göre 286 ve Basra ulemâsına göre ise 287 âyettir.[229] Fâsılaları, "Kalk düşünelim" anlamına gelen (قم لندبر) sözündeki (ب, د, ر, ق, ل, م, ن) harfleridir.[230] Bazı alimler Bakara Sûresi'nde bin haber, bin emir ve bin nehyin bulunduğunu söylemişlerdir.[231] Diğer bazı alimler de bu sûrenin 25.500 harf[232] ve 6121 kelimeden ibaret olduğu[233] şeklinde detaylı bilgiler vermişlerdir. Görüldüğü üzere vermiş olduğumuz bu bilgiler ilk devirlerden itibaren Kur'ân üzerinde yapılan çalışmaların ne kadar dakîk ve hassas boyutlarda olduğunu ortaya koymaktadır.

---

[224] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 171.
[225] Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984, I, 201.
[226] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, I, 146.
[227] Ebû Abdillâh Hâkim en-Neysabûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, telhîs: Hâfız Zehebî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz., II, 259.
[228] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 184.
[229] Hemmâm Ebû İshâk Ahmed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr, Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, I, 135; Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed-Muhammed es-Seyyid Reşâd vd., Müessesetü Kurtuba, Kahire, 2000, I, 248.
[230] Emin Işık, *DİA*, "Bakara Sûresi", IV, 526.
[231] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 248.
[232] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 135.
[233] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mutâtili'bni Süleymân*, thk. Dr. Abdullah Mahmud Şahâte, Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, 1/82; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 135; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 248.

Bakara Sûresi, Kur'ân-ı Kerîm'in en uzun sûresidir. Ele aldığı konular ve üslûbu yönüyle Medîne atmosferi çok belirgin bir biçimde kendisini hissettirmektedir. Çok parçalı ve farklı konuları işliyor biçiminde görünse de bölümler arasında çok güçlü bir âhenk ve uyum göze çarpmaktadır. Bu bakımdan ilgili bölümlerin peşpeşe indiği söylenebilir. Bazı bölümler arasında konunun işlendiği ortam açısından bir uyum görülmemekle birlikte, konu itibarı ile diğer bölümlerle bir âhenk oluşturmaktadırlar. Muhtemelen sûrenin bazı bölümleri çok sonraları, hattâ bâzı sûrelerin ya da diğer uzun sûrelerin bölümlerinin nüzûlünün ardından inmiş olmalıdır. Yine sûrenin kendi içerisinde de önce inen bazı bölümler sonraya, sonra inmiş olan bazı bölümler de başa alınmış olabilir. Sûrenin baş kısmının Medine'nin ilk günlerinde inmiş olması sebebiyle sûre, Medîne'de inen sûrelerin başında gösterilmiştir. Nitekim Kur'ân'ın ilk nâzil olan âyetleri Alak sûresinin ilk beş âyeti olduğu halde ilk nâzil olan sûre, Alak Sûresi olarak gösterilmektedir.[234]

Ensâr, Bakara Sûresi'ni öğrenip ezberlemeye titizlik gösteriyordu. Rasûlullâh (s.a.v.) Huneyn gününde, Müslümanların bozgun yaşadığı o zorlu anda amcası Abbas'a seslenerek şöyle bağırmasını istemişti: *"Ey ensâr topluluğu! Ey Semure*[235] *Halkı!*[236] *Ve Ey Bakara Sûresi halkı!..."* Bakara Sûresi, Medine döneminin başından neredeyse sonuna kadar inmeye devam etmişti. Rasûlullâh'ın (s.a.v.), bu sözüyle belki de ensâr'ın ilk olarak Bakara Sûresi ile muhatap olmasını kastettiği düşünülebilir. Zira on senelik süreç içerisinde ensarla ilgili bir çok sûre nâzil olmuştur. Fakat Hz. Peygamber (s.a.v.) ensâra sadece "Bakara Sûresi halkı!" şeklinde hitâb etmiştir.[237]

Sûre adını, Allah Teâlâ'nın İsrailoğulları'ndan sığır kesmelerini emretmesinden bahseden, sûrenin 67-73. âyetlerinden alır. Olay şöyle cereyan etmiştir: İsrailoğullarından bir adam öldürülmüş ve cinayeti işleyen de bulunamamıştı. Durum Hz. Musa'ya (a.s.) arz edilmiş ve o da şöyle demişti: "Bir sığır kesin ve kestiğiniz hayvanın bir parçasıyla ölüye vurun. Sonrasında ölü dirilerek kendisini öldüreni bildirecektir." İsrailoğulları Hz. Musa'dan hem katili nasıl bulabileceklerini öğrenmek istemişler, hem de hakikatte katilin ortaya çıkmasını istemediklerinden kesecekleri sığırın özelliklerini sormak suretiyle işi zora sokmak istemişlerdi. Hz. Musa hayvanın özelliklerini açıkladıkça onlar da daha ayrıntılı açıklamalar istemişler ve sonunda

---

[234] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2000, VI, 123-124.
[235] Hudeybiye'de altında biat edilen ağaç kastediliyor.
[236] Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Abdulmâcid el-Havrî, Dâru İbn Kesîr, Dımeşk-Beyrut, 2004, s. 470.
[237] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 202.

istenen sığırı güçlükle bularak çok yüksek bir bedelle satın alarak sonunda kesmişlerdi. Kestikleri sığırın bir parçasıyla ölüye vurmuşlar ve ölü de dirilerek katilin kim olduğunu haber vermiştir.[238] Kısaca bu şekilde özetlediğimiz hadisenin teferruatı ilgili âyet incelenirken değerlendirilecektir.

Bakara Sûresi'nin fazîleti konusunda Rasûlullâh'tan (a.s.) pek çok hadis nakledilmiştir. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

"Evlerinizi kabirlere çevirmeyiniz! Zira şeytan, içinde Bakara Sûresi okunan evden kaçar."[239]

"Her şeyin bir zirvesi vardır. Kur'ân'ın zirvesi de Bakara Sûresi'dir. Ve yine onda Kur'ân âyetlerinin efendisi olan Âyetü'l-Kürsî vardır."[240]

"Her kim ki Âyetü'l-Kürsî'yi ve Bakara sûresinin sonunu sıkıntılı ânında okursa, Allah Teâlâ ona yardım eder."[241]

"Şüphesiz Allah Teâlâ, gökleri ve yeri yaratmadan iki bin yıl önce bir kitap yazdı. Ve o kitaptan iki âyet indirerek Bakara sûresini bu iki âyetle bitirdi. Bu iki âyet bir evde üç gece okunursa şeytan o eve yaklaşamaz."[242]

"Bu sûre (Bakara Sûresi) neredeyse dînin tamamını ihtivâ eder."[243]

Zikretmiş olduğumuz hadislerden, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân'ı gece gündüz okumaya, onun içerisinde yazan ilke ve prensipleri rehber edinerek dünya içerisinde çeşitli sıkıntı, musîbet ve problemlerden kurtulmaya teşvikler bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna benzer hadisler bir çok sûre için belirtilmiştir. Burada bilhassa Bakara sûresinin öne çıkarıldığı, içerisindeki âyetü'l-kürsî ve son iki âyet gibi Allah'ı çokça hatırlamaya ve O'na yönelip sığınmaya vesîle olan âyetleri okuyarak dünya hayatının meşakkatlerinden kurtulmak için uyarılarda bulunulduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu yönüyle Bakara Sûresi'nin Kur'ân içerisindeki konumunun hangi düzeyde olduğu, Rasûlullâh'ın (a.s.) onu okuyup anlamaya çalışmayı ne derece önemli bulduğu ve buna teşvik ettiği anlaşılmaktadır.

Vâhidî'nin İkrime'den naklettiğine göre, Bakara Sûresi Medîne'de nâzil olan ilk sûredir ve tartışmasız bütünüyle Medine'de nâzil olmuştur.[244] İbn Hacer, Buhârî

---

[238] Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I, 208.
[239] Müslim, "Salâtu'l-Müsâfirîn", 212.
[240] Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 560-561; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, "Fedâilu'l-Kur'ân", 70 (30803); İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 236.
[241] Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, 11.
[242] Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 4; Dârimî, "Fedâilu'l-Kur'ân",; Hâkim, *Müstedrek*, I, 562, II, 260; Beyhakî, "Şuabu'l-Îmân", 2.
[243] Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 2.
[244] Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 24; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.

şerhinde sûrenin bütünüyle Medeni olduğu konusunda ulemânın ittifâkının olduğunu belirtir.[245] Bununla beraber bütün Kur'ân-ı Kerîm'in en son olarak nâzil olduğu kabul edilen 281. âyeti olan *"... öyle bir günden sakının ki, o günde Allah'a döndürüleceksiniz..."* âyeti de yine bu sûrededir. Bu âyet Vedâ Haccı'nda, kurban bayramı günü Mina'da nâzil olmuştur.[246] Buna göre Medine'de ilk olarak nüzûlü başlayan ve en son olarak da tamamlanan bir sûredir.[247] Bu âyetin nüzûlünden sonra Rasûlullâh (s.a.v.) dokuz gün veya seksen bir gün kadar yaşamış, sonra vefat etmiştir.[248] Bu açıklamalara göre hicretten sonra inmeye başlayan sûrenin nüzûlü dokuz on yıl kadar sürmüş ve bütün Medine devri boyunca devam etmiştir.[249]

Bilhassa *"Allah'a kavuşacağınız günden sakının!"* âyeti Kur'ânın nâzil olan son âyetidir. Dolayısı ile onun da Medeni olması muhtemeldir. Nitekim ribâ âyetleri de son nâzil olanlardandır.[250] Muhtemelen ribâ âyetleri de 281. *"Allah'a kavuşacağınız günden sakının!"* âyetinin biraz öncesinde nâzil olmuşlardır. Aralarında konu birliği olması aralarındaki iniş süresinin çok da fazla olmadığını düşündürmektedir.

İbn Âşûr, Bakara Sûresi'nde orucun farziyetinden bahsedildiğini ve orucun hicretin ilk senesinde farz kılındığını belirtmektedir. İlk senede önce Aşûre orucu emredilmiş, sonra da ikinci sene içerisinde Ramazan orucu farz kılınmıştır. Çünkü Rasûlullâh (s.a.v.) hicretin ikinci yılından itibaren yedi Ramazan orucu tutmuştur. Buna göre, Bakara Sûresi hicretin birinci yılının sonunda veya ikinci yılı içerisinde nâzil olmuş demektir.[251] Ancak âyetler hakkındaki rivayetlerden edindiğimiz bilgiye göre Bakara Sûresi'nin inişi Medine'ye hicret yolunda, Hz. Peygamber (s.a.v.) henüz Kuba'da iken veya Medine'ye ulaştığı ilk günlerden itibaren başlamış, âyetlerinin ekserisi Medine döneminin ilk iki yılında, bazı âyetleri ise hayatının son günlerinde inmiştir.

Bakara Sûresi İslamî kaynaklarda, muhtelif nüzûl tertibi listelerinin bir çoğunda seksen altıncı veya seksen yedinci sırada; Medeni sûrelerin de ilki olarak kayda geçmiştir. Müfessirlerin tamamına göre bütün âyetleri Medeni olup, yalnızca 181. *"Öyle bir günden sakının ki..."* âyeti kurban bayramı günü Vedâ haccında Mina'da

---

[245] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 201.
[246] Nesâî, "Tefsîr", 16; Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 132; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 86; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,* thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2006, I, 234.
[247] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 146.
[248] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 87.
[249] Emin Işık, "Bakara Sûresi", *DİA*, IV, 526.
[250] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd., Kahire, 2000, I, 248.
[251] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 201.

nâzil olmuştur.[252] Hicreti esas alan taksime göre o da Medeni sayılmaktadır.[253] İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Bakara Sûresi'ni, alimlerin Medine döneminde inen ilk sûre olarak kabul ettiklerine dair özel bir bilgi verirken,[254] Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) Medine'de ilk inen sûre olduğu hususunda ittifaktan söz etmeyip, bunu sadece bir görüş olarak belirtir.[255] İbn Âşûr ise nüzûl tertîbinde Bakara Sûresi'ni, 87. sûre olarak kabul eder ve Mutaffifîn Sûresi'nden sonra, Âl-i İmrân Sûresinden önce nâzil olmuştur, der.[256]

Ulemânın görüşlerinde dayandığı deliller incelendiğinde ağırlıklı olarak Medine'de ilk olarak inmeye başlayan sûrenin Bakara Sûresi olduğunu söyleyebiliriz. Kapsadığı konuları itibarı ile de kanaatimizce Bakara Sûresi, Âl-i İmrân Sûresinden önce nâzil olmaya başlamıştır. Tefsir bölümünde incelediğimiz rivayetler de bu kanaatimizi desteklemektedir. Ancak Bakara Sûresi'nin nüzûlünün, Medine'nin son senelerine kadar devam eden uzun soluklu bir sûre olduğu düşünülürse, ikinci seneden itibaren yalnızca Âl-i İmrân Sûresi değil, daha birçok sûre ile birlikte ara ara âyetlerin nüzûl sürecinin devam ettiğini söyleyebiliriz. Sûrenin ilgili âyetlerinin tahlilinde de görüleceği gibi bizim tespitlerimiz doğrultusunda Bakara Sûresinin ilk âyetleri belki de hicret esnasında, Rasûlullâh (s.a.v.) Kuba'da iken veya Medine'ye ulaşır ulaşmaz nâzil olmaya başlamıştır. Son inen âyetleri de Rasûlullâh'ın (s.a.v.) vefatı günlerinde nâzil olmuştur. Dolayısıyla Sûrenin nüzûlü Medine döneminin başından Hz. Peygamber'in vefatına kadar sürmüştür.

Râzî, Vâhidî'den naklen Mukâtil b. Süleyman'ın "Âmenerrasûlü" diye bilinen Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin Rasûlullâh'a (s.a.v.) miraçta nâzil olduğunu söyler.[257] Ancak biz üzerinde çalışma yaptığımız eserlerde ne Mukâtil'in tefsirinde ne de Vâhidî'nin *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân* ve *el-Vasît* isimli eserlerinde böyle bir bilgiye rastlayamadık.

Sûrenin arka plânını incelediğimizde, Medine ortamı ile tam bir uyum içerisinde muhatapların ve konuların ele alındığını söyleyebiliriz. Zira âyetlerin işlediği konular, gelişen olaylar ve muhatapların ortaya koyduğu tavır ve davranışlara paralel olarak ele alınmıştır.

---

[252] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 187; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 63; Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân*, I, 41; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 19-20; Reşid Rızâ, *el-Menâr*, I, 105.
[253] Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.
[254] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 10.
[255] Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XVIII, 310; ayrıca bkz., Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018, I, 313.
[256] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 202.
[257] Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981, VII, 163.

2.2. Medine'nin Sosyal ve Dînî Yapısı

Medine şehrinin ilk kuruluşuyla ilgili olarak kaynaklarımızda Hz. Nûh'tan itibaren gemiden çıkanların seksen kişi oldukları, ilk olarak Bâbil taraflarına indikleri ve bu bölgenin "Sûku's-Semânîn/Seksenlerin Pazarı" olarak isimlendirildiği bilgisi yer alır.[258] Çok teferruatlı ve tartışmalı bir şekilde bu seksen kişinin isimleri de belirtilerek küçük silsile farklarıyla Hz. Nûh'a kadar dayandırılır. Bunların çocuklarından Abîl/Ubeyl'in Yesrib'e yerleştiğini ve Yesrib'in, Abîloğulları'nın ismi olduğu belirtilir. Bu kişinin adı kaynaklarda birbirlerine yakın farklarla Yesrib b. Kâyin b. Abîl b. Mihlâyil b. 'Avs b. İmlâk b. Lâvez b. İrem olarak geçmektedir.[259] Semhûdî (ö. 911/1506), sonrasında buradan ayrılan bazılarının Cuhfe bölgesine yerleştiklerini ve orada bir sel felâketi yaşadıklarını, selin hepsini silip süpürdüğünü, bu nedenle de o bölgenin "Cuhfe" diye isimlendirildiğini nakleder.[260] Tarih sahnesine çıkışından itibaren Medine'ye Amâlikalılar'ın, Yahudiler'in, Evs ve Hazrec kabilelerinin yerleşmesinden bahsedilir. Ancak şehre bunlardan hangisinin daha önce geldiği tam olarak bilinmemektedir.[261]

Medine'nin yerli halkını oluşturan Evs ve Hazrec kabilelerinin her ikisinin de soyu Evs b. Hârise ve Hazrec b. Hârise olmak üzere Hârise b. Sa'lebe'ye dayanmaktadır. Hârise'den itibaren silsile şöyle devam eder: Hârise b. Sa'lebe b. Amr Müzeykıyâ b. Mâzin b. Ezd b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcûb b. Ya'rûb b. Kahtân.[262] Kaynaklar incelendiğinde bu isimler hakkında da yazardan yazara bazı farklılıkların olduğu gözlenmektedir.[263]

Anneleri Kayle'den dolayı Araplar arasında "Benî Kayle" (Kayleoğulları) adıyla tanınan Evs ve Hazrec kabileleri, giderek çoğalmış ve güç kazanmışlardı. Önceleri Hazrec, Evs'ten daha kalabalık ve daha tanınmış olduğundan dolayı Araplar bu kabilelerin ikisine birden Hazrec diyorlardı.[264]

---

[258] Şihâbuddîn, Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, II, 84.

[259] Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî, *Ravdu'l-Unuf (es-Sîretu'n-Nebeviyye ile birlikte)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., II, 347; Nûruddîn Ali b. Abdullâh es-Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, thk. Kâsım es-Samarrâî, Müessesetu Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke 2001, I, 292.

[260] Bkz., Nûruddîn Ali b. Abdullâh es-Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, thk. Kâsım es-Samarrâî, Müessesetu Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke 2001, I, 292;

[261] Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 306.

[262] Muhammed b. İshâk b. Yesâr (İbn İshâk), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. ve thrc. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, I, 19; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990, I, 24-25.

[263] Bkz., İbn İshâk, *Sîret*, I, 19-20; İbn Hişâm, *Sîret*, I, 25; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 347; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 292.

[264] Ahmet Önkal, "Hazrec", *DİA*, XVII, 143; Hüseyin Algül, "Evs", *DİA*, XI, 541.

Cahiliye döneminde Evs ve Hazrec kabileleri Menât putuna tapıyorlardı. Rivayete göre Amr b. Luhay, Menât putunu Kızıldeniz sâhilinde Yenbu‘ ve Râbiğ arasında Veddân’da, Kudeyd denilen bir bölgeye dikmişti. Menât putu Evs, Hazrec, Ğassân ve Huzeyl kabilelerinin tapındıkları taştan bir puttu.[265] Amr b. Luhay onu diktiğinde Araplar ona ibadet ettiler ve onu kendilerine tanrı edindiler. Bu nedenle Araplar “Abdu Menât/Menât’ın kulu” ve “Zeydu Menât/Menât’ın Zeyd’i” diye çağrılır oldu. Arapların hepsi ona ta’zîm ediyor ve etrâfında kurbanlar kesiyordu. Evs, Hazrec, Medîne ve Mekke’de konaklayanlar ve bu bölgelerin yakınında bulunanların hepsi ona saygı gösteriyor ve onun için hediyeler takdîm ediyorlardı.[266]

Rasûlullâh (s.a.v.) Medine’ye hicret ettikten sonra Arapça’daki “tesrîb/kınama, azarlama ve ifsâd/bozgunculuk” anlamından dolayı “Yesrib” ismini çirkin buldu. Orayı “Taybe”, “Tâbe” olarak isimlendirdi. Ayrıca burası oraya gelişinden sonra “Hz. Peygamberin şehri” anlamında “Medine” olarak isimlendirildi.[267] Tarihçiler Medine’nin 25 tane ismini sayarlar. Câbire, Miskîne, Mahbûre, Yenduru’d-dâr ve Dâru’l-Hicre bunlardan sadece birkaçıdır.[268]

Yesrib’in çok daha önceki nüfus yoğunluğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat insanlık tarihi boyunca süregelen göçler nedeniyle bir çok yerde hareketli nüfus sirkülasyonuna rastlandığı gibi Yesrib de M.S. 70-132 tarihleri arasında büyük bir Yahudi topluluğunun ve ayrıca 300-450 tarihleri arasında Evs ve Hazrec kabilelerinin göçüyle ciddi bir nüfus artışıyla karşılaşmıştır. Bu iki ana toplumsal blokun oluşturduğu kütle, bir kent oluşturabilecek nüfus hacmine ulaşmıştır.[269]

Yahudilerin Medine’ye gelişini ise Hz. Musa dönemine kadar götürenler olduğu gibi, Suriye’nin Yunanlılar veya Filistin’in Romalılar tarafından işgaliyle bağlantılı görenler de vardır. Bir başka görüş de Bâbil kralı Buhtunnasr’ın Kudüs’ü işgal edip Süleyman Mâbedini yıkmasından sonra (M.Ö. 586) buradan çıkarılan Yahudilerin Yesrib’e gelip yerleştikleri yönündedir. Onların ardından Arim Selinden sonra Me’rib

---

[265] İbn Hişâm, *Sîret,* I, 102; Ezrakî, *Ahbâru Mekke,* I, 124-125.

[266] Hişâm b. Muhammed İbn Sâib el-Kelbî, *Kitâbu’l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kâhire 1995, s. 13.

[267] Yâkûtî, *Mu’cemu’l-Büldân,* V, 430.

[268] Cevad Ali, *El-Mufassal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm*, Bağdat Üniversitesi’nin Yardımlarıyla, II. baskı, Bağdat 1993, IV, 128-129.

[269] Mustafa Safa, “Hicret Öncesi Medine’de (Yesrib’de) Sosyal ve Dini Hayat”, *Toplum Bilimleri Dergisi,* Temmuz-Aralık 2012, 6 (12), s. 198.

seddinin yıkılmasının ardından Evs ve Hazreçliler buraya yerleşmişlerdi.[270] Yahudilerin Yesrib'e gelişinde sadece zikredilen zorunluluk rol oynamamış, kutsal kitaplarında geleceği bildirilen[271] peygamberin buraya hicret edeceğinin kaydedilmesi de etkili olmuştur.[272] Yesrib'e yerleşen İsrailoğulları, burada kaleye benzeyen konaklar (ütûm, ücûm) inşâ etmişler, tarım ve çeşitli sanatlarla uğraşıp kısa sürede güçlenerek diğer unsurlara göre daha fazla çoğalmışlardı. Amâlika ve Cürhümlüler'i Yesrib'ten çıkarıp şehre hâkim duruma gelmişlerdi.[273]

Anavatanları Yemen olan Evs ve Hazrec kabileleri, Arim selinden sonra muhtemelen beşinci yüzyılda, önce Tihâme'ye, ardından da Arabistan'ın kuzeyine göç ederek Yesrib ve civarına yerleştiler.[274] O sıralarda Yesrib'te Benû Kaynuka, Benû Nadr ve Benû Kurayza'dan oluşan Yahudi kabileleri vardı. Bunlar şehrin hâkim unsurunu teşkil ediyor, siyasi ve ekonomik gücü ellerinde bulunduruyorlardı. Yahudilere tâbî olarak yaşamaya başlayan bu kabileler siyasal ve ekonomik baskılara, hatta bazen onur kırıcı çirkin davranışlara mâruz kalıyorlardı. Fidyûn/Fityûn adlı bir Yahudi asilzadesi, evlenecek Hazrecli ve Evsli kızların ilk geceyi kendi yanında geçirmelerini şart koşmuştu. Aynı uygulamayı Yahudilere de yapıyordu. Hazrec ve Evsliler de bir süre korku içerisinde bu duruma boyun eğmişlerdi. Ancak bu durum Araplar için çok aşağılayıcıydı. Bu nedenle Hazrec reislerinden Mâlik b. Aclân, kız kardeşinin düğün gecesinde gelinle birlikte kadın kılığına bürünerek Fidyûn'un konağına girdi ve onu öldürmeyi başardı. Arkasından da Gassanîler ve müttefik Arap kabilelerinden aldıkları destekle Yahudilere üstünlük sağladılar ve Medine'de hâkimiyet Evs ve Hazrec'in eline geçti. Ancak kısa bir süre sonra Yahudilerin de kışkırtmasıyla bu iki kardeş kabile birbirine düştü. Bu sırada sayıca daha az olan Evsliler, Kurayza ve Nadr Yahudileriyle; Hazrecliler de Kaynuka Yahudileriyle ittifak kurmuşlardı. Bu düşmanlık yaklaşık 120 yıl kadar devam etti.[275]

---

[270] İbn İshâk, *es-Sîretu'n-Nebeviyye (1-2),* I, 21; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire 1964, I, 539; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* I, 463.

[271] Bkz., A'râf, 7/157; Saff, 61/6; Yuhanna, 1/19-25; Tesniye, 18/18; Çıkış, 19/17; Barnabas, Bölüm 17, 42, 43, 97; Tekvin, 22/18.

[272] İbn Hişâm, İbn Heyebân adında bir Yahudi hahamın Suriye'den gelerek Yesrib'e yerleştiğini, bunun gerekçesi olarak da "buraya gelişi çok yakın olan peygamberin hicret edeceğini, bunun kendi kitaplarında bildirilmiş olduğunu" söylediğini kaydeder. Hatta Benû Kurayza kuşatması sırasında onun bu sözlerini hatırlayan üç Yahudi gencin Hz. Peygamber'e gelerek Müslüman olduklarını bildirir. (bkz., İbn Hişâm, *Sîret,* I, 197-198). Ayrıca Ka'bu'l-Ahbâr da gelecek peygamberin Tevrat'ta geçen sıfatları hakkında bilgi verirken Medine'ye hicret edip Şam'ı alacağını, iyi huylu ve yumuşak kalpli olacağını, pazarlarda usulsüz konuşmayacağını bildirmektedir. (bkz., İbn İshâk, *Sîret,* I, 123)

[273] Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *DİA,* XXVIII, 306.

[274] İbn İshâk, *Sîret*, I, 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I, 463.

[275] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 584; ayrıca bkz., Ahmet Önkal, "Hazrec", *DİA*, XVII, 143-144.

Rasûlullâh (s.a.v.) tarafından teşrî buyrulan Medine şehir devleti anayasasında, adı sanı pek belli olmayan dokuz Yahudi kabilesinden daha bahsedilmektedir.[276] Fakat bu kabileler, müttefiki yahut mevlâsı durumunda oldukları Arap kabileleri arasında dağılıp parçalanmışlardı. Tarihçiler tüm Yahudi kabilelerinin hepsini Benû Kaynuka, Nadîr ve Kurayza şeklinde üç büyük kabile halinde zikretmişlerdir. Bu taksimde, büyük bir ihtimalle kabile gücü ve nüfus oranı dikkate alınmış olmalıdır.[277] Bazı tarihçiler isim zikretmeksizin o dönemde yerleşik olarak yaşayan yirmiden fazla Yahudi kabilesinin bulunduğunu belirtmektedirler.[278] Ayrıca Medine'de Evs ve Hazrec kabilelerinden Yahudileşenler de bulunmaktaydı. Eşleri bir çocuk doğurduklarında şayet yaşarsa kocalarına onun Yahudi yapılması için ikâzda bulunurlardı. Zira onlara göre Yahudilerin, Ehl-i kitap ve ilim sâhibi olmaları sebebiyle ayrıcalıklı bir konumu vardı.[279]

Hz. Peygamber (s.a.v.) hicretten sonra daha işin başlangıcında İslam'da kardeşlik esasını getirmiş ve Müslümanları birbirlerine mirasçı kılacak derecede, bunu nesep bağı kadar kuvvetli saymıştı.[280] Süheylî ensar ve muhacir kardeşliği hususunda şunları söyler: "Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde, memleketlerinden ayrılan ashâbının gurbet yalnızlığını gidermek, onların aile ve aşiretlerinden ayrılmalarına alışmalarını ve birbirlerine güç vermelerini sağlamak için ashâbını birbirine kardeş yaptı."[281]

Kardeşlik antlaşması hicretin beşinci veya sekizinci ayının başlangıcında gerçekleştirilmişti. Bedir savaşından sonra da bu kardeşlik antlaşmasıyla tesis edilen verâset uygulaması, Nisâ Sûresindeki mîras âyetleriyle[282] birlikte neshedildi.[283]

İslam'ın temel toplumsal dinamiği başından itibaren inanç birliği etrafında yoğunlaşan mânevî kardeşlik duygusu olmuş, asabiyetten kaynaklanan farklılaşma ve çatışma eğilimleri yok edilerek yerine ilkelerini Kur'ân'ın belirlediği[284] inanç ve değerler birliğine dayalı bir kardeşlik ruhu konulmuştur. Hz. Peygamber'in hadislerinde

---

[276] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 144-145; Süheylî, *Ravzu'l-Unuf*, II, 346-349; Muhammed Hamidullâh, *Mecmûatu'l-Vesâikı's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987, s. 59.

[277] Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitap İle İlişkileri*, s. 19.

[278] Çelikkol, Yaşar, "Câhiliye Döneminde Yesrib'in Etnik Yapısı", *Fırat Ünv. Sos. Bil. Derg.*, Elazığ, 2005, c. XV, sayı: 1; s. 329-330.

[279] Süheylî, *Ravzu'l-Ünuf*, II, 370.

[280] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I, 463; İbn Kesîr, *Sîret*, II, 324.

[281] Süheylî, *Ravzu'l-Ünuf*, II, 351.

[282] Nisâ, 4/11-12.

[283] Takiyyuddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İmtâu'l-Esmâ*, tsh. ve şrh. Mahmud Muhammed Şâkir, İdâratu Şuûni'd-Dîniyye bi Devleti Katar, Katar tsz., I, 49-50.

[284] Âl-i İmrân, 3/103; Hucurât, 49/9-13.

de Müslümanların kardeşliği ilkesi üzerinde önemle durulmuş[285] ve aynı ödevlere daha ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.[286]

Daha dün, yüz yıllık kinin beslediği öfkeyle birbirlerine kılıç çeken iki düşman grup, İslam'ı kabullendikten sonra barışmış hattâ Mekke'den gelen yüzlerce aileye kucak açmıştı. 620'li yılların Arap coğrafyasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yürürlüğe koyduğu bu sistem, içinden çıkılmaz, karmaşık sosyal ve kompleks bir problemi tarihin hiçbir devrinde örneğine rastlamadığı eşsiz bir yöntemle ve kıvrak bir zekâyla çözüme kavuşturmuştur.

İslam tarihinde yer alan bu ilk nüfus sayımında tespit edilen bin beş yüz Müslümandan hariç Medine'de henüz İslamlaşmamış bir çok Arap kabilesinin bulunduğunu da söyleyebiliriz. Kaynaklar incelendiğinde 6000 kadar müşrik arap, 4500 civarında Yahudi ve 50 kadar da Hıristiyan nüfusun olduğu görülmektedir.[287] Bu duruma bakılacak olursa Medine'de hicretin ilk yıllarında on binden fazla nüfusun bulunduğunu söylemek mümkündür.[288]

Hıristiyanlığın Arap yarımadasında yayılmasıyla ilgili genel kanaate göre, içerisinde barındırdığı lâhûtî anlayışın etkisiyle Hıristiyanlık, Arapların hayatının derinliklerine nüfûz edememiştir. Bundan dolayı da Hıristiyanlığın kitabı olan İncil, Arapların dînî düşüncesinin kenarında kalmıştır. Zira Arap şuurunun siyâsî, sosyal, fıtrî bağlarından dolayı hayatında, değişim ve dönüşüme şiddetle karşı çıkması nedeniyle İncil, Araplar'ı etkileyemedi. Bu anlayışı yıkmak da kolay değildi. Bilhassa Hıristiyanlığın kendi iç yapısındaki din anlayışı, Arab'ın din tasavvurundan bütünüyle uzaktı. Araplar Hıristiyanlıkla Bizans devleti arasında bir bağ olduğunu görüyorlardı ve Hıristiyanlığı kabul etmenin aynı zamanda Bizans devletini de kabul etmek olarak sayıyorlardı. Bu da onların kesinlikle kabul edemeyeceği bir işti.[289]

Hıristiyanlığın Arap yarımadasına ne zaman sirâyet ettiğini tam olarak bilemiyoruz. Fakat tercih edilen görüş, mîlâdî üçüncü asrın başlarında buraya ulaştığı yönündedir. Mevdûdî, o devirlerde Bizans İmparatorluğu himayesinde bulunan Hıristiyanların asıl itibarı ile Hz. İsa'nın getirdiği dinin ana konularından uzaklaşmış

---

[285] Buhârî, "Îmân", 7, 22, "Menâkıb", 20, "Nikâh", 11, 45; Müslim, "Îmân", 71, 72, "Zikir", 88, "Birr", 23-32; Tirmizî, "Hudûd", 3, "Birr", 20, 36, 45.

[286] Mustafa Çağrıcı, "Kardeşlik", *DİA*, XXIV, 485-486.

[287] Muhammed Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, çev.: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 2001, II, 136; Yaşar Çelikkol, "Câhiliye Döneminde Yesrib'in Etnik Yapısı", *Fırat Ünv. Sos. Bil. Derg.*, Elazığ 2005, c. XV, sayı: 1; s. 330; Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s. 18.

[288] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 183.

[289] Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 272-273.

olduklarını belirtir.[290] İzzet Derveze ise VII. asrın başlarında Arabistan'ın güneyinde ve Hicaz bölgesinde fazlaca bir Hıristiyan nüfusun olmadığını, fakat bununla birlikte gerek Mekke'de ve gerekse Medine'de bir grup Hıristiyan'ın varlığından bahseder. Bunların dışında çevrede bir çok Hıristiyan devletinin bulunduğunu, Arap asıllı halktan da Hıristiyanlaşmış kimselerin mevcudiyetini belirtir. Buna rağmen Hicaz bölgesinde Hıristiyanlığın yayılışının ferdî düzeyde kaldığını ifade eder ve bu fikrini, Kur'ân-ı Kerîm'de Hıristiyanlarla olan sürtüşmenin az olması ile delillendirir.[291]

Gerçekten Kur'ân'da zikredilen âyetlerden, Hıristiyanların Medine'de ekonomik ve sosyal açıdan etkin olmadıkları, Yahudiler gibi sorun çıkarmadıkları ve kötü sıfatlarla anılmadıkları anlaşılmaktadır. Aksine söz konusu âyetlerde Hıristiyanların imân edenlere karşı sevgi yönünden Yahudilere nisbetle kendilerini daha yakın hissettikleri, mütevâzı oldukları, genel olarak yumuşak huylu, duygusal bir yapıda bulundukları; düşmanlık noktasında bile Müslümanlara karşı katı bir tutum izleyerek aşırılıklarda bulunmadıkları ifade edilmektedir.[292]

Bu açıklamalar doğrultusunda o dönemlerde ancak Yunan veya Roma bölgelerine komşu olarak yaşayan Araplar arasında Hıristiyanlığın yayıldığını söyleyebiliriz. Bu noktada Hıristiyanlıktan etkilenen bölgeler muhtemelen Arap Yarımadasının kuzeybatısında bulunan Suriye, kuzeydoğusunda Irak, Kızıldeniz yolunun batısında ve Yemen yolunun güneyinde yer alan Habeşistan'dır.

Hıristiyanlık Arap Yarımadasına üç yolla gelmiştir:

a) Müjdeleyerek: Misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak üzere, dünyanın lezzetlerinden uzak kalarak Arap yarımadasında yaşamak için bazı ruhban ve dervişmeşrep kimseler buraya geldiler. Bunların tıp ve mantık sahalarındaki ilim, irfan, bilgi ve mârifetleri; ikna yöntemlerini ve gönülleri etkileme yönlerini bilmeleri bazı kabile reislerini etkiledi. Neticede onların dinine girdiler veya bu Hıristiyanlar, bazı kabile reislerinin himâyesine girdiler.

b) Ticâret: Kilise mensupları, kilise kaynaklarını geliştirmek için Şam diyârına ve Arap yarımadasına bilhassa önem verdiler. Oraların hubûbât ve bağış hazînelerini kiliselerine akıtmak ve nüfuzlarını artırmak için çalıştılar. Aynı zamanda bazı Araplar, Hıristiyan tüccarların dürüst ve nâmuslu ticâretlerinden etkilenerek Hıristiyanlaştılar.

---

[290] Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber*, trc. Ahmed Asrar, İstanbul 1992, I, 577.

[291] Derveze, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 413.

[292] Bkz., Bakara, 2/111, 113, 120, 135; Âl-i İmrân, 3/59-65; Nisâ, 4/171-172; Tevbe, 9/29-34; Hadîd, 57/27 vs.

c) Beyaz köle ticâreti: Mekke, Tâif, Medine ve Arap Yarımadasının daha bir çok bölgesinde İran ve Bizans'tan devşirilen beyaz köleler bulunuyordu. Bu köleler Eski ve Yeni Ahid'i okuyup tefsir ediyorlar, Araplar'a Hıristiyan kıssaları anlatıyor ve Hıristiyanlığın ilke ve prensiplerini onlara öğretiyorlardı. Onlardan bir kısmını etkileyip ikna ederek putperestlikten uzaklaştırıyorlardı. En azından Hıristiyanlaştırmaya muvaffak olamadıkları kimseleri de dinleri hakkında şüpheye düşürüp, Allah'ın varlığına inanma ve putperestlikten kaçınmanın gereği ile ancak kurtuluşa erişilebileceğini empoze ediyorlardı.[293]

Sonuç olarak hicretten sonra Medine halkının dînî unsurlarını üç ana gruba ayırabiliriz: Bunlardan ilkini Müslümanlar teşkil eder. Müslümanlar da Mekkeli muhâcir ve Medineli ensârdan oluşurlar. İkinci unsuru ise Yahudiler teşkil eder. Yahudiler de kendi aralarında Benû Kaynuka, Benû Nadîr ve Benû Kurayza adı altında isimlendirilirler. Üçüncü unsuru ise henüz Müslüman olmamış müşrik Araplar teşkil ederler. Saydığımız bu unsurlar haricinde yok denecek kadar az sayıda Hıristiyan bulunmaktadır.

2.3. Bakara Sûresi'nin Muhatapları ve Diyalektik Nüzûl

Mekke'de Kur'ân'ın muhatap aldığı kitle, Allah ile birlikte bir takım taş, ağaç, tahta parçalarından yapılmış, mânevî anlamlar yüklenmiş putlara tapan; sâbit fikirli, atadan dededen gördükleri yaşam biçimini din edinen müşriklerdi. En büyük problem, kendi benimsedikleri dîn haricinde başka bir yaşam biçimini din olarak tanımamaları ve başkalarına yaşam hakkı tanımamalarıydı. Bunun dışında yalnızca Allah'ın birliğine inanan ve O'na yönelik ibadet yöntemlerini tam olarak bilemeyen Hanîfler vardı.

Mekke'de düşman gâyet açık, net ve ortadaydı. Kendileri iktidarı elinde bulunduran hâkim güç durumunda olduklarından gizlenme ihtiyacı hissetmiyorlardı. Medine'de ise bu düşmanla birlikte başka düşmanlar da ortaya çıkmıştı. Üstelik bunların bir kısmını dînî ve kültürel birikimleri bulunan, entelektüel bilgi birikimine sahip, inançlarını hayat biçimine dönüştürmüş şekilde yaşayan Yahudiler oluşturuyordu.

Medine inanç, anlayış ve karakter yapısı itibarı ile kozmopolit bir yapıdaydı. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hicreti esnasında genel itibarı ile yerleşik bir hayat sürdüren Medine, putperest Arap ve Yahudi kabilelerinden oluşuyordu. Halkın dini, ekseriyetle şirk ve Yahudilik olarak kendini gösteriyordu. Her iki topluluk da birbirlerinin inançlarına müdahale etmeden inanç ve ibadetlerini kendilerine mahsus şekilde

[293] Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, s. 266-267.

gerçekleştiriyor, fakat çarşı, pazar gibi ticari işlerinde ve bazı merasimlerde bir araya geliyorlardı. Dini inanç bakımından semavî bir dine ve peygambere tâbî olduklarından dolayı Yahudiler kendilerini Araplardan üstün görürler, fakat dinlerini onlara kabul ettirmek için hiçbir gayret sarf etmezlerdi. Araplar da dînî olarak Yahudileri kendilerinden üstün kabul ederlerdi. Aradaki sosyal münasebetlerden dolayı putperest Araplar içerisinde de risâlet, âhiret, cennet ve cehennem gibi inanç konularına inananlar bulunmaktaydı.[294]

Medine'nin, hayat şartları bakımından Mekke'den daha gelişmiş imkânlara sahip olduğunu söyleyebiliriz. İslam öncesi dönemde sık sık komşu göçebelerin ve kabilelerin saldırısına maruz kalmaları sebebiyle şehir halkının çoğu, evlerini sağlam ve korunaklı şekilde yapıyorlar, inşâ ettikleri yüksek binalar, saraylar, ev ve köşklerde ikâmet ediyorlardı. O dönemlerde Medine'de huss (kamış ve ahşaptan yapılma evler), keçe ve ahşaptan yapılan kubbeli yapılar, ütum (kale tipi, demir ve kireç kullanılarak yapılan muhkem binalar) ve ücum denilen (dikdörtgen veya kare biçiminde çok büyük, gösterişli, saray gibi) binalarda oturuluyordu.[295] Genelde de çok katlı büyük binalarda Yahudiler oturuyordu. Bunlardan bazıları çok uzaklardan dahi görülebilecek yükseklikteydi. [296]

Medine'nin yerleşim birimi olarak gelişmesinde Yahudi kabileleri olan Kurayza, Kaynuka ve Nadîr'in önemli rol oynadıkları rivayet edilmektedir.[297] Aslında Medine toplumu, Arap birliği oluşmadan önce, siyasi, iktisadi, fikrî alanda tamamen Yahudi hakimiyetindeydi. Yahudiler, Yesrib'in her tarafında bulunan Arap kabilelerinden etkilendikleri gibi, bazı âdetlerini de yerleştirip yaydılar. Şam'dan göç ederken beraberlerinde kale yapma tecrübelerini de getirdiler. Yesrib'teki kale sayısı elli dokuzdu. Bölgedeki hurma, üzüm, nar bahçelerinin ve bazı baklagillerin ekiminin artması, onlarla birlikte gelen sınâî ve zirâî tecrübelerin etkisi ile oldu. Bir yandan da tavuk ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği, kadınların ev ihtiyaçları için üretilen eşyalar, ziraat için gerekli malzemeler de geliştiriliyordu.[298]

---

[294] Mustafa Safa, "Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'te) Soyal ve Dînî Hayat", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Temmuz-Aralık 2012, sayı: 6, ss. 202; *Muhammed* Hudarî Beg, *Muhâdaratu't-Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, thk. Şeyh Muhammed el-Osmânî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1986, I, 23.

[295] Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1957,s. 84; Yaşar Çelikkol, "VII. Yüzyılda Medine'de Sosyal ve Dînî Yapılar", *Fırat Ünv. Sosyal Bil. Derg.*, c. XIII, sayı: 2, ss. 397-404; Nebi Bozkurt, "Ev", *DİA*, XV, 504-506.

[296] Nebi Bozkurt, "Ev", *DİA*, XV, 504.

[297] Mustafa Sabri Küçükaşçı-Nebi Bozkurt, "Medine", *DİA*, XXVIII, 306.

[298] Ekrem Ziya Umeri, *Medine Toplumu*, trc. Nurettin Yıldız, Risale Yay., İstanbul 1988, s. 48.

Muhammed Ebû Zehra hicreti anlatırken şunları söyler: "Nebî (s.a.v.) hicret etti ve Allah'ın arzında kendisine en sevimli gelen Mekke-i Mükerreme'den çıktı. Çünkü Beytu'l-Haram oradaydı, ve orası vahyin iniş mekânıydı. Orada en yakın akrabaları vardı, Hz. İbrahim'in hâtıraları da oradaydı. Fakat o, bütün bunlara rağmen Medine-i Münevvere'ye göçtü. Bunu ancak Rabb'inin orada bir devlet inşâ etmeyi emretmesi sebebiyle yaptı. Çünkü o, ruhbanlık veya soyut bir rûhânîlik için veya yalnızca nefisleri güzelleştirip terbiye etmek için değil; bilakis âlemlere rahmet olmak için gönderilmişti. Bunun için de hakkı ayakta tutacak, bâtılı yerle yeksân edecek, zulmü engelleyecek, insanlığın tevhid inancı etrafında birleşmelerini temin edecek, insanlar arasında yardımlaşma ve dayanışmayı yaygınlaştıracak, insanların birbirlerine karşı tahakküm kuracağı fırkalaşmayı ortadan kaldıracak ve yeryüzünde fesâdı engelleyecek bir devletin kurulması gerekiyordu. İşte bunun için Rasûlullâh (s.a.v.) şerri engelleyecek, hayırda yardımlaşacak inançlı bir devleti kurmak üzere hicret etti. Bütün peygamberler de aynı şekilde bu devleti inşâ edecek şeriatla gönderilmişlerdir."[299]

Rasulullâh (s.a.v.) bir dâvâ adamıydı. Fakat o, kendi başına karar vererek hareket eden bir önder değil, Allah tarafından, O'nun gösterdiği rota doğrultusunda adımlar atan[300] ve hataları bizzat O'nun tarafından düzeltilen; sürekli O'nunla irtibat halinde kararlar alıp uygulayan ve O'nun tarafından kontrol edilip desteklenen[301] bir liderdi. Hâl böyle olunca düşmanları kim olursa olsun, hiçbir güç ve kuvvet onu bu doğru davasından döndüremez ve yıldıramazdı.[302]

Şurası bir gerçek ki; Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye geldikten sonra Medine halkından hiçbir grup ile savaşmamış ve onlarla iyi ilişkiler içerisine girmişti. Benî Vâil, Benî Hatme ve Benî Vâkıf kabileleri dışında Araplardan Müslüman olmayan hiç bir oba da kalmamıştı.[303]

Kur'ân, insanlığa genel olarak onların anlayacağı dili esas alarak hitap ediyor ve yine onların konuşma üslûbunu kullanıyordu. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, Kur'ân lafızlarının delâlet ettiği mânaların sadece gündelik Arap dilinin delâletleriyle sınırlı olmadığıdır. Zira kasd-ı mütekellimin tespiti sadece lafız ve lügat bilgisiyle mümkün değildir. Dil ilimlerini tefsir ilminden ayıran husus, temelde bu

[299] Muhammed Ebû Zehra, *Hâtemu'n-Nebiyyîn,* Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1946, II, 479.
[300] Necm, 53/3-4.
[301] Enfâl, 8/62.
[302] Ebû Zehra, *Hâtemu'n-Nebiyyîn*, II, 480.
[303] Muhammed Abdulhayy Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*, trc. Ahmet Özel, İstanbul, 2012, I, 257.

ilimde mutlak olarak lafızların delâletinin değil, Cenâb-ı Hakk'ın murâdı olan lafızların delâletinin söz konusu edilmesidir.[304]

Bu dönemde gelen âyetler tabii olarak o bölgede yaşayan insanların arasında meydana gelen olaylar müvâcehesinde, onları muhatap alarak nâzil oluyordu. Kur'ân'ın kendi içerisinde bunu açıkça anlayabileceğimiz tarzda âyetleri görmek mümkündür. Bunlardan bir kısmı *"... قل ... عن يسألونك" "Sana ... hakkında soruyorlar. De ki: ..."* formundadır.[305]

Bir kısmı ise "... قل ... عن يستفتونك" *"Senden ... hakkında fetvâ soruyorlar. De ki:..."* formundadır.[306]

Bu âyetlerin bir kısmında dînin gerekleri ve emirlerin içeriklerinin Mü'minlere öğretilmesi hedeflenmekte, bir kısmında kâfir ve müşriklere göz dağı verilmekte ve zihinlerindeki sorular açıklığa kavuşturulmakta, bir kısmında ise Ehl-i kitabın içeriğini öğrenmek istedikleri konularda açıklamalar yapılmakta veya onların yanlış kanaatlerini düzeltmeye yönelik aydınlatıcı cevaplar verilmektedir.

Bunlardan başka bir de sorusu zikredilmeden direkt olarak "... قل" *"De ki: ..."* formunda ifade edilmiş olan âyetler bulunmaktadır. Bu formdaki âyet grubundan, olayın arka plânında Rasûlullâh'ın (s.a.v.) muhataplarıyla yaşamış olduğu bir soru, problem veya müşkil bir durumun açıklanmasına yönelik, cevap niteliğinde; onu muhataplarına söylemesi gerekeni ifade etmeye yönelten tarzda hitapların geldiğini düşünebiliriz. Sûrelerin bir çoğunda bu ifade formuna rastlamak mümkündür.[307]

Âyetlerde zaman zaman "وما أدراك" *"Sen nasıl bileceksin?"* formuna da rastlamaktayız.[308] Diyalog tarzında bu formda sorular sorulmak suretiyle bir yandan muhatabın cevaba ilgisi çekilmekte, bir yandan da bu tür sorular peşinden yapılan açıklamalarla soruya konu olan şeyin ne olduğu, söz konusu kavramla neyin kastedildiği ya da kavramın delâlet ettiği olgunun keyfiyeti ve niteliği hakkında bilgi verilmektedir. Böylece kavramla ilgili olarak ilk önce soru sorulup muhatabın konuyla ilgilenmesi sağlanmakta, daha sonra soruya cevap verilerek, soruya konu olan husus

[304] A. Cüneyt Eren, "Kur'ân Metninin Dil Özellikleri", Ekev Akademi Dergisi, yıl: 18, sayı: 59, Bahar 2014, s. 136-137.
[305] Bkz., Bakara, 2/189; Bakara, 2/215; Bakara, 2/219; Bakara, 2/220; Bakara, 2/222; Mâide, 5/4; Enfâl, 8/1; A'râf, 7/187; İsrâ, 17/85; Kehf, 18/83; Tâhâ, 20/105; Nâziât, 79/42-43.
[306] Bkz., Nisâ, 4/127; Nisâ, 4/176
[307] Bkz., Bakara, 2/111, 120, 135, 140; Âl-i İmrân, 3/20, 29, 31; En'âm, 6/11, 12, 14, 15; Ankebût, 29/20, 52, 62; Sebe, 34/30, 32, 35; Kâfirûn, 109/1; İhlâs, 112/1; Felak, 113/1; Nâs, 114/1.
[308] Bkz., Hâkka, 69/3; Mürselât, 77/14; Kadr, 97/2; Kâria, 101/3.

tanımlanmakta, kavramla kastedilen olgunun niteliği ya da önemli olan boyutu belirtilmiş olmaktadır.[309]

Kur'ân'daki dil kalıplarının kullanılış tarzının insanların duygu, düşünce ve davranışlarını yönlendirmede etkili olduğu söylenebilir. Bu nedenle Kur'ân'ı anlamak ve yorumlamak için çok iyi bir Arapça bilgisi, tarihsellik vs. kıstasların yanında belki de en önemlisi insanı ve onun doğasını bilmektir.[310] Kur'ân'ın üslûp özellikleri arasında yer alan ve sûrelerin akışı esnasında uygulanan muhataplarının içinde yaşadıkları hayatın doğası olarak kullandıkları bu tarz, muhatapların zihinlerinde daha kalıcı ve çarpıcı bir etki uyandırmakta ve unutulmayacak bir biçimde zor konuların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Bu doğrultuda hicretten sonra Kur'ân'ın muhataplarını şöylece sıralayabiliriz:

2.3.1. Medine'nin Yerli Halkı: Evs ve Hazrec

Mekke'den, yurtlarına hicret eden Müslümanları bağırlarına basan, onlara en sıkıntılı zamanlarında kucak açan Ensâr, Evs ve Hazrec kabilelerinden oluşuyordu. Müslüman olmadan önce her iki kabile mensupları putperest idiler. Mekke ile Medine arasında, -Medine'ye yedi mil mesâfede- Müşellel denilen bölgede, deniz sâhilinde bulunan Menât adındaki puta tapıyorlardı.[311] Bu konum göstermektedir ki bu put, denizle, suyla, bulutların yönlendirilmesiyle ve yağmur getiren rüzgârların gönderilmesiyle bağlantılıdır, bu işleri düzenler. İnsanlar da ondan yardım talep ederler. O, yağmur yüklü bulutları sürükleyen rüzgârların tanrısıdır.[312] Hatta cahiliye döneminde insanlar hacc vazîfelerini yerine getirdikten sonra dönüşte Menât putunu ziyâret etmeden kendilerini hacı olarak kabul etmezlerdi.[313] Rasulullah (s.a.v.) Hazrec ve Evs kabilelerinin daveti üzerine Medine'ye gelmişti ve neticesinde tedricen her iki kabile mensuplarının tamamı İslam'ı benimsemişlerdi.[314]

---

[309] Mustafa Karagöz, "Dilin İşlevleri Açısından Kur'ân'ın Üslûbu", *KSÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, yıl 2007, ss. 171-206, s. 199-200.

[310] Behlül Tokur, "Kur'ân'da Soru Kalıpları ve Metaforlar", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 36, Erzurum 2011, s. 116.

[311] Muhammed b. Abdillah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câe Fîhâ mine'l-Âsâr*, thk. Rüşdi Salih Melhas, Dâru'l-Endülüs, Mekke 1983, I, 125.

[312] Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'n-Nefâis, 2. bsk, Beyrut 2009, s. 254-255.

[313] Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab el-Kadîme ve'l-Hadîse*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1982, I, 342; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 125.

[314] Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, trc. heyet, İnkılap Yay., II. Baskı, İstanbul 1996, I, 403.

Medine halkı eskiden beri daha çok ziraatle geçinirlerdi. Önceleri şehir hayatında daha ziyade Yahudiler hâkim durumdaydılar ve ticaretle meşguldüler.[315] Şehrin otoritesini ellerinde tutmak ve söz sahibi sadece kendileri olmak maksadıyla bu iki kardeş kabileyi zayıflatmak için aralarındaki küçük anlaşmazlıkları körükleyerek büyük savaşların çıkmasına sebep oldular. Yüz yılı aşkın devam eden bu savaşların ilkinin adı "Vak'a-i Sümeyr"dir. Evs kabilesinden Sümeyr isminde birinin sebep olmasından dolayı bu isimle anılmıştır. Bundan sonra "Yevmu'r-Rehâbe", "Yevmu's-Serâre", "Yevmu Fârig", "Yevmu Ficâr-ı Sânî", "Yevmu Buâs" vs. savaşlar olmuştur.[316] Genel olarak "Eyyâmu'l-Arab/Arapların günleri" diye isimlendirilen ve İslam öncesi Arap tarihini anlatan bu mahallî savaşlar, pek az kan akıtılacak şekilde akınlar tertiplemek ve yağmacılıktan ibaretti. Asıl itibarı ile bu savaşlar ekseriyetle o günün basit hayat şartlarında sürü hayvanları, otlaklar yahut su kaynakları üzerinde çıkan ihtilaflar nedeniyle kabileler arasında çıkan çatışma ve düşmanlıklardan doğmuştur. Kabileler arasındaki bu baskın ve yağmalar esnasında savaşçılar teke tek mübârezeye tutuşurlar, çeşitli kahramanlık gösterilerinde bulunurlardı. Çatışan tarafların hatipleri ve şâirleri de bu mübârezeyi acı ve sert hicivleriyle alevlendirirlerdi. Hicaz bölgesindeki bu küçük çatışmalar muhtemelen bölgede aşırı derecede yoğunlaşan nüfus kesâfetini de azaltıyor ve bir nevi nüfus plânlaması işlevi görüyordu.[317]

Yaklaşık 120 yıl boyunca birbirleriyle sık sık savaşa girişen bu iki kabile arasındaki son çarpışma hicretten beş veya altı yıl önce Buâs denilen yerde cereyan etmişti. Bu savaşta her iki taraftan da pek çok kimse ölmüştü. Buâs ve daha önce yapılan savaşlar bir çok ocağın sönmesine yol açtığı için Evs ve Hazrec kabileleri İslam'ı tanıyınca bu yeni din sayesinde aralarındaki düşmanlığın kalkacağı ümit edilmiştir.[318] Her nevi vuruşmanın yasaklandığı "Eşhuru'l-Hurum", yâni mukaddes aylara isâbet etmesi dolayısı ile "Eyyâmu'l-Ficâr/Kudsiyete tecâvüz harbi" adıyla anılan bu çatışmalara Hz. Peygamber (s.a.v.) de delikanlılık çağında iken iştirak etmişti.[319]

İki kabile arasında bir asır boyunca süregelen kavgalar, anlaşmazlıklar ve bu durumun ortaya çıkardığı güvensizlik ortamı, ardından Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte yeni dinin öngördüğü kardeşlik anlayışı; tüm bunlardan bıkmış, artık rahat ve huzurlu bir yaşam özlemi içerisine giren Medineliler'in İslamiyet'e girişini bir

[315] İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi*, Bâbıâlî Yay., İstanbul 1960, I, 80.
[316] Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, s. 85-86.
[317] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, I, 131-135.
[318] Emin Işık, "Hicret", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 459-460.
[319] Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 134-135.

ölçüde kolaylaştırmıştır. Ayrıca şehrin, İslam'ın çevreye kolayca yayılmasına imkân sağlayacak merkezî bir konumda, müdâfaaya elverişli coğrafî bir yapıda olması ve kervan yolları üzerinde bulunması da buraya hicretin sebepleri arasında sayılabilir.[320]

2.3.2. Yahudiler

Âlemlere rahmet olarak gönderilen[321] Hz. Muhammed (s.a.v.) Kur'ân'ın yönlendirmesiyle en yakın akrabalarını önceleyerek[322] dâvetini tebliğe başlamış, ardından *"Sana emrolunan şeyi (kafaları çatlatırcasına) açıkça bildir!"*[323]emriyle birlikte gizli yürüttüğü tebliğ vazîfesini açık hale getirmişti. Nihâyet O'nun (a.s.) bütün âlemi kuşatan sorumluluğu *"İşte bu (Kur'ân), bereket kaynağı, kendinden öncekileri tasdik eden ve şehirlerin anasını (Mekke'yi) ve bütün çevresini (tüm insanlığı) uyarasın diye indirdiğimiz bir kitaptır."*[324] fermânıyla bildirilmiş oldu. Hz. Peygamber'in dâvet sorumluluğu içerisinde başta etrafında yer alan ve çoğunluğu teşkil eden müşrikler olmak üzere civar bölgelerdeki Hıristiyan ve Yahudi topluluklar da bulunuyordu.

Hamidullâh, İslam dâvetinin başladığı günlerde İslam tarihçilerinin verdiği bilgiler doğrultusunda Mekke bölgesinde Yahudilerin bulunduğuna dair bir bilginin olmadığını söylerken,[325] Derveze İsrailoğullarıyla ilgili bazı âyetlerin Mekki oluşundan yola çıkarak[326] İsrailoğulları'nın bazı bilginlerinin Mekke'de bulundukları sonucunu çıkarmaktadır.[327] Derveze, Mekki sûrelerde İsrailoğullarının ayıplarını ortaya koyan, onlarla tartışıldığını, zıtlaşıldığını ifade eden bir âyetin bulunmamasını onların Mekke'de bulunmadıklarına değil, bahse değer bir etkinliğe sahip olmadıklarına delilil sayar. Arapların inanç ve düşünceleri üzerinde yahudilerin etkisinin bulunmasını Mekke bölgesinde de yaşadıklarına delil olarak kabul eder. Ayrıca Medine ve çevresinde hatırı sayılır miktarda Yahudi'nin yaşamasını Mekke'de de bulunma ihtimalini kuvvetlendirdiği şeklinde kanaat belirtir.[328] Paçacı, Yahudilerin Mekke'de bulundukları konusuna değinmemekle birlikte Mekke devrinin ikinci döneminde inen İhlâs Sûresi'nin Yahudileri muhatap aldığı yönünde Taberî'yi referans göstererek[329] görüş belirtirken Abdullâh b. Selâm'ın Mekke'ye bir grup halinde gelerek Rasûlullâh'a

[320] Emin Işık, "Hicret", *DİA*, XVII, 460.
[321] Enbiyâ, 21/107.
[322] Şuarâ, 26/214.
[323] Hicr, 15/94.
[324] En'âm, 6/92.
[325] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 552-554.
[326] Şuarâ, 26/192-197; Ahkâf, 46/10.
[327] İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 107.
[328] İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 108.
[329] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXX, 342 vd.

(s.a.v.) bazı sorular sorduğu, sorduğu sorulara neredeyse Tevrat'ta belirtilen cümlelerin aynıyla cevap alarak Mekke'den ayrıldığını ifade eder.[330]

Bu bilgiler her ne kadar o dönemde Mekke'de yerleşik Yahudi topluluklarının olduğuna dair kesin bir bilgi sunmasa da henüz Mekke döneminde iken bile Rasûlullâh'ın (s.a.v.) dâvetinin civar topluluklar ve din mensupları tarafından dikkât çektiğini ve zaman zaman onların gruplar halinde Mekke'ye gelerek onun risâletinin gerçekliğini doğrulamak adına sorular sorarak tekrar memleketlerine döndüğünü doğrulamaktadır. Bu bilgi, Hz. Peygamberin Ehl-i kitapla ilişkilerinin henüz Mekke döneminin başlarından itibaren başladığını da ortaya koymaktadır.

Hamidullâh, hicret öncesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ancak Mekkelileri ve Kâbe'yi ziyaret için yahut ticaret maksadıyla Mekke pazarına gelen kimselere dîni tebliğ etmeye mecbur kaldığını, ayrıca haccın îfâ edildiği alanlarda önemli sayıda Yahudi veya Hıristiyan dinine mensup insana hitap etme imkânı da bulamadığını belirtir. "O günlerde nâzil olan Kur'ân âyetleri bu inanışları taşıyan insan câmialarını ancak üçüncü sırada ele almakta ve o da, bunların dînî menşe ve çıkışlarını tanıtmak ve aynı zamanda İslamî yapıda mevcut Vahdâniyet doktrininin gerçekliğine bunları delil ve şahit göstermekten oluşmaktadır."[331]

Paçacı, vahyin hicret öncesinde Yahudi ve Hıristiyanlar'a yönelik genel söylemini şöyle özetler: "Yeni gelişen Kur'ân mesajı, ana gövde olarak Musa ve İsa mesajlarının devamı olmakla birlikte o, bu önceki mesajların bağlıları olduğunu söyleyen Yahudi ve Hıristiyanların kendi aralarındaki ayrılıkların ve çekişmelerin dışında ve hatta üzerinde bir yerde ve onlara hakemlik yapmak konumundadır. Müslüman cemaatinin Yahudi ve Hıristiyanlara yakın durması, kendisini onların bir devamı olarak tanımlaması ve müşrikler karşısında onların tabii bir müttefiki olarak görmesi, onun kendi kimliğini bir kenara bıraktığı anlamına gelmemiştir. Bütün bu özdeki onaylamalara karşın Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Yahudilerinkinden farklı, kendisine ait bir şeriati bulunmaktadır."[332]

Medine'ye hicretten sonra ise Kur'ân, ilk inen âyetlerinden itibaren Yahudileri muhatap almakta, onların kimlik ve kişilikleri, inanç ve hayata bakış açıları, dînî tutum ve davranışları hakkında gerçekten teferruatlı ve doyurucu bilgiler vermektedir. Bunda onların Hz. Peygamber'e ve dâvetine karşı inatçı ve inkârcı tutumları, müşriklerle olan

---

[330] Mehmet Paçacı, *Kur'ân ve Ben Ne Kadar Tarihseliz,* Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 53-79.
[331] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 559-560.
[332] Mehmet Paçacı, "Kur'ân'da Ehl-i Kitap Anlayışı", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay./4, Ankara, 2004, s. 52.

teşrîki mesâileri neticesinde Hz. Peygamberin dâvetini baltalamaya yönelik girişimleri etkili olmuştur. Bakara Sûresi içerisindeki yaklaşık 150 âyetin direkt veya dolaylı olarak onlardan bahsediyor olması, Yahudilerin dâvet karşısındaki olumsuz tavırlarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Mekke'de Kur'ân, genellikle yeni dinin câhili durumundaki müşrik Kureyşliler'e hitap ediyordu. Fakat Medine'de Allah'ın birliği, peygamberlik, vahiy, âhiret ve melekler gibi inanç konularına âşina olan Yahudilerle de ilgilenmeye başladı. Yahudiler, Allah'ın, peygamberi Hz. Musa'ya (a.s.) indirdiği kanuna inandıklarını söylüyorlardı. Ve ilke olarak onların yolu Hz. Muhammed'in (s.a.v.) öğrettiği yolun aynısı idi. Fakat yüzyıllardan beridir onlar bu yoldan uzaklaşmışlar ve Tevrat'ta hiç anılmayan ve bildirilmeyen birçok gayri İslami inanç ve ibadet şekillerini, geleneklerini benimsemişlerdi. Sadece bununla da kalmayıp, kendi tefsir ve te'villerini asıl metindenmiş gibi kabul ederek, Tevrat'ı da tahrif etmişlerdi. Hatta kitaplarını kendi menfaatleri doğrultusunda yorumlayarak tahrif etmişler[333], dinin gerçek ruhunu söndürüp, süregelen donuk âdetler dizisi haline getirmişlerdi. Bunun sonucu olarak inançları, ahlâkları ve davranışları bozulmanın en aşağı seviyelerine düşmüştü. En kötüsü de onlar bu durumlarından memnun olmakla kalmıyor, aynı zamanda böyle devam etmekten de hoşlanıyorlardı. Üstelik hiçbir düzeltme ve ıslah hareketini kabule yanaşmıyor, böyle bir girişime ilgi bile duymuyorlardı. Bu nedenle, kendilerine doğru yolu öğretmeye gelenlerin azılı düşmanları oldular ve bu tür çabalara karşı koymak için ellerinden geleni yaptılar. Önceleri Allah'a teslim olmuş kimseler olmalarına rağmen gerçek İslam'dan sapmış, onda değişiklikler yapıp bid'atler çıkarmış, ayrılık tohumlarının ve kılı kırk yarmalarının kurbanı olmuşlardı. Allah'ı unutup, O'nun yolunu terk etmişler ve ihtiraslarının kölesi haline gelmişlerdi. Üstelik "Müslüman" adını bırakıp, kendilerine "Yahudi" adını takmışlar ve dini İsrailoğullarının tekeline almışlardı.[334]

İsrailoğulları kendilerine hidâyet vermek üzere gönderilen Tevrât'ı tahrif etmekle[335] kalmayıp Allah hakkında O'na yakışmayacak sıfatlar isnad ettiler; Hıristiyanlar gibi Allah'a oğul isnad ettiler;[336] Hz. Meryem'e de iftiralar attılar.[337]

---

[333] Bkz., Bakara, 2/79; Âl-i İmrân, 3/71, 78; Tevbe, 9/34; Kehf, 18/4-5.
[334] Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları, trc. Muhammed Han Kayani-Yusuf Karaca-Nazife Şişman vd., İstanbul 1991, I, 43.
[335] Mâide, 5/13.
[336] Mâide, 5/64; Tevbe, 9/30.
[337] Nisâ, 4/156.

Kendilerine gönderilen peygamberleri katledip,[338] ihtirasları yüzünden menfaatleri elden gitmesin diye Kur'ân'a da muhalif bir pozisyon takınarak[339] inananlara düşmanlık yaptılar.[340] Bütün bunların neticesinde bu yoldan çıkmış[341] azgın topluluk, Kur'ân'ın diliyle Allah tarafından lânetlenmiş,[342] Allah'ın hışmına uğramış[343] ve zillete mahkûm edilmişlerdir.[344] Bu yönlerden sûrede israiloğullarının tarihi, ahlâkî bozulmaları, dinden sapmaları eleştirel bir yaklaşımla ele alınmaktadır.

Kur'ân'ın nüzûlünün Medine döneminde Yahudilerle kurulan ilişkilere ve bu ilişkinin aşamalarına çalışmamızın "Bakara Sûresi'nin Muhteva Tahlili" bölümünde daha detaylı şekilde değineceğiz.

Kur'ân'ın Ehl-i kitaptan ve bilhassa Yahudilerden sıkça bahsetmesinin asıl nedeni, onların sahip oldukları dine, kitaba, peygamberlere ve değer yargılarına olan yaklaşımlarındaki çarpıklığı ortaya koymaktır. Muhammed ümmetinin bidâyette birebir karşılaştıkları kitâbî toplulukların başında Yahudiler ve az sayıda Hıristiyan gruplar gelmektedir. Onların dînî alandaki sapmalarının en yakın şahitleri de yine bu ümmet olmuştur. Kur'ân ifşâ ettiği, Ehl-i kitabın dînî ve kültürel sahadaki sapkınlıklarının örneklerini ele alırken aynı zamanda bu ümmeti aynı hatalara ve sapkınlıklara düşmekten sakındırmayı hedefliyordu. Kaldı ki bu ümmet için en büyük tehlike, görünen ve bilinen düşman grupların taarruzları olmayıp, ümmetin kendi içinde ortaya çıkan itikadi ve amelî sahadaki sapkınlıklar ve uygulamalar olmuştur. Bizler yaşamış olduğumuz çağ itibarı ile tüm bunların şahitleriyiz.

2.3.3. Hıristiyanlar

İslam'ın beşiği durumundaki Mekke'de İslam öncesi dönemde uzun yıllar putperest bir inanç sistemi hâkim olup, Hıristiyanlara burada pek az rastlanırdı. Asıl eğitimini Suriye'de papazların yanında tamamlamış olan ve anlaşıldığına göre Arapça yazılmış bazı İncil el yazmalarına da sahip bulunan Varaka b. Nevfel dışında buradaki Hıristiyanların hepsi köleydi.[345] İbn İshâk'ın naklettiği bir rivayette hicret öncesinde yirmi kişilik bir Hıristiyan grubunun Rasûlullâh'ı (s.a.v.) Mekke'de iken ziyâret ettiği

[338] Âl-i İmrân, 3/21, 183.
[339] Bakara, 2/146.
[340] Mâide, 5/82.
[341] Hadîd, 57/16.
[342] Bakara, 2/88-89.
[343] Bakara, 2/90.
[344] Âl-i İmrân, 3/112-113.
[345] Muhammed Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 617.

ve Kur'ân'ı dinledikten sonra Müslüman olduğu belirtilmektedir.[346] İleriki konularda değinileceği üzere Necran Hıristiyanlarından çok önceleri, hatta Mekke döneminde küçük Hıristiyan topluluklar Müslümanlarla temasa geçmişlerdir.

Tarih ve siyer kaynakları, Hıristiyanlığın, mîlâdî üçüncü asrın başlarına kadar Arap yarımadasına girmediğini söyler. Kostantin'in tahta geçmesinden sonra Hıristiyanlık Roma'nın resmî dîni haline geldi ve Hıristiyan hareketler orada görülmeye başladı. Kostantin, devleti bir Hıristiyanlaştırma hareketi olarak kurdu. Hıristiyanlığı kendi hedeflerini ve siyasi tutkularını Mısır, Habeşistan ve Arap yarımadasında gerçekleştirebilmek için bir sebep edindi.[347]

Medine'de ise Hıristiyanlık açısından durum Mekke'dekinden çok da farklı değildi. Kaynaklarda Medine'de Hıristiyan nüfusun yok denecek kadar az olduğu belirtilmektedir. Muhtemelen bu Hıristiyanlar, Medine'nin yerli halkından ziyade, çeşitli sebeplerle bu kente gelip yerleşen ve geçici olarak burada bulunan kimselerden oluşuyordu. Medine'deki Hıristiyanların sayısı konusunda kaynaklarımızda yeterli bilgi bulunmamakla birlikte bazı Hıristiyan kaynaklarında Nestûrî Hıristiyanların, İslam öncesinde Medine'de bir piskoposluğunun olduğu ve "İbrahim Halil", "Musa Kelîm" ve "Eyyub Sıddık" adında üç kiliselerinin bulunduğu iddia edilmektedir.[348]

Kaynaklarımızda, o dönemlerde Evs kabilesinden Ebû Âmir isminde bir rahipten bahsedilmektedir ki bu şahıs Uhud Savaşında şehit düşen, cesedini meleklerin yıkadığı Hz. Hanzala'nın babasıdır. Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde Ebû Âmir onun yanına gelerek getirdiği yeni din hakkında bazı sorular sordu. Hz. Peygamber de bu dînin, Hz. İbrâhim'in dîni olan "Hanîflik" olduğunu söyledi. Ebû Âmir de "Ben de bu din üzereyim" dedi. Hz. Peygamber: "Hayır sen bu din üzere değilsin!" dedi. O da: "Ey Muhammed! Sen mi insanları Hanîflik dînine sokuyorsun? Asıl sen bu din üzere değilsin, ben Hanîfim!" dedi. Hz. Peygamber de: "Hayır ben böyle bir şey yapmıyorum, fakat ben Hanîflik dîni için tertemiz, beyaz bir sayfa açtım!" dedi. Ebû Âmir Hz. Peygamber'e karşılık olarak "Yalancının Allah belâsını versin, onu kovulmuş, garip ve tek başına yapsın!" dedi. Rasûlullâh (s.a.v.) de "Tamam! Kim yalan söylüyorsa öyle olsun!" diyerek ona karşılık verdi. İşte bu Allah düşmanı, çıkıp Mekke'ye gitti. Rasûlullâh (s.a.v.) Mekke'yi fethedince bu sefer Tâif'e kaçtı. Tâif halkı Müslüman olunca o da Şam'a kaçtı ve orada kovulmuş, garip ve tek başına perişan vaziyette

[346] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 257.
[347] Bekir Zeki Avd, *es-Sırâu'd-Dînî alâ Şibh-i Cezîreti'l-Arabiyye Kable'l-İslâm*, http://www.al-maktabeh.com, s. 206.
[348] Zekiye Sönmez, *Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, s. 193.

öldü.[349] Medine'ye gelen Müslümanlara düşman kesilen Ebû Âmir, Medine'yi terk etmiş ve Mekkeliler'in safında savaşmak üzere beraberindeki elli askeriyle birlikte Uhud Savaşı'na katılmıştı. İbn Hişâm'ın aksine Vâhidî onun Uhud savaşından sonra tüm ümitlerini kaybederek Bizans topraklarına gidip yerleştiğini söyler.[350]

Münafıkların yaptığı gibi kavminin ısrârıyla îmân etmeyen ve Hıristiyanlıkta kalmayı tercih eden Ebû Âmir hakkında Hz. Peygamber; "Ona râhip demeyin, fâsık deyin!" demiştir.[351] Anlaşılan o ki, bu papaz fâsıklığı sebebiyle organize olmuş İslam toplumunun içinde barınamayacağını anlamış ve devletleşecek İslam'ın gücünü daha o zamandan sezmiştir.[352] Hamidullâh, Ebû Âmir olayının haricinde Medine'de Hıristiyanlarla ilgili başkaca bir olayın vukûu bulmadığını belirtir.[353]

2.3.4. Münafıklar

Mekke döneminde Medine'deki gibi münafıklık ve nifak hareketi yoktu. Çünkü İslam orada hiçbir güç ve kudrete mâlik olmayan, hiç kimseye fayda veya zarar veremeyecek derecede zayıf ve etkisiz vaziyetteydi. Kim İslam'a girerse kendisini ciddî mânâda bir tehlike ve zarara sokmuş, tüm düşmanların tepkisini de kendi üzerine çekmiş olurdu. Böyle bir durumu ancak azimli, dürüst, îmânı kuvvetli, hayatını ve geleceğini riske atabilecek yiğitlikte kimseler kabul edebilirdi. Zira müşrikler çok güçlüydüler ve Mü'minler ise onlara göre zayıf durumdaydılar.

Aslında Mekke'de yaşanan son dönemlerde ikiyüzlülük alâmetleri yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştı. Fakat bu durum, Medine'de daha farklı bir şekil aldı. Mekke'de, İslam'ın gerçek din olduğuna inandığını söyleyen, fakat bu şehâdetin sorumluluklarını ve sonuçlarını yüklenmeye, dünyevî menfaat ve ilişkilerini fedâ etmeye ve bu inancı kabul ettiklerinde hemen peşinden gelen meşakkatlere katlanmaya hazır olmayan bazı şahıslar bulunmaktaydı. Fakat Medine'de başka çeşit münafıklar türemeye başladı. İslam'ı içeriden yıkmak için bilinçli olarak İslam'a girenler olduğu gibi, çevreleri Müslümanlar tarafından kuşatılan ve dünyevî menfaatlerini korumak için Müslüman olanlar da vardı. Bu nedenle onlar Müslümanlarla ilişkilerine devam ettikleri gibi düşmanlarla da teşrîk-i mesâi içindeydiler. Çünkü düşmanlar bu savaşta kazançlı

[349] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 227.
[350] Bkz., Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, s. 264-265.
[351] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 226.
[352] Sıddık Ünalan-Hakan Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12:2 (2007), ss. 11-31, s. 14.
[353] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 185.

çıktıkları takdirde onların çıkarlarına zarar gelmemeliydi. Bazıları da İslam'ın gerçekliğine kânî olmamış, fakat kabileleriyle birlikte hasbelkader Müslüman olmuşlardı. Son olarak entelektüel yönden İslam'ın hak olduğunu kabul eden, fakat eski geleneklerinden, bâtıl inançlarından, kişisel ihtiraslarından vaz geçip İslamî bir hayat yaşamaya ve bunun yanı sıra fedâkârlıklar yapmaya yetecek kadar ahlâkî cesârete, yiğitliğe sahip olmayan bir grup da bulunuyordu.[354]

İslam Medine'ye intikal edince Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbı orayı karargâh edindiler. İslam yayılmaya, canlanmaya ve yükselmeye başladı. İslam toplumu bütün unsurlarıyla birlikte intişâr edip ayağa kalktı. Neticesinde vaziyet değişti ve nifak hareketi baş gösterdi. Zira bu, olması gereken psikolojik bir durumdu. Çünkü nifak hareketi, birbiriyle rekâbet halindeki iki fikir akımının bulunduğu bir ortamda ortaya çıkar. Bu iki fikir akımı arasında tercih yapmak zorunda bulunan, bir düşünceyi diğerine tercih etmekte tereddüd eden bir unsur oluşur. Bunlardan birini tercih eder ve onun savunucusu olur. Gönlünü ve sevgisini ona kaptırır. Şu kadar var ki, karşıt fikir akımı gâlip durumda olup üstün gelirse, onun ilk dâvâsında kalmasına da, kendi konumunu açıkça îlân etmesine de müsaade etmez.[355] Kur'ân bu niteliğe sahip olanları *"işleri yolunda gittiği müddetçe Allah'a kulluk eden, ters gittiğinde, sıkıntılarla karşılaştığında ise Allah'la ilişkilerini bitiren"* kimseler olarak çok san'atlı bir tarzda ifade eder.[356] Ayrıca onların îman ile küfür arasındaki kararsız durumlarını da çarpıcı bir tarzda vasfeder.[357]

Medine'de Evs ve Hazrec kabilesinden "münafık" diye isimlendirilen kimseler, Yahudilerle işbirliği içerisinde hareket ediyorlardı. Evs kabîlesinden Züveyy b. Hâris başta olmak üzere Benû Habîb'ten Cüllâs b. Süveyd b. es-Sâmit[358] ve kardeşi Hâris b. Süveyd, Benû Levzân'dan Nebtel b. el-Hâris;[359] Mescid-i Dırâr ahâlîsinden Ebû Habîbe, Abbâd b. Huneyf, Ümeyye oğullarından Vedîa b. Sâbit, Huzâm b. Halid ve daha pek çoklarının ismi bu münafıklar arasında zikredilmektedir. Bilhassa Hazrec'e

---

354 Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 44.
355 Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 283-284.
356 Hacc, 22/11.
357 Nisâ, 4/143.
358 Cüllâs, Tebûk gazvesinde geride kalanlardandı. Hz. Peygamber hakkında "Şâyet bu adam doğru söylüyorsa biz kesinlikle eşeklerden daha kötüyüz!" diyecek kadar cür'etkârdı. Kardeşi Hâris ise Müslümanların safında Uhud savaşına katılmış, iki kişiyi öldürdükten sonra müşriklerin safına katılmıştı. (İbn Hişâm, *Sîret*, II, 161-162)
359 Hz. Peygamber onun hakkında "Kim şeytana bakmak isterse, Nebtel b. Hâris'e baksın!" demişti. Nebtel, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)huzûrunda onu dinler ve sonrasında dinlediklerini münâfıklara naklederdi. (İbn Hişâm, *Sîret*, II, 162)

bağlı Benî Avf kabîlesinden Abdullâh b. Übey b. Selûl'un ismi zikredilir ki, bu şahıs münafıkların lideri olduğu hususunda ittifak edilen bir kimsedir.[360]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicret edeceği sıralarda Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki savaşların sonuncusu tam da yatışmak üzereydi. Bu iki kabile arasında vukûu bulan savaşlardan "Yevmu Hadâik" denen, savaştan sonra patlak veren Buas savaşında tarafsız kalan Hazrec kabilesinin başkanı olan Abdullah b. Übey b. Selûl, hem Evsliler'in hem de Hazrecliler'in sevgisini kazanmıştı. Bu itibarla her iki kabile de Abdullah b. Übey'i kendilerine başkan yapmaya hazırlanıyorlardı. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medineliler'le Akabe'de yapmış olduğu antlaşmalar neticesinde Medine'ye göç etmesi üzerine Abdullah b. Übey'in başkanlığı ve Medine Emirliği de suya düşmüş oldu. Bu nedenle İslam dini Medine'de çoğalıp büyük başarılar kazanmaya başlayınca Abdullah her ne kadar İslam dinine girdiyse de, gizliden gizliye Müslümanlar aleyhine cephe aldı ve bu durum ona, münafıkların başkanı denmesine sebep oldu.[361] Abdullah'ın Müslüman oluş sebebini, Bedir savaşının Müslümanlar lehine sonuçlanmasında aramak lâzımdır. Bedir savaşında müşriklerin galip geleceğine inanan Abdullah'ın taç giyme ümidi yeniden kuvvetlenmiş, fakat Müslümanların zafer kazanması, onu hayal kırıklığına uğrattığı gibi, Medine'de müşrik olarak yaşama imkânını da ortadan kaldırmıştı. Bu sebeple istemeyerek de olsa Müslüman görünmeyi tercih etmek zorunda kalmıştır.[362]

Abdullah b. Übey, Medine'de köle ticaretiyle meşguldü. İçerisinde altı cariyenin çalıştığı bir genelevi işletiyordu. Bu câriyelerle yalnızca para kazanmakla kalmaz, aynı zamanda Arabistan'ın çeşitli yerlerinden kendisini görmeye gelen önemli misafirlerini de eğlendiriyordu. Bu işin neticesinde doğan çocukları da köle ordusunun gücünü ve görkemini artırmak için kullanıyordu.[363]

Hayallerini hep lider olma arzusu süsleyen Abdullah b. Übey, bir türlü arzusuna kavuşamadı. Kendisi için boncuktan örülmüş bir taç siparişi bile verilen fakat Rasûlullâh'ın (s.a.v.)hicretiyle birlikte plânları suya düşen İbn Übey, Rasûlullâh'a (s.a.v.) karşı hayatının sonuna kadar kin ve nefret besledi. Bulduğu her fırsatta bunu dile getirmekten ve Müslümanlara karşı entrikalarda bulunmaktan vaz geçmedi. Tebük

---

[360] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret,* II, 160-167.

[361] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 33; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, s. 85-86.

[362] Talat Koçyiğit, "Abdullah b. Übey b. Selûl", *DİA*, I, 139.

[363] Betül İyisoy, "Abdullah b. Übey'in Hayatı ve Hz. Peygamber'e Karşı Tavrı", *İSTEM Dergisi*, yıl: 13, sayı: 26, Konya 2015, s. 107.

seferi sonrasında bütün kepâzelikleri ve nifak girişimleri gün yüzüne çıktı. Hicretin dokuzuncu yılında Zilkâde ayında yirmi günlük hastalık sürecinden sonra da öldü.[364]

Yahudi alimleri içerisinde de münafık olanlar bulunuyordu. İbn Hişâm Kaynukaoğullarından Sa'd b. Huneyf'i, Zeyd b. Lasît'i, Nu'mân b. Evfâ b. Amr'ı ve Osmân b. Evfâ'yı ne gibi nifak hareketlerinde bulunduklarıyla ilgili bilgiler vererek zikreder.[365] Sami Kılınçlı'nın da belirttiği gibi, aslında "Bakara Sûresi'nin ilk yüz âyetiyle ilgili bilgilerden de anlaşıldığı üzere nifak hareketi Medine'de ilk olarak Yahudiler arasında başlamış ve münafıkça davranışları ilgili âyetlerde eleştirilmiştir. Bu bilgilere karşılık temel kaynaklara dayanmayan, hatta ters düşen münafıklığın Abdullah b. Übey tarafından başlatıldığı şeklinde yaygın bir algı bulunmaktadır. Bu yaygın, ancak doğru olmayan bilgi tefsirde temel referans kaynağı olarak kabul edildiği için Yahudi münafıkları konusu neredeyse unutulmuş ve âyetlerde bir anlam değişimi yaşanmış, Medine'de yaşanan süreçler doğru anlaşılmamış ve birçok âyet, ilk anlamının dışında anlaşılmıştır. Âyetlerde ne anlatıldığı doğru bir şekilde tespit edilmediği için yapılan yorumlar da isabetli olmamaktadır."[366] Bakara Sûresi'nin başlangıcındaki âyetlerde bildirilen rivayetler, Sâmi Kılınçlı'nın bu tespitini doğrulamaktadır.

Münafıklar mescide gelerek Müslümanların sözlerini dinliyor, onların diniyle alay ederek dalga geçiyorlardı. Rasûlullâh (s.a.v.) bir gün mescidde Müslümanlara hitâb ederken münafıklar taşkınlık yaparak kendi aralarında konuşuyorlardı. Şakalar yapıp birbirlerinin yüzüne tükürüyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) onların şiddetle mescidden atılmaları için emir verdi. Ayağa kalkan Halid b. Zeyd b. Küleyb, Ümâre b. Hazm ve Ebû Muhammed Mes'ûd b. Evs, onları elbiselerinden sürükleyerek, apar topar, yüzlerini tokatlayıp mescidden dışarı attılar. Açıkça da yüzlerine kendilerinin münafık olduklarını haykırıyorlardı.[367]

İçinde bulundukları psikolojik ve sosyolojik durumları itibarı ile Medine münafıklarını üç grupta inceleyebiliriz:

a) Bilinçli olarak eski dîninden vaz geçmeyip Müslüman görünen ve müşrikler lehine câsusluk yapanlar.

b) Etrafları Müslümanlarla çevrelendiği için menfaatleri elden gitmesin diye Müslüman görünenler.

---

[364] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, V, 34.
[365] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 168.
[366] Sami Kılınçlı, "Tefsirlerin Genelinde Dikkat Edilmeyen Bir Konu Olarak Yahudi Münâfıklar", *Fırat Ünv. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 26: 1 (2021): 1-22, s. 19.
[367] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 169-170.

c) Bilgi düzleminde İslam'ı seçtiği halde eski inanç ve geleneklerinden vaz geçemeyen ve ahlâkî zaafiyetler içerisinde bulunanlar.[368]

İşte Bakara Sûresi'nin nâzil olduğu dönemde her türden münafık türemeye başlamıştı. Bu nedenle Allah Teâlâ, sûre içerisinde münafıkların özelliklerine dikkat çekerek, onların olumsuz özellikleri ve art niyetli durumları açığa çıktıkça onlarla ilgili talimatlar göndermiş ve stratejiler belirlemiştir.

2.4. Gayri Müslimlerle İlişkilerin Düzenlenmesi

Hicretten sonra Medine'de Müslümanlar farklı etnik ve dînî gruplarla muhatap oldular. Daha önce Mekke'de ağırlıklı olarak müşrik bedevî Arap topluluklarla fikrî mücâdele içerisinde bulunuyor iken; Medine'de Evs ve Hazrec kabileleri gibi çoğunluğu putperest, bir kısmı ise hanîf ve Müslüman olan Arap topluluklar yanında kitâbî olan Yahûdiler ve az sayıda Hıristiyanla karşılaştılar.[369] Buradaki problem ise itikadi ve kültürel anlamda farklı renk tonlarına sahip bulunan müşrik, Hıristiyan ve Yahudi topluluklarının nasıl bir arada yaşayabilecekleri meselesi idi.

Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye hicret ettikten sonra başlatmış olduğu, etkisi yıllar sonrasını kuşatacak derecede önem arz eden uygulamalarla, öncelikle burada yaşayan farklı din mensubu insanlar arasında birlik ve beraberliği temin etmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuş ve böylelikle bir devletleşme sürecini başlatmıştı. Daha önce bahsi geçtiği üzere Evs ve Hazrec kabileleri arasında yaklaşık 120 yıldan beridir süregelen çatışmalara bir son vermiş ve onları muâhât/kardeşlik anlaşması ile Mekkeli muhacirlerle birlikte kardeş kılmıştı.

Hicret sonrasında Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'de meskûn kabilelerle yaptığı istişareler olumlu sonuç verince, yazılı bir anayasa hazırlayarak merkezî bir yönetim tesis etti. Bu yönetimin adı daha sonraki dönemlerde "Medine Site/Şehir Devleti" veya "İlk İslam Devleti" gibi isimlerle adlandırılmıştır. Ortaklaşa oluşturulan bu anayasaya bakıldığı zaman, kurulan bu devletin bir hukuk devleti olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların "Site devleti" ismini Eski Yunan'dan aldığı belirtilmektedir.[370] Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'nin önemli nüfus yoğunluğunu oluşturan Yahudiler ve diğer din mensuplarının hak ve sorumluluklarını, sınırlılıklarını belirleyen "Medine Vesikası" veya "Medine Sözleşmesi" olarak adlandırılan; Medine'nin farklı unsurlarının bir arada

[368] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 44-45.
[369] Mustafa Âsım Köksal, *İslâm Tarihi,* İstanbul 1981, I, 88-89.
[370] Mevlüt Koyuncu, "Medine Şehir Devleti", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, yıl: 2009/2, vol. 11, s. 89-92.

yaşamalarını temin edecek bir antlaşma yazdırmıştı. Hz. Enes'in evinde toplanan putperest Evs ve Hazrec kabilelerinin ileri gelenleri, Yahudilerin temsilcileri yazılan bu belgeyi onayladılar.[371] Hamidullâh Medîne Vesikasını dünyada yazılı ilk devlet anayasası olarak nitelendirir.[372] Antlaşmaya göre Yahudilere, kendi dinlerini yaşama ve malları üzerinde selâhiyet sahibi olmaları hususunda güvence verildi.[373] Bu sözleşmeyle Hz. Muhammed (s.a.v.), Medine İslam Devleti'ndeki her topluluğun savaş ve barış durumundaki hak ve sorumluluklarını belirlemiş, bir başka ifadeyle Müslümanlar yanında, Kitap ehli olarak kabul edilen Hıristiyanları, Yahudileri ve diğer din mensuplarını da Medine toplumunun önemli bir unsuru olarak kabul etmiştir.[374] Böylelikle Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'yi, farklı din ve toplulukların ortak yaşam alanı haline getirmiştir.

Medine vesikası olarak isimlendirilen bu metnin, kaynaklarımızda pek çok varyantı bulunmaktadır. Metni Avrupa dillerine ilk tercüme eden Wellhausen (ö. 1918), 47 madde haline dönüştürmüştür. Fakat Hamidullah (ö. 2002), bu vesikanın 52 maddeye ayrılmaya müsait olduğuna dair kanaat belirtmiştir.[375] Wellhausen'in taksimine göre maddeleri aktaran Hamidullah,[376] bu belgenin aslında iki bölümden oluştuğunu, 1-27. maddelerinin Müslümanlarla ilgili, 28-47. maddelerinin ise Yahudilerle ilgili olduğunu ifade eder.[377]

Anlaşma metninin başlangıcı şu şekildedir: *"Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu kitap, ümmî peygamber Muhammed (a.s.) ile Kureyşli ve Yesrib'li Mü'minler, Müslümanlar ve bunlara tâbî olanlar, yine onlara sonradan katılıp onlarla birlikte cihad edenler arasında tanzim edilmiştir. İşte bunlar diğer insanlardan ayrı bir ümmet/toplulukturlar."*[378] Bu ifadeler, Arap coğrafyasında diğer insanlardan ayrı ve bağımsız bir topluluk halinde bulunan Müslümanların, özgür bir devlet yapısı kurduklarının göstergesidir. Antlaşmanın ilk cümlelerinde yer alan Medine nüfusuna ait tanımlamaları içeren bölüm, Medine'de o gün için yerleşik halde bulunan tüm halk

---

[371] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 142-144; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 320-321; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I, 463.
[372] Muhammed Hamidullâh, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Salih Tuğ, Yağmur Yay., İstanbul 1991, s. 41.
[373] İbn Hişâm, *Sîret,* I, 143; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 320.
[374] Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, TDV Yay., Ankara 2012, s. 193.
[375] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 190.
[376] Bkz., Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 202-210.
[377] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 190.
[378] İbn Hişâm, *Sîret,* I, 143; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 321.

gruplarını kapsayacak biçimde hiç kimseyi dışarıda bırakmayacak kuşatıcılıkta ifade edilmiştir.

Orijinal metinlerde "kitâb/yazıt"[379] olarak isimlendirilen bu anlaşma metni, Medine'nin yeni siyasi ve sosyal yapısında belirleyici unsur olan "Medine İslam Devleti"nin anayasası niteliğindedir. Muhammed Hamidullah bu belgenin kendi kendisini "kitap/yazıt" olarak nitelemesini dikkat çekici bir durum olarak tespit ederek, bu ifadenin, bu yazının sadece tebası ile kendisi arasındaki durum ve meseleleri tanzim eden bir üst mercîden gelen emir değil, aynı zamanda yazılı bir vesika niteliği taşıdığını da gösterdiğini belirtir.[380] Bu belgenin şartlarından anlaşıldığına göre, Medine'nin kontrolü ve egemenliği Müslümanlardadır. Azınlık statüsünde olan taraf ise Yahudilerdir. Bu nedenle bunu, Müslümanlarla Yahudiler arasında yapılan bir ittifak antlaşması şeklinde değerlendirmek pek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.[381] Yapılan bu antlaşmalar Rasûlullâh'ı (s.a.v.)n, Medine'de ikâmetine başladığı ilk günlerden itibaren millî birlik, beraberlik ve barış içerisinde yaşama prensibini uygulamaya başladığını göstermektedir.[382] Maddeler arasında yer alan Ehl-i kitabın hak ve sorumlulukları ile ilgili bölüm bilhassa dikkat çekicidir.

2.4.1. Yahudilerle İlişkiler

Hicret esnasında Medine'nin hemen hemen yarı nüfûsunu Yahudiler oluşturuyordu. Hamidullâh'ın kanaatine göre bunlar artık Araplaşmış durumdaydılar. İbrâni alfabe ile yazmalarına rağmen Arapça'yı kendi dilleri olarak kullanıyor, çocuklarına da Arap isimleri veriyorlardı. Hatta kabile isimleri bile Arapça idi.[383] Ancak tüm Yahudi toplumunu bu şekilde düşünmek pek isabetli olmaz. Medine içindeki Yahudiler belki Araplarla içiçe olmaları sebebiyle onların kültür ve örfünü benimsemiş olabilirler. Ama civarda oturanların şehirdeki insanların hayatına karışmayıp birbirlerine tutkun bir şekilde kabileler halinde yaşıyor olması muhtemelen kendi dînî ve kültürel yaşantılarından taviz vermemelerinden kaynaklanıyordu. Bu durum azınlık psikolojisine sahip küçük toplulukların öteden beri uyguladıkları bir yöntemdir.

---

[379] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 143; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 321; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 202.
[380] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 191.
[381] Muhammed Çuçak, "İslâmî Literatürlerde Gayri Müslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci", *Bingöl Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, c. IV, sayı: 7, yıl: 2016/1, s. 126.
[382] Ebû Zehra, *Hâtemu'n-Nebiyyîn*, II, 485.
[383] Bkz., Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 570.

Hicret sonrasında Rasûlullâh (s.a.v.) ilk plânda Yahudilerle dostça ilişkiler geliştirmenin yollarını aradı. Yahudiler Kitâb-ı Mukaddes halkı oldukları için onlardan samimiyet ve işbirliği bekliyordu. Böylece onların hahamları ve ileri gelenleriyle görüşmeler yaparak ilişkilerini geliştirmeye başladı. Başkanlarını ve asâlet sâhibi kimselerini ziyaret ederek dostluk ilişkileri kurdu. Onlara karşı iyilik, muhabbet ve alicenaplıkla muâmele etti. 10 Muharrem'de onlar Firavun'un köleliğinden kurtulma günü olarak oruç tutarlarken Rasûlullâh (s.a.v.) de onlarla birlikte oruç tuttu. Kıbleleri olan Kudüs yönüne namaz kıldı. Hz. Peygamberin bu jestleri, Yahudilerle iyi ve dostça münasebetler kurulmasını sağladı. Yahudiler ona hürmet ettiler ve dînî görüşlerine saygı gösterdiler. Fakat gittikçe daha çok insanın İslam'a yönelmesi ve Hz. Muhammed'in (a.s.) pozisyonunun her geçen gün kuvvetlenmesi nedeniyle işler değişti. Yahudiler onun artan güç ve kudretinden korkmaya başladılar ve İslam'ı kendilerinin bölgede üstünlüklerine potansiyel bir tehlike olarak gördüler.[384]

Bundan sonra İslam'a ve bu dinin peygamberine karşı cephe alan, en çok problem çıkaran, münafıklarla irtibat kurup[385] İslam toplumunu parçalamaya çalışan, Mekkeli müşriklerle gizli görüşmeler yapıp onlarla yapılan çarpışmalarda ihânet anlaşmaları yaparak Hz. Peygamber'le olan ahidlerini bozan topluluk olarak Yahudileri görmekteyiz. Ayrıca Yahudilerden olup da Müslüman gibi görünen ama aslında münafık olan ve Yahudilere haber taşıyan kimseler de bulunuyordu. Süheylî, Kaynuka Yahudilerinin içerisinde münafık olan Sa'd b. Huneyf, Zeyd b. Lasît, Nu'mân b. Evfâ ve Osman b. Evfâ'nın isimlerini bildirmektedir.[386]

Bu nedenle Medine vesikasının 24-47. maddeleri Yahudilerle olan ilişkileri düzenlemeye yönelik hazırlanmıştır. Bu maddeler teker teker tüm Yahudi topluluklarının ve ayrıca onlara tâbî olan başka topluluklarınki de dahil olmak üzere görev ve sorumluluklarını belirleyerek onların kendi aralarındaki haksız uygulamalara son verir niteliktedir. Yahudilerle ilgili maddeler incelendiğinde açık ve seçik biçimde bu durumu görmek mümkündür.

---

[384] Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, I, 613-614.

[385] Süheylî, Ravdu'l-Unuf'ta Yahudilerle irtibata geçerek Müslümanlar hakkında entrikalar kuran ensârdan görünen, Evs ve Hazrec kabilelerinden münâfıkların isimlerini vermektedir. Meselâ, Cülâs b. Süveyd b. Sâmit ve kardeşi Hâris b. Süveyd, Bicâd b. Osman b. Âmir, Vedîa b. Sâbit vd. (Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 377-385.

[386] Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 385.

Daha önce Medine'de yaşayan yirmi civarında Yahudi kabilesinin olduğundan bahsetmiştik.[387] Medine sözleşmesinde ise adı sanı belli olmayan dokuz Yahudi kabilesi zikredilirse de bunlar da müttefiki bulundukları yahut mevlâsı durumunda oldukları Arap kabileleri arasında dağılıp parçalanmışlar, büyük ve güçlü olan kabileler arasında eriyip gitmişler, onların adıyla anılır olmuşlardı.[388] Sözleşmede, Benû Avf, Benû'n-Neccâr, Benû'l-Hâris, Benû Sâ'ide, Benû Cu'şem, Benû'l-Evs, Benû Sa'lebe, Sa'lebe'nin bir kolu olan Cefne ve Benû'ş-Şuteybe kabileleri olmak üzere toplam dokuz kabilenin ismi geçmektedir.[389] Ancak zikri geçen bu kabileler, Arap kabileleridir. Hamidullâh buradan yola çıkarak sözleşme gereği belki de Arap ve Yahudi kabileleri arasında bir ittifak antlaşmasının mecbur kılındığından bahsedilebileceğini belirtmektedir.[390]

Tarihçiler eserlerinde Yahudi kabilelerini, Benû Kaynuka, Benû Nadîr ve Benû Kureyza olmak üzere üç ana kabile halinde zikrederler. Bunlardan Benû Kaynuka Hazreçlilerle, Benû Kurayza ise Evslilerle ittifak halindeydiler. Anlaşılan o ki, Yahudilerin içinde de Evs ve Hazreçliler'de olduğu gibi iç çatışmalar bulunuyordu. Bunlardan bazıları bir Arap kabilesinin müttefiki olduğunda, diğer bazıları birincinin hasmı durumundaki başka bir Arap kabile ile ittifak antlaşması yapıyorlardı.[391] Arapça anlamına göre Kaynuka, kuyumcu; Nadîr, toprak mahsullerindeki tazelik; Kurayza ise deri tabaklayan kimseler tarafından kullanılan bir nebat demektir.[392] Buradan yola çıkarak Kaynuka Yahudilerinin kuyumculukla, Nadîr'in ziraatle ve Kurayza'nın ise deri işleriyle meşgul olduklarını söyleyebiliriz. Hamidullah, en azından bu Yahudilerin Medine'ye ilk yerleştikleri sırada bu işlerle meşgul olmuş olabilecekleri ihtimalini dile getirmektedir. Buna ek olarak onların ithalatçı, gıda tüccarı ve banker olarak çalışmakta olduklarını belirtir.[393] Akıllı ve çalışkan tutumları sonucu hicret öncesinde Medine Yahudileri kısa zaman içinde bütün şehir ekonomisini ellerine almışlardı. Bütün dünyada küçük halk toplulukları halinde yaşayan bu ulusun kendi aralarında yardımlaşma ve irtibat halinde oluşları, onların uluslararası ticarette başarı göstermelerine yardımcı olmuştur. Öncelikle kendileri servet sahibi olmuşlar, sonra

[387] Çelikkol, Yaşar, "Câhiliye Döneminde Yesrib'in Etnik Yapısı", *Fırat Ünv. Sos. Bil. Derg.*, c. XV, sayı: 1; s. 329-330
[388] Bkz., Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitap İle İlişkileri*, s. 19.
[389] Bkz., Medîne vesikası 25-33. maddeler; Ahmed Kâid eş-Şuaybî, "Vesîkatü'l-Medîne –el-Mazmûn ve'd-Delâle-", *Kitâbu'l-Ümme*, Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnu'l-İslâmiyye, sayı: 110, yıl: 2005, Katar, s. 44-45.
[390] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 573.
[391] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 533-534.
[392] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 184.
[393] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 185.

ödünç para vermeye ve faizciliğe, bankerliğe, tefeciliğe başlamışlar ve bu yolda yavaş yavaş diğer insanların mülk ve arazilerini ele geçirmeye başlamışlardır.[394]

Medine Yahudileri, Müslümanlara cizye de ödemiyorlardı. Bu duruma iki gerekçe gösterilmektedir. Birincisi, antlaşma gereği Hz. Peygamber'in Yahudilere Medine'nin dışarıdan saldırıya mâruz kalması durumunda savunulması için görev vermiş olması; ikincisi ise Ehl-i kitaptan cizye alınmasına dair Tevbe sûresinin 29. âyetinin hicrî dokuzuncu yılda inmiş olmasıdır. Dolayısı ile bu antlaşma, bir zimmet antlaşması değildir. Zimmet antlaşmaları Mekke'nin fethinden sonra yapılmaya başlanmıştır.[395]

Medine vesikası aynı zamanda Ehl-i kitabın kendi aralarındaki adâletsiz uygulamaları da iptal edip, âdil bir şekilde kendi aralarında yasaların uygulanmasını getiriyordu.[396] Hicret öncesinde Yahudilerin kendi aralarında da Araplardaki kabile üstünlüklerine benzer adâletsiz uygulamalar söz konusuydu. Meselâ Benî Nadîr'den biri, Kurayzalıyı öldürdüğünde Nadîrli öldürülmüyor; fakat tersi olduğunda Kurayzalı öldürülüyordu. Hattâ Nadîrli'ye karşılık Kurayza'dan iki kişi kısas olarak öldürülüyordu. Bir Nadîrli'nin diyeti Kurayzalı'dan daha fazla idi. Hicretten sonra Kurayzalılar, Rasûlullâh'a (s.a.v.) müracaat ederek bu durumun düzeltilmesini istediler. O da onların arasında soyları kime dayanırsa dayansın eşitliğin olduğu yönünde karar vererek olayı çözüme kavuşturdu.[397]

Asıl itibarı ile bu durum kendi ellerindeki Tevrat metinlerinde de mevcuttu. Fakat onlar, gücü elinde bulunduranın yasayı kendi lehine uygulaması tarzında Allah'ın emrine muhalefet pahasına, çıkarları için Tevrat yasalarına aykırı davranışlarda bulunuyorlardı. Bu kararı ile Rasûlullâh (s.a.v.), Yahudilerin kendi aralarındaki Tevrat'a muhalif uygulamalarına da müdahale ediyor ve onları, Kur'ân'ın tashîh ettiği Tevrat yasalarına yönlendiriyordu. Bu durum, hicretten sonraki bu antlaşma metni ile de karara bağlanmış oldu.

Mekke'deki sıkıntılı ortamdan kurtularak Medine'ye hicret eden muhacirleri sağ salim yerlerine yerleştirdikten sonra Rasûlullâh (s.a.v.) asıl vazifesi olan ilâhî tebliğ vazifesine yeniden dört elle sarılmıştır. O'nun yeni tebliğ mekânında muhatapları

---

[394] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 572.

[395] Muhammed Çuçak, "İslâmî Literatürlerde Gayri Müslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci", s. 128.

[396] Vesikanın 25-34. maddeleri tüm Yahudi kabileleri kendi dinlerini yaşama konusunda serbest bırakırken aynı zamanda tüm kabilelerin aynı hak ve sorumluluklara sahip olduklarını, haksız bir fiil işlediklerinde de yalnızca fiili işleyen kabileyi sorumlu tutmaktadır.

[397] Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 5.

arasında artık Yahudiler de bulunuyordu. Kendisinin "Allah elçisi" olarak tanıtılması karşısında Yahudilerin tepkisi de çok farklı olmuştur. Zira Yahudiler, müşriklerden farklı olarak Allah, peygamber, âhiret, kitap inancına sahip ilâhî bir din mensubu idiler. Bundan dolayı onların bu durumu kabul etmeleri kolay olmamıştır. Tarih kayıtlarında defalarca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Yahudileri İslam'a dâvet ettiğine ve onlardan olumsuz tepkilerle, alaylarla, hakaretlerle karşılaştığına şahit oluyoruz. Bunlardan bir tanesini İbn Hişâm şöylece anlatır:

"Allah'ın Rasûlü (s.a.v.), Ehl-i kitap olan Yahudileri İslam'a dâvet etti ve onları Müslüman olmaya teşvik etti. Ayrıca onları kabul etmedikleri takdirde Allah'ın azâbından ve cezâlandırmasından sakındırdı. Râfi' b. Hârice ve Mâlik b. Avf şöyle karşılık verdiler: 'Ey Muhammed! Biz ancak atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola tâbî oluruz. Zira onlar bizden daha bilgili ve bizden daha hayırlı kimselerdi.'

Onların bu sözlerinden dolayı Allah Teâlâ *"Onlara, 'Allah'ın indirdiğine tâbî olun' denildiği zaman onlar dediler ki 'Hayır, biz ancak atalarımızdan gördüğümüze uyarız'. Peki ya ataları aklı hiçbir şeye ermeyen ve doğru yolu bulamamış kimselerse de mi ona uyacaklar?"*[398] âyetini indirdi."[399]

Allah Rasûlü'nün tebliğde bulunduğu Yahudilerden bazıları İslam'ı benimserken bir kısmı çekimser kaldılar. Bazıları ise İslam'a ve Müslümanlara karşı girişilen propaganda, entrika ve hatta yapılan savaşlarda aktif rol oynadılar.[400] Medine sözleşmesi kalıcılık esası üzerine yapılmış olsa da yaklaşık on bir ay sonra Yahudiler tarafından ihlal edilmiş ve gelişen olaylar sonrasında da uygulanamaz hale gelmişti. Dolayısı ile sözleşmenin hükümleri geçici olmuş, süreklilik arz edememiştir.[401]

Benû Kaynukalılar Medine vesikası gereği, Bedir savaşına Hazrecliler'in müttefiki olarak katılmışlardı. Ancak Müslümanların Bedir savaşında kazandıkları başarı onları rahatsız etti ve taşkınlık yapmaya başladılar. Rasûlullâh (s.a.v.), Kureyş'in başına gelenlerden ders çıkararak Müslüman olmalarını istemesi üzerine ona: "Ey Muhammed! Hani senin kavmin? Savaşmasını bilmeyen bir kavme karşı eline fırsat geçip üstünlük kazanman seni aldatmasın! Şayet bizimle savaşacak olursan, gerçek savaşçı insanların kimler olduğunu göreceksin!" şeklinde alaycı bir red cevabı

[398] Bakara, 2/170.
[399] İbn Hişâm, *Sîret,* II, 193.
[400] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 574.
[401] Murat Akarsu, *Kabileden Devlete Medine Tecrübesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2018, s. 76.

verdiler.[402] Henüz ortamın gerginliği devam ederken, Benû Kaynuka çarşısına giden Müslüman bir kadın, Yahudiler tarafından tacize uğradı. Oradan geçen bir Müslümanın olaya müdahale edip, tâcizciyi öldürmesiyle kendisi de şehid edildi ve çıkan olayda karşılıklı kan dökülmesi nedeniyle antlaşma bozuldu.[403] Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) Benû Kaynuka mahallesini kuşattı ve on beş gün sonra teslim aldı (Zilkâde 2/Mayıs 624). Kaynukalılar'ın 700 savaşçı erkeği vardı ve bunların üç yüzü demirden yapılma zırh giyiyorlardı. Ekin tarlaları ve hurma bahçeleri yoktu. Geçimlerini ticaret ve kuyumculuktan sağlıyorlardı.[404] Hz. Peygamber, esir alınan savaşçı erkeklerin öldürülmesine karar verdi. Bunun üzerine Hazrec reisi Abdullah b. Übey b. Selûl, Kaynukalıların kendilerinin müttefiki olduğunu belirterek onların bağışlanmalarını istedi. Rasûlullâh (s.a.v.) bunun üzerine kabile mensuplarının tamamının Medine'den sürgün edilmesini emretti. Ayrıca onların şehirden ayrılmaları için üç gün süre tanıdı ve alacaklarını tahsil etmelerine de izin verdi. Kaynukalılar bir ay kadar Vâdi'l-Kurâ'da kaldıktan sonra Suriye taraflarına gidip Ezriât'a[405] yerleştiler.[406]

Benû Nadîr kabilesinin Medine'den sürülmeleriyle ilgili olarak iki farklı rivayet vardır. Bunlardan birincisine göre hicretin 4. yılı Safer ayında (Temmuz 625) meydana gelen Bi'r-i Maûne hadisesinde yetmiş İslam davetçisi tuzağa düşürülüp kılıçtan geçirilmişti. İçlerinden kurtulan Amr b. Ümeyye ed-Damrî, Medine'ye gelirken yolda kendilerine saldıranlardan olduğunu zannettiği Benû Âmir kabilesinden iki yeni Müslümanı öldürmüştü.[407] Bu yanlışlıktan dolayı diyetlerinin ödenebilmesi için yapılan antlaşma gereği Hz. Peygamber (s.a.v.) bir grup sahabî ile Nadiroğullarına gitmiş ve kendi paylarına düşen kısmı ödemelerini istemişti. Onlar da kendilerine düşen payı toplamak için hazırlık yaparlarken bir duvarın dibine oturan Hz. Peygamber'in üzerine taş yuvarlayarak onu öldürmeye çalışmışlardı.[408]

---

[402] İbn Hişâm, *Sîret*, III, 9; Ebû Dâvûd, "Harâc, Fey ve İmâret", 23; Taberî, *Târihu't-Taberî,* thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Mısır tsz., II, 479; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf,* II, 412.

[403] İbn Hişâm, *Sîret,* III, 9-10; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 577.

[404] İbnu'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh,* II, 30; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, tashîh: Abdulkerim Sâmi el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 92.

[405] Ezriât/أَذْرِعَات -râ harfinini kesrası ile okunur-, o devirlerde Belkâ ve Ammân yakınlarında Şam'ın çevresinde bir şehir. (Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (Ya'kûtî), *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, I, 130)

[406] Vâkıdî, *Meğâzî,* nşr. Abbâs eş-Şirbînî, Matbaatu's-Saâde, Mısır 1948, s. 297-299; Taberî, *Târih,* II, 479-481; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* II, 30-31; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi,* I, 576-577; Casim Avcı, "Kaynuka", *DİA*, XXV, 88.

[407] Vâkıdî, *Meğâzî,* s. 269-274; Taberî, *Târih,* II, 554-555; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* II, 58-59; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 108-109.

[408] İbn Hişâm, *Sîret,* III, 143-144; Taberî, *Târih,* II, 551-552; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 109; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 60.

Diğer bir rivayete göre ise Nadîr Yahudileri Rasûlullâh'ı (s.a.v.) öldürmek için Kureyş'ten aldıkları teklif üzerine, ona bir mektup yazarak İslam'ı kabul etmek için üç arkadaşıyla birlikte gelip kendilerinin çıkaracağı üç hahamla tartışmasını istemişlerdi. Üç haham yerine üç suikastçi hazırlamışlardı. Her iki rivayete göre de Hz. Peygamber, Benû Nadîr'in kendisini öldürmeye teşebbüs ettiğini öğrenmiş ve onlara haber göndererek on gün içerisinde Medine'yi terk etmelerini, aksi takdirde yakalananların öldürüleceğini bildirmiştir. Yine Abdullah b. Übey b. Selûl'ün kendilerine 2000 adamıyla yardım göndereceğini, Benû Kurayza ve Gatafan kabilesinden de destek geleceğini haber alınca yerlerinden çıkmayacaklarını ve savaşa hazır olduklarını söylediler. Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.) 4 Rabîulevvel/Ağustos 625 tarihinde Kurayza üzerine giderek onlarla bir tarafsızlık antlaşması yaptı. Ardından Benû Nadîr'in oturduğu yeri kuşattı. On beş gün boyunca teslim olmamakta direndiklerinden onlara ait hurma ağaçlarının kesilip yakılmasını emretti. Hurma ağaçları kesildikten sonra orada barınamayacaklarını anlayan Nadîrliler bekledikleri yardım da gelmeyince teslim oldular.[409] Canlarına dokunulmayıp Medine'den ayrılıp gitmelerine izin verilmesi için Abdullah b. Übey b. Selûl'u ricâcı kıldılar. Taleplerinin kabul edilmesi üzerine develerinin yüklenebildiği kadar yükle bir kısmı Şam'a, bir kısmı Ezriât'a, az sayıda bir kısmı da Hayber'e gidip yerleştiler.[410]

Hendek Savaşı öncesinde, sürgünden sonra Hayber'e yerleşen Benû Nadîr kabilesi, Hz. Peygamber'den intikam almak amacıyla Kureyş ve yandaşlarıyla ittifak yaparken Benû Kurayza'yı da yanlarına çekmek istediler. Benû Kurayza, Hz. Peygamber'e, Medine'nin Mekkeli müşriklerce kuşatıldığı en kritik zamanda ihânet ederek Benû Nadîr'e katıldı. Hz. Peygamber bunun üzerine Benû Kurayza üzerine bir askerî birlik gönderdi. Bu kritik zamanda Gatafan kabilesinin ileri gelenlerinden Nuaym b. Mes'ûd'un Müslüman olması ve Rasûlullâh'ın (s.a.v.)emriyle Müslüman olduğunu gizleyerek Benû Kurayza ve müttefiklerinin arasını açmasıyla bu büyük tehlike atlatılmış oldu. Hendek savaşının ardından Hz. Peygamber, evine döndüğü gün zırhını giyip "İkindi namazının Benû Kurayza topraklarında kılınmasını" emretti. Kurayzalılar'ın kalelerini kuşatarak on beş veya yirmi beş günlük kuşatmadan sonra bekledikleri yardım da gelmeyince teslim olmak zorunda kaldılar. Müttefikleri olan Evs kabilesi lideri Sa'd b. Muâz'dan, Nadîr ve Kaynuka Yahudilerine Hazrecliler'in aracılık

[409] İbn Hişâm, *Sîret*, III, 144-145; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 109.
[410] İbn Hişâm, *Sîret*, III, 143-154; Taberî, *Târih*, II, 551-555; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 109-110; Nadir Özkuyumcu, "Nadîr", *DİA*, XXXII, 375-376.

yaptığı gibi kendilerine aracılık yapmasını, bir deve yükü eşya ile şehri terk etmelerine rızâ göstermesi için Hz. Peygambere ricâcı olmasını istediler. O da hem Evsliler ile Benû Kurayza'dan hem de Hz. Peygamber'den söz aldıktan sonra kararını açıkladı. Savaşabilecek yaşta bulunan erkekler öldürülecek, kadın ve çocuklara esir muamelesi yapılacak, malları Müslümanlar arasında paylaştırılacaktı. Tevrât hükümlerine ve Kur'ân'ın belirlediği hükme uygun olan bu karar[411] aynı şekilde uygulandı.[412] Onun bu kararı üzerine Rasûlullâh (s.a.v.) "Şüphesiz sen, yedi gök üzerinden, Allah'ın hükmü ile hüküm verdin (isâbetli karar verdin)" dedi.[413]

Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine nüfûsunun yaklaşık yüzde kırkını oluşturan bu insanlarla hemen hemen her gün karşı karşıya geliyordu. Kimi zaman komşu olarak, kimi zaman alışveriş yaptığı fırıncı, manav, kumaş tüccarı, baharat satıcısı vs. farklı görüntülerde onlarla muhatap oluyor ve insani ilişkilerde bulunuyordu. Kur'ân, peyderpey inen âyetleriyle Medine'nin orta yerinde halkın arasına karışmış halde yaşayan bu insanların kimlik ve karakterlerini, duygu ve düşüncelerini, Müslümanlarla ilişkilerindeki iyi ve kötü niyetlerini zaman zaman dile getiriyordu. Kur'ân'ın buradaki maksadı, bir taraftan Müslüman nüfûsu Yahudilerin fitne, fesat ve entrikalarından korumak, onları içinden çıkılmaz sıkıntılara uğramaktan kurtarmak olduğu gibi; kendi dinlerine ve kitaplarına karşı yaklaşımlarındaki çarpıklığı ortaya koyarak yeni dînin mensuplarını aynı hatalara düşmemeleri için ikaz etmekti.

Kur'ân-ı Kerîm Yahudileri itikadi ve amelî olmak üzere bir çok yönüyle eleştiriye tabi tutmaktadır. Dîni bir kenara atmaları, Allah'ın âyetlerine lâkayt davranmaları,[414] âyetleri tahrife yeltenmeleri,[415] Allah'ın indirdiği hakikatleri dünyalık menfaatler uğruna insanlardan gizlemeleri,[416] Allah'a verdikleri sözden dönmeleri,[417] Allah'ı kendi tekellerine alarak kendilerini seçkin millet olarak lanse etmeleri,[418] âhiret yurdunun ve cennetin yalnızca kendilerine âit olduğunu iddia etmeleri[419] ve ayrıca

[411] Tesniye, XX/10-15; Mâide, 5/33-34.
[412] Vâkıdî, *Meğâzî*, s. 312-315; Taberî, *Târih*, II, 581-594; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 70-72; Casim Avcı, "Kurayza", *DİA*, XXVI, 431-432; Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 307.
[413] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 71.
[414] Bakara, 2/101; Cum'a, 62/5.
[415] Nisâ, 4/46.
[416] Bakara, 2/174.
[417] Bakara, 2/100.
[418] Mâide, 5/18; Cum'a, 62/6.
[419] Bakara, 2/111.

kendilerine doğru yolu göstermek üzere Allah'ın seçerek gönderdiği peygamberleri katletmeleri[420] burada sayılabilir.

Kur'ân, art niyetli ve olumsuz karakteristik özellikler taşıyan bu topluma karşı Müslümanları ikâz etmekte ve onlara zaman zaman taktikler vermektedir. Onların hâinliklerine karşı îmâna gelmelerini bekleme safdilliğinde bulunmamaları,[421] zira onların dinine uymadıkça Müslümanlardan hoşnut olmayacakları,[422] iki yüzlü oldukları, Müslümanların yanında sözü güzelce dinleyip sonrasında entrikalara girişecek olmaları,[423] bu nedenle de onlara Müslümanlarla ilgili çok gizli sırların paylaşılmaması gerektiğini[424] bildirmektedir.

Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Medine'de Yahudilerle ticâri ilişkileri de olmuştur. Buhârî'nin Hz. Âişe'den rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir Yahudiden veresiye yiyecek satın aldığı ve karşılığında zırhını rehin olarak bıraktığı belirtilmektedir.[425] Vefatından sonra Hz. Ebûbekir, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)borcunu Yahudiye ödemiş ve bu durum, sonrasında bir çok tartışmaya kaynak olmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir Yahudiden niçin borca erzak aldığı, burada yatan hikmet ve sebepler enine boyuna hadis şerhleri içerisinde tartışılmıştır.[426]

Hz. Peygamber (s.a.v.) takip ettiği bilinçli siyasetle Yahudilerin Medine'deki siyasi, ekonomik ve kültürel hakimiyetlerini kırmak için bir dizi tedbir almıştı. Medine'de Yahudi pazarına alternatif bir pazar kurmuş, Yahudileri bahsi geçen Medine vesikası ile kayıt altına alarak hareket kabiliyetlerini sınırlamış, yeri geldikçe de emir ve tavsiyeleriyle sahabeyi yönlendirerek Yahudilerin süregelen sosyo kültürel etkilerini silmeye çalışmıştır. Buna karşılık Yahudiler önce halkı şüpheye düşürerek kararsızları etkilemeye, daha sonra da toplumu kin ve düşmanlıkla doldurmaya ve nihayetinde Müslümanlara dil uzatarak hile ve tuzaklar kurmak suretiyle ortadan kaldırma şeklinde bir strateji takip etmişlerdir.[427]

Kur'ân, Yahudilerden bahsederken, beraberlerinde bir peygamber olduğu halde, sonrasında sapan bir topluluğun ne denli bozulabileceğini belirlemek, Allah'a yönelik gerçek ibadet ile kuru şekilcilik arasına ve dinin esasları ile ikinci derecedeki kuralları

[420] Nisâ, 4/155.
[421] Bakara, 2/75.
[422] Bakara, 2/120.
[423] Mâide, 5/41.
[424] Mâide, 5/51.
[425] Buhârî, "Rehn", 2, 5; "Buyû", 14, 33, 88.
[426] Bkz., İbrâhim Cânan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992, XVII, 303.
[427] Nuh Arslantaş, "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *İstem (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi)*, Yıl: 6, Sayı: 11, 2008, s. 36.

arasına belirleyici net bir çizgi çekmek amacıyla hak dînin ana ilkeleri ve yüce ahlâkını da beraberinde gözler önüne sermektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamaları da aslında bu ilkelerin uygulanışı biçiminde olmuştur.

2.4.2. Hıristiyanlarla İlişkiler

Kaynaklarımızda Medine döneminde Hıristiyanlarla ilişkiler konusunda onların bireysel veya hey'etler halinde zaman zaman Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ile görüştüklerinden söz edilmektedir. Hemen hemen bütün siyer kaynaklarında zikredilen kayda değer en önemli hey'et olarak Necran Hıristiyanlarını görmekteyiz.[428]

Rasûlullâh (s.a.v) Hudeybiye anlaşmasından sonra Hicaz bölgesinde oluşan çatışmazlık ve barış ortamından istifade ile tebliğ faaliyetine hız vermiş, Bizans, Sâsâni imparatorlarına, Mısır mukavkısına, Habeş necâşisine ve bazı Arap emirliklerine, civar bölgelerde oturan kabile reislerine davet mektupları göndererek onları İslam'a davet etmişti. Üç yıl içerisinde de barışçı yollarla devletini on kat büyütmüş ve hemen hemen bütün Arap yarımadasını hâkimiyeti altına almıştı.[429] İşte bu çatışmazlık dönemi içerisinde Rasûlullâh (s.a.v.) Necran Hıristiyanlarına bir heyet göndermiş ve onları İslamiyet'e dâvet etmiştir. Necran'ın o dönemlerde 73 köy ve kasabadan oluşan ve yüz yirmi bin kişilik bir ordudan daha fazlasını çıkarabilecek güce sahip olduğu söylenmektedir. Belli ki Necran hey'eti, Mekke'nin fethinden sonra Arabistan'ın tümünün ve ülkenin geleceğinin Rasûlullâh'ın (s.a.v.)elinde olacağı öngörüsüyle, O'nu ziyarete gelen bir çok delege grubundan sadece biriydi.[430]

Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Necrân Hıristiyanlarına gönderdiği dâvet mektubu kaynaklarımızda şu şekilde geçmektedir:

"Muhammed'den Necrân papazlarına; İbrâhim, İshâk ve Yâkub'un Allah'ının adıyla! Gerçekten de ben sizi yaratıklara tapmaktan, Allah'ın kulluk ve ibadetine dâvet ediyorum ve sizi yaratıklarla yapılmış olan ittifak antlaşmalarının ötesinde, Allah ile ittifak antlaşması yapmaya çağırıyorum. Bu duruma göre şayet reddedecek olursanız, cizye gelir; şayet cizyeyi de reddedecek olursanız, size harp açarım. Vesselâm…"[431]

Necran Hıristiyanlarının Medine'ye geliş tarihleri ile ilgili kaynaklarımızda farklı bilgiler mevcuttur. Mîlâdî beşinci asırda Hîre ile ticaret yapan Hannân (Hayyân) vâsıtasıyla Hıristiyanlığın Necran bölgesine yayılmasından bahsedilir. Daha sonra

---

[428] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190-192; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 409.
[429] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 260-262; Muhammed Hamidullah, "Hudeybiye", DİA, XVIII, 299.
[430] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 251.
[431] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 619.

Bizans imparatoru Justinianos'un (M. 527-565) zulmünden kaçan monofizitlerin Necran'a sığınması sonucunda burası Doğu kilisesinin Güney Arabistan bölgesindeki başlıca merkezi haline geldi. 523 yılında Yahudi Himyer hükümdarı Zûnuvâs şehri ele geçirdi ve buradaki Hıristiyanlara şiddetli baskılar uygulayarak onları dinlerinden döndermeye çalıştı. İnançlarından vaz geçmeyenleri içi ateş dolu hendeklere atarak yaktı. Bunun üzerine Hıristiyanlığın temsilcisi ve koruyucusu Bizans'ın desteğiyle Habeş Necâşîsi, Yemen'e bir ordu göndererek (M. 525) Zûnuvâs'ı mağlup edip Hımyer yönetimine son verdi. Böylelikle bölge Bizans nüfûzundaki Habeşistan yönetimine geçmiş oldu.[432]

İslamiyet döneminde Necrân Hıristiyanlarının Hz. Peygamber ile görüşme zamanları hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. İbn İshâk'ın bildirdiği hayli müphem bir hadiste, hicretten önce yirmi kişiden oluşan bir hey'etin Rasûlullâh'ı (s.a.v.) Mekke'de ziyâret ettiklerinden bahsedilir. Bunlar Kur'ân-ı Kerîm'den bazı kısımları dinledikten sonra İslam'ı kabul etmiş ve tekrar memleketlerine dönmüşlerdi.[433] Tarih kaynaklarımızda hicretten sonra 8, 9 veya 10. yıl içerisinde Necrân'dan bir hey'etin geldiği yönünde bilgi bulunmaktadır.[434] Bu bilgiye dayanarak belki de Necrân'dan birkaç defa farklı zamanlarda gruplar halinde insanların ve resmî hey'etlerin gelerek Hz. Peygamberle görüşmüş oldukları sonucunu çıkarabiliriz.

Hudeybiye Antlaşmasından sonra Rasûlullâh (s.a.v.) Halid b. Velîd'i, Benû Hâris b. Ka′b'a, Necran'a elçi olarak gönderdi. Halid'e, onları üç defa İslam'a dâvet etmesini, şayet icâbet ederlerse orada kalmasını ve İslam'ın emirlerini onlara öğretmesini, fakat kabul etmezlerse de onlarla savaşmasını emretti. Necranlılar, Halid'in dâveti üzerine İslam'ı kabul ettiler ve Müslüman oldular.[435] Halid bir müddet onların arasında kaldı ve Rasûlullâh'a (s.a.v.) onların Müslüman olduklarını bildiren bir mektup yazdı. Daha sonra da beraberinde onlardan müteşekkil bir hey'etle birlikte Medine'ye geri döndü. Bilâhare Hz. Peygamber (s.a.v.) onlara İslam'ın emirlerini öğretmek ve sadakalarını toplamak üzere Amr b. Hazm'ı bir mektupla birlikte Necran'a geri gönderdi. İleriki tarihlerde Necranlı Hıristiyanlar Âkib ve Seyyidlerini bir hey'etle birlikte Medine'ye gönderdiler.[436] Âkib ve Seyyid ifadelerinin Necranlılar'a ait iki ulus

---

[432] Mustafa Bilge, "Necran", *DİA*, XXXII, 507-508.
[433] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 257; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 617.
[434] Necranlı Hıristiyanların Medine'ye geliş tarihleri bazı kaynaklarda 8. ve 10. hicrî yıl olarak verilmiştir; bunun için bkz., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2012, II, 157; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 619.
[435] İbn Hişâm, *Sîret,* IV, 235.
[436] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 158-159.

olduğu bazı kaynaklarda zikredilmektedir.[437] Mevdûdî ise daha açık bir ifade ile "Seyyid" kelimesiyle toplumun başkanının, "Âkib" kelimesiyle sosyal ve politik olaylarla ilgilenen kişisinin kastedildiğini belirterek, halkın din işlerine bakan bir "Piskopos" tarafından yönetildiğini zikreder.[438] Vâhidî ise bu 60 kişilik hey'etin 14'ünün Necranlılar'ın ileri gelenlerinden olup, bunlardan üçünün veliyyü'l-emr olduğu; bunlardan Âkib'in, kavmin başkanı ve kendi görüşüne müracaat edilmeden karar alınamayan liderleri olduğunu, isminin de Abdu'l-Mesîh olduğunu belirtir. Seyyid'in, topluluğun başkanı olduğunu ve isminin Eyhem olduğunu söyler. Ebû Hârise b. Alkame'nin ise alimleri ve kâtipleri olduğunu bildirir.[439] Bir ikindi vakti bu hey'et Medine'ye ulaştı. Mescidde Rasûlullâh'ın (s.a.v.)izniyle kendilerince doğuya yönelik olarak ibadetlerini yaptılar. Ardından Peygamber Efendimiz ile hey'et mensupları arasında Hz. İsa ve Hıristiyanlığın inanç konuları hakkında harâretli tartışmalar yaşandı. Kaynaklarda ayrıca bu tartışmaların akabinde Rasûlullâh'ın (s.a.v.)onları lânetleşmeye dâvet ettiği fakat onların bundan kaçındığı bilgisi verilmektedir. Bunun üzerine "mübâhele/beddualaşma âyeti" denilen Âl-i İmrân Sûresi'nin 61. âyeti nâzil olmuştur.[440] Mukâtil b. Süleyman, yalnızca 61. âyet değil, sûrenin baş tarafından itibaren yaklaşık 80 âyetin Necran hey'etiyle alâkalı olarak nâzil olduğundan bahseder.[441] Vâhidî ve Suyûtî de Mukâtil'in görüşünü destekleyecek şekilde Âl-i İmrân sûresinin 80 küsür âyetinin Necran hey'eti hakkında indiğini söylerler.[442] Neticesinde Necranlılar kendi dinlerinde kalmak üzere cizye vermeye râzı oldular. Her yıl bin tane Receb, bin tane de Safer ayında olmak üzere, her biri kırk dirhemlik iki bin kat elbise verme şartıyla bir antlaşma metni kaleme alındı.[443] Aralarında mâlî konularda ihtilaf olması halinde ise Necranlılar'a hakemlik yapmak üzere Ebû Ubeyde b. Cerrâh bölgeye gönderildi.[444] Rasûlullâh (s.a.v.) anlaşmaya ek olarak Necranlılar'a faiz yememelerini

---

[437] bkz., Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latîf ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. ve şrh. Kâmil Mîras, DİB Yay., Ankara 1976, X, 381.

[438] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 251.

[439] Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 99.

[440] Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 1995, II, 213-214; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* V, 465-466; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII, 166-167; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 5; ayrıca bkz., Mustafa Fayda, "Mübahele", *DİA*, XXXI, 425.

[441] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil,* I, 261.

[442] Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, s. 99-100; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 50.

[443] Tecrid-i Sarîh'te iki bin kat elbise ile birlikte ayrıca bir okıyye (kırk dirhem) nakit verecekleri şartından bahsedilmektedir ki muhtemelen bu, İbnü'l-Esîr'de bahsedilen her bir elbisenin fiyatı olarak sarih bir şekilde belirtilen hususdur. (Bkz., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 158) İlâveten Tecrîd'de, Yemen'de bir kargaşa çıkması durumunda âriyet olarak da 30 zırh, 30 kargı, 30 deve, 30 at vereceklerini taahhüd ettilerine dâir bir bilgi zikredilmektedir. (Bkz., Tecrîd, X, 382)

[444] Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele", *A.Ü. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1975, 2. sayı, s. 144-149.

ve faizle alışveriş yapmamalarını şart koştu. Hz. Ebûbekir'in halîfeliği döneminde o, bu anlaşmayı olduğu gibi uyguladı. Ancak Hz. Ömer, Ehl-i kitâbı Hicaz'dan sürgün etti. Tabiî bu arada Necran halkı da sürgün edildi. Bir kısmı Şam'a, bir kısmı da Kûfe'ye göçtüler. Hz. Ömer onların mal mülk ve akarlarının hepsini satın aldı.[445]

Görüldüğü üzere hicretten sonra Müslümanların Hıristiyanlarla olan münasebeti çok sınırlı ve kısa vâdeli olmuştur. Medine içerisinde bulunan Hıristiyanlardan ise kaynaklarımız pek fazlaca bahsetmemektedir.

2.4.3. Müşriklerle İlişkiler

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâlet görevine başladığı andan itibaren ilk muhatap kitlesi Hanîf ve müşriklerden oluşuyordu. Rasûlullâh (s.a.v.) bu muhatap kitlesindeki müşriklerin bir kısmıyla Mekke ortamında, diğer bir kısmıyla da hicret sonrasında Medine'de karşılaştı. Her iki grup mensupları da tebliğ karşısında kendine mahsus farklı özellikler taşıyordu.

2.4.3.1. Hicret Öncesinde Mekke Müşrikleriyle İlişkiler

Hz. Peygamber (s.a.v.), risâletle görevlendirilip bir peygamber olarak kavminin karşısına çıktıktan sonra tebliğine başlamasıyla birlikte müşrik toplumla gerginlikler oluşmaya başladı. Şirk bataklığına saplanmış, büyük bir ahlâkî yozlaşma içerisindeki topluma tevhîd inancını duyurabilmesi, onları ikna edebilmesi kolay olmadı. Zira müşriklerdeki körü körüne atalarını taklit anlayışı,[446] kabile tutkunluğu, âhiret hayatına inanmamaları[447] ve yerleşik toplumsal hiyerarşi alabildiğine buna engel oluyordu. Hz. Peygamber'in onları şirkten uzaklaşmaya, putların hiçbir ilâhî vasfa sâhip olmadığını düşünmeye ve Allah'ın birliğine olan dâveti de onların olumsuz tepkilerine neden oluyordu.[448]

Mekke eşrâfının Hz. Peygambere karşı takındıkları bu tavrın aslında iki ana nedeni vardı. Birincisi, Hz. Muhammed'e (a.s.) gönderilen dinin kendi konformist yaşamlarını sekteye uğratma endişeleri, diğeri ise Kusay b. Kilâb'dan sonra oğulları arasında meydana gelen siyasi çıkar çatışmalarının yansımalarıdır. [449] Arap toplumunda

---

[445] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 158.
[446] Mâide, 5/104.
[447] Mü'minûn, 23/36-37; Sebe, 34/3; Nâziât, 79/10-11.
[448] Buhârî, "İlim" 49; Müslim, "Îmân", 35, 152, 153, 154; Müslim, "Cenâiz", 93; Tirmizî, "Îmân", 18; İbn Mâce, "Zühd", 21; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 41.
[449] Hz. Peygamberin beşinci kuşaktan dedesi olan Kusay b. Kilâb'ın (ö. 480) çocukları, Kâbe hizmetlerinin yürütülmesinde etkin rol üstlenme adına ihtilafa düştüler. Kâbe'nin anahtarlarını alıp

revaçta olan kabilecilik ve kabileler arası rekabetin doğurduğu gruplaşmaların da bunda belirleyici etkileri olduğu söylenebilir.[450] Nübüvvetin henüz ilk dönemlerinde köle âzâd etme, zekât ve sadaka vermeye teşvik, yetim ve yoksulları gözetmeye teşvik etme; mal sevgisi ve cimrilikten insanların sakındırılması müşriklerin İslam'a cephe almasına yol açıyordu. Çünkü böyle bir düzenin saygınlıklarını ve menfaatlerini sona erdireceğini biliyorlardı. Bu yüzden Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve getirdiği dâvete bütün güçleriyle karşı çıktılar.[451]

İşin başında yeni dîne ve onun peygamberine karşı gösterilen tepki nispeten yumuşakken, gün geçtikçe daha da sertleşmeye başladı. Bu neticenin ortaya çıkmasında, geleneksel kültürdeki putperestlik ve putlar aleyhine nâzil olan âyetlerin[452] rolü büyüktür. Onlar da yeni gelen âyetlerin şekilendirdiği Müslümanların davranışlarına karşı farklı stratejiler geliştirdiler. Öncelikle Hz. Peygamberin ahlâkî meziyetlerini dile getirip, toplum içerisindeki prestijini, etkileyici özelliklerini hatırlatarak mülâyemetle yaptığı işin yanlış olduğunu, bu dâvâdan ve putlarına laf söylemekten vaz geçmesini telkîn ettiler.[453] Bu fayda vermeyince, bu dînin peygamberini, insanların zihin dünyalarında aşağılamak, itibarsızlaştırmak, ötekileştirmek, sözlerini etkisiz kılmak için onunla alay ettiler. Ona sihirbaz, kâhin, şair, deli gibi olumsuz nitelemelerde bulundular. Daha sonra onunla uluorta tartışmaya girişerek küçük düşürüp, imajını lekelemeye çabaladılar.[454] Yaptıkları fayda etmeyince kendilerinden daha tecrübeli ve bilgili kabul ettikleri Yahudi alimlere akıl danışarak çözüm yolu bulmaya çalıştılar.[455] Bu da yetmedi, Rasûlullâh (s.a.v.) insanlara âyetler okurken gürültü patırtı yapıp onun sözlerini etkisizleştirmeye çabaladılar.[456] Baş edemeyince uzlaşma yollarını denediler.[457] İzledikleri tüm politikalar ve stratejiler dâvânın ilerlemesine ve Hz.

---

toplum içerisinde prestij kazanmak için çıkan fikir çatışmalarında Mutayyebûn ve Ahlâf isimlerinde kabile grupları oluştu. Mutayyebûn grubunda Abdumenafoğulları başta olmak üzere Esedoğulları, Zühreoğulları, Teymoğulları ve Hâris b. Fihroğulları yer aldı. Ahlâf grubunda ise Abduddâroğulları, Mahzûmoğulları, Sehmoğulları, Cumâhoğulları ve Adiyyoğulları bulunuyordu. Abduddâroğullarının kendilerine ait bazı görevleri Abdumenafoğullarına devretmesiyle savaş önlenmiş; Kâbe hizmetlerinin en prestijlileri Ahlâf grubunda kalarak, diğer görevler kabileler arasında paylaştırılmak suretiyle sulh sağlanmıştır. (bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, I, 149-151; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 101-103; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, I, 239-240)

[450] Ali Yılmaz, "Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü", *Kilis 7 Aralık Ünv. İlahiyat Fak. Derg.*, 2019/1, c. VI, sayı: 10, s. 61.

[451] İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Yarın Yayınları, İstanbul 2015, II, 29-30.

[452] Ankebût, 29/17; Yûnus, 10/18; Furkân, 25/55; Enbiyâ, 21/98.

[453] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 325-326; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 47; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 659.

[454] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 319, 328; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 40.

[455] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 329-331.

[456] Fussilet, 41/26; İbn Hişâm, *Sîret*, I, 340.

[457] Müşrikler Ebû Tâlib'e gelerek himâyesindeki Hz. Muhammed'i (a.s.) kendilerine teslim etmelerini, yerine Velîd b. Muğîre'nin yakışıklı oğlu Umâre'yi onun karşılığında evlat edinmesini istediler. Ebû

Peygamberin başarısına engel olamayıp kendi çocukları dahi yeni dine girmeye başlayınca henüz sayıları çok fazla artmamış olan Müslümanlara karşı tecrid ve boykot plânlarını uyguladılar.[458] Bütün bunlarla birlikte Müslümanlara yönelik fiilî saldırılarını ve tepkilerini de şiddetlendirdiler.[459] Hatta Hz. Peygamberi öldürmek için suikast bile tertip ettiler.[460] Ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) ne pahasına olursa olsun sorumluluğunu üstlendiği dâvâsından bir an olsun geri adım atmadı.[461] Kur'ân'ın âyetlerini ve dâvetin esaslarını bütün gayretiyle yılmadan yaşamaya ve anlatmaya devam etti.

Müşriklerin, İslam dâvetine karşı tutumları ve tepkileri aynı değildi. Onların içerisinde Müslüman olanlar olduğu gibi bir kısmı da yeni dîn karşısında tereddütler içerisinde çekimser davranıyordu. Diğer bir kısmı Müslüman olmadığı halde akrabalık ve asabiyet bağlarından dolayı Hz. Peygamber ve Müslümanları himâyesine alıp destek çıkıyordu. Diğer bir grup ise muhalefet edip düşmanca bir yaklaşım içerisindeydi.[462]

Doğal olarak Müslümanların bu anlayışların hepsine birden aynı tavrı takındıkları düşünülemez. Her bir anlayış biçimine karşı tavır ve stratejileri de farklı oluyordu. Onların içerisinde bilhassa yeni dîne karşı çekimser davrananlarla özel bir şekilde ilgi gösterilip, kazanılmaya çalışıldı. Akrabalık ve asabiyet gibi nedenlerle Müslümanları himâyesine alıp kanat gerenlerle dostane ilişkiler kuruldu. Düşmanca tavırlar içerisinde olanlarla ise en yüksek seviyede ilişkiler kurulmaya gayret gösterilip, dâvet bilhassa bu kesime ulaştırılmaya çalışıldı.[463] Kur'ân'da onların yaptıkları bu azgınlık ve taşkınlık karşısında sabır ve bağışlama tavsiye edilmiştir.[464] Bununla birlikte

---

Tâlib ise bu teklife çok şiddetli bir şekilde karşı çıktı, ne pahasına olursa olsun yeğenini kendilerine teslim etmeyeceğini belirtti. (bkz., İbn Hişâm, *Sîret,* I, 346) Ayrıca Necm sûresinin baş tarafındaki âyetlerin gelmesinden sonra Ebû Cehil, Şeybe, Utbe b. Rabîa, Ümeyye b. Halef, Âs b. Vâil ve Kureyş'ten alaycı avâneleri akşam vaktinde Kâbe'nin yanında Hz. Peygmber'e (s.a.v.) bir teklifte bulundular. Buna göre bir müddet/bir sene müşrikler İslâm'a girip Allâh'a ibâdet etmeyi, bir müddet/bir sene de Hz. Peygamber'in onların dînine girmesini ve putlara ibâdet etmesini teklif ettiler. Bunu kabul etmediği takdirde en azından kendi ilâhlarına ilişmemesini, kendilerinin de Allâh'tan uzak olarak yaşamalarını kabul ederek uzlaşma sağlanmasını önerdiler. Bunun üzerine Allâh Teâlâ Kâfirûn sûresini indirdi. (Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, IV, 887; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 702; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, XIV, 486)

458 İbn İshâk, *Sîret*, I, 201; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 5-10.

459 İbn İshâk, *Sîret,* I, 226-233; İbn Hişâm, *Sîret,* I, 324; 344-347; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 11; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 662-663; İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 129.

460 Dâru'n-Nedve'de toplanan müşrikler Hz. Peygamber'e karşı ne gibi bir tertip düzenleyecekleriyle ilgili harâretli tartışmalar yaptılar. Ortaya atılan fikirlerin içerisinde hapsetme, sürgün ve öldürme yer alıyordu. Görüşmelerin sonucunda onu öldürmeyi kararlaştırdılar. Sonuçta tertip başarısız oldu ve Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicret etti. (bkz., Buhârî, "Fedâilu's-Sahâbe", 5; İbn Hişâm, *Sîret,* II, 123-126, 481-482; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi,* I, 161)

461 Taberî, *Târihu't-Taberî*, I, 545; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 7.

462 Cafer Acar, "Risâlet Döneminde Gayrimüslimlerle Dostluk", *Iğdır Ünv. Sos. Bil. Derg.*, sayı: 9, yıl: 2016, s. 238.

463 Cafer Acar, "Risâlet Döneminde Gayrimüslimlerle Dostluk", s. 239.

464 Tâhâ, 20/130; Sâd, 38/17; Kâf, 50/39.

onların hakâretvârî konuşmaları ve davranışları karşısında yanlarından ayrılıp gidilmesi,[465] onlardan yüz çevrilmesi, onların bu hakaretlerini sorun etmeden mesafenin korunması istenmiştir.[466]

Müslümanların, Mekke ve Medine'deki toplum mensuplarına karşı tavırlarını vahyin şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Gelen vahiyle birlikte Müslümanlar, müşriklerin yeni dine yönelik geliştirdikleri stratejilere karşı tepkiler veriyorlar, hareket ve tavırlarını belirliyorlardı. Gelen âyetler öncelikle müşriklerin yaptığı tüm olumsuz tepkilere, hakâretlere, eziyetlere karşı sabırlı ve metanetli olmayı tavsiye ediyordu.[467] Ama bu dönemde kesinlikle müşriklere karşı fiilî müdahalede bulunmayı, onları yaralamayı, öldürmeyi emreden bir âyete rastlamıyoruz. Zaten böyle bir tavır gösterilmiş olsa, hiçbir güce ve sayı üstünlüğüne sahip olmayan bir avuç Müslümanı yok etmeleri işten bile değildi. Hz. Peygamber (s.a.v.) de bu dönemde müşriklerin hakâret, işkence ve eziyetlerine karşı Müslümanlara sürekli sabretmeyi tavsiye etmiştir.[468] Kur'ân ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.), müşriklerin alabildiğine sert ve acımasız tavırlarına karşı Mü'minleri sâkin ve sabırlı olmaya yönlendirmesi, fevrî çıkışlara müsâade etmemesi, onların sadece güçsüz ve âciz olmalarından kaynaklanmıyordu. Bu, İslam dâvetinin amacının, muhalif düşünce ve yaşam sahiplerine kendi anlayışını zorla kabul ettirme veya tamamen onları imhâ etme anlayışı değil de mümkün mertebe çatışma çıkarmadan, karşıya zarar vermeden kalplerini fethetmek suretiyle hayatın ıslâh edilmesi olduğunu göstermektedir. Müslümanların güçlü olduğu dönemlerde de karşıt güçlere karşı zor kullanmadan hikmet ve güzel öğüt yolunu tutarak onları kazanmaya çabalamaları bunun böyle olduğunu ispat etmektedir.[469]

Sosyal ilişkiler noktasında ise henüz bir sınırlandırma getirilmemişti. Hicret öncesinde Kur'ân, Allah'a ortak koşma dışında[470] gayri müslim de olsa anne babaya güzel muâmelede bulunmayı tavsiye ediyor, gündelik ilişkilerde onlara itaat edilmesini emrediyordu.[471] İhtiyaç sahibi gayri müslimlere iyi davranılması ve gerektiğinde onlara

---

[465] En'âm, 6/68.
[466] En'âm, 6/68; A'râf, 7/199; Tevbe, 9/90.
[467] En'âm, 6/34; Yûnus, 10/109; Furkân, 25/20; Neml, 27/70; Sâd, 38/17; Ahkâf, 46/35; Kâf, 50/39; Meâric, 70/5-6; İnsan, 76/24-28.
[468] Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitap ile İlişkileri*, s. 186; Mustafa Fayda, M. Yaşar Kandemir vd., *Son Peygamber Hz. Muhammed*, Editör: Câsim Avcı, TDV Yay., Ankara 2019, s. 59.
[469] Bkz., Sami Kılınçlı, *Mekkî Sûrelerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayri Müslimlerle İlişkiler*, Araştırma Yay., İstanbul 2013, s. 266.
[470] Lokman, 31/15.
[471] İsrâ, 17/23-25; Lokman, 31/14; Ahkâf, 46/15.

yardımda bulunulması, komşuluk hukukuna riâyet edilmesi ve insânî ilişkilerde hüsnü muâmelede bulunulması[472] İslam'ın hoş karşıladığı ve tavsiye ettiği hususlardandır.

Bu dönemde her ne kadar inanç konusunda saflar kendini belli ediyorsa da toplumsal hayatta ticari ve insani ilişkilerde tam olarak bir ayrışma ve safların netleştirilmesi söz konusu değildi. Aralarındaki hukûkî meseleleri örf, âdet ve o gün geçerli hukuki kurallarla çözümlüyorlardı. Müslümanlar müşriklerle kız alıp verebiliyor, ortak ticari işlemlerde bulunabiliyorlardı. Birbirlerine mirasçı ve velî olabiliyorlardı.[473] Gayri müslimlerle evlenme ve kestiklerinin yenmesi konularında henüz yasaklama gelmemişti.[474]

Hâl böyle olunca gayri müslimlerle ilişkilerde İslam'ın öngördüğü şekilde onların hak ve hukukuna riâyet edilmesi, zulmedilmemesi, mal ve canlarına kast edilmemesi, emniyet ve güvenliklerine halel getirilmemesi, onları rahatsız edip tedirgin edecek her türlü davranışlardan sakınılması prensip olarak uygulanmıştır.[475]

2.4.3.2. Hicret Sonrasında Medine Müşrikleriyle İlişkiler

Hicretten sonra Müslümanların, yeni yurtlarında bir güç haline gelmesinden rahatsızlık duyan Mekkeli müşrikler, düşmanlıklarını sürdürdüler. Çünkü onlar, Medine'de yayılan İslam'ın, her ne kadar Mekke'den uzaklaşmış da olsalar bir süre sonra Mekke'deki sosyal, iktisadi ve dînî yapıyı olumsuz yönde etkileyebileceğinin farkındaydılar. Müslümanlar da artık müşriklere karşı kendilerini koruyabilecek bir konuma gelmişlerdi.

Daha önce bahsi geçtiği üzere Rasûlullâh (s.a.v.) eliyle Mekkeli 186 aile, bir o kadar Medineli ailenin yanına bir hukûkî antlaşma neticesinde yerleştirilmiş ve onlarla bütün bir hale getirilmişti. İslam tarihinde görülen ve hicretten yaklaşık bir sene sonra yapılan ilk nüfus sayımında tespit edilen bin beş yüz kişilik[476] Müslüman nüfustan hariç, Medine'de henüz İslamlaşmamış birçok Arap kabilesi bulunuyordu.[477] Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine Sözleşmesi ile iç düzeni sağlamış olmakla birlikte civâr kasabalarda oturan müşrik kabileleri de ihmâl etmedi. Onların bölgede yeni

[472] Mümtahine, 60/8.
[473] Sami Kılınçlı *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s. 141.
[474] Ali Aslan Topçuoğlu, "Gayrimüslimlerle Sosyal İlişkiler Hakkında İslâm Hukuku Açısından Bazı Mülâhazalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Derg.*, sayı: 10, vol: 3, yıl: 2010, s. 584-596.
[475] M. Zeki Duman, *Kur'ân-ı Kerîm'de Âdâb-ı Muâşeret-Görgü Kuralları*, Fecr Yay., Ankara 2017, s. 373.
[476] Nüfus sayımı sonrasında ortaya çıkan rakamla ilgili olarak farklı rivâyetler bulunmaktadır. 500, 600, 700, 1500 olduğuna dair bilgiler kaydedilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., M. Tayyib Okiç, "İslâmiyet'te İlk Nüfus Sayımı", Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. VII, s. 19-20.
[477] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 183.

karşılaştıkları dîne, siyâsî ve sosyal nizâma karşı menfî tavırlarını önlemek, onlarla dostâne ilişkiler kurarak uyumlu bir şekilde geçineceğini bildirmek ve dâvetini rahatça gerçekleştirebilmek için müşrik olan Benû Damre, Müdlic, Ğıfâr ve Cüheyne kabileleri ile birer muâhede yaptı. Bu antlaşmalar, iyi komşuluk münasebetlerini tesis ettiği gibi, bir tehlike karşısında onlarla ittifakı da sağlamış oluyordu. Ayrıca bu kabileler vasıtasıyla Medine'ye yönelik tehdit ve tehlikelerden önceden haberdar olunabilecekti. Ticârî faaliyetler yönüyle de bu antlaşmalar önem arz ediyordu.[478]

Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Müslümanlar ile müşrikler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve onlardan gelebilecek düşmanca ve hâince tutumları önlemeye yönelik yaptığı bu girişimleri olumlu neticeler verdi. Yapılan bu iyi niyet antlaşmaları neticesinde Medine içinde müşriklerle hiçbir çatışma yaşanmadı. Kısa süre içerisinde Benû Vâil, Hatme ve Vâkıf dışındaki Araplardan Müslüman olmayan hiçbir kabile kalmadı.[479]

Kur'ân, Müslümanların diğer din mensupları ile olan ilişkilerine zaman, zemin, konjonktürel yapıyı gözetmek suretiyle periyodik düzlemde nizam vermiştir. Bu konuda ilâhî irâdenin, Müslümanların yaşadıkları ortam şartları içerisinde ince bir siyaset izlediğini söyleyebiliriz.

Medine dönemi, İslam dâvetinin cemaatleşme ve devletleşme dönemidir. Müslümanlar Medine'de kendilerine mahsus toplumsal bir yapı ve birliktelik kurdukları için hukûkî hayatı belirleyen âyetler bu dönemde peşpeşe inmeye başlamıştır.[480] Öncelikle aile, İslam toplumunu inşâ eden temel nüveyi oluşturduğu için Rabbânî irâde âileyi düzenleyen, ailenin inançlı fertlerden oluşması gerektiği temel kuralıyla bu çekirdek yapıyı şekilendirmiştir. Bakara sûresi 221. âyet müşrik kadınlarla Mü'min erkeklerin imân etmedikleri sürece evlenmelerini yasaklamakta, îmân eden bir câriyenin veya kölenin evlenmeye daha uygun olduğunu, zira müşriklerin ateşe çağırdığını belirtmektedir. İbn Kesîr âyette geçen "müşrik kadınlar" ifadesiyle hem putlara tapan müşrik Arapların, hem de Allah'a ortak koşan Ehl-i kitabın kadınlarının kastedilmiş olduğunu belirtir.[481] Bu âyet Mersed b. ebi'l-Mersed el-Ğanevî isimli sahabînin, Medine'ye hicret etmeden önce Mekke'de iken sevgili olarak görüştüğü çok güzel bir kadın olan Anâk ismindeki müşrik bir kadınla evlenmeyi istemesiyle ilgili olarak nâzil olmuştur. Âyetin Mü'min câriyelerle evlenmeyi müşriklerle evlenmeye üstün tutan

[478] Mehmet Ali Kapar, "Hz. Peygamber'in Müşriklerle Yaptığı Bazı Andlaşmalar", *Selçuk Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 1986, sayı: 2, s. 302.
[479] Muhammed Abdulhay Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*, I, 565.
[480] Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s. 143.
[481] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 296.

ikinci bölümü de Abdullâh b. Revâha'nın, Müslüman olan câriyesi ile evlenmesi ve bunu diğer Müslümanların kınaması üzerine nâzil olmuştur.[482] İbn Kesîr, Nûr sûresi 3. âyeti Mersed rivayetiyle ilişkilendirmiştir.[483]

Daha sonra gelişen olaylar müvâcehesinde inen âyetler Mü'min olduktan sonra hicret ederek Medine'ye gelen ve kocaları müşrik olan kadınların iade edilmemesini, onların artık müşrik kocalarına haram olduğunu bildirmekte; müşrik olarak kalıp kocalarıyla birlikte hicret etmeyen kadınlarla evliliklerin de sonlandırılmasını ve hatta onlara verilmiş mehirlerin onlarla evlenen kâfir erkeklerden geri istenmesini emretmektedir.[484]

Rivayete göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kızı Zeynep, Ebu'l-Âs ile evliydi. Kocası Bedir'de Müslümanlara esir düşünce onu himâyesine alarak kurtarmış, sonrasında tekrar esir düştüğünde yeniden eşini kurtarmıştı. Kocası Müslüman olduktan sonra da yeni bir nikâh kıyılmadan evliliklerine devam etmişlerdi.[485] Yine Hz. Ömer, kendisiyle hicreti reddederek irtidat ettiği için Mümtahine Sûresi 10. âyet nâzil olduktan sonra müşrike olan karısı Kureybe bnt. ebî Ümeyye ile evliliğine son vermiştir.[486]

Sadece evlilik konusuyla ilgili olarak inen bu âyetler dahî bizlere Allah Teâlâ'nın, İslamî bir hayatın temel dinamiklerinden olan aile müessesesinin kuruluşunda özellikle İslamî nesli yetiştirecek fertlerin önceki kültür kalıntısından devralınan, vicdânı ve rûhu yaralayan kusurlardan arındırılması için bir düzenleme yapmaktadır. Zira ahlâkî anlamda problemli kişiliklere sahip bireylerin Allah'ın arzuladığı seçkin nesli yetiştirebilmesi veya böyle bir ortam içerisinde bu neslin yetişmesi mümkün gözükmemektedir.

Cahiliye devrinde, kamerî aylar içerisinde Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Recep ayları mukaddes ve haram aylar olarak kabul ediliyordu. Bu uygulamayı Hz. İbrâhim'in şeriatinden alan Araplar, haram aylar girdiğinde bu ayların kutsallığının bir nişânesi olarak savaştan ve her türlü saldırıdan kaçınıyorlardı. Hatta bir kişi bu aylarda babasının veya kardeşinin kâtiline rastlasa, ona dokunmuyor ve kötü söz söylemiyordu. Bütün bunlar, geçimlerini kervanlardan haraç alarak, su ve otlak bulmak için zaman zaman birbirleriyle çarpışarak sürdüren bedevî Araplar için de geçerliydi.[487]

---

[482] bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 190; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 75.
[483] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, X, 166-167.
[484] Mümtehine, 60/10.
[485] Bkz., Tirmizî, "Nikâh", 43; İbn Hişâm, *Sîret*, I, 653-659.
[486] Buhârî, "Talâk", 18; Taberî, XXVIII, 72.
[487] Hüseyin Algül, "Haram Aylar", *DİA*, XVI, 105-106.

Kur'ân'da, gökler ve yeryüzü yaratıldığı günden beridir Allah katında ayların sayasının on iki olduğu ve bunlardan dördünün haram aylar olduğu belirtilmiştir.[488] Ayrıca haram ayda savaşmanın büyük günah olduğu,[489] bu aylara karşı saygısızlık edilmemesi gerektiği,[490] hürmete lâyık bir mâbed olan Kâbe gibi haram ayın da insanların iyiliği için bir sebep kılındığı[491] bildirilmiştir. Kur'ân, cahiliye devrinde saygı gören ve bir takım yasakları ve cinâyetleri önlemek için vesîle kılınan "haram ay" olgusunu olduğu gibi kabul edip sürdürmüştür.

Dolayısıyla İslam, müşrik Araplar arasında yaygın olan haram aylar örfünü kabul etmiş, yapılan savaşlarda müşrik ve Yahudilerin bu konuyu suistimal etmelerini engellemek için Müslümanların bu aylara hassasiyet göstermelerini istemiştir. Şayet bu konuda olduğu gibi Müslümanlar, tarihi çok eski devirlere dayanan köklü örf, âdet ve uygulamaları dikkate almamış olsalardı, bu konular henüz îmân ile müşerref olmuş kimseler arasında içinden çıkılması mümkün olmayan problemlerin neş'et etmesine sebebiyet verebilirdi. Bundan dolayı İslamî ilkelerle çatışmayan örf ve uygulamalar nüzûl vasatında her zaman dikkate alınmıştır.[492]

Medine'de gayri müslimlerle paylaşılan sosyal hayatla birlikte inen âyetler onlarla ilişkilerdeki çerçeveyi ve sınırlılıkları belirliyordu. Bunlar içerisinde nelerin yenilip içileceği bile düzenleniyordu. Nâzil olan âyetler Mü'minlere öncelikle temiz ve helâl olan şeylerin yenmesine izin verirken berâberinde Ehl-i kitabın yiyeceklerini de helâl kılıyordu.[493] Allah'ın adı anılarak hayvanların kesilmesini emrederken,[494] Allah'ın ismi zikredilmeden kesilen,[495] putların ismi anılarak[496] veya kendisine tapınmak için dikilen taşlar[497] adına kesilen hayvanların etlerini ise haram sayıyordu.[498]

Müşriklerle sosyal ilişkiler konusunda müsâmahakâr davranan Kur'ân, ticârî ilişkiler noktasında da bazı prensipler ortaya koymuştur. O dönemlerde Araplar'ın Mekke'de Ukaz, Mecenne ve Zü'l-Mecâz isimlerini verdikleri pazar ve panayırlar

---

[488] Tevbe, 9/36.
[489] Bakara, 2/217.
[490] Mâide, 5/2.
[491] Mâide, 5/97.
[492] Geniş bilgi için bkz., Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s. 141-151; Hüseyin Algül, "Haram Aylar", *DİA*, XVI, 105-106.
[493] Mâide, 5/5.
[494] Hacc, 22/34.
[495] En'âm, 6/118, 121.
[496] Mâide, 5/3.
[497] Âyette zikredilen "nusub/dikili taşlar", câhiliye devrinde kendisine tapınılmak, putlar adına yanında kurban kesmek üzere Kâbe'nin etrafına dikilmiş olan taşları ifade eder. (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 452; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII, 70; Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, DİB Yay., Ankara 2007, II, 212)
[498] Mâide, 5/3.

olduğu bilinmektedir. İslam dîni geldikten sonra hacc mevsiminde Müslümanlar buralara gitmekten sakınmaya başladılar. Bunun üzerine *"(Hacc mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfu (kazancı) beklemenizde sizin için herhangi bir günah yoktur..."*[499] âyeti nâzil olmuştur.[500]

Görüldüğü üzere İslam, usûl olarak var olanı bir anda yıkıp yok etmeyi, her şeye sıfırdan başlamayı benimsememiştir. Kur'ân, nüzûl sürecinde ilkesel olarak toplumdaki örf âdetler konusunda, İslam'ın ana prensipleriyle çelişmediği sürece bunlara dokunmamış; örf ve âdetler toplumda bir imkân gibi algılanarak İslam dâvetinin ve Müslümanların maslahatına uygun olarak kullanılmıştır. Yalnızca dâvetin ana mesajı ile çelişen, insan akıl ve vicdânını yaralayan yerleşik uygulamalara müdâhalede bulunulmuş veya ıslâh yolu izlenmiştir. Bu şekilde İslam mesajının toplumda ma'kes bulması, Müslümanların toplumla gereksiz tartışmalara ve çatışmalara girmemeleri, toplumdan soyutlanmamaları için bilhassa gözetilmiştir.[501]

Ancak Hz. Peygamberin 23 yıl boyunca sulha dayanan teşebbüsleri, Müslümanların iyi niyetlerine karşı müşriklerin kötü niyetli olmaları, Allah'ı inkâr ederek İslam'ın inanç sistemini kabûle yanaşmamaları ve putperestliğin Müslümanlar için hâlâ bir tehlike unsuru olmaya devâm etmesi Tevbe sûresinin inmesine sebep olmuştur. Hicrî dokuzuncu yılda sûrenin inişiyle birlikte, müşriklere karşı izlenecek olan yeni strateji de belirlenmiş oldu. *"Ey îmân edenler! Müşrikler ancak bir pisliktir. Onun için bu yıllarından sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar..."*[502] âyetiyle alınan karar doğrultusunda: "Bu yıldan sonra hiçbir müşrik Kâbe'ye yaklaşamayacak; hiç kimse Kâbe'yi çıplak olarak tavâf edemeyecek; Müslümanlarla aralarında muâhede bulunan müşriklerin bu antlaşmaları süresi bitinceye kadar devam edecek; antlaşma müddeti biten ve antlaşma yapmayan müşriklere dört ay şehri terk etmeleri için süre tanınacaktı."[503] Mekke'nin fethinden sonra alınan bu kararla, İslam dâvâsı karşısında takındıkları olumsuz tavırların neticesinde müşrikler kendi sonlarını da hazırlamış oldular. Bir ültimatom niteliği taşıyan Tevbe sûresi, müşriklerle yapılan tüm antlaşmalara son verdi ve hiçbir şekilde onlarla bir daha antlaşma yapılmamasını hükme bağladı. Bunun sonucunda müşrikler ya İslam'ı kabul edecekler, ya dört ay içinde

---

[499] Bakara, 2/198.
[500] Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 721.
[501] Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, I, 365.
[502] Tevbe, 9/28.
[503] Buhârî, "Salât", 2, 10, "Hacc", 67, "Meğâzî", 66, "Tefsîru Sûreti't-Tevbe", 2, 3, 4, "Cizye", 16; Müslim, "Hacc", 435; Ebû Dâvud, "Menâsik", 66; Tirmizî, "Hacc", 44; Nesâî, "Menâsik", 16; Dârimî, "Salât", 140.

Arabistan'ı terk edecekler veyahutta kendileriyle savaşılacaktı. Hz. Peygamber'in vefatından hemen önce verdiği "Müşrikleri Arap yarımadasından çıkarınız!"[504] emri, Hz. Ebubekir zamanında yerine getirilerek Arabistan müşriklerden temizlenmiş oldu.[505]

Medine döneminde müşriklerle ilişkilerin düzenlenmesinde, başlangıçtan itibaren onların İslam'a ve Müslümanlara karşı gösterdikleri tavır doğrultusunda âyetlerin yönlendirmesiyle plânlı ve programlı bir strateji geliştirildiğini görüyoruz. Bu ilişkilerin belirlenmesinde de yıkıcı değil, yapıcı bir uygulamaya gidildiğini, iletişime açık, tamamen onları İslam'la ve Kur'ân'ın mesajıyla tanıştırıp kazanmaya yönelik siyaset yürütüldüğünü söyleyebiliriz. Ancak son aşamada Müslümanların tüm bu iyi niyetli yaklaşımına karşılık haince tutum ve davranışlara girişmeleri nedeniyle sert uygulamalara girişilmiştir. Bundan dolayı da hiç kimse Müslümanları suçlayabilecek geçerli bir gerekçe gösteremez.

2.5. Cihad ve Savaş Hukuku

Hicretten önce Müslümanlara, müşriklerin yapmış oldukları ezâ, cefâ, işkence ve her türlü düşmanlığa karşı sabırlı olmak, onlara, düşmanlarının yaptığı tarzda eylemlerde bulunarak karşı koymamak, müsâmahakâr ve affedici olmak tavsiye ediliyordu. Zira Müslümanların sayısı oldukça az ve kuvvetleri yetersizdi. Aksi bir harekette kendilerine yapılan işkenceler şiddetlenebilir, Mekke kendileri için yaşanmaz bir şehir haline gelebilirdi. Aynı zamanda bu dîn, dâvetini tebliğe yeni başlamış ve herkese maksadını ulaştıramamıştı. Bu dînin maksadı, insanları karşıt düşüncelerinden dolayı imhâ etmek değil, onları Allâh'ın kendilerinden istediği gerçek yaşam şekliyle tanıştırmak, kendi tercih ve irâdeleriyle ikna ederek doğru hayat tarzına kavuşturmaktı. En önemlisi de bu dâvetin metodunu, bu dînin müntesipleri değil, dînin bizzat sâhibi belirliyor ve O'nun elçisi uyguluyordu.

Mekke döneminde inen âyetler içerisinde cihadı emir ve tavsiye edenler de bulunuyordu. Fakat bu âyetlerde geçen cihad kavramı, bu kelimenin zengin anlam dünyâsı içerisinde o devirde uygulanması gerekli görülen bir mânâyı kapsıyordu.

"C-h-d" kökünden türeyen "cihad" kelimesi "cehd" masdarıyla kullanıldığında zorluk ve meşakkat, "cühd" masdarıyla kullanıldığında ise güç ve kuvvet mânâsına gelir. "Bir hastalıktan veya zor bir işten dolayı insan meşakkat çekti/جهد الانسان" denilir.

---

[504] Buhârî, "Cihâd", 176, "Cizye", 6, "Meğâzî", 83; Müslim, "Vesâyâ", 20; Dârimî, "Siyer", 5.

[505] Geniş bilgi için bkz., Mehmet Ali Kapar, "Hz. Peygamber'in Müşriklerle Yaptığı Andlaşmalar", s. 311-312.

Lügatte her iki masdar da zorluk ve meşakkat karşısında olanca güç ve kuvvetini kullanmak, gayret ve çaba göstermek anlamına gelir. *"Bütün gayretleriyle Allah'a yemîn ederek/جهد أيمانهم"*[506] âyetinde "güçlerinin yettiği en büyük yemini yapmaya çalıştılar" anlamında kullanılmıştır.[507] Aynı kökten türeyen "ictihâd" ise gücünün tümünü kullanmak ve zorluklara katlanmak konusunda kendini son derece zorlamak anlamındadır.[508]

Kök anlamları dikkate alındığında "cihad" ve "mücâhede", düşmana karşı savunma yaparken bütün gücünü ve gayretini kullanmayı, onunla muhârebe etmeyi ve savaşmayı ifade eder. Sözlü ve fiilî olarak bütün güç ve kuvvetini sarf etmeyi belirtir.[509] Kapsadığı mânalar cihadın maddî ve mânevî boyutunun bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre Râğıb el-Isfahânî, diğer alimlerin de kabul ettiği cihadın üç çeşidinden bahseder. Görünen düşmana karşı bütün gücünü kullanarak gâlip gelmeye çabalamak; şeytana karşı tetikte olup onunla mücâdelede başarılı olmak için var gücüyle gayret etmek; nefse ve onun isteklerine karşı uyanık ve tedbirli olup onunla mücâdele etmek. *"Allah uğrunda gerektiği gibi cihad ediniz"*[510] *"...Mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad ediniz..."*[511] âyetlerinde cihadın bu üç anlamını da görmek mümkündür.[512]

Cihadın terim olarak dînî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına da öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslam'ı tebliğ etmek, nefse ve dış düşmanlara karşı mücâdele etmek şeklinde genel ve kapsamlı tarifleri yapılmıştır. Fıkıhta ise bu kelime daha çok Müslüman olmayanlarla yapılan savaş için kullanılmıştır.[513] Tasavvufta, kötülüğü emreden nefse ve şeytana karşı verilen savaş "büyük cihad", cephede düşmana karşı yapılan savaş ise "küçük cihad" olarak nitelendirilir. İnsanın en azılı düşmanı nefsi olduğu için ona karşı açılan savaş da en büyük savaştır. Bu savaş, haramlardan sakınmak, günahtan korunmak maksadıyla gerçekleştirilen bir takvâ mücâhedesidir ve bütün Mü'minlere farzdır. İnsanın gönüllü olarak yaptığı bütün bedenî ve mâlî ibadetler bu mücâhedenin kapsamına dahildir.[514]

---

[506] Nûr, 24/53.
[507] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV/107; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, "chd" md., VII, 535.
[508] Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 101.
[509] Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VII, 537.
[510] Hacc, 22/78.
[511] Tevbe, 9/41.
[512] Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 101; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VII, 537.
[513] Ahmet Özel, "Cihâd", *DİA*, VII, 527.
[514] Süleyman Uludağ, "Mücâhede", *DİA*, XXXI, 440-441.

Cihad kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılan lafızlardan biri de kıtâl/savaş kelimesidir. Ancak cihad, kıtâl kelimesinden daha genel ve kapsamlı bir anlam taşır. Cihad, kişi ile Rabbi arasındaki engelleri kaldırmak için sarf edilen tüm çabaları ifade ederken kıtâl sadece dış düşmana karşı verilen mücadelenin adıdır. Düşmanlara karşı uygulanan fiilî müdâhale yöntemi ise cihad uygulamasında en son başvurulacak yöntemdir. Bundan dolayı cihadın daha umumi bir anlam taşıdığını söyleyebiliriz.[515] Kur'ân'da iki topluluk arasında meydana gelen silahlı çatışma anlamındaki savaş için daha çok harb[516] ve kıtâl[517] gibi kelimelerle bunların türevleri kullanılmıştır.[518] Allah yolunda silahla yapılan savaş, yâni kıtâl, mukâtele Allah yolunda cihadın bir parçasıdır. Her Allah yolunda yapılan kıtâl, bir cihattır ama her cihad bir kıtâl değildir. Şartları hâiz olduğunda Allah yolunda savaşmak ise can ile yapılan cihadın çok önemli bir parçasını teşkil eder.[519]

Mekki âyetlerde geçen cihad kelimesi, İslam'ı tebliğ ve onu yaşamak için gösterilen tüm çaba ve gayretleri belirtmek için kullanılırken Medine'de, düşmana yönelik fiilî savaş halini ifade eden anlamıyla da kullanılmıştır.[520] Müslümanlar Medine'ye hicret etmiş olsalar bile Mekkeliler İslam dîninin orada kuvvet kazanarak yeni müntesipler edinmesinden rahatsız oluyorlardı. Üstelik Mekke'de on üç yıl boyunca onlara yapmış oldukları her türlü hakâret, işkence ve eziyetlerin sonuçta başarısızlıkla sonuçlanması ve bu insanların dinlerini terk ederek eski dinlerine dönmemeleri, birçoğunun kendi çocuklarına dahi sahip çıkamayıp putperestliği terk etmiş olmaları onları âdetâ çıldırtıyordu. Bundan dolayı vakit geçirmeden Müslümanları yok etmek üzere harekete geçtiler. Mekke, Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar da Medine'yi tedirgin edici saldırgan ve silahlı eylemlerine devam ettiler. Aynı zamanda yeni mekânlarında fitne çıkarmak için Hz. Peygamberle yapmış oldukları anlaşmaları bozarak hâince fırsatlar kollayan Yahudi ve müşrik topluluklar da bulunuyordu. Bu nedenle Medine'deki barış ortamının korunması, mal, can ve din emniyetlerini sağlamak için cihadın savaş boyutu artık kaçınılmaz olmuştu.

Her ne kadar Medine döneminde nâzil olan âyetler içerisinde silahlı eyleme izin veren ilk âyetin Hacc sûresinin 39. âyeti veya İsrâ sûresinin 33. âyeti olduğuna dair

---

[515] Hüseyin Çelik, "Kur'ân'da Savaşla İlgili Getirilen Düzenlemeler", *MANAS Sosyal Araştırmalar Derg.*, c. 6, sayı: 3, yıl: 2017, s. 24.
[516] Mâide, 5/64; Enfâl, 9/57; Muhammed, 47/4.
[517] Bakara, 2/190-191; Nisâ, 4/74-76; Tevbe, 9/12-13.
[518] Ahmet Yaman, "Savaş", *DİA*, XXXVI, 190.
[519] Akın Karadeniz, "Kur'ân'da Cihâd-Kıtâl Farkı ve Işid Terör Örgütü", *TESAM Akademi Derg.*, c. 3, yıl: 2016, sayı: 1, s. 158.
[520] Hüseyin Çelik, "Kur'ân'da Savaşla İlgili Getirilen Düzenlemeler", s. 24-25.

rivayetler mevcut olsa da[521] Rebî b. Enes'ten gelen, ilk nâzil olan âyetin Bakara sûresinin 190. âyeti olduğuna dair rivayet daha tutarlıdır. Zira Rebî'den, *"Sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın"*[522] âyetinin Medine'de ilk nâzil olan kıtâl âyeti olduğu ve bu âyetin nüzûlüyle birlikte Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Müslümanlarla savaşanla savaştığı, savaştan geri duranlarla savaşmadığı ve Tevbe sûresindeki *"... o halde Allah'a ortak koşanlar sizinle topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın..."*[523] âyetiyle topyekûn savaş emri gelinceye kadar bu şekilde hareket ettiği rivayet edilmiştir.[524] Aşırı nesh düşüncesinde olan bazı müfessirler, Bakara sûresindeki âyetin, Tevbe sûresindeki kıtâl âyetiyle neshedildiğini söylemişlerdir. Fakat bu âyetler özel bir sebepten dolayı nâzil olmuşsa bile yine de müşriklerin ilk olarak Müslümanlara silahlı saldırıda bulunmaları durumunda savaşmayı emretmesi yönüyle genel bir anlam taşımaktadır. Çünkü bu sebep tahsis edilemez. İbn Abbâs, Ömer b. Abdilazîz ve Mücâhid de bu âyetlerin muhkem olduğu kanaatindedirler.[525] Elmalılı Hamdi Yazır da ekseri ulemânın âyetin nâsih olduğu yönünde kanaat belirttiklerini ve bu emrin *"... Allah onlar hakkında emrini getirinceye kadar affedin ve müsâmahakâr olun..."*[526] âyetinde vâdedilmiş olan emir olduğunu zikreder.[527] Ayrıca Elmalılı, kıtâl âyetlerini kâfirlerle savaşmaya izin verenler ve kıtâli emredenler olmak üzere iki kısma ayırır. Hacc sûresi 39. âyeti, savaşa izin verenler, Tevbe sûresi 36. âyeti de kıtâli emreden âyetler grubunda değerlendirir.[528]

Hacc sûresindeki savaşa izin veren 39. ve 40. âyetlerin tüm Müslümanlar için savaş izni mahiyetinde olduğu düşünülebilir. Ancak 40. Âyet, açık bir şekilde *"... onlar haksız yere, sırf 'Rabbimiz Allah'tır' demelerinden dolayı yurtlarından çıkarıldılar..."* ifadesiyle muhâcir Mü'minlerden bahsetmektedir. Bu durumda âyet tüm Müslümanlara değil, yalnızca muhacirlere savaş izni vermiş olmaktadır. Kendileriyle savaşılacak olanlar ise Kureyşlilerdi. Aslında Akabe'de Hz. Peygamberi canlarını ortaya koyarak korumak için biat edenler Medineli ensâr idi. Ensârın ise Mekkeliler ile bir husumetleri yoktu. Bu nedenle sadece muhacirlere savaş izninin verilmiş olması, Allah Teâlâ'nın

[521] Bkz., Suyûtî, *el-İtkân*, I, 84; Hâkim, *Müstedrek*, "Tefsîr", Tefsîru Sûrati'l-Hacc, II, 390.
[522] Bakara, 2/190.
[523] Tevbe, 9/36.
[524] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 289-290; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 84; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 214.
[525] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VIII b, 200.
[526] Bakara, 2/109.
[527] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 687-688.
[528] Bkz., Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 687.

nüzûl ortamındaki toplumsal yapıları ve ilişkileri hassâsiyetle gözeten hikmetinin bir eseridir.[529]

Hicretin altıncı yılında yapılan Hudeybiye antlaşmasından sonra Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye doğru yola koyuldu. Antlaşma hükümleri gereğince o sene müşrikler O'nun Beytullâh'ı ziyâret etmesine engel oldular. Bir sene sonra Müslümanlar umre ziyâreti için tekrar geleceklerdi. Mekkeliler de onlar umrelerini yaparken üç gün Mekke'yi terk edeceklerdi. Ertesi sene Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbı kazâ umresi için hazırlıklarını yaptılar. Fakat müşriklerin antlaşma hükümlerine riâyet etmemesinden ve içinde bulundukları harâm aylarda kendilerine saldırmalarından endişe ediyorlardı. Zira haram aylarda onlarla savaşmaya izinli değillerdi. Böyle bir ortam içerisinde iken *"Sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın"* âyeti nâzil oldu.[530] Bu âyet *"sizinle savaşanlarla.."* sözünden dolayı sadece kendileriyle savaşanlarla yapılan bir savunma savaşına işâret etmektedir.[531]

Bakara sûresi 191. âyet Müslümanlara, Mescid-i Harâm'ın yanında müşriklere karşı ilk saldırıyı kendilerinin yapmamalarını, fakat kendilerine müşrikler saldıracak olursa onlarla savaşabilecekleri bilgisini veriyordu. *"Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür"* ifadesiyle küfür, şirk ve fitnenin, bir insanı öldürmekten daha büyük bir günah olduğu vurgulanıyor. Müslümanlara aşırı gitmemek şartıyla nefsi müdâfaa hakkı tanınıyordu.[532] Burada aşırı gitmek ise çocukların, kadınların, kendileriyle savaşamayacak derecede ihtiyar olanların, ruhbânların/din adamlarının, kilise ve havralarında ibadet edenlerin, Ehl-i kitaptan ve mecûsîlerden cizye veren kimselerin öldürülmesi olarak açıklanmaktadır. Herhangi bir fayda gözetmeksizin gereksiz yere ağaçların yakılması ve hayvanların öldürülmesi de haddi aşmaktır.[533]

Silahlı mücâdele anlamında cihada izin veren âyetlerle birlikte bu dönemden itibaren Mekke müşrikleriyle, Medine civarında oturan müşrik kabilelerle ve Yahudilerle ortaya çıkan problemlerden dolayı pek çok çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmaların her biri taşıdığı farklı niteliklerden dolayı Siyer alimlerince değişik isimlerle anılmıştır. Bunlardan asker sayısı az veya çok olsun, savaş için yahut başka bir maksatla hareket edilmiş olsun, çarpışma vukûu bulsun veya bulmasın Rasûlullâh'ın

[529] Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s. 190-191.
[530] Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 57-58; Vâhidî, *el-Vecîz*, II, 154; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 33.
[531] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VIII b, 199-200.
[532] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 292-295.
[533] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 214.

(s.a.v.)bizzat kendisinin iştirak edip yönettiği seferlere "Gazve" denmiştir.[534] Hedef ve plânlarını Hz. Peygamberin belirlediği fakat kendisinin katılmayıp, sahabeden birini kumanda için görevlendirdiği askerî birlik ve harekâtlara da "Seriyye" adı verilmiştir. Bu birlikler görevleri gereği çoğu defa geceleri yol almaları, gizli hareket etmeleri ve baskın şeklinde harekât plânları yürütmeleri sebebiyle bu isimle anılmışlardır.[535] Rasûlullâh'ın (s.a.v.)katılmadığı fakat önemli çatışmaların yaşandığı, sayıca kalabalık grupların oluşturduğu seriyyeler için de ilk dönem siyer alimlerinin gazve ismini kullandıkları olmuştur.[536] Yine kelime anlamından yola çıkılarak seriyye karşılığında "ba's/göndermek, sevk etmek", "vak'a", "yevm" gibi kelimeler de kullanılmıştır.[537]

Hz. Peygamber ilk olarak Medine'ye hicretinin yedinci ayının başında Ramazan ayında Hamza b. Abdilmuttalib'in başında olduğu bir birliği, Kureyş'e ait bir ticâret kervanını engellemek üzere gönderdi. Hicretin sekizinci ayında, Şevval ayında Ubeyde b. El-Hâris'i muhacirlerden altmış kadar bir birliğin başında Ebû Cehil'in oğlu İkrime'nin başkanlığında gelen bir kervanı durdurmak üzere gönderdi. Ardından Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı da dokuzuncu ayın başında Zilkâde ayında sekiz savaşçıdan müteşekkil bir birlik ile Râbiğ yakınlarında Harrâr bölgesine, düşmanın durumunu keşif için veya bölge kabilelerinin düşmanla işbirliği yapıp yapmayacaklarını tespit etmek üzere sevk etti. Bu seriyyelerin ardından Rasûlullâh (s.a.v.) Safer ayında Ebvâ'ya, Rabîulevvel'de Buvât'a gazâya çıktı ve bu seferlerinde bölge kabileleriyle çeşitli yardımlaşma ve dayanışma akitleri yaptı. Ardından tekrar Medine'ye döndü.[538] Hz. Peygamber'in Ebvâ'ya yapmış olduğu sefer, onun silah kuşanarak çıktığı ilk gazve idi. Bu seferle o, Kureyş ve Damraoğulları ile karşı karşıya gelerek çarpışmayı umuyordu ama Kureyş müşrikleri ile karşılaşılmadığı gibi Damraoğullarıyla da herhangi bir gerginlik yaşanmadı.[539] Kaynaklarımızda bu seferlerin hiç birinde silahlı bir çatışma yaşandığına dair bilgi bulunmamaktadır.

Birkaç gün sonra başlarında Kurz b. Câbir'in bulunduğu küçük bir düşman birliği Medine'nin güneyinde bulunan dış mahallelere saldırı gerçekleştirdi. Bölgeyi yağmaladı ve insanlarını kılıçtan geçirdi. Peşlerinden birkaç gün gidilmesine rağmen bir

[534] Hüseyin Algül, "Gazve", *DİA*, XIII, 488.
[535] Serdar Özdemir, "Seriyye", *DİA*, XXXVI, 565.
[536] Hüseyin Algül, "Gazve", *DİA*, XIII, 488.
[537] Serdar Özdemir, "Seriyye", *DİA*, XXXVI, 565.
[538] Vâkıdî, *Meğâzî*, s. 4; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 234-242; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, III, 29-38; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 7-8; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 219-221.
[539] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 233-234; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, III, 29-30.

sonuç alınamadı.[540] Bu durum Müslümanların psikolojisini oldukça perişan etmişti. Zira Mekkeliler'in zulmünden kurtulup canlarını, mallarını ve hepsinden önemlisi özgürlüklerini yenice emniyete almışken, kimseden korkmadan serbest bir şekilde dinlerini yaşarlarken kilometrelerce uzaktaki düşmanın saldırısına mâruz kalmışlardı. Bundan sonra düşmana karşı daha sert tedbirlerin alınması gerekiyordu.

Hicrî on yedinci ayın başında, Receb ayında başlarında sekiz kişilik[541] küçük bir birliği özel ve çok gizli bir görevle Necdiyye bölgesine doğru sevk etti. başlarında Abdullâh b. Cahş vardı.[542] Ayrıca ellerine iki gün sonra açılmak üzere verilmiş mühürlü bir talimat da verilmişti. Abdullah b. Cahş vakti geldiğinde yazılı talimatı okudu. Talimatta şu yazıyordu: "Bu yazıyı okur okumaz derhal Mekke ve Tâif arasındaki Nahle mevkiine kadar gidecek ve burada konaklayacaksın. Burada Kureyşliler'i gözetleyecek ve onlardan toplayacağın bilgileri bize bildireceksin." Birlik hemen istikâmetini tâlimatta belirtilen yöne doğru çevirdi. Görüldüğü üzere mektupta Tâif ve Mekke arasında bulunan Batn-ı Nahle'ye kadar ilerlemeleri ve orada güneyden gelecek Kureyş kervanını gözetlemeleri ve kervanla ilgili istihbaratı Medine'ye bildirmeleri emrediliyordu. Receb ayının sonuna doğru kuru üzüm, deri, şarap vs. yüklü Mekkeliler'e ait bir kervanla karşılaştılar. Asıl görevleri istihbarat olduğundan dolayı önce kısa bir tereddüt geçirmiş olsalar da sonrasında kervana saldırma kararı aldılar. Bir ok atarak düşman tarafından birini öldürdüler ve iki de esir aldılar. Kervandaki mallara da el koydular. Diğer kervancılar ise kaçtılar. Ele geçirdikleri ganimetle birlikte Medine'ye döndüklerinde talimat dışına çıktıkları ve haram ayların kudsiyetini çiğnedikleri için Rasûlullâh'ın (s.a.v.)azarlamasına mâruz kaldılar.[543] Olayın ardından müşriklerle Müslümanlar arasında bu olayın Cemâziyelâhir ayının son gününde mi yoksa haram olan Receb ayının ilk gününde mi olduğuna dair tartışmalar yaşandı. Müşrikler olayın Receb ayı içerisinde, olaya iştirak eden sahabîler ise Cemâziyelâhir ayının son gününde gerçekleştiğini iddia ediyorlardı.[544] Peşinden Bakara sûresi 217. âyet nâzil oldu. Âyet *"Sana haram ayı, o ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır. (Ancak insanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyâretine mânî olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük bir günahtır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir*

[540] Vâkıdî, *Meğâzî*, s. 4; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 221.
[541] Bu birliğin on iki veya on üç kişi olduğunu belirten rivâyetler de vardır. (bkz., Mustafa Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", *DİA*, V, 202)
[542] Vâkıdî, *Meğâzî*, s. 4.
[543] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 222-223.
[544] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 658-659.

günahtır…" diyordu.[545] Ve yapılan işin yanlış olmadığını, bilakis yerinde bir uygulama olduğunu pekiştiriyordu. Bir müddet sonra Mekkeliler Medine'ye bir heyet göndererek o dönemde cârî usûl üzere iki esirin fidye-i necâtını istediler. Böylece bu mesele kapanmış oldu.[546]

Batn-ı Nahle Seriyyesi, Müslümanların ilk defa bir düşmanı öldürdüğü, onlardan esir ve ganimetler aldıkları bir seriyyedir. Bu seriyye ile Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke'nin güneyinden böyle bir saldırı beklemeyen Kureyşli müşriklere gözdağı vermiş oldu. Asırlardır kullandıkları ticaret yollarını kesebileceğini, hatta isterse Mekke'ye kadar yaklaşabileceğini onlara bildirdiği gibi, Medine İslam devletinin ciddiyetini de onlara hissettirdi. Bu sefer aynı zamanda iki taraf arasındaki savaşı kızıştıran bir kıvılcım vazifesi gördü. Nitekim iki ay sonra büyük Bedir Gazvesi meydana geldi ve diğerleri bunu takip etti.[547]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tertiplemiş olduğu seriyyelerin her biri çok özenle hazırlanmış, stratejik amaçları olan askerî operasyonlardır. Sebep ve sonuçları itibarı ile seriyyeleri dört ana grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, Suriye ticaret yolunu kontrol altına almaya yönelik olarak hazırlanmış, Kureyş kervanlarını takip ve kontrol eden seriyyelerdir. Bilhassa hicretin ilk iki yılında yoğun şekilde sevk edilen bu seriyyelerle ekonomik ve siyasal ambargo stratejisi uygulanarak, Kureyş'in ticareti engellenmeye ve bölgede Müslümanların etkinliğini artırmaya yönelik olarak üstünlük kurulmaya çalışılmıştır. Hamza b. Abdilmuttalib kumandasındaki Îs Seriyyesi, Ubeyde b. Hâris kumandasındaki Râbiğ Seriyyesi ve Sa'd b. Ebî Vakkâs kumandasındaki Harrâr Seriyyeleri bunlardandır. İkincisi Medine'nin iç ve dış güvenliğini sağlamaya yönelik seriyyelerdir. Bu amaçla hazırlanan seriyyeler sayıca pek çoktur ve bunlardan önemli sonuçlar alınmıştır. Ebû Seleme el-Mahzûmî'nin Katan, Muhammed b. Mesleme'nin Kuratâ, Ukkâşe b. Mihsân'ın Gamre, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Zülkassa seriyyeleri bu türdendir. Üçüncüsü ise istihbarat ve keşif maksatlı hazırlanan seriyyelerdir. Abdullah b. Cahş kumandasındaki Nahle Seriyyesi, Abdullâh b. Revâha ve Abbâd b. Bişr'in Hayber seriyyeleri bu türdendir. Dördüncüsü ise özel görevlerle gönderilen seriyyelerdir. Âsım b. Sâbit'in Recî, Münzir b. Amr'ın Bi'r-i Maûne ve Abdurrahmân b. Avf'ın Dûmetu'l-Cendel seriyyeleri İslam'a dâvet maksadıyla hazırlanmış seriyyelerdir.

---

[545] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 187; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 650-655; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 69-70; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 39.

[546] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 243-246; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, II, 410-415; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 11; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 222-223.

[547] Mustafa Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", *DİA*, V, 203; Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitap ile İlişkileri*, s. 193.

Yine dîne ve kutsal değerlere hakaret edenleri cezalandırmak maksadıyla Umeyr b. Adyy'in Asmâ bnt. Mervân'ı, Sâlim b. Umeyr'in Ebû Afek'i, Muhammed b. Mesleme'nin Ka′b b. Eşref'i cezalandırmak için görevlendirildiği seriyyeler bu türdendir.[548]

Müslüman, Allah'ın rızâsını kazanmayı hedeflemek üzere bir yaşam ortaya koyan kişidir. Bu anlamda Allah'ın rızasına uygun yaşam şartlarını temin etmek üzere yapılan savaşlar da cihad sayılmıştır. İslam dîni, başka bir toplumun elindeki kaynakları sömürmek, saldırıp mallarını mülklerini elde etmek için yapılan savaşları tanımaz. Savaşa ancak antlaşmayı bozan ve haksız yere kendilerini yurtlarından çıkaran kâfirlere karşı Müslümanların can ve mal güvenliğini sağlamak, temel hak ve hürriyetlerini korumak, İslam'a ve İslam ülkesine yönelik saldırıları engellemek ve bu yollarla fitneyi yok etmek amacıyla başvurulabileceğini hükme bağlamıştır. Meşru gördüğü bu savaşı diğerlerinden ayırmak için de ona cihad adını vermiştir.[549] Rasûlullâh'ın (s.a.v.)yapmış olduğu savaşlar ve düzenlediği seriyyeleri incelediğimizde hiçbir savaşı kendisinin başlatmadığını, güçlü olduğu dönemlerde elçilik ettiği dini zorbaca ve şiddet kullanarak yayma yolunu tercih etmediğini görüyoruz. Bunun somut örneğini Medine devrinde, onun bizzat kendisinin katıldığı 27 gazve, sahabe komutasında gönderdiği 60 civarında seriyye sonucunda sadece 150 kadar düşmanın öldürülmesinden anlayabiliyoruz. Faraza bu rakam on katına çıkarılıp bin beş yüz olsa bile sonuç yine de değişmez. Bu, onun insan hayatına ne kadar önem verdiğinin ve ne ölçüde saygı duyduğunun bir göstergesidir. Hâl böyle iken İslam'ın savaşla bir dünya kuvveti şekline geldiğini ya da ganimet elde etmek ve toprak ele geçirmek gibi dünyevî isteklerle yapıldığını söylemek insaf ölçülerine sığmayan bir söylem olur.[550]

"Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, Allah'tan âfiyet dileyin. Ancak karşılaşacak olursanız sabredin. Bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır."[551] hadisi bizlere savaşın, temenni edilecek, istenmesi gereken bir şey olmadığını bildirmektedir. Bedruddîn el-Aynî, Buhârî şerhinde yasaklamanın gerekçesi olarak düşmanla karşılaşmayı istemede, kendini beğenme ve yalnızca kendi kuvvetine güvenme duygularını barındırma gibi kişisel za'fların bulunmasını gerekçe olarak zikreder. Çünkü insanlar musibetler karşısında gösterdikleri tepkiler noktasında farklı

[548] Serdar Özdemir, "Seriyye", *DİA*, XXXVI, 565-566.
[549] Yasin Yılmaz, "Cihâd Kavramı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları", *İslâm Hukuku Araştırmaları Derg.*, yıl: 2013, sayı: 22, s. 302.
[550] Ahmet Önkal, *Rasûlullâh'ın İslâm'a Dâvet Metodu*, s. 88-89.
[551] Buhârî, "Cihâd", 22, 32, 112, 156; "Temennî", 8; Müslim, "Cihâd", 20; Ebû Dâvûd, "Cihâd" 98.

davranışlar sergilerler. Rasûlullâh (s.a.v.) döneminde bir takım insanlar savaşlara katılıp sonrasında aldıkları yaraların acısına dayanamayarak intihar ediyorlardı. Bu nedenle Hz. Peygamber düşmanla savaşmayı dilemeyi yasaklamıştır, der.[552]

Fakat mukaddes değerler uğrunda savaşmanın gerekli olduğu zamanlarda da Allah rızası için savaşmaktan kaçınılmamalıdır. Bu konuda Rasûlullâh (s.a.v.) "Nefsimi kudret elinde tutan Allah'a yemîn olsun ki, ümmetime ağır gelmeyecek olsaydı, hiçbir seriyyeden geri kalmaz, hepsine katılırdım. Allah yolunda şehit olmak, sonra diriltilip tekrar şehit olmak, yine diriltilip tekrar şehit olmak isterdim"[553] buyurmuştur. Hadiste açık bir şekilde şehit olmayı dileme vurgusu yer almaktadır. Düşmanla karşılaşmayı dilemek ile şehitliği dilemek arasında fark vardır. Zira şehitliği elde etmek, düşmanla karşılaşmaktan daha hususî bir durumdur. Çünkü şehitliği elde etmede İslam'ın zafere erişmesi ve onun izzetinin devâmı söz konusu olduğu gibi, düşmanla karşılaşmada bu durumun tam aksi sonuca ulaşılabilir. Bundan dolayı Rasûlullâh (s.a.v.) düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyi yasaklamış fakat şehitliği dilemeyi yasaklamamıştır.[554]

Kur'ân-ı Kerîm, cihadı emrederken onun âdâbını da Müslümanlara öğretmiştir. Âyetlerle birlikte ilk Müslümanlar cahiliye döneminde iken savaşlarda uyguladıkları kuralsız ve başına buyruk tutumlardan men edilmiş ve düşmanla savaşmanın bile ilke ve prensipleri olduğu öğretilmiştir. Öncelikle usûlüne ve âdâbına uygun olarak İslam'ı tebliğ etmek, bütün insanlığa tanıtmak ve her toplumun İslam'a girip saadete erişmesini sağlamak için gayret göstermek anlamında cihad, tüm Müslümanların ilâhî bir vazifesidir.[555] Ancak her zaman ve zeminde İslam'ın genel prensiplerinden olan "ifrat ve tefritten uzak olma" kuralı, savaşta da cârî kılınmıştır.[556] Kadınların, çocukların, pîr-i fânilerin öldürülmesi,[557] işkence yapılarak adam öldürülmesi, din adamlarının ve ibadetlerini yapıp silah kuşanmamış insanların öldürülmesi yasaklanmış; gereksiz yere ağaç kesilmesi, ekili alanlara, hayvanlara zarar verilmesi kesinlikle men edilmiştir.[558] Yapılmış antlaşmalara riâyet etmek, karşı taraf bozmadığı müddetçe aykırı davranışlar içerisine girmemek, şayet antlaşmanın bozulması gerekiyorsa bozma kararını karşı tarafa bildirmek[559] yine İslam'ın emrettiği insanlık ilkelerindendir.[560]

---

[552] Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullâh Mahmûd-Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, XIV, 380.
[553] Buhârî, "Îmân", 26; Müslim, "İmâre", 103, 107.
[554] Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî,* XXV, 10.
[555] Enfâl, 8/39; Nisâ, 4/75.
[556] Bakara, 2/190.
[557] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I, 128.
[558] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 226.
[559] Enfâl, 8/58.

Kur'ân'ın öğretileri ve Hz. Peygamberin uygulamalarından anlaşıldığına göre İslam'da savaşın maksadı kesinlikle insanları öldürmek, ganimet elde etmek ve yeryüzünü tahrip edip toprak genişletmek; zayıf toplumları sömürmek değildir. İslam'ın savaş/cihad anlayışında zulmü ortadan kaldırma, Allah'ın dîni ile insanların arasındaki engelleri bertaraf etme, İslam'ın izzet ve şerefini yüceltme maksadı ve insanların hidayetine vesileler arama çabası vardır.

2.6. İbâdet Hukuku

Kur'ân'ın ilk inen âyetleri Mekke'de gelmişti. Bu âyetler genel anlamda o günün şartları içerisinde toplumda yerleşik îtikâdî bozulmaları düzeltme, doğru inanç ve ahlâkı yerleştirme amacı güdüyordu. Bu nedenle inen âyetler Allâh'ın varlığı, birliği, şirk inancının yanlışlığı, öldükten sonra dirilmenin imkânı, kıyâmet ve âhiret hayatı yanında melek, cin, şeytan vs. inançla ilgili bilgileri kapsıyordu. Mekki âyetlerde îmân konuları ile birlikte doğru sözlülük, sözünde durma, emânete riâyet etme gibi bir takım ahlâkî prensipler de bildirilmiştir.

Mekki âyetlerle ilgili olarak İzzet Derveze şu genel açıklamaları yapar: Kur'ân'ın Mekke'de inen kısmı, elçilik misyonu ile görevlendirilmiş Peygamber'in yükümlülüğünü belirlemiştir. İnsanları Allah'ın hak esaslı dinine davet etmek, onları karanlıklardan nura çıkarmak, pis şeyleri haram kılmak, eski dönemlerden kalma; insanlığın elini, ayağını bağlayan, enerjilerini atıl hale getiren ağır yükümlülükleri kaldırmak, kendisine tabi olan, itaat eden ve çağrısına olumlu karşılık verenleri dünya ve ahiret mutluluğuyla müjdelemek, hak yoldan ayrılan sapıkları dünya ve ahiret bedbahtlığıyla uyarmak, hidayetle sapıklığı, hakla batılı ve helalle haramı birbirinden ayırmak, her türlü şirke tam anlamıyla savaş açmak, kişisel, toplumsal ve insani boyutlarıyla güzel ahlakın tüm ilkelerini emretmek, yine kişisel, toplumsal ve insani boyutlarıyla her türlü günahı ve hayasızlığı yasaklamak, bütün bunlarda özgürlüğü, eşitliği, hoşgörüyü, yardımlaşmayı, sevgiyi, kardeşliği, hakkı, adaleti ve ihsanı esas almak, azgınlığı, taşkınlığı ve saldırganlığı savmak ve insanların birbirlerinin haklarına saygılı olmalarını garanti etmek amacıyla bu tür davranışlara misliyle karşılık vermek, Allah yoluna hikmetle, güzel öğütle -zalimler hariç- davet etmektir. Bir diğer esas da peygamberin beşeri karakteridir. Bu misyona sahip Peygamberimiz akla, mantığa, insanlığın maslahatına, olayların iç yüzüne ve eşyanın hakikatine uygun bir hareket tarzı içinde olmuştur. Yüce Allah, O'na ve beraberindeki Müslümanlara yardım etmeyi

[560] Geniş bilgi için bkz., M. Zeki Duman, *Adâb-ı Muâşeret*, s. 370-372.

va'detmiştir. Allah'ın emri gelinceye kadar sabretmelerini emretmiştir. Elçisine ve iman edenlere yardım etmiştir. O'nun Mü'minlere yardım etmesi bir haktır. Mekke döneminde inen sûrelerde bu hususlarla ilgili ayrıntılı açıklamalar bulabiliriz.[561]

İbâdet olarak Mekke'de önceleri gündüzleri iki rek'at ve geceleri de iki rek'at olmak üzere iki vakit namaz kılınıyordu. Mi'rac hadisesinden sonra namaz vakitleri beş vakit olarak tespit edildi.[562] Mekke'de namaz ve zekât haricinde başkaca bir düzenli ibadet emredilmedi.[563] Kaldı ki Mekke'nin zorlu şartlarında Müslümanların daha fazla ibadeti özgürce yerine getirebilmeleri pek de mümkün olmazdı. Sürecin bu şekilde ilerlemesinde, Allâh Teâlâ'nın, Mü'minlerin içinde bulundukları durum ve şartları gözeterek emir ve yasakların bildiriminde hassas bir dengeyi gözettiği görülmektedir. Yalnızca inanç ve ahlâk hükümlerinin bildirilmesi yönüyle Mekke döneminde inen âyetlerin tamamen Müslüman kimliği inşâ etmeye yönelik olarak bildirildiğini söyleyebiliriz.

İnsanın inancı ile irade ve davranışları arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Kişinin Allah'a ve âhiret gününe, yeniden dirilip bu dünyada yaptıklarından veya yapması gerekirken yapmadıklarından dolayı hesaba çekileceğine olan inancı, hayattaki hâl ve davranışlarına olumlu veya olumsuz olarak etki etmektedir. Allâh Teâlâ'nın örnek olmak üzere bir peygamber göndermesi ve bu peygambere indirdiği Kur'ân'ın bildirdiği emir, yasak, ilke ve prensipler de muhatabını eğiterek mükemmel insanı inşâ etme arzusunu ortaya koymaktadır. Kur'ân, ahlâkî davranışın zeminine tevhid anlayışını yerleştirerek, insanın hâl ve davranışlarında inancın kesin etkisini belirginleştirmiştir. *"Şüphesiz bu Kur'ân en doğru yola iletir…"* şeklinde ifade edilen[564] âyetle bildirilen insandaki ahlâkî davranışları en güzele doğru yönlendiren şey asıl itibarı ile ondaki tevhid inancıdır. *"… Rabbine kavuşmayı uman kimse salih amel işlesin ve Rabbine kullukta O'na hiçbir kimseyi ortak koşmasın.*[565] âyeti bu yönlendirmeyi ortaya koyan âyetlerden biridir. Bürûc Sûresindeki *"Îmân edip de dünya ve ahiret için faydalı işler yapanlara gelince, onlar için altından ırmaklar akan cennetler vardır. İşte büyük kurtuluş budur!"*[566] benzeri âyetler de îmân edenleri bir taraftan içerisinde pek

[561] İzzet Derveze, *Kur'ânu'l-Mecîd*, trc. Vahdettin İnce, Ekin Yay., İstanbul 1997, s. 37.
[562] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 143-144.
[563] Zekâtın Mekkî âyetlerde bildirilmesi ile ilgili konunun teferruatı için bkz., Muhammed Selman Çalışkan, "Kur'ân Vahyinde Nüzûlün Tekaddümü Yahut Hükmün Teahhuru Meselesi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, cilt: 5, sayı: 2, Güz 2019; s. 316-318; Mehmet Erkal, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 9, 2007, s. 10-11.
[564] İsrâ, 17/9.
[565] Kehf, 18/110.
[566] Burûc, 85/11.

çok nimetin olduğu cennetlerle müjdelerken diğer yandan bu mükâfaatın yalnızca, kupkuru bir inançla değil, beraberinde güzel hâl ve davranışlara sahip olmakla elde edileceğini bildirmektedir. *"Şüphesiz biz insanı en mükemmel biçimde yarattık. Sonra da onu aşağıların aşağısına indirdik."*[567] ifadesinde insanı kemâlattan aşağılara indiren şey onun îmânî ve ahlâkî değerlerden uzaklaşması olarak açıklanmıştır.[568] Mekki âyetlerle bildirilen, hiç kimsenin olmadığı yerde dahi kendisini gören ve gözeten,[569] her şey üzerinde söz sahibi ve hükümrân olan[570] bir ve tek Allah inancı[571] kişinin davranışlarında bir otokontrol mekanizmasının oluşmasına yardımcı olur. Âyetler bu hakikati ortaya koyarken bir taraftan da Mü'min kimlik ve kişiliğini inşâ ederek ileride bildirilecek olan şahsî ibadetlerin yanı sıra toplumsal hüküm ve sorumlulukların yerine getirilmesine bir ön hazırlık yapmaktadır.

Hicretten sonra Müslümanlar Mekke'ye nisbeten maddî ve mânevî anlamda daha rahat ve özgür bir ortama kavuştular. Artık ilâhî irâdenin, kıyâmete kadar sürecek dönem içerisinde inanç, ibadet, ahlâk, hukûk ve yaşamın tüm bileşenlerini kuşatan, tam olarak hayatı tanzime yönelik emirleri bildirmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Dolayısı ile İslam dîninin geriye kalan tüm sahalarıyla ilgili hükümleri bildiren âyetler bu dönemde nâzil olmuştur. Derveze'nin ifadesiyle "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, Rasûllerine ve âhiret gününe imanı, namaz ve zekâttan oluşan iki şartı dışarıda bıraktığımızda Kur'ânî yasamanın tamamı Medeni'dir," diyebiliriz.[572] Mekke'de inen âyetlerle birlikte oluşturulan Allah'ın emir ve yasaklarına karşı tam bir teslimiyet prensibi kazanmış Müslüman şahsiyetler Medeni âyetlerle bildirilen hükümleri uygulamada zorluk yaşamadan kolaylıkla emre adapte olabilmişlerdir.

Bakara Sûresi nüzûl bakımından Medeni sûrelerin ilkini oluşturmaktadır. Aynı zamanda nüzûl sürecinin Hz. Peygamber'in vefatına kadar uzaması sebebiyle içerisinde ibadetlerle ilgili pek çok hükmü barındırmaktadır. Başta namaza azîm ve kararlılıkla devam olmak üzere, oruç, hacc emri ve rükünleri, zekât ve infak gibi ibadetler bu sûre içerisinde emredilmiş ve çerçevesi belirlenmiştir.

---

[567] Tîn, 95/4-5.
[568] İbnu'lArabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, IV, 416.
[569] En'âm, 6/59; Lokman, 31/34.
[570] A'râf, 7/54; Yûsuf, 12/40; Kehf, 18/26.
[571] En'âm, 6/102; Hûd, 11/14; Enbiyâ, 21/22.
[572] İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 565.

Bakara Sûresi'nin ilk beş âyetinde Mü'minlerin özellikleri arasında îmân konularının yanı sıra namazı ikâme, zekât ve infak konuları vurgulanmış,[573] ileriki âyetlerde bunların teferruatı açıklanmıştır.[574] Namazda yönelinecek kıble Kâbe istikâmetine çevrilmiş,[575] ardından ilerleyen aşamalarda Ramazan orucu farz kılınmıştır.[576] İnen âyetlerde Ramazan orucunu tutmaya güç yetiremeyenler için de fidye izni verilmiştir.[577] Oruç ibadetine bağlı olarak hilâllerin durumu açıklanmış,[578] sonraki yıllarda hacc ve umre ile ilgili emir ve hükümler belirtilmiştir.[579] Baştan itibaren sûrenin sonuna kadar ara ara hem ibadet hem de muâmelât konuları arasına serpiştirilmiş bir şekilde bilhassa kulluğun en büyük göstergesi olan namaza vurgular yapılmıştır.[580] Sûrenin sonlarına doğru, başta bildirilen infak konusu tekrar vurgulanmış[581] ve "gerçek ibadet" ve "ibadetin özü" olarak nitelendirilen duâ[582] ile sûre sonlandırılmıştır.[583]

Sûreyi ibadetler bağlamında incelediğimizde İslam'ın beş temel esasını teşkil eden Allâh'ın birliği ve ulûhiyyetine işaret eden âyetler yanısıra namaz, oruç, hacc ve zekât konularının tümünün bu sûre içerisinde emredildiğini görüyoruz. Birçok tebliğ içerikli bilgilendirme, ahlâkî yönlendirme, muâmelâtı ilgilendiren insan ilişkileri ve sosyal yasama kuralları ile birlikte tüm konuların arasına serpiştirilmiş biçimde Yüce Allah'a ubûdiyet kurallarına yer verilmiş olması, Kur'ân'ın dünya ve âhireti kuşatan hayata bakış açısını ortaya koyan mükemmel bir tablo sunmaktadır. Kur'ân bu görüntüsüyle hayatın var oluş amacının, yalnızca bir ve tek olan Allah'a yönelmek, O'nu tanımak ve O'na boyun eğmek olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.7. Muamelât Hukuku

Mükellefin Allah ile ilişkilerini düzenleyen fıkıh kuralları ibadet alanını, onun diğer bireylerle ve toplumla (devlet) olan ilişkilerini düzenleyen fıkıh kuralları da muâmelât alanını oluşturur. Gerçi ikinci grupta yer alan ilişkilerde Allah-kul arası bir

[573] Bkz., Bakara, 2/1-5.
[574] Bakara, 195, 215, 219, 254, 261, 262, 264, 265, 267, 270, 272, 274.
[575] Bakara, 2/142-152.
[576] Bakara, 2/183-187.
[577] Bakara, 2/184.
[578] Bakara, 2/189.
[579] Bakara, 2/196-203.
[580] Bakara, 43, 45, 83, 110, 125, 153, 177, 238, 239, 277.
[581] Bakara, 2/254-274.
[582] Tirmizî, "Deavât", 1; "Tefsîr", 3, 41; Ebû Dâvûd, "Vitr", 23; İbn Mâce, "Duâ", 1.
[583] Bakara, 2/285-286.

boyut sürekli vardır ve bu boyut hiçbir zaman göz ardı edilmez.[584] Bu doğrultuda muâmelâtın, geniş anlamda fıkhın ibadetler dışında kalan kısmını, yani İslam hukukunun tamamını ifade etiğini söyleyebiliriz.

Bireyin iç dünyasına ait olan hatalar ile vicdani ihlallerin kişide meydana getireceği suçluluk duygusu ve iç hesaplaşmalar, hukuki bir müeyyideden daha güçlüdür. Bu durumda toplumsal düzenin sağlanmasında ahlakın hukuka katkısı son derece önemlidir. Ahlakın ve ahlaklı davranışlar sergilemenin en önemli motivasyonu ise dindir.[585] İbadetler, sırf Allah'ın rızasını ve bunun semeresi olan uhrevî karşılığı elde etmek maksadıyla yapılan veya yapılması gereken fiilleri düzenleyen dînin bir alanı olarak tanımlanabilirken; muâmelât, dünyevi yaptırıma bağlanmış olan fiillerin yanısıra ayrıca uhrevi boyutları da bulunabilen fiillerdir. Genellikle hukuki sorumluluk muâmelâtın kazâî/dünyevî boyutunu, mânevî sorumluluk da diyânî/uhrevî boyutunu oluşturur. Duyarlı bir mü'minin, işin sadece dünyevî değil, uhrevî boyutunu da düşünerek bu sorumluluk içinde hayatını sürdürmesi gerekir.[586]

Hukuk, ekonomi ve ayrıca siyasi ve askerî anlamda İslam hareketinin ve Müslümanların fiilî olarak karşılaşıp yaşadıkları durumlarla ilgili bilgi, yönlendirme ve hükümler ağırlıklı olarak Medeni sûrelerde ele alınmaktadır. Tüm bunların yanı sıra Mekki sûrelerde yer alan îmâna, takvâya ve güzel ahlâk prensiplerine yapılan atıflarda da bir eksiklik görülmemektedir.[587] Bu noktada Kur'ân'ın, ahlâkı îmânla irtibatlandıran yaklaşımını muâmelât sahasında da görmekteyiz. Zira insanı bilgi ve yönlendirmesiyle inşâ ederek, onu kemâl derecesine ulaştırmayı hedefleyen ilâhî hitâbın bunu sağlamak için uygulamış olduğu yöntem bu konuda kendisini bâriz bir şekilde göstermektedir. Nisa Sûresi'nin hemen başında yetim malı yemek *"çok büyük bir günah"* olarak nitelendirilmekte ve ardından *"Hesap görücü olarak Allah yeter!"* denilerek uyarılmakta, uyarılara rağmen yetim malı yiyenler *"çılgın bir ateşe/cehenneme girmek"*le[588] tehdit edilmektedirler.

Yine aynı sûre içerisinde mîras hukukuyla ilgili hükümler teker teker açıklandıktan sonra *"İşte bu (hükümler) Allah'ın koyduğu sınırlardır. Kim Allah'a ve peygamberine itaat ederse, Allah onu, içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları*

---

[584] Bilal Aybakan, "Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*,31 (2006/2), s. 9.
[585] Ümmühan Ark, "Hukuk-Ahlak İlişkisi Bağlamında Divan-ı Hikmet", *International Journal of Cultural and Social Studies*, Kazakistan, Ağustos 2016, sayı: 2, s. 258.
[586] Bilal Aybakan, "Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine", s. 9.
[587] Talip Özdeş, "Ahlâk-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü", *C.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 2006, s. 20.
[588] Nisâ, 4/2, 6, 10.

cennetlere sokar. İşte bu, büyük başarıdır. Kim de Allah'a ve peygamberine isyan eder ve O'nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır."[589] buyrularak toplumsal bir konu olan miras dağıtımında Allah'ın çizdiği sınırlara göre hareket edenler övülürken, aykırı davranışta bulunanlarsa çok şiddetli cehennem azabıyla tehdit edilmektedirler.

Üzerinde çalıştığımız Bakara Sûresi'nde faiz yiyenler *"şeytan çarpmış gibi kalkarlar"*[590] şeklinde nitelendirilerek bu işten sakındırılırlarken, *"Ey îmân edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten îmân etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Rasülüne savaş açmış olursunuz!.."*[591] ifadesinde *"gerçekten îmân etmiş kimselerseniz..."* sözüyle dünyevî bir uygulama olan faiz, îmânla ilişkilendirilerek hakiki anlamda inanan kimselerin faiz yemeyecekleri beyân edilmiştir. Aynı zamanda onların Allah'a ve peygamberine savaş açacak şekilde isyankâr bir tutum içerisine girdikleri bildirilmiştir. Bu durumda hakiki anlamda inanan bir Mü'minin bu halini muhafaza edebilmesi için faiz yemeye devam etmesi düşünülemez.

Bakara ve Nisâ sûrelerinde[592] ticâret haricinde bâtıl yollarla mal mülk edinmek şiddetle yasaklanırken bunun cezası olarak cehennem ateşine atılacağı bildirilmektedir.[593] Yâni emanet bir malı sahibine vermeyerek gasbetmek, vasînin elinde bulunan yetim malının bir kısmını hakimlere sus payı olmak üzere vererek yetimin malını çalmak, yalancı şahitlik yapmak ve yalan yere yemin etmek suretiyle veya her ne suretle olursa olsun herhangi bir şekilde haksız kazanç sağlamak gibi[594] dünyevi suç ve kabahatlerin uhrevî bir cezayla, cehennemle cezalandırılacağı bildirilmektedir. Bu örneklerin sayısını artırmamız mümkün. Ancak bu kadarı bile îmân ve ahlâk prensipleri ile dünyalık münasebetler arasında kurulan ilişkiyi görebilmemiz açısından yeterlidir.

Kur'ân, ahkâmla ilgili hükümlerde genelde teferruata girmemiş, aksine bir takım genel emir ve prensipler koymakla yetinmiştir. Ayrıntıları ise, Hz. Peygamber'e bırakmış ve bu hususta ona hem yetki, hem de görev vermiştir. Hz. Peygamber henüz hayatta iken, hakkında âyet veya kendisinden gelen bir açıklama olmadığı hallerde ictihada başvurulması gerektiğine işaret etmiştir. Namaz, oruç, hac ve zekât

---

[589] Nisâ, 4/14-15.
[590] Bakara, 2/275.
[591] Bakara, 2/278-279.
[592] Bakara, 2/188; Nisâ, 4/29.
[593] Nisâ, 4/30.
[594] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 128; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 194; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 223.

ibadetleriyle ilgili âyetlerde ibadet emredilmiş ama uygulama biçimi ve şartları, teferruatı sünnete havâle edilmiştir. Yine kısâs, hırsızın elinin kesilmesi ve faiz yasağı gibi hükümlerin tatbikatta uygulaması da sünnete bırakılmıştır. Bazı konularda da Kur'ân'ın detaya indiğini ve ayrıntılı hükümler getirdiğini görmekteyiz. Mîras,[595] talâk,[596] liân[597] ve evlenilmesi haram olan kimselerle[598] ilgili âyetlerde de bu yöntemin izlendiğini görüyoruz.[599] Kur'ân'ın, bir takım hükümlerin açıklamasını ve uygulamasını peygambere bırakması, onun peygamberlik misyonuna yüklemiş olduğu sorumluluğun bir gereğidir. *"Andolsun ki, Allâh'ın Rasûlünde sizler için Allâh'a ve âhiret gününe kavuşmayı uman, Allâh'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır."*[600] âyeti de asıl itibarı ile bunu bildirmektedir.

Nüzûl bakımından Medeni sûrelerin ilki olan Bakara Sûresi'ni muâmelât konularının işlenişi yönüyle değerlendirdiğimizde önümüzde şöyle bir tablo belirmektedir:

Hicretle birlikte Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanlar, çoğunluğunu Yahudi, müşrik ve az miktarda Hıristiyandan oluşan sosyal bir yapıyla karşılaştılar. İslamî değerlerden uzak olarak alışık oldukları toplumsal yaşama devam eden bu topluluğa Müslümanlar da eklendi. Böylece fert ve toplum hayatını ıslâh eden Kur'ânî hükümler Medine devrinde birbiri ardınca inmeye başladı. İbn Âşûr, Arap toplumunda o günlerde can güvenliğinin kalmadığını ve öldürmelerin ifrat derecesinde arttığını belirtir.[601] Bundan dolayı hakkında cezâî müeyyide indirilen ilk sosyal problem adam öldürme konusu olmuştur. Bununla ilgili olarak Allâh Teâlâ *"Ey îmân edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı…"*[602] âyetini indirmiştir. İlgili bölümde detaylı şekilde zikredeceğimiz gibi bu âyet Medine'nin ilk yılı içerisinde nâzil olmuştur. Çünkü şahsî hukuk içerisinde ihlal edilen yasaların en önemlisini toplumun can güvenliğini tehdit edenler oluşturmaktadır. Can güvenliğinin sıkı bir şekilde teminat altına alınmadığı bir toplum yapısında yalnızca ibadet ve ahlâk kurallarını yerleştirmek insanların huzura kavuşması için yeterli gelmeyecektir.

---

[595] Nisâ, 4/7-14, 176.
[596] Bakara, 2/228; Ahzâb, 33/49.
[597] Nûr, 24/6-10.
[598] Nisâ, 4/22-24.
[599] Geniş bilgi için bkz., Mevlüt Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, Bayrak Matbaası, Ankara 1996, s. 21.
[600] Ahzâb, 33/21.
[601] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 134-135.
[602] Bakara, 2/178.

Kısâs emrinin hemen akabinde bildirilen ikinci konu vasiyettir. *"Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşrû bir tarzda vasiyette bulunması -Allâh'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı"*[603] emriyle dönemin şartlarında ölüm hadisesinin ardından mal paylaşımında bir takım haksızlıklara ve mirastan mahrum bırakan uygulamalara maruz kalan kimseler hakkında vasiyet farz kılınmıştır. Nisâ Sûresi'ndeki mîras âyeti henüz inmeden önce ona bir hazırlık olarak[604] inen bu âyet, siyâk ve sibâktan anlaşıldığı kadarıyla ana babalar ve bazı akraba grupları hakkında henüz mirasta karara bağlanmış belli bir pay tespit edilmediği için muhtemelen onların haklarını korumayı hedeflemektedir.

Hicretin ikinci senesinde oruç farz kılındıktan sonra Kur'ân diğer bir toplumsal probleme çözüm getirmektedir. *"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için örtüdürler., siz de onlar için örtüsünüz. Allâh, (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tevbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allâh'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın…"*[605] âyetiyle insan fıtratına aykırı, hayatın gerçekleriyle örtüşmeyen bir uygulamanın önüne geçilmiş oldu. İslam'dan önce yahudi ve hıristiyan toplumların oruç uygulamasında yatsı namazı kılındıktan sonra veya akşamdan sonra kişi uyuduğunda diğer günün orucu başlamış olur ve yeme, içme ve eşiyle münasebette bulunma yasakları başlardı.[606] O yıllarda Müslümanlar da aynı uygulamayı tatbik ediyorlardı.[607] Böyle bir uygulama insan fıtratına aykırı olduğu için ilk zamanlarda Müslümanlar arasında bedenen bitkin düşenler ve harama meylederek oruçlarına zarar verenler bulunuyordu. Gelen âyetle birlikte Müslümanların, Allah'ın emrini uygulamaları daha da kolaylaştı ve gelenekten gelen ve fıtrata uymayan kuralların önüne geçilmiş oldu.

Yine hicretin ilk iki yılında nâzil olan Bakara Sûresi 188. âyette *"Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hâkimlere (rüşvet olarak) vermeyin!"* buyrularak toplumsal bir yaraya parmak basılmıştır. Bugünün problemi olan, insanların birbirleri arasındaki bazı maddî mânevî dâvalarda mahkemeyi kazanmak için karşı tarafa baskı

---

603 Bakara, 2/180.
604 İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 294.
605 Bakara, 2/187.
606 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 160; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 183.
607 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 234; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 179; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 195; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 194.

uygulama, zorbalıkla dâvâdan vazgeçirmeye çalışma, hâkime bir takım rüşvetler teklif ederek dâvâyı kendi lehine sonuçlandırmaya çalışma çabaları o günün Arabistan'ında vak'a-yı âdiyeden sayılan işlerdendi. Fakat şahsî ve toplumsal hayatı ıslah etmeyi hedefleyen Kur'ân, bu gibi oldu bittilere fırsat vermeyerek her türlü gayrimeşrû kazanç sağlama yollarının önüne geçmiştir.

Hicretin ikinci yılı içerisinde Bedir Savaşı öncesinde Müslümanlar zaman zaman müşriklerle çatışma ortamlarında bulundular. Bu karşılaşmalarda henüz topyekün savaşa izin verilmediği için Müslümanlar çatışmaya girme ve gerekirse düşmanı öldürme konusunda kararsız kalıyorlardı. Bu nedenle Allâh Teâlâ Bakara Sûresi 190. *"Sizinle savaşanlara karşı Allâh yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allâh aşırı gidenleri sevmez."* âyetini indirerek onların bu çatışmalarda gerekiyorsa kendilerini korumak için düşmanlarını öldürmelerine izin verdi. Müfessirler bu âyetin, savaşı emreden ilk âyet olduğunu belirtmişlerdir.[608]

İkinci yıldan itibaren müşrikler, hicret ederek ellerinden kaçırdıkları Müslümanları rahat bırakmadılar. Zaman zaman farklı vesilelerle onlarla karşılaştıklarında onlara karşı tehditkâr ve saldırgan tutumlarını sürdürdüler. Hatta bu saldırganlıklar iki taraf arasında topyekûn savaşa kadar ulaştı. İkinci yıl içerisinde Bedir Savaşı, ardından bir yıl sonra Uhud Savaşı, arada bir takım küçük çaplı çatışmalar ve son olarak Medine kuşatmasıyla birlikte Hendek Savaşı yapıldı. Savaşlar, ekonomik anlamda ülkelerin ve toplumların belini kıran maddî ve mânevî yıpranmışlıklara sebep olmaktadır. O günkü basit hayat şartlarında Müslümanların kurduğu küçük site devletinin bu ekonomiyi karşılayabilmesi için tüm müntesiplerinin maddî desteğine ihtiyaç duyuluyordu. Her insanda bulunan ve bilhassa Müslümanların mücâdele içerisinde oldukları nefsleri zaman zaman kendilerini Allah ve rasûlüne teslimiyet noktasında engelliyor veya işi ağırdan alarak bütünsel anlamda büyük işlerin yapılmasını geciktiriyordu. Bu nedenle Allah Teâlâ *"(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, şüphesiz Allah iyilik edenleri sever."*[609] buyurarak bu nefs mücâdelesinde başarılı olmaları yönünde onları hayra teşvik ediyor ve cesaretlendiriyordu. Bu âyette savaş hazırlıkları için yapılacak olan infaklardan bahsedilmektedir. Cihad için infaktan geri durmak suretiyle *"kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın"* ifadesi, Allah'ın dinini daha rahat bir şekilde ve tam olarak

[608] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 289; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 199; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 214.
[609] Bakara, 2/195.

yaşamak, tamamen O'nun rızâsını kazanarak cenneti elde etmek için yerini yurdunu terk edebilecek derecede fedâkârlıklar gösteren Mü'minlerde şok etkisi uyandırmaktadır. Allah'ın rızâsını kazanmak için uzak beldelere göç edip ardından da O'nun dîninin mücadelesi için yine O'nun bahşettiği malı mülkü fedâ etmekten kaçınarak erişmeye çalıştığı "rızâ"dan mahrum kalma endişesi onları son derece etkiliyordu. Bunun için de kimisi malının yarısını, kimi tamamını, üçte birini cihad hazırlıkları için seferber ediyordu.

Yine insanın kazancını nerelere harcayacağı konusunda; *"Sana Allâh yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "Hayır olarak ne harcarsanız o, ana baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir. Hayır olarak ne yaparsanız, gerçekten Allâh onu hakkıyla bilir."*[610] buyrularak Hz. Peygambere, kimlere infakta bulunmaları gerektiğini soran sahabeye direkt Allah tarafından cevap verilmiştir. Dikkât edilirse yapılacak olan harcamalarda en yakından, uzağa doğru düzenli bir sıralama da gözetilmektedir. Bu ve öncesindeki âyetlerde görüldüğü gibi Allah Teâlâ, gündelik hayatın seyri içerisinde Mü'minlerin yaşamış olduğu küçük veya büyük problemlere vahiy göndermek suretiyle müdahalede bulunmakta, onları olması gereken en güzel davranış doğrultusunda yönlendirmektedir.

Savaş insanlara zor ve ağır gelir. Çünkü savaşan insanlar hayatlarını tehlikeye atmakta, yurt ve yuvalarından uzak düşmekte, bir takım eziyetlere katlanmakta, dünyanın zevklerinden mahrum kalmaktadır. Savaşan toplumlarda istikrar bozulmakta, ekonomiden eğitime kadar birçok kurum krize girmekte, tabiat tahrip edilmekte, çevre kirlenmekte, Allah Teâlâ'nın yaratıp insanların istifadesine sunduğu nimetler boş yere -hatta insanlara zarar vererek- israf edilmektedir. Bütün bunların savaşı istenmeyen, korkulan, nefse ağır gelen, nefret edilen bir ilişki biçimine sokması tabiidir. Ancak savaşıldığı takdirde kaybedilecekler ve kazanılacaklarla savaşılmadığında ortaya çıkacak kazanç ve kayıplar mukayese edildiğinde birincisi ağır basınca, hatta zorunlu hale gelince savaş da kaçınılmaz olmaktadır.[611] İşte tam da bu noktada hicret ederek yeni yurtlarına yerleşen Müslümanların, müşriklerle giriştikleri çatışmalardan yıldıkları bir dönemde Allâh Teâlâ *"Savaş hoşunuza gitmediği halde size farz kılındı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allâh bilir, siz bilmezsiniz."*[612] buyurarak bazen zor da olsa

[610] Bakara, 2/215.
[611] Hey'et, *Kur'ân Yolu Tefsîri*, I, 340-341.
[612] Bakara, 2/216.

savaşa girmenin farklı güzelliklere ve faydalı kazançlara kapı araladığı belirtilerek namaz gibi, oruç gibi, hacc gibi savaşın da farz kılındığı bildirilmektedir.

Yine böyle savaş hazırlıklarının yapıldığı bir dönemde, Bedir Savaşı öncesinde Abdullâh b. Cahş seriyyesi'nin müşrik bir grupla karşılaşarak Amr b. el-Hadramî'yi öldürmesi neticesinde müşrikler, arkadaşlarını Müslümanların haram ay içerisinde katlettiklerini iddia ettiler. Olaya iştirak edenleri Hz. Peygamber de azarladı, Müslümanlar son derece pişman oldular. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: "O ayda savaşmak büyük bir günahtır. Allâh'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allâh katında daha büyük bir günahtır…"*[613] âyetini indirmek suretiyle yapılan işin yanlış olmadığını belirterek çatışmaya katılan Mü'minleri temize çıkardı.

Yedinci asrın Arap toplumunda yaygın şekilde içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklar bulunuyordu. Tabiatıyla Müslümanların içerisinde de bu tür alışkanlıklara müptela kimseler vardı. Zaman zaman bilhassa içkinin şahsî ve toplumsal zararlarını, kumarın arkadaşlık ilişkilerini bozan olumsuz yönlerini farkediyor ve duyarlı Müslümanlar bunlarla ilgili ilâhî bir hükmün bildirilmesi yönünde taleplerde bulunuyorlardı. Anladığımız kadarıyla birbiri ardınca gelişen olayların yoğunluğu münasebetiyle ilâhî irâde, emir ve yasakların bildiriminde sosyal hayattaki âciliyeti yönüyle hükümlerde öncelik sonralık durumunu gözetiyordu. Allâh Teâlâ *"Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: "Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zâhirî) faydalar vardır. Ama günahları faydalarından daha büyüktür."*[614] buyurarak içki ve kumarın yasaklanmasına bir ön hazırlık yapılmış oldu. İlgili âyet tahlil edilirken belirtileceği gibi içki birkaç aşamada yasaklanmıştı. Bu âyet, içki konusunda indirilen ilk aşamayı bildirmektedir. Bu âyetle birlikte ileride içki ve kumarın kesin olarak haram kılınacağını Müslümanlar anlamışlar, yavaş yavaş kendilerini bu yasağa psikolojik olarak alıştırma yoluna girmişlerdi.

Bundan sonra sûrenin devamında sıra sıra ihtiyaç duyulan toplumsal konulara yer verilmekte ve bunlara çözümler sunulmaktadır. 219. âyetin devamında kazançlarının ne kadarını harcayacaklarını soran sahabeye cevap olarak *"ihtiyaçtan arta kalanı"* denilerek âcil ve yoğun ihtiyaçlarda Müslümanların cihad seferberliklerinde varını yoğunu fedâ etmesi gerektiği bildirilmektedir.

---

[613] Bakara, 2/217.
[614] Bakara, 2/219.

220. âyette yetimlerin sorumluluğunu üstlenen kimselerin bu konuda dikkât etmeleri gereken hususlara dikkât çekilmektedir.

221. âyette *"Îmân etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin!.."* buyrularak toplumun nüvesini teşkil eden en temel yapı olan aile müessesesinin inanç birliği etrafında kenetlenmiş kimseler arasında gerçekleşmesinin gereğine işaret edilmekte, âyetin nüzûlü zamanında Mü'min, kâfir, Ehl-i kitap kozmopolit toplum yapısında inançlı bir nesil yetiştirmek için olması gereken yasal çerçeve çizilmektedir.

222-223. âyetlerde karı koca ilişkilerinde dikkât edilmesi gereken hususlar bildirilmekte, geleneksel uygulamalardaki yanlışlar düzeltilerek temiz ve doğru davranış şekli belirlenmektedir.

224-225. âyetlerde gündelik hayatta insanların sözlerini pekiştirmek için kullandıkları "yemin" konusuna değinilmekte ve hangi yeminlerden dolayı insanların âhirette sorumlu tutulacağı bildirilmektedir.

226-227. âyetlerde o günkü toplumda yaygın olarak kullanılan ve aile müessesesini yaralayan bir yemin çeşidi olan "îlâ" konusu işlenerek böyle bir durumu yaşayan aile fertlerinin nasıl bir uygulamaya gidecekleri ilâhî yasayla karara bağlanmaktadır.

228-232. âyetlerde aile hukukunun bir bölümünü oluşturan "boşanma" konusuna yer verilmekte, aile içi anlaşmazlıklarda karı kocanın arasını bulmak için nasıl bir yol takip edileceği, birlikteliğin yürütülmesinin mümkün olmadığı durumlarda iki tarafın da hakları çiğnenmeden âdil bir boşanmanın ne şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği ve boşanan kadının iddet müddetiyle ilgili yasal hükümler bildirilmektedir.

233. âyette evlilik sonucu doğan çocuğun emzirme süresi, nafaka iâşe ve ibâtesi gibi ebeveynin sorumlulukları belirlenmektedir.

234-235. âyetlerde kocası ölen kadının yeniden evleninceye kadar bekleme süresi ve bu sürenin sonunda bir başkasıyla yeniden evlenebilmesi için yapılacak olan en güzel davranış biçimi bildirilmektedir.

236-237. âyetlerde yine boşama ile ilgili teferruat bilgiler ve ödenecek mehirdeki ince uygulamaları bildiren yasal hükümler açıklanmaktadır.

240-241. âyetler kocası ölen kadınların geçimlerinin sağlanması için yapılacak uygulamayı karara bağlamaktadır.

261-274. âyetlerde Allâh yolunda infakta bulunanlar övülerek infakın nerelere yapılması gerektiği, infaktan geri duranların durumları çarpıcı örneklerle sunulmaktadır. Böylelikle Mü'minler infakta bulunmaya teşvik edilmektedirler.

275-276. âyetlerde cahiliye dönemi hastalıklarından biri olan faiz konusuna yer verilmektedir. Faiz âyeti Kur'ân'da indirilen son âyet olarak da bilinmektedir.[615] *"Faiz yiyenler ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar..."* sözüyle iğneleyici bir tarzda başlayan âyet, açıkça Allah tarafından faizin yasaklandığını kesin bir dille bildirmektedir.

Son olarak 280-283. âyetlerde toplumsal ve ekonomik yaşamın vazgeçilmez bir parçası olan "borçlar hukuku" konusunda hükümler bildirilmektedir. Burada borcu alan, veren, şahitler ve borcun yazılmasıyla ilgili oldukça teferruatlı hükümler yer almaktadır. Alışverişlerde her iki tarafın haksız bir durumla karşılaşmaması için bugünkü borç alışverişlerinde cârî olan iki şahit huzurunda sened sistemine benzer bir yöntemin tarif ediliyor olması oldukça dikkât çekicidir.

Görüldüğü üzere Medine devrinin başlangıcından itibaren gün be gün gelişen olaylar müvâcehesinde Kur'ân, Müslümanların muâmelatla ilgili ortaya çıkan problemlerine ilâhî irâdenin belirlemiş olduğu ilke ve prensipler doğrultusunda çözümler üretmekte ve sorunlar karşısında çıkış yolu göstermektedir. Bu süreçte inen âyetlerin toplumsal hayatın her noktasına değindiğini açıkça görebiliriz.

2.8. Hz. Peygamber ve Sahabeye Hitap Eden Âyetler

Kur'ân bütünüyle Hz. Peygamber ve inananları muhatap almaktadır. O bir taraftan kendi müntesiplerine hidâyet yollarını gösterirken bazen direkt olarak onlara hitap ederek tebliğ ve irşadda bulunmakta, onları iyiye, doğruya, güzele sevk etmekte; bazen de dolaylı olarak, muarızların yanlışlarına işaret ederek veya olumsuz örnekler sunarak onların bu hatalara düşmemeleri veya yanlış yaptıklarında nasıl geri dönüş yapacaklarını bildirim yönünde ikâz ve uyarılarda bulunmaktadır.

İbnu'l-Cevzî Kur'ân'da on beş hitap şeklinin bulunduğunu söylerken bazı ulemâ bu sayıyı otuzun üzerine çıkarırlar.[616] Sözün doğru anlaşılması için kimi muhatap aldığının bilinmesinin mutlaka büyük önemi vardır. Kur'ân muhatap aldığı kitleyi hedef alarak "Ey insanlar!";[617] "Ey cin ve insan topluluğu!;[618] "Ey îmân edenler!";[619] "Ey

[615] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 53; İbn Mâce, "Ticâret", 58; İbn Hanbel, I, 36; Dârimî, "Mukaddime", 18; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 67.
[616] Suyûtî, *el-İtkân*, II, 744.
[617] Bakara, 2/21, 168; Nisâ, 4/1, 170, 174; Yûnus, 10/57; Fâtır, 25/15.

kâfirler!";[620] "Ey kitap ehli!";[621] "Ey İsrailoğulları!";[622] "Ey Âdemoğulları!"[623] şeklinde hitap ederken bazen de dolaylı olarak sözün içerisinde kimi muhatap aldığını hissettirecek biçimde muhatabına seslenmektedir.

2.8.1. Hz. Peygamber'e Hitap Eden Âyetler

Kur'ân'da bizzat Hz. Peygamberin şahsına yönelik hitaplarda da aynı uygulamayı görebiliyoruz. Bazen *"Ey Rasûl!"*[624], *"Ey nebî/peygamber!"*[625] şeklinde net hitaplarda bulunulurken bazen de *"De ki: Allah birdir."*;[626] *"De ki: Eğer yalvarıp yakarmalarınız, duânız olmasa ne ehemmiyetiniz var ki?"*;[627] *"De ki: Ben kendime bile Allah'ın dilediğinden başka ne bir zarar ne de bir fayda verme gücüne sahibim."*[628] tarzında diyalog üslûbuyla hitap edilmektedir.

Bakara Sûresinde "Ey rasûl!" ve "Ey nebî!" tarzında direkt peygamberin şahsını hedef alan hitaplara rastlanmazken yine Hz. Peygamber'in şahsına hitaben çok miktarda dolaylı hitap ifadeleri kullanılmaktadır. Bunları kendi arasında gruplandıracak olursak şu kullanım biçimleriyle karşılaşırız:

2.8.1.1. Bilgilendirme ve Eğitim Maksatlı Hitaplar

23-24. âyetlerde Allâh Teâlâ Kur'ân'ın Allâh katından gönderildiği hususunda tereddüt eden kimselere bu Kur'ân şayet bir insan eseri ise kendilerinin onun bir benzerini getirmelerini istemekte, aksi halde onları cehennemle tehdit etmektedir. Peşinden Kur'ân'ın Allâh'tan geldiğine îmân eden ve onun gösterdiği doğrultuda salih ameller işleyenleri ise Hz. Peygamber'in cennetle müjdelemesini istemektedir: *"(Rasûlüm!) Îmân eden, bir de sâlih amellerde bulunanlara, kendileri için alt tarafından ırmaklar akan cennetler (hazırlandığını) müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe, bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer*

---

[618] Rahmân, 53/33.
[619] Bakara, 2/208; Âl-i İmrân, 3/102; Nisâ, 4/59.
[620] Kâfirûn, 109/1.
[621] Âl-i İmrân, 3/64, 70, 71; Nisâ, 4/171; Mâide, 5/77.
[622] Bakara, 2/40, 47, 122.
[623] A'raf, 7/27; Yâsin, 36/60.
[624] Mâide, 5/41, 67.
[625] Enfâl, 8/64, 65, 70; Tevbe, 9/73; Ahzâb, 33/1, 28.
[626] İhlâs, 112/1.
[627] Furkân, 25/77.
[628] Furkân, 10/49.

olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî olarak kalıcıdırlar."[629]

136-137. âyetlerde Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbına Ehl-i kitabın itirazlarına karşı karşı îmân ettikleri hususlar bildirilerek, Ehl-i kitaba da bu şekilde inanıp yaşadıkları takdirde kurtulacakları mesajının verilmesi istenmektedir.

Medine'ye hicretten sonra Rasûlullâh (s.a.v.) Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kılmaya başlamıştı. Ancak onun gönlünde yeryüzünün ilk kıblesi olan Kâbe'ye yönelme arzusu vardı. Bununla ilgili olarak Allâh Teâlâ: *"(Rasûlüm!) yüzünü göğe çevirip durduğunu görüyoruz. Şimdi seni elbette hoşlanacağın kıbleye çeviriyoruz. Artık (namazda) yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir…"*[630] buyurdu. 144. âyette Hz. Peygamber'in şahsında Kâbe'ye yöneliş emri kesin bir dille vurgulanarak ardından *"…(Ey Müslümanlar!) Sizler de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin…"* sözüyle başta sahabe olmak üzere sonradan gelecek tüm Mü'min ve Müslümanlara namaz kılarken Kâbe istikâmetine doğru yönelmek emredilmektedir. 149 ve 150. âyetlerde de bu emir *"Nereden yola çıkarsan çık, (namazda) yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir…"* denilerek tekrar edilmekte ve Hz. Peygambere tâbî olanlardan da aynı davranışı uygulamaları istenmektedir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) muhatap olduğu Arap toplumunun bir kısmını bedevîler oluşturuyordu. Bedevîler ise saf düşünceli, anlayışı kıt insanlardı. Zaman zaman Hz. Peygamber'e gelerek akıllarına gelen farklı türden sorular soruyorlardı. Allâh'ın uzaklarında mı yoksa yakınlarında mı olduğunu merak ederek duâ ettikleri esnada ona göre sesli mi yoksa sessiz mi yakarışta bulunmaları gerektiğini sordular.[631] Bir kısmı da nasıl, ne şekilde ve nereye yönelik olarak duâ edilmesi gerektiğini sordular.[632] Tüm bunlar üzerine Allâh Teâlâ *"(Rasûlüm!) Kullarım sana beni soracak olurlarsa (bilsinler ki) ben, şüphesiz onlara yakınım. Bana duâ edenin duâsına icâbet ederim. O halde onlar da benim dâvetimi kabul edip bana itaat etsinler ve bana îmân etsinler. Tâ ki bu sayede doğru yola ulaşmış olsunlar."*[633] âyetini indirerek duâ hakkındaki soruları cevapladı. Buna göre hangi vakitte duâ edilirse Allâh, duâlara icâbet eder.[634] Ancak duâya icâbet etmek, duâ edenin, hemen bu duânın karşılığını göreceği anlamına gelmez. Bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) açıklayıcı bir hadisi vardır:

---

[629] Bakara, 2/25.
[630] Bakara, 2/144.
[631] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 173-174; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 259.
[632] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 222-226; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 186-187.
[633] Bakara, 2/186.
[634] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 185.

"Allâh'a duâ eden hiçbir Müslüman yoktur ki, akrabalık bağlarını kesmemişse, günah olan bir şey de istememişse mutlaka Allâh Teâlâ ona üç hasletten birini verir: Ya duâsına âcilen karşılık verir, ya âhirete sevabını artırmak için bırakır, ya da başına gelecek istediği şeyin değerindeki bir kötülüğü def eder."

Kur'ân-ı Kerîm'in muhtelif âyetlerinde Allâh Teâlâ, peygamberine geçmiş toplumlardan ve onların yaşadıkları bazı hadiselerden örnekler vererek güncel olaylarla ilişkilendirmektedir. 246-251 âyetlerde de Allâh Teâlâ Hz. Mûsâ'dan sonra İsrailoğulları'nın başına geçen bir kumandan olan Tâlût'un Câlut ile mücâdelesinden bahsederek, Bedir Savaşı öncesinde ölümün ve hayatın Allah'ın takdirinde olduğu ve Allah yolunda savaş ve infak emrini bildirdiği bundan önceki âyetlerden sonra az miktardaki Mü'min topluluğun sayıca çok olan kâfir topluluğa karşı üstün geleceğini ve mutlaka cihadın gerekli olduğunu vurgulamaktadır.[635] Bu şekilde Müslümanları savaşa hazırlamaktadır. Ardından bu anlatılanların hakikatine vurgu yapılarak *"İşte bunlar Allah'ın âyetleridir. Biz onları sana hak olarak okuyoruz. Şüphesiz sen, Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin."*[636] denilmekte ve Hz. Peygamber nezdinde inananlara Tâlut gibi Hz. Peygamber'in de seçilmiş bir elçi olduğu ve ona itaat edilmesinin gereğine vurgu yapılmıştır.

2.8.1.2. Yahudilerle İlişkileri Belirleyen Hitaplar

Hz. Peygamber (s.a.v.) hicretten sonra Medine'nin neredeyse yarı nüfusuna sahip hatırı sayılır sayıda Yahudi ile muhatap oldu. Zaman zaman onlarla çarşıda, pazarda, komşuluk ilişkilerinde karşı karşıya geldi. Bazı zamanlar onlarla ilâhiyat sahasıyla ilgili tartışmalara girdi. Bakara Sûresi'ndeki pek çok âyet onların sorduğu sorular, insânî ilişkilerde yaşanan problemler ve onlardan bazılarının İslam'la şereflenip taltif edilmeleri üzerine nâzil oldu.

"Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kur'ân'a) iman edin" denilince, "Biz sadece bize indirilene (Tevrat'a) inanırız" deyip, ondan sonra geleni (Kur'an'ı) inkâr ederler. Halbuki o, ellerinde bulunanı tasdik eden hak bir kitaptır. (Rasûlüm!) De ki: Eğer gerçekten inanıyor idiyseniz niçin daha önce Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?"[637] âyetinde belirtildiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) Yahudileri İslam'a ve Kur'ân'a inanmaya dâvet etti. Onların Tevrat'tan başka bir kitabı

[635] Bkz., Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 111.
[636] Bakara, 2/252.
[637] Bakara, 2/91.

tanımadıklarını söylemeleri üzerine Hz. Peygamberden "Bu nasıl inanç ki, hem kitaba inandığınızı söylüyorsunuz hem de kitabın size uymanızı emrettiği peygamberleri katlediyorsunuz!" şeklinde cevap vermesi istendi. Burada her ne kadar Yahudiler'in önceki devirlerde yaşamış olan ataları kastedilmiş olsa da asıl hitap onların çocuklarına yöneliktir. Çünkü onlar da peygamberlerini katleden ataları gibi kendi zamanlarının peygamberinden yüz çevirmişlerdir.[638]

Civar bölgelerde yaşayan Yahudiler zaman zaman Hz. Peygamber'e gelerek onun risâletini tespit etmek için, aynı zamanda insanlar nezdinde onu küçük düşürmek için yalnızca peygamberlerin bilebileceği sorular soruyorlardı. Bunların tümüne doğru cevaplar alınca bu sefer vahyi getiren meleğin adını sordular. O da Cebrail olduğunu söyleyince, Cebrail'in kendilerinin düşmanı olduğunu belirterek Hz. Peygamber'den yüz çevirdiler. Bunun üzerine Allâh Teâlâ Rasûlullâh'a (s.a.v.) , onlara şöyle söylemesini emretti:[639] *"(Rasûlüm!) De ki: Kim Cebrail'e düşman olursa bilsin ki, hem senden evvelki kitapları tasdik edici, hem de mü'minler için yol gösterici ve müjdeci olarak onu (Kur'ân'ı) Allah'ın izniyle senin kalbine o (Cebrail) indirmiştir."*[640]

Yine bu ziyaretler esnasında *"Yahudi veya Hıristiyan olmayanlar cennete girmeyecek" dediler. Bu onların kuruntularıdır. (Rasûlüm!) De ki: Eğer doğru söyleyen kimselerseniz haydi delilinizi getirin!"*[641] âyetinde belirtildiği üzere kendilerinden başkasının cennete giremeyeceğini söylediler. Allâh Teâlâ da Hz. Peygamber'in onlardan buna dair delil getirmelerini istemesini emretti.

Yahudi ve hıristiyanlar kıblenin kendi yöneldikleri Mescid-i Aksâ'dan Kâbe istikâmetine çevrilmesiyle birlikte durumdan rahatsız oldular. Hz. Peygamber'e gelerek kendilerine dil uzatılmamasını, yaşam biçimlerine karışılmamasını, birarada uyum ve barış içerisinde yaşamayı teklif ettiler. Bunun üzerine Allâh Teâlâ da *"Sen, dinlerine uymadıkça ne Yahudiler ve ne de Hıristiyanlar aslâ senden râzı olmazlar. De ki: "Allah'ın yolu asıl doğru yoldur." Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, bilmiş ol ki, Allah'tan sana ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır."*[642] âyetini indirdi. Burada onların Hz. Peygamberi ve Müslümanları aldatmaya çalıştıkları, onlarla çatışmasız bir şekilde uyum içerisinde yaşamanın, onlara mühlet

---

[638] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 253.
[639] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 284-285; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 499-500; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 17; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 475-477; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 117; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 184-185.
[640] Bakara, 2/97.
[641] Bakara, 2/111.
[642] Bakara, 2/120.

tanımanın bir fayda sağlamayacağı belirtilir. Bu âyetle Allâh Teâlâ onların art niyetlerinden peygamberini haberdâr etmekte ve onlarla cihada devâm etmesini emretmektedir.[643]

142-145. âyetlerde yine kıble konusuna değinilerek Allâh Teâlâ herkesin râzı olduğu ve yöneldiği bir kıblesi olduğunu, hiç kimsenin başkasının kıblesine uymayacağını belirterek Hz. Peygamberi kesinlikle onların kıblesine tâbî olmama hususunda uyarmaktadır. Peşinden gelen 148-152. âyetlerde de kıble konusunda hem Hz. Peygambere hem de sahabilere uyarılar yer almaktadır.

"İsrailoğullarına sor, biz onlara nice açık mucizeler verdik. Kendisine geldikten sonra kim Allah'ın nimetini değişitirirse (bilsin ki) şüphesiz Allah, cezası pek çetin olandır."[644] âyetinde "İsrailoğullarına sor!" hitâbıyla Hz. Peygamber'in Medine Yahudilerine, önceki atalarına denizin yarılması, düşmanları olan Firavun'un helâk edilmesi, kudret helvası, bıldırcın, bulut ve taştan su fışkırması gibi mûcizelerin verildiğini hatırlatması istenmekte, onların bu nimetlere nankörlük ettikleri bilhassa vurgulanmaktadır. Ardından da *"Allâh'ın nîmetini değiştirmeleri"*, yâni bu dönemde de bu mûcizelerle karşılaşanların çocuklarının; Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun getirdiği Kur'ân gibi bir nimeti inkâr etmeleri durumunda şiddetle cezalandırılacakları bildirilmektedir.[645]

Bakara Sûresinin nüzûl süresince Rasûlullâh (s.a.v.) Yahudilerle olan ilişkilerinde zaman zaman Kur'ân'ın direktifleriyle, uygulanması gereken doğru tutum ve davranış noktasında yönlendirilmektedir. Bu yönlendirmelerde onun insânî özellikler taşıması ve bu insiyâkla bazı zamanlar tâviz vermeyi düşünebileceğinden 120. âyette olduğu gibi bazen şiddetli uyarılarda da bulunulmaktadır.

2.8.1.3. Sahabenin Sorularına Cevap Mahiyetindeki Hitaplar

Sahabe vahyin muhatabı olan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bildirilen emirlerle alakalı olarak anlamadıkları birçok hususu soruyorlardı. Bunlardan bazılarını Hz. Peygamber açıklarken bazıları ise Allâh Teâlâ tarafından bizzat âyetle izâh ediliyordu. Kur'ân bünyesinde *"Sana ... soruyorlar. De ki:..."* tarzında ifadelerle bu sorulara cevap olmak üzere peygambere hitapta bulunulduğunu görmekteyiz.

---

[643] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 336; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 347; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 538; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 482-483.
[644] Bakara, 2/211.
[645] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 180-181.

Sahabe infakla ilgili emirler bildirildikten sonra bu infakın nelerden, ne kadar ve kimlere yapılacağı hususunda bilgi edinmek istedi. Bunun üzerine *"Sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "Hayır olarak ne harcarsanız o, ana baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir. Hayır olarak ne yaparsanız, gerçekten Allah onu hakkıyla bilir."*[646] âyeti nâzil oldu.[647] Ardından inen *"(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler. Siz hayır olarak ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir."*[648] âyeti konuya açıklık getirerek infakın asıl nereye yapılması gerektiğini tespit etti.

Medine'nin ilk yıllarında Kureyş kervanını gözetlemek üzere özel bir görevle tertiplenen Abdullâh b. Cahş Seriyyesi'nde Vâkıd b. Abdillâh, Amr b. el-Hadramî'yi öldürdü. O günün Cemâziyelâhir ayının son günü mü yoksa Receb'in ilk günü mü olduğu konusunda tartışmalar yaşandı. Bu hadise neticesinde *"Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: "O ayda savaşmak büyük bir günahtır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allah katında daha büyük bir günahtır..."*[649] âyeti nâzil oldu.[650] Olayın ardından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sefere katılanları azarlaması sahabenin büyük pişmanlık yaşamasına neden oldu. Bu âyet, onların gönlüne su serpti. Yaptıkları işin yanlış olmadığını açıkça ortaya koymuş oldu.

İçki ile ilgili yasaklayıcı âyetler gelinceye kadar sahabe içerisinde içki içenler bulunuyordu. Hicretten sonra hayatı tanzim eden kural ve yasaklamalar gelmeye başlayınca içki ve kumarın da yasaklanması gerektiğini düşünen Müslümanlar Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bunu sordular. Bakara Sûresi'nde inen bu âyet, tedricî olarak yasaklanan içki hakkında inen ilk âyettir.[651] *"Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: "Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zâhirî) faydalar vardır. Ama*

---

[646] Bakara, 2/215.
[647] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 183; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 341; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 642.
[648] Bakara, 2/273.
[649] Bakara, 2/217.
[650] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 184; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 654-659; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 39.
[651] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 355; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 249; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 291; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 544.

günahları faydalarından daha büyüktür."[652] Bu âyetle birlikte içki ve kumarın ileride yasaklanacağını da anlamış oldular.

Sahabe, toplumsal problemler içerisinde yer alan yetim hakları konusunda da oldukça duyarlıydı. Akrabaları olan yetimleri himayelerine aldıklarında onlara ait mallara el uzatmaktan imtina ediyor, bazen kendileri güç durumda olsalar bile onların mallarını yine onlar için tasarrufta bulunmakta tereddüt yaşıyorlardı. Bu durumu Allâh Rasûlüne sorduklarında *"... Bir de sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır..."*[653] âyeti nâzil oldu. Böylelikle onlara ait malları belli ölçüler içerisinde harcamanın yanlış olmadığı vurgulanmış oldu.[654]

Sahabe mahrem konuları da Hz. Peygambere sormaktan çekinmiyordu. Zira onların hayatını inşâ eden vahyin öğretileri, hayatlarında cevaplanmamış hiçbir açık alan bırakmıyordu. Sahabîler birlikte aynı ortamı paylaştıkları Yahudilerden karı koca ilişkileri ile ilgili bazı yanlış uygulamalara şahit oluyorlardı. Bunun üzerine Allâh Rasûlüne bu durumu sorduklarında *"Sana kadınların hayız halini sorarlar. De ki: "O bir ezâdır (rahatsızlıktır). Hayız halinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın..."*[655] âyeti nâzil oldu.[656] Böylelikle cahiliye döneminde kendilerinden daha bilgili ve kültürlü olarak tanıdıkları, saygı duydukları Yahudi toplumunun yanlışlarından da kurtulmuş oldular.

Yalnızca Bakara Sûresinde geçen bu kadarcık örnek bile sahabenin ferdî ve toplumsal hadiselere olan duyarlılığını; vahyi doğru bir şekilde anlama, onu hayatında tatbik etme konusundaki iştiyâkını, hatalı uygulamalara düşmeme konusundaki hassâsiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Allâh'ın dînini doğru anlama ve yaşamak için çaba sarfeden bu seçkin nesil, aralarındaki peygambere zihinlerini meşgul eden hiçbir şeyi sormaktan çekinmemişlerdir. Allâh Teâlâ da onların bu inceliklerini vahyine yansıtarak gelecek nesillere örnek oluşturması için ölümsüzleştirmiştir.

---

[652] Bakara, 2/219.
[653] Bakara, 2/220.
[654] Bkz., Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 189; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 40.
[655] Bakara, 2/222.
[656] Bkz., Müslim, "Hayz", 16; Ebû Dâvud, "Nikâh", 46; "Tahâret", 102; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 45; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 252-253; "Tahâret", 181; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 132-133; İbn Mâce, "Tahâret", 125.

2.8.2. Sahabeye Hitap Eden Âyetler

Konunun başında belirttiğimiz gibi, Kur'ân bütünüyle Hz. Peygamber'in şahsı başta olmak üzere sahabeye ve tüm inananlara hitap etmektedir. *"Ey îmân edenler!"* sözüyle de ilk olarak sahabe hedef alınmış olmakla birlikte onların şahsında kıyâmete kadar gelecek olan tüm inananlara yönelik olarak seslenilmektedir. Elmalılı Kur'ân genelinde 88 yerde "Ey îmân edenler!" formunda hitabın kullanıldığını belirtir.[657] Bakara Sûresi içerisinde bu anlamda 11 yerde bu hitabın kullanıldığını görmekteyiz. Bunların haricinde, Hz. Peygamber için kullanılan hitaplarda olduğu gibi sahabe için kullanılan dolaylı hitaplar da bulunmaktadır.

2.8.2.1. Sahabeye Direkt Hitap Eden Âyetler

104-110. âyetlerde sahabeye *"Ey îmân edenler! (peygambere) "râinâ (bizi gözet/güt)" demeyin; "unzurnâ/bize bak, bizimle ilgilen" deyin ve onu dinleyin…"* denilerek sözü eğip bükerek dolambaçlı yollarla peygambere hakaret etmek isteyen yahudilerin durumuna düşmemeleri için ikaz edilmektedirler. Ardından da Ehl-i kitabın niyet ve çabaları hakkında bilgiler verilerek onların tuzaklarına düşmemeleri için uyarılmaktadırlar..

"Ey îmân edenler! Sabır ve namazla (Allah'tan) yardım isteyin. Şüphesiz Allah sabredenlerle beraberdir."[658] hitabıyla zorluklar karşısında sabır, namaz ve duâ ile Allah'a yönelmek suretiyle O'nun rahmet ve merhametini celbedecek şeylere işaret edilmektedir.

"Ey îmân edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz ve helâl olanlarından yiyin, eğer sadece O'na kulluk ediyorsanız, Allah'a şükredin."[659] hitabıyla sahabe, haram ve haksız kazanç bulaşmamış temiz rızıklarla beslenmesi yönünde uyarılmaktadır.

"Ey îmân edenler! Öldürülenler hakkında kısas size farz kılındı…"[660] âyetiyle Medine ortamında can güvenliğinin sağlanabilmesi için sahabeye yasal sorumluluklar yüklenmektedir.

Yine Allah'a imanlarının en büyük ispatı durumundaki namaz eylemi yanında *"Ey îmân edenler! Sizden öncekilere farz kılındığı gibi sizin üzerinize de oruç tutmak*

---

[657] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 452.
[658] Bakara, 2/153.
[659] Bakara, 2/172.
[660] Bakara, 2/178.

farz kılındı…" buyrularak oruç ibadeti de emredilmiştir.[661] 184-187. âyetlerde de bu ibadetin teferruatıyla ilgili bilgiler verilmektedir.

2.8.2.2. Sahabeye Dolaylı Olarak Hitap Eden Âyetler

Bâzı âyetlerde de "Ey îmân edenler!" formunda olduğu gibi direkt hitaplar kullanılmayıp bildirilecek olan hükümler emir veya nehiy yoluyla belirtilmektedir.

75-78. âyetlerde sahabîlere yönelik olarak *"Şimdi siz bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz?"* buyrularak Yahudilerin münafıkça tutumları ile ilgili olarak Allâh Teâlâ'nın uyarı ve ikâzlarda bulunduğunu, onlar hakkında sahabeyi bilgilendirdiğini görüyoruz.

188. âyette *"Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin…"* sözüyle sahabe arasında haksız kazanç elde etmek isteyenler uyarılmaktadır.

189. âyette *"Sana hilâl halindeki ayları sorarlar. De ki:…"* sorusunu soranlar sahabe olduğu için kendilerine âyetle cevap verilen muhatap da sahabedir.

"Size savaş açanlarla siz de Allah yolunda savaşın…"[662]; *"Onları yakaladığınız yerde öldürün…"*[663]; *"Fitne kalmayıp, din de yalnızca Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın!.."*[664]; *"Allah yolunda mallarınızı harcayın…"*[665] âyetleri sahabeyi düşmanlarına karşı cihad hususunda cesaretlendirmekte, onlara hicretten sonra ilk olarak savaşta düşmanlarını öldürme yetkisi vermektedir. Ayrıca savaş hazırlıkları için mallarını infak etme yolunda teşvik edilmektedir.

196-203. âyetlerde sahabe hacc ve umre ibadeti ile emrolunmakta, bu ibadetlerin yapılış biçimleri hakkında bilgi verilmektedir.

"Ey îmân edenler! Hepiniz barış ve güvenliğe (İslam'a) bütünüyle girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır."[666] buyrularak sahabe içerisinde Yahudilikten İslam'a geçip de Kur'ân'ın belirlediği ibâdî yükümlülüklere ek olarak Tevrât'ın bildirdiği dînî ritüelleri birlikte yaşamak suretiyle daha takvâ bir yaşam arzulayan kimseler uyarılmakta, hak da olsa İslam'ın herhangi bir dinle mezcedilerek sentezlenemeyeceği uyarısında bulunulmaktadır.[667]

---

[661] Bakara, 2/183.
[662] Bakara, 2/190.
[663] Bakara, 2/191.
[664] Bakara, 2/193.
[665] Bakara, 2/195.
[666] Bakara, 2/208.
[667] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 599-600.

Yine ashâb, *"Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?..."*[668] âyetiyle hicretten sonra müşriklerle yaşanan savaşlarda çektikleri sıkıntılardan dolayı bunalmış[669] ve Hz. Peygamber'e gelerek sitemlerde bulunmuşlardı. Bu âyetle önceki devirlerde yaşayan Mü'minlerin de benzer sıkıntılarla karşılaştıkları hatırlatılarak, sabretmeleri telkin edilip İslam dâvâsının sonunun hayırla neticeleneceği müjdesi verilmiştir.

"Savaş hoşunuza gitmediği halde size farz kılındı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allâh bilir, siz bilmezsiniz."[670] âyeti sahabeye arzulamadıkları halde kendilerini yurtlarından eden düşmanları ile hesaplaşmalarının Allah tarafından farz kılındığını, bundan artık kaçışın olmadığını bildirmektedir.

Allâh Teâlâ sûre içerisinde zaman zaman sahabenin geleneksel anlamda alışkın oldukları sosyal yaşamına da çeki düzen vermekte, bildirdiği emir ve kurallarla bazı sınırlamalar getirip eğitirken, yanlışlarına müdahale edip doğru yaşam biçimini göstermektedir. Müşrik ve kâfir kadınlarla evlilik yasağı,[671] âdet halinde eşleriyle ilişki yasağı[672] bunlardan bazılarıdır.

224. âyetle başlayıp 241. âyete kadar devam eden bölümde eşlerine yaklaşmamaya yemin eden (îlâ uygulayan) sahabîlerin durumu ve ne şekilde hareket edecekleri, boşanmış kadınların iddeti, Allah'ın rızâsına uygun boşama usûlü, doğan çocukların emzirilme usûlü, kocası ölen kadınların iddeti ve tekrar evlenme arzusunda olan kadınların ne şekilde hareket etmeleri gerektiği, boşanmış kadınların nafakası gibi pek çok âile hukukunu ilgilendiren husus sahabeye açıklanmış ve karara bağlanmıştır.

261-274. âyetlerde mallarını Allah yolunda sarfedenlerin durumu sahabeye infaka özendirici bir tarzda örneklendirilerek kimlere ne şekilde infakta bulunulacağı bildirilmekte, sahabe arasında sosyal dengenin sağlanması için aralarında olması gereken duyarlılığa işaret edilmektedir. Ayrıca savaş gibi zorluk zamanlarında infak noktasında daha fazla duyarlı olunması gerektiği bildirilmektedir.

275-279. âyetlerde Mü'minlere faiz kesinlikle yasaklanarak 280-281. âyetlerle borçlulara müsâmaha göstermek gerektiği ve böyle güzel bir davranışın ödülünün âhirette çok büyük olduğu belirtilerek borçlulara müsâmahalı davranmaya teşvik

---

668 Bakara, 2/214.
669 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 636; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 340; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 379; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 245; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 68-69.
670 Bakara, 2/216.
671 Bakara, 2/221.
672 Bakara, 2/223.

edilmektedirler. Alışverişlerde ve borçlanmalarda alıcı ve satıcının mağdur edilmemeleri için 282-284. âyetlerde alım satım usûlleri gösterilerek sahabe arasında yaşanacak toplumsal problemlerin önüne geçilmekte ve gelecek çağlara ışık tutacak evrensel çözüm yolları kayıt altına alınmaktadır.

Son olarak 285 ve 286. âyetlerde sahabeye, sûre içerisinde kendilerine yüklenen emir ve yasakları uygulama noktasında yüklenen sorumluluğun, kendi kaldırabilecekleri tâkatin üstünde olmadığı bildirilerek her zaman Allâh'a yönelip O'na dayanarak, hayatın zorlandıkları safhalarında Allah'ın desteğine müracaat etmeleri gerektiği, O'nun yardım ve rahmetinin sürekli kendisine yönelenlerle birlikte olduğu çok kuvvetli bir üslûpla vurgulanmaktadır.

2.9. Yahudi ve Hıristiyanlara Hitap Eden Âyetler

Kur'ân, kendisinden önceki vahyi doğrulaştırdığını, onlardaki bilgileri düzelttiğini/مصدقا لما بين يديه sık sık hatırlatmış,[673] beraberinde onların üzerinde, müheymin olduğunu da vurgulamıştır.[674] "Müheymin" kelimesi Kur'ân'da iki yerde geçmektedir. Mâide Sûresi'ndeki Kur'ân için kullanılırken Haşr Sûresi'nde[675] Allah için kullanılmaktadır. Müheymin kelimesi Kur'ân için mü'temen/önceki kitaplar üzerinde kendisine itimat edilen, musaddik/önceki kitaplardaki bilgileri düzelten, hâfız/o kitaplardaki bilgileri muhafaza eden, rakîb/bu bilgileri kontrol eden anlamlarına gelmektedir.[676] Buradan yola çıkarak Kur'ân'ın, kendisinden önceki ilâhî kitapları kontrol eden, içindeki yanlış bilgileri düzelten, doğrusunu ortaya koyan bir niteliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Hz. Peygamber ve Mü'minler Medine'ye hicret ettiklerinde bura halkının çoğunluğunu müşrik Araplar (6000 kişi kadar), onlara yakın bir miktarını yahudiler (4000 kişi kadar) ve az bir miktarını da Hıristiyanlar (50 kişi kadar) teşkil ediyordu.[677] Vahyin şahıslar, ortam, zaman, zemin ve şartları gözeterek nâzil olması münasebetiyle Müslümanların Ehl-i Kitap ile olan ilişkilerinin başladığı andan itibaren onlar hakkında da âyetler indi. Medine ortamının nüfus olarak büyük ve etkin çoğunluğunu Yahudiler teşkil ettiği için üzerinde çalıştığımız Bakara Sûresi'nin âyetlerini tahlile geçtiğimizde görüleceği gibi, sûrenin âyetlerinden pek çoğunun direkt veya dolaylı olarak Yahudiler

---

673 Âl-i İmrân, 3/3; Mâide, 5/48.
674 Mâide, 5/48.
675 Haşr, 59/23.
676 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 176-177; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 293.
677 Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitap ile İlişkileri*, s. 18.

hakkında nâzil olduğu anlaşılacaktır. Hz. Peygamber'in hicretiyle birlikte civar şehirlerdeki farklı din mensuplarının dikkâtini çekmiş, zaman zaman bilhassa Hıristiyanlar gruplar halinde çok defa yeni dîni ve peygamberini tanımak maksadıyla Medine'ye gelerek ziyaretlerde bulunmuşlardır. Hem Medineli hem de ziyarete gelen Hıristiyanlar ve Yahudiler bu görüşmelerde bazı zamanlarda birarada bulunarak tartışmalara neden olmuşlardır. Bu tartışmalarla ilgili de sûre içerisinde bazı âyetler nazil olmuştur.

Müfessirler Bakara Sûresi içerisinde 40-141. âyetlerin yahudiler hakkında indiği konusunda hemfikirdirler. Ancak yapmış olduğumuz çalışmada biz sadece bu âyetlerin değil, Mü'minler hakkında nazil olduğu belirtilen pek çok âyetin daha Yahudiler ve Hıristiyanlar hakkında nâzil olduğunu tespit ettik.

Bakara Sûresi'nin başındaki ilk 20 âyet hakkında müfessirlerin ekserîsi ilk 5 âyetin Mü'minler, sonraki 2 âyetin kâfirler ve 13 âyetin münafıklar hakkında nâzil olduğunu beyân etmişlerdir.[678] Ancak biz, yapmış olduğumuz incelemelerde bu âyetlerle ilgili olarak nakledilen rivayetlerden, Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları, Selmân-ı Fârisî gibi Yahudi veya Hıristiyan iken sonradan Müslüman olmuş kimseler hakkında nâzil olduğu sonucuna ulaştık. Tefsir literatüründe bunu belirten müfessirler de bulunmaktadır.[679] İlk 5 âyet Ehl-i kitaptan îmân edenleri vasfederken, sonraki iki âyet Ehl-i kitâbın münafıklarını, sonraki 13 âyet de onların içerisinde müşriklerle işbirliği yaparak çeşitli entrikalara giren münafıklar hakkında nâzil olmuştur.

Yer yer vurguladığımız gibi burada unutulmaması gereken husus; "nüzûl sebebinin hususiyeti hükmün umûmiyetine engel teşkil etmez" prensibi fehvâsınca âyetlerin bu ümmetin Mü'min, kâfir ve münafıklarını da kapsadığı gerçeğidir. Bu yönde belirtilen görüşleri de tefsir bâbından yapılmış açıklamalar olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Hâl böyle olunca 21-22. âyetlerde bildirilen *"Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki takvâya erenlerden olasınız."* sözünün muhatabı Mukâtil'in beyânı doğrultusunda[680] Ehl-i kitabtır.

"Eğer kulumuza indirdiğimiz (Kur'ân)dan şüphede iseniz, haydi onun benzeri bir sûre getirin..." sözüyle başlayan 23-24. âyetlerin muhatabı yine yahudilerdir.[681]

---

[678] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 245-246; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 70; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 23-24; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.

[679] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 35; Zemahşerî, *Keşşâf* I, 39; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 39-40; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 195-196; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 172.

[680] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 93.

25-29. âyetlerde bildirilen *"Şüphesiz Allâh, bir sivrisineği ve onun da ötesinde bir varlığı misâl getirmekten çekinmez…"* sözü üzerine bu âyetle alay edenler ve haklarında diğer âyetlerin inişine sebep olanlar müşrikler ve yahudiler olarak bildirilmektedir.[682] O gün yahudilerin müşriklerle teşrîk-i mesâî içerisinde hareket ettikleri düşünülünce, siyâk sibâk bağlantısı da göz önünde bulundurulduğunda bu kanaat pek de tutarsız görülmemektedir.

Aradaki 30-39. âyetlerde zikredilen Âdem kıssası'nın kimlere hitabettiği konusunda Zeccâc, *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"* sözünü esas alarak bu sözün Ehl-i kitap için, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletini tespit eden bir delil olduğunu ileri sürer.[683] Çünkü Hz. Âdem'in yaratılışı, Allah Tealâ'nın meleklere Âdem'e secde emri ile ilgili olayı Ehl-i kitap biliyorlardı. Fakat Araplar bu bilgiye sahip değillerdi. Hz. Peygamberin bu bilgiyi insanlara duyurmuş olması, onun risâletini ispat eden bir delildir. Sonuç olarak Âdem kıssası da içerisindeki Allâh'ın emrine karşı meleklerin teslimiyeti, İblis'in emre muhalefet etmesi ve inadı; ardından yasak ağaçla imtihan edilen Âdem'in hataya düşmesi ve bu hatasından tevbeye yönelmesi hep Ehl-i kitaba yönelik, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğine karşı çıkmayıp teslimiyet göstermelerini telkin eder niteliktedir. İkinci plânda da Mü'minler için farklı mesajlar sunmaktadır.

Bundan sonra 40-141. âyete kadar *"Ey İsrailoğulları"* hitabıyla başlayan, müfessirlerin de belirtmiş oldukları, âyetlerin ifadelerinden de rahatça anlaşılan İsrailoğulları'nı muhatap alan bölüm yer almaktadır. Bu bölümde Allah Teâlâ tarafından İsrailoğulları'na verilen nimetler hatırlatılarak Allah'a verdikleri teslimiyet sözünü yerine getirmeleri, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Kur'ân'ın rehberliğine tâbî olmaları istenmekte, bu konuda geçmiş atalarının düştüğü yanlışlara onların düşmemeleri çeşitli örneklerle sunulmaktadır.

170. âyette zikredilen *"Onlara: "Allâh'ın indirdiğine uyun" denildiği zaman onlar; "Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız." dediler. Peki ya ataları bir şey anlamayan, doğruyu bulamayan kimseler olsa da mı uyacaklar?"* ifadeleri hakkındaki rivayetler doğrultusunda[684] 170-173. âyetler hep yahudiler hakkında inmiştir. Taberî âyetin siyâk sibâkıyla bağlantısını göz önünde bulundurarak

---

[681] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 93.
[682] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 95; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 423; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 26; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 12-13; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 224.
[683] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 108.
[684] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 42; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 88-89.

171. âyette kullanılan teşbihle yahudilerin kastedilmiş olduğu görüşünü tercih eder. Çünkü öncesindeki ve sonrasındaki âyetlerde yahudilerden bahsedilirken örneklemede sözün başkasına çevrilmesi pek uygun görülmemektedir. Bu örneğin de yahudilerin durumuyla bağlantılı şekilde değerlendirilmesi âyetlerin akışıyla daha uyumlu ve doğru bir yaklaşım olur.[685]

174-176. âyetlerde bildirilen *"Allâh'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip de onu az bir paha ile değiştirenler…"* ve *"Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete karşılık da azabı satın almış kimseler…"* ve *"kitapta ayrılığa düşenler"* yine yahudilerdir.[686]

Görüldüğü üzere sûre içerisinde direkt veya dolaylı olarak neredeyse baştan itibaren 176. âyete kadar Ehl-i kitap ve bilhassa yahudiler hakkında, onlarla ilintili olarak âyetler nâzil olmuştur. Bu âyetlerde Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları, Selmân-ı Fârisî gibi samimi olarak İslamiyet'i tercih edenler örnek şahsiyetler olarak gösterilip övgüyle ve cennet müjdelenerek yâdedilirken, vahye karşı önyargılı ve art niyetli tavırlar ortaya koyanlar kınanmakta, yer yer azabla tehdit edilmektedirler. Bu şekilde bir taraftan da Müslümanların Kur'ân'a ve dînî değerlere karşı yaklaşım ve tavırlarına yönelik göndermelerde bulunulmaktadır. Bu üslûp, Kur'ân'ın genel anlamda âyetleri sunarken uygulamış olduğu bir yöntemdir.

177. âyetten itibaren uzunca bir şekilde âyetler silsilesiyle hitap Mü'minlere yönelerek onlara ibadetlerle ve muâmelâtla ilgili hususlarda direktifler sunuluyor. 246-251. âyetlerde İsrailoğulları'ndan bir örnekle Tâlût ve Câlût kıssası anlatılarak Tevrât içerisinde de anlatılan, Yahudilerin bilgi dağarcığında olan onların saygı duydukları ahid sandığı hakkında bilgi verilmek suretiyle; 260. âyette Hz. İbrâhim'in ölüleri Allâh'ın nasıl dirilttiğini sorgulaması ele alınmak suretiyle sûrenin sonuna kadar ara ara Ehl-i kitabın dikkâtleri çekiliyor. Kur'ân vermiş olduğu bu örneklerle bir taraftan Medine ve çevresindeki Yahudilere ikaz ve göndermeler yaparken diğer yandan Mü'minlere, İsrailoğulları'nın geçmiş dönemde yaptıkları yanlışlara düşmemeleri, kitaba, peygambere ve dînî değerlere karşı duyarlı olunması gerektiği mesajını vermektedir.

---

[685] Taberî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 50-51.

[686] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 316-317; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 184; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 52; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 666; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 27-28; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, I, 282-283.

BÖLÜM III

BAKARA SÛRESİ 1-177. ÂYETLER'İN NÜZÛL SEBEPLERİNİN TESPİTİ VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ

Bakara Sûresini farklı bakış açılarıyla çok değişik bölümlere ayırmak mümkündür. Esbâb-ı nüzûlü göz önünde bulundurmadan konu bazlı değerlendirmeyle îmân edenler, kâfir ve münafıklardan bahseden 1-20. âyetler mukaddime; insanları tevhid, îmân ve sâlih amel yoluna dâvet eden ve her türlü fitne ve fesattan sakındıran 21-167. âyetler birinci bölüm; takvâ konusunun pekiştirilerek şükür yollarının gösterildiği ve namaz, oruç, zekât ve haccdan bahseden 168-207. âyetler ikinci bölüm; insanları İslam'a dâvet eden, savaş, aile hukuku ve sosyal, siyâsî ve ekonomik konuların yer aldığı 208-284. âyetler üçüncü bölüm ve 285-286. âyetlerin yer aldığı duâ ve sonuç bölümü şeklinde bir ayrım yapılabilir.

Ancak biz, araştırmamızın seyri süresince Bakara Sûresi'ni genel anlamda nüzûle muhatap olan kişiler yönüyle iki kısma ayırmayı uygun gördük. 1-177. âyetler ekseriyetle İsrailoğulları hakkında nâzil olan âyetleri kapsamaktadır. Bu âyetlerde Medine Yahudileri'ne bir takım ikaz ve uyarılarda bulunulurken Mü'minler geçmiş dönemde İsrailoğulları'nın düştüğü yanlışlara düşmekten sakındırılmakta, sahih ve samimi olarak îmân etmeye dâvet edilirken namaz, oruç ve hacc gibi şükür yolları gösterilerek sâlih ameller işlemeye teşvik edilmektedirler.

3.1. 1-20. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Bakara Sûresinin ilk bölümünü teşkil eden 20 âyet, inanç bakımından insanları tasnif etmekte ve onlarla ilgili hususiyetleri bizlere sunmaktadır. Îmân, küfür ve nifak konularını içeren bu bölümle ilgili rivayetleri üç başlık altında inceleyebiliriz. Sûrenin âyetleri her ne kadar farklı zaman dilimlerinde nâzil olup tevkîfen bazen önce nâzil olanlar sonraya, sonra nâzil olanlar önceye alınmış olsalar da İzzet Derveze, sûrenin başındaki ilk âyetlerin Medine döneminin ilk nâzil olan âyetleri olduğunu belirtir.[687] Esbab-ı nüzul kapsamında yapmış olduğumuz incelemelerde biz de eldeki verilerin aynı kanaati oluşturduğunu söyleyebiliriz. Âyetler arasındaki konu bütünlüğü, üslup ve âhenk bu âyet grubunun aynı zaman diliminde veya yakın zaman aralıklarıyla birbiri ardınca nâzil olduğu kanaati uyandırmaktadır.

[687] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 123.

3.1.1. Îmân ve Takvâ sahipleri

1. Elif, Lâm, Mîm. 2. Bu kitap (Kur'ân); onda aslâ şüphe yoktur. O, muttakiler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir. 3. Onlar ğayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar. 4. Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene imân ederler; âhiret gününe de kesinkes inanırlar. 5. İşte onlar, Rabb'lerinden gelen bir hidâyet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de ancak onlardır.

Bu âyetlerin nüzûl sebebi olarak kaynaklarımızda farklı rivayetler zikredilmektedir.

1. Mukâtil b. Süleyman'ın senedsiz olarak naklettiğine göre, Rasûlullâh (s.a.v.) Ka′b b. Eşref ve Ka′b b. Üseyd'i İslam'a dâvet ettiğinde, onu yalanlamak için: "Allah Teâlâ Hz. Mûsa'dan sonra hiçbir kitap indirmedi ki!" demeleri üzerine hemen peşinden Allah Teâlâ onların bu sözü hakkında *"Elif, Lâm, Mîm. Bu kitap.."* âyetlerini indirdi (فأنزل الله).[688]

2. Yine Mukâtil, herhangi bir rivayet zinciri belirtmeksizin Bakara Sûresi'nin başından dört âyetin[689] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbı olan muhâcir ve ensâr hakkında indiğini (نزلتا فى أصحاب النبى صلى الله عليه وسلم);[690] bunu takip eden iki âyetin Arap müşrikleri hakkında, sonraki on üç âyetin de Tevrât ehlinden münafıklar hakkında indiğini (نزل فى…) söylemektedir.[691]

3. Taberî, Mâverdi (ö. 450/1058) ve Vâhidî'nin farklı sened zincirleriyle[692] Mücâhid'den (ö. 103/721) naklettiklerine göre: Bakara sûresinin başlangıcında yer alan dört âyet Mü'minlerin vasıfları, sonraki iki âyet kâfirlerin vasıfları ve peşinden gelen on üç âyet de genel anlamda münafıklar hakkındadır.[693]

---

[688] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 81.

[689] Burada "dört âyet" sözüyle elimizdeki mushaf numaralandırmalarına göre ilk beş âyet anlaşılmalıdır. Zîrâ hurûfu mukattaa'ların sûrede müstakil bir âyet olup olmaması hususunda ulemâ ihtilaf etmiştir. Cumhûr kıraat âlimlerinin tercihi, hurûfu mukattaaların kendisinden sonraki âyetin bir parçası olduğu yönündedir. Kûfe kurrâsı ise bir kısmını müstakil birer âyet sayarken, diğer bir kısmını da kendisinden sonraki âyetin bir parçası olarak kabul etmişlerdir. (İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 218)

[690] Burada Mukâtil, Lokman Sûresi 1-5. âyetlerin de aynı anlamda olduğunu kastederek "Her iki âyet de" şeklinde tesniye olarak bu ifadeyi kullanmıştır.

[691] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 88.

[692] Taberî bunu, Muhammed b. Amr b. Abbâs el-Bâhilî, Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled, Îsâ b. Meymûn el-Mekkî, Abdullâh b. Ebî Nüceyh ve o da Mücâhid senediyle rivâyet etmiştir. Mâverdî sened zikretmeden sadece İbn ebî Nüceyh'in Mücâhid'den naklettiğini belirtir. Vâhidî ise Ebû Osmân es-Sekafî ez-Za'ferânî, Ebû Amr b. Matar, Ca'fer b. Muhammed b. Leys, Ebû Huzeyfe, Şibl, İbn ebî Nüceyh ve o da Mücâhid senediyle rivâyet etmiştir.

[693] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tefsîri Âyi'l-Kur'ân,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, I, 245-246; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn,* thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz, I, 70; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 23-24; ayrıca bkz., rivâyetin başında "Feryâbî ve İbn Cerîr

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Bu rivayetler doğrultusunda Bakara Sûresi'nin ilk beş âyetinin kimler hakkında indiği ile ilgili olarak üç farklı yaklaşımın bulunduğunu görmekteyiz:

a) Yahudilerin önde gelen liderlerine cevap olarak inmiştir.

b) Hz. Peygamber'in ashâbı olan muhâcir ve ensâr hakkında inmiştir.

c) Genel anlamda bütün mü'minler hakkında inmiştir.

Rivayetleri esbâb-ı nüzûl açısından değerlendirdiğimizde, birinci rivayetin Mukâtil b. Süleyman tarafından zikredildiğini görüyoruz. Mukâtil b. Süleyman, tefsir ulemâsı indinde olumlu ve olumsuz farklı değerlendirmelerle anılmıştır. Lehinde ve aleyhinde pek çok söz sarfedilen Mukâtil'in tefsirinin daha çok hadis usûlü açısından isnada gereken ehemmiyeti vermemesi, iki râvîyi birbirine karıştırması ve hadis yönünden ihmalkârlığı, bir de İsrâiliyatı çokça barındırması cihetiyle tenkid edildiğini görmekteyiz. Bu tenkidlerin de onun, yaşamış olduğu devirlerde cârî olan, isnada yeterli derecede önem verilmemesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bunların haricinde ulemâ, Mukâtil'in tefsirini kaynak olarak kullanmış ve ona bu yönüyle itimad etmişlerdir.[694]

Mukâtil'in birinci rivayetini değerlendirmeye geçecek olursak; rivayet, ifade kalıbı bakımından nüzûl sebebine uygun ibareler (فأنزل الله) barındırmaktadır. Ancak sened zincirinin bulunmaması bu rivayeti sened temelli nüzûl sebebi kriterleri açısından bir delil olmaktan çıkarmaktadır.

Her ne kadar bu böyle olsa da bazı müfessirlerin, Mukâtil'in bu rivayetini ihsâs edecek te'villerde bulunduğunu görmekteyiz. Meselâ Râzî "ذلك الكتاب / Bu kitap …" ifadesinin tefsirinde şunları söylemektedir: "Allah Teâlâ bu ifade ile İsrailoğulları'nı muhatap almaktadır. Çünkü Bakara Sûresi Medeni'dir ve sûrenin ekseriyeti İsrailoğulları'na karşılık vermek üzere nâzil olmuştur. Hz. Mûsâ ve Hz. İsa, İsrailoğulları'nı, Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed'i (s.a.v.) peygamber olarak göndereceğinden ve ona bir kitap indireceğinden haberdar etmişlerdi. Allah Teâlâ da "Bu kitap…" sözüyle, "geçmiş peygamberlerin haber verdiği ve Allah Teâlâ'nın Hz.

Mücâhid'den tahrîc ettiler ki…" eki ile Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, thrc. ve thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2006, s. 11.

694 Bkz., İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *AÜİFD*, I, sayı: 21, 1973, s. 5-6; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 282-283; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*. DİB yay., Ankara 1987, I, 196-197; I, 218-219; Kamil Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD*, Ankara, 1992, XXXII, s. 184; Hatice Arpaguş, "Haşvî Temâyülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği", *MÜİFD*, XLIII (2012/2), s. 85; Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, s. 135; Mehmet Tozluyurt, "Mukâtil b. Süleyman'ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi", *BOZİFDER*, 14, 14 (2018/14), s. 275-299.

İsmâil'in soyundan gelen peygambere gönderecek olduğu kitap, işte bu kitaptır" anlamını kastetmektedir."[695]

Yine Râzî, *"Onlar ki, ğayba îmân ederler."* sözünün, ister daha önce Hz. Mûsâ ve Hz. Îsâ'ya inansın ister inanmasın, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) îmân eden herkesi kapsama noktasında umumi bir anlam taşıdığını belirtir. Ayrıca *"... muttakîler için hidâyet rehberidir; ki onlar ğayba inanırlar..."* sözüyle Müslümanları şereflendirdikten sonra peşinden *"Onlar ki, sana ve senden önce indirilenlere îmân ederler."* sözüyle de Abdullâh b. Selâm ve benzerleri gibi sonradan Müslüman olan Ehl-i kitâbı taltîf eder, demektedir.[696] Zemahşerî'nin ve sonrasındaki diğer müfessirlerin de aynı kanaate sahip olduklarını görmekteyiz.[697]

Said Havva bu âyetlerle ilgili olarak bazı müfessirlerin, burada iki grup insanın kastedilmiş olduğunu, bunlardan birincisinin herhangi bir semavî dine mensup değilken Kur'ân'a îmân eden kimseleri kapsadığını, *"Onlar ki ğayba îmân ederler, namazı kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden infak ederler."* buyruğunun bu kimselerden bahsettiğini belirtir. İkinci kısmın ise önceleri semavî bir dine mensup iken daha sonra Kur'ân'a îmân eden kimseleri kapsadığını, *"Onlar sana indirilene de senden önce indirilenlere de inanırlar ve onlar âhirete de yakînen inanırlar."* buyruğunun da bunlardan söz ettiğini belirtir.[698]

Görüldüğü üzere Zemahşerî ve Râzî, Bakara Sûresi'nin ilk beş âyetini tefsir ederken, Mukâtil'in rivayeti doğrultusunda sanki "Yahûdiler'e bir cevap olmak üzere bu âyetler indirilmiştir." şeklinde te'villerde bulunmaktadırlar. Bu da onların bu âyetleri Yahudiler hakkında inmiş âyetler olarak değerlendirdiğini çağrıştırmaktadır. Said Havva da aynı minval üzere bu âyetleri Ehl-i kitaba yönelik olarak açıklayan müfessirlerin bulunduğundan bahsetmektedir.

İkinci rivayet yine Mukâtil'e âittir. Bu rivayetin de sened zinciri bulunmamaktadır. Mukâtil'in tefsirinde bu türden rivayetlere sıkça rastlanmaktadır. Esbâb-ı nüzûlde bu tür rivayetler delil olarak kabul edilmezler. Aynı zamanda ifade kalıbı bakımından (...فی نزل) sözünün kullanılmış olması, bu rivayetin nüzûl sebebi değeri taşıyabileceği gibi, daha ziyâde tefsir kapsamında zikredilmiş olduğunu ortaya

---

[695] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 14.
[696] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 35.
[697] Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, thrc. ve thk. Halîl Me'mûn Şîhâ, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2009, I, 39; Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz. I, 39-40; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 195-196.
[698] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, trc. M. Beşir Eryarsoy, Şamil Yay., İstanbul, 1989, I, 94.

koymaktadır. Nitekim sonraki devir müfessirlerinin bu yönde te'villerde bulunmak suretiyle âyeti yorumladıklarını görmekteyiz.

Üçüncü şıkta yer alan Taberî ve Vâhidî'nin rivayetlerinin her ikisi de tâbiînden Mücâhid'e dayanmaktadır. Bu sebeple maktû haber[699] olarak rivayet edilmiştir. İfâde kalıbı olarak yine (نزل فی…) kullanılmıştır. Dolayısı ile bu rivayet, âyetin nüzûl sebebini belirtebileceği gibi daha çok tefsir bâbından bilgiler taşıyan bir belge hüviyetindedir. Bu rivayetin de sonraki devir müfessirleri tarafından tefsirde tercih edildiğini görmekteyiz.

Taberî bu rivayetle ilgili olarak dört âyetin de Mü'minlerle alâkalı olduğunu söyleyen görüşün âyetin te'vîline en uygun görüş olduğunu, bu görüşte olanların beyân ettiği delilleri daha kuvvetli bulduğunu belirtir. Ayrıca "Sonra gelen âyetlerde kâfirlerin, kalpleri mühürlenen ve açıkça kâfir olanlar ve îmân ettiklerini söyledikleri halde îmân etmeyenler/münafıklar şeklinde iki kısma ayrılmaları, Mü'minlerin de iki kısım olduğunu gösteren bir delildir." demektedir.[700]

İbn Kesîr, Taberî'nin aktardığı görüşleri serdettikten sonra bunların en doğrusunun Sevrî'nin (ö. 161/778) ismi belirtilmeyen bir şahıstan, onun da Mücâhid'den (ö. 103/721) naklettiği görüş olduğunu belirtir. Sevrî'nin bu rivayetini birçok kişinin Ebû Necîh tarîki ile Mücâhid'den naklettiğini söyler. Buna göre "Bakara Sûresi'nin ilk dört âyeti Mü'minler'in, sonraki iki âyeti kâfirlerin ve on üç âyeti de münafıkların vasıflarına dair inmiştir. Bu ilk dört âyet Arap, acem, Ehl-i kitap, insan ve cin olsun bu vasıflarla nitelenen her Mü'mini kapsamaktadır. Bu sıfatlardan her biri, diğeri olmadan eksik kalır. Dolayısı ile biri diğerini gerektiren ve onunla birlikte şart olan bir özellik taşır. Ğayba îmân, namaz kılmak ve zekat vermek ancak Rasûlullâh'ın (s.a.v.)getirmiş olduğu hakikatler ile önceki peygamberlerin tümünün getirmiş olduğu hakikatlere îmân etmekle ve aynı zamanda âhirete de kesin olarak inanmakla geçerli olur."[701]

Mukâtil'den sonraki müfessirler genelde bahsi geçen tüm görüşlere yer vererek te'vilde bulunmuşlardır. Bir örnek olmak üzere İbn Atıyye (ö. 541/1147) bütün görüşleri kısaca özetleyerek şunları söyler: "Te'vîl ehli, bu âyetlerle kimin kastedildiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bakara sûresinin 2 ve 3. âyetleri ile ilgili olarak tüm

---

[699] İsnâdı tâbiînde -bazı ulemâya göre tâbiîn ve etbâu't-tâbiînde son bulan ve onların söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olan haberlere maktû hadîs veya maktû haber denilmiştir. (Suphi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Istılahları*, trc.: M. Yaşar Kandemir, DİB Yay., Ankara 1981, s. 176-177; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul 2015, s. 104; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 163-164; Mehmet Efendioğlu, "Maktû", *DİA*, XXVII, 457-458)

[700] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 246-247.

[701] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 272-273.

Mü'minler, Ehl-i kitâbın Mü'minleri ve Araplar'ın içerisinden İslam'ı seçip Mü'min olanlar kastedildiği ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. 4 ve 5. âyetler ise Abdullâh b. Selâm gibi Ehl-i kitâbın Mü'minleri hakkında inmiştir."[702] Kurtubî'de de aynı yaklaşımı görmek mümkündür.[703] Bilhassa 4. âyetin Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları gibi Ehl-i kitaptan Müslüman olanlar veya genel olarak tüm Mü'minler hakkında indiği konusunda neredeyse bütün müfessirler müttefiktir.[704]

Tefsir noktasında Taberî ve İbn Kesîr'in yapmış olduğu açıklamalar tüm bu görüşlerin hepsini kapsayacak biçimde ve doyurucu niteliktedir. Ancak âyetlerin asıl nüzûl sebebini tespit noktasında bizlere bazı ipuçları verse de sonuç olarak yetersiz kalmaktadır. Kanaatimizce Bakara sûresinin ilk yirmi âyeti arasında çok kuvvetli bir bağlantı bulunmaktadır. Sıra ile îmân, küfür ve nifak konularına yer veren bu âyetler, muhtemelen aynı zaman diliminde inmiş olmalıdırlar. "Nüzûl sebebinin hususîliği, hükmün umumiliğine mânî olmaz"[705] prensibince tefsir cihetiyle farklı yorumlar yapılmış olsa da sûrenin devâmında yer alan 40. âyetten itibaren İsrailoğulları'ndan bahseden ve uzunca bir bölüm teşkil eden yüz küsür âyet, bu sûrenin başlangıç kısmından itibaren Hz. Peygamber ile Yahudiler arasında cereyan eden bir olay üzerine nâzil olduğu hissi uyandırmaktadır. Dolayısı ile bu da Mukâtil'in naklettiği ilk rivayeti destekleyici niteliktedir. Mukâtil her ne kadar sened zikretmemiş olsa da naklettiği rivayet, âyetin bağlamıyla, siyerle ve ulemânın izahlarıyla uyum arz etmektedir. Bu nedenle sadece senedi olmadığı için bir rivayeti reddetmenin çok da isabetli bir yöntem olmadığı anlaşılmaktadır.

3.1.2. İnatçı Nankör ve İnkârcılar

6. Küfre saplananlara gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar. 7. Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır.

---

[702] Ebû Muhammed Abdulhak İbn Atıyye el-Endelusî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdullâh b. İbrâhim vd., İdâratu'ş-Şuûni'l-İslâmiyye-Devletu Katar, Katar 2007, I, 107-108.

[703] Bkz., Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 275-278.

[704] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 88; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 253; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 70; Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslâmî, nşr. Züheyr Şâviş, Beyrut 1984, I, 26; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 39; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 237; Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, I, 421.

[705] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 33; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 85.

1. Mukâtil'in senedsiz olarak, Semerkandî'nin (ö. 373/983) de Kelbî'den rivayetine göre; Yahudi liderlerden Ebû Yâsir b. Ahtab[706] Bakara Sûresi'nin ilk beş âyetini işittiği zaman kardeşi Cüdey b. Ahtab'a 'Muhammed'den, Allah Teâlâ'nın Mûsâ b. İmrân'a indirdiği sözlere benzer sözler işittim' dedi. Cüdey kardeşine: 'Acele etme, bu işi bir araştıralım' dedi. Ahtab'ın oğulları Ebû Yâsir ve Cüdey, Ka′b b. Eşref, Ka′b b. Üseyd, Mâlik b. es-Sayf, Huyey b. Ahtab, Şâir Saîd b. Amr, Ebû Lübâbe b. Amr ve Yahudilerin eşrâfından oluşan bir grup bu işi üstlenerek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzuruna girdiler. *"Elif lâm mîm", "Elif lâm mîm sâd"* gibi hurûfu mukatta'a hakkında ebced hesâbı[707] yaparak bu ümmetin ömrünü belirleme amacıyla bazı sorular sordular. Verilen cevaplar hoşlarına gitmedi. Cüdey: "Biz senin sözüne inanmıyoruz. Söylediklerinden kafamız karıştı, hangisini esas alacağımızı, hangisine tâbî olacağımızı bilemedik. Şayet böyle olmasaydı sana tâbî olabilirdik" dedi. Sonra da huzurdan çıktılar.[708] Semerkandî'deki rivayete göre bu hadisenin peşinden *"Küfre saplananlara gelince…"* âyeti nâzil oldu (فنزلت).[709]

2. Mukâtil, herhangi bir sened vermeksizin bu iki âyetin Arap müşrikler hakkında indiğini (نزلتا فی) söyler.[710] Semerkandî, Mukâtil'in görüşünü de aktararak Arap müşrikler ile kastedilenlerin Utbe b. Rabî'a, Şeybe b. Rabî'a, Ebû Cehil ve diğerleri gibi Kureyş'in önde gelen liderleri olduğunu belirtir.[711]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Yukarıda zikrettiğimiz birinci görüşle ilgili olarak Semerkandî ve Taberî'nin rivayetlerine göre "Küfre saplananlar" sözü ile Yahudilerin içerisindeki Hz. Peygamber'in dâvetini ve onun peygamberliğini reddeden Yahudiler ve onların liderleri kastedilmektedir. İbn Hişâm yukarıdaki rivayeti destekleyecek mahiyette bu âyetlerin, hakkı bile bile yalanlamalarından dolayı Yahudilerin ahbârı/din adamları hakkında nâzil

---

[706] Bu şahsın Huyey b. Ahtab'ın kardeşi olup olmadığı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Kelbî, Ebû Yâsir ile Huyey'in kardeş olmadıklarını söyler. (Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî/Bahru'l-Ulûm,* thk. Ali Muhammed Muavviz vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, I, 92)

[707] Arap yazısı hakkında bilgi ve klasik kaynaklarda, alfabedeki harflerin önceleri "et-tertîbü'l-ebcedî" denilen sıralamada düzenlenmiş oldukları ifade edilmekte; dînî metinlerde ise bu tertibin başlangıcı Hz. Âdem'e kadar çıkarılmaktadır. Hz. Peygamber devrinde de kullanılan ebced tertîbi, Emevî Halifesi Abdulmelik b. Mervân zamanında (685-705) değiştirilerek yerine Nasr b. Âsım ile Yahyâ b. Ya'mer el-Udvânî'nin hazırladıkları birbirine benzer harflerin ardarda sıralanması esasına dayanan bugünkü "hurûfu'l-hecâ" tertîbi getirilmiştir. (Mustafa İsmet Uzun, "Ebced", *DİA*, X, 68)

[708] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 84-87; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 221; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 281; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 257-258.

[709] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 91-92.

[710] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 87-88.

[711] Semerkandî, *Tefsîr*, I, 91.

olduğunu belirtir.[712] Taberî de İkrime veya Saîd b. Cübeyr kanalıyla İbn Abbâs'tan bu iki âyetin Rasûlullâh (s.a.v.) devrinde Medine civârında bulunan Yahudiler hakkında indiğini (نزلت فی) söyler. Çünkü bu Yahudiler, Hz. Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğunu ve tüm insanlara gönderildiğini bildikleri halde onu yalanlamışlar ve peygamberliğini inkâr etmişlerdi. Dolayısı ile bu âyetler de onları kınamak ve azarlamak için inmiştir.[713]

İkinci görüşle ilgili olarak Taberî bunları destekeleyecek mahiyette, Rabî' b. Enes'den rivayetle, bu iki âyetin Bedir gününde öldürülen bölük komutanları hakkında indiğini (نزلت فی) belirtir.[714] Mukâtil ve Taberî'nin rivayetlerine göre bu âyetler Ebû Cehil, Utbe b. Rabî'a ve Şeybe b. Rabî'a gibi Mekke'nin önde gelen müşrikleri hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber'in risâletinin önünde inatçı bir engel olarak duran bu şahıslar ise Bedir savaşında öldürülmüştür.

Vâhidî yukarıdaki iki görüşe de yer vererek Dahhâk'tan bu âyetlerle Ebû Cehil ve onun ailesinden beş kişinin; Kelbî'den naklen de Yahudilerin kastedilmiş olduğunu söyler.[715]

İbnu'l-Cevzî, yukarıdaki rivayetleri özetler mahiyette herhangi bir sened belirtme ihtiyacı duymadan bu iki âyetle ilgili olarak dört kavlin bulunduğunu belirtir ve bunları şu şekilde sıralar:

1) Ebu'l-Âliye'nin tercihine göre bu âyetler bölük komutanları hakkında nâzil olmuştur.

2) Dahhâk'ın belirttiğine göre bu âyetler Ebû Cehil ve onun ev halkından beş kişi hakkında nâzil olmuştur.

3) İbn Sâib'e göre ise Yahudilerden bir grup hakkında nâzil olmuştur. Huyey b. Ahtab da bunlardandır.

4) Ebû Cehil, Ebû Tâlib ve Ebû Leheb gibi Müslüman olmayan müşrik Araplar hakkında nâzil olmuştur.[716] İbnu'l-Cevzî'nin İslam'a karşı muannid ve aşırı derecede İslam'a ve bu dînin peygamberine karşı kin ve nefret besleyen kâfirler içerisinde Ebû Tâlib'i de zikretmesi oldukça mânidardır. Kanaatimce İbnu'l-Cevzî, Ebû Tâlib'in son

[712] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 172.
[713] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 258; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.
[714] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 259; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl,* s. 11; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,* I, 281.
[715] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 25.
[716] Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, El-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1984, thk. ve nşr. Züheyr eş-Şâviş, I, 27.

nefesinde Müslüman olarak can verdiğine dair kamu vicdânındaki hüsnü niyetin yanlışlığını ince bir üslup ile ifade etmek maksadıyla onu da zikretmiş olabilir.

İbnu'l-Cevzî'nin sıralamasındaki 1, 2 ve 4. sırada yer alan kimseler İslam geldiğinde ona cephe alıp, ona karşı direnen, şiddetle dâvete karşı çıkan, Arapların içerisindeki müşrik olan kimselerdir. Dolayısı ile bunları "Araplardan müşrik olanlar" başlığı altında değerlendirecek olursak risâleti reddeden Yahudi liderlerle birlikte bizim yaptığımız ikili gruplandırma sonucunu çıkarabiliriz.

Bu âyetlerin Yahudiler hakkında indiği görüşü ile ilgili olarak, Semerkandî'nin rivayetinin başında sened zincirinin bulunmaması, nüzûl sebebi olarak bu rivayeti zayıflatmaktadır.

Taberî'nin, Semerkandî'nin rivayetini destekleyecek mahiyette İbn Abbâs'tan yapmış olduğu rivayet ise ifade kalıbı olarak ihtimal bildirmektedir. Dolayısı ile nüzûl sebebinden ziyâde tefsire işâret eden bir özellik taşımaktadır. İbn Hişâm da sîretinde "Yahudiler hakkında inen âyetler" başlığı altında, bu âyetlerin ahbâr-ı Yehûd/Yahudi alimler hakkında indiğini belirterek[717] bu görüşü desteklemektedir.

Bu âyetlerin, bölük komutanları hakkında indiğine dair Taberî'nin Rabî' b. Enes'ten (ö. 139-140/757) yapmış olduğu rivayet ise maktû özellik taşır. İfâde kalıbı olarak ihtimal belirttiğinden nüzûl sebebinden ziyâde tefsire işâret eder durumdadır. Tarihlendirme bölümünde daha geniş olarak izâh edeceğimiz üzere, bu âyet grubunun hicretin hemen başlangıcında nâzil olduğu düşünüldüğünde, âyetlerin Bedir savaşındaki müşrik liderlerle ilişkilendirilmesi bizim bu rivayeti tefsirî bir yorum olarak değerlendirme düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Vâhidî'nin Dahhâk b. Müzâhim'den (ö. 105/723) aktardığı rivayet ise tamamen tefsir mahiyetinde yapılmış bir yorum olup nüzûl sebebi açısından bir değer taşımamaktadır. Suyûtî ise her iki görüşe de eserinde yer vererek herhangi bir tercih ortaya koymamıştır.[718] Mustafa Öztürk, "Küfre saplananlar…" diye sözü edilen kimselerin kâfirlikleri küfr-i inâdî kategorisindedir ki bunlar Bakara Sûresi 159. âyete de konu olan Yahudi din adamlarından başkası olmasa gerektir, şeklinde aynı yönde te'vilde bulunmaktadır.[719]

Görüldüğü üzere temel kaynaklardaki bazı rivayetler, teknik bakımdan âyetlerin nüzûl sebebini ortaya koyabilmek için yeterli değildir. Ancak âyetin anlaşılmasını kolaylaştıracak tefsirî bir değer taşıdıklarını söyleyebiliriz. Bununla birlikte her ne kadar

[717] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 172.
[718] Bkz., Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.
[719] Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, I, 454.

zayıf veya herhangi bir senede dayanmadan te'vil olarak belirtilmiş bile olsa, birbirini destekleyen farklı rivayetleri bir araya getirdiğimizde nüzûl sebebi olarak birinci görüşü destekleyecek bir kanaat hâsıl olmaktadır.

İlk olarak; Taberî, farklı te'villerin içerisinde âyete en uygun olanın Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime/veya Saîd b. Cübeyr ve onun da İbn Abbâs'tan naklettiği te'vîl olduğunu belirten[720] bir tercihte bulunur.

İkinci olarak; Semerkandî *Bahru'l-Ulûm*'da, henüz Hz. Peygamber ile evlenmemiş olan Safiyye bnt. Huyey'in rivayetini de içeren şu te'vilde bulunur: "Şüphesiz bu âyet hususiyet belirtir, umumi değildir. Bu âyetle ancak inkârcılıkları sâbit olmuş olan bazı kâfirler kastedilmektedir. Nitekim Safiyye bnt. Huyey b. Ahtab şöyle söylemiştir: "Babam ve amcam Rasûlullâh'ın (s.a.v.)yanından döndüler. Amcam babama dedi ki: 'Bu adam hakkında ne düşünüyorsun?' O da: 'Şüphesiz o bir peygamberdir', dedi. Amcam: 'Peki ona tâbî olma konusunda ne düşünüyorsun?' dedi. Babam da: 'Ben kesinlikle ona tâbî olmayacağım ve hayatımın sonuna kadar ona düşmanlık yapacağım!' dedi." İşte kendileri hakkında, hakikat belli olmuşken îmân etmeyen bu kimselerin durumu ile ilgili olarak bu âyet nâzil oldu.[721] İşte Semerkandî'nin, eşi olması münasebetiyle Hz. Peygamber ile ve kızı olması münasebetiyle de Huyey b. Ahtab ile yakınlığından dolayı Hz. Safiyye'den nakletmiş olduğu rivayet, âyetin nüzûlü ile direkt alâkadar görünmektedir.

Üçüncü olarak; İbn Hişâm sîretinde, Taberî de İkrime veya Saîd b. Cübeyr senediyle İbn Abbâs'tan diğer bir rivayet daha aktarır. Buna göre Bakara Sûresi'nin başından itibaren yüzüncü âyete kadar olan bölüm, isimleri, nesepleri belli olan ahbâr-ı Yehûd ile Evs ve Hazrec'in münafıkları hakkında inmiştir.[722]

Tüm bu rivayetleri değerlendirdiğimizde, ilk bölümdeki beş âyetle ilgili olarak da belirttiğimiz gibi, bu âyetlerin Hz. Peygamber'in bir Yahudi hey'eti ile karşılıklı münâzaraları sonunda indiği kanaati kuvvetle hâsıl olmaktadır. Bu hey'etin de muhtemelen Hz. Safiyye'nin, babası ve amcası öncülüğünde oluşmuş olan bir grup olma ihtimali çok yüksektir.

---

[720] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* I, 259-260.
[721] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 92.
[722] İbn Hişâm, *Sîret,* II, 170; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 258; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili,* I, 216-217.

3.1.3. Münafıklar

8. İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde 'Allah'a ve âhiret gününe inandık' derler. 9. Bunlar Allah'ı ve Mü'minleri aldatmaya çalışırlar. Halbuki onlar ancak kendilerini aldatırlar da bunun farkında değillerdir. 10. Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle onlar için elem verici bir azap vardır. 11. Bunlara 'Yeryüzünde fesat çıkarmayın' denildiği zaman, 'Biz ancak ıslah edicileriz' derler. 12. Şunu bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir, fakat anlamazlar. 13. Onlara, 'İnsanların îmân ettiği gibi siz de îmân edin' denildiğinde, 'Biz de o beyinsizlerin îmân ettiği gibi mi îmân edelim!' derler. İyi bilin ki asıl beyinsizler kendileridir, fakat bilmezler. 14. Îmân edenlerle karşılaştıkları zaman, 'inandık' derler. Fakat şeytanlarıyla (elebaşları ile) başbaşa kaldıklarında, 'şüphesiz biz sizinle beraberiz. Biz onlarla (Mü'minlerle) sadece alay ediyoruz, derler. 15. Gerçekte Allah onlarla alay eder de (alaylarından dolayı onları cezalandırır), azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir. 16. İşte onlar hidâyete karşılık dalâleti satın almış kimselerdir. Bu yüzden ticâretleri onlara kâr sağlamamış ve sonuçta doğru yolu bulamamışlardır. 17. Onların durumu, (geceleyin) ateş yakan kimsenin durumuna benzer. O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı sırada, Allah hemen onların aydınlığını yok eder de onları göremez bir şekilde karanlıklar içinde bırakıverir. 18. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler ve kördürler. Artık (hakka) dönmezler. 19. Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla yıldırım seslerinden dolayı parmaklarını kulakların atıkarlar. Halbuki Allah kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır. 20. Şimşek neredeyse gözlerini alıverecek. Önlerini her aydınlatışında, ışığında yürürler. Karanlık çökünce de oldukları yerde dikilip kalırlar. Allah dileseydi onların işitme ve görme duyularını giderirdi. Şüphesiz Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.

Bu âyetlerle ilgili olarak nüzûl sebebi şartlarına uyabilecek birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. Semerkandî'nin 13. âyetle ilgili olarak zikretmiş olduğu Kelbî, Ebû Sâlih, ve onun da İbn Abbâs'tan rivayetine göre bu âyet Yahudilerin durumu hakkında nâzil olmuştur (نزلت فی). *"Kendilerine"*, yâni Yahudilere; *"Siz de insanların îmân ettiği gibi*

îmân edin denildiğinde…" sözünde îmân edenlerle Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları kastedilmiştir.[723]

2. Mukâtil ve Semerkandî 14. âyetle ilgili olarak sened zikretmeksizin bu âyetin Abdullâh b. Übey b. Selûl, Mu'teb b. Kuşeyr, Cedd b. Kays ve diğer münafıklar hakkında nâzil olduğunu belirtir. Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali münafıklardan bir topluluğa rastladılar. Abdullâh b. Übey arkadaşlarına şöyle dedi: "Bakın! Şu câhilleri sizin başınızdan nasıl savuşturacağım? Onlarla nasıl konuştuğuma bir bakın." Ardından Hz. Ebûbekir'in elini tuttu ve: "Merhaba ey Temîmoğullarının efendisi ve mağaradaki iki kişinin ikincisi ve O'nun yoldaşı! O'nun ümmetinin seçkini! Allah Rasûlü için canını ve malını ortaya koyan kişi!" Sonra Hz. Ömer'in elini tuttu ve ona şöyle söyledi: "Merhaba Adiyyoğulları'nın efendisi! Allah Teâlâ'nın emirlerinde en kuvvetli olan! Canını ve malını Allah Rasûlü için ortaya koyan!" Daha sonra da Hz. Ali'nin elini tuttu ve: "Merhaba ey Rasûlullâh'tan sonra Hâşimoğulları'nın efendisi! Ey canını ve kanını Allah Rasûlü için fedâ eden, hicret için yarışan!" Bunun üzerine Hz. Ali: "Allah'tan kork ey Abdullâh, münafıklık yapma! Çünkü münafıklar Allah'ın yaratıklarının en şerlisidirler" dedi.[724] Abdullâh b. Übey de: "Niçin böyle söylüyorsun? İşte benim inancım da sizin inancınız gibidir, onayladığım şeyler de sizin onayladığınız şeyler gibidir" dedi ve sonra da ayrılıp gittiler. Sonrasında Abdullâh arkadaşlarına şöyle söyledi: "Bunları sizin başınızdan nasıl da def ettim?" Arkadaşları da onu güzel sözlerle övdüler. Onlardan ayrıldıktan sonra Hz. Ebubekir, Ömer ve Ali, Hz. Peygamber'e geldiler ve Abdullah'ın söylediklerini haber verdiler. İşte bu olayların peşinden bu âyetler nâzil oldu (Semerkandî'de فنزلت)/(Mukâtil'de فأنزل الله على نبيه şeklindedir).[725]

3. Semerkandî'nin, Muâviye b. Talha, Ali b. Ebî Talha ve onunda Abdullâh b. Abbâs'tan rivayetine göre, 17. âyette zikredilen "ateş yakan kimseler" sözünün Medîne civârında bulunan Yahudilerin durumu hakkında indiğini söyler (نزلت هذه الأية فى).[726]

4. Taberî, Mâverdi (ö. 450/1058) ve Vâhidî'nin farklı sened zincirleriyle[727] Mücâhid'den naklettiklerine göre: Bakara sûresinin başlangıcında yer alan dört âyet

[723] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 96.
[724] Mukâtil'e göre bu sözü Hz. Ömer söylemiştir. (bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 90)
[725] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 89-90; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 97.
[726] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 98.
[727] Taberî bunu, Muhammed b. Amr b. Abbâs el-Bâhilî, Ebû Âsım ed-Dehhâk b. Mahled, Îsâ b. Meymûn el-Mekkî, Abdullâh b. Ebî Nüceyh ve o da Mücâhid senediyle rivâyet etmiştir. Mâverdî sened zikretmeden sadece İbn ebî Nüceyh'in Mücâhid'den naklettiğini belirtir. Vâhidî ise Ebû Osmân es-Sekafî ez-Za'ferânî, Ebû Amr b. Matar, Ca'fer b. Muhammed b. Leys, Ebû Huzeyfe, Şibl, İbn ebî Nüceyh ve o da Mücâhid senediyle rivâyet etmiştir.

mü'minlerin vasıfları, sonraki iki âyet kâfirlerin vasıfları ve peşinden gelen on üç âyet de münafıklar hakkındadır.[728]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Bu rivayetlerin ilk üçünde âyetlerin nüzûlüne sebep olarak Yahudilerin önde gelen liderlerinin kastedilmiş olduğunu görüyoruz. Bir taraftan Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları gibi îmân eden Yahudiler taltif edildiği gibi, îmân etmeyenler de kınanmakta ve tehdit edilmektedir. Dördüncü rivayet ise Bakara Sûresi'nin 8-20. âyetlerinin mutlak anlamda münafıklar hakkında indiğini belirtmektedir.

İlk rivayette geçen (نزلت فی) sözü, bu rivayetin nüzûl sebebini belirtmekle birlikte daha ziyâde tefsir için kullanıldığını göstermektedir. Vâhidî'nin zikrettiği senedde yer alan Muhammed b. Mervân es-Süddî hakkında İbn Hibbân, sözlerinin yazılmasının helâl görülmediğini, sözlerinden hüküm çıkarmak için değil ama itibar için rivayette bulunulabileceğini söyler.[729] İbn Ebî Hâtim ise onun güvenilir olmadığını (leyse bi sika), kezzâb ve metrüku'l-hadis olduğunu[730] belirtir.[731] Dolayısı ile bu değerlendirmelere göre Süddî'nin sözlerine itibar edilmez ve rivayetleri nakledilemez.

Ancak burada bahsi geçen Muhammed b. Mervân es-Süddî, tefsirde meşhur olan Süddî el-Kebîr değildir. Müfessir olan Süddî'nin tam adı İsmail b. Abdirrahman b. Ebî Kerîme es-Süddî'dir ve "Süddî el-Kebîr" olarak anılmaktadır. Rivayetin senedindeki şahıs ise Süddî el-Kebîr'in kız kardeşinin oğludur ve "Süddî es-Sağîr" olarak bilinmektedir.[732]

Kelbî de aynı şekilde yalancılıkla itham edilmiştir ve asıl ismi Muhammed b. es-Sâib'tir. Hz. Ali'nin ölmediğini söyleyen Sebeiyye mezhebine mensup bir şahıstır. Atıyye el-Avfî onu Ebû Saîd el-Hudrî zannedilmesi için Ebû Saîd diye

---

[728] Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tefsîri Âyi'l-Kur'ân*, I, 245-246; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 70; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 23-24; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.

[729] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefî, Dâru's-Sumey'î, Riyad, 2000, II, 298.

[730] "Leyse bi sika" lafzıyla nitelenen râvînin hadisi, düşük mertebede olmakla birlikte itibar için yazılabilir. "Kezzâb", çok yalan söyleyen demektir. Böyle bir râvînin hadîsi ittifakla terk edilir. "Metrûk", hadisine güven olmaz, terk edilir demektir. Kezzâb ve metrûk ifadeleri cerhin en aşağı derecesini ifade için kullanılır. (Recep Gül, "Hadîs İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri", *AÜİFD*, Erzurum, 2015, sayı: 43, s. 368; Talat Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 55-56)

[731] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Mısır, 1953, VIII, 86.

[732] Bkz., Nurullah Denizer, "Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 2017, sayı: 17/1, s. 6.

künyelendirmiştir.[733] Fuad Sezgin ise Kelbî'nin tefsirinin İbn Abbâs'a dayandığını ve rivayetlerinin zayıf olduğunu belirtmekle yetinir.[734]

Burada Sâlih olarak zikredilen ancak Vâhidî'nin diğer bir çok rivayetinde asıl ismi Bâzâm Ebû Sâlih olarak belirtilen kişi (bu rivayette bir yazım hatası yapılmış olması muhtemeldir), Hz. Ali'nin kızkardeşi Ümmühânî'nin kölesidir. İşitmediği halde İbn Abbâs'tan rivayetlerde bulunmuştur. Doğru düzgün Kur'ân okumasını bilmediği halde tefsire yönelmiş ve hadis ehli onu daîfu'l-hadis[735] olarak nitelendirmiştir.[736] Dolayısıyla isnad zincirindeki râvîlerin cerh edilmiş olması bu rivayeti nüzûl sebebi olarak değerlendirmeden çıkarmaktadır.

İkinci rivayette her ne kadar Mukâtil ve Semerkandî sened zikretmemişse de Vâhidî isnad zinciri zikrederek bunu takviye etmiştir. Vâhidî bu rivayeti Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, Şeybe b. Muhammed, Ali b. Muhammed b. Kurra, Ahmed b. Muhammed b. Nasr, Yûsuf b. Bilâl, Muhammed b. Mervân, Kelbî ve Sâlih senediyle İbn Abbâs'tan nakleder. Vâhidî'nin rivayetinde Hz. Osman'ın bahsi geçmez.[737] Semerkandî'nin فنزلت, Mukâtil'in de فأنزل الله على نبيه ifadelerini kullanmaları bu rivayeti nüzûl sebebi kapsamında değerlendirmeyi kuvvetlendirmektedir. Bu rivayeti teknik anlamda incelediğimizde ise farklı bir durumla karşılaşmaktayız. Suyûtî, eserinde Vâhidî'nin rivayetine yer verir ancak bu senedin çürük olduğunu, zira senedde yer alan ve Muhammed b. Mervân diye isimlendirilen Süddî es-Sağîr ile Kelbî'nin kezzâb/çok yalancı olduğunu, Ebû Sâlih'in de zayıf râvîlerden olduğunu belirtir.[738] Zira senedde yer alan Muhammed b. Mervân es-Süddî, Kelbî ve Ebû Sâlih hakkında İbn Ebî Hâtim ve İbn Hibbân'ın cerh ifadeleri kullandığını daha önce zikretmiştik. Dolayısı ile bu isnad, güvenilir değildir. Sonuç olarak teknik bakımdan nüzûl sebebi anlamında bu rivayetler hiçbir değer taşımamaktadır.

İzzet Derveze ise her üç sahabînin rivayete konu edinilmesinden yola çıkarak bu rivayetin kesinlikle uydurma olduğunu, muhtemelen bunun da Hz. Ali'nin, münafıkça davranışları kolaylıkla sezebildiğini vurgulamak maksadıyla yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca bu âyetlerin bütün münafıklar hakkında, inananların yanında

---

[733] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265.

[734] Fuad Muhammed Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, Arapça trc. Mahmûd Fehmi Hicâzî, thr. Arafe Mustafa-Saîd Abdurrahîm, nşr. İdâratu's-Sekâfeti ve'n-Neşri bi'l-Câmiati Medina, Riyâd 1991, I, 80.

[735] "Daîfu'l-Hadîs" terimi cerh için kullanılan lafızlardandır. Güvenilemeyecek derecede zayıf bir durumu ifade etmek için kullanılır. Bu râvîlerin rivâyeti, itibar için kullanılabilir. (Talat Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 56; Recep Emin Gül, "Hadîs İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri", s. 367)

[736] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210.

[737] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 25.

[738] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.

şöyle ve kendi yandaşlarının yanında böyle davranmaları şeklinde genel karakteristik yapılarıyla ilgili genel bir niteliği gözler önüne serdiğine dair kanaat belirtmektedir.[739]

Üçüncü rivayette kullanılan ifade kalıbı (نزلت هذه الأية فى), bu rivayeti daha çok tefsir anlamında düşündürmektedir. Ayrıca Ali b. Ebî Talha'nın kendi şeyhini atlayarak[740] İbn Abbâs'tan nakilde bulunması bu senedi munkatı'[741] hâle getirmiştir.

Mücâhid'den nakledilen dördüncü rivayet ise tâbiînde son bulduğundan maktû bir senedle rivayet edilmiştir. Aynı zamanda kullanılan ifade kalıbı bunu daha çok tefsir kapsamında düşündürmektedir.

Klasik tefsir kaynaklarımızda bu rivayetlerin haricinde onları destekleyici mahiyette te'viller de yapılmıştır:

a) Bu âyetlerde Yahudi münafıkların kastedildiğini destekleyen te'viller

Mâverdî bu âyetlerle Allah Rasûlünü ve Mü'minleri aldatan, o dönemde mevcut olan münafıkların kastedildiğini belirtir.[742] Semerkandî bu münafıkların Abdullâh b. Übey b. Selûl, Mu'teb b. Kuşeyr,[743] Cedd b. Kays ve onlara tâbî olan Yahudi dostları olduğunu söyler. Bu âyetler aynı zamanda kalp ile tasdik olmaksızın yalnızca sözle îmânın geçersiz olduğuna delil teşkil etmektedir, demektedir.[744] Mukâtil bu isimleri Yahudi Ehl-i kitap münafıklar olarak kaydeder.[745] Râzî de Abdullâh b. Abbâs'ın tercihi olarak bu âyetlerin Ehl-i kitâbın münafıkları hakkında indiğini belirterek aynı isimleri zikreder. Bu şahısların mü'minler ile karşılaştıklarında îmân ve tasdik sözleri söylediklerini ve Allah Rasûlü'nün vasıflarını kendi kitaplarında bulduklarını belirttiklerini, birbirleriyle başbaşa kaldıklarında da aksini söylediklerini zikreder.[746]

14. âyette zikredilen *"Şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarında.."* sözünü açıklarken Dahhâk ve Kelbî, bu şeytanların Yahudi kâhinler olduğunu belirtir.[747] Bu kâhinler

---

[739] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 138-139.

[740] Münekkidler Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbas'a ulaşmasının mümkün olamayacağını, ve mutlaka kendisi ile İbn Abbâs arasında tâbiînden bir şahsın bulunması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Zehebî bu râvînin Mücâhid olduğunu söylemiştir. (İsmail Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha", *DİA*, II, 386)

[741] Munkatı'; isnâdında sahabeye varmadan önce bir veya peşpeşe olmamak şartıyla birden fazla râvîsi düşen, yahut senedinin baş taraıfndan bir veya birkaç râvîsi atlanan veya senedi hiç zikredilmeyen hadis olarak isimlendirilir. (Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 139; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 116; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 75; Mehmet Efendioğlu, "Munkatı'", *DİA*, XXXII, 12)

[742] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 73-76.

[743] Mukâtil bu ismi "Muğîs b. Kuşeyr" olarak verir. Ayrıca Hâris b. Amr'ı ile Amr b. Zeyd'in isimlerini de zikreder. (Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 89)

[744] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 94.

[745] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 89.

[746] Fahruddî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 67.

[747] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 35.

Medine'nin farklı yerlerinde bulunuyorlardı ve mutlaka bir şeytanla işbirliği içerisinde hareket ederlerdi. Bunlardan Ka'b b. Eşref Medine'de, Ebû Berde el-Eslemî Süleymoğulları yurdunda, Ebû Sevdâ Şam'da, Abdüddâr Cüheyne'de ve Avf b. Mâlik de Esedoğulları yurdunda bulunuyordu.[748]

İbn Hişâm 11. âyette geçen *"Onlara 'yeryüzünde fesat çıkarmayın' denildiği zaman, 'biz ancak ıslah edicileriz' derler."* sözünü açıklarken burada "Biz ancak Mü'minlerle Ehl-i kitabın arasını ıslâh ediyoruz, demek istediler" demektedir.[749] İbn Hişâm bunu senedsiz, te'vil olarak naklederken Taberî aynı te'vîli İbn Abbâs'a dayandırarak çok sık kullandığı sened zinciri olan Abd b. Humeyd, Seleme b. Fadl, Muhammed b. İshâk, Zeyd b. Sâbit'in kölesi Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr rivayetiyle nakleder.[750] İbn Hişâm'ın da bu senedde zikredilen, hocası İbn İshâk'tan aldığı bilinmektedir.

Semerkandî *"Ateş yakan kimse"* sözüyle de karanlık bir gecede vahşî hayvanlardan korktuğu için ateş yakan ve böylelikle yırtıcı hayvanlardan emin olup kurtulan kimsenin durumu kastedilmektedir, der. İşte Medine civârında oturan Yahudiler, henüz Hz. Peygamber ortaya çıkmadan önce bir peygamber bekliyorlardı. Müşrik düşmanlarıyla savaştıkları zaman bu peygamberin ismini söyleyerek Allah'tan kendilerine zafer vermesini istiyorlardı. "Yâ Rabbî! Senin peygamberinin hakkı için bize zafer nasîb et!" diyorlardı. Rasûlullâh (s.a.v.) risâletle görevlendirilip Medine'ye geldiğinde ise O'na karşı kıskançlık gösterdiler. O'nu yalanladılar ve inkâr ettiler. Böylece ateşleri söndü ve küfür karanlıkları içerisinde kalıverdiler.[751]

Sami Kılınçlı'nın bu konudaki müstakil çalışması konunun daha net anlaşılmasını sağlamakta ve zihinlerde farklı bir ufuk oluşturmaktadır. Kılınçlı araştırmasının sonucu olarak, Bakara Sûresi'nin ilk yüz âyetiyle ilgili bilgilere dayanarak temel İslamî kaynaklarda nifak hareketinin Abdullâh b. Übey tarafından başladığı yönündeki yaygın anlayışın yanlış olduğunu belirtmekte, bu ön kabul sebebiyle âyetlerin anlam değişimine uğradığı ve ayrıca Medine'de yaşanan sürecin doğru anlaşılmadığı uyarısında bulunmaktadır. Kılınçlı şöyle devam eder: "Yahudi münafıkların çoğunluğunun, alimlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Tevrat'ta Hz. Peygamber'le ilgili anlatılanları bildikleri için İslam'a girmeleri ve bu bilgileri halka açıklamaları gereken alimler dînî, sosyal ve ekonomik imkânlarını kaybetmeyi göze

[748] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 97.
[749] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 172.
[750] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 299-300.
[751] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 98.

alamadıkları için hakikatleri açıklayıp açıklamamak ve İslam'a girip girmemek konularında kararsız kalmışlardı. Alimlerin kendilerine göre bu kararsızlığı aşmak ve İslam hakkında şüphe tohumlarını ekmek için münafıklaştıkları söylenebilir. Bazı Yahudilerin casusluk amacıyla Mü'min gözükerek sahabîlerle birlikte Hz. Peygamber'i dinledikleri ve İslam'a düşmanlıkta kullanmaları için Hz. Peygamber'in sözlerini Yahudilere ulaştırdıkları görülmektedir."[752]

Bu görüşlerin tamamı, her ne kadar nüzûl sebebi olarak belirtilen rivayetler teknik anlamda oldukça zayıf durumda kalsalar da bir sonraki âyet gruplarında bildirilen Yahudilerle ilgili konularla örtüşmektedir. O günkü yaşanan şartlar göz önüne alındığında rivayetlerde belirtilen Müslümanlarla Yahudiler arasındaki hadiselerin yaşanmış olması muhtemel gözükmektedir. Buradan yola çıkarak, tefsir rivayetlerini sadece senedine bakılarak reddetmenin, tam anlamıyla güvenilir, sağlam bir usûl olmadığını söyleyebiliriz. Bu sebeple rivayetleri âyetlerin bağlamı ve sîret kaynakları ışığında değerlendirmenin daha tutarlı ve isâbetli bir yaklaşım olduğu anlaşılmaktadır.

b) Mutlak anlamda münafıkların kastedildiği ile ilgili te'viller

Taberî Muhammed b. Humeyd, Seleme, Muhammed b. İshâk, Zeyd b. Sâbit'in kölesi Muhammed b. ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs senediyle bu âyetlerle Evs ve Hazrec kabilesinden münafık olanlar ve onlarla birlikte iş tutanların kastedildiğini söylemektedir.[753]

Yine Taberî Muhammed b. Amr el-Bâhilî, Ebû Âsım, Îsâ b. Meymûn, Abdullâh b. ebî Necîh senediyle Mücâhid'den bu âyetten itibaren 13 âyetin (mutlak sûrette) münafıkları vasfettiğini, söyler.[754] Buhârî'nin rivayetine göre Mücâhid şeytanların, onların münafıklardan ve müşriklerden olan arkadaşları olduğunu belirtir.[755] Bununla da kötülük işleme konusunda reisleri ve liderleri olan arkadaşlarını kastetmiştir.[756]

Bu münafıkların Hz. Peygamber devrinde yaşayan münafıklar mı yoksa daha sonra ortaya çıkacak bir zümre mi olduğu ile ilgili olarak da farklı bir yaklaşım bulunmaktadır. İbn Abbâs, âyetlerin nüzûlü dönemindeki münafıklarla ilgili olarak nâzil olduğunu belirtmiştir.[757] Taberî, mevcut görüşleri değerlendirerek bu âyetlerle ilgili

[752] Sami Kılınçlı, "Tefsirlerin Genelinde Dikkât Edilmeyen Bir Konu Olarak Yahudi Münâfıklar", *Fırat Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, 26:1 (2021), ss. 1-22, s. 19.
[753] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 275.
[754] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 276.
[755] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 2.
[756] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XIII, 17.
[757] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 74.

olarak yapılan en güzel te'vîlin Rasûlullâh'ın (s.a.v.)yaşadığı devirde, ashâbı arasında yaşayan münafıklar olduğu ve bu âyetlerin onlar hakkında indiği yönünde kanaat belirtir. Müfessirlerin ekseriyeti de bu hususta icmâ etmişlerdir, der. Ve bu görüşün, doğruluğu konusunda hakkında herhangi bir delil bulunmayan, aslı astarı ve benzeri olmayan görüşlerden daha uygun bir te'vil olduğunu belirtir.[758]

İbn Kesîr'e göre münafıkların sıfatları Medeni sûrelerde inen âyetlerde açıklanmıştır. Çünkü Mekke'de münafıklık yoktu. Tam tersine insanlardan bir kısmı, içinden inandığı halde istemeyerek de olsa kendilerini kâfirmiş gibi gösteriyorlardı. Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiği zaman orada cahiliye devrinde putperest olan, Evs ve Hazrec kabileleri ile Yahudiler vardı. Yahudiler Evs ve Hazreç kabilesi ile ittifak antlaşması yapmışlardı. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde Evs ve Hazrec kabilelerinden Müslüman olanlar oldu ve bunlar ensârı teşkil ettiler. Hicretten önce Evs ve Hazreç kabilelerinin efendisi ve lideri Abdullâh b. Übey b. Selûl'u tam da kendilerine kral yapmayı kararlaştırmışlardı ki Evs ve Hazrec Müslüman oldular ve onu kral yapmaktan vazgeçtiler. Bundan dolayı içinde İslam'a ve Müslümanlara karşı kin ve nefret duyguları belirdi. Bedir Savaşı Müslümanlar lehine neticelenince de İbn Selûl: "Bu iş artık bitti" diyerek İslam'a girdiğini açıkladı. Kendisiyle beraber Ehl-i kitaptan kendi tâifesinden olan Yahudilerden daha başka Müslüman olanlar da oldu. Böylelikle bundan sonra Medine halkı ve çevresinde bulunan Arap kabileler arasında nifak hareketi başlamış oldu. Muhacirlerin içerisinde ise münafık hiçbir kimse yoktu. Çünkü onlardan zorla hicret eden bir kimse bulunmuyordu. Tam tersine malını, evlâdını, arâzisini terk ederek âhiret yurdu karşılığında Allah için hicret etmişlerdi."[759]

3.1.4. 1-20. Âyetler Genel Değerlendirme

Bu rivayetlerin ilk üçünde âyetlerin nüzûlüne sebep olarak Yahudilerin önde gelen liderlerinin kastedilmiş olduğunu görüyoruz. Bir taraftan Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları gibi îmân eden Yahudiler taltif edilmekte, îmân etmeyenler de kınanmakta ve tehdit edilmektedir. Dördüncü rivayet ise Bakara Sûresi'nin 8-20. âyetlerinin mutlak anlamda münafıklar hakkında indiğini belirtmektedir.

Şimdiye kadarki rivayetler ışığında âyetlerin nüzûlüne gerekçe olarak belirleyebileceğimiz kuvvetli bir rivayet bulunmadığını söyleyebiliriz. İsnad zincirinin zikredilmemesi veya seneddeki zayıflıklar, ayrıca konuyla ilişkilendirilen olayların

[758] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 298.
[759] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 282.

farklı kaynaklarda birbirleriyle çelişkili şekilde rivayet edilmiş olması teknik anlamda nüzûl sebebi için tespiti imkânsız kılmaktadır.

Asıl itibarı ile nüzûl sebebiyle ilgili rivayetlerin hiçbiri göz önüne alınmadan da âyetlerin zâhiri ile ilgili te'vilde bulunabilmek mümkün gözükmektedir. Tefsir açısından Mücâhid'in rivayetinde de belirtildiği gibi, ilk beş âyetin Mü'minlerin vasıfları ile; altı ve yedinci âyetlerin kendisini îmâna tamamen kapatmış, vahye ve İslam'a karşı önyargılı ve inançsızlığında kararlı tüm kâfirlerin durumları ile; sonraki âyetlerin de yirminci âyete kadar nüzûlü dönemindeki ve sonraki dönemlerdeki münafıkların durumlarını ve vasıflarını belirlemek amacıyla indirildiğini söyleyebiliriz.

İbn Kesîr'in yapmış olduğu açıklama aslında bizlere Medine ve civârında bulunan Yahudilerle münafıkların arasındaki sıkı ilişkiyi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yahudilerle himâye ve çeşitli işbirliği antlaşmaları bulunan Evs ve Hazrec kabilesine mensup bazı kimseler, menfaat ilişkileri ve daha başka nedenlerle İslam'ı benimsemedikleri halde İslam'ın güç kazanmasıyla birlikte kendi inançlarını gizleyerek Müslümanların arasında kamufle olmuşlardı. İlk devir müfessirlerinin âyetlerin nüzûlünü ilişkilendirirken hem münafıkları hem de Yahudileri zikretmelerinin ardındaki neden de bu olsa gerektir. Zira tarih kaynaklarından biliyoruz ki, münafıklar Yahudi liderlerin, hahamların kışkırtmaları ve yönlendirmeleriyle çeşitli entrikalara girişiyorlar, zaman zaman Müslümanlar için içinden çıkılmaz problemlere sebep oluyorlardı. Bu sebeple bu âyetler "münafıklar hakkındadır" veya "Yahudiler hakkında inmiştir" derken aslında çok da farklı şeyler söylemiyorlardı. Ancak İbn Kesîr'in de belirttiği gibi Müslümanlar arasında nifak hareketleri daha ziyâde Bedir Savaşı sonrasında Abdullâh b. Übey'in münafıklaşmasıyla ivme kazanmıştır. Bundan dolayı bu âyetlerin, hicretin başlangıç günlerinde Müslümanlar içindeki münafıklar hakkında indiğini düşünmüyoruz. Biz sûrenin ilk âyetlerinin muhtemelen Hz. Peygamber'in muhatap olduğu Yahudi topluluğunu İslam'a dâvet etmesi, ardından Abdullâh b. Selâm gibi bazılarının Müslüman olup diğer bir kısmının bütün delilleri gördükten sonra İslam'a teslim olmaması üzerine indiğini düşünüyoruz. Zira sûrenin 4. âyetinin Abdullâh b. Selâm gibi Ehl-i kitâbın içinden İslam'ı seçen kimseler hakkında indiği konusunda müfessirlerin icmâı olduğunu daha önce belirtmiştik.

Kâfirlerle ilgili âyetleri Mekke müşrikleriyle, yâni Ebû Cehil ve avânesi ile veya Ebû Cehil'in ailesinden şahıslarla ilişkilendiren te'villerin ise bağlamla uyumlu olmadığından isabetli olmadığını düşünüyoruz. Çünkü bu şahıslar hicretten sonra tebliğin muhatabı olmaktan uzak kimselerdi. Ancak savaşlarda kılıçlar çekilmişken

karşı karşıya gelinebiliyordu. Medine'de inen âyetler içinde Mekke'de bulunan Ebû Cehil ve Ebû Leheb gibi kâfirleri uyarmanın gereksiz olduğu, onların küfürlerinde ısrarlı ve kararlı oldukları yönündeki bir uyarıyı çok anlamlı bulmuyoruz. Ama Yahudiler ise günlük hayat içerisinde Hz. Peygamberin sürekli karşılaştığı, onların önderleriyle doğal olarak çeşitli dînî tartışmalara girmek suretiyle muhatap olduğu kimselerdi. Dolayısı ile bu Huyey b. Ahtab olur, başka bir Yahudi lideri olur, Hz. Peygamber'le dâvet ilişkisi sonrasında tartışması neticesinde hem onların İslam'a girmeme konusundaki kararlılıklarını belirleme hem de canlı muhatapları, yaptıklarının sonucunda âhirette görecekleri cezâ ile inzâr etme şeklindeki bir te'vil, âyetin nüzûl ortamı ve siyâk-sibâk ilişkisi yönünden daha münasip durmaktadır.

Yine nifak konusu ile ilgili âyetlerin de Hz. Peygamberin, Medine içerisinde ve yakın çevresinde oturan Yahudi hahamlarla yaşamış olduğu bir hadise üzerine indiği düşüncesi kanaatimizce daha uygun bir te'vil olarak öne çıkmaktadır. Buna göre her ne kadar rivayetleri hadis kritiği açısından zayıf bulunmuş olsa bile Mukâtil'in yapmış olduğu te'viller kendi içerisinde tutarlı ve âyetlerin tarihsel bağlamıyla daha uyumludur.

3.1.5. 1-20. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Hz. Peygamber döneminde Kuba, Mekke yolu üzerinde Medine'ye 6 mil mesâfede bulunan küçük bir köydü. Hicret esnasında Rasûlullâh (s.a.v.) Kuba'da konaklamış ve Evs'in bir kolu olan Amr b. Avfoğulları'ndan Külsûm b. Hidm'in evinde bir süre kalmıştı. Bu süre İbn Hişâm'a göre dört gün,[760] Buhârî'nin bir rivayetine göre ise on dört gündür.[761] Fakat Hz. Peygamber, insanlarla Sa'd b. Hayseme'nin evinde görüşüyordu. Sa'd'ın evi misâfir ağırlamak için muhtemelen daha geniş ve uygun bulunmuştu. Zira Sa'd bekârdı ve bu ev "Beytu'l-A'zâb/Bekârlar evi" olarak anılıyordu.[762]

İbn Hişâm'a göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Kuba'da, Amr b. Avfoğullarının içinde Pazartesi'den Perşembe'ye kadar dört gün; Hz. Ali'ye göre ise sadece iki gün kalmıştır. Bu süre içerisinde Kuba'da bir de câmi inşâ etmiştir. Sonrasında Cuma namazını Ranuna Vâdisi'nde Benû Sâlim yurdunda kılmıştır.[763]

---

[760] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 136.

[761] Buhârî, "Menâkıb", 46; .

[762] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 134-135; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, I, 233; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ,* I, 425-437; Âsım Köksel, *İslâm Tarihi*, III, 13.

[763] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 136, Hüseyin Algül, "Kuba", *DİA*, XXVI, 298; Hamîdullâh'a göre Hz. Peygamber'in Kuba'da kaldığı süre 12 gün olarak tespit edilmektedir. Celaleddin Vatandaş da Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Kuba'da kaldığı sürenin yanlış hesap edildiğini, Hz. Peygamber'in Kuba'ya

Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Medine'ye gelişi nübüvvetin ondördüncü,[764] hicretin birinci yılı 12 Rabîulevvel'i, Pazartesi günü kaba kuşlukta, güneşin en kızgın ânında idi. Bu da acemlerin (Rûmî takvime göre) Eylül ayına tekabül ediyordu.[765]

Görüldüğü üzere kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in Mekke'den çıkışı, Kuba'ya varışı ve Medine'ye girişi hakkında çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunların incelenmesi sonucunda Mekkeliler'in 26 Safer (9 Eylül 622) Perşembe günü suikast kararı aldıkları, durumu öğrenen Rasûlullâh'ın (s.a.v.)o gece şehri terk ederek Sevr Mağarası'na gittiği, 27-29 Safer (10-12 Eylül 622) Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerini mağarada geçirdiği, 1 Rabîulevvel (13 Eylül 622) Pazartesi günü mağaradan yola çıktığı, 8 Rabîulevvel (20 Eylül 622) Pazartesi günü Kuba'ya geldiği ve 12 Rabîulevvel (24 Eylül 622) Cuma günü de Medine'ye ulaştığı anlaşılmaktadır.[766]

İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'tan nakline göre bir Yahudi âlimi olan Abdullâh b. Selâm, Kuba'ya gelerek Hz. Peygamber'le karşılaşmış ve Müslüman olmuştu. Sonrasında da ailesine dönerek onların da Müslüman olmalarını telkin etmiştir.[767] Bu rivayet bize Abdullâh b. Selâm'ın, Hz. Peygamber Kuba'da kaldığı süre içerisinde onunla görüştüğünü ve Müslüman olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Abdullâh b. Selâm devâmında Müslüman olduğunu diğer Yahudilerden gizleyerek Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelir. Kendisinin Yahudiler arasında mansıbı bulunan değerli bir şahıs olduğunu, Müslüman olmasının diğer Yahudi alimleri etkileyebileceğini ve onların da Müslüman olmasını kolaylaştırabileceğini söyler. Hz. Peygamber ile bir plân yaparlar. Ancak plânın uygulamasından sonra diğer Yahudi hahamları İslam'ı kabul etmezler.[768]

Süheylî'nin Abdullâh b. Selâm'ın Müslüman olmasını ve kendi kabilesinden olan Yahudilerle ilgili rivayeti peşi peşine nakletmiş olması, muhtemelen bu hadisenin de Kuba'da cereyân ettiğini ihsâs etmektedir. İbn Hişâm, Semerkandî'nin Hz. Safiyye'den babası Huyey b. Ahtab ile ilgili olarak aktarmış olduğu olayın aynısını

Pazartesi günü geldiğini, ilk Cuma namazını da Kuba'da kıldığını ve yine bir başka Cuma günü Kuba'dan ayrıldığını, ikinci Cuma namazını Kuba ile Medine arasında bir yerde kıldığının kesin olduğunu belirtir. Bu hesaba göre de O'nun Kuba'da on iki gün kaldığı tespitinde bulunur. (Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 165; Celaleddin Vatandaş, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Dâveti*, Pınar Yay., İstanbul, 2009, II, 17)

[764] Taberî, *Tarihu't-Taberî,* II, 254.

[765] İbn Hişâm, *Sîret,* II, 134-135; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 233; Taberî, II, 249-254; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 93; Süheylî, *Ravdu'l-Ünuf*, II, 330; Ebnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, III, 197; Âsım Köksal, *İslâm Tarihi*, II, 374.

[766] Bkz., Ahmet Önkal, "Hicret", *DİA*, XVII, 463-465.

[767] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 136; Süheylî, *Ravzu'l-Ünuf,* II, 373-374; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* III, 210-211.

[768] Süheylî, *Ravdu'l-Ünuf,* II, 374-375; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 457; Buhârî, "Fedâilu Eshâbi'n-Nebiyy", 83.

nakleder, ayrıca bu hadisenin de Hz. Peygamber'in Kuba'da konakladığı esnada cereyân ettiği bilgisine yer verir.[769]

Abdullâh b. Selâm Kuba'da Müslüman olmuş olabilir. Ancak Hz. Peygamberle birlikte diğer Yahudi alimlerin etkilenmesi için hazırlamış oldukları plânın uygulanması ve Huyey b. Ahtâb'ın, beraberindeki diğer Yahudi hahamlarla birlikte hurûfu mukatta'a hususundaki Hz. Peygamberle aralarında geçen tartışmalar, Kuba'da ilk görüşmelerin hemen akabinde olmasa bile en azından Medine'ye ulaştıktan sonraki ilk günlerde cereyân etmiş olmalıdır.

Bakara Sûresi'nin dördüncü âyeti olan *"Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene imân ederler"* âyetinin Abdullâh b. Selâm'ın ve onunla birlikte daha başka kimselerin Müslüman olması ile alâkalı olarak nâzil olduğu hususunda müfessirlerin kâhir ekseriyeti kanaat belirttiğine göre -ki içlerinden bir kısmı bu hususta icmâ olduğunu bile söylemiştir-[770] bu âyetler muhtemelen ya Hz. Peygamber'in Kuba'da konakladığı günler içerisinde veya Medine'ye ulaştıktan sonraki ilk haftalar içerisinde nâzil olmuştur.

Burada bir üçüncü hadise ile daha karşılaşmaktayız. Hz. Peygamber (s.a.v.) muhtemelen gelebilecek tehlikeleri, daha ilk günden çıkabilecek tatsızlıkları engellemek üzere anne tarafından akrabaları olan Neccaroğulları'ndan yardım istedi. Onlar da silahlarını kuşanarak Kuba'ya geldiler.[771] Hz. Peygamber onlarla birlikte Kuba'dan Medine'ye doğru hareket etti. Medine henüz İslamlaşmadan önce Evs ve Hazreçlilerin kendisini kral yapmak için söz birliği yaptıkları Abdullâh b. Übey b. Selûl'un, hicretle birlikte bu hayâlinin suya düşmesinden dolayı içine düştüğü üzüntü ve hayal kırıklığını tesellî etmek ve onu onurlandırmak için Rasûlullâh (s.a.v.), Medine yolu üzerindeki Benu'l-Hublâ topluluğuna uğradı. Orada Abdullâh b. Übey'in evine misafir olmak suretiyle onu şereflendirmek istedi. Abdullâh, bacak bacak üstüne atmış, omuzunda bir şal ile hisârının önünde otururken hiç istifini bozmadı. Hz. Peygamberin bu nâzik davranışını reddederek "Seni dâvet eden insanlara git ve onların evinde otur!" dedi.[772]

---

[769] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 160.

[770] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 88; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 253; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 70; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 39; İbn Atıyye el-Endelusî, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 107-108; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 26; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 35; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 275-278; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 237; Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, I, 94; Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, I, 421.

[771] Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 46; Mevlânâ Şiblî Nûmânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, trc. Yusuf Karaca, thr. Muharrem Tan, Bilge Adam Yay., İstanbul 2003, s. 189.

[772] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 177.

Elbette ki Abdullâh b. Übey'in daha ilk karşılaşmada Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı mücâdeleye giriştiği söylenemez. Ama onun gösterdiği bu tavır, ileriki yıllarda yaşanacak olaylar için onun içerisinde bulunduğu psikolojik durumu ifade etmesi bakımından anlamlıdır. Abdullâh b. Übey'in Bedir Savaşı'ndan sonra Müslüman olduğunu ilân ederek nifak hareketlerine başladığını biliyoruz. Bu durumda Bakara Sûresi'nin münafıklarla ilgili âyetlerinin, şayet bu âyetler onun hakkında nâzil olmuş ise Bedir Savaşı'ndan sonra inmiş olması gerekir. Âyetler arasındaki bütünlük gözetildiğinde bizzat Abdullâh b. Übey'in kendisi değil belki ama onunla işbirliği içerisindeki Medine içinde ve çevresinde oturan diğer Yahudi topluluklarının içerisinden bazı kimselerin nifak hareketlerinde bulunmaları üzerine onlardan gelebilecek tehlikeyi daha ilk günden Hz. Peygambere ve Mü'minlere haber verme, onların entrikalarına karşı tedbirli olma ikazı adına Medine'nin ilk günlerinde nâzil olması kanaatimizce daha uygun görülmektedir.

Tarih ve tefsir kaynaklarımızdaki veriler ışığında tam olarak gününü belirlemek mümkün gözükmemekle birlikte, Bakara Sûresi'nin başlangıcındaki âyetlerin yaklaşık olarak hicrî birinci yıl Rabîul'evvel ayı (Eylül-Ekim 622) içerisinde nâzil olduğunu söyleyebiliriz.

3.2. 21-22. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

21. Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azâbından kendinizi kurtarmış) olursunuz. 22. O, yeryüzünü size bir döşek ve göğü de bir bina kıldı. Gökten su indirip onunla size rızık olmak üzere ürünler çıkardı. Artık bunu bile bile Allah'a ortaklar koşmayın.

Bu âyetler için müfessirler herhangi bir nüzûl sebebi belirtmemişlerdir. Ancak her bir müfessirin kendi anlayışı doğrultusunda lafız ve siyâk sibâk uyumunu gözeterek bazı te'villerde bulunduğunu görmekteyiz.

İbn İshâk, İbn Abbâs'tan, bu âyetle hem kâfirlerin hem de münafıkların kastedildiğini belirtir. Yâni burada onlara yönelik olarak 'Sizleri ve sizden öncekileri yaratan Rabbinizi birleyin!' denmektedir.[773]

Mukâtil, tefsir mahiyetinde bu âyetlerin münafıklar ve Yahudilere yönelik olduğunu söyler.[774] Bu açıklamasıyla Mukâtil'in önceki yapmış olduğu te'villerle

[773] Muhammed b. İshâk, *Tefsîru İbn İshâk*, Müessesetü'r-Risâle, hazırlayan: Muhammed Abdullâh Ebû Suaylîk, Beyrut 1996, s. 16; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 174; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 309.
[774] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 93.

uyumlu ve tutarlı bir yol izlediği görülmekte, âyetleri bir bütün olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Vâhidî "Ey insanlar!" sözüyle başlayan her âyetin Mekki, "Ey îmân edenler!" sözüyle başlayanların da Medeni olduğuna dair bir rivayet aktarır. Buna göre "Ey insanlar!" sözü Mekke halkına yönelik bir hitaptır. "Ey îmân edenler!" sözü de Medine halkına yöneliktir. Buna dayanarak âyette geçen sözün Mekke müşriklerine yönelik bir hitap olduğunu belirtir.[775] Yalnız Semerkandî, "Ey insanlar!" ifadesinin Mekkeliler'e hitâp etmekle birlikte bazen de bütün yaratılmışlar için umumi bir anlam taşıdığını belirtir ve burada da tüm insanlar için genel bir anlamda olduğunu ifade ederek şöyle devam eder: "Bu âyetler kâfire der ki: 'Rabbinizi tevhîd edin, birleyin!'; isyankârlara ise 'Rabbinize itaat edin!' der. Münafıklara 'Rabbinizi tanımak suretiyle O'nu birleme konusunda ihlâslı olun!', itaatkârlara ise 'Rabbinize itaatte sebâtkâr olun!' der."[776] Semerkandî'nin bu yaklaşımı tefsir anlamında lafız esas alınarak yapılmış, önceki âyetlerin zâhiriyle uyumlu, bütüncül bir nitelik taşımaktadır. Râzî aynı bakış açısıyla Mü'minlere bazen kendi sıfatlarıyla (Mü'min olarak) bazen de cins isimleriyle (insan olarak) hitâp edilmesinin mümkün olduğunu belirterek inanmayanların ibadetle emrolunabilecekleri gibi Mü'minlerin de ibadete devam ve ibadetteki iştiyaklarını artırmak için bu şekilde emrolunabileceklerini söyler. Ayrıca buradaki hitâbın bütün bunların hepsini kuşatacak anlam genişliğine sahip olduğunu ifade eder.[777]

Kanaatimizce "Ey insanlar!" sözü, daha önce bahsi geçen âyetlerde kimler muhatap alınmışsa onlar hedef alınarak söylenmiştir. Dolayısı ile bu âyetlerle Ehl-i Kitap'tan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) karşı gelenlere hitap edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte şu şekilde bir yorumla âyetin anlam alanının genişletilmesinin çok da yanlış olmayacağı söylenebilir: Burada önceki sahip olduğumuz çizgi doğrultusunda nüzûle muhatap kimseler olarak Ehl-i kitabı esas aldığımızda birincil anlam olarak "Ey Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletini kabul edip İslam'la şereflenenler! Ey kendi ellerindeki kitabın içerisinde onun risâletine dair bilgileri bulduğu halde îmândan yüz çevirerek kâfir olanlar! Ve ey İslam'ın ve Hz. Peygamberin istikbâlini kendileri için faydalı ve menfaatlerine uygun bularak îmân etmiş görünen nifak ehli Araplar ve onlara yârenlik eden Yahudiler! Hepiniz toptan yanlışınızdan dönüp sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluğa yönelin!" anlamı daha isabetli görünmektedir. İkincil anlam

[775] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 26.
[776] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 101.
[777] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 91.

olarak, sonraki devirlerde bu nitelikleri taşıyan herkesi kapsayacak şekilde yukarıdaki müfessirlerin yapmış olduğu te'viller de tutarlı ve yerinde açıklamalardır.

Bu âyetler kanaatimizce önceki âyetlerin bir mütemmimi mesâbesindedir. Dolayısı ile aralarında fazla bir zaman dilimi olmadan Medine günlerinin başlarında, önceki âyetlerin ardından nâzil olduklarını düşünüyoruz.

3.3. 23-24. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

23. Eğer kulumuza indirdiğimiz (Kur'ân)dan şüphede iseniz, haydi onun benzeri bir sûre getirin. Eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan başka şâhitlerinizi de yardıma çağırın! 24. Şayet bunu yapamazsanız -ki aslâ yapamayacaksınız da-, o halde yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır.

Mukâtil b. Süleyman'ın senedsiz olarak naklettiği bir rivayete göre Yahudilerden Rifâ'a b. Zeyd ve Zeyd b. Amr'ın "(Muhammed'in, Allah'tan geldiğini söylediği) Bu söz vahye benzemiyor. Biz bundan şüphe ediyoruz" demeleri üzerine Allah Teâlâ bu âyetleri inzâl etti (فأنزل الله).[778]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Semerkandî bu hususta bâzı alimlerin şöyle dediklerini nakleder: Bu hitâp Yahudileredir. Şayet siz, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirdiğimiz Kur'ân'dan, onun Allah katından olduğundan şüphe ediyorsanız "O halde onun benzeri bir sûre getirin" yâni Kur'ân'daki sûreler gibi Tevrât'tan bir sûre getirin. Onu Kur'ân'la karşılaştırın. Kur'ân'daki bilgilerin Tevrât'takilerle uyum halinde olduğunu bulacaksınız. Bunun sonucunda da bunları Hz. Muhammed'in (s.a.v.) uydurmadığını, bunların Allah katından olduğunu öğreneceksiniz.[779]

Bu konuda Semerkandî'nin hadiseye, diğer müfessirlerin zikretmediği çok farklı bir yaklaşım tarzı ortaya koyduğu gözlenmektedir. Ancak bu yaklaşımın, âyetle uyumlu olduğunu söylememiz pek mümkün değildir. Çünkü âyet açık bir şekilde "Bunun benzeri bir âyet getirin, bunun için de böyle bir cümleyi kelimeler arasından özel seçtiği ifadelerle kurgulayabilecek, işin erbâbı olan hikmet ehli, şâir ve edebiyatçıları da yanlarına alarak uğraş vermeleri" yönünde bir meydan okuma anlamı taşımaktadır. Benzer tehaddî âyetlerinde bunu daha açık ifadelerle görmekteyiz.[780] Yoksa

[778] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 93.
[779] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 102.
[780] İsrâ, 17/88; Hûd, 11/13; Yûnus, 10/37-38.

Semerkandî'nin dediği şekilde "Tevrât'tan benzer bir âyet bulup getirin, bunun Kur'ân'la paralel âyetler olduğunu o zaman göreceksiniz" gibi onları aklî öncüllerle ikna etmeye yönelik bir çabaya yönlendirdiğini düşünmüyoruz. Kur'ân'ın i'câzı ve tehaddî âyetleri konusunda fikir ileri süren Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet ulemâsından da buna benzer açıklamalar yapıldığına şahit olmuyoruz.[781]

Müfessirler eserlerinde genelde kendilerinden önceki müfessirlerin, âyetlerin tefsirinde benimsedikleri bakış açılarını zikrederek kendi tercihlerini ortaya koyarlar. Bu âyetin tefsirinde genelde Mukâtil'den nakiller yapan Taberî ve sonraki devir müfessirlerinin Mukâtil'in nüzûl sebebi olarak belirttiği rivayete yer vermediklerini müşâhade etmekteyiz. Aynı şekilde Semerkandî'nin bu farklı bakış açısını da sonraki müfessirlerin dillendirmediklerini söyleyebiliriz. Bu durum, onların bu görüşe itibar etmemelerinden de kaynaklanmış olabilir.

Taberî âyetin tefsiri hakkında bir takım te'villeri zikrettikten sonra bunlardan, Mücâhid ve Katâde'den naklettiği "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirdiği sûreler gibi bir sûre getirin" görüşünün en doğru görüş olduğunu belirtir.[782] Bu âyetler müfessirlerce genelde Hz. Peygamberin risâletine ve Kur'ân'ın i'câzına delil olarak görülmüş, "tehaddî âyetleri" olarak isimlendirilmiş, dil ve üslup yönüyle Kur'ân erişilmez kabul edilmiştir. Kur'ân, kelimelerinin arasındaki âhenk ve sanatlı ifadeleri yönüyle, hayâtı şekillendiren hikmetli sözleriyle, gelecekten haber vermesiyle eşsiz güzellikte olmasından dolayı bir insanın böyle bir şâheseri meydana getirmesinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Belâğat, fesâhat ve âyetler arasındaki insicâm yönünü ispat edecek deliller serdedilerek uzun izahlarda bulunmuşlardır. Bunun yapılabileceği iddiasında bulunan kimseler de ayrıca şiddetli bir şekilde cehennem ateşiyle tehdit edilmişlerdir.[783]

Elimizde bu âyetler için tek mevcut nüzûl sebebi olarak Mukâtil'in rivayeti bulunmaktadır. Rivayette (فأنزل الله) sözünün kullanılmış olması bunun bir nüzûl sebebi olabileceğini hissettirmektedir. Zira bu ifade sebeb-i nüzûle açıkça delâlet etmektedir. Ancak Mukâtil'in rivayette isnad zinciri kullanmaması, bu rivayeti teknik olarak nüzûl sebebi açısından bir delil olmaktan çıkarmaktadır. Diğer eserler içerisinde müfessirlerin

[781] Bkz., Mustafa Oktay Gamga, *Filolojik ve Edebî Tefsîrler*, Van, 2002 (basılmamış yüksek lisans tezi), s. 34-35.
[782] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 397-398.
[783] Bkz., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 59-62; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 125-132; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 84; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 313-319.

Mukâtil'in rivayetini değerlendirmemiş olmaları, kendilerinin başkaca bir te'vilde bulunmamaları da dikkât çekicidir.

Siyer kaynaklarımızda Rifâ'a b. Zeyd ve Zeyd b. Amr gibi Yahudi ahbârının Hz. Peygamber ile zaman zaman bu yönde tartışmalarına şahit olmaktayız. Âyetin ifade kapsamı, siyak ve sibâkı göz önüne alındığında böyle bir tartışmanın neticesinde nâzil olmuş olması mantıken mümkün gözükmektedir. Bu bakış açısı daha önceki âyetler hakkında kanaat olarak belirttiğimiz Ehl-i kitap ve Yahudi alimleri hakkında inmiş olmaları yorumu ile de uygunluk arz etmektedir. Bu durum, her ne kadar sened zincirinden yoksun bile olsa Mukâtil'in rivayetini destekleyen önemli bir argümandır.

3.4. 25-29. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

25. Îmân edip güzel davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe, bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî olarak kalıcıdırlar. 26. Şüphesiz Allah, bir sivrisineği ve onun da ötesinde bir varlığı misâl getirmekten çekinmez. Îmân edenler onun Rabblerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlar ise, 'Allah bu örnekle neyi kastetti ki?' derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fâsıkları saptırır. 27. Onlar öyle (fâsıklardır) ki, Allah'a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah'ın korunmasını emrettiği bağları (îmân, akrabalık, beşerî ve ahlâkî bütün ilişkileri) koparırlar. Yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte onlar zarara uğrayanların ta kendileridir. 28. Siz cansız iken sizi dirilten Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz. 29. O, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onu yedi gök halinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir.

26. âyet hakkında nüzûl sebebi olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Mukâtil şöyle der: Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de örümcek ve sivrisinek örneğini zikrettiğinde[784] Yahudiler: 'Bunlar uygun bir örnekleme tarzına benzemiyor' dediler. Allah Teâlâ da yaratıklar için kendisinin bir sivrisineği bile örnek olarak vermekten çekinmeyeceğini söyledi. Devamla *"Îmân edenler"* yâni Kur'ân'ı tasdîk edenler bu misallerin Rabblerinden bir hakîkat olduğunu bilirler. *"Ancak kâfirler ise.."* -bu sözle Kur'ân'ı inkâr eden Yahudiler kastedilmektedir- : "Allah bu örnekle neyi

[784] Ankebût, 29/41.

kastetti ki?" derler. Bununla ancak Kur'ân'ın, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kendisi tarafından uydurulduğunu, Allah katından olmadığını söylemek istediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ da *"(Allah bu misâllerle) insanlardan birçoklarını saptırır"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[785]

2. Vâhidî'nin sened belirtmeksizin Hasan el-Basrî ve Katâde'den rivayetine göre; Allah Teâlâ kitâbında sivrisinek ve örümceği zikredince ve bunlarla müşrikler için misâller getirince Yahudiler buna güldüler ve 'Bu, Allah'ın kelâmına benzemiyor!' dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[786]

3. Taberî'nin "Bâzıları dedi ki" diyerek Mûsâ b. Hârûn, Amr b. Hammâd, Esbât, Süddî, Ebû Mâlik, Ebû Sâlih ve onun da İbn Abbâs'tan; ayrıca Mürre tarîki ile İbn Mes'ûd'dan ve Hz. Peygamber'in sahabîlerinin bir çoğundan naklettiği bir rivayete göre: Allah Teâlâ önceki âyetlerde zikredilen iki misâli -*"Onların misâli, ateş yakan kimsenin misâli gibidir" ve "gökten boşanan sağanak yağmur"*- örnek olarak bildirince münafıklar: "Allah Teâlâ böyle misâller vermekten yüce ve şereflidir!" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Allah, bir sivrisineği ve onun ötesinde bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez"* âyetlerini "*İşte onlar zarara uğrayanların ta kendileridir."* bölümüne kadar indirdi (فأنزل الله).[787]

Vâhidî bu rivayeti İbn Abbâs'tan "Bir rivayetinde Ebû Sâlih dedi ki" diyerek nakletmektedir.[788]

4. Yine Vâhidî Ahmed b. Abdillâh b. İshâk'ın kitabı vâsıtasıyla, Süleyman b. Eyyûb et-Taberânî, Bekr b. Sehl, Abdulazîz b. Saîd, Mûsâ b. Abdirrahmân, İbn Cüreyc, Atâ ve İbn Abbâs senedi ile şöyle der: Allah Teâlâ müşriklerin ilâhları/putları hakkında *"Hattâ sinek onlardan bir şey kapıp kaçacak olsa, onu geri alamazlar!"*[789] buyurunca ve müşriklerin ilâhlarının kurduğu tuzakları örümceğin evine benzetince onlar da şöyle söylediler: 'Görüyor musunuz? Allah Muhammed'e (s.a.v.) indirdiği Kur'ân'da nasıl da sivrisinek ve örümceği zikrediyor? Böyle bir şey olabilir mi?' Allah Teâlâ da bunun üzerine bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[790]

5. Suyûtî, Abdurrezzâk, Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim'in Katâde'den naklederek şunu bildirir: Allah Teâlâ örümcek ve sivrisineği Kur'ân'da zikredince müşrikler dediler ki (İbn Münzir'in lafzı "Ehl-i kitap dediler ki"

[785] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 95.
[786] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 26.
[787] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 423; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 12-13; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 224;
[788] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 26.
[789] Hacc, 22/73.
[790] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 26; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 224.

şeklindedir): ‘Örümcek ve sivrisinek ne ki kitapta zikredilebilecek bir değer taşısınlar?’ Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[791]

Buna benzer bir rivayeti Semerkandî, sened zikretmeksizin Bahru’l-Ulûm’da nakleder. Kur’ân’daki sivrisinek ve örümcek örneklemelerini Allah’a yakıştırmayan kişilerin Yahudiler ve müşrikler olduğunu söylemekte, peşinden de bu âyet nâzil oldu (فنزلت) demektedir.[792]

6. İbn Ebî Hâtim, Hasan el-Basrî’den tahrîc ederek şöyle söyledi: *“Ey insanlar işte size bir örnek veriliyor…”*[793] âyeti nâzil olunca müşrikler dediler ki: ‘Bunlar emsâl değil ki örnek olarak verilebilsin! Bu, misâle benzemiyor!’ Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله). Burada onlar sadece sivrisineği kastetmediler, mutlak anlamda misâllerin hepsini kastettiler.[794]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Görüldüğü üzere rivayetlerin hepsinde nüzûl sebebine tam olarak delâlet eden (فأنزل الله) kalıbı kullanılmıştır. Allah Teâlâ’nın örümcek ve sivrisinek örneklemelerine karşı çıkanlar ve itiraz edenler rivayetlerde müşrikler, münafıklar ve Ehl-i kitap/Yahudiler olarak zikredilmektedir.

İbn Abbâs, Hasan el-Basrî, Katâde, Mukâtil ve Ferrâ burada Yahudilerin itirazda bulunduklarını söylemiş; Süddî, Mücâhid ve yine Hasanu’l-Basrî’den gelen rivayetlerde de münafıkların böyle söyledikleri belirtilmiştir.[795]

Mukâtil ve Vâhidî tarafından nakledilen ilk iki rivayet, sened zinciri munkatı’ olması sebebiyle sebeb-i nüzûl açısından teknik olarak bir değer taşımamaktadır. Mukâtil devamla *“(Allah bu misâllerle) insanlardan birçoklarını saptırır”* sözünde *“Birçokları”* ile Yahudileri kastetti.” *“Allah bununla ancak fâsıkları saptırır”* ifadesiyle de fâsıkların Yahudiler olduğunu; *“Allah’a verdikleri sözü bozanlar”*ın Tevrât’ta Yahudilerden mîsâk/kesin bir söz olarak alınmış olan, yalnızca Allah’a ibadet edecekleri, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayacakları ve ayrıca Hz. Muhammed’e (s.a.v.) de kesin olarak inanacaklarına dair vermiş oldukları söz olduğunu belirtir. Ancak hem Hz. Îsâ’yı (a.s.) hem de Hz. Muhammed’i (s.a.v.) inkâr ederek peygamberlerden

[791] Suyûtî, *ed-Dürru’l-Mensûr*, I, 224.
[792] Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm,* I, 104.
[793] Hacc, 22/73.
[794] Suyûtî, *ed-Dürru’l-Mensûr*, I, 225.
[795] İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, I, 53-54.

bazılarına inanıp bazılarını inkâr ettiklerini zikreder. "Hüsranda olanlar"ın da yine Yahudiler ve onların yaptığı işleri yapan kimseler olduğunu söyler.[796]

Taberî'nin naklettiği üçüncü rivayette zikredilen Mûsâ b. Hârûn, münekkidlerce "meçhûl"[797] olarak nitelendirilmiştir.[798] Ebû Sâlih'in de Kur'ân okumasını bilmeden tefsire yöneldiği, daîfu'l-hadis olduğu,[799] işitmediği halde İbn Abbâs'tan nakillerde bulunan zayıf bir râvî olduğu belirtilmiştir.[800]

Vâhidî'nin naklettiği dördüncü rivayette Abdulazîz b. Saîd olarak geçen kişiyi Suyûtî, Abdulmuğnî b. Saîd es-Sekafî olarak zikretmekte ve bu kişiyi gerçekten vâhî/çürük olarak değerlendirmektedir.[801] Münekkidler tarafından Mûsâ b. Abdirrahmân'ın deccâl bir şeyh olduğu, sika olmadığı, hadis uydurduğu ve münkeru'l-hadis olduğu ifade edilmiştir. Bilhassa Abdulmuğnî b. Saîd es-Sekafî ondan rivayetlerde bulunmuştur. Bu şahıs Kelbî ile Mukâtil b. Süleyman'ın sözlerinden topladıklarının başına 'İbn Cüreyc Atâ'dan, o da İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir' sözünü yapıştırarak uydurma bir kitap yazmıştır. Halbuki ne İbn Abbâs bu sözleri söylemiş, ne Atâ onu işitmiş, ne de İbn Cüreyc Atâ'dan bunları almıştır! Bu kişiden rivayette bulunmak kesinlikle helâl değildir ve kitabı da nazar-ı dikkate alınamaz. Ancak itibar yoluyla içindeki rivayetler değerlendirilebilir, denmiştir.[802] Dolayısı ile bu rivayet, nüzûl sebebi olarak değerlendirilmekten uzaktır.

Beşinci ve altıncı rivayetlerde müşriklerin itiraz etmelerinden bahsedilmiştir. Müşrikler ile de Mekke müşrikleri anlaşıldığından dolayı İbn Kesîr bu te'villerin sanki bu âyet Mekki imiş gibi değerlendirilerek yapıldığını ve bu yaklaşımın yanlış olduğunu belirtir.[803]

---

[796] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 95.

[797] "Meçhul" terimi, kimliği veya kişiliği bilinmeyen râvî hakkında kullanılmaktadır. Hadîs ilminde hiç bilinmeyen veya yeterince tanınmayan râvîyi ifade eden bu kavram, ma'rûfun karşıtıdır. (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "chl" md.) Râvînin tanınmamasının başlıca iki sebebi vardır: a) Birden fazla ismi, künyesi, lakabı, sanatı ve nisbeti olan bir râvî bunlardan biri veya bir kaçı ile meşhur olmasına rağmen, herhangi bir amaçtan dolayı onun tanınmadığı bir ismi veya özelliği ile isimlendirilip farklı bir şahıs izlenimi verilmek istenmesi; b) Râvînin az hadis rivâyet etmesi veya ondan sadece tek bir kişinin rivâyette bulunması. (İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 85-86; İ. Lütfi Çakan, "Cehâlet", *DİA*, VII, 219) Hadîs naklinde sahabeden olan râvînin bilinmemesi, rivâyetin sıhhati için zararlı görülmemiştir. Sahabenin dışında kalan râvîlerde bilinmezlik durumu ise müphem veya müphem olmaması açısından iki farklı şekilde incelenmiştir. (Emin Âşıkkutlu, "Müphem", *DİA*, XXXI, 436)

[798] Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz., IV, 225.

[799] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.

[800] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210.

[801] Bkz., Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 13.

[802] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 250; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, IV, 211.

[803] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 324.

Taberî birçok rivayete yer verdikten sonra üçüncü rivayet olarak zikrettiğimiz, İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayeti daha doğru bulduğunu söyler. Çünkü bu âyetin öncesinde münafıkların örneklemelerine yer verilmişti. Farklı âyetlerde zikredilen örümcek ve sineğin putlardan bir şeyler aşırması misâlleri ise bu sûrenin haricindeki diğer sûrelerde geçmektedir. Dolayısı ile Bakara Sûresi'nde geçen *"Allah örnek vermekten çekinmez"* sözünün, yine bu sûre içerisinde kendileri hakkında örnek verilen inatçı kâfirlere ve münafıklara bir cevap niteliğinde olması daha uygun ve daha doğru bir yaklaşımdır. Yoksa Allah Teâlâ niçin bu sûrede bahsettiği kişiler için başka sûrelerde örnekler vermiş olsun ki! Başka sûrelerde zikredilen örnekler farklı konular için verilmiştir. Buradaki âyetle hedeflenen maksat, Allah Teâlâ'nın kullarını imtihan etmek için küçüğüyle, büyüğüyle hakkı ortaya koyma konusunda verdiği örneklemelerle bunları tasdîk edip îmân edenleri, inkâr eden dalâlet ehlinden ayırt etmektir.[804] Suyûtî, Taberî'nin bu rivayetinin isnad bakımından daha sahih olduğunu söyleyerek sûrenin başlarında geçen konularla daha uyumlu olduğunu belirtir. İbn Kesîr gibi o da burada müşriklerin muhatap alındıkları düşüncesinin âyetin Medeni olması münasebetiyle uygun olmadığını ifade eder. Ancak ikinci rivayet olarak zikrettiğimiz Vâhidî'nin Katâde ve Hasanu'l-Basrî'den isnadsız olarak nakledilen "Yahudiler dediler ki:" şeklinde yapılan rivayetin, önceki âyetlerle daha mütenâsip olduğunu belirtir.[805] Bu da bu âyetlerle Yahudi kâfir ve münafıkların kastedilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu te'vil, önceki âyetler ve bu âyetlerin bağlamıyla daha tutarlı ve isâbetli bir düşüncedir.

Râzî bu âyetle ilgili olarak burada Yahudilerin, münafıkların ve müşriklerin itirazda bulundukları ile ilgili rivayetleri aktarır. Ardından Kaffâl'in, âyetin bunların hepsini kastetmesini muhtemel bulduğunu belirterek devamla şunları söyler: Âyetin devâmında Allah Teâlâ *"Allah bununla ancak fâsıkları saptırır. Ki onlar Allah'a verdikleri sözü bozdular"* der. Burada bahsi geçen ahdi bozma özelliği, Yahudilerin vasfıdır. Çünkü bu âyetten sonra ahde vefâ göstermeleri konusunda muhatap olanlar İsrailoğulları'dır. Âyetin nüzûl sebebinin, münafıklar ve kâfirlerin itirazları olduğu yönündeki görüş ise, Müddessir Sûresi'nde *"(Bu misâli biz) kalplerinde hastalık bulunanlar ve kâfirler 'Allah bu misâli vermekle neyi kastetti ki?' desinler diye verdik. İşte Allah, dilediğini böylece sapıklıkta bırakır. Dilediğini de doğru yola eriştirir."*[806]

---

[804] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 425.
[805] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 13.
[806] Müddessir, 73/31.

sözüyle bahsedilen hususdur. Kalplerinde hastalık bulunanlar, münafıklardır. "Kâfirler" sözü ise müşrikleri de kapsamaktadır. Çünkü Müddessir sûresi Mekki'dir ve her iki grup da Mekke'de bulunmaktadır. Bunun böyle olduğu tespit edilince, kanaatimizce bu âyetle hepsinin kastedilmiş olması mümkündür. Zira hem kâfirler, hem münafıklar ve hem de Yahudiler Hz. Peygambere eziyet etme, cephe alma konusunda müşterektirler. Sûrenin başlangıcından buraya kadar Yahudilerin, münafıkların ve müşriklerin bahsi geçmektedir. Hepsi de inkâr içerisinde bulunuyorlardı. Daha sonra Kaffâl, âyetin herhangi bir nüzûl sebebi olmadan da inmiş olmasının mümkün olduğunu belirtir. Çünkü âyetin mânâsı nüzûl sebebi gözetilmeden de anlaşılmaktadır.[807]

Tüm bu değerlendirme ve te'villerden anlaşıldığına göre, bu âyetle kâfirler, müşrikler, münafıklar ve Yahudiler muhatap alınmaktadır. Tefsir anlamında âyetin her bir grubu kapsama noktasında muhtemil olduğunu söyleyebiliriz. Ancak 27. âyette zikredilen *"Onlar öyle (fâsıklardır) ki, Allah'a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler."* ifadesi, ileride gelecek olan *"Ey İsrailoğulları, size verdiğim nimetlerimi hatırlayın! Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vaad ettiklerimi vereyim."*[808] âyetinde belirtilen ve sonrasında da serî olarak sık sık vurgulanan *"Bana verdiğiniz sözü yerine getirin"* ibaresinin delâletiyle muhatapların Yahudiler olduğunu ortaya koymaktadır. Medine devrinde Yahudilerle münafıkların teşrîk-i mesâilerinden daha önce bahsetmiştik. Nüzûl sebebi bağlamında Medine'de yoğunluklu olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Yahudi ve münafıklarla mücâdele içerisinde bulunması, onlarla daha fazla muhatap olması sebebiyle bu âyetin muhatabının inkârcı Yahudi ve münafık Yahudiler olmasının, Suyûtî'nin de ortaya koyduğu kanaat doğrultusunda âyetin siyâk, sibâk ve fehvâsı cihetiyle daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Her ne kadar tüm bu rivayetler, teknik olarak zayıf kategoride değerlendiriliyor olsalar da, anlam yönüyle Allah Teâlâ'nın belâğat ve fesâhatla tezyîn ederek sanatlı şekilde sunduğu bir takım örneklemeleri konu edinmektedir. Bu örneklemeler de kâfir/müşrik ve münafıkların psikolojik durumları ile bunların Müslümanlara hazırladıkları entrikalar üzerine inşâ edilmiştir. Medeni âyetlerin genel olumsuz muhatabı Yahudi ve münafıklar olmasından dolayı nüzûle sebep teşkil edecek hadiselerin de bunlardan gelen tepkilerden oluşması mümkündür.

Taberî'nin yürüttüğü mantık doğrultusunda, birkaç âyet öncesinde hem kâfir hem de münafıkların vasıfları ile ilgili örneklemelerde bulunulmuş olması bu düşünceyi

[807] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, II, 144.
[808] Bakara, 2/40.

güçlendirmektedir. İlgili bölümde "kâfirler" sözü ile Yahudilerden, "Hz. Peygamberin risâletini ve vahyi kabul etmeyen Yahudiler" te'vîlini tercih ettiğimizi gerekçeleriyle birlikte izâh etmiştik. Olayların devâmı niteliğinde bu âyetlerde de konu bütünlüğü gözetilmek suretiyle, onlarla mütenâsip bir biçimde Yahudi kâfir ve münafıkların âyetin muhatabı olarak kabul edilmesi kanaatimizce yerinde ve uygun görülmektedir.

3.5. 30-39. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

30. "Hani Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz Sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz" demişler, Allah da "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim" demişti. 31. Allah Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin" dedi. 32. Melekler, "Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan Sensin" dediler. 33. Allah şöyle dedi: "Ey Âdem! Onlara bunların isimlerini söyle." Âdem, meleklere onların isimlerini bildirince Allah, "Size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz Ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da gizlediklerinizi de Ben bilirim dememiş miydim?" dedi. 34. Hani meleklere, "Âdem için saygı ile eğilin" demiştik de İblis hariç bütün melekler saygı ile eğilmişlerdi. İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu. 35. Biz de dedik ki: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz." 36. Derken şeytan onların ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine Biz de, "Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır" dedik. 37. Derken Âdem (vahiy yoluyla) Rabbinden bir takım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabbine yalvardı. O da) bunun üzerine tevbesini kabul etti. Şüphesiz O, tevbeleri kabul eden, çok bağışlayandır. 38. "Hepiniz inin oradan (cennetten). Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de" dedik. 39. İnkâr edenler ve âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte bunlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî olarak kalacaklardır.

Bu bölümle ilgili olarak herhangi bir nüzûl sebebine rastlayamadık. Allah ile melekler arasındaki diyaloğu içeren ve "Âdem ve İblis Kıssası" olarak anılan bu kıssa, müfessirlerin büyük çoğunluğunca siyak-sibaktan bağımsız ve bağlamsız olarak izaha

çalışılır. Fakat bu kıssa iyi tahlil edildiğinde öncesindeki âyetlerle çok yakından irtibatlı olduğu anlaşılacaktır.

İzzet Derveze'ye göre bu âyet grubu kendi aralarında bütünlük oluşturan iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde; ilk insan Hz. Âdem'in yaratılışı ve Allâh Teâlâ ile melekler arasında geçen diyalog anlatılır. İkinci bölümde ise; Allah'ın meleklere, Hz. Âdem'e secde etmelerini emretmesi, İblis'in bu emre muhalefet etmesi ve daha sonra da Âdem ve eşinin, İblis'in kandırmasıyla cennetten çıkarılmaları anlatılmaktadır. Âyetlerin ifade tarzı ise açıklamaya ihtiyaç duymayacak kadar açıktır.[809]

Ebû Ubeyde âyetin başındaki "اذ" edatını zâid/fazlalık olarak görür. Ebû Ubeyde bu sözüyle büyük cesaret göstermiştir. Çünkü Kur'ân'ın, hakikate götüren bir sebep olmaksızın konuşması yakışmaz. Ayrıca "اذ"in mânâsı "o vakit" demektir. Mânâsı vakit olan bir sözün boş yere kullanıldığı söylenemez. Sanki burada "Rabbin meleklere, ben yeryüzünde bir halife yaratacağım dediği vakit sizi yaratmaya başladı", denilmektedir.[810]

Taberî'nin de dikkat çektiği gibi her iki bölümde de atıf harfi olan "و" ile birlikte "اذ" edatı kullanılmıştır. Bu da her iki bölümün de önceki âyetlerin devamı olduğunu göstermektedir. Önceki âyetlerde kâfirler için Allâh'ın yeryüzünde kendileri için yarattığı nimetler hatırlatılarak bu nimetlere nankörlük etmeleri en ağır bir dille eleştirilmişti. Bu bölümde ise Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem ve soyuna bahşettiği nimetler ile onları yeryüzünün halifeleri kılması hatırlatılmaktadır.[811]

Bilhassa 28. âyetteki *"Nasıl olur da Allah'a karşı nankörlük edersiniz?"* ifadesi ile 29. âyetteki *"Yeryüzündeki her şeyi sizin için yaratan O'dur"* ifadesi dikkate alındığında, Allah'ın insanoğluna, yaratmak ve hayat sahibi kılmak gibi büyük bir ihsanda bulunduğu, yeryüzündeki bütün her şeyi insanoğlunun istifadesine sunduğu ve bütün bunların iman ve itaat üzere Allah'a şükretmeyi mucip olduğu anlaşılır. Dolayısıyla söz konusu kıssa Allah'ın insanoğluna sunduğu nimetleri hatırlatan âyetlerin devamı ve tamamlayıcısı konumundadır.[812]

Zeccâc *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"* sözünün zikredilmesini, Ehl-i kitap için Hz. Peygamberin nübüvvetini tespit eden bir delil sayar. Çünkü Hz. Âdem'i ve Allah Teâlâ'nın meleklere, Âdem'e karşı secde etmelerini emretmesi olayını onlar

[809] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 152-153.
[810] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 108.
[811] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 471.
[812] Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, II, 138.

biliyorlardı. Fakat bu, Arapların bildiği bir bilgi değildi. İşte Hz. Peygamberin bu bilgiyi insanlara haber vermesi, onun risâletini teyid eden bir delildir. Çünkü o, Arapların bilmediği ve ancak kitabı okuyan veya kendisine vahiy gelen bir kimsenin bileceği bir bilgiyi getirmiştir.[813] Zeccâc bu açıklamasıyla bu kıssanın kimlere yönelik olarak zikredildiğini de açıklamış olmaktadır. Buraya kadarki bölümde âyetlerin sebeb-i nüzûlleri incelenirken gördüğümüz üzere Bakara Sûresi'nin ilk âyetlerinden itibaren Yahudiler'in muhatap alınması, arada Âdem kıssasından bahsedilmesi, sonra da 40. âyetten itibaren 141. âyete kadar İsrailoğulları'nın konu edinilmesi aradaki bu kıssanın muhatabının da İsrailoğulları olduğuna işaret etmektedir.

Taberî de kıssa her ne kadar İblis hakkında bilgi veriyor görünse de asıl mesajın Allah'ın emir ve yasaklarına karşı gelen, O'na boyun eğmeyi kibrine yediremeyen İblisvârî insanlara yönelik bir kınama olduğunu, bunların da Kur'ân vahyinin nâzil olduğu dönemdeki Medine Yahudilerinin liderleri ve din bilginleri olduğunu belirtir.[814]

Bakara Sûresi içerisinde uzunca bir bölüm oluşturan "İsrailoğulları" bahsinin hemen öncesinde "Âdem ve İblis" kıssasının bulunuyor olması oldukça düşündürücüdür. Âdem kıssası ile ilgili olarak herhangi bir nüzûl rivayetinin olmaması, bu kıssanın "İsrailoğulları" bahsinin bir bölümü olduğunu hissettirmektedir. Muhtemelen hicretle birlikte Medine ahalisinden olan yahudilere bu kıssa anlatılmak suretiyle şu söylenmek istenmiştir: "Ey Ehl-i kitap! Ey Yahudi ve Hıristiyanlar! Sizler körü körüne önceki atalarınızın yolunu izleyerek Hz. Muhammed (s.a.v.) ve dinine sırt çevirmeyiniz! Zamanında İblis de aynını yapmıştı. Âdem (a.s.) yaratıldığında Allah'ın emrini çiğneyerek onun üstün meziyetlerini kabullenmekten kaçınıp, onu düşman belleyerek ona karşı savaş açmıştı. Bu savaşı da inatla kıyamete kadar sürdürmüştü. Şimdi siz Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun dinine cephe alarak aynı hatayı yapıyor ve İblis'in yolunu izliyorsunuz. Halbuki bu hatadan dönerek Allah'ın emrine uymak suretiyle Âdem'in izlediği yola tabi olmalıydınız. Atanız Âdem de yasak ağaçtan yiyerek bir yanlış yaptı, ancak bu hatasından kısa zamanda dönüş yaparak Allah'a ve O'nun emrine yöneldi. İşte sizler de bu inattan vazgeçerek Hz. Peygambere ve onun dinine tâbî olun! Sünnetullah gereği Allah Teâlâ'nın her defasında yeni bir peygamber göndermek suretiyle revize ettiği dînine uyun!"

Bu kıssanın ardından Allah Teâlâ, İsrailoğullarının tarihinden örneklere yer verip onların karakteristik hale getirdikleri inatçılık, yeni peygambere karşı çıkıp

[813] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 108.
[814] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 535; Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, II, 139.

entrikalar hazırlama, dînî değerleri alaya alma ve içini boşaltma vs. örnekleri ile konuyu açmaktadır. Kanaatimce bu düşüncemiz, Bakara Sûresi'ni bütüncül olarak anlama bakımından daha doğru ve tutarlı bir bakış açısı ortaya koyacaktır.

3.6. 40-141. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Bu âyetler İslam daveti karşısında İsrailoğulları'ndan ve onların davet karşısındaki tutum ve konumlarından bahseden uzunca bir bölüm teşkil etmektedir. Bu bölüm, yüce Allah'ın *"Kim benim hidâyetime uyarsa artık onlar için bir korku yoktur ve onlar mahzun da olacak değillerdir. Küfredenler, âyetlerimizi yalanlayanlar, işte onlar cehennemliklerdir ve onlar orada temelli kalıcıdırlar."* buyruğu ile son bulan Âdem kıssasından sonra gelmektedir. Âdeta böyle bir sonuç kısmından sonraki bu yeni kesim, sizlere örnek olmak üzere kendilerine hidâyetin indirilmiş olduğu bir ümmetin kıssasını anlatmakta ve bu ümmetin bu hidâyete karşı takındığı tavrı zikretmektedir. Bizim ümmetimizin de bundan hangi dersleri alması gerektiğini açıklar gibidir.[815]

Burada hitabın İsrailoğullarına yönelik olması, onların Hz. Peygamber'e ve Kur'ân'a îmân etmeye dâvet edilmeleri bu âyetlerin, Kur'ân'ın Medine döneminde İsrailoğullarından ilk defa bahsedildiğinin delilidir. Nitekim önceki âyetlerin ardına yerleştirilmiş olmaları da bu önceliği teyid etmektedir. Bundan dolayı da Kur'ân'ın Medine devrinde inen ilk âyetlerinin hemen ardında yer almışlardır. Buradan yola çıkarak bu âyetlerin, önceki âyetlerden hemen sonra inmiş olduklarını ve onların ardına yerleştirildiklerini söyleyebiliriz. Yine Yahudilerin Medine döneminin başından itibaren peygamberî daveti inkâr safında yer almaları da bunun delilidir. Bu söylediklerimize şunu da eklememiz doğru olur: Önceki âyetler İslam dâvetinin Medine döneminin başlangıcında belirginleşen üç çeşit insan tipinin İslam dâvetine karşı tutum ve davranışlarını ihtivâ ediyordu. Bunlar mü'minler, müşrik kâfirler ve münafıklardır. Bu âyetler ise diğer bir grup olan kitâbîlerin/Ehl-i kitabın durumlarını açıklamak için gelmiştir. Yahudiler, Medine'de yaşayan ve sayıca -müşriklerden sonra- en kalabalık, en köklü, en etkin dînî gruptur. Bunun için inen vahyin hikmeti onlar çerçevesinde konuşmayı gerektirmiştir. Tüm bu değerlendirmemizin tamamı, bu âyetlerin öncesindeki âyetlerle olan bağlantısını ortaya koymaktadır.[816] Derveze bu açıklamalarıyla Ehl-i kitabı, daha önce zikri geçen Mü'min, kâfir ve münafık

[815] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, I, 146.
[816] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 161.

kategorisinden ayırmış olsa da biz, önceki âyetlerin de Ehl-i kitapla yakından ilişkisinden önceki bölümde söz etmiştik.

Bu âyet grubunun birinci kısmını 40-46. âyetler oluşturmaktadır. Bu kısımda Allâh Teâlâ direkt olarak İsrailoğullarına hitab ederek onlara geçmiş dönemde vermiş olduğu nimetleri hatırlamalarını ve Allâh'a verdikleri söze sadâkat göstermelerini istemekte, Tevrât'ı tasdik eden Kur'ân'a îmân etmelerini emretmekte, namaz, zekât ve sabır telkininde bulunmaktadır.

3.7. 40-46. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

40. Ey İsrailoğulları, size verdiğim nimetlerimi hatırlayın! bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vaad ettiklerimi vereyim. Yalnızca benden korkun. 41. Elinizdekini (Tevrât'ın aslını) tasdik edici olarak indirdiğime (Kur'ân'a) îmân edin. Sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Âyetlerimi az bir pahaya satmayın, yalnızca benden korkun. 42. Bilerek hakkı bâtıl ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin. 43. Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber siz de rükû edin. 44. Siz Kitâb'ı okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup da başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? Hiç aklınızı kullanmıyor musunuz? 45. Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz o (sabır ve namaz), Allah'a saygıdan dolayı kalbi ürperenler dışında herkese zor ve ağır gelen bir görevdir. 46. Onlar, kesinlikle Rabblerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini düşünen ve bunu kabullenen kimselerdir.

44. âyetle ilgili olarak müfessirler tek bir nüzûl sebebi belirtmişlerdir. Bu rivayette İbn Abbâs şöyle söylemiştir: Bu âyet-i kerîme Medîne halkının Yahudileri/Yahudi alimleri hakkında nâzil olmuştur (نزلت فى- فأنزل الله). Bu adamlardan birisine, Müslümanlardan olup aralarında akrabalık/kan bağı yoluyla veya radâ'/süt hısımlığı yoluyla yakınlık bağı olan veyahutta halîflik/koruma yakınlığı bulunan bir kimse Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkında bir soru sorduğunda, ona: "İçinde olduğun ve bu adamın (Hz. Peygamber'in) sana emrettiği dinde (İslam'da) sâbit kal! Çünkü onun dâvâsı haktır, sözleri de doğrudur" derdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"İnsanlara iyiliği mi emrediyorsunuz?"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[817]

[817] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 115; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, III, 270-271; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 27, Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 13.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Rivayetten anlaşıldığına göre Yahudi alimleri, kendilerine Hz. Peygamberin ve yeni dînin durumu hakkında bilgi edinmek isteyen yakınlarına bu yeni dînin hak bir din olduğunu, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) de hak peygamber olduğunu belirterek ona tâbî olmaları gerektiğini söylüyorlardı. Ancak kendileri onun hak bir din olduğunu bildikleri ve itiraf ettikleri halde rasûlüne tâbî olup da yeni dine girmiyorlardı.

Bu rivayeti Sa'lebî sened belirtmeksizin (فأنزل الله) ifadesi ile, Semerkandî Ebû Sâlih tarîki ile (فنزلت) ifadesiyle ve Vâhidî de Kelbî ve Ebû Sâlih tarîki ile (نزلت فی) ifadelerini kullanarak İbn Abbâs'tan nakletmişlerdir. Suyûtî ise sadece Vâhidî ve Sa'lebî'nin rivayetlerini nakletmekle yetinmiştir. İfâde kalıbı olarak Sa'lebî'nin rivayeti tam olarak nüzûl sebebine işâret ederken, Vâhidî'nin rivayeti hem nüzûl sebebini hem de tefsiri ifade edecek biçimde ihtimalli olarak zikredilmiştir.

Sıhhat açısından Sa'lebî'nin rivayeti, rivayet tenkiği bakımından isnad zinciri bulunmadığından nüzûl sebebi için bir değer taşımamaktadır. Vâhidî'nin rivayeti ise senedde zikredilen Kelbî ve Ebû Sâlih'in yalancılıkları ile tanınmalarından dolayı[818] oldukça zayıf bir rivayet olup sebeb-i nüzûl noktasında değerlendirmeye alınmaktan uzak bir niteliktedir.

Mukâtil herhangi bir sened zikretmeksizin âyetin tefsiri kabîlinden şunları söyler: Yahudiler, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)ashâbından bazılarına onun hak bir peygamber olduğunu, ona tâbî olmaya devâm etmeleri gerektiğini ve ancak bu şekilde doğru yolu bulacaklarını söylüyorlardı. Allah Teâlâ da bu Yahudilere yönelik olarak *"Yoksa siz insanlara iyiliği emredip de kendinizi unutuyor musunuz?"* hitâbında bulundu.[819] Zemahşerî de bunu destekleyecek mahiyette Yahudi ahbârının gizlice kendi akrabalarına ve daha başka kimselere Hz. Muhammed'e (s.a.v.) tâbî olmayı tavsiye ettiklerini ama kendilerinin bunu yapmadıklarını söyler.[820]

Görüldüğü üzere Vâhidî ve Sa'lebî'nin rivayetleri Mukâtil'in senedsiz rivayeti ile paralellik teşkil etmektedir. Mukâtil'in rivayetinde "Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ashâbı" olarak nitelendirilen kimselerin diğer rivayetlerde Yahudilerle akrabalık ve yakınlık ilişkileri içerisinde bulunan kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Önceki bölümlerde Yahudilerle Medine'deki Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki halîflik ilişkisinden

[818] Bkz., İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 11.
[819] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 102.
[820] Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 74.

bahsetmiştik. Müslüman olduktan sonra da bu kişilerin Yahudilerle teması bir şekilde devam ediyordu.

Bu âyet grubunun İsrailoğulları muhatap alınarak, onlara yönelik bir bildirim olduğu 40. âyetin başındaki "*Ey İsrailoğulları!"* hitâbından açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Sözlerin sıralanışından ve gelecek olan âyet gruplarından, bu âyet grubunun aynı şahıslar muhatap alınarak söylendiği anlaşılmaktadır.

Mukâtil devâmla *"Kitâbı okuyup durduğunuz halde"* sözündeki "kitap" ile "Tevrât"ın kastedildiğini, sabır ve namazın *"huşû içerisindekilere zor gelmeyeceği"* sözüyle ise kıblenin Mescid-i Aksâ'dan Kâbe'ye çevrilmesi karşısında kibirlenmeyip, îmân ederek boyun eğen, mütevâzı kimselerin kastedildiği yönünde açıklamalarda bulunur.[821] Taberî aynı doğrultuda "kitab"ı Tevrât olarak açıklayarak tüm bunların, Yahudi alimlerinin işleri olduğunu doğrulayan deliller olduğunu belirtir.[822] Semerkandî de aynı minvâl üzere bu âyetin, Medine civarında oturan Benû Kurayza ve Nadîr Yahudilerinin durumu hakkında indiğini söyler. Zira onlar yakında bir peygamberin ortaya çıkacağını bekliyorlardı. Evs ve Hazrecli Arapları da ona îmân etmeye dâvet ediyorlardı. Rasûlullâh (s.a.v.) peygamber olarak ortaya çıktığında ise Evs ve Hazrecliler ona îmân ettiler, Yahudiler ise inkâr ettiler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[823]

Mukâtil âyetleri siyâk ve sibâkla uyumlu bir tarzda yorumlayarak şunları söyler: Yahudilerin reisleri, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Tevrât'ta zikredilen niteliklerini Yahudilerin avâm tabakasından gizlediler. Çünkü onlar her sene halkın ekinlerinden, meyvelerinden, sâir zirâat mahsullerinden kendileri için bir pay alıyorlardı. Şayet halk tabakası Hz. Muhammed'e (s.a.v.) inanıp ona tâbî olurlarsa bu haraçları kendilerinden kesilecekti. Bunun için Allah Teâlâ onlara, Yahudilerin avam tabakasından alacağınız dünyâlık az bir menfaat karşılığında onun peygamberliğine dair nitelikleri gizlemek suretiyle *"Âyetlerimi az bir pahaya satmayın!"* buyurdu. Ayrıca bu reisler, halkı kendilerine ayrılan payı az vermekten veya vermemekten sakındırmak için onları korkutuyorlardı. Bunun için de Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ilgili bu durum hakkında *"yalnızca benden korkun!"*, kim onu yalanlarsa onun için cehennem var, diyerek onları bundan sakındırdı.[824] Mukâtil'in sözlerinden, Yahudi alimlerinin ve reislerinin halk üzerindeki otoriteleri sarsılmaması ve menfaatleri elden gitmemesi için Hz.

[821] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 102.
[822] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 617.
[823] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 115.
[824] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 101.

Peygamberin Tevrât'ta geçen niteliklerini bile bile kendi halklarından gizledikleri, sırf çıkarları yüzünden ona savaş açtıkları anlaşılmaktadır. Âyetlerin ibarelerindeki mânalar ve tarihi gerçeklerle bu açıklamalar örtüştüğü görülmekte, yapılan te'vilin vâkıa ile son derece uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Abbâs'tan nakledilen şu bilgi, bu konuda farklı bir bakış açısını gündeme taşımaktadır: Yahudi ahbârı kendi tâbîlerine ve taklitçilerine Tevrât'a tâbî olmalarını emrediyorlar ama Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sıfatlarını Tevrat içerisinde görüp bildikleri halde ona var güçleriyle muhalefette bulunuyorlardı. Yâni onlar halkı Allâh'a itaat etmeye teşvik edip durdukları halde kendileri bu günaha düşüyorlardı. Sadakayı teşvik ediyor, ama kendileri cimrilik yapıyorlardı.[825] Bu anlayışa göre Yahudi alimleri, direkt olarak Hz. Peygambere tâbî olunmasını değil de Tevrat'a ve Allâh'ın emirlerine tâbî olunmasını halka emrediyor ama dolaylı olarak kendileri bu emirlere muhalefet ediyorlardı.

İlim ehlince *"Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin!"* âyetinin Ehl-i kitâba yönelik bir hitâb olduğu ve aynı zamanda tüm kullar için de bir edep niteliği taşıdığı ifade edilmiştir. Bazı alimler bu hitâbın Müslümanlara yönelik olduğunu söylemişlerse de ilk görüş daha açık ve daha uygun bir görüş olarak kabul edilmiştir.[826]

Taberî ve Semerkandî'nin yapmış olduğu bu açıklamalar Mukâtil, Vâhidî ve Sa'lebî'nin rivayetini destekler mahiyettedir. Âyetin hemen ardındaki namaz, zekât ve rükû edenlerle rükû etme emirleri de Yahudileri, Hz. Peygambere ve getirdiği vahye îmân etmeye dâvet etmekte, içlerindeki boyun eğip itaat eden alimlerin yaptığı gibi, inadı bırakıp doğru dîne yönelerek Allah karşısında rükû ve secdeye yönelmelerini emretmektedir.

Her ne kadar esbâb-ı nüzûl olarak belirtilen rivayetler zayıf nitelikte olsalar da müfessirlerin genel kanaatleri doğrultusunda ortaya attıkları fikirleri, siyer ve tarih kaynakları ile uyumluluk arz ettiklerini; âyetin siyâk sibak bütünlüğü yönünden de mütenâsip ve anlaşılmasını kolaylaştırıcı nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.

3.8. 47-61. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

47. Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve (bir zamanlar) sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın. 48. Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaat kabul olunmaz, fidye

[825] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 200.
[826] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 27.

alınmaz, onlara yardım da edilmez. 49. Hani, sizi azabın en kötüsüne uğratan, kadınlarınızı sağ bırakıp, oğullarınızı boğazlayan Firavun ailesinden kurtarmıştık. Bunda size Rabbinizden (gelen) büyük bir imtihan vardı. 50. Hani sizin için denizi yarmış, sizi kurtarmış, gözlerinizin önünde Firavun ve ailesini suda boğmuştuk. 51. Hani biz Mûsâ ile kırk geceliğine sözleşmiştik. Sizler ise onun ardından (kendinize) zulmederek bir buzağıyı tanrı edinmiştiniz. 52. Sonra bunun ardından şükredesiniz diye sizi affetmiştik. 53. Hani doğru yolu tutasınız diye Mûsâ'ya kitabı (Tevrat'ı) ve Furkan'ı vermiştik. 54. Mûsâ kavmine dedi ki: "Ey kavmim! Sizler, buzağıyı ilâh edinmekle kendinize yazık ettiniz. Gelin yaratıcınıza tevbe edin de nefislerinizi öldürün (kendinizi düzeltin). Bu, yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah da onların tevbesini kabul etti. Çünkü O, tevbeleri çok kabul edendir, çok merhametlidir." 55. Hani siz, "Ey Mûsâ! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız" demiştiniz. Bunun üzerine siz bakıp dururken sizi yıldırım çarpmıştı. 56. Sonra şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar dirilttik. 57. Bulutu üstünüze gölge yaptık. Size, kudret helvası ile bıldırcın indirdik. "Verdiğimiz rızıkların iyi ve güzel olanlarından yiyin" (dedik). Onlar (verdiğimiz nimetlere nankörlük etmekle) bize zulmetmediler, fakat kendilerine zulmediyorlardı. 58. Hani "Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevâzu ile girin ve "hıtta!" (Yâ Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz" demiştik. 59. Derken onların içinden zalimler sözü, kendilerine söylenenden başka şekle soktular. Biz de haktan ayrılmaları sebebiyle o zalimlere gökten bir azap indirdik. 60. Hani Mûsâ kavmi için su istemişti. Biz de, "Âsânı kayaya vur!" demiştik. Böylece kayadan on iki pınar fışkırmış, her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti. "Allah'ın rızkından yiyin, için. Yalnız yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın" demiştik. 61. Hani "Ey Mûsâ! Biz bir çeşit yemeğe asla katlanamayaz. O halde bizim için Rabbine yalvar da O bize yerden biten sebze, kabak, sarımsak, mercimek, soğan versin" demiştiniz. O da size "İyi olanı düşük olanla değiştirmek mi istiyorsunuz? Öyle ise inin şehre! İstediklerniz orada var" demişti. Böylece zillet ve yoksulluk onları kapladı. Onlar, Allah'ın gazabına uğradılar. Bunun sebebi, onların Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, peygamberleri de haksız yere öldürmeleri idi. Bütün bunların sebebi ise isyan etmek ve aşırı gitmekte oluşlarıydı.

Bu âyet grubu İsrailoğulları hakkında nâzil olan uzunca bir silsilenin ikinci halkasını oluşturmaktadır. Bu âyetlerle alâkalı olarak özel bir nüzûl sebebine tefsir kaynaklarımızda rastlayamadık. Anlaşıldığı kadarıyla önceki âyetlerle bunlar arasında

sıkı bir bağlantı bulunmaktadır. Muhtemelen onların ardından kısa bir süre sonra nâzil olmuşlardır. Burada âyetlerin nüzûlü zamanında hazır bulunan Medine Yahudilerinin Rasûlullâh'ın (s.a.v.)peygamberliğini inkâr edişleri, başarısızlığa uğraması için çeşitli hile ve entrikalara girişmeleri ile geçmişteki ataları olan İsrailoğulları arasında ahlâkî yönden bir ilişki kurmak hedeflenmiştir. Böylelikle onlara "Tarihi tekerrür ettirmeyin! Aksi takdirde önceki atalarınız gibi Allah'ın gazabı ve intikamı ile karşılaşırsınız." denilmektedir.[827]

Bu bölümde nimetlerin hatırlatılmasının tekrarı, bundan sonra gelecek olan şiddetli uyarılarla olan irtibatı güçlendirmek içindir. Yâni, atalarınızı, kendilerine kitap indirmek, içlerinden peygamberler ve krallar çıkarmak suretiyle o devirlerdeki diğer toplumlara karşı üstün kılmıştık. Ki onlar Hz. Peygamber devrinde yaşayan Yahudilerin, Hz. Mûsâ (a.s.) devrinde yaşayan atalarıydı. Bu şekilde atalarının faziletinden bahsedilmesi, evlatların da onlardan dolayı şeref duymaları gerektiğine atıfta bulunulmaktadır.[828]

Bu bölümde de Medine Yahudilerinin ataları olan geçmiş dönemdeki İsrailoğullarına verilen nîmetler tekrar hatırlatılmakta, bu nimetlerin neler olduğu kısmen bildirilmektedir. Denizin yarılıp içinden geçmeleri, zâlim Firavun'un elinden kurtarılmaları; buzağıyı ilâh edinmelerinden dolayı azaba çarptırılmaktan kurtulup tevbelerinin kabul edilmesi, kızgın çöl yaşamında bir bulutun onları gölgelemesi, ilâhî ikram olarak kudret helvası ve bıldırcınla beslenmeleri, kayadan on iki pınarın fışkırması ve su ihtiyaçlarını karşılamaları vs. sıralanarak her defasında nankörlüğe ve isyâna devam etmelerinden dolayı şiddetle uyarılmaktadırlar.

Mevdûdî, İsrailoğulları'nın vahyi çeşitli şekillerde reddettiklerinden bahseder:
a) Kendi fikir ve isteklerine aykırı olduğunda, hiçbir şeyi vahiy olarak kabul etmediler. b) Allah'ın emirlerini çiğnediklerini bile bile, utanmazca O'nun emirlerinin aksini yaptılar. c) Kendi arzu ve isteklerine uydurmak için vahyin anlamlarını te'vil edip değiştirdiler.[829] Bu âyetlerde de sık sık "اذ/Hatırlayın o zamanı!" edatı tekrar edilerek "Hani bir zamanlar siz şöyle yapmıştınız, böyle yapmıştınız" denmek suretiyle geçmiş dönemlerdeki atalarının yaptığı yanlışlar, düştükleri hatalar ve isyanlar hatırlatılarak başlarına kakılmakta, Medine Yahudileri'nin de Hz. Peygamber'i ve risâletini inkâr

[827] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 169-170.
[828] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 120.
[829] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 80.

etme yanlışına düşmemeleri yönünde, geçmişteki bu hataları işleyenlerin torunları şiddetle uyarılmaktadır.

3.9. 62. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

62. Şüphesiz ki Mü'minler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve sâbiîlerden her kim Allah'a ve âhiret gününe îmân edip sâlih amelde bulunursa, elbette onların Rabbleri katında mükâfaatları vardır. Hem onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır.

Bu âyet-i kerîme, müfessirlerin farklı varyantlarla naklettikleri bir rivayete göre Selmân-ı Fârisî'nin Müslüman olmadan önceki Hıristiyan arkadaşları hakkında nâzil olmuştur. Rivayete göre Selmân-ı Fârisî Cündişapur halkındandı. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzuruna gelerek Müslüman oldu. Selmân, Hz. Peygambere içlerinden geldiği Hıristiyan arkadaşlarının dinlerine olan düşkünlüklerini anlatarak şöyle dedi: "Onlar şöyle güzel oruç tutuyorlar, böyle samîmâne namaz kılıyorlar, senin Allah tarafından gönderilen bir peygamber olacağına da inanıyorlar!" Selmân arkadaşlarını övmeyi bitirince Hz. Peygamber (s.a.v.): "Ey Selmân, onlar cehennem ehlidirler!", dedi. Bu durum Selman'a çok ağır geldi. Zira onlar, Allah Teâlâ'ya samimi olarak ibadet ediyorlar ve gelecekte Allah'ın bir peygamber göndereceğine dahî inanıyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Îmân edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[830]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Mukâtil rivayeti senedsiz olarak aktarırken Vâhidî, Mücâhid'den nakleder. Bu olayın ardından Selmân "Sanki üzerimden bir dağ kalktı!" der.[831] Vâhidî bu rivayetin ardından Esbât ve Süddî tarîki ile bunu destekleyecek ikinci bir rivayet daha aktarır.

Yine Vâhidî bunları destekleyecek tarzda Ebû Sâlih tarîkiyle İbn Abbâs, Mürre, İbn Mes'ûd ve Esbât'tan bu âyetin Selmân-ı Fârisî hakkında nâzil olduğuna dair bir rivayet daha nakleder. Hemen ardından da bu âyetin devâmındaki âyetlerin Yahudiler hakkında nâzil olduğunu belirtir.[832]

---

[830] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 112; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 28-29; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 14; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 40-44; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 127; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 431.
[831] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 112.
[832] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 28-29.

Suyûtî bu rivayeti, İbn Ebî Hâtim ve İbn Ömer el-Medeni'nin müsnedinde İbn Ebî Nüceyh, Mücâhid ve Selmân tarîkiyle tahrîc ettiklerini belirtir.[833] Taberî de Mûsâ b. Hârûn, Amr b. Hammâd ve Esbât tarîkiyle Süddî'den Selmân-ı Fârisî'nin önceki arkadaşları ile yaşadıkları olaylar da dahil olmak üzere uzunca bir kıssa halinde nakleder.[834] İbn Kesîr ise aynı rivayeti İbn Ebî Hâtim, babası, İbn Ebî Ömer el-Medeni, Süfyân, İbn Ebî Nüceyh, Mücâhid ve Selmân tarîki ile nakleder.[835]

Bu rivayetlerin ekserîsi, ifade kalıbı yönünden tam olarak nüzûl sebebi kriterine uymaktadır. Bir kısmı ise hem nüzûl sebebine hem de tefsire muhtemil biçimde ifade edilmişlerdir. Ancak sened bakımından bir çoğunun mürsel haber niteliğinde olması ve Mûsâ b. Hârûn gibi meçhul ve rivayeti câiz olmayan râvilerin[836] bulunması nedeniyle zâfiyetler taşıdığı fark edilmektedir. Vâhidî, Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in rivayet senedlerinde zikredilen Süddî ile Mücâhid'in Selmân-ı Fârisî ile görüşmediği, rivayetin mürsel olduğu yönünde değerlendirmeler bulunmakla birlikte,[837] yaş ve yaşadıkları devir itibarı ile görüşmelerinin mümkün olduğu kanaatini taşıyan muhakkik alimler de bulunmaktadır. Bununla birlikte yakın ifadelerle de olsa Selmân-ı Fârisî'nin Müslüman olmadan önceki arkadaşları hakkında, aynı konu vurgusu münasebeti ile birbirini destekler nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi bu rivayetin farklı şâhidlerinin bulunması rivayette belirtilen olayın doğruluğunu güçlendirmektedir. İbn Hacer, İbn Ebî Hâtim'in Mücâhid'den yapmış olduğu rivayetin senedinin sahih olduğunu; Vâhidî'nin İshâk b. Râhûye'nin tefsirinden aldığı rivayeti daha kuvvetli bir senedle takviye ettiğini belirtir. Ayrıca Ca'berî'nin, bu rivayeti İbn Mes'ûd ile İbn Abbâs'a nisbet ettiğini de ekler.[838]

İbn Abbâs'tan bu âyet-i kerîmenin Âl-i İmrân Sûresi'nin 85. âyeti olan *"Kim İslam'dan başka bir dîn ararsa, bilsin ki ondan aslâ kabul edilmeyecek ve o, âhirette de zarar edenlerden olacaktır."* âyeti ile neshedildiğine dair bir rivayet de gelmiştir. Ancak müfessirlerin genel kanaati bu âyet-i kerîmenin neshedilmediği yönündedir.[839] Çünkü

---

[833] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 14.
[834] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 40-44.
[835] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 431.
[836] Bkz., Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, IV, 225.
[837] Süddî'nin ve Mücâhid'in Selman ile görüşmeden bu rivâyette bulunduğuna dâir bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 431 (muhakkiklerin notu: dipnot 438-439); Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 45 (muhakkik Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî'nin notu: dipnot 6).
[838] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb fî Beyâni'l-Esbâb*, thk. Ebû Abdirrahmân Fevvâz Ahmed Zümerli, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002, s. 91; şâhidler için bkz., Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 389-398.
[839] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 45-46; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 126; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 133; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 235; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, s. 92-93; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 163; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 394; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 431; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 539.

nesh, ahkâma dair âyetler için söz konusudur. Haber bildiren âyetler için böyle bir neshten söz edilemez. Burada da aynı durum söz konusudur.

Âyetle alâkalı olarak müfessirlerin âyete farklı yaklaşım biçimleri sebebi ile te'villere yöneldiklerini görmekteyiz. Mukâtil âyette zikredilen *"îmân edenler"* sözünü açıklarken bu kimselerin dinlerinde karar kılmış, hakîkî Müslüman olan, münafık olmayan kimseler olduğunu söyler.[840] Mâverdî de aynı kanaati taşımaktadır.[841]

Taberî bu âyetin açıklamasında şu ifadeleri kullanır: Yahudilerin îmânı, Hz. Îsâ peygamber olarak gelinceye kadar Tevrât'a ve Hz. Mûsâ'nın sünnetine tâbî olmakla gerçekleşir. Bu durumda Mü'min olurlar. Hz. Îsâ geldiğinde her kim Tevrât'a ve Hz. Mûsâ'nın sünnetine tâbî olmayı bırakmadan Hz. İsâ'ya tâbî olursa, helâk olur. Hıristiyanların îmânı da ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderilinceye kadar İncil'e ve Hz. Îsâ'nın şeriatına tâbî olmakla gerçekleşir, ancak bu şekilde makbul bir Mü'min olunmuş olur. Hz. Muhammed (s.a.v.) geldiğinde her kim ona tâbî olmazsa ve Hz. Îsâ'nın sünnetini ve İncil'i terk etmezse helâk olur.[842] İbn Ebî Hâtim, aynı rivayeti aktardıktan sonra Saîd b. Cübeyr'in de buna benzer bir rivayetinin olduğunu belirtir.[843]

Bâzı müfessirler, âyetin devâmında zikredilen *"Şayet Allah'a ve âhiret gününe îmân eder, sâlih amel işlerlerse onlar için Rabbleri katında mükâfaatları vardır"* sözünü âyetin başındaki *"Şüphesiz ki îmân edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve sâbiîler"* sözüyle müşkil bir durum arz ettiğini görerek, âyetin başıyla sonunu uyumlu hâle getirebilmek için başlangıçtaki "îmân edenler"i, îmân henüz kalplerine yerleşmemiş olan fakat dilleriyle inandıklarını söyleyen münafıklar olarak te'vil etmişlerdir. Yâni "âyetin başında geçen bu -münafık, Yahudi, Hıristiyan, sâbiî- kâfirlerden her kim halis olarak Allah'a ve âhiret gününe îmân ederse ve hakîkaten İslam dînine girerlerse…" anlamını vermişlerdir.[844]

İbn Atıyye "îmân edenler" sözünün iki farklı şekilde te'vil edildiğini söyler. Birincisi; Süfyân es-Sevrî'nin de tercihine göre bunlarla kastedilenler, ümmet-i Muhammed içerisindeki münafıklardır. İkincisi; hakikaten Hz. Muhammed'e (s.a.v.) îmân eden mü'minlerdir. Süddî'nin belirttiğine göre bunlarla, Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderilmeden önce hanîf olarak yaşamış ve ölmüş bulunan Zeyd b.

---

[840] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 112.
[841] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 131.
[842] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 44-45.
[843] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 127.
[844] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 125; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 80;

Amr b. Nüfeyl, Kuss b. Sâide, Varaka b. Nevfel gibi İslam'a kavuşamamış kimseler kastedilmektedir.[845]

Şevkânî, "îmân edenler" sözünü "münafıklar" şeklinde açıklayanların olduğundan bahsederek bunun Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerle birlikte zikredilmiş olmasından kaynaklandığını söyler. Yâni bunlar zâhiren îmân etmiş görünenlerdir. Sonrasında sayılan şahıslar Müslüman olmadıkları için baştaki "îmân edenler" sözü, münafıklara yorumlanmıştır. Ama en uygunu bu sözle Hz. Peygamber'i (s.a.v.) tasdik eden ve ona tâbî olan kimselerin kastedilmiş olmasıdır.[846]

İbnu'l-Cevzî tüm görüşleri birleştirerek bu âyetle alâkalı olarak beş görüşün olduğunu belirtir ve bunları şöylece sıralar:

1. İbn Abbâs'a göre bunlar, Hz. Muhammed (s.a.v.) gönderilmeden önce Hz. Îsâ'ya inanan mü'minlerdir.

2. Süddî ve onun hocalarına göre; bu kimseler Hz. Îsâ gönderilinceye kadar Hz. Mûsâ'ya îmân eden, onun şeriatı ile amel eden; Hz. Muhammed (s.a.v.) gönderilinceye kadar Hz. Îsâ'ya îmân eden ve onun şeriatıyla amel eden kimselerdir.

3. Süfyân es-Sevrî'ye göre bunlar münafık kimselerdir.

4. Bunlar, Kuss b. Sâide, Râhip Bahîra, Varaka b. Nevfel ve Selmân-ı Fârisî gibi Allah'a teslim olmuş kimselerdir.

5. Bunlar bu ümmetin mü'minleridir.[847]

Fahruddîn er-Râzî de aynı görüşlere yer vererek âyetin başı ile sonu arasındaki müşkil durumu açıklığa kavuşturmaya çalışır. Ancak bu görüşler arasında bir tercihte bulunmaz, bir kanaat de ortaya koymaz.[848]

Klasik eserler içerisinde neredeyse bütün müfessirler Selmân-ı Fârisî ile ilgili rivayeti değerlendirmeye tâbî tutarak te'vilde bulunmuşlar iken Zemahşerî[849] ve Râzî'nin, âyetin nüzûl sebebine hiç temâs etmeden te'vile yönelmiş olmaları dikkât çekicidir. Muhtemelen onlar, nüzûl sebebi ile ilgili rivayetleri zayıf buldukları için hiç değerlendirmeye almamışlar veya nüzûl sebebi olmadan da âyetin anlaşılabileceğini düşünmüş olabilirler. Ancak yapılan yorumlardan da anlaşılacağı üzere Selmân rivayeti olmadan, âyet farklı sahalara çekilebilmekte ve çok farklı anlayışların ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir.

---

[845] İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî vd., Dâru'l-Hayr, Katar 2007, I, 235.
[846] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 204.
[847] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 91.
[848] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 111-112.
[849] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 80.

İbn Kesîr, Selmân-ı Fârisî ile ilgili rivayeti naklettikten sonra ardından şöyle der: Bu âyette söz konusu olan husus, İbn Abbâs'ın da belirttiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.v.) peygamber olarak gönderildikten sonra ancak onun şeriatına uygun olan davranış ve hareketlerin kabul edilip geçerli olacağını bildirmektir. Fakat bundan önce, kim kendi zamanındaki peygambere tâbî olmuşsa o kimse hidâyette ve doğru yol üzeredir, kurtuluşa eren de o kimsedir. Yahudiler de kendi zamanlarında geçerli olan Tevrât'ın içerisindeki hükümlere ve Hz. Mûsâ'ya tâbî olmak suretiyle ancak kurtuluşa ermiş olurlar.[850]

İzzet Derveze'nin, tefsirinde bu âyet-i kerîmeyi diğer âyetlerden ayırarak müstakil olarak değerlendirdiğini; bu âyetin diğer âyetlerle hiçbir bağlantısı ve ilgisinin olmadığı yönünde açıklamalara rastlamaktayız. Buna delil olarak da bu âyetin öncesinde ve sonrasında Hicaz bölgesinde âyetin nüzûlü döneminde ve önceki devirlerde yaşayan Yahudilerin hâl ve davranışlarının silsile şeklinde devam ediyor olması, ancak bu âyetlerin işlediği konunun farklı olması gösterilmektedir.[851]

Çağdaş müfessirlerden Süleyman Ateş, bu âyet-i kerîmeden yola çıkarak âyetin mutlak olduğunu, Kur'ân'ın zâhirinin ifade ettiği biçimde Allah'a şirk koşmadan îmân eden, âhirete kesin olarak inanan herkesin Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini ve ona gelen vahyin hak olduğunu kabul etmekle birlikte Müslüman olmayıp kendi dîni üzere kalarak Yahudi, Hıristiyan veya Sâbiî olarak yaşamaya devam ettiklerinde güvene kavuşup kurtuluşta olacaklarını belirtmektedir. Ayrıca Âl-i İmrân Sûresi 113-115. âyetleri de buna delil olarak sunmaktadır.[852]

İbn Teymiyye, bu âyet ile ilgili görüşleri aktardıktan sonra bazı kimselerin, âyetin zâhirinden yola çıkarak, âyette zikredilen din mensuplarının kurtuluşunu anladıklarını, ancak bu âyetin, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletinden sonra kendi dinleri üzere kalan kimselerin kurtuluşunu ifade etmediğini belirtir. Bu tutumlarıyla bu şahıslar büyük bir yanılgıya düşmüşler, âyetin lafzı ile çelişen bir çok görüşler ortaya atmışlardır. Çünkü âyet, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâleti öncesindeki devirlerde yaşayan din mensupları için umûm ifade etmektedir. İbn Teymiyye, âyetin bu şekilde anlaşılmasının, siyâk sibâk ile daha uyumlu bir te'vil olduğunu, selef alimlerinin ve cumhûrun ortak kanaatinin de bu yönde olduğunu belirterek, âyetin, nüzûl sebebi

---

[850] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* I, 431.
[851] Bkz., İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 173;
[852] Bkz., Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, Yeni Ufuklar Nşr., İstanbul 1989, I, 174-175; III, 34; IV, 527-528.

doğrultusunda anlaşılmasının gereğini ve önemini vurgular.[853] Yine bilinmektedir ki, kim peygamberlerden birini yalanlarsa, o kimse kâfir olur. *"Kim Allah'a îmân ederse…"* âyeti bu kimseyi kurtuluşta görülenler içerisinde saymaz.[854]

Âyetle ilgili ortaya koyulan te'villeri incelediğimizde genel kanaatin İbn Teymiyye'nin açıkladığı yönde olduğunu görüyoruz. Âyetle ilgili müşkilâtın sebebi de nüzûl sebebini göz önünde bulundurmamak şeklinde anlaşılmaktadır. Öncelikle, bu âyetle alâkalı sahih ve zayıf, birbirini destekleyen şahitleriyle birlikte pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin ortak yanı Selmân-ı Fârisî'nin, Müslüman olmadan önceki Hıristiyan arkadaşlarının durumunu ortaya koymasıdır. Âyet onları ve diğer din mensuplarını kuşatacak şekilde umumi anlamda, îmânın temel unsurları olan Allah ve âhiret gününe înandıkları, sâlih amellerde bulundukları takdirde Müslüman olmadan önceki amellerinin boşa gitmeyeceğini, Hz. Peygamber'e yetişemeden ölmüşlerse âhirette kurtuluşa erecekleri müjdesini bildirmektedir. Zâten Selmân-ı Fârisî'nin kaygısının da bu yönde olduğunu rivayetlerden anlamaktayız.

İzzet Derveze'nin bu âyetin müstakil olarak inzâl edildiği, arasında bulunduğu diğer âyetlerden bağımsız olduğu düşüncesine katılmıyoruz. Çünkü bu âyet, Selmân-ı Fârisî'nin arkadaşları olan Ehl-i kitap Hıristiyan, dindar insanlar hakkında nâzil olmuştur. Âyetin öncesinde 40. âyetten itibaren yine Ehl-i kitap olan İsrailoğullarına verilen nîmetler, Allah'ın yardım ve ikramları, onların Allah'a ve o gün huzurlarında bulunan rasûlüne karşı nankörlükleri, ikazlar, uyarılar ve tehditler gündeme getirilmişti. Bu âyetle de her bâtıl din mensubu içerisinde dürüst ve samîmî olarak Allah'a yönelen kimselerin bulunabileceği, toplumun hepsinin aynı kategoride değerlendirilemeyeceği, Allah'ın gerçek dîni ile karşılaşana kadar yapılan iyilik ve ibadetlerin boşa gitmeyeceği belirtilerek Allah Rasûlü'nün getirmiş olduğu dînin, Allah'ın gönderdiği önceki dinlerin bir devâmı olduğu ve buna tâbî olunması gerektiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda önceki devirlerde atalarının, o günün peygamberine karşı nankörlüklerini bugün Hz. Muhammed (s.a.v.) devrinde yaşayan torunlarının yapıyor olmasının yanlışlığı hatırlatılmaktadır. Âyetin sonrasında uyarılar devam ederek 80. âyette Yahudilerin kendilerini Allah'ın seçkin kulları olarak görmesi ve bunun sonucu olarak cehennemde "sayılı birkaç gün" gibi çok kısa bir süre kalacaklarına dair kuruntularının yanlışlığının zikredilmesi, bu âyetle öncesi ve sonrasının münasebetini ortaya koymakta, zımnen Yahudi toplumunu Hz. Peygamber'e tâbî olmaya yönlendirmektedir.

---

[853] İbn Teymiyye, *Tefsîru Âyâtin Üşkilet*, I, 242-244.
[854] İbn Teymiyye, *Tefsîru'l-Kebîr*, III, 35.

Geleneksel tefsir kaynaklarımızın hiç birinde Süleyman Ateş'in söylediği görüşü destekleyecek bir bilgiye rastlayamıyoruz. Âyetler üzerinde gramatik ve te'vil yönünden tahliller yapan son devre kadar gelmiş geçmiş hiçbir müfessir Ateş'in çıkardığı sonuca ulaşmamıştır. Ayrıca bu âyetin bu şekilde anlaşılması, âyetin dahil olduğu sûre içerisinde zikredilen İsrailoğulları'nı ısrarla Kur'ân'a inanmaya dâvet ettiği[855] halde onların ısrarla inkâra yöneldiklerini, Allâh'ın peygamberlerini katlettiklerini vurgulayan[856] ve onları Allâh'a, Hz. Peygamber'e indirilen Kur'ân'a îmân edip teslim olmaya dâvet eden;[857] asıl îmânın Allâh'a, meleklerine, kitaplarına ve aralarında hiçbir ayrım gözetmeden peygamberlerine îmân edip itaat eetmek olduğunu bildiren[858] âyetlerle de bir çelişki ortaya çıkaracaktır. Zira bu âyetler Ehl-i Kitâbı, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve Kur'ân'a tâbi olmaya dâvet etmekte, onu inkârdan şiddetle sakındırmaktadır.

Ayrıca Ateş bu kişilerin kurtuluşunu "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini ve ona gelen vahyin hak olduğunu kabul etmekle birlikte Müslüman olmayıp kendi dîni üzere kalma" şartına bağlamaktadır ki, bu anlayışta bir kişinin olma ihtimali yoktur. Çünkü Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gerçek peygamber olduğunu, ona gelen vahyin hak olduğunu kabul eden kişi zaten onun getirdiği dine tâbî olur. Nasıl olur da bir insan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamber olduğunu kabul ederken aynı zamanda onun sözlerine sırt çevirebilir ki? Tevhid kelimesinin kapsamında "Allâh'tan başka hiçbir ilâh yoktur" diyen kişinin Allâh'ın bildirdiği bütün emir ve yasakları kabullenip ona tâbî olma azim ve kararlılığında olması vardır. Yine "Hz. Muhammed (s.a.v.) Allâh'ın kulu ve rasûlüdür" diyen kişinin de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) rehberliğini ve onun kılavuzluğunda bu dînin yaşantısını benimseme anlayışında olması gerektiği herkes tarafından bilinen bir husustur. Bunu kabullenmemiş kişi Mü'min olamaz. Bu anlamda nasıl ki Allâh'a inandığını söyleyen bir kimsenin bir taraftan bunu kabullenirken beraberinde putlara tapması düşünülemez ve kabullenilemezse, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletini onaylayıp da sonrasında onun yolunu bırakıp daha başka peygamberlerin direktifleri doğrultusunda yaşaması da doğru olarak kabullenilemez. Böyle bir durum akıl ve mantık ilkeleriyle uyuşmaz. Dolayısı ile bu şartlara sahip bir kimsenin bulunduğunu düşünmek, gerçeklikle örtüşmeyen, ütopik bir yaklaşımı ortaya koymaktadır.

---

[855] Bakara, 2/41.
[856] Bakara, 2/91.
[857] Bakara, 2/136.
[858] Bakara, 2/285.

Ateş'in, sahih senedlerle nakledilmiş hadisleri de göz ardı ettiği görülmektedir. Meselâ, "Nefsim elinde olan Allah'a yemîn olsun ki, bu ümmetten ister Yahudi, ister Hıristiyan olsun her kim beni işitir de sonra bana gönderilene (Kur'ân'a) inanmadan ölecek olursa kesinlikle cehennem ehlinden olacaktır."[859] hadisi çok açık bir şekilde Ateş'i yalanlamaktadır.

Mustafa Öztürk bu âyetin, Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde Müslümanlar ile bilhassa Yahudiler arasında âhiret ve cennetle ilgili polemiklerin yaşandığı dikkate alınarak okunması gerektiğini söyler.[860] Âyette belli bir dînî kimlik ve aidiyetin uhrevî âlemdeki sorumluluk ve/veya kurtuluş konusunda hiçbir anlam ifade etmediğine de dikkat çekilmiş ve bu hususta Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîler arasında ayrım gözetilmeyeceğine işaret edilmiştir. Seçilmişlik ve imtiyazlı kavim gibi söylemlerin uhrevî sorumluluktan kurtulmayı sağlamadığı, salt belli bir dînî kimlik ve mansubiyetin de Allah katında hiçbir değer taşımadığı gerçeği Bakara, 2/80-82 ve Nisâ, 4/123-124. âyetlerde çok daha açık şekilde beyan edilmiştir. Özellikle *"(Ey Mü'minler!) Allah'ın cennetle ilgili vaadi ne sizin temennilerinize ne de Yahudiler ve Hıristiyanların kuruntularına göre gerçekleşecektir. Gerçek şu ki her kim günah işlerse bunun cezasını çekecek ve azaba mahkum olduğu zaman Allah'a rağmen kendisine sahip çıkıp yardım edecek kimse de bulamayacaktır. Erkek olsun kadın olsun, her kim mü'min olarak îmânına yaraşır güzellikte işler yaparsa (mükâfaat olarak) cennete girecek ve kendisine zerre kadar bile haksızlık edilmeyecektir"* mealindeki Nisâ 4/123-124. âyetlerle birlikte değerlendirildiğinde, Bakara, 2/62. âyetteki derin mânâ ve mesajın mahiyeti daha da belirginleşir. Öte yandan Bakara, 2/62. âyetle hemen hemen aynı ifade ve anlam örgüsüne sahip olan Mâide, 5/69. âyetin sibak ve siyakında da Allah katındaki değer ölçütünün dînî kimlikler ve mensubiyetlerle değil, O'nun emir ve yasaklarına riayet edip etmemekle ölçüldüğüne işaret edilir.[861]

Âyetin ifadesine göre her din mensubu kendisini kurtuluşta, ötekini azabta görmekle vehim ve kuruntuya düşmüştür. Neticede insanlar îmânlarındaki ihlas, samimiyet ve amellerindeki güzel davranışlar doğrultusunda kurtuluşta veya azabta kalacaklardır. Ancak zamanın peygamberine yetişip de ona tabi olmayan, bile bile, inadına onun davranışlarına aykırı hareket eden insanların durumu ise sorgulamayı gerektirmeyecek kadar açıktır. Bu nedenle belki peygamberden bihaber yaşayıp,

[859] Müslim, "Îmân", 240.
[860] Mustafa Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri,* Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 42, (a.n. 36).
[861] Mustafa Öztürk, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, II, 413.

geleneğin içerisinde boğularak, ancak îmân ve salih amel konusunda taviz vermeden kendi peygamberinin yoluna tabi olanların kurtuluşa erdiği yönünde bir düşünceyi bir yönden haklı bulabiliriz. Bunun dışında bile isteye, zamanın yeni peygamberini tanıdıktan sonra hâlâ geçmişteki peygambere ve onun tahrif olmuş kitabına tâbî olanları kurtuluşta görmek ise Allah'ın yeni kitabı Kur'ân'ın ve onu getiren peygamberin sünnetine aykırı bir tutum olacaktır.

Bu konuda başka bir husus da önceki bölümlerde bahsi geçtiği üzere Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Medine'ye hicreti sonrasında Yahudi ve Hıristiyan hey'etlerinin sık sık onu ziyarete gelerek onunla tartışmalara girişmeleridir. Bu görüşmelerde Hz. Peygamber onların sorularına cevaplar vermekte, onları İslam'a girmeye davet etmektedir. Halbuki önceki peygambere ve dinine tabi olmakla kurtuluş mümkün olmuş olsaydı, Hz. Peygamber onlara niçin kendi dinlerinde sabit kalıp, Tevrat'ın veya İncil'in içindeki hükümlere sımsıkı sarılmalarını istemedi ki? Böyle yapmış olsaydı hem onların tepkilerini almaz hem de müşrik cenaha karşı kendisine büyük bir destek sağlamış olurdu. Biz biliyoruz ki, hicretin ilk yıllarında Hz. Peygamber'le görüşen Yahudi ve Hıristiyan alimlerinden bir kısmı İslamiyet'i seçerek eski dinlerini terk etmiştir. Onlara da davet ve tebliğ gittiğine göre olması gereken, gayrimüslimlerin eski dinlerini terk ederek İslam'ı tercih etmeleri olacaktır.

Baştaki Selmân rivayetiyle bildirilen ve âyetin nüzûlünden bahseden olay, bu meseleyi tam olarak çözüme kavuşturmakta, âyetin açık bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. Selmân, Müslüman olmadan önceki Hıristiyan arkadaşlarının Allah'a olan bağlılıklarından, O'na yaklaşmak için ibadetlerine olan düşkünlüklerinden dem vurmuş ve Rasûlullâh (s.a.v.) onların cehennemde olduklarını bildirmişti. Bu duruma içerleyen Selman, bunun böyle olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve onların da kurtuluşta olması yönünde yakarışta bulunmuştu. Tam da böyle bir hadise üzerine inen âyet, onların İslam'ın varlığından habersiz bir şekilde samîmî olarak yapmış oldukları ibadet ve yönelişin, temel şart olarak Allâh ve âhiret inancı, ardından sâlih amellerle desteklenmişse boşa gitmeyeceğini, âhirette Rabbleri katında onlar için mükâfaatın olduğu müjdesini vermektedir. Selman'ın âyetin inmesinin ardından "Üzerimden sanki bir dağ kalktı"[862] sözü de inen âyetin bu yönde olduğunu perçinlemektedir. Kanaatimce müfessirlerin genel kanaatleri, âyetin tefsirinde yapmış oldukları yorumlar Selmân olayının, 62. âyetin nüzûl sebebi olmasını desteklemektedir.

[862] Vahidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 28; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 14.

3.9.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi

Bakara Sûresi 62. âyetin inişine sebep olarak gösterilen, kaynaklarda İbn Abbâs'ın, Selmân'ın bizzat ağzından işiterek naklettiği uzunca bir hadis olarak zikredilen ve farklı senedlerle nakledilen rivayete göre Isfahanlı mecûsî bir din adamının oğlu olan Selmân, dînî bir arayış içerisine girer ve Hıristiyanlığı araştırır. Hıristiyanlığın kaynağının Şam toprakları olduğunu öğrenince bir kervana katılıp Şam'a gelir. Orada Hıristiyan olup bir kilisenin ibadet ve âyinlerine katılır. Kendisini geliştirmek için hep bu dîni daha iyi bilen birilerini araştırır. Musul'a, Nusaybin'e, Rum diyârındaki Ammûriye'ye gelerek Allah'a yönelmiş, sürekli ibadetle meşgul olan râhiplerden dersler alır. En son karşılaştığı râhip, Harem bölgesinde ortaya çıkacak olan bir peygamberden ve onun özelliklerinden bahseder. İmkân bulursa ona tâbî olmasını söyler. Kelb kabîlesine mensup bazı kimselerle tanışarak sahip olduğu hayvanları onlara verme karşılığında kendisini Arap topraklarına götürmelerini ister. Kötü niyetli kervancılar, Vâdi'l-Kurâ'ya geldiklerinde Selmân'ı bir Yahudiye köle diye satarlar.[863] Birkaç el değiştirdikten sonra son olarak Benû Kurayza'dan bir Yahudinin satın aldığı Selmân, sâhibi ile birlikte Medine'ye gelir ve onun hurma bahçesinde köle olarak çalışmaya başlar. Medine'yi gördüğünde, buranın son görüştüğü râhibin târif ettiği, beklenen peygamberin gönderileceği bölge olduğunu anlar. Bu sıralarda Allah Rasûlü, Mekke'de peygamberliğini îlân etmiş, dâvâsını tebliğe başlamıştı bile. Hz. Peygamber'in hicretinden haberdar olan Selmân gizlice Kuba'ya gelerek râhibin öğrettiği özelliklerin gelen kişide bulunup bulunmadığını, onun peygamber olup olmadığını anlamaya çalışır. Kuba'da ve Medine'ye hicretten sonra Rasûlullâh'a (s.a.v.) birkaç defa hurma vs. getirmek suretiyle önce sadaka olarak, sonrasında hediye olarak getirdiğini bildirerek onun tepkisi doğrultusunda peygamberliğini tespit etmeye çalışır. Üçüncü defa gelişinde Hz. Peygamber (s.a.v.) Bâki'l-Ğarkad'da bir cenâzededir. Onun sırtındaki mührü görerek peygamber olduğuna kanaat getirir ve Müslüman olur.[864] Hz. Peygamber onun kölelikten kurtuluşu için yol gösterir ve Selmân, Hendek Savaşı öncesinde kölelikten kurtulur.[865] Selman'ı Hz. Peygamber'in emriyle Hz. Ebûbekir'in satın alarak âzâd ettiği de söylenmiştir.[866]

---

[863] Buhârî, "Buyû", 100.
[864] İbn İshâk, *Sîret*, I, 134-140; İbn Hişâm, *Sîret*, I, 241-247; Süheylî, *Ravzu'l-Ünuf*, I, 372-376; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 437; Hâkim, *Müstedrek*, III, 603-604.
[865] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 443-444; İbrahim Hatiboğlu, *DİA*, "Selmân-ı Fârisî", XXXVI, 441-443.
[866] Beyhakî, *Delâilu'n-Nübüvve*, II, 91.

İbn İshâk'ın *Sîret*'ini tahkik eden Ahmed Ferîd el-Mezîdî, "Ahmed, Yûnus b. Bükeyr, Muhammed b. İshâk, Âsım b. Ömer b. Katâde, Mahmûd b. Lebîd, Abdullâh b. Abbâs ve Selmân el-Fârisî" tarîkiyle nakledilen bu rivayetin senedinin hasen olduğunu belirtmiştir.[867]

Yukarıdaki rivayetin çok farklı varyantları bulunmakla birlikte tümünde olayın geçtiği mekân olarak Kuba zikredilmektedir. Hamidullâh, Selmân'ın hicrî 4. yılda Hz. Peygamber'e gelerek Müslüman olduğunu ve kölelikten kurtuluşu için ondan yardım etmesini istediğinden bahseder.[868] Ancak bu bilgi, ilk devir kaynaklarında, onun Kuba'da görüştükten sonra Medine'ye gelerek Müslüman olduğuna dair zikredilen bilgilerle çelişmektedir.[869] Yukarıdaki rivayette zikredilen "köle olduğu için Bedir ve Uhud savaşlarına katılamadı" ifadesi[870] onun Bedir'den önce Müslüman olduğunun göstergesidir.

Ayrıca Medine'de Bakîu'l-Ğarkad Mezarlığında defnedilen cenâze, Hz. Peygamber'in Kuba'da iken evinde ikâmet ettiği Külsüm b. Hidm'in cenâzesi idi. Siyer kaynaklarında hicretten sonra ilk vefat eden sahabînin Külsüm b. Hidm olduğu kayıtlıdır. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten kısa bir süre sonra vefat etmiştir.[871] Külsûm b. Hidm'in vefat tarihini Osman Çetin, İslam Ansiklopedisinde 2/624 olarak vermektedir.[872] Osman Çetin'in vermiş olduğu tarihe göre Külsûm b. Hidm, hicretin ikinci yılında vefat etmiştir. Ancak Taberî, Külsûm b. Hidm'in, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden çok kısa bir süre sonra vefat ettiğini belirtir.[873] İbnu'l-Esîr de Taberî'nin verdiği bilgiyi destekleyecek mahiyette Külsûm b. Hidm'in vefatını hicretin ilk yılında gerçekleşen olaylardan olarak nakleder.[874] Buna göre İslam Ansiklopedisi'nde verilen vefat tarihi, ilk kaynaklarda belirtilen tarihle uyuşmamaktadır.

İbn Abbâs, nakletmiş olduğu Selmân rivayetinde Selmân'ın Bedir ve Uhud savaşına köle olduğundan dolayı katılamadığını belirtmesi, onun Bedir savaşı öncesinde Müslüman olduğunu gösterir. Buradan hareketle Külsûm b. Hidm'in ilk kaynaklarda belirtildiği şekilde birinci yıl içerisinde vefat ettiğini, Selmân-ı Fârisî'nin de onun

---

867 İbn İshâk, *Sîret*, I, 139.
868 Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 414.
869 Bkz., İbn İshâk, *Sîret,* I, 134-140; İbn Hişâm, *Sîret,* I, 241-247; Süheylî, *Ravzu'l-Ünuf,* I, 372-376; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* II, 5-6.
870 Bkz., İbn İshâk, *Sîret*, I, 139; İbn Hişâm, I, 247.
871 Taberî, *Târîh*, II, 397; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 6; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* III, 230.
872 Bkz., Osman Çetin, "Külsûm b. Hidm", *DİA,* XXVI. Cilde ek olarak Ek 2 cildi 103-104. sahifeler.
873 Bkz., Taberî, *Târîh*, II, 397.
874 Bkz., İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* I, 5-6.

defnine iştirak ettiğine göre bu tarihte Müslüman olduğunu söyleyebiliriz. Müslüman olduktan sonra da henüz kölelikten kurtulamadığı için Hz. Selmân, muhtemelen ara ara Medine'ye gelerek Hz. Peygamber ile görüşme fırsatı buluyordu. Arkadaşlarına dair konuşmalar da bu süreç içerisinde gerçekleşmiş olabilir.

Buraya kadarki tahlil ettiğimiz Bakara Sûresi'nin âyetleri için nakledilen nüzûl sebeplerine dair olaylar da hep Kuba'da geçmektedir. Bu yönüyle âyetler arasında mekân ve zaman açısından devamlılık olduğu, aralarında konu bütünlüğü bulunduğu hemen göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak Bakara Sûresi 62. âyetin Hz. Peygamber (s.a.v.) Kuba'dan ayrıldıktan sonra Medine'de Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evinde kaldığı süre içerisinde nâzil olduğunu söyleyebiliriz. Âyetin nüzûlü için tam olarak gün belirlemek mümkün olmamakla birlikte yapmış olduğumuz tespit doğrultusunda hicretin ilk yılı içerisinde, Bakara Sûresinin diğer âyetlerinin ardından indiğini düşünmekteyiz.

3.10. 63-74. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

63. Hani (Tevrat ile amel edeceğinize dair) sizden sağlam bir söz almış, Tûr dağını da tepenize dikmiş ve "sakınasınız diye, size verdiğimiz Kitab'ı sıkı tutun, onun içindekileri düşünün" demiştik. 64. Bundan sonra yine yüz çevirdiniz. Allah'ın bol nimeti ve merhameti olmasaydı, herhalde ziyana uğrayanlardan olurdunuz. 65. Şüphesiz siz, içinizden cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara "Aşağılanmış maymunlar olun" demiştik. 66. Biz bunu, hem onu görenlere, hem de sonra geleceklere bir ibret ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara da bir öğüt kıldık. 67. Hani Mûsâ kavmine, "Allah size bir inek kesmenizi emrediyor" demişti. Onlar da, "Sen bizimle alay mı ediyorsun?" demişlerdi. Mûsâ "Kendini bilmez cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" demişti. 68. "Bizim için Rabbine duâ et de onun nasıl bir inek olduğunu bize açıklasın" dediler. Mûsâ şöyle dedi: "Rabbim diyor ki; o ne yaşlı, ne körpe, ikisi arası bir inektir. Haydi emrolunduğunuz işi yapın." 69. Onlar "Bizim için Rabbine duâ et de, rengi neymiş? açıklasın" dediler. Mûsâ şöyle dedi: "Rabbim diyor ki, o sapsarı, rengi, bakanların içini açan bir inektir" dedi. 70. "Bizim için Rabbine duâ et de onun nasıl bir inek olduğunu bize açıklasın. Çünkü inekler bizce birbirlerine benzemektedir. Ama Allah dilerse elbet buluruz" dediler. 71. Mûsâ şöyle dedi: "Rabbim diyor ki, o, çift sürmek, ekin sulamak için boyunduruğa vurulmamış, kusursuz, hiç alacası olmayan bir inektir." Onlar, "İşte, şimdi tam doğrusunu bildirdin" dediler. Nihayet o ineği kestiler. Neredeyse bunu yapmayacaklardı. 72. Hani

bir kimseyi öldürmüştünüz de suçu birbirinizin üstüne atmıştınız. Halbuki Allah, gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı. 73. "İneğin bir parçası ile öldürülene vurun" dedik. İşte, Allah ölüleri böyle diriltir. Düşünesiniz diye mûcizelerini de size böyle gösterir. 74. Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı; taş gibi, hatta daha katı oldu. Çünkü taş vardır ki, içinden ırmaklar fışkırır. Taş vardır ki, yarılır da içinden sular çıkar. Taş da vardır ki, Allah korkusuyla (yerinden kopup) düşer. Allah, yaptıklarınızdan hiçbir zaman habersiz değildir.

İsrailoğulları ile ilgili bölümün bir kesitini oluşturan bu âyetlerle alâkalı olarak tefsir kaynaklarımızda herhangi bir nüzûl sebebine rastlamadık. Bu âyetler de muhtemelen önceki âyetlerin devâmı olarak yakın zaman aralıklarıyla nâzil olmuştur.

Bu bölümün başlangıcında İsrailoğullarından alınan mîsaktan ve bu misâkın gereğini yapıp yapmadıklarından söz edilmektedir. Sonrasındaki âyette Allâh'ın emri ve kitâbından yüz çevirmeleri ve buna rağmen Allâh'ın onlara rahmet edip affetmesi konu edinilmektedir. Peşinden cumartesi yasağını çiğnemeleri sebebiyle bu yasağı işleyenlerin cezalandırılmalarından bahsedilmektedir. Bunların ardından sûreye adını veren inek kesme olayı konu olarak işlenmektedir.

Rivayete göre; İsrailoğullarından çok zengin ihtiyar bir adam vardı. Bu adamın çocuğu olmayıp fakir yeğenleri bulunuyordu. Öldükten sonra kendisine kardeşinin oğulları mirasçı olacaklardı. İhtiyar adam uzun süre yaşayınca çocuklar adamı öldürüp cesedini başka bir şehre götürüp atarak ora halkından diyet talep etmişlerdi. O dönemde bir insan öldürüldüğünde, hangi şehirde öldürülmüşse o şehrin halkından diyet alınıyordu. İki şehir arasında öldürülürse de mesafe ölçülüp hangi şehre yakınsa o şehir halkından fidye alınıp varislere ödeniyordu. Şehir halkı diyet vermekten kaçınınca durum Hz. Mûsâ'ya iletilmiş, o da kâtili bulmak için Allah'tan gelen vahiyle bir inek kestirip, ineğin parçasıyla ölüye vurmak suretiyle ölünün dirilerek kâtili söylemesini istemişti. Klasik tefsir kaynaklarımızda ineğin bir parçasıyla ölüye vurulduğunda ölünün dirilerek kendisini öldüren zâtı bildirdiği, ardından tekrar öldüğü mûcizevî bir olay olarak anlatılmaktadır.[875]

Tefsir kaynaklarımızda inek kesme olayı âyetlerin zâhirine göre yorumlanmakla birlikte Muhammed Esed, olayı farklı bir bakış açısıyla değerlendirerek bambaşka bir yoruma gider. Tarih boyunca Müslüman müfessirler tarafından *"İneğin bir parçasıyla*

[875] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 77-78; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 129-130; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 137; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 82; Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, I, 182; Kurtubî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 179; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 443-444; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 386.

ölüye vurma" şeklinde anlaşılan ifadenin[876] yanlış yorumlandığını; ilgili kıssanın, hemen hemen kesin bir şekilde çözümlenmemiş bazı öldürme olaylarında bir inek kurban edilmesini ve öldürme olayına en yakın köy veya kasaba yaşlılarının ellerini kurban edilen inek üzerinde yıkayıp *"bu kanı ne ellerimiz döktü, ne de gözlerimiz onu gördü"* şeklinde beyanda bulunmalarını emreden Hz. Musa'nın yasasına işaret ettiğini, bu yolla toplumun, müşterek sorumluluktan muaf tutulacağını belirtir.[877]

Fâili tam olarak tespit edilememiş cinâyetlerle ilgili olarak ortaya konan çözüm uygulaması Tevrat'ta aynıyla geçmektedir:

"1. Tanrınız Rabb'in mülk edinmek için size vereceği ülkede, kırda yere düşmüş, kimin öldürdüğü bilinmeyen birini görürseniz, 2. İleri gelenleriniz ve yargıçlarınız gidip ölünün çevredeki kentlere olan uzaklığını ölçsünler. 3. Ölüye en yakın kentin ileri gelenleri işe koşulmamış, boyunduruk takmamış bir düve alacaklar. 4. Düveyi toprağı sürülmemiş, ekilmemiş ve içinde sürekli akan bir dere olan bir vadiye getirecekler. Orada, derede düvenin boynunu kıracaklar. 5. Levili kâhinler de oraya gidecek. Çünkü Tanrınız Rab, onları kendisine hizmet etsinler, Onun adıyla kutsasınlar diye seçti. Kavga ve saldırı davalarına da onlar bakacak. 6. Ölüye en yakın kentin ileri gelenleri, derede boynu kırılan düvenin üzerinde ellerini yıkayacaklar. 7. Sonra şöyle bir açıklama yapacaklar: "Bu kanı ellerimiz dökmedi, kimin yaptığını gözlerimiz de görmedi. 8. Ya Rab, kurtardığın halkın İsraillileri bağışla. Halkını dökülen suçsuz kanından sorumlu tutma." Böylece kan dökme günahından bağışlanacaklar."[878]

Muharref Tevrat metninin aynı olayı tam da Kur'ân-ı Kerîm'in atıfta bulunduğu şekilde, yoruma meydan bırakmayacak kadar teferruatlı bir biçimde tasvîr etmesi, olayın anlaşılması, fâili meçhul cinâyetlerde uygulanacak o günkü şer'i hükmü bildirmesi bakımından dikkât çekicidir.

Reşid Rızâ bu hususta şunları söyler: *"Sığırın bir parçası ile öldürülene vurun, dedik. İşte Allah ölüleri böyle diriltir, düşünesiniz diye mucizelerini de size böyle gösterir."* sözü onların içlerinde gizlediklerini açığa çıkarmaktadır. Rivayet edildiğine göre bu "darb/vurma" konusunda pek çok rivayet bulunmaktadır. Müfessirlerin bildirdiğine göre "darb", "maktûle o ineğin diliyle, diz kemiğiyle, kuyruğuyla vurun!" anlamındadır. Onlar ineğin bu parçasıyla ölüye vurdular ve ölü de canlanarak dedi ki: "Beni kardeşim veya kardeşimin oğlu filan öldürdü." Halbuki âyet böyle bir durumdan

[876] Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 115; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 75-78.
[877] Geniş bilgi için bkz., Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, İşaret Yay., trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul, 1999, I, 20-22.
[878] Tesniye XXI, 1-8.

bahsetmemektedir. Âyetin zâhirinden anlaşıldığına göre; âyet bu inek kesme işini bildirerek, maktûl yakın bir şehirde bulunmuş ve kâtili de bilinmiyorsa kâtilin bulunması ve kan dâvâsının çözülmesi için bir yöntem sunmaktadır. Kim âyette bildirilenleri yapar ve elini yıkarsa o günkü şeriata göre bu dâvâda suçsuz demektir. Bunu yapmazsa da artık o kişinin bu cinâyeti işlediği sâbit olmuştur. Âyette belirtilen *"ölülerin diriltilmesi"* ise kendisinin, işlediği cinâyet karşılığında öldürüleceğini anlayarak, bir canı öldürmekten kaçınmak suretiyle hayatta kalmasıdır. Bu diriltme de *Kim bir insanı diriltirse, bütün insanlığı diriltmiş gibi olur"*[879] ve *"Kısasta sizin için hayat vardır"*[880] âyetlerindeki anlamın aynıdır.[881] Görüldüğü üzere Resit Rızâ da Muhammed Esed'le aynı doğrultuda âyeti değerlendirmektedir. Bu anlayışa göre ölünün diriltilmesi ve kâtilini itiraf etmesinden söz edilmez. Âyette katil suçuyla itham edilen kişilerin kendilerini temize çıkarmak için uygulamaları istenen yöntemden bahsedilmektedir.

Elmalılı Hamdi Yazır, eski Mısırlıların ineğe taptıklarını, hatta boğanın en yüksek mâbudlarını temsil ettiğini belirterek Hz. Mûsâ'nın Mısır'dan çıkan İsrailoğulları'na bilhassa inek kesmelerini emrederek onların bu şirk eylemine dikkât çekmek istediğini ifade etmektedir. Bu olay da gösteriyor ki, Hz. Mûsâ'nın kavmi inek kesmekten memnuniyet duymamakta, ineğin kesimindeki hikmeti kolaylıkla anlayamayacak bir halde bulunuyordu.[882] İnsanlar inek kesmekle emrolunduklarında herhangi bir ineği tutup kesmiş olsalardı Allah'ın emrini yerine getirmiş olacaklardı. Fakat onlar bunu yapmakta zorlanıp da işi zora sürdüklerinde Allah da onların işini zorlaştırdı.[883] Allâh Teâlâ İsrailoğullarından bilhassa inek kesmelerini istedi. Çünkü inek onların eski inançlarında tapındıkları ve kutsal kabul ettikleri bir hayvandı. Muhtemelen Allâh Teâlâ onlara bu emri bildirmekle Allâh'tan başka hiçbir varlıkta ilâhî nitelikler bulunmadığını hissettirmek ve içlerindeki şirk kırıntılarını yok etmek istemişti. Onların bu işten kaçınmaları ve işi savsaklamaya gitmeleri, iç dünyalarındaki îmân zâfiyetlerinin de bir göstergesidir.

Kanaatimizce âyette asıl vurgulanmak istenen, geçmiş dönemde Hz. Mûsâ şeriatında mevcut bir uygulamayı Medine Yahudilerine bildirmek olmayıp, Allah'ın emri karşısında o günkü insanların gösterdikleri tutum ve davranışları ortaya koymaktır.

---

[879] Mâide, 5/32.
[880] Bakara, 2/179.
[881] Reşid Rızâ, *el-Menâr*, I, 351.
[882] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 382.
[883] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 444.

Onlar hakikatin ortaya çıkmasını engellemeye çalışırken hem işi zora sokarak emri anlamazlıktan gelmişler, süreci uzatarak zaman kazanmaya çalışmışlar, Allah'ın emrine karşı kayıtsız ve duyarsız davranarak münafıkça davranışlar sergilemişlerdi. Bu kıssanın anlatımı bir taraftan Medine Yahudilerinin Hz. Peygamber ve risâleti aleyhindeki davranışlarına eleştiri niteliği taşırken bir taraftan da Müslümanlara, Allah'ın emirleri karşısında işi savsaklama yoluna gitmeyip âyette belirtilen benzer davranışlardan uzak durmaları mesajını içermektedir.

3.11. 75-79. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

75. Şimdi bunların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa ki, onlardan bir grup Allah'ın kelâmını işitirler de iyice anladıktan sonra bile bile onu tahrif ederlerdi. 76. Onlar îmân edenlerle karşılaştıkları zaman, "inandık" derler. Birbirleriyle yalnız kaldıklarında ise "Allah'ın size açtıklarını (Tevrât'taki bilgileri), Rabbinizin katında sizin aleyhinize delil olarak kullanmaları için mi onlara anlatıyorsunuz; bu kadarına akıl erdiremiyor musunuz?" derler. 77. Onlar bilmezler mi ki, Allah onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilmektedir. 78. Onların bir kısmı da ümmîlerdir. Kitâbı (Tevrât'ı) bilmezler. Bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir. Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar. 79. Kitâb'ı elleriyle yazdıktan sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için "Bu, Allah katındandır!" diyenlere yazıklar olsun. Elleriyle yazdıklarından dolayı onların vay haline! Ve kazandıklarından dolayı onların vay haline!

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi belirtilmiştir.

1. Taberî'nin İbn Humeyd, Seleme, İbn İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr, İbn Abbâs'tan naklettiğine göre; Onlar îmân edenlerle karşılaştıkları zaman, "inandık", yâni "arkadaşınız Rasûlullâh'a îmân ettik" derler. Birbirleriyle yalnız kaldıklarında ise onlar, "Araplar'a O'ndan (peygamberin durumundan) bahsetmeyin. Zira sizler, peygamber onlardan olduğu halde Araplar'a O'nun hakkında (onun nitelikleri ile ilgili Tevrât'ta geçen) bilgileri açıklıyorsunuz" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[884]

2. Hüseyin, Haccâc, İbn Cüreyc, Kâsım b. Ebî Bezze ve Mücâhid senedi ile nakledildiğine göre: Hz. Peygamber (s.a.v.), Kurayzaoğullarının kalelerini kuşattığında ayağa kalktı ve şöyle dedi: "Ey maymunların kardeşleri! Ey domuzların kardeşleri! Ve ey tâğutların kulları!" O böyle söyleyince onlar da "Muhammed (a.s.) bunları nereden

[884] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 146; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 462; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 14.

biliyor? Bizim böyle olduğumuzu ancak içimizden biri söylemiştir. Yoksa siz, onların size karşı delil olarak kullanması için Allah'ın sizin aleyhinizde hükmetmiş olduğu bazı şeyleri onlara mı açıklıyorsunuz?" dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu (فنزلت الأية).[885]

3. Mûsâ, Amr ve Esbât senedi ile Süddî'den nakledilen rivayete göre bu âyet önce îmân eden, sonra îmânlarından vaz geçerek münafık olarak yaşayan Yahudilerden bâzı kimseler hakkında nâzil olmuştur (نزلت فى). Bunlar Araplar'dan Mü'min olanlara daha önceden uğratıldıkları azaba dair bâzı şeyleri anlatmışlardı. Sonra da bazı Yahudiler onlara: Yoksa siz, Allah'ın size açıkladığı cezalandırmaya dair şeyleri, onlar "İşte biz Allah'a sizden daha sevimli ve Allah katında sizden daha üstünüz" desinler diye mi anlatıyorsunuz? Böyle yapmayın, diyorlardı.[886]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci rivayetle ilgili olarak İbn Ebî Hâtim, İbn İshâk'ın hocası Muhammed b. Ebî Muhammed'in tanınmamasından dolayı zayıf bir rivayet olduğunu belirtir.[887] Rivayet, ifade kalıbı bakımından tam olarak nüzûl sebebine işaret etmektedir.

İkinci rivayet, Mücâhide isnad edilmesi sebebiyle mürsel bir özelliktedir. Mürsel rivayetler de teknik olarak zayıf kategorisinde değerlendirilmektedir. İfâde kalıbı olarak bu rivayet de nüzûl sebebine tam olarak işâret etmektedir. Ancak zikredilen (فنزلت الأية) sözü Taberî ve İbn Kesîr'de bulunmazken, Suyûtî bunu nüzûl sebebi olarak kabul ettiğinden dolayı rivayetin ardından bu ifadeyi kullanmıştır. Buradan yola çıkarak bu rivayetin, aslında nüzûl sebebi özelliği taşımadığını, Mücâhid'in bir sahabîden duyduğu bilgiyi yansıttığını, ama nüzûl sebebini hissettirecek bir olay bildirilmesi sebebiyle Suyûtî tarafından bu şekilde değerlendirilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Üçüncü rivayet, senedin Süddî'de son bulması nedeniyle mürsel ve zayıf niteliktedir. İfâde kalıbı olarak her ne kadar bütün kaynaklar Süddî'den nakletmişlerse de (نزلت فى) ifadesini yalnızca Suyûtî kullanmıştır. Taberî ve İbn Kesîr'de bu rivayet sadece tefsir olarak zikredilmiştir. Bu rivayetin de aslında nüzûl sebebini yansıtmadığını, Suyûtî'nin, Süddî'den nakledilen te'vîli nüzûl sebebi olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz.

---

[885] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 148; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 463; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 267; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 14.
[886] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 148; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 463; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 14.
[887] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 87-88.

Birinci rivayete göre; Yahudilerin, Müslümanların öğrenmesini istemediği şey, Hz. Peygamber'in sıfatlarına dair Tevrât'ın içerisinde geçen bilgilerdir. İkinci ve üçüncü rivayete göre ise; kendilerinin daha önce uğradığı, Allah'ın onları cezâlandırdığına dair bilgileri içeren Tevrât âyetleridir. Tüm rivayetlerin ortak özelliği olarak âyetin, Yahudilerden bir grup hakkında nâzil olduğunu görmekteyiz. Siyâk ve sibâk uygunluğu yönünden bu, anlaşılabilir bir husustur. Müfessirlerin yaptığı te'viller de hep bu yönde olmuştur.

Mukâtil'in naklettiğine göre, bir Müslüman, halîf/anlaşmalı olduğu veya süt akrabalığı olan bir Yahudi ile karşılaştığında ona "Kitabınızda Hz. Muhammed ile ilgili olarak bir şeyler buluyor musunuz?" diye sorduğunda o şöyle cevap veriyordu: "Evet. Şüphesiz arkadaşınızın peygamberliği haktır. Ve biz bunu biliyoruz." Bunu duyan Ka′b b. Eşref, Ka′b b. Üseyd, Mâlik b. es-Sayf ve Cüdey b. Ahtab Yahudilere gizlice diyorlardı ki: "Yoksa siz, Allah'ın size Tevrât'ta Hz. Muhammed'le ilgili olarak açıkladığı şeyleri, Muhammed'in arkadaşlarına mı bahsediyorsunuz? Sakın böyle bir şey yapmayın!"[888]

Mukâtil devâmında onların elleriyle yazdıkları kitabın, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vasıflarına dair âyetleri çıkarılmış vaziyetteki Tevrât âyetleri olduğunu, avâm tabakasındaki Yahudilerin, yaptıkları din hizmeti karşılığında bu Yahudi din adamlarına çeşitli hubûbât ve meyveleri hediye olarak verdiklerini, bundan dolayı menfaatleri ellerinden gitmesin diye hahamların, sansürlenmiş şekilde Tevrâtı onlara okuduklarını açıklar.[889] Bugün elimizdeki Tevrât metinlerinde Hz. Peygamber'in niteliklerine dair, açık bir şekilde anlaşılabilen kayda değer cümleler bulamamaktayız. Âyetlerin zâhirinden ve bu rivayetten anlaşılan, Hz. Peygamber'in yaşadığı devirde Yahudilerin ellerinde bulunan Tevrât'ın içinde bu cümleler net ve anlaşılır bir biçimde yer alıyordu. Bu Yahudi alimleri bu cümleleri Tevrât'ın içerisinden çıkararak bu sayfaları yeniden yazdılar.

Taberî 76. âyette zikredilen *"Allah'ın size açtıklarını (Tevrât'taki bilgileri), Rabbinizin katında sizin aleyhinize delil olarak kullanmaları için mi onlara anlatıyorsunuz; bu kadarına akıl erdiremiyor musunuz?"* âyetini açıklarken bu konudaki görüşleri sıraladıktan sonra kendi tercihini şu şekilde belirtir: Yahudiler, kendi içlerinde Hz. Muhammed'e îmân ettik, diyen ve onun sıfatlarının Tevrât'ta zikredildiğini söyleyen diğer Yahudileri hesaba çekiyorlar ve Tevrât'ta yazılı bu tür

[888] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 118.
[889] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 118-119.

şeyleri söylemeleri halinde Mülümanların, Allah katında bunları aleylerinde delil olarak kullanacaklarını bildiriyorlardı. Çünkü ağzı gevşek Yahudiler, Müslümanlara kendi kitaplarında Hz. Muhammed'in sıfatları ile ilgili bilgilerin bulunduğunu haber veriyorlar ve sonra da onun peygamberliğini inkâr ediyorlardı. Tevrât'ta Allah Teâlâ onlara, peygamber olarak gönderildiğinde Hz. Muhammed'e îmân etmelerini emretmişti. Halbuki onlar, peygamber olduğunu bile bile O'nu inkâra yeltenmişlerdi. İşte bu, Allah'ın, Yahudilerin aleyhinde Müslümanlara açıkladığı şeylerdir.[890] Taberî, âyetin bu şekilde anlaşılmasının âyetin zâhiri ve siyak sibâk yönünden daha münâsip olduğunu belirtmektedir.

Zemahşerî ve İbn Kesîr, Hasanu'l-Basrî, Atâ el-Horâsânî, İbn Cüreyc'den nakillerle bu âyetlerin Yahudiler hakkında nâzil olduğunu ve onların Tevrât'ta zikredilen Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletine dair bilgileri gizlediklerini belirtir.[891]

Râzî tüm bunlara ek olarak Hz. Peygambere karşı gelen Yahudilerin bizzat kendilerinin Tevrât'ta, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğine dair bilgileri doğrulayan âyetlerin bulunmasını itiraf etmelerinin, kendi aleyhlerindeki en kuvvetli delil olduğunu ve bundan daha kuvvvetli bir delil olamayacağını ifade eder. Şüphesiz Hz. Peygamber ve ashâbının yanında onlar, bu bilgileri itiraf etmekten birbirlerini engelliyorlardı.[892]

Sonuç olarak; müfessirlerin yaptığı tüm yorumlar, bu âyetlerin Yahudilerden bir grup hakkında indiğini göstermektedir. Aynı zamanda tüm te'viller icmâ halinde Yahudilerin gizledikleri ve Müslümanların bilmesini istemediği konunun, Hz. Peygamber'in Tevrât'ta belirtilen özellikleri olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm bunlar, her ne kadar mürsel olarak nakledilmiş olsa da birinci rivayeti te'yid eden hususlardır. Ayrıca Mukâtil'in tefsir olarak naklettiği rivayet, Taberî'nin birinci rivayetini çok net bir şekilde desteklemektedir. Taberî'de isimler zikredilmezken, Mukâtil bunları isim olarak zikretmektedir. Bu şahısların ismleri, Yahudi münafıklarla ilgili baştaki âyetlerle ilgili olarak nakledilen rivayetlerde de sıkça geçmektedir. Biz asıl nüzûl sebebi olarak birinci rivayetin doğru olabileceğini düşünüyoruz. Bu görüş, 77-79. âyetler ile de uyumluluk arz etmektedir. Diğer rivayetler ise âyetin kapsamı dahilinde, tefsir bâbından bir değer ifade etmektedirler.

---

[890] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 150-151.
[891] Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 83-84; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 463-464.
[892] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 146.

3.12. 80-82. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

80. (İsrailoğulları) dediler ki: "Bize ateş, sayılı birkaç günden başka aslâ dokunmayacaktır." Sen onlara de ki: "Siz bunun için Allah'tan kesin bir söz mü aldınız? Eğer böyle ise, Allah verdiği sözden caymaz. Yoksa siz Allah'a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? 81. Hayır, öyle değil! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî olarak kalacaklardır. 82. Îmân edip sâlih ameller işleyenler ise cennetliklerdir. Onlar orada ebedî olarak kalacaklardır.

Bu âyetlerle ilgili olarak birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. İbn İshâk, Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı, İkrime, Saîd b. Cübeyr senediyle İbn Abbâs'tan şu rivayeti nakleder: Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde Yahudiler şöyle diyorlardı: "Dünyanın ömrü ancak yedi bin senedir. Allah Teâlâ Yahudilere dünyanın günlerine göre her bin sene için sadece bir âhiret günü azâbedecektir. Böylece bütün azap göreceğimiz müddet yalnızca yedi gün olacaktır. Sonra da azap kesilecektir." Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Dediler ki: Bize ateş, sayılı birkaç günden başka aslâ dokunmayacaktır."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[893]

2. Taberî'nin Müsennâ, İshâk, Hafs b. Ömer, Hakem b. Ebân senediyle İkrime'den naklettiğine göre; Yahudiler Rasûlullâh (s.a.v.) ile tartıştılar. Ve dediler ki: "Biz cehennemde ancak kırk gece kalacağız. Bizden sonra oraya diğer bir kavim -yâni Hz. Muhammed (s.a.v.) ve arkadaşları- gelecekler." Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.) eliyle işaret ederek onların reislerine dedi ki: "Bilakis, sizler orada ebedî olarak kalacaksınız. Sizden sonra da oraya hiç kimse girmeyecek!" Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[894]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan naklettiği birinci rivayeti Taberî, Ebû Küreyb ve Yûnus b. Bükeyr tarîki ile; başka bir rivayette de İbn Humeyd ve Seleme tarîki ile İbn İshâk'tan (فأنزل الله) ibaresi ile birlikte nakleder.[895] Vâhidî, İsmâil b. Ebi'l-Kâsım es-Sûfî, Ebu'l-Huseyn (Muhammed b. Ahmed b. Hâmid) el-Attâr, Ahmed b. Hasan b. Abdilcabbâr, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Sa'd ez-Zührî, o da babası ve amcasından, İbn İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime senediyle İbn Abbâs'tan nakleder.[896]

---

[893] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 180;
[894] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 173.
[895] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 175.
[896] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 29-30.

Suyûtî de Taberânî'nin el-Kebîr'inden naklen İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim, İbn İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr senediyle İbn Abbâs'tan rivayet eder.[897]

İbn İshâk hakkında münekkidlerden bir kısmı olumsuz sözler kullanmışsa da ekserîsi "hâfız"[898], "sika" ve "sadûk"[899] ifadelerini kullanmışlardır. Onu eleştirenler daha çok bazı rivayetlerinde tedlise yönelmesini ve horoz döğüşü yapmasını sebep göstermişlerdir. Ebû Abdillâh el-Buhârî, Kitâbu'd-Duafâ'sında onun ismini zayıf râvîler arasında zikretmemiştir.[900] İbn Ebî Hâtim, İbn İshâk'ın, İbn Abbâs'a dayanan senedle ondan rivayette bulunduğunu zikretmekte ve onun hakkında olumlu ya da olumsuz hiç bir şey söylememektedir.[901] Ancak yaşadığı dönemde "Emîru'l-Mü'minîn" unvânıyla anılan muhaddislerden sayılması,[902] onun güvenilir bir hadis râvîsi olduğunu tespit etmektedir. Tefsir rivayetlerinde hocası olarak kullandığı "Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı Muhammed b. Ebî Muhammed" isimli şahıs hakkında usûl alimleri meçhul olduğu yönünde bilgiler vermişlerdir.[903]

Taberî, Vâhidî ve Suyûtî bu rivayet için farklı şâhidler zikretmişlerdir. Getirilen şâhidler, içerisinde her ne kadar nüzûle yönelik ibareler bulunmamış ve tefsîrî anlamda nakledilmiş olsalar da rivayetin isnadındaki Muhammed b. Ebî Muhammed'den kaynaklanan bu zâfiyeti gidermekte ve rivayeti te'yîd etmektedir. Ayrıca İbn Hacer de Buhârî şerhinde Taberî'den naklettiği bu senedin hasen olduğunu belirtmektedir.[904] Hadisin sonunda (فأنزل الله) ibaresinin bulunması, bunun tam olarak nüzûl sebebini belirten bir rivayet olduğunu göstermekte, bahsi geçen konunun âyetin mânâsıyla da mütenâsip olması, nüzûle kaynaklık eden kuvvetli bir nişâne olarak görülmektedir.

---

[897] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 15.

[898] "Hâfız" hadîs nakil ve rivâyetini meslek edinip çok miktarda hadîsi ezbere bilen kimse için kullanılan bir terimdir. Hadîs hâfızının, Hz. Peygamber'den gelen rivâyetleri ve bu rivâyetlerin senedleri arasındaki farkları iyi bilmesi, sahîh rivâyetlerle hadîs râvîlerinin ihtilaf ettikleri haberleri ezberlemesi, cerh ve ta'dîl lafızları arasındaki farkları, râvîlerin tabakalarına göre hükümlerin değişebileceğini çok iyi bilmesi gerekir. Ayrıca usûl âlimleri bin ile 100 bin hadîsi ezbere bilmesi gerektiği hususunda farklı görüşler belirtmişlerdir. (M. Yaşar Kandemir, "Hâfız", *DİA*, XV, 78-80)

[899] "Sika" güvenilir, "sadûk" da doğru sözlü anlamlarına gelir. Râvîyi ta'dîl için kullanılan bu ibareler, bu râvînin hadisinin delil olarak alınabileceğini, hadislerinin yazılıp, nazar-ı itibara alınması gerektiğini belirtir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I, 10; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fikr*; thk. Abdullâh b. Dayfullâh, Medine 2008, s. 171; Emin Âşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA*, VII, 395-396)

[900] Bkz., Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, III, 470-473.

[901] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 88.

[902] Bkz., Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ed-Dimaşkî, *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî-İbrâhim ez-Zeybek, Mü'esesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996, I, 267-269.

[903] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 434; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, IV, 26.

[904] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XVII, 640.

Taberî'den nakledilen ikinci rivayetin sonunda (فأنزل الله) ibaresinin bulunması sebeb-i nüzûle tam olarak delâlet eder nitelikte olduğunu göstermektedir. Ancak senedin İkrime'ye dayanması hadisi mürsel duruma düşürerek rivayeti zayıflatmaktadır. Taberî'nin bu rivayete şâhid olarak farklı tarîklerle zikrettiği diğer rivayetler de her ne kadar anlam yönüyle rivayeti desteklese de Mücâhid'e dayandığından dolayı onlar da mürseldir.

Taberî bu rivayetin ardından Kâsım, Hüseyin, Haccâc, İbn Cüreyc, Hakem b. Ebân senediyle İkrime'den bunun benzeri bir hadis nakleder. Ancak bu rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) Yahudilere karşı "Yalan söylüyorsunuz, asıl sizler cehennemde ebedî olarak kalacaksınız ve biz inşâallah orada sizden sonra ebedî olarak kalmayacağız!" demektedir.[905] Fakat rivayetin sonunda âyetin nüzûlüne dair bir ibare yer almamaktadır. Yine Taberî bu rivayeti Ebû Huzeyfe, Şibl, İbn Ebî Nüceyh tarîki ve Kâsım, Hüseyin, Haccâc, İbn Cüreyc tarîkleri ile Mücâhide dayandırdığı iki rivayetle desteklemiştir.[906]

Tefsir literatüründe her iki rivayeti destekleyecek te'villerde bulunulduğunu görmekteyiz. Mukâtil, âyeti açıklarken Yahudilerin şöyle söylediklerini belirtir: "Biz Allah'ın evlatları ve onun en çok sevdikleriyiz. Yâni Allah'ın peygamberlerinin çocuklarıyız. Bundan dolayı da atalarımızın buzağıya tapındıkları müddetçe, yâni kırk gün cehennemde kalacağız".[907] Avfî de İbn Abbâs'tan, Yahudilerin "Ateş bize ancak kırk gece dokunacaktır" dediklerini nakleder.[908]

Zemahşerî herhangi bir nakil yapmadan te'vil olarak "sayılı günler" tâbiri ile İsrailoğulları'nın, buzağıya tapındıkları günlerin sayısı olan "kırk gün"ün kastedildiğini belirterek Mücâhid'den, dünyanın ömrünün yedi bin sene olduğu, kendilerinin de her bin seneye karşılık bir gün cezalandırılacaklarına dair görüşü nakleder.[909] Râzî ise İbn Abbâs'ın görüşü olarak kırk gün ifadesini, onların buzağıya tapındığı gün sayısı ile ilişkilendirir ve "sayılı bir süre" ifadesinin de çok az bir zaman dilimini ifade için kulanıldığını belirtir.[910] Semerkandî bunlara ek olarak Dahhâk'tan rivayetle; kâfirlerden hiç kimsenin Allah'a karşı Yahudilerden daha cür'etkâr davranmadıklarını nakleder.

---

[905] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 174.
[906] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 176.
[907] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 119.
[908] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 469.
[909] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 84.
[910] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 152.

Zira onlar Allah hakkında "Üzeyir Allah'ın oğlu", "Allah (hâşâ) fakir, biz zenginiz.", "Ateş bize ancak sayılı günler kadar dokunacaktır." demişlerdir.[911]

Her iki rivayetin de anlam yönüyle âyetin mânâsıyla uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Zira her iki rivayette de Yahudiler, cehennemde çok kısa bir süre kalacaklarını belirtmektedirler. Sadece işlemiş oldukları suçlar yönüyle zaman olarak farklı süreleri kullanmışlardır. Hemen hemen bütün müfessirlerin, eserlerinde aynı rivayetlere yer vermesi ve bu doğrultuda te'villerde bulunması her iki rivayetin de âyetin nüzûlüne sebep olmuş olabileceğini düşündüklerini göstermektedir. Ayrıca her iki olay da temelde aynı mantık yapısını çağrıştırmaktadır: Allah'ın seçkin kulları oldukları, bu yüzden onları cehennemde uzun süre tutmayacağı anlayışı. Bizim kanaatimiz; Hz. Peygamber ile bir Yahudi topluluğu arasında, araları fazla uzun sürmeyen farklı zaman dilimlerinde bu tartışmalar yaşanmış veya aynı oturumda uzunca bir tartışmanın içerisinde her iki konuşma da geçmiş olabileceği yönündedir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye adım attıktan kısa bir süre sonra zaman zaman Yahudi hey'etleriyle bu türden tartışmalar yaşanmaktaydı. Sonuç olarak her iki rivayette bahsi geçen bu tartışmaların akabinde âyet nâzil olmuş olabilir.

3.13. 83-96. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

83. Hani biz İsrailoğulları'ndan "Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz" diye söz almıştık. Sonra pek azınız hariç, yüz çevirerek sözünüzden döndünüz. 84. Hani "Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacaksınız" diye de sizden kesin söz almıştık. Sonra bunu böylece kabul etmiştiniz. Kendiniz de buna hâlâ şahitlik etmektesiniz. 85. Ama siz, birbirinizi öldüren, içinizden bir kesime karşı kötülük ve zulümde yardımlaşarak; size haram olduğu halde onları yurtlarından çıkaran, size esir olarak geldiklerinde ise fidye verip kendilerini kurtaran kimselersiniz. Yoksa siz Kitab'ın (Tevrat'ın) bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Artık sizden bunu yapanın cezası, dünya hayatında rezil olmaktan başka bir şey değildir. Kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine uğratılırlar. Çünkü Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir. 86. Onlar, âhireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir. Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez. Onlara yardım da edilmez. 87. Andolsun Mûsâ'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) verdik. Ondan sonra ard arda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu

[911] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 132.

İsâ'ya da mucizeler verdik. Onu Ruhu'l-Kudüs (Cebrail) ile destekledik. Size herhangi bir peygamber hoşunuza gitmeyen bir şey getirdikçe kibirlenip (onların) bir kısmını yalanlayıp bir kısmını da öldürmediniz mi? 88. "Kalplerimiz muhafazalıdır" dediler. Öyle değil. İnkârları sebebiyle Allah onları lânetlemiştir. Bu yüzden pek az iman ederler. 89. Kendilerine, Allah katından ellerindeki (Tevrât'ı) tasdik eden bir kitap (Kur'ân) gelince onu inkâr ettiler. Oysa daha önce inkârcılara karşı onunla (bu kitabı getirecek peygamber ile) yardım istiyorlardı. (Tevrât'tan) tanıyıp bildikleri (bu peygamber) kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Allah'ın lâneti inkârcıların üzerine olsun. 90. Allah'ın, kullarından dilediğine peygamberlik ihsan etmesini kıskandıkları için Allah'ın indirdiğini inkâr ederek kendilerini harcamaları ne kötü! Böylece onlar gazap üstüne gazaba uğradılar. İnkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır. 91. Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kur'ân'a) iman edin" denilince, "Biz sadece bize indirilene (Tevrat'a) inanırız" deyip, ondan sonra geleni (Kur'an'ı) inkâr ederler. Halbuki o, ellerinde bulunanı tasdik eden hak bir kitaptır. De ki: "Eğer inanan kimseler idiyseniz, daha önce niçin Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?" 92. Andolsun Mûsâ size açık mucizeler getirmişti de arkasından sizler nefislerinize zulmederek buzağıyı ilâh edinmiştiniz. 93. Hani Tûr'u tepenize dikerek sizden söz almıştık. "Size verdiğimiz kitaba sımsıkı sarılın, ona kulak verin" demiştik. Onlar, "Dinledik ve karşı geldik!" demişlerdi. İnkârları yüzünden buzağı sevgisi onların kalplerine sindirilmişti. Onlara de ki: (Tevrat'a beslediğinizi iddia ettiğiniz) imanınızın size emrettiği şey ne kötüdür, eğer inanan kimselerseniz! 94. De ki: "Eğer (iddia ettiğiniz gibi) Allah katındaki ahiret yurdu (cennet) diğer insanlar için değil de yalnızca sizinse ve doğru söyleyenler iseniz haydi ölümü temenni edin bakalım!" 95. Fakat kendi elleriyle önceden yaptıkları işler yüzünden ölümü hiçbir zaman temenni edemezler. Allah, o zalimleri hakkıyla bilendir. 96. Andolsun ki sen onların yaşamaya bütün insanlardan, hatta Allah'a ortak koşanlardan bile daha düşkün olduklarını görürsün. Onların her biri bin yıl yaşamak ister. Halbuki uzun yaşamak onları azaptan kurtaracak değildir. Allah, onların bütün işlediklerini görür.

89. âyetle ilgili olarak iki rivayet bulunmaktadır.

1. Abdulmelik b. Hârûn b. Antere babasından, o da dedesinden, Saîd b. Cübeyr tarîki ile İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre; Hayber Yahudileri Gatafanlılar ile savaşıyorlardı. Ne zaman karşı karşıya gelseler, Yahudiler hezîmete uğruyordu. Sonunda Yahudiler şu duâ ile Allah'a iltecâ ettiler: "Ey Allahım! Senin bizler için âhir zamanda çıkaracağını vâdettiğin ümmî nebî Hz. Muhammed hakkı için şunlara karşı

bize zafer nasîb et!" Yahudiler, düşmanla ne zaman karşılaşsalar hep bu duâyı okurlardı. Sonunda Gatafanlılar'ı yendiler. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) risâletle gönderildiğinde de onu inkâr ettiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ "*Oysa daha önce inkârcılara karşı onunla (bu kitabı getirecek peygamber ile) yardım istiyorlardı."* âyetini *"Allah'ın lâneti inkârcıların üzerine olsun."* sözüne kadar indirdi (فأنزل الله).[912]

2. Taberî'nin İbn Humeyd, Seleme, İbn İshâk, Zeyd b. Sâbit'in kölesi Muhammed b. Ebî Muhammed, İbn Abbâs'ın kölesi İkrime veya Saîd b. Cübeyr tarîki ile İbn Abbâs'tan naklettiğine göre; Yahudiler, Rasûlullâh (s.a.v.) henüz peygamber olarak gönderilmeden önce onun adıyla Allah'tan Evs ve Hazrec'e karşı kendilerine fetih bahşetmesini istiyorlardı. Fakat Allah Teâlâ, Hz. Peygamberi Araplar'ın içinden gönderince bu sefer de ona karşı nankörlük ettiler, onun ağzından çıkan vahyi inkâr ettiler. Bunun üzerine Muâz b. Cebel, Benû Seleme'den Bişr b. el-Berâ b. Ma'rûr (ve Dâvûd b. Seleme)[913] Yahudilere dediler ki: "Ey Yahudi topluluğu! Allah'tan korkun ve Müslüman olun. Çünkü daha önce sizler bize karşı, Hz. Muhammed'in adı ile Allah'tan fetih istiyordunuz ve bizler ise şirk içerisindeydik. Sizler de bize onun peygamber olarak gönderileceğini ve sıfatlarını açıklıyordunuz." Buna karşılık Benû Nadîr'den Sellâm b. Mişkem "Bize, onu tanıyabileceğimiz bir bilgi gelmedi ve size anlattığımız kişi de o değil!" dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Kendilerine, Allah katından ellerindeki (Tevrât'ı) tasdik eden bir kitap (Kur'ân) gelince…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[914]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinici rivayeti Vâhidî senedsiz olarak, Suyûtî de Hâkim ve Beyhakî'den nakletmektedir. Lübâb'ın muhakkiki Abdurrezzâk el-Mehdî bu rivayetin bu lafızla ifadesinin tamamen bâtıl olduğunu belirtmektedir.[915] Ancak yine de bazı müfessirler bu rivayete şâhidler getirmişlerdir. Seneddeki râvîlerden Abdulmelik b. Hârûn b. Antere hadis uydurmasıyla meşhur olan, hadislerinin yazımı yalnızca itibar için doğru kabul edilen bir şahıstır. Tanınmaması için kendisi, babasının künyesiyle isimlendirilerek Abdulmelik b. Ebî Amr denilerek, yâni kimliği kamufle edilmek suretiyle isnadlarda

[912] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 263; Beyhakî, *Delâilu'n-Nübüvve*, II, 76-77; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 31; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 15-16.
[913] Suyûtî'de ek olarak Dâvûd b. Seleme'nin ismi de geçmektedir.
[914] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 237-238; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 16.
[915] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 16 (dipnot 1).

zikredilmektedir.[916] Zehebî onun ve babasının rivayetinin çok zayıf, metrûku'l-hadis[917] olduklarını söyler.[918] Suyûtî sadece zayıf bir râvî olduğunu söylemekle yetinmiş, Hâkim ise tefsirde zarûret halinde rivayetlerinin kullanılabileceğini belirtmiştir.[919] Dolayısı ile bu derece zayıf olan bir isnad zinciri, nüzûl sebebine delil olacak bir haberde kullanılamaz.

Taberî'den nakledilen ikinci rivayetin senedinde bulunan Muhammed b. Ebî Muhammed, daha önce bahsi geçtiği üzere meçhul olması sebebiyle isnadda bir zâfiyet oluşturmaktadır. Ancak bu haberle alâkalı olarak yalnızca bu sened yoktur. Taberî bu rivayete Ebû Küreyb, Yûnus b. Bükeyr, ve İbn İshâk'tan sonra devam eden tarîkle yine İbn Abbâs'tan aynı haberi nakleder. Ayrıca Ali el-Ezdî, Katâde, Ebu'l-Âliye, Süddî, İbn Cüreyc, Mücâhid, İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr ve İbn Zeyd'den çok farklı tarîklerle Yahudilerin müşrik Araplarla savaşmak üzere karşı karşıya geldiklerinde, peygamber olarak gönderilecek olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) adıyla Allah'tan yardım istediklerine dair yukarıdaki hadisi destekleyecek pek çok rivayet nakleder. Bu isnadların bir kısmı sahih, bir kısmı ise mürsel haber durumundadır. Her ne kadar belirtilen rivayetlerdeki haberlerde nüzûle işâret eden bir ibare bulunmasa da haberde anlatılan konuları aynıyla te'yîd ettikleri için Taberî'nin rivayetinin şâhidleri durumundadırlar.[920] İbn Ebî Hâtim bu rivayeti İbn İshâk'a kadar Ali b. el-Hüseyn, Muhammed b. Abdillâh b. Nümeyr, Yûnus b. Bükeyr el-Hâzimî tarîki ile ve sonrasında İbn İshâk'tan sonraki tarîkle devâm ederek te'yîd eder.[921]

Her iki rivayeti bildirdikleri haber yönüyle karşılaştırdığımızda asıl itibarı ile bunların birbirleriyle çelişkili olmayan haberler içerdiğini görmekteyiz. Zira birinci rivayette İslam öncesi dönemde Yahudilerle Arap kabilelerinden Gatafan'ın savaşları ve bu savaşta Yahudilerin Hz. Peygamber'in ismiyle Allah'tan zafer dilemeleri söz konusu edilmektedir. İkinci rivayette de Hz. Peygamberin risâleti öncesinde Yahudilerle müşrik Arapların savaşmak üzere karşı karşıya geldiklerinde böyle söyledikleri hakkında bilgi verilmektedir. İkinci rivayette sahabe ile Yahudilerin İslam sonrasındaki tartışmaları ve sahabenin Yahudileri İslam'a dâvetleri, onların bunu reddetmeleri söz konusu edilmektedir. Kanaatimizce ikinci rivayet âyetin nüzûlüne sebep teşkil ederken, birinci

---

[916] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 115.

[917] Metrûku'l-Hadîs ifadesi, "hadîsleri terkedilmiş" mânâsına gelen en ağır cerh lafızlarındandır. Bu râvîlerin hadisleri yazılmaz ve kendileri de terk edilir. (İbn Hibbân, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I, 10; Talat Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 192)

[918] Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, II, 656.

[919] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 16 (dipnot 1).

[920] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 238-241.

[921] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 172.

rivayet, ikinci rivayette bahis konusu edilen sözlerin geçtiği olayları izâh eden tefsirî bir haber mahiyetindedir.

Müfessirler bu âyeti izâh ederken İslam öncesi dönemde Yahudiler ile müşrik Arapların karşılıklı bu türden konuşmalar yaptıklarına dair bilgilere eserlerinde senedli veya senedsiz olarak yer vermişlerdir.[922] Siyer kaynaklarında aktarılan haberler de tüm bunları desteklemektedir.[923] Bütün müfessirler ve siyer müelliflerinin, bâzıları aynen Taberî'deki rivayete ve şâhidlerine de yer vererek, tarihi verilerin desteğiyle âyetin tefsirinde aynı bakış açısıyla değerlendirmede bulunmaları, âyetin fehvâsı, siyâk ve sibâkıyla da uyum içerisindeki bu rivayeti gerçek nüzûl sebebi olarak değerlendirdiklerinin ispâtıdır. Bizim kanaatimiz de aynı doğrultudadır.

3.14. 97-100. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

97. De ki: Cebrâil'e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki, Allah'ın izniyle Kur'ân'ı senin kalbine kendinden öncekileri doğrulayıcı, Mü'minler için bir hidâyet rehberi ve müjdeci olarak o indirmiştir. 98. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa bilsin ki, Allah da kâfirlerin düşmanıdır. 99. Andolsun ki biz sana apaçık âyetler indirdik. Bunları ancak fâsıklar inkâr eder. 100. Ne zaman onlar bir anlaşma yaptılarsa içlerinden bir kısmı onu bozmadı mı? Zaten onların çoğu inanmazlar.

Bu âyetlerin nüzûl sebebi hususunda birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. Ebû Küreyb, Yûnus b. Bükeyr, Abd el-Humeyd b. Behrâm, Şehr b. Havşeb tarîki ile İbn Abbâs şöyle demiştir: Yahudilerden bir topluluk bir gün Rasûlullâh'a (s.a.v.) geldi ve ona "Ey Eba'l-Kâsım! Sana peygamber olmayan bir kimsenin bilemeyeceği bazı şeyler soracağız. Sen onları bize bildir" dediler. Rasûlullâh (s.a.v.) de: "Dilediğinizi sorun. Fakat bana Yâkub'un (a.s.) oğullarından aldığı söz gibi Allah adına yemin edin. Doğru olduğunu bildiğiniz şeyleri size bildirirsem, Müslüman olarak bana tâbî olacaksınız!" Onlar da "Tamam, sana söz veriyoruz" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Şimdi dilediğinizi sorun!" dedi. Yahudiler şöyle söylediler: Sana soracağımız şu dört konuyu bize bildir: Birincisi; Tevrât indirilmeden önce İsrâil/Yâkub

[922] Bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 122; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 114; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 486; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 136; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 172; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 86; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 194; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 465-469; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 112; Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1946, I, 160-161; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 416-417; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 195-196.

[923] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 183.

(a.s.) hangi yemeği kendisine haram kılmıştı? İkincisi; kadının suyu ile erkeğin suyunun durumu nasıldır? Çocuk bu suyla nasıl erkek veya kız olarak doğuyor? Üçüncüsü; bu ümmî peygamberin uykudaki durumu nasıldır? Dördüncüsü; onun meleklerden olan dostu kimdir? Rasûlullâh (s.a.v.) "Bakın! Allah'a söz verdiniz, size bunları haber verdiğimde mutlaka bana tâbî olacaksınız!" dedi. Onlar da Allah adına yemin ederek sözlerini kesinleştirdiler.

Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Hz. Mûsâ'ya Tevrât'ı indiren Allah için söyleyin, İsrâil/Yâkub'un (a.s.) şiddetli bir hastalığa tutulduğunu, hastalığının uzun sürdüğünü, bunun üzerine Allah'a, 'Allah'ın kendisini bu hastalığından iyileştirmesi durumunda en sevdiği yiyeceği ve içeceği kesinlikle kendisine haram kılacağına dair adakta bulunduğunu ve en sevdiği yemeğin deve eti, içeceğin de deve sütü olduğunu biliyor musunuz?" Onlar da "Vallahi evet! Biliyoruz" diye cevap verdiler. Rasûlullâh (s.a.v.) devamla: "Allah'ım onlara şâhid ol! Kendisinden başka ilâh olmayan ve Tevrât'ı Mûsâ'ya indiren Allah hakkı için; sizler erkeğin suyunun beyaz ve katı, kadının suyunun ise sarı ve ince olduğunu, hangisi diğerine üstün gelirse Allah'ın izniyle çocuğun onun cinsine benzeyeceğini ve erkeğin suyu kadınınkine üstün gelirse çocuğun Allah'ın izniyle erkek; kadının suyu erkeğinkine üstün gelirse çocuğun Allah'ın izniyle kız olacağını biliyor musunuz?" dedi. Onlar da "Vallahi evet! Biliyoruz" diye cevap verdiler. Rasûlullâh (s.a.v.) devamla: "Allah'ım onlara şâhid ol!" dedi. Sonra şöyle buyurdu: "Kendisinden başka ilâh olmayan ve Tevrât'ı Mûsâ'ya indiren Allah hakkı için; sizler bu ümmî peygamberin gözlerinin uyuduğunu ancak kalbinin uyumadığını biliyor musunuz?" Onlar da "Vallahi evet! Biliyoruz" dediler. Hz. Peygamber "Allah'ım şâhid ol!" buyurdu. Yahudiler "Şimdi de meleklerden senin dostun kimdir, bize söyle! Ona göre seninle birlikte olalım veya senden ayrılalım" dediler. O da şöyle söyledi: "Şüphesiz benim dostum Cebrâil'dir. Allah'ın peygamber olarak gönderdiği hiçbir nebî yoktur ki, Cebrâil onun dostu olmasın!" Bu sefer Yahudiler: "Bu durumda seninle yollarımız ayrılıyor. Şayet sen meleklerin içerisinde Cebrâil'den başkasını söylemiş olsaydın sana tâbî olurduk ve seni tasdîk ederdik" dediler. Hz. Peygamber: "Sizi, bunu tasdîk etmekten men eden şey nedir?" dedi. Onlar da "O bizim düşmanımız!" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Kim Cebrâil'e düşman olursa…"* âyetini 101. âyetin sonuna kadar indirdi (فأنزل الله).[924]

[924] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 284-285; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 499-500; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 17; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 475-477; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 117; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 184-185.

2. Taberî, Muhammed b. el-Müsennâ, Rib'î b. Uleyye, Dâvûd b. Ebî Hind tarîki ile Şa'bî'den şu rivayeti nakletmiştir: Ömer b. el-Hattâb Ravhâ'ya[925] gitti. Orada bazı insanların taşlara yönelerek namaz kıldıklarına şahit oldu. "Bunlar ne yapıyorlar?" diye sordu. "Bu insanlar, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)burada namaz kıldığını zannediyorlar" dediler. Hz. Ömer onların bu hallerinden hoşlanmadı ve "Rasûlullâh (s.a.v.) bu vâdide sadece namaz vakti girdiğinde namazını kıldı sonra âhirete irtihâl etti ve burayı terketti." Sonra da Ömer anlatmaya başladı: "Yahudilerin midrâslarında[926] bulunmuştum. Tevrât'ın Kur'ân'ı, Kur'ân'ın da Tevrât'ı tasdîk etmesi çok hoşuma gitti. Bir gün aralarında iken bana dediler ki: 'Ey Hattâb'ın oğlu! Arkadaşlarının içerisinde en çok seni seviyoruz.' Ben de dedim ki: Niçin böyle? Onlar: 'Çünkü sen bizim yanımıza geliyorsun, aramıza katılıyorsun', diye cevap verdiler. Ben de dedim ki: 'Kur'ân'ın Tevrâtı, Tevrât'ın da Kur'ân'ı doğrulaması benim hoşuma gidiyor. Ben size bunun için geliyorum.' Tam bu sırada Rasûlullâh (s.a.v.) oradan geçiyordu. Bana, "Ey Hattâb'ın oğlu! İşte arkadaşın, ona yetiş", dediler. Ben de onlara dedim ki: 'Kendisinden başka ilâh olmayan, sizi koruyup besleyen ve size kitabını emânet veren Allah için söyleyin: Onun Allah'ın rasûlü olduğunu biliyor musunuz?' Bunun üzerine onlar sustular. İçlerinde en alimleri ve büyükleri dedi ki: 'O size çok büyük bir yemin verdirdi, hadi ona cevap verin!' Onlar da 'Sen bizim âlimimiz ve efendimizsin, sen cevap ver!' dediler. O da: 'Kendisi hakkında yemin ettirdiğin ve bizim de yemin ettiğimiz konuya gelince, muhakkak ki biz onun Allah'ın rasûlü olduğunu biliyoruz' dedi. Ben de: 'Vay canına! Size yazıklar olsun! Hepiniz helâk olup gittiniz' dedim. Onlar: 'Niçin helâk olalım ki?' dediler. Ben de 'Nasıl oluyor da siz onun Allah'ın rasûlü olduğunu biliyorsunuz da yine de ona tâbî olmuyorsunuz ve onu tasdik etmiyorsunuz?' Onlar buna şöyle karşılık verdiler: 'Bizim meleklerden bir düşmanımız bir de barışık olduğumuz var. Meleklerden düşmanımız olan, ona nübüvveti getirerek arkadaş oldu.' Ben, 'sizin düşmanınız ve barışık olduğunuz kimdir?' dedim. Onlar da: 'Düşmanımız Cebrâil, barışık olduğumuz da Mikâil'dir' dediler. Ben, 'Hangi konuda Cebrâil'e düşman oldunuz ve hangi konuda Mikâil'le dost oldunuz?' dedim. Onlar: 'Cebrâil dehşet, katılık, sıkıntı, şiddet ve azap konularının meleğidir. Mikâil ise şefkat, merhamet ve hafifletme konularının meleğidir.' Ben: 'Rabbleri katında onların mertebeleri nedir?' diye sordum. Onlar da:

[925] Ravhâ: Medine'ye 80 km. kadar uzaklıkta, Hz. Peygamber ve ashâbın Bedir'e giderken duraklayıp namaz kıldıkları mekân. Şu an burada Mescid-i Bi'r-i Ravhâ isminde, etrafı duvarlarla çevrili, üstü açık, bir giriş kapısı ve mihrâbı bulunan harap bir mescid bulunmaktadır. (Necati Öztürk, *Fotoğraflarla Kutsal Topraklar*, DİB Yay., Ankara, 2010, s. 156)

[926] Midrâs: "Eğitim ve öğretim yeri" anlamında, dînî vecîbelerin yerine getirildiği Sinegog'tan daha üstün tutulan, Yahudilerin Tevrât eğitimi yaptıkları okul. (Ahmet Önkal, "Beytü'l-Midrâs", *DİA,* VI, 95)

‘Onlardan biri Allah’ın sağında, diğeri de solunda yer alır’ dediler. Ben: ‘Kendisinden başka ilâh olmayan Allah’a yemîn olsun ki, bu ikisi de, bu ikisinin arasında bulunan melekler de, bu iki meleğe düşman olanlara düşman ve bunlara karşı barışık olanlara da barışık durumdadırlar. Cebrâil’in, Mikâil’in düşmanlarıyla; Mikâil’in de Cebrâil’in düşmanlarıyla barışık olması onlara yakışmaz.’[927] Ömer devamla: Sonra kalktım ve Hz. Peygamber’in peşinden gittim. Filanca kabilenin hurma bahçesinin dışındayken ona yetiştim. Bana dedi ki: “Ey Hattâb’ın oğlu! Daha önce bana inen âyetleri sana okuyayım mı?” Sonra da bana “*De ki: Cebrâil’e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki, Allah’ın izniyle Kur’ân’ı senin kalbine kendinden öncekileri doğrulayıcı, Mü’minler için bir hidâyet rehberi ve müjdeci olarak o indirmiştir.”* âyetini ve sonrakileri okudu. Ben de dedim ki: Ey Allah’ın rasûlü! Babam ve anam sana fedâ olsun. Seni hak olarak gönderene yemîn olsun ki, ben bunu sana haber vermek için gelmiştim. Ancak lütufkâr ve her şeyden haberdâr olan Allah Teâlâ bu haberi sana, ben söylemeden önce bildirdi.”[928]

3. Buhârî Muhammed b. Selâm, Fezârî, Humeyd tarîki ile Enes b. Mâlik’ten şunu nakleder: Abdullâh b. Selâm’a Rasûlullâh’ın (s.a.v.)Medine’ye geldiği haberi ulaşınca onun huzuruna geldi ve dedi ki: ‘Ben sana peygamberlerden başka hiçbir kimsenin bilemeyeceği üç şeyi soracağım: Kıyâmetin alâmetlerinin ilki nedir? Cennet ehlinin yiyeceği ilk yemek hangisidir? Çocuğun, babasına çekmesini belirleyen şey nedir? Çocuğun, dayılarına çekmesini belirleyen şey nedir?’ Rasûlullâh (s.a.v.) ‘Bana bunları şimdi Cebrâil haber verdi!” dedi. Abdullâh da: ‘Bu, meleklerden Yahudilerin kendisine düşman olduğu melektir’ dedi. Hz. Peygamber: *“De ki: Cebrâil’e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki, Allah’ın izniyle Kur’ân’ı senin kalbine O indirmiştir”* âyetini okudu. Hz. Peygamber: ‘Kıyâmetin alâmetlerinden birincisi, insanları doğudan batıya kadar kuşatıp saracak olan bir ateştir. Cennet ehlinin ilk yemeği balık ciğerinin artığıdır. Çocuğun benzemesine gelince… Erkek kadınla cimâ ettiğinde erkeğin suyu kadının suyundan önce gelirse çocuk ona benzer. Kadının suyu önce gelirse de ona benzer.’ Bunun üzerine Abdullâh: ‘Ben şehâdet ederim ki sen Allah’ın rasûlüsün!’ dedi.[929]

---

[927] Taberî’nin ve İbn Ebî Hâtim’in Abdurrahmân b. Ebî Leylâ tarîki ile rivâyetlerinde Hz. Ömer Yahudilerin bu sözüne karşılık kendi sözü olarak “Kim Allâh’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil’e ve Mikâil’e düşman olursa bilsin ki, Allâh da onun düşmanıdır” demiş ve gelen âyet de aynen Hz. Ömer’in söylediği sözler doğrultusunda gelmiştir. (bkz., Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, II, 292, 302; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, I, 182)

[928] Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, II, 287-289; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, I, 181; Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, I, 139; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli’l-Kur’ân*, s. 33; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 289-290.

[929] Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 8; “Tefsîr”, 6.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci hadisin sahih ve mürsel isnada sâhip pek çok varyantları bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Ebu'n-Nadr Hâşim b. el-Kâsım'dan, ayrıca farklı bir tarîkle Hüseyn b. Muhammed el-Mervezî ve Abdu'l-Humeyd'den;[930] İbn İshâk mürsel bir senedle Şehr b. Havşeb'den rivayet etmiştir.[931] Tirmizî, İbn Abbâs'tan naklettiği hadisin hasen, sahih olduğunu belirtir.[932] Dolayısı ile hadis ulemâsınca bu rivayet, şâhidleri ile birlikte sahih olarak kabul edilmiştir. Taberî'den sonraki müfessirler de pek çok şâhidini zikrederek eserlerinde bu hadise yer vermişlerdir.

Yukarıdaki hadis doğrultusunda, Vâhidî'nin senedsiz olarak İbn Abbâs'tan rivayetine göre; Abdullâh b. Sûriyâ isminde Fedek'li bir Yahudi âlimi Hz. Peygamber ile tartışmaya girer ve aynı konularda sorularına cevap arar. Onun risâleti ile ilgili doğru cevaplar alınca bu sefer hangi melekle görüştüğünü sorar. Cebrâil olduğunu öğrenince, kendilerinin Cebrâil'in düşmanı olduklarını söyleyerek Cebrâil'e düşmanlıklarının sebebi hakkında ona bilgi verir. Cebrâil'in defâlarca kendilerine düşmanlıkta bulunduğunu, bunun kendilerine çok ağır geldiğini, Buhtunnassr isminde bir zorba tarafından Beytu'l-Makdis'in tahrîb edilmesine müsâade ettiğini, Cebrâil'in kendilerini savunmaya müsâade etmediğini, bu nedenle Cebrâil'e düşman olduklarını anlatır. Rivayetin sonunda, bu olayın ardından âyetin indiği belirtilir (فأنزل الله).[933]

Vâhidî'nin İbn Abbâs'tan senedsiz olarak rivayet ettiği İbn Sûriyâ hadisi ifade kalıbı yönüyle nüzûle işâret edecek niteliktedir. Haberde sened zinciri bulunmamakla birlikte başta zikrettiğimiz hadisle birlikte her ikisi de İbn Abbâs tarafından nakledilmiştir. Bu haberlerin birinde bir Yahudi topluluğu, diğerinde hahamlardan İbn Sûriyâ ile Hz. Peygamber arasında geçen tartışma konu edilmesi sebebiyle birinci hadiste zikredilen Yahudi alimlerinin içerisinde İbn Sûriyâ'nın da bulunduğu ve tartışmalarda hahamların sözcüsü olarak onun yer aldığı düşünülebilir. Zira tartışılan konular arasında tam bir uyum olduğu hemen fark edilmektedir. Ancak Vâhidî'den yüz yıl önce yaşamış bulunan Semerkandî, *Bahru'l-Muhît*'de "Denildi ki:" diyerek senedsiz bir haber şeklinde İbn Sûriyâ rivayetini nakleder. Semerkandî'nin rivayetinde İbn Sûriyâ, Hz. Peygamber ile değil de Hz. Ömer ile tartışmaktadır. Ve bu tartışma 97.

---

[930] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 273, 278.
[931] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 184-185.
[932] Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî*, nşr. Sâlih b. Abdilazîz Âlu'ş-Şeyh, Dârusselâm, Riyad 2000, s. 704 (Hadis No: 3117).
[933] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 33-34.

âyetin değil, 98. âyetin nüzûl sebebi olarak nakledilmiştir.[934] Görüldüğü üzere İbn Sûriyâ rivayetindeki çelişkili bilgiler bu rivayetin problemli olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten rivayetlerde isnad zincirinin bulunmaması da teknik olarak esbâb-ı nüzûl noktasında bu rivayeti değerlendirme dışı bırakmaktadır.

İkinci rivayetin isnadı Şa'bî'ye kadar sahih bulunmuş ancak Şa'bî'nin Hz. Ömer'e yetişememesi sebebiyle rivayet mürsel mertebesinde kalmıştır.[935] Taberî bu rivayeti Süddî' ve Katâde tarîki ile gelen, yine Hz. Ömer'e isnad edilen şâhidlerle te'yîd etmiş olsa da[936] neticede bu rivayetler de mürsel olduklarından isnadları munkatı'dır. Bu rivayetin birinci hadis kadar sahih bir rivayetine rastlayamamaktayız.

Hz. Ömer hadisi ile ilgili olarak pek çok şâhid zikredilmiştir. Bunlar da kendi aralarında ifade bakımından farklılıklar arz etmektedirler. Bazılarında Hz. Ömer'in, Yahudilerin Cebrâil'e olan düşmanlıkları karşısında kendi sözü olarak "Kim Allah'a ve meleklerine düşman olursa…" dediği bildirilmiş ve bunun üzerine aynı lafızlarla âyetin nâzil olduğundan bahsedilmiştir.[937] İbn Atıyye, Hz. Ömer'in muvâfakatı olarak değerlendirilen bu rivayetleri mürsel olması haricinde, herhangi geniş izâhata girmeden mânâ yönüyle zayıf bulmaktadır.[938] İbn Hacer de *Ucâb*'ta bu rivayetlerin garîb olduğunu belirterek, şayet bu rivayetlerin doğruluğu tespit edilmiş olsa bu âyetin "Muvâfakât-ı Ömer" içerisinde zikredilmesi gerekirdi, demektedir.[939] Bundan anlaşıldığına göre İbn Hacer bu rivayeti âyetin nüzûlüne sebep teşkil edecek yeterlilikte görmemektedir.

Buhârî'nin naklettiği üçüncü rivayet sahih bir senedle nakledilmiş olup, aynı zamanda Enes b. Mâlik isnadı ile Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve Beyhakî tarafından da sahih senedlerle eserlerinde zikredilmiştir.[940] Ancak Buhârî'nin şârihi İbn Hacer, bu konuda şunları söyler: "Hadisten, Hz. Peygamber'in bu âyeti, Yahudilerin sözlerine cevap olarak okuduğu anlaşılmaktadır. Bu da âyetin tam o vakitte inmesini gerektirmez. İşte bu, sağlam bir bilgidir. Âyetin nüzûlüne dair Abdullâh b. Selâm'ın kıssası haricinde başka kıssalar da bulunmaktadır." Bundan sonra İbn Hacer, bizim birinci ve ikinci sırada aktardığımız hadisleri Taberî'den nakleder.[941] Hadiste herhangi bir nüzûl ibaresi

---

[934] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 139.
[935] Bkz., Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 17, muhakkikin 2 no'lu dipnotu.
[936] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 289-291.
[937] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 292; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 182.
[938] Bkz., İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 295.
[939] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 296.
[940] Bkz., Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 108, 271; Nesâî, "Tefsîr", 12; Beyhakî, *Delâilu'n-Nübüvve*, II, 528.
[941] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 27-28.

de bulunmamaktadır. Dolayısı ile Buhârî'nin hadisi her ne kadar hadis tekniği açısından sahih olarak değerlendirilmiş olsa da âyetlerin nüzûlüne esas teşkil edecek kategoride görülmemektedir.

Bütün müfessirler bu âyetlerin, Cebrâil'in kendilerinin düşmanı, Mikâilin ise dostları olduğunu iddia eden İsrailoğullarının Yahudileri hakkında indiği konusunda müttefiktirler. Ancak onların niçin böyle bir iddiada bulundukları konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Abdullâh b. Abbâs, Şehr b. Havşeb, İbn Cüreyc ve Kâsım el-Bezze'nin kanaatine göre bunun sebebi; Rasûlullâh'ın (s.a.v.) risâleti hususunda Yahudiler Hz. Peygamber ile tartışmaya girmişler ve sonuçta ona cevap vermekten âciz kalınca böyle bir iddiada bulunmuşlardır. Şa'bî, Katâde, Süddî ve Mücâhid'in kanaati ise bunun sebebi Rasûlullâh (s.a.v.) hakkında Hz. Ömer ile Yahudiler arasında geçen tartışma olduğu yönündedir.[942]

Buna göre Abdullâh b. Abbâs, Şehr b. Havşeb, İbn Cüreyc ve Kâsım el-Bezze, İbn Abbâs hadisini asıl nüzûl sebebi olarak değerlendirmişlerdir. Şa'bî, Katâde, Süddî ve Mücâhid ise Hz. Ömer hadisini asıl nüzûl sebebi olarak değerlendirmektedirler.

Kanaatimizce erbâbının rivayetleri tenkit ve değerlendirmeleri sonucunda birinci hadisin âyetin nüzûlüne esas teşkil eden asıl nüzûl sebebi olduğu düşüncesi daha isâbetli görülmektedir. Hadiste bahsi geçen konular ile sibâkın devâmı olarak siyâkta gelecek konular arasında tam bir uyum olduğu da kuvvetli bir şekilde fark edilmektedir. Diğer rivayetler ise muhtemelen zayıf nitelikte olmakla birlikte, anlam yönüyle Yahudilerin Cebrâil'e karşı düşmanca tutumlarını vurgulu bir biçimde işlemelerinden dolayı âyetin anlaşılmasını kolaylaştırıcı mahiyette görülerek ulemâ tarafından eserlerinde nüzûl sebebi kategorisinde bahse konu edinilmişlerdir.

3.15. 101-103. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

101. Allah katından kendilerine, yanlarında bulunanı tasdîk edici bir elçi gelince, Ehl-i kitaptan bir kısmı, sanki bilmiyorlarmış gibi Allah'ın kitâbını (Tevrât'ı) arkalarına atıp terk ettiler. 102. Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbî oldular. Halbuki Süleyman büyü yapmak suretiyle kâfir olmadı. Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Bâbil'deki Hârût ve Mârût adındaki iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek suretiyle küfre girdiler. Halbuki o iki melek, "Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın (sihri câiz görüp de) kâfir

[942] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 283, 288; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 499; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 117.

olmayasınız!" demedikçe hiç kimseye (sihir ilmini) öğretmezlerdi. Onlar, o iki melekden karı koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa onlar, Allah'ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar veremezlerdi. Onlar kendilerine zarar veren, faydası olmayacak şeyleri öğreniyorlardı. Andolsun, onu satın alanların (sihirden çıkar sağlayanların) âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu bilselerdi. 103. Eğer onlar îmân edip Allah'ın emirlerine karşı gelmekten sakınmış olsalardı, Allah katında kazanacakları sevap kendileri için daha hayırlı olacaktı. Keşke bunu bilselerdi!

Bu âyetler hakkında pek çok nüzûl sebebi zikredilmektedir.

1. İbn İshâk senedsiz olarak şöyle anlatıyor: -Bana ulaştığına göre- Hz. Peygamber (s.a.v.), Süleymân b. Dâvûd'u (a.s.) peygamberler arasında zikredince Yahudi hahamları dediler ki: "Muhammed'in haline şaşmıyor musunuz? Süleymân b. Dâvûd'un peygamber olduğunu zannediyor! Vallahi o ancak bir sihirbazdır." Allah Teâlâ da onların bu sözleri üzerine *"Süleymân kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular!"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[943]

2. Taberî'nin Ammar b. el-Hasan, İbn Ebî Ca'fer, onun babası, Rabî' tarîki ile rivayetine göre o, *"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbî oldular."* âyeti hakkında şunları söylemiştir: Yahudiler Hz. Muhammed'e (s.a.v.) bir süre Tevrât'ta zikri geçen konular hakkında sorular sordular. Hangi soruyu sordularsa Allah Teâlâ onun hakkında âyetler indirdi ve bu sebeple Hz. Peygamber'e hasım kesildiler. Bu durumu görünce birbirlerine: 'Bu, bize indirileni bizden daha iyi biliyor' dediler. Son olarak sihir hakkında ona sorular sordular ve onunla tartıştılar. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbî oldular."* âyetini indirdi (فأنزل الله).

Şüphesiz şeytanlar, içerisinde sihir, kehânet bulunan ve Allah'ın bu konuda dilediği bazı şeylere başvurdular. Onu da Hz. Süleyman'ın tahtının altına gömdüler. Hz. Süleyman gaybı bilmiyordu. Süleyman, bu dünyâdan ayrılınca bu sihir malzemelerini çıkardılar, onunla insanları aldattılar ve dediler ki: 'Bu, Süleyman'ın gizlediği bir ilimdir.' İnsanlar da Hz. Süleyman'a karşı kin beslemeye başladılar. İşte, Hz. Peygamber (s.a.v.) işin aslını belirten bu sözleri Yahudilere haber verdi, onlar da onun yanından perişan bir vaziyette çekip gittiler. Allah, onların iddialarını bu şekilde çürüttü.[944]

---

[943] İbn İshâk, *Tefsîr*, s. 34; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 185;
[944] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 315.

3. Vâhidî'nin Muhammed b. Abdilazîz el-Kantarî, Ebu'l-Fadl el-Haddâdî, Ebû Yezîd el-Halidî, İshâk b. İbrâhîm, Cerîr, Husayn b. Abdirrahmân, İmrân b. el-Hâris tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayetine göre İbn Abbâs'ın huzûrunda insanlar oturuyorken o şöyle söyler: Şeytanlar, gökten kulak hırsızlığı yapıyorlardı. Yahudilerden birine doğru bir haber getiriyor, onlar da bu haberin doğruluğunu gördükten sonra bu defa bununla birlikte onlara yetmiş tane yalan haber bildiriyorlardı. Yahudiler de insanların kalplerini ikna ederek doğruymuş gibi bu haberleri onlara anlatıyorlardı. Hz. Süleyman bu durumu öğrenince bu haberlerin yazılı olduğu kâğıtları aldı, kürsüsünün altına gizledi. Hz. Süleyman vefat edince şeytan, insanların yanına geldi ve 'Sizlere Süleyman'ın sizden gizlediği, eşi benzeri olmayan bir hazineyi göstereyim mi?' dedi. Onlar da: 'Evet!' dediler. O da: 'İşte, kürsü'nün altında' diyerek onlara çıkardı. İnsanlar: 'Bunlar büyü!' dediler. Bu büyü malzemelerini toplumlar birbirlerine naklettiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ Hz. Süleyman'ın suçsuz olduğunu bildirmek için *"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbî oldular."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[945]

4. Taberî'nin Ebû Sâib es-Suvâî, Ebû Muâviye, A'meş, Minhâl ve Saîd b. Cübeyr tarîki ile Abdullâh b. Abbâs'tan rivayetine göre o şöyle demiştir: Hz. Süleyman'ın hanımları içerisinde en güzeli olan, kendisine âşık olduğu Cerâde isminde bir hanım vardı. Hz. Süleyman Cerâde'nin akrabâlarına iyilikte bulunmak istiyordu. Onlara iyilikte de bulundu. Tüm eşlerinin akrabalarına değil de yalnızca birinin akrabalarına iyilik yapmayı istemesinden dolayı da cezâlandırıldı. İbn Abbâs devamla: Hz. Süleyman tuvalete gitmek istediği zaman veya hanımlarından biriyle münasebette bulunmak istediğinde yüzüğünü Cerâde'ye verirdi. Allah Teâlâ Hz. Süleyman'ı, onun mübtelâ olduğu şeyle (hanımıyla) imtihan etmek istediği zaman, Hz. Süleyman Cerâde'ye yüzüğünü verdi. Şeytan da Süleyman'ın sûretinde gelerek Cerâde'den yüzüğü kendisine vermesini istedi. Yüzüğü aldı ve taktı. Böylece şeytanlar, cinler ve insanlar ona boyun eğdiler. Hz. Süleyman geri geldi ve yüzüğünü istedi. Cerâde de: 'Sen yalancısın, Sen Süleyman değilsin!' dedi. Hz. Süleyman bunun bir imtihan olduğunu anladı. O günlerde şeytanlar ayrılıp gittiler. İçerisinde sihir ve küfür sözler yazan kitaplar yazdılar. Sonra da bunları Hz. Süleyman'ın kürsüsünün altına gömdüler. Daha sonra (Hz. Süleyman'ın vefatından sonra) bunları oradan çıkararak insanlara gösterdiler. Ve 'Süleyman işte bu kitapta yazanlarla insanlara hükmediyordu' dediler. İnsanlar Hz. Süleyman'dan uzaklaştılar ve onu kâfirlikle ithâm ettiler. Nihâyet Allah

[945] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 34-35.

Teâlâ Hz. Muhammed'i (s.a.v.) peygamber olarak gönderdi. Ve ona *"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbî oldular."* âyetini indirdi (فأنزل الله). Yâni şeytanlar, içinde sihir ve küfür sözler yazan bu kitaba tâbî oldular. *"Süleymân kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular!"* sözünü Allah Hz. Süleyman'ı aklamak için indirdi (فأنزل الله).[946]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Yukarıda bahsi geçen tüm rivayetler ifade kalıbı olarak nüzûl sebebine doğrudan doğruya işaret eder niteliktedirler.

İbn İshâk tarafından nakledilen birinci hadis, isnad zinciri olmadan rivayet edilmiştir. Bunun bir benzerini Taberî, İbn Humeyd, Seleme, İbn İshâk tarîkiyle nakleder. Bu rivayetin baş tarafında Hz. Süleyman vefat ettikten sonra şeytanların sihirleri tasnif ederek kitaplara yazdıkları, sonra bu kitabı Hz. Süleyman'ın mührüne benzeyen bir mühürle mühürledikleri ve bu kitabın baş tarafına isim olarak "Bu, Kral Süleyman b. Dâvûd'un arkadaşı Âsaf b. Berhiyâ'nın ilim hazînelerinden derlediği kitaptır" şeklinde yazarak Hz. Süleyman'ın kürsüsünün altına gömdükleri belirtilir. İsrailoğullarından, sonradan gelenler bu kitabı ortaya çıkararak Hz. Süleyman'ın bu büyülerle hâkimiyet kurduğunu söylediler. Daha sonra sihri yayarak diğer insanlara da öğrettiler. Yahudiler arasında sihrin hiçbir toplumda görmediği ilgiyi gördüğünden bahsedilir. Haberin devâmı İbn İshâk'ın rivayetinde anlatıldığı şekilde devam eder.[947] Taberî'nin bu rivayeti de İbn İshâk'a dayanmaktadır. Dolayısı ile rivayet munkatı'dır. İbn İshâk'ın verdiği bu bilginin kaynağı meçhuldür.

İkinci rivayeti İbn Ebî Hâtim, Isâm b. Ravâd, Âdem, Ebû Ca'fer, Rabî' tarîki ile Ebu'l-Âliye'den; İbn Kesîr ise Rabî' b. Enes'ten nakleder. Suyûtî de Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in Ebu'l-Aliye'den bu hadisi tahrîc ettiklerini belirterek hadisi te'yîd eder.[948]

Üçüncü rivayetin bir benzerini Taberî, Mûsâ, Amr, Esbât tarîki ile Süddî'den nakleder.[949] İbn Kesîr'in Saîd b. Cübeyr tarîki ile rivayet ettiği şâhidde Hz. Süleyman'ın, şeytanların elinde bulunan sihirle ilgili şeyleri aldığı ve kürsüsünün altına gömdüğünden bahsedilir.[950]

---

[946] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 324.
[947] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 316.
[948] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 186; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 516; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 501.
[949] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 313.
[950] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 517.

Yine üçüncü rivayetin farklı bir varyantını Taberî Süddî'den, İbn Ebî Hâtim de farklı bir senedle İbn Abbâs'tan nakleder. Bu rivayete göre insan kılığına giren şeytan, İsrailoğullarına gelerek kürsü'nün altının kazılmasını ister. İnsanlar orayı kazdıklarında büyü malzemeleri çıkarılır. Şeytan: 'Süleyman insanlara, şeytanlara ve kuşlara bu sihir vâsıtasıyla hükmediyordu' der. Sonra da uçup gider. İnsanların arasında Hz. Süleyman'ın sihirbaz olduğu sözü yayılır. İsrailoğulları bu sihir kitaplarını alırlar. Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiğinde de bu kitaplardaki sihirle ona karşı koyarlar.[951] Hâkim farklı tarîklerle buna benzer birkaç rivayeti, İbn Abbâs olayları anlatırken orada hazır bulunan İmrân b. el-Hâris'ten, âyetin nüzûl sebebine direkt olarak işâret edecek lafızlarla nakleder ve ayrıca bunların sahih olduklarını da belirtir.[952] Hadisin isnadı sahih olmakla birlikte Zehebî, İbn Ebî Hâtim'in senedinde yer alan, zayıf olan bir başka râvî ile karıştırılan Husayn b. Abdirrahmân'ın sika ve sâlih bir râvî olduğunu belirtir.[953] Dolayısı ile Vâhidî'nin bu rivayeti sahih oldukları erbâbınca tespit edilmiş olan daha başka tarîklerle de desteklenmiştir.

Dördüncü rivayeti Nesâî Sünenü'l-Kübrâ'sında ve tefsirinde, İbn Kesîr de tefsirinde İbn Abbâs'tan, buradakinden daha uzunca bir şekilde nakletmiştir. Nesâî'nin rivayetinde Hz. Süleyman, Cerâde'den yüzüğü istediğinde o vermez. Hz. Süleyman da insanların huzuruna kendisinin Süleyman olduğunu söyleyerek çıkar, ardından insanlar (yüzüğü göstermediği için buna inanmayıp) onu topuklarından kan çıkıncaya kadar taşlarlar. Hz. Süleyman oradan çıkıp bir deniz kıyısına gider. Şeytan, Süleyman'ın yerine orada kalarak (hâşâ) onun hanımlarıyla ilişkiye girer, bir süre onların arasında kalır. Allah Teâlâ, Hz. Süleyman'ın tekrar mülküne kavuşmasını istediğinde şeytanlar oradan kaçışarak içerisinde sihir ve küfür sözler bulunan bir kitap yazıp onun kürsüsünün altına gömerler.[954]

Bu isnad A′meş'ten dolayı zayıftır. A′meş, tâbiînin küçüklerinden sayılır ve tedlîse fazlaca yönelmesiyle bilinmektedir. İbn Mübârek onun hakkında, Kûfe halkının hadislerinin en kötülerinin Ebû İshâk ve A′meş'e ait olduğunu belirtir. İbnu'l-Medînî de onu fazlaca vehme düşmekle itham eder.[955]

Görüldüğü üzere bu rivayetin metni bâriz bir şekilde garip ve münker özellikler taşımaktadır. Semerkandî ve Râzî, şeytanın Hz. Süleyman'ın (a.s.) sûretine bürünmesi

---

[951] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 314, 324; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 187.
[952] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 365.
[953] Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I, 552-553.
[954] Nesâî, *Tefsîr*, I, 176-177; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, XIII, 17-18; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 514.
[955] Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, II, 224.

ve o şekilde insanlara görünmesi ile ilgili olarak Sâd Sûresi 34. âyetin tefsirinde şunları söyler: "Tahkik ehli bu durumu birkaç yönden yanlış bulmuşlardır. Birincisi; şeytan şayet peygamberlerin sûretine ve hilkatine bürünebilseydi bu takdirde insanların hiçbir dînî hükme itimadı kalmazdı. Zira insanlar gerçekten peygamberlerini görseler, bu durumda belki de onların, peygamberlerine benzeyen ve kendilerini aldatıp saptırmak isteyen bu şeytanlar olduğunu düşünebilirler ve ondan uzaklaşabilirlerdi. Bu durum da bütünüyle dîni ortadan kaldırır. İkinci olarak; şeytanlar şayet Hz. Süleyman gibi etraflarına hükmedebilecek olsalardı, tüm âlim ve zâhidlerin görüntüsüne de bürünebilirlerdi. Bu takdirde onları öldürebilirler, eserlerini parçalayıp yok edebilirler ve yurtlarını tahrip edebilirlerdi. Böyle bir şey herhangi bir âlim hakkında mümkün olmadığına göre, alimlerden daha büyük olan peygamberler için böyle bir durum da söz konusu olamaz. Üçüncü olarak; Allah'ın hikmeti ve gücü nasıl olur da Hz. Süleyman'ın eşlerine şeytanın musallat olmasına müsaade edebilir? Şüphesiz bu çok çirkin bir durumdur."[956] Dolayısıyla sebeb-i nüzûl noktasında akıl ve mantık dışı, dînin esaslarıyla da çelişen bu tür rivayetlere asla itibar edilemez.

Bakara Sûresi 102. âyetin nüzûlüne sebep olarak zikredilen tüm rivayetlerde, âyetin, Yahudiler ve Yahudi ahbârı hakkında nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Taberî bu âyetle alâkalı olarak şöyle der: "Allah Teâlâ, *"Onlar, şeytanların okuduklarına tâbî oldular"* sözüyle Yahudi hahamlarından ve alimlerinden bir grubu kastetmektedir. Bu Yahudi alimleri Allah Teâlâ'nın, kendileri hakkında *"...Sanki bilmiyorlarmış gibi, câhilcesine arkalarına attılar"*[957] diyerek vasfettiği; Hz. Mûsâ'ya kendi katından indirdiğini bildikleri halde, kitâbını reddedip inkâr ettiklerini haber verdiği; o kitabın içerisindekilerle amel edeceklerine dair söz verdikleri halde sözlerinden caydıklarını söylediği kimselerdir. İşte bu Yahudi hahamları Süleyman b. Dâvûd'un (a.s.) hükümranlığı zamanında Allah'ın kitabını bırakıp şeytanların okuduğu sihir ve büyüleri tercih ettiler. İşte bu tam bir yıkım ve açıkça bir sapıklıktır."[958] Taberî'nin yapmış olduğu bu açıklama, şimdiye kadar âyetlerde bahsi geçen Yahudiler ve onların niteliklerine dair hususların bir özeti gibidir.

Ancak bu Yahudiler ile hangi dönemde yaşamış olanların kastedildiği noktasında ulemâ ihtilâf etmiştir. İbn Zeyd ve Süddî Hz. Süleyman devrindeki Yahudilerin kastedildiğini söylerken, İbn Abbâs Hz. Peygamber devrindeki Yahudilerin

---

[956] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 141; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXVI, 208.
[957] Bakara, 2/101.
[958] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 313.

kastedildiğini savunur.[959] Taberî'ye göre bu âyetin te'vîlinde en doğru görüş şudur: "Bu âyet, Rasûlullâh (s.a.v.) devrinde yaşayan Yahudi ahbârına yönelik bir azarlama belirtir. Zira onlar Hz. Peygamber'in, Allah'ın gönderdiği elçilerden olduğunu bildikleri halde onun risâletini inkâr ettiler. Bu âyet aynı zamanda ellerindeki Tevrât'ın, Allah'ın kitâbı olduğunu bildikleri halde onunla amel etmeyi terk etmeleri, Allah'ın indirdiği Kur'ân'ı inkâr etmeleri; önceki seleflerini takip ederek Hz. Süleyman'ın saltanatı devrinde şeytanların okuduklarına tâbî olmaları sebebiyle onları kınamaktadır." Taberî bu görüşü tercih etmesindeki gerekçeyi de şöyle izâh eder: "Hz. Süleyman devrinde ve sonrasında Hz. Muhammed (s.a.v.) hak peygamber olarak gönderilinceye kadar şeytanların okuduklarına tâbî olan sihirbazlar, Yahudilerin içerisinde sürekli bulunmaktaydı. Dolayısıyla *"Onlar tâbî oldular"* sözüyle âyette bunlardan yalnızca bir dönemdekilerin kastedildiğine delâlet eden hiçbir delil bulunmamaktadır. Ayrıca ataları için *"Onlar, şeytanların okuduklarına tâbî oldular"* sözünün, atalarının yolunu takip eden insanlar için kullanılması Arap dilinde kullanılan bir üslup şeklidir. Rasûlullâh'tan (s.a.v.) da bu hususta durumu tahsîs eden bir hadis gelmemiş ve buna delâlet eden bir delil de bulunmamaktadır. Neticede hangi dönemde olursa olsun Yahudilerden Hz. Süleyman dönemindeki şeytanların okudukları sihre tâbî olan herkes bu âyetin mânâsına dahildir. Rasûlullâh (s.a.v.) döneminde sihir ve büyü işleriyle uğraşan Yahudiler de bu kapsama dahildir."[960]

Râzî bu konuda dört yaklaşımın olduğunu belirtir. "a) Hz. Peygamber devrinde Medine civarında yaşayan Yahudiler; b) Geçmiş dönemde yaşamış olan Yahudiler; c) Hz. Süleyman devrinde yaşamış olan sihirbaz Yahudiler. Buna gerekçe olarak da onların Hz. Süleyman'ın peygamberliğini inkâr etmeleri, onun dünyada tüm sahip olduğu saltanatı sihirle elde ettiğini iddia ederek ona karşı düşmanlık yapmaları gösterilmektedir. d) Yukarıdaki bahsi geçen tüm Yahudiler." Râzî bunların içerisinde bu âyetle tüm Yahudilerin kastedilmiş olmasının, lafzın umûm ifade etmesi cihetiyle daha uygun ve doğru bir görüş olduğunu belirtir. Zira buradaki Yahudileri belli bir döneme münhasır şekilde düşünmeyi gerektirecek hiçbir gerekçe bulunmamaktadır.[961]

İzzet Derveze bu iki âyetin ifade gücü ve eleştiri yönünün çok kuvvetli olduğunu belirterek kendi tercihinin burada bahsi geçen Yahudilerle, Hz. Peygamber döneminde yaşayan ve âyetleri dinleyen Yahudilerin kastedilmiş olduğunu söyler. Ayrıca bu

[959] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 297.
[960] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 317-318.
[961] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 219-220.

âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Yahudiler Medine'de sihir, büyü işleriyle uğraşıyorlar, yapmış oldukları bu işleri de Hz. Süleyman ile Hârût ve Mârût'a nisbet ediyorlardı. Nitekim bir hadiste Lebîd b. A'sam isimli bir Yahudi sihirbazdan söz edilmektedir[962] ki bu da bu çıkarımı desteklemektedir.[963] Bu konuda Taberî ile Derveze'nin tercihleri kesişmektedir.

Âyetlerin nüzûlüne sebep olan asıl konu iki noktada düğümlenmektedir:

Birincisi; Yahudi din adamları Hz. Peygamber'e Tevrât'ta zikri geçen hususlarda sorular soruyorlar ve o da inen âyetlerle bunlara cevap veriyor. Sıra sihir konusuna geldiğinde Hz. Peygamber ile tartışıyorlar ve bunun üzerine âyet nâzil oluyor. Yâni sihir konusunda Hz. Peygamber ile Yahudi din adamları arasındaki tartışmayı çözecek son noktayı koymak üzere âyet nâzil oluyor.

İkinci konu ise; Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Süleyman'dan bir peygamber olarak bahsedilmesi nedeniyle Medine'deki Yahudi din adamları yine Hz. Peygamber'e itirazda bulunarak onun bir büyücü, sihirbaz olduğunu söylüyorlar. Bunun üzerine Hz. Süleyman'ı temize çıkarmak üzere âyet nâzil oluyor. Birinci görüşü Ebu'l-Âliye, ikinci görüşü ise İbn İshâk iddia etmiştir.[964] Bahsi geçen rivayetlerdeki hadiseler hep bu minvâl üzere cereyân etmektedir.

Sonuç olarak; âyetin nüzûlüne gerekçe olabilmesi için Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Yahudi alimlerinden bir grubun onun huzuruna gelerek onunla Tevrât'ın içinde bahsi geçen konular, Hz. Süleyman, sihir vs. pek çok konuda tartışmaları ve bu tartışmanın akabinde Bakara Sûresi 102-103. âyetlerin inmesi gerekmektedir. Zira bu iki âyet mânâ bakımından birbirini tamamlayıcı niteliktedirler. Nüzûl sebebi olarak birinci, ikinci ve üçüncü sırada yer alan İbn İshâk, Taberî ve Vâhidî'nin rivayetlerinin âyetin inişine sebep olan vâkıayı kapsadığını düşünüyoruz. Zira bu rivayetler arasında herhangi bir tezat bulunmamakta, aksine birbirinin mütemmimi olarak hadisenin eksik kalan kısımlarını tamamlamaktadırlar. İkinci sırada zikrettiğimiz Taberî'nin rivayeti hadisenin ana çatısını oluşturarak, Yahudi hahamlar ile Hz. Peygamber'in konuşma ve tartışmasını konu edinirken, ilk sırada zikrettiğimiz İbn İshâk rivayeti bu konuşmalar esnasında Hz. Süleyman'ın bahsi geçtiğinde Yahudilerin, onun nübüvvetine itirazlarını ve sihirbazlıkla suçlamalarını belirtmekte, üçüncü sıradaki Vâhidî'nin rivayeti ise onun sihirbazlıkla ithâmının hangi gerekçelerle gerçekleştiği konusuna açıklık getirmektedir.

---

[962] Buhârî, "Tıbb", 47, 49, 50; Müslim, "Selâm", 43.
[963] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 209.
[964] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 185; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 164; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 120.

Kanaatimizce bu rivayetler aynı oturumda uzunca bir tartışmanın farklı kesitlerini oluşturan küçük parçalar görünümündedirler.

Bizim bu kanaatimizi destekleyecek nitelikte Taberî'nin naklettiği ve İbn Kesîr'in de sahih bir rivayet olarak kabul ederek Taberî'den direkt olarak alıntıladığı uzunca bir rivayet daha bulunmaktadır. Şehr b. Havşeb'ten nakledilen bu rivayette Hz. Süleyman, saltanatını kaybettiğinde şeytanlar onun yokluğunu fırsat bilip "Kim bir şeyi elde etmek isterse güneşe yönelerek şöyle şöyle söylesin! Kim şöyle şöyle yapmak isterse, güneşe arkasını dönsün ve şunu şunu söylesin!" şeklinde sihirli sözler yazıyorlardı. Bu yazıların başına da "Bu, Âsaf b. Berhiyyâ'nın Kral Süleyman b. Dâvûd (a.s.) için yazdığı kâinâtın gizli hazînelerindendir" şeklinde başlık atıyorlardı. Daha sonra şeytanlar bu sihir kitaplarını Hz. Süleyman'ın tahtının altına gömdüler. Hz. Süleyman'ın vefatından sonra da insanlara Hz. Süleyman'ın bir büyücü olduğunu, bu saltanatı sihir yoluyla elde ettiğini, mahlûkâtı bunlarla kendisine bağladığını ve bunun ispâtının da kürsünün altındaki sihir yazılı kitaplar olduğunu söyleyerek bunları çıkarıp ortaya döktüler. (Ardından devamla) Bunun üzerine Mü'minler kararlı bir şekilde "Hayır, Süleyman ancak Mü'min bir peygamberdi!" dediler. Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiğinde de peygamberlerin isimlerini zikrederken Hz. Dâvud ve Süleyman'ın isimlerini de zikretti. Yahudiler: "Bakın! Muhammed hakkı nasıl da bâtıla karıştırıyor? Süleyman'ı peygamberlerin arasında zikrediyor. Halbuki o, rüzgâra binip gezen bir sihirbazdır!" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[965] Görüldüğü üzere bu rivayet, ilk üç rivayeti kapsayacak şümûldadır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicreti esnasında, henüz Kuba'da iken onun gerçekten bir peygamber olup olmadığını merak eden insanların sanki sıraya dizilmişler gibi onu görmeye geldiklerini, Medine'ye yerleştikten sonra da gruplar halinde bilhassa Yahudi din adamlarının çeşitli bahanelerle onu sorgulamak, risâletini tespit etmek ve insanların huzûrunda onu mahcup etmek için münâkaşalara girdiklerini biliyoruz. Kanaatimce âyetin nüzûlüne sebep teşkil eden hadise de hicretin ilerleyen günlerinde Hz. Peygamber'le Yahudi din adamları arasında yaşanan bu münâkaşalardan sadece biridir.

3.16. 104-105. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

104. Ey îmân edenler! "râinâ (bizi gözet/güt)" demeyin! "Unzurnâ (bize bak)" deyin ve dinleyin! Kâfirler için elem verici bir azap vardır. 105. Kitap ehlinden kâfirler

[965] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 327; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 518.

ve müşrikler, Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler. Halbuki Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah büyük lütuf sâhibidir.

Bu âyetle alâkalı olarak Vâhidî'nin Atâ'dan yaptığı rivayette İbn Abbâs şöyle dedi: "Râinâ" sözünü Araplar gündelik dilde konuşuyorlardı. Yahudiler, Araplar'ın bu sözü Hz. Peygamber'e karşı söylediklerini duyunca buna çok sevindiler. Çünkü Yahudilerin dilinde[966] "râinâ" çirkin bir sövgü sözü olarak kullanılıyordu. Onlar, "Biz Muhammed'e daha önce gizlice hakâret ediyorduk, şimdi açıkça bu işi yapabiliriz. Çünkü onların dilinde bu kullanılıyor" dediler. Sonra da Allah'ın peygamberine gelerek "Ey Muhammed! Râinâ!" dediler ve peşinden de gülüştüler. Ensârdan Sa'd b. Ubâde Yahudilerin dilini biliyordu. Onlara dedi ki: "Ey Allah'ın düşmanları! Allah'ın lâneti üzerinize olsun! Muhammed'in nefsini elinde tutan Allah'a yemîn olsun ki, hanginizden bir daha bu sözü duyacak olursam, onun kellesini kopartırım!" Onlar da: "Siz de O'na karşı bu sözü söylemiyor musunuz?" diye karşılık verdiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Ey îmân edenler! 'Râinâ' demeyin, 'unzurnâ' deyin!"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[967]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Vâhidî'nin bu rivayetini teknik açıdan incelediğimizde senedin munkatı olduğunu görmekteyiz. Zira Vâhidî 468, Atâ 114, İbn Abbâs ise 68. hicrî yılda vefat etmişler ve kesinlikle birbirlerini görmemişlerdir. Bu rivayeti Semerkandî herhangi bir sened belirtmeden doğrudan âyetin tefsiri bâbında nakletmiştir.[968]

İbn Münzir aynı hadiseyi nüzûle işâret eden lafızla (فأنزل الله) Yahudilerden Mâlik b. es-Sayf ve Rifâ'a b. Zeyd isimlerini vererek nakleder.[969] Taberî de Mûsâ, Amr ve Esbât tarîki ile Süddî'den benzer bir nakilde bulunur. Bu rivayette Benû Kaynuka Yahudilerinden Rifâ'a b. Zeyd b. es-Sâib[970] Hz. Peygamberle karşılaştığında bu saygısız ve yakışıksız sözleri kullanıyor. Bunu duyan Mü'minler de bunun peygamberlere karşı söylenen bir saygı ifadesi olduğunu zannederek onlar da bu sözleri kullanmaya başlıyorlar. Taberî bu hadiseyi Nisâ Sûresi 46. âyette belirtilen, Yahudilerin kelimelerin yerlerini değiştirmeleri, "*işittik ve isyân ettik"* demeleri, *"dillerini eğip bükerek bizi güt, dinle, dinlemez olasıca!"* demeleri ve sonra da *"râinâ demeyin!"* âyeti ile ilişkilendiriyor. Sonrasında esbâb-ı nüzûle işâret eden herhangi bir ifade de

[966] Bu dilin İbrânîce veyâ Süryânîce olduğu belirtilir. (Bkz.,Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 90; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 508)
[967] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 36-37; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 343-344.
[968] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 145.
[969] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 19.
[970] Taberî bu şahsın İbn Sâib değil, İbn Tâbût olduğunu belirtir. (bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 378)

kullanmıyor.[971] Taberî'nin bu rivayeti Mûsâ b. Abdirrahmân'ın metrûk ve yalancılıkla ithâmı[972] sebebiyle çok zayıf bir isnada sâhiptir. Anlam yönüyle bu rivayet, sahabeyi gayrimüslimlerden duyduğu her sözü, peşini araştırmadan kullanan oldukça bilinçsiz, anlayışı kıt, safdil durumuna düşürerek alçaltıcı bir niteliktedir. Taberî bu rivayet haricinde Dahhâk, Atıyye el-Avfî ve Katâde'den mürsel olarak benzer rivayetler aktarmaktadır.[973]

Pek çok müfessirin, bu rivayetlerden bâzılarına yer verse de daha ziyâde âyetin direkt anlamından yola çıkarak te'villerde bulunduklarını görmekteyiz. Mukâtil, Vâhidî'nin rivayetini herhangi bir sened zinciri belirtmeksizin ve nüzûle işâret edecek ifadeler de kullanmaksızın tamamen tefsir mahiyetinde zikreder. Muhtemelen Mukâtil'den sonraki müfessirler bu hadiseyi birbirlerine aktarırken isnad zinciri tabiî olarak oluşturulmuş ve esbâb-ı nüzûle işâret edecek ifadeler tarihî süreç içerisinde dilden dile yuvarlanarak formunu almıştır.[974] Dolayısı ile bu rivayetlere müfessirlerin ekseriyetinin, âyetin tefsiri bağlamında yer verdiklerini söyleyebiliriz. İzzet Derveze'nin "âyet hakkında sahih kitaplarda vârid olmuş herhangi bir rivayetin bulunmadığını, ancak âyetin rûhunun bu konuda rivayet edilen haberlerin vukûu bulmuş olabileceğine işâret ettiğini" belirtmesi[975] bizim bu görüşümüzü teyid etmektedir.

Müfessirler "râinâ" sözünün yasaklanmasıyla ilgili olarak; bu sözün cahiliye devrinde sahabenin birbirlerine hitap ederken kullandıkları "Sen bizi dinle, biz de seni dinleyelim", "Sen bizi koru, biz de seni koruyalım" anlamına gelen bir kelime olduğunu ancak Yahudilerin dilinde alay, sövgü ve yergi anlamı taşıdığını belirtirler. Yahudiler bu sözün müşrik Araplar arasında kullanıldığını duyduklarında çok hoşlarına gitmiş ve bunu Hz. Peygamber (s.a.v.) için iğneleyici bir tarzda kötü maksatla kullanmışlardır.[976] Bu ifade aynı zamanda "câhilce ve ahmakça, bilinçsiz söz söylemeyin!" anlamına gelir. Bir kimse arkadaşının susmasını ve kendisini dinlemesini istediğinde bu sözü kullanırdı.[977] Sahabe, cahiliye devrinde sıkça kullandıkları bu sözü Hz. Peygamber'e

---

[971] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 378.
[972] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 250; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, IV, 211.
[973] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 375; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 19.
[974] Bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 129; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 198; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 145; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 169-170; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 90; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 242; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 508; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 452-455; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 102.
[975] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 216.
[976] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 128; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 373-374, 380; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 196-197.
[977] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 126; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 453.

"Bize ihsanda bulun!" anlamında söylüyorlardı.[978] Bir kimseye böyle söylendiğinde, onun düşünüldüğü, içinde bulunduğu halinin, durumunun anlaşılmak istendiği belirtilmiş olurdu.[979] Ancak Yahudiler bunu Hz. Peygamber'e, daha önce Hz. Mûsâ'ya söyledikleri gibi *"İşittik ve isyân ettik!"*[980], *"Dillerini eğip bükerek ve dîne saldırarak işittik ve isyân ettik, işit işitmez olasıca! Bizi güt!"*[981] anlamında söylüyorlardı.[982]

Rasûlullâh (s.a.v.) tarafından bazı kelimelerin kullanılmaması ile ilgili olarak sahabeye yönelik buna benzer bir takım yasaklamaların yapılmış bulunduğunu biliyoruz. Meselâ; bazı sakıncalarından dolayı üzüme "kerm/üzüm, şarap" denmemesi, ama "hable/üzüm, üzüm bağı" denilebileceği; köle için "abdî/kulum, kölem" yerine "fetây/evlâdım" denmesi gibi benzer uyarılar bulunmaktadır.[983] Mutlaka "râinâ" ifadesinde olduğu gibi bu ifadelerin de zihinde çirkin ve kötü çağrışımlar uyandıracak anlamlar taşıması sebebiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) kullanımını yasaklamıştı. Zira risâlet görevi, insanları dâimâ iyiye, güzele, hoş ve huzurlu ortamlara yönlendirmeyi; kötü, çirkin, insan rûhunun âhirette sıkıntı ve azap çekeceği hususlardan da uzaklaştırmayı gerektirmektedir.

Bu âyetten itibaren Mü'minler, Yahudilerin İslam ve İslam toplumuna kurdukları tuzaklara karşı dikkatli olmaları konusunda uyarılıyorlar, Mü'minlerin kalbinde uyandırdıkları şüphe ve tereddütler ortadan kaldırılıyor. Zira Yahudiler, kendilerine musallat olan kılı kırk yarma, saçma ve anlamsız sorular sorma vs. kötü alışkanlıkları basit ve samimi Müslümanlara da bulaştırmak istiyorlardı. Bu amaçla Hz. Peygamber'in sohbetlerine katılıyor ve ne kadar dejenere olduklarını gösterecek biçimde; zâhirde ona karşı son derece saygılı görünürken gizlice zarar vermek ve Hz. Peygamber'i saf dışı bırakmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Ona karşı kaypak sözler kullanıyorlar veya sözü, hakaret anlamı taşıyacak şekilde yanlış telâffuz ederek anlamını değiştiriyorlardı.[984]

"Unzurnâ" sözü ise, "bizi dinle", "bize anlat", "bize açıkla, acele etme inşâallah biz de sana tâbî olacağız!" anlamına gelir.[985] Allah Teâlâ'nın bu sözü mü'minlere söylemeyi yasaklaması, mübâh olan bir sözü, Yahudilerin bunu mahzurlu şekilde

---

[978] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 376.
[979] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 145.
[980] Bakara, 2/93.
[981] Nisâ, 4/46.
[982] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 376; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 169.
[983] Bkz., Buhârî, "Edeb", 101; Müslim, "Elfâz", 6-10, 12; Ebû Dâvûd, "Edeb", 74; ayrıca bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 378-379; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 7.
[984] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 102.
[985] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 197-198.

kullanmasını engellemek için sedd-i zerîa[986] kabîlinden bir yasaklamadır.[987] Kur'ân-ı Kerîm içerisinde pek çok âyet sahabeyi överek güzel hasletlerle onları zikrederken[988] yalnızca bu âyet Hz. Peygamber'in ashâbını kınamakta ve azarlamaktadır.[989]

Âyetin maksadı, Mü'minlere Hz. Peygambere karşı bu ve buna benzer sözler söylemeyi yasaklamaktır. Ona karşı son derece saygılı olmayı, mes'elelerini arz ederken acele etmeden mühlet tanıyarak beklemelerini, hürmette kusur etmemelerini, soracaklarını ona eziyet vermeden uygun bir tarzda sormalarını, kaba ve haşin olmamalarını, sözlerin en güzelini, mânâsı en ince ve hassas olanını seçerek onunla konuşmalarını emretmektedir.[990] Anlaşıldığına göre bu türden, karşıdakini aşağılayıcı kelime oyunlarını çok seven Yahudiler, Arapların gündelik dilde samimiyet ifadesi olarak sıkça kullandıkları, aslında kötü bir anlamı da olmayan bu sözü Hz. Peygamber için alay ve hakâret amaçlı olarak kullanıyorlardı. Bu nedenle Allah Teâlâ, farklı anlamlara gelebilecek, yanlış anlamalara sebep olabilecek bu tarz konuşmaları yasaklıyor ve dinleyenlerin net bir şekilde ne kastedildiğini anlayabilecekleri kelimeleri seçerek konuşmalarını istiyordu.

Mukâtil, *"Kitap ehlinden kâfirler ve müşrikler, Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler."* âyetinde bahsedilen Ehl-i kitâbın, Kays b. Amr ve Âzâr b. Yahom gibi Yahudiler olduğunu söyler. Ensâr önceki âyette bahsedilen Yahudilerin halefleri olan kendi devirlerinde yaşayan Yahudileri İslam'a dâvet ettiklerinde, onlar Müslümanlara "Sizin, bizi kendisine dâvet ettiğiniz bu din, bizim üzerinde olduğumuz dinden daha hayırlı olsaydı biz size tâbî olurduk. İsterdik ki sizler de hidâyet üzere olasınız! (Ama değilsiniz!)" dediler. Allah Teâlâ da onların bu sözlerini yalanladı ve Ehl-i kitap ve müşriklerin onlara bir hayır indirilmesini istemeyeceklerini belirtti.[991] Mukâtil'in bu açıklamayı tefsir mahiyetinde yaptığını görüyoruz. Zira âyetin mânâsından konu rahatça anlaşılmakta ve geri plânda âyetin nüzûlüne sebep olabilecek hadiseler hakkında muhtemel yorumlar yapılabilmektedir. Ancak Vâhidî aynı açıklamayı "Müfessirler dedi ki:" diyerek herhangi bir sened de belirtmeksizin nüzûle

---

[986] Sedd-i Zerîa (cem'i sedd-i zerâî); şer'an sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin veya kuvvetle muhtemel olduğunda mübâh olan fiillerin yasaklanması anlamında fıkıh usûlünde kullanılan bir terimdir. (bkz., Zekiyyuddîn Şâbân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, trc. İ. Kâfi Dönmez, TDV Yay., s. 205-206, Ankara 1990; İ. Kâfi Dönmez, "Sedd-i Zerâî", *DİA*, XXXVI, 277-278)

[987] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 306-307.

[988] Bakara, 2/207, 143; Âl-i İmrân, 3/110, 172-173; Tevbe, 9/100; Ahzâb, 33/23; Fetih, 48/29; Hucurât, 49/7-8; Haşr, 59/8, 9.

[989] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 196.

[990] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 380; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 293.

[991] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 129.

işâret edecek ifadelerle nakletmiştir.[992] Allah'ın indirdiği bu hayrın Hz. Peygamber'e indirilen Kur'ân, içerisindeki hükümler ve vahiy olduğu, "tahsis edilen rahmet"in de nübüvvet ve risâlet vazîfesi olduğu ifade edilmiştir.[993]

Sonuç olarak bizim kanaatimiz; Vâhidî'nin ve diğer müfessirlerin şâhid olarak naklettiği rivayetlerde belirtilen hususların tefsir mahiyetinde değerlendirilerek, âyetin rûhuna uygun olmasından dolayı eserlerinde kaydedildiği yönündedir. Âyetin nüzûlü noktasında "şu rivayet bu âyetin inişine sebep olmuştur" şeklinde net, kesin bir çıkarımda bulunmak bu durumda çok zor görülmektedir. Ancak o dönemlerde böyle bir hadisenin yaşanmış olması da buraya kadar İsrailoğulları hakkında yapılan uyarı, ikâz ve tehditlerle oldukça uyumludur.

3.17. 106-107. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

*106. Biz bir âyeti nesheder veya onu unuttururs*ak/ertelersek, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir! 107. Yine bilmez misin, göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümranlığı yalnızca Allah'ındır. Sizin için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir yardımcı vardır.*

Bu konuda birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. Mukâtil'in senedsiz olarak naklettiği rivayete göre; Mekke kâfirleri Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "Muhammed! Sen bu Kur'ân'ı kendiliğinden uyduruyorsun. Önce bir şeyler söylüyorsun, sonra da değiştirip başka şeyler söylüyorsun." Bunun üzerine Allah Teâlâ, kendisini ta'zîm edip ismini yücelterek *"Sen, Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilmiyor musun!"* âyetini indirdi (فأنزل الله) ve böylelikle nâsih ve mensûha da kâdir olduğunu belirtti.[994]

2. İbn Ebî Hâtim'in Ebû Senâ b. Nüfeyl Muhammed b. ez-Zübeyr el-Harrânî, Haccâc el-Cezerî, İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan naklettiği rivayete göre İbn Abbâs şöyle söyledi: Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vahiy geceleyin iniyor, gündüz de onu unutuyordu (ينساه). Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Biz bir âyeti nesheder veya onu unuttururs*ak/ertelersek, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[995]

---

[992] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 37.
[993] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 129; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 387; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 199; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 90.
[994] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 129.
[995] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 200; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 11.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Nesh hakkındaki âyeti hukûkî anlamda hükmün iptali biçiminde değerlendiren ulemâ, yeni gelen bir şeriatin eski şeriatleri neshetmesi ve Kur'ân içerisinde bir âyetin başka bir âyeti neshi anlamında te'vîl edip bunu da çeşitlendirmişlerdir.[996]

Zemahşerî nesh ve insâ kelimelerinin farklı okunuş biçimlerini verdikten sonra âyetin neshinin onun izâlesi ve yerinin değiştirilmesi olduğunu söyler. Âyetin neshedilmesi, onun ifade ettiği emrin neshedilmesi yoluyla olur. Bu da Cebrâil'in (a.s.) gelip bu âyetin neshedilmiş olduğunu bildirmesi şeklinde gerçekleşir. Âyetin insâsı ise geciktirilmesi ve değiştirilmeksizin giderilmesidir. Bu da kalplerden onun hıfzının giderilmesiyle olur. Buna göre mânâ, her bir âyetin, maslahatın gerektirdiği şekilde ya lafzının ve hükmünün birlikte izâlesi veya sadece bunlardan birinin izâlesini ifade eder.[997]

Ebû Müslim el-Isfahânî bu âyetin te'vîlinde Kur'ân içi nesih konusunu kesinlikle kabul etmez. O şöyle der: Burada mensûh âyetlerle kastedilen ilk olarak; Tevrât ve İncil gibi kadîm kitaplarda bulunan sebt günü yasağı, doğuya ve batıya doğru namaz kılmak gibi Allah Teâlâ'nın emrettiği hükümlerdir. Yahudiler, "Sizin dîninize tâbî olmayanlara inanmayın!" diyorlardı. Allah Teâlâ da Yahudiler için bu âyetle bunların hepsini iptal etti. İkinci olarak; burada nesh ile kastedilen, Kur'ân'ın levh-i mahfûzdan alınıp kitaplara aktarılmasıdır. Bu, kitabın kopya edilmesi gibidir. Üçüncü olarak; bu âyet Kur'ân'da neshin vukûu bulduğundan bahsetmiyor! "Şayet nesh vâki olmuş olsa, ondan daha iyisinin geleceğini" söylüyor. Dolayısı ile Kur'ân içinde herhangi bir âyetin bu anlamda neshi bahis mevzûu değildir.[998]

İbn Kesîr Yahudilerin küfür ve inatları sebebiyle eski şeriatların neshi konusuna itirazlarından bahseder. Allah'ın hükümlerinde neshi engelleyen bir delilin aklen bulunmadığını zira Allah'ın, dilediği şeye hükmedip, istediğini yapabileceğini ve bunun da eski kitaplar ve şeriatlerde vâkî olduğunu belirtir. Devamla İbn Kesîr çeşitli örnekler verir: Âdem'in (a.s.) çocukları arasındaki kardeş evlilikleri, Nûh (a.s.) gemiden indiğinde her çeşit hayvanın onlara helâl olması, İsrailoğullarına iki kız kardeşi nikâhlamanın mübâh olması, Hz. İbrâhim'e (a.s.) oğlunu kesme emri, tüm İsrailoğulları'na içlerinden buzağıya tapanları öldürme emri gibi Yahudilerin bildiği ve

---

[996] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 147; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, III, 214.
[997] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 91.
[998] Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, thk. Hızır Muhammed Nihâ, Basım yeri yok, tsz., s. 45-46.

yüz çevirip kabul etmedikleri daha pek çok husus burada zikredilebilir.[999] Râzî de Kur'ân âyetleri içerisindeki neshi aklen ve sem'an câiz görür ve bu konunun uzunca bir şekilde tartışmasını yapar.[1000]

Görüldüğü üzere müfessirler bu âyetle önceki şeriatlerin neshedilmesi hususunda ittifak içerisinde iken, Kur'ân'ın kendi içerisinde neshin vâkî olup olmaması konusunda ihtilaf etmişlerdir. Konunun detayını birinci bölümde işlediğimiz için burada bu kadar bilgi ile yetiniyoruz.

Âyet hakkında bu ön bilgiden sonra rivayetleri esbâb-ı nüzûl bakımından değerlendirdiğimizde her iki rivayetin de teknik olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edecek ifade kalıbına sâhip olduklarını görmekteyiz. Mukâtil'in rivayetinin başında isnad zinciri bulunmamaktadır. Ancak Vâhidî "Müfessirler dediler ki" diyerek aynı rivayete yer verir. Vâhidî'nin rivayetinde bu âyetle birlikte Nahl Sûresi 101. âyetin[1001] nüzûlüne de gerekçe olduğu bilgisi verilmektedir.[1002] Nahl Sûresi Mekki olduğu için aynı hadisenin hem Mekke'de hem de Medine'de gerçekleştiği düşünülemez. Dolayısıyla Vâhidî'nin rivayeti âyetlerin her ikisiyle de ilişkilendirmesi problemli gözükmektedir. İbn Atıyye, Nahl Sûresi'ndeki âyetin tefsirinde şunları söyler: Mekke kâfirlerinin, bir âyetin lafzını Allah Teâlâ başka bir lafızla değiştirdiğinde veya sadece mânâsını değiştirdiğinde -çünkü bunların hepsi tebdîl kapsamı içerisinde değerlendirilmektedir- "Şayet bu, Allah katından olmuş olsaydı değiştirilmezdi. Bunlar ancak Muhammed'in iftirâlarıdır. Önce yanlış yapıyor, sonra da bu yanlışını değiştirip düzeltiyor." dediler. Allah Teâlâ da şu an ve bundan sonraki tüm zamanlarda kulların iyiliğine olan şeyleri kendisinin en iyi bilen olduğunu, onların ise bilmediklerini haber verdi.[1003]

Görüldüğü üzere İbn Atıyye, Vâhidî'nin rivayetini Bakara Sûresi 106. âyet için değil de Nahl Sûresi 101. âyet için nüzûl sebebi olarak kabul etmektedir. Ayrıca Taberî başta olmak üzere pek çok müfessirin Bakara Sûresi 106. âyet için herhangi bir nüzûl sebebi belirtmemesi, yalnızca te'vil ve i'râb tahlillerine yer vermesi de çok mânidâr görünmektedir.[1004]

---

[999] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 13-14.
[1000] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, III, 246-247.
[1001] *"Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman –ki Allâh neyi indireceğini çok iyi bilir- 'sen sadece uyduruyorsun' dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler."* (Nahl, 16/101)
[1002] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 37.
[1003] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, III, 407-408.
[1004] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 388-403; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 170-171; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 90; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 307-317; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 103.

İbn Âşûr bu âyetin te'vîli ile alâkalı olarak Yahudilerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) îmândan yüz çevirdikleri, "Biz sadece bize indirilene inanırız!" demek suretiyle kendilerine indirilen Tevrât'ın hükümlerinin mensûh olmadığını söylemek istediklerini belirtir. Zira onlar "Muhammed, Tevrât'ın hak olduğunu ve getirdiği kitabın, Tevrât'ın içindeki bilgileri tasdîk ettiğini söyledi. Peki bu durumda nasıl olur da Tevrât'ın bildirdiği şeriat iptal edilmiş olabilir ki?" dediler. Onlar bu sözleriyle insanların zihnine "bedâ" vehmini[1005] yerleştirmeye çalışırlar. Buna göre Allah Teâlâ (hâşâ) hangi şeriatın daha iyi olacağını bilememekte, zira önce bir hüküm verip, ardından bundan vaz geçerek bir şeriatın yerine başka bir şeriat vaz' etmektedir! İşte bu âyetle Allah Teâlâ onların bu iddialarını reddetmekte, foyalarını ortaya çıkarmaktadır.[1006] İbn Âşûr'un yapmış olduğu bu te'vîl, âyetin mânâsı ve siyak sibâk uyumu yönüyle gâyet yerinde bir açıklama olarak görülmektedir.

Vâhidî'nin bu rivayetinde anlam yönüyle Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'e bâzı hükümlerde değişikliğe gitmesi sebebiyle eleştirisinden bahsedilmektedir ki, Bakara Sûresi'nin bütünüyle Medeni olduğu bilinmektedir. Dolayısı ile Mekke müşriklerinin Medine devrinde böyle bir itirazda bulunmalarını düşünmek tarihi açıdan pek tutarlı görülmemektedir.

İbn Ebî Hâtim'in rivayetindeki senedde yer alan Muhammed b. ez-Zübeyr el-Harrânî zayıf bir râvî ve münkeru'l-hadistir.[1007] Haccâc b. Temîm el-Cezerî hakkında da sika olmadığı, zayıf bir râvî olduğu, rivayetleri çok olmamakla birlikte doğru haberler bildirmediği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.[1008] Bu sebeple bu rivayete itibar edilemez.

Rivayetlerden bağımsız olarak âyetleri değerlendirdiğimizde, ifadelerin çok rahat bir şekilde anlaşılabildiğini ve konusu itibarı ile önceki âyetlerle direkt bağlantısının olduğunu söyleyebiliriz. 105. âyette Ehl-i kitâbın ve müşriklerin, Mü'minler için Rabblerinden bir hayır, iyilik ve huzurlu bir yaşama kavuşturacak olan Kur'ân'ın indirilmesinden hoşlanmayacakları, bundan memnun olmayacakları, böyle bir şeyi kesinlikle istemediklerinden bahsediliyor. Bu âyetler ise onların ellerindeki kitâbın

---

[1005] Bedâ; lügâtte zâhir olmak, açık olmak, belirmek, bir bilginin sonradan ortaya çıkması, zihinde bir görüş ve düşüncenin belirmesi anlamına gelir. Terim olarak, Allâh'ın belli bir şekilde vukûu bulacağını haber verdiği bir olayın, irâdesinin değişimi sonucunda farklı bir şekilde gerçekleşmesi, şeklinde tarif edilir. (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "BDE" md., I, 18-19; Avni İlhan, "Bedâ", *DİA*, V, 290; ayrıca bkz., Cemil Hakyemez, "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmâmet Tartışmalarındaki Yeri", Hitit Ünv. İlâhiyat Fak. Derg., 2006/2, c. V, sayı: 10, s. 30)

[1006] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 654.

[1007] Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, III, 547.

[1008] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 199; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 11 (muhakkiklerin notu, dipnot 645); Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I, 461.

hükmünün artık kalmadığını, Allah Teâlâ'nın vahyini yenilediğini, gelen vahyin, onların elinde bulunan tahrip ve tahrif edilmiş hükümlerden daha iyi, faydalı ve güzel hükümler içerdiğini belirtiyor. Bu yönüyle, önceki âyetlerle bu âyetler arasında şüpheye mahal bırakmayacak biçimde tam bir insicam ve devamlılık bulunduğunu söyleyebiliriz. Muhtemelen bu âyetler de önceki âyetlerde söz konusu edilen Hz. Peygamber ile Yahudi alimleri arasında geçen tartışmaların peşinden inen âyetlerin devâmı olarak nâzil olmuşlardır. Âyetlerin akışından bu anlaşılabilmektedir.

3.18. 108. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

108. Yoksa siz daha önce Mûsâ'nın sorguya çekildiği gibi peygamberinizi sorguya mı çekmek istiyorsunuz? Kim îmânı küfre değişirse şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış olur.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. İbn Ebî Hâtim Muhammed b. Yahyâ, Ebû Ğassân, Seleme, Muhammed b. İshâk, Zeyd b. Hârise'nin kölesi Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayetle şunu nakleder: Râfi' b. Hureymele ve Vehb b. Zeyd Rasûlullâh'a (s.a.v.) : "Muhammed! Bize gökten okuyabileceğimiz bir kitap getir veya nehirler çağlat ki seni tasdîk edelim, sana tâbî olalım!" dediler. Allah Teâlâ da onların bu sözlerinden dolayı *"Yoksa siz daha önce Mûsâ'nın sorguya çekildiği gibi peygamberinizi sorguya mı çekmek istiyorsunuz?..."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1009]

2. Vâhidî'nin İbn Abbâs'tan senedsiz olarak rivayetine göre bu âyet Abdullâh b. Ebî Ümeyye ve Kureyş'ten bir topluluk hakkında nâzil oldu (نزلت هذه الأية فى). Onlar "Muhammed! Bizim için Safâ tepesini altına çevir ve Mekke arâzisini genişlet, içinden de nehirler çağlat, ancak o zaman sana inanırız!" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ da bu âyeti indirdi.[1010]

3. Semerkandî'nin Dahhâk'tan senedsiz olarak rivayetine göre; içlerinde Ebû Cehil'in de bulunduğu Kureyş'ten bir topluluk Rasûlullâh'a (s.a.v.) "Şayet sen bir peygambersen, o halde Allah ile bizim aramızdaki perdeyi kaldır da O'nu açıkça görelim!" dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu (فنزلت).[1011]

4. İbn Ebî Hâtim, babası, Ahmed b. Abdirrahmân, Abdullâh b. Ebî Ca'fer, onun babası, Rabî tarîkiyle Ebu'l-Âliye'den rivayetine göre o, bu âyet hakkında şunları

[1009] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 202; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 189; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 20.
[1010] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 37.
[1011] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 148.

söylemiştir: Bir adam: "Yâ Rasûlallah! N'olaydı, bizim de İsrailoğulları'nın keffâreti gibi keffâretimiz olsaydı!" dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Ey Allahım bunu istemiyoruz! (Bunu üç defa söyledi) Allah Teâlâ'nın sizlere verdiği şeyler İsrailoğulları'na verilenlerden daha iyi ve hayırlıdır. Zira İsrailoğulları bir hata işlediklerinde, kapılarında bunu keffâreti ile birlikte yazılı olarak bulurlardı. Şayet keffâretini öderse, bu onun için dünyâda bir rezillik olurdu. Ödemezse bu defa da âhirette bir rezillik olurdu. Bu durumda sizlere verilen şeyler İsrailoğulları'na verilenlerden daha hayırlı olmuş oluyor. Allah Teâlâ *"Kim bir kötülük işler veya nefsine zulmeder de sonra Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok merhamet edici olarak bulur."*[1012] buyurdu." Hz. Peygamber (s.a.v.) devamla: "Cuma gününden diğer Cuma'ya kadar beş vakit namaz kılmak, bu arada işlenen günahlar için keffârettir." Hz. Peygamber yine şöyle buyurdu: "Kim bir günah işlemeyi kastedip de işlemezse, ona bir günah yazılmaz. Eğer bu günahı işlerse, bir tek günah yazılır. Kim de bir iyilik yapmayı kasteder ve yapamazsa, ona tam bir iyilik sevabı yazılır. Şayet bu iyiliği işlerse ona on katı iyilik sevabı yazılır. Allah ancak helâkı hak eden kişileri helâk eder. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu (فأنزل الله).[1013]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci sırada zikrettiğimiz rivayet, esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edecek ifade kalıbını taşımaktadır. Aynı rivayet İbn Ebî Hâtim, İbn İshâk ve Vâhidî tarafından yaklaşık ifadelerle nakledilmiştir. İbn Ebî Hâtim varyantının senedinde zikredilen Muhammed b. Ebî Muhammed meçhûldür.[1014] Bu sebeple bu rivayetin isnadı zayıf bulunmuştur. İbn İshâk rivayetinin senedi bulunmamakla birlikte, Vâhidî bu rivayeti "Müfessirler dediler ki:" diyerek senedsiz bir biçimde nakleder. Ancak Hz. Peygamber'den gökten kitap getirmesini isteyen şahsın, Abdullâh b. Ebî Ümeyye el-Mahzûmî[1015] olduğunu belirtir. Bâzılarının; "Allah'ı ve melekleri kefîl olarak getirmedikçe sana kesinlikle inanmayız!" dediklerini nakleder ve peşinden Allah Teâlâ'nın bu âyeti indirdiğini söyler (فأنزل الله).[1016] İbn Kesîr bu rivayeti destekleyecek

[1012] Nisâ, 4/110.
[1013] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 203; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 410-411; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 16-17.
[1014] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 434; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, IV, 26.
[1015] Abdullah b. Ebî Ümeyye ilk dönemlerde İslâm'ın azılı bir düşmanı idi. Bu düşmanlığını Mekke'nin fethine kadar devam ettirdi. Mekke'nin fethi öncesinde Müslüman olarak Mekke'nin fethine ve Huneyn Gazvesine iştirak etti. Tâif muhasarasında şehit düştü. (Akif Köten, "Abdullah b. Ebû Ümeyye", *DİA*, I, 97)
[1016] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 37-38.

bir şâhid zikretmiş olsa da İbn Kesîr'in senedinde geçen[1017] Haccâc el-Cezerî, İbn Temîm ismiyle meşhûr bir şahıstır. Zayıf bir râvî olup, metrûku'l-hadis olduğu belirtilmiştir.[1018] Bu sebeple bu iki rivayet ancak sika râvîlerin şâhidleriyle doğrulanabileceğinden bu rivayetler arasında yeterli ölçüde sahihlik derecesine sahip olanını bulamıyoruz.

İkinci sırada zikrettiğimiz Vâhidî'nin senedsiz rivayetini yine kendisi ikinci bir rivayeti şahit olarak getirirek takviye eder. İfâde kalıbı bakımından hem esbâb-ı nüzûle hem de tefsire ihtimalli şekilde lafız kullanılması, farklı şahıslarla ilgili benzer rivayetlerin bulunması sebebiyle tefsir cihetini daha öncelikli olarak düşündürmektedir. "Müfessirler dediler ki:" şeklinde başlayan bu rivayetin başlangıcında "Yahudiler ve diğerleri müşriklerden olan kimseler Allah'ın Rasûlü'nden dilekte bulundular" ifadelerini kullanır.[1019] Benzer rivayetlerde "müşrikler"in talebi bildirilirken bu rivayette Yahudilerden de bahsedilmesi âyetin öncesi ve sonrasıyla uyumluluk arz etmektedir. İbn Kesîr de "Mücâhid dedi ki:" diyerek bu rivayete yer verir. Ayrıca Süddî ve Katâde'nin de benzer rivayetleri olduğunu belirtir.[1020] Bu rivayetlerin de tâbiînde son bulması sebebiyle mürsel oldukları hemen fark edilmektedir.

Aynı rivayeti Taberî, Kâsım, Hüseyin, Haccâc, İbn Cüreyc tarîki ile Mücâhid'den nakleder. Bu rivayette ziyâde olarak Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisinden böyle talepte bulunan Kureyş müşriklerine hitâben "Tamam, ancak bunu inkâr etmeniz halinde İsrailoğulları'ndan sofra isteyip de inkârında devam edenlerin âkıbeti sizin de başınıza gelecektir. Buna ne dersiniz?" deyince, onlar bu sefer (korkarak) bu işten vazgeçtiler ve gerisin geriye dönüp gittiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله)" ifadeleri yer almaktadır. Taberî aynı rivayeti Müsennâ, Ebû Huzeyfe, Şibl, İbn Ebî Nüceyh tarîki ile yine Mücâhid'den gelen bir şâhidle destekler.[1021] Taberî'nin bu iki şâhidi birinci tarîkte yer alan daha önce bahsettiğimiz Haccâc'ın durumu[1022] ve aynı zamanda her ikisinin de Mücâhid'e dayanması sebebiyle mürsel duruma düşerek zayıflamaktadır.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz Semerkandî'nin rivayetinde isnad zincirinin bulunmaması esbâb-ı nüzûl kategorisinde bu rivayeti teknik anlamda değerlendirme dışı

[1017] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 16.
[1018] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 199; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I, 461.
[1019] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 37.
[1020] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 17.
[1021] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 410;
[1022] Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 199; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I, 461.

tutmaktadır. Aynı rivayetin bir benzeri Mücâhid ve Süddî'den de nakledilmiştir.[1023] Ancak Medîne'de nâzil olmuş olan bir âyetin nüzûlü için Bedir'de Müslümanlarca öldürülmüş bulunan[1024] Ebû Cehil'in de aralarında bulunduğu Mekke müşriklerinin alaycı bir şekilde sorgulamalarını ve kendilerince imkânsız bazı isteklerde bulunmalarını sebep göstermek Kur'ân'ın nüzûl süreci, Mekkilik ve Medenilik yönlerinden pek isabetli değildir.

Dördüncü sırada yer alan İbn Ebî Hâtim'in rivayetindeki isnadın Ebu'l-Âliye'de son bulması sebebiyle bu rivayet de mürsel durumundadır. Taberî ve İbn Kesîr aynı tarîklerle Ebu'l-Âliye'den nakleder[1025] ancak farklı tarîkler olmaması nedeniyle bunlar da zayıf kategoridedirler. Aynı zamanda bu rivayet sahih hadis kaynaklarında da geçmemektedir. İçerik olarak Hz. Peygamberin soruyu soran sahabîye verdiği cevapta bahsi geçen Nisâ Sûresi 110. âyet, üzerinde çalıştığımız Bakara Sûresi 108. âyetin nâzil olduğu tarihten çok sonraları nâzil olmuştur. Bunun burada zikrediliyor olması rivayetin sıhhati hakkındaki şüpheleri artırmaktadır.

Müfessirlerin, bu rivayetlerden bazılarını kendileri için gerçek nüzûl sebebi olarak kabul edip tercihte bulunduklarını ve bu doğrultuda te'vile yöneldiklerini görmekteyiz. Mukâtil b. Süleyman, âyetin devâmında yer alan *"Kim îmânı küfürle değişirse"* sözüyle Yahudilerin kastedildiğini belirterek, burada Hz. Peygamber'den bazı olağanüstü taleplerde bulunanların Yahudiler olduğunu îmâ etmektedir.[1026]

Cürcânî'nin senedsiz olarak naklettiğine göre; Hz. Peygamber'e (s.a.v.) henüz Müslüman olmuş olan bir topluluk, kâfirlerin "Envât ağacı"nın[1027] yanında kutlama yaptıkları gibi yanında kutlama yapabilecekleri bir şey (dilek ağacı) edinip edinemeyeceklerini sordular. Hz. Peygamber de "Sizin benden istediğiniz şey İsrailoğulları'nın Hz. Mûsâ'dan *"(Ey Mûsâ!) Bize de şu topluluğun tapındığı tanrılar gibi bir put yapıver"*[1028] diyerek istedikleri şey gibidir!" dedi.[1029] Cürcânî bu rivayetin, âyetin te'vîline en uygun rivayet olduğunu belirtir.

[1023] Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, Medînetu Nasr 1989, s. 211; Süddî, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr,* thk. Muhammed Atâ Yûsuf, Dâru'l-Vefâ, Kâhire 1993, s. 128.

[1024] İbn Hişâm, *Sîret,* II, 276-278; Taberî, *Târîh,* II, 455.

[1025] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 410-411; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 16-17.

[1026] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil,* I, 130.

[1027] Şeceratü envât: Bugün dilek ağacı veya teberrük ağacı diyebileceğimiz, müşriklerin altında ibâdet niyetiyle oturdukları, burayı uğurlu saydıkları ve silahlarını astıkları bir sidre ağacı idi. Buna "Zâtu envât" denilirdi. (bkz., Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 215; Tirmizî, "Fiten", 18)

[1028] A'râf, 7/138.

[1029] Abdulkâhir Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 223.

Cürcânî devamla, belki de bu yeni Müslüman olan şahıslar, Yahudilerin ilâhî kitapları okumaları sebebiyle onların, peygamberlere karşı nasıl hitâb edileceğini en iyi bilenler olduğu düşüncesiyle onlara uyarak "râinâ/bizi gözet!" demişlerdi. Allah Teâlâ da onları bu davranıştan men etmiş ve Yahudilere uymanın çirkin bir davranış olduğunu, bunun sonucunun küfür ve dalâletle sonuçlanacağını öğretmişti. Zira onlar *"Bize Allah'ı açıkça göster!"*[1030]; *"(Ey Mûsâ!) Bize de şu topluluğun tapındığı tanrılar gibi bir put yapıver"*[1031]; *"(Ey Mûsâ!) sen ve Rabbin gidip savaşın!"*[1032]; *"Ey îmân edenler! Siz de Mûsâ'ya eziyet edenler gibi olmayın. Nitekim Allah onu, onların söylediklerinden temize çıkartmıştı."*[1033] âyetlerinde belirtildiği üzere ihânette bulunmuşlardı,[1034] demektedir. Cürcânî'nin bu rivayetiyle, âyetin nüzûlüne sebep olarak Müslümanların Hz. Peygamberden yakışıksız istekleri olduğunu görmekteyiz.

İbn Kesîr, âyetin tefsirinde "Allah Teâlâ, İsrailoğulları'nın Hz. Mûsâ'dan yalan, inat ve ısrarla bir şeyler istedikleri gibi Hz. Peygamber'den ısrarla ve inatla sahabenin bir şeyler istemesini kınamaktadır"[1035] der. Dolayısı ile İbn Kesîr'in de Cürcânî ile aynı görüşü paylaştığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak bu rivayetlerin hepsinden, Allah Rasûlünden mübâlağalı isteklerde bulunulduğunu görmekteyiz. Kimi rivayette müşriklerden ve Yahudilerden bahsedilirken kiminde de İslam'ı henüz içine sindirememiş, kalbinde şirk kırıntıları bulunan, henüz İslam ile şereflenmiş Mü'minler talepte bulunmaktadırlar. Rivayetlerin genelinden, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) zaman zaman Yahudilerin, müşriklerin ve bazen de içlerine îmânı tam olarak sindirememiş Müslümanların olağanüstü beklentiler içerisine girme temâyülünde olduklarını anlamaktayız. Müşrikler ve Yahudiler taleplerinin yerine getirilemediğini tespit ederek Hz. Peygamber'in risâleti hakkında zihinlerde şüpheler uyandırma maksadını güderken, Müslümanlar ise îmânlarını takviye etmek, kalplerini bu din üzere perçinlemek maksadıyla bu isteklerde bulunmuş olabilirler.

Âyetin hicretten sonra nâzil olması sebebiyle Mekke müşrikleri ile nüzûl ilişkilendirmesini doğru bulmuyoruz. Belki Medine'de yerleşik durumdaki Yahudi ve müşrik tebâdan bu gibi taleplerde bulunanlar olmuş olabilir. Ancak âyetin devâmındaki "أم تريدون أن تسألوا رسولكم/Yoksa rasûlünüzden istiyor musunuz!" ifadesi talepte

[1030] Nisâ, 4/153.
[1031] A'râf, 7/138.
[1032] Mâide, 5/24.
[1033] Ahzâb, 33/69.
[1034] Abdulkâhir Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 223.
[1035] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 17.

bulunanların kimliklerinin Müslümanlar olduğunu düşündürmektedir. "Yâni daha önce Hz. Mûsâ'ya inanan Yahudiler, ondan Allah'ı göstermesini talep etmiş ve kendileri için buzağı heykeli şeklinde bir put yapmasını istemişlerdi. Sizler de ey Hz. Muhammed'in (s.a.v.) tâbîleri olan Mü'minler! Yoksa bu Yahudiler gibi peygamberinizden olağanüstü ve yakışıksız, şirk unsuru isteklerde mi bulunuyorsunuz? Bu davranışınız küfürle eşdeğerdedir" anlamında bir kızgınlık ve azarlama formundadır. Nitekim bir çok müfessir bu sözün bir tevbîh/kınama, azarlama olduğunu açıkça ifade etmişlerdi.[1036] Cürcânî burada hitâbın kâfirlere değil, Mü'minlere olduğunun açık olduğunu, kâfirlerle ilişkilendirerek te'vîle gitmenin uzak bir yaklaşım olduğunu beyân etmiştir.[1037] Çağdaş müfessirlerden pek çoğu buradaki hitâbı Mü'minlere yapılmış olarak değerlendirmekte ve Müslümanların da Hz. Peygambere, Yahudilerin Hz. Mûsâ'ya sordukları soruların benzeri sorgulamalarda bulunduklarından bahsetmektedirler.[1038] Aynı zamanda Rasûlullâh'ın (s.a.v.)bazı zamanlarda çok fazla soru sormak suretiyle kendisini rahatsız eden sahabeyi bundan men ederek ikâzda bulunması konunun anlaşılmasını daha da kolaylaştırmaktadır.[1039]

Cürcânî'nin naklettiği rivayet her ne kadar isnad zincirinden yoksun olarak zikredilmiş olsa da yeni Müslüman olan bazı kimselerin Yahudilerin etkisiyle, önceki âyetlerde belirtilen rivayetlerde geçtiği gibi Yahudilerle birlikte "râinâ" demeleri, envât ağacı benzeri taleplerde bulunarak Hz. Peygamber'in kesinlikle hoşuna gitmeyecek şirk unsuru yakışıksız taleplerde bulunmuş olmaları muhtemel gözükmektedir. Nitekim benzer ameliyelerin ileriki tarihlerde dînin maksatlarını tam olarak algılayamamış, içerisinden çıktığı şirk unsurlarının lekelerini hâlâ içerisinde taşıyan Müslümanlar tarafından uygulandığına ve şuurlu Müslümanların bu türden hareketlere şiddetle karşı çıkıp Müslümanlar arasında fitnenin baş göstermesine fırsat vermediğine şahit olmaktayız. Hz. Ömer devrinde bazı insanların Hudeybiye'de Rıdvan Bey'atının yapıldığı ağacın yanına gelerek orada duâ ettiği, namaz kıldığı, teberrükte bulunduğu

---

[1036] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 412; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 312,

[1037] Bkz., Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 223.

[1038] Bkz., Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 463; Ahmed Mustafa el-Merağî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Şeriketü ve Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Çelebi ve Evlâduhû, Mısır 1946, I, 181; Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şurûk, Mısır 2003, I, 102; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 666; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut, 1981, I, 86; Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsîri*, Beyan Yay., İstanbul 2011, I, 142;

[1039] Bkz., Buhârî, "İ'tisâm", 3; Müslim, "Fezâil", 132, 133; "Hacc", 412; Nesâî, "Menâsik", 1; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6; İbn Mâce, "Mukaddime", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 176, 179, 247, 257, 457, 517.

haberi gelmiş ve bunu duyan Hz. Ömer, olayın fâillerini şiddetle azarlayıp tehdit etmiş, ağacı kestirerek fitneyi engellemiştir.[1040]

Dolayısı ile Hz. Peygamber (s.a.v.) ile sahabeden bazıları arasında bu yönde pek çok hadise yaşanmış olabilir. Bunların hepsi bu âyetin inmesine sebep gösterilebilir. Böyle bir açıklama, âyetin anlam ve bağlamı cihetinden daha uygun bir gerekçe olarak düşünülmektedir. Üstelik bu yaklaşım, âyeti Yahudilerle ilişkilendiren te'villerde bulunan yaklaşıma sahip müfessirlerin maksadını anlamayı da kolaylaştırmaktadır. Zira onlar, bu türden isteklere Yahudilerden gelen kışkırtmalar neticesinde yönelmişlerdi.

Âyetlerin akışını takip ettiğimizde bu hitâbın muhâtabı da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır:

*104. "**Ey îmân edenler**! Râinâ demeyin…"*

*105. "Kitap ehlinden inkâr edenler ve Allah'a ortak koşanlar, Rabbinizden **size** bir iyilik gelmesini istemezler…"*

*106. "… Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini **bilmez misin**?"*

*107. "**Bilmez misin ki**, göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır…"*

*108. "**Yoksa siz** daha önce Mûsâ'nın sorguya çekildiği gibi peygamberinizi sorguya mı çekmek istiyorsunuz?..."*

*109. "Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan dolayı **sizi** îmânınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler…"*

*110. "(O halde sizler) Namazı **kılın**, zekâtı **verin**. Önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında hazır **bulacaksınız**. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızı noksansız görür."*

"Ey îmân edenler" diyerek başlayan bu âyetler grubu, Yahudilerle ilgili bilgi, uyarı ve ikâzları içerisinde barındırsa da aslında tamâmen Mü'minleri muhatap aldığı anlaşılmaktadır. 108. âyet Mekke müşrikleri veya Yahudiler muhatap alınarak nâzil olmuş şeklinde değerlendirildiğinde bu akışkanlığın kaybolduğu ve bir uyumsuzluğun ortaya çıktığı görülecektir. Bu nedenle belki Mü'minler hakkındaki rivayetlerin zâfiyetinden dolayı tek bir nüzûl sebebi tercihinde bulunamıyoruz ama Mü'minlerin, Hz. Peygamberden haddini aşan yakışıksız benzer taleplerde bulunması sebebiyle âyetlerin nâzil olduğunu hissedebiliyoruz.

[1040] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, 269; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, II, 299; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, VI, 4424.

3.19. 109-110. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

109. Ehl-i kitâbın çoğu hakîkat kendilerine apaçık belli olduktan sonra sırf içlerindeki kıskançlıktan dolayı sizi îmânınızdan vazgeçirip küfre döndürmek isterler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın ve müsâmahalı davranın. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir. 110. Namazı dosdoğru kılın, zekâtı da verin. Kendiniz için her ne iyilik yapmış olursanız, Allah katında onu mutlaka bulacaksınız. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızı görür.

Bu âyetlerin nüzûl sebebi olarak birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. Taberî'nin İbn Humeyd, Seleme, İbn İshâk, Ebû Küreyb, Yûnus b. Bükeyr, Muhammed b. İshâk, Zeyd b. Sâbit'in kölesi Muhammed b. Ebî Muhammed, Saîd b. Cübeyr veya İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayetine göre; Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir b. Ahtab, Allah'ın, risâleti Hz. Peygambere tahsîs etmesinden dolayı Araplar'a karşı çok şiddetli derecede kıskançlık gösteren Yahudilerdendi. Bunlar güçleri yettiğince insanları İslam'dan geri çevirmeye çabalıyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1041]

2. Ebû Dâvûd'un Muhammed b. Yahyâ b. Fâris, Hakem b. Nâfi, Şuayb, Zührî, Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ka′b b. Mâlik (Ka′b b. Mâlik, Tebûk savaşında tevbesi kabul edilen üç kişiden birisiydi) tarîki ile Ka′b b. Mâlik'in babasından rivayetle o şöyle demiştir: Ka′b. b. Eşref şâirdi. Hz. Peygamber'i (s.a.v.) hicvediyor ve Kureyş kâfirlerini şiirleriyle ona karşı kışkırtıyordu. Hz. Peygamber (s.a.v.), halkı Müslümanlar, putperest müşrikler ve Yahudilerden oluşan Medîne'ye geldiğinde müşrikler ve Yahudiler, Hz. Peygamber'e ve ashâbına sözle sataşıyor, eziyet ediyorlardı. Bu sebeple Allah Teâlâ peygamberine, onlara karşı sabırlı ve affedici olmasını emretti. İşte bunlar hakkında Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (ففيهم أنزل الله). Ka′b b. Eşref Hz. Peygamber'e karşı bu sataşmaları terk etmeyince Hz. Peygamber (s.a.v.) Sa'd b. Muâz'a onu öldürmek için bir birlik göndermesini emretti. Sa'd da Muhammed b. Mesleme'ye gitti ve durumu ona anlattı. Muhammed b. Mesleme, Ka′b'ı öldürünce Yahudiler ve müşrikler çok korktular. Erkenden Hz. Peygamberin huzûruna gelerek "Arkadaşımız yola gelmişti ancak öldürüldü" dediler. Hz. Peygamber onlara Ka′b'ın söylediklerini zikretti ve Yahudileri kendisiyle aralarında böylesi işlerden vaz geçtiklerine dair bir antlaşma yapmaya dâvet etti, onlar da bunu kabul ettiler. Sonrasında Hz. Peygamber (s.a.v.), Yahudiler ve Müslümanlar arasında bu antlaşma metnini yazdırdı.[1042]

[1041] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 419.
[1042] Ebû Dâvûd, "Harâc, Fey ve İmâret", 32.

3. Mâverdî bu âyetin nüzûlüne sebep olarak şu haberi nakleder: İçlerinde Finhâs ve Zeyd b. Kays'ın da bulunduğu Yahudilerden bir grup Huzeyfe ve Ammâr'ı kendi dinlerine dâvet ettiler. Onlar da: "Biz sizden daha doğru yoldayız", dediler. Ammâr: "Sizin yanınızda ahdi bozmanın değeri nasıldır?" diye sordu. Onlar da: "Çok çetindir!" diye cevap verdiler. Ammâr: "Ben Rabbime Hz. Muhammed'i (s.a.v.) ebediyyen inkâr etmeyeceğime, onun dîninden başka bir dîne aslâ tâbî olmayacağıma dair ahdettim, söz verdim", dedi. Yahudiler: "Ammâr yüz çevirdi ve yolunu şaşırdı. Ya sen Huzeyfe?" Huzeyfe: "Allah benim Rabbim, Hz. Muhammed peygamberim, Kur'ân imâmımdır. Rabbime itaat eder, rasûlüme tâbî olur, Rabbimin kitâbı ile de amel ederim." dedi. Yahudiler: "Mûsâ'nın ilâhına yemîn olsun ki, sizin kalplerinize Muhammed'in sevgisi içirilmiş. Onun sevgisiyle mest olmuşsunuz." dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1043]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Yukarıda naklettiğimiz rivayetler doğrultusunda âyetin inişine sebep olarak üç farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır: a) Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir b. Ahtab'ın insanları İslam'dan döndürmek için çabalamaları; b) Ka′b b. Eşref'in Hz. Peygamberi hicvederek şiirlerinde Kureyş kâfirlerini ona karşı kışkırtması; c) Bir Yahudi topluluğunun Hz. Huzeyfe ve Ammâr'ı kendi dinlerine dâvet etmeleri.

Birinci sırada zikrettiğimiz hadisi Mukâtil ve İbn İshâk senedsiz olarak, İbn Ebî Hâtim ise Seleme tarîki ile İbn Abbâs'tan naklederler. İfâde kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edecek kalıp (فأنزل الله) kullanılmıştır.[1044] Bu konuda rivayet için tek kaynak olarak kullanılabilecek isnada sahip olan İbn Ebî Hâtim varyantında teknik olarak, İbn İshâk'ın silsilesinde yer alan Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması yönüyle zâfiyetinden daha önce bahsetmiştik. Dolayısı ile bu rivayeti, onu teyid eden şâhidler olmadan esbâb-ı nüzûl için sahih bir kaynak olarak kullanmak mümkün olmamaktadır.

İkinci sıradaki Ebû Dâvûd hadisini Vâhidî, Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan, Muhammed b. Yahyâ, Ebu'l-Yemân, Şuayb, Zührî, Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ka′b b. Mâlik ve onun babası tarîki ile rivayet etmiştir.[1045] Ayrıca âyetin inişine sebep olan şahsın Ka′b b. Eşref olduğuna dair Abdurrezzâk, Taberî, Zührî ve Katâde görüş

[1043] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 173.
[1044] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 130-131; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 204.
[1045] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 38.

belirtmiş,[1046] İbn Ebî Hâtim, Vâhidî ve Suyûtî farklı isnadlarla bu rivayeti teyid etmişlerdir.[1047] Ebû Dâvûd hadisinin diğer şâhidlerle birlikte teyid edilmiş sahih bir rivayet olduğunu söyleyebiliriz.

Nüzûl sebebinin Ka′b b. Eşref olduğuna dair görüşü Taberî eleştirerek Ka′b b. Eşref'in tek bir kişi olduğunu, âyetteki ifadenin ise "Ehl-i kitâbın çoğu" şeklinde cemî sîğâda kullanıldığını, çünkü "çoğu/كثير" kelimesinin tekil varlıklar için kullanılamayacağını söyler.[1048] Zaten bu ifadenin genel anlam taşıdığını, çünkü "çokluk" kelimesinin, "azlık" kelimesinin zıddı olduğunu ve burada genel anlamda Yahudilerin kastedilmiş olduğunu müfessirler belirtmişlerdir.[1049]

Üçüncü sıradaki Mâverdî rivayetini Semerkandî ve Beğavî, âyetin sebeb-i nüzûlüne esas olarak naklederler. Her iki rivayette de bu hadisenin Uhud gününde Müslümanlar bozguna uğradıkları esnada gerçekleştiği bilgisi yer alır. Bu rivayetlerde fazlalık olarak Ammâr ve Huzeyfe'nin, sonrasında Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelerek durumdan haberdar ettikleri ve onun da: "Şüphesiz siz doğrusunu yaptınız ve kurtuluşa erdiniz" bilgisi yer alır.[1050] Zemahşeri herhangi bir isnad zinciri ve nakil belirtmeksizin tamamen tefsir mahiyetinde Huzeyfe ve Selmân haberini esbâb-ı nüzûl mahiyetinde zikreder.[1051] Dolayısı ile Zemahşerî'nin tercihi, bu âyetin inişine sebep olarak Yahudileri kabul ettiğini göstermektedir.

Abdulkâhir Cürcânî ise senedsiz olarak "Bu âyetin nüzûl sebebi Huyey b. Ahtab, Ebû Yâsir b. Ahtab ve Ka′b b. Eşref'in Huzeyfe ve Ammâr'a Uhud gününden sonra alaycı bir şekilde söyledikleri şu sözdür" (... سبب نزولها قول) diyerek Ka′b b. Eşref'in de bu Yahudilerin arasında bulunduğundan bahseder.[1052] Ka′b b. Eşref, Uhud Savaşı öncesinde Muhammed b. Mesleme tarafından öldürüldüğüne göre Uhud Savaşı sonrasında Huzeyfe ve Ammar'a sataşan grubun içerisinde yer alması mümkün değildir. Duruma bakılırsa Cürcânî, üç ayrı olayı tek bir rivayette birleştirmiş gözükmektedir.

Uhud Savaşı ile ilgili âyetlerin Âl-i İmrân Sûresi'nde nâzil olduğu düşünülürse, Huzeyfe ve Selmân olayının bu âyetle ilişkilendirilmesi de tutarlı değildir. Bu konudaki tüm rivayetlerde ifade kalıbı olarak her ne kadar esbâb-ı nüzûle işâret edecek lafız (فأنزل

[1046] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 419; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 204; .
[1047] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 204-205; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 38; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 557.
[1048] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 420.
[1049] Bkz. Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 224;
[1050] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 149; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdusselâm vd., Dâru Taybe, Riyâd 1991, I, 136.
[1051] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 91.
[1052] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 224.

ﷺ) kullanılmış olsa da hiç birinde isnad zincirinin bulunmaması bu rivayetleri teknik anlamda esbâb-ı nüzûl kategorisinde değerlendirmekten uzaklaştırmaktadır.

Buhârî ve Müslim'in Üsâme b. Zeyd'den naklettiği bir hadiste, âyetin devâmındaki *"Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın ve müsâmahalı davranın."* sözünden dolayı Hz. Peygamber'in ve ashâbının Yahudi ve müşriklere karşı affedici ve müsâmahakâr davranmaları bahis konusu edilmektedir.[1053] Dolayısı ile buradan yola çıkarak bu âyeti, Ehl-i kitapla ilişkileri düzenleyen âyetlerin geneli ile birlikte ele aldığımızda tüm Ehl-i kitabın aynı olmadığı, Medine'de yaşanan olumsuzluklara rağmen Ehl-i kitaba toptan düşmanlık ve dostluk besleme mantığının yanlış olduğu, içlerindeki iyiler yok sayılmadan ilişkilerin daha gerçekçi bir şekilde düzenlenmesinin istendiği anlaşılmaktadır.[1054]

"Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar.." sözündeki Allah'ın emrinden kasıt pek çok müfessir tarafından Tevbe Sûresi 29. *"Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dîni kendine din edinmeyen kimselerle, boyun eğerek kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."* âyeti olarak açıklanmış ve bunun neticesinde Kurayzaoğullarının öldürülüp Nadîroğullarının da sürgün edildiği söylenmiştir.[1055] Bu nedenle müfessirlerin ekseriyeti savaştan uzak durulmasını emreden her Mekki âyetin mensûh olduğunu ileri sürerek Bakara Sûresi'ndeki bu âyetin Tevbe Sûresi 5. ve 29. âyetlerle neshedildiğini belirtmişlerdir.[1056] Ancak bu görüş, Tevbe Sûresi'ndeki âyetlerin Mekke'nin fethinden sonra indiği bilgisiyle bağdaşmadığı için isabetli bulunmamıştır. Çünkü Benû Kurayza'nın cezalandırılması ve Benû Nadîr'in sürgün edilmesi hicrî 3. veya 5. yılda gerçekleşmiştir. Taberî'nin, bu âyetin inmesini Tevbe Sûresi 28. âyette geçen müşriklere Mescid-i Harâm'a giriş yasağının, Müslümanlarda geçim kaygısına yol açması, Allah'ın da onlara cizye elde etmek üzere Tebük Seferi'ne çıkmalarını emretmesiyle izah eden yorumu da[1057] her şeyden önce cizyenin amacına ilişkin İslamî öğretilerle bağdaşmadığı için eleştirilmiştir. Bu yorum, gerek bu seferde

---

[1053] Buhârî, "Cihâd", 127; "Tefsîr", 15; "Libâs", 98; "Edeb, 115; Müslim, "Cihâd" 116.

[1054] Sami Kılınçlı, "Medenî Sûrelerde Abdullâh b. Selâm ile İlişkilendirilen Âyetler Bağlamında Tefsir Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019/2, c. VI, sayı: 11, s. 489.

[1055] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 149; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 173; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 91; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 321.

[1056] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 424; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 225; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 19.

[1057] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 406-407.

cizye alınmadığı yönündeki tarihi bilgilerle, gerekse cizyeden kimlerin faydalanabileceğine ilişkin hükümlerle de çelişmektedir.[1058]

İbn Atıyye ise Bakara Sûresi 109. âyetin Mekki olma ihtimalinin mümkün olmadığını, çünkü Yahudilerin Müslümanlara karşı inatçı davranışlarının Medine'de ortaya çıktığını belirtir.[1059] Dolayısı ile bu âyetin neshini kabul etmez. İbnu'l-Cevzî ise bâzı alimlerin bu doğrultuda görüş belirttiklerini zikretmiştir.[1060] Bizim kanaatimiz bu âyet neshedilmiş olmayıp, her iki âyetin de farklı zaman, şart ve ortamlarda uygulandığı yönündedir. Yâni ilk önceleri Yahudi ve müşriklere karşı onların bazı câhilce söylem ve davranışları karşısında Allah Teâlâ müsâmahakâr davranılmasını, sert ve kaba olunmamasını emredip, bununla onların İslam dînine kazandırılmasını murâd etmişken daha sonraları içlerinden hâinlik yapan, anlaşmaları bozan, Müslümanlara karşı entrikalara girişerek İslam'ın yayılmasının ve yaşanmasının önünde engel olmaya kalkışanlara karşı cezâî müeyyideler uygulanması yoluna gidilmiştir. Zaten âyette "Allah'ın emri gelinceye kadar" sözüyle af ve müsâmaha uygulamasının tahdîd edilmiş olması bu emrin geçici bir süre uygulanmasını istemektedir. Her iki uygulama biçimi de stratejik ve konjonktürel bir nitelik taşımaktadır.

Görüldüğü üzere bu âyetlerde, Medine'de Hz. Peygamber'e karşı çıkıp ona karşı düşmanlıkta ileri giden ve İslam'ı yok etmeye çalışan Yahudi din adamlarının/ahbârın cezalandırılması için yol gösterilmektedir. İbn Hişâm o dönem Medine'sinde Hz. Peygamber'e ve İslam'a sürekli düşmanlık yapan Yahudi alimlerin isimlerini şöylece sıralar: Benû Nadîr'den Huyey b. Ahtab ve iki kardeşi Cüdey b. Ahtab ile Ebû Yâsir b. Ahtab, Sellâm b. Mişkem, Ka′b b. Eşref ve diğerleri. Benû Sa'lebe'den Abdullâh b. Sûriyâ; Benû Kaynuka'dan Finhas, Şâs b. Kays, Abdullâh b. Sayf; Benû Kurayza'dan Zübeyr b. Bâtâ b. Vehb, Ka′b b. Esed, Vehb b. Zeyd, Nâfi' b. Ebî Nâfi', Adiy b. Zeyd, Hâris b. Avf; Benû Zureyk'ten Hz. Peygamber'i eşlerinden ayırmak için büyü yapan Lebîd b. A'sam; Benû Hârise'den Kinâne b. Sûriya; Amr b. Avf'tan Kürdüm b. Amr; Benû Neccâr'dan Silsile b. Berhâm.[1061] Üzerinde çalışma yaptığımız esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin bir kısmından burada ismi geçen şahıslardan çoğu hakkında âyet nâzil olduğuna şahit oluyoruz. "Hz. Peygamber'in Yahudilerle olan mücadelesinin dini

[1058] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IX, 399-400; geniş bilgi için bkz., Hey'et, *Kur'ân Yolu*, II, 751.
[1059] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 321; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 315.
[1060] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 132.
[1061] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 573-576.

bilmeyen avam tabakası ile değil, ahbâr sınıfı arasında geçtiği, bundan dolayı bu mücadelenin çok zorlu geçtiği" belirtilmektedir.[1062]

Birbirini takip eden bu âyetler grubu arasındaki uyum ve bağlantının ne kadar kuvvetli olduğu hemen fark edilmektedir. Muhtemelen 104. âyetten itibaren 114. âyete kadar tümü bir anda Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nâzil olmuş izlenimi vermektedir. *"Ey îmân edenler! Râinâ demeyin…"* şeklinde başlayan 104. âyetten itibaren bu âyet de dahil olmak üzere, Hz. Peygamberin şahsına ve onun ashâbı olan Mü'minlere hitap etmektedir. Bu âyetler, Yahudilerin ve onların işbirlikçisi durumundaki müşriklerin yönlendirme ve saptırmalarına, dinleri hususunda onların görüşlerine kulak verip dinleme ve kabul etme düşüncesine karşı bir kınama, azarlama ve yasaklama belirtmektedir. Sahabeden bazılarının, Yahudilerin davranışlarını örnek alarak Rasûlullâh'ı (s.a.v.) üzecek, kendilerine yakışmayacak tarzda, katı bir edâ ile konuştuklarını ve mes'elelerini arz ettiklerini bildirmektedir. Rabbleri onları bu şekilde davranmaktan men ederek "Yahudilerin söyledikleri gibi 'râinâ', bizi gör, gözet, güt demeyin, fakat 'unzurnâ' bize bak ve dinle, deyin" dedi. Aksi takdirde Hz. Peygamber'e eziyet etmiş olursunuz. Ona eziyet etmek ise, beni inkâr etmek ve benim, üzerinizdeki haklarıma karşı nankörlük etmek demektir. Kim de bana karşı nankörlük yapar ise onun için elem verici bir azap vardır. Zira Yahudiler ve müşrikler sizin için Rabbinizden herhangi bir hayrın gelmesini istemezler. Aksine, onların çoğu, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamber olduğu ve onlara ve bütün insanlara gönderildiği açıkça belli olduktan sonra sırf size karşı kıskançlıklarından dolayı Mü'min olmanızdan sonra tekrar küfre dönmenizi isterler, diyerek ikaz ve uyarılarda bulunmaktadır.[1063]

110. âyette zikredilen namaz, zekât ve sâlih amel işleme emirleri, Mü'minlerin, Yahudilerin öğütlerine uyarak "râinâ/bizi güt" gibi sözler söylemeleri, onlardan nasihat istemeleri, onların yönlendirmelerine uymaları ve önceki âyetlerde bahsi geçen Rasûlullâh (s.a.v.) ile kaba bir şekilde konuşmaları sebebiyle bildirilmiştir. Zira namaz kılmak, günahlar için keffârettir. Zekât vermek de rûhu ve bedeni günah kirlerinden arındırır. Sâlih amel işlemek ise Allah'a yaklaştırır, O'nun rızâsına erişmek için bir vâsıtadır.[1064] Bu şekilde namaza, zekâta, sâlih amellere yönelmek suretiyle ancak bu günahları affedilebilir. Allah Teâlâ onlara ancak bu şekilde dünyâ hayatında ve

---

[1062] Sami Kılınçlı, "Medenî Sûrelerde Abdullâh b. Selâm ile İlişkilendirilen Âyetler Bağlamında Tefsir Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi", s. 498.
[1063] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 418-419.
[1064] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 426-427; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 322; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît,* I, 519.

kıyâmette yardım ve zafer nasîb edebilir.[1065] Bu ifadelerde Yahudilere yönelik târiz/iğneleme vardır. Çünkü onlar Müslümanların gösterdikleri af, iyilik ve müsâmahayı kesinlikle gösteremezler. Bunun için de Allah Teâlâ, onların bu samîmî amellerini zâyi edecek değildir.[1066]

Kanaatimizce âyet-i kerîmedeki "Ehl-i Kitâbın çoğu" ifadesi, Yahudiler içerisinde ekseriyeti teşkil edecek derecede kalabalık bir topluluğun Mü'minleri dinlerinden döndürme arzu ve emeli içerisinde bulunduğunu belirtmektedir. Dolayısı ile bu rivayetlerin tümünde zikredilen ferdî hadiselerin hiç birisi tek başına bu âyetin nüzûlüne sebep teşkil etmiş olamaz. Aksine bunların tümü, âyetin esbâb-ı nüzûlü olabilecek tikel örnekler olarak Yahudilerin içlerinde barındırdıkları arzu ve isteklerini ispat yönünde âyetin mânâsını doğrulayan tefsirî delillerdir. Muhtemelen tüm bu rivayetlerdekine benzer ferdî olayların akabinde âyet nâzil olmuştur.

3.19.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Ebû Hayyân ilk hadiste zikredilen Ka′b b. Eşref, Huyey b. Ahtab ve kardeşi Ebû Yâsir veyahutta Yahudilerden bir topluluğun Müslümanları kendi dinlerine döndürmeye çabaladıkları vakti, "Uhud Savaşından sonra" şeklinde belirtir.[1067]

İkinci sıradaki Ebû Dâvûd hadisinde, yine Ka′b b. Eşref'in Hz. Peygamber'i ve Müslümanları hicvetmesi, ardından İslam'a ve Müslümanlara hakâretler savurması, aşağılaması, psikolojik olarak fazlaca zararı dokunması sebebiyle öldürülmesinden bahsediliyor. Bu rivayette öldürülme kısmı muhtemelen daha sonraları gerçekleşmiş, hadiste Ka′b'tan bahsedilince ardından bu yaptıklarının yanına kâr kalmadığı vurgulanmak üzere almış olduğu cezâya da aynı hadis içerisinde yer verilmiş olmalıdır. Zira âyet-i kerîme açık bir şekilde onlara karşı affedici ve müsâmahalı olmayı emretmektedir. Bu nedenle âyetin nâzil olduğu dönemde böyle bir cezânın kesilmiş olması düşünülemez. Ancak âyetin nüzûlü ile bağlantı kurulması sebebiyle Ka′b'ın öldürülme zamanı bizim için önem arz etmektedir.

Ka′b b. Eşref Tayy kabîlesinden, Benû Nadîr Yahudilerindendi.[1068] Bedir Savaşı'nda öldürülenlerin acısından dolayı Mekke'ye gitti ve Hz. Peygamber'e karşı onları kışkırttı, Bedir'de öldürülen müşrikler için ağıtlar yaktı.[1069] Allah Rasûlünü,

[1065] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 20.
[1066] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 672.
[1067] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 516.
[1068] Taberî, *Târîh*, II, 487; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 5.
[1069] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 35.

okuduğu şiirlerle hicvediyor, ve Rasûlullâh'ın söylemiyle "Allah'ı ve rasûlünü rahatsız ediyor, sıkıntı veriyordu."[1070] Ka′b, Müslüman kadınlara sözle sataşarak haklarında uygunsuz, yakışıksız, onların nâmuslarına hakâretler edecek şekilde alçakça şiirler yazan ahlâksız bir şâirdi.[1071] Etkili konuşmaları ve servetiyle müşrikleri Müslümanlara karşı kışkırtmaya devam eden Ka′b b. Eşref'in davranışlarından rahatsız olan Hz. Peygamber (s.a.v.) bu duruma son verilmesini ve kendisinin eziyetten kurtarılmasını istedi. Bunun üzerine Muhammed b. Mesleme, Ka′b b. Eşref'in süt kardeşi Ebû Nâile, Abbâd b. Bişr, Hâris b. Evs ve Ebû Abs biraraya gelerek Ka′b'ı ortadan kaldırmak için plân yaptılar ve öldürdüler.[1072] Tarihçiler onun öldürülmesinin hicretin üçüncü senesi içerisinde cereyân eden olaylar içerisinde, Rabîulevvel ayında vukûu bulduğunu naklederler.[1073]

Üçüncü rivayette Huzeyfe ve Ammâr'ın Yahudiler tarafından dinlerinden döndürülmeye çalışılması hadisesinin Uhud Savaşında, Müslümanların bozguna uğratıldıkları esnada yaşandığı anlaşılmaktadır.[1074] Ancak savaşın sıcak ortamı içerisinde böyle bir hadisenin yaşanması zor görülmektedir. Belki de sonradan gerçekleşen diyalog içerisinde, önceden yaşanmış olan Uhud bozgunu dile getirilmiş, sonrasında da dilden dile aktarılırken rivayet bu hâle dönüşmüş olabilir. Nitekim İbn Atıyye, Uhud Savaşından sonra Huzeyfe ve Ammâr'ın Yahudilerin beytü'l-midrâslarına uğradıklarını ve bu konuşmaların orada cereyân ettiğini belirtir.[1075] İbn Atıyye'nin bu ifadesi bizim tezimizi destekler mahiyette olup, olayların akışına daha uygun ve daha tutarlı görülmektedir.

Hadiselerin gerçekleştiği tarihlere bakacak olursak; Uhud Savaşı hicretin üçüncü yılı Şevvâl ayında vukûu bulmuştu (7 Şevvâl 3/23 Mart 625).[1076] Ka′b'ın öldürülmesi hakkında ise İslam Tarihçileri farklı tarihler vermektedirler. Bedir Savaşı sonrasında öldürüldüğü konusunda hemfikir olunmakla birlikte Bedir'den sonra hicretin ikinci yılının son ayları[1077] ve hicretin 25. âyı (hicrî üçüncü yıl) Rabîulevvel'in 14. gecesi tarih olarak zikredilmektedir.[1078]

[1070] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 5.
[1071] İbn Hişâm, *Sîret*, III, 15; Taberî, *Târîh*, II, 488; Süheylî, *Ravzu'l-Unuf*, III, 230.
[1072] Mehmet Ali Kapar, "Ka'b b. Eşref", *DİA*, XXIV, 3-4.
[1073] İbn Hişâm, *Sîret*, III, 14-15; Taberî, *Târîh*, II, 487; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 35.
[1074] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 149; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 224; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 136.
[1075] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 320.
[1076] Muhammed Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 233; Muhammed Hamidullâh-Câsim Avcı, "Uhud Gazvesi", *DİA*, XLII, 54.
[1077] İbn İshâk, *Sîret*, I, 330.
[1078] İbn Hişâm, *Sîret*, III, 14-15; Taberî, *Târîh*, II, 487; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 34-35; Mehmet Ali Kapar, "Ka'b b. Eşref", *DİA*, XXIV, 4.

Sonuç olarak bu âyet grubu Bedir Savaşı öncesinde Yahudilerle münâkaşalar başladıktan sonra Uhud Savaşı öncesine kadarki dönemde, Yahudilerle ilişkiler henüz gerginleşmeden önce inmiş olmalıdır. Zira âyetlerde Yahudi ve müşriklere karşı müsâmaha gösterilmesini emreden açık hükümler yer almaktadır. Bu hükümler de muhtemelen onların gönüllerini kazanmaya yönelik stratejik uygulamaları kapsıyordu. Uhud Savaşı Mart ayında yapılmış, biraz öncesinde Ka′b b. Eşref öldürülmüş, Benû Nadîr üzerine ise aynı yılın Ağustos ayında sefer düzenlenmişti. Uhud savaşında Müslümanların bozgun yaşaması münasebeti ile Yahudiler bunu fırsata çevirmek isteyerek gemi azıya alıp Müslümanlar aleyhinde daha sert kışkırtma ve müşriklerle işbirliğine girişmeleri akabinde ilişkiler de iyice gerginleşmiş ve sonrasındaki tatsız olaylar yaşanmıştır.

Ka′b b. Eşref ve diğer saldırgan Yahudi şâirlerin öldürülmesi ise tamamen Hz. Peygamber'in, İslam'ın ve Müslümanların ismet ve nâmuslarını koruma amaçlı, Yahudilerle yapılmış olan Medîne Sözleşmesi ve ayrıca muvâzaa anlaşmalarının ihlâli neticesinde gerçekleşmiş haklı gerekçelere dayanıyordu. Bu nedenle diğer Yahudiler onun öldürülmesini aşırı tepkilerle karşılamamış, sonrasında diğer Yahudilerle ayrıca hususî antlaşmalar yapılmış, böylelikle Müslümanların aleyhinde kışkırtıcı şiirler ve sözler söylenmesinin önüne geçilmiştir.

3.20. 111-141. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Bu bölümden itibaren 111. âyetten başlayıp 141. âyete kadar, Ehl-i kitaba dair âyetler silsilesi birbirini takip eden konular şeklinde sıralanmaktadır. Biz bu âyetlerin hepsi birarada olmasa bile yakın zaman aralıklarıyla gelişen olaylar müvâcehesinde nâzil olduğunu düşünüyoruz. Bundan dolayı alt başlıklar halinde âyetleri değerlendirip bölümün sonunda tarihlendirme yapmayı tercih ediyoruz.

3.20.1. 111-113. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

111. "Yahudi veya Hıristiyan olmayanlar cennete girmeyecek" dediler. Bu onların kuruntularıdır. De ki: Eğer doğru söylüyorsanız delilinizi getirin! 112. Bilakis, kim özü iyilik dolu olarak özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfaatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de. 113. Yahudiler "Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller." dediler. Hıristiyanlar da "Yahudiler bir temel üzerinde değiller." dediler. Oysa hepsi Kitâb'ı okuyorlar. (Kitabı) bilmeyenler de

tıpkı onların söyledikleri gibi söylemişti. Artık onların aralarında ihtilafa düştükleri dâvâda, kıyâmet gününde hükmü Allah verecektir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak tüm müfessirlerin ittifak ettikleri yegâne rivayet şudur:

Taberî, İbn Ebî Hâtim ve İbn Hişâm'ın İbn Abbâs'tan naklettiğine göre; Hıristiyan Necrân halkı Rasûlullâh'ın (s.a.v.)huzûruna geldiklerinde Yahudi hahamları da huzûra geldiler. Allah Rasûlü'nün huzûrunda münâkaşa etmeye başladılar. Râfi' b. Hureymele: 'Sizler hiçbir şey üzere değilsiniz, sağlam bir dayanağınız yok!', dedi ve Hz. Îsâ ve İncil'i yalanladı. Hıristiyan Necrân halkından bir adam Yahudilere: 'Asıl siz hiçbir şey üzere değilsiniz, sağlam bir temeliniz yok!', dedi ve Hz. Mûsâ ve Tevrât'ı yalanladı. Allah Teâlâ onların bu sözlerinden dolayı *"Yahudiler "Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller" dediler. Hıristiyanlar da "Yahudiler bir temel üzerinde değiller" dediler."* âyetini *"Artık onların aralarında ihtilafa düştükleri dâvâda, kıyâmet gününde hükmü Allah verecektir."* ifadesine kadar indirdi (فأنزل الله).[1079]

Rivayetin Değerlendirilmesi

İbn Abbâs'tan nakledilen bu rivayette ifade kalıbı olarak nüzûl sebebine tam olarak işâret eden kalıp kullanılmıştır (فأنزل الله). İsnad zinciri yönüyle, daha önce bahsi geçtiği üzere İbn İshâk rivayetlerinde yer alan Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması nedeniyle bu rivayet teknik olarak nüzûl sebebine esas değerlendirilme kriterlerine uygun nitelikte değildir.

Taberî'nin rivayeti İbn İshâk'a dayanmaktadır. İbn Ebî Hâtim ve İbn Hişâm aynı rivayeti İbn İshâk'a kadar farklı tarîklerle naklederler.[1080] Müfessirlerin ekserîsi bu rivayeti, âyetin nüzûlüne esas kabul etmek suretiyle eserlerine almışlar ve bu diyaloğun Hz. Peygamber'in Necrân Hıristiyanlarını Medîne'ye dâveti neticesinde kendi huzûrunda Yahudilerle Necrân Hıristiyanları arasında geçen bir tartışma olduğu doğrultusunda te'vîle yönelmişlerdir.[1081] İbn İshâk devâmla, her bir din mensûbunun aslında inkâr ettikleri bu değerleri ellerinde okudukları kitapta bulduklarını söyler. Yâni Yahudiler, Hz. Îsâ'yı inkâr ederken ellerindeki Tevrât'ta Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ'nın

[1079] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 434-435; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 208; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190.

[1080] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 208; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190.

[1081] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, I, 132; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 149-150; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 228; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 137; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 92; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 320; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 519-520; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 22-23; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 560; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 469.

diliyle, Hz. Îsâ'yı tasdik etmek suretiyle; yine İncil'de, Hz. Mûsâ'yı tasdik ederken Allah katından kendisine Tevrât'ın indirilmiş olduğunu bildirmek suretiyle onları kınıyordu. Dolayısı ile hepsi de aslında kendi elindeki kitabı inkâr etmiş oluyorlardı.[1082]

Rivayetin alternatifinin bulunmaması sebebiyle müfessirlerin ekserîsi bu rivayete teveccüh etmişlerdir. Ancak âyetlerin Necran hey'eti ile ilişkilendirilmesi, Necran hey'etinin Medine'ye hangi tarihte ve kaç defa geldiği hususunda yakın devir müfessirlerinin haklı olarak tereddütleri olmuştur.

Bâzı müfessirler ise İbn Abbâs rivayetine yer vermeksizin aslında farklı zaman dilimlerinde Yahudi ve Hıristiyan tebâ tarafından dillendirilen düşüncelerin ilâhî vahiy tarafından belli düzenlemelerle bir araya getirilerek diyalog haline dönüştürülmüş olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Zira Yahudi ve Hıristiyanlar öteden beri zaten birbirlerine karşı böyle sözler söylüyorlardı.[1083] Meselâ İbn Atıyye, Yahudilerin "Cennete ancak Yahudiler girecek", Hıristiyanların da "Cennete ancak Hıristiyan olanlar girecek" dediklerini, âyetin farklı zaman ve mekânlarda dile getirilen bu sözleri cem ederek diyalog oluşturduğunu belirtir. Ayrıca burada i'câz ve bedî' sanatlarından leff u neşrin[1084] bulunduğunu da sözlerine ekler.[1085]

İzzet Derveze, Necrân hey'etinin Medine'ye gelişleri ile ilgili rivayetin bu âyetle ilişkilendirilmesini eleştiriye tâbî tutarak öncelikle bu rivayetin sahih hadis kaynaklarında geçmediğini esas almak sûreti ile müfessirlerin bu rivayeti Âl-i İmrân Sûresi'nde uzunca bir âyet grubuyla ilişkilendirdiklerini söyler. Ayrıca bu hey'etin Medine'nin orta devirlerinde geldiğini, Bakara Sûresi'ndeki bu âyetlerinse Medîne devrinin hemen başlangıcında nâzil olduğunu delîl olarak sunar ve nüzûle esas olarak bu rivayetin alınmasına kalbinin mutmain olmadığını belirtir.[1086]

Âl-i İmrân Sûresi 1-61, 1-82 veya 1-84. âyetlerin Necrân Hıristiyanlarıyla Hz. Peygamber arasında geçen Hz. Îsâ hakkındaki tartışmalar üzerine nâzil olduğu ile ilgili

---

[1082] İbn İshâk, *Tefsîru İbn İshâk*, s. 35; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190.

[1083] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 3-4; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 105; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 223-224.

[1084] Leff, sözlükte toplama ve dürme, bükme; neşr ise dağıtma, yayma anlamına gelir. Leff u neşr, bedî ilminde cümle öğelerinin kuruluş ve dizilişleriyle ilgili, anlama güzellik katan söz sanatlarından biridir. Bu sanatta önce iki veya daha fazla unsur ayrı ayrı yâhut icmâlen zikredilir (leff), ardından bunların her biriyle ilgili öğeler belirtilir (neşr). İlk bölümde yer alan öğelerin ikinci bölümdeki unsurlardan hangisine ait olduğu açıkça belirtilmez. Bunları tayin etme işi okuyucuya bırakılır. Neşr bölümündeki öğeler, leff bölümündeki öğeleri tamamlayıcı ve açıklayıcı nitelikte olur. (Abdulaziz Atîk, *İlmu'l-Bedî'*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 2015, s. 179; M. A. Yekta Saraç-İsmail Durmuş, "Leff ü Neşr", *DİA*, XXVII, 122)

[1085] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 322-323.

[1086] Bkz., İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 223-224.

ilişkilendirme müfessirlerce bilinen bir yaklaşımdır.[1087] Ancak Necran hey'etinin kaç defa geldiği ve hangi tarihlerde geldiği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Kaynaklarda hey'etin hicretin sekizinci, dokuzuncu veya onuncu yılında geldiği ile ilgili çelişkili bilgiler yer almaktadır.[1088]

İbn Âşûr, Bakara Sûresi 113. âyeti, Necrân'dan gelen hey'etin Hz. Peygamberin huzûrunda Yahudilerle tartışmasıyla ilişkilendirerek bu karşılaşmanın, "Senetü'l-Vüfûd" olarak isimlendirilen ve hicrî sekizinci yılda gerçekleşen "Hey'etler senesi"nden çok önceleri gerçekleştiği yönünde kanaat belirtir. Bu buluşmanın sanılanın aksine hicretin sekizinci veya dokuzuncu yılında değil de ikinci yılda Bedir Savaşı öncesinde gerçekleştiğini ifade eder. Medine'de birkaç gün kalan bu râhip ve piskoposlar Hz. Peygamber ile Hıristiyanlığın teolojik meselelerine dair tartışmalar yapmışlar, ayrıca Yahudilerle karşı karşıya gelerek kendilerinin daha doğru bir dîne sahip olduklarına dair iddialarda bulunmuşlardır.[1089]

Biz de İbn Âşûr gibi Necran hey'etinin hicretin başından itibaren farklı zamanlarda ve birden fazla miktarda gelmiş olabileceğini düşünüyoruz. Zira Hıristiyanların Müslümanlarla irtibatı İbn İshâk'ın da belirttiği gibi hicret öncesine dayanıyordu. Rasûlullâh (s.a.v.) henüz Mekke'de iken yirmi kişilik Hıristiyan bir grup onu ziyârete gelmiş ve Kur'ân'ı dinledikten sonra Müslüman olmuşlardı.[1090] Önceki âyetlerde de bahsi geçtiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) henüz Kuba'da iken pek çok farklı din mensubunun dikkâtini çekmiş, onlarla görüşmüş ve bir kısmı İslam'la müşerref olmuşlardı. Dolayısı ile Necran hey'etinden çok önceleri Hıristiyan gruplar defalarca Hz. Peygamberle görüşmek üzere gelmişlerdi. Tarihlendirme kısmında değineceğimiz üzere, bu hadiselerin Hudeybiye antlaşmasından sonra değil de İbn Âşûr ve İzzet Derveze'nin dile getirdiği şekilde Bedir Savaşı öncesinden itibaren Uhud Savaşı'na kadarki süreçte, önceki âyetlerin iniş tarihlerine yakın bir zaman diliminde gerçekleştiğini düşünüyoruz. Ancak Yahudi ve Hıristiyanların birbiri aleyhindeki iddialaşmalarının tümünü Hz. Peygamberin huzûrunda aynı anda gerçekleşen bir hadise olarak değil de münferiden farklı zaman ve mekânlarda dile getirilen söylemlerin ilâhî irâde doğrultusunda biraraya getirilerek diyalog haline dönüştürülmesi şeklinde

[1087] Bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 261; Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, II, 213-214; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 523; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 50; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III, 143-144; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 1011-1014; Hayrettin Karaman vd. (Hey'et), *Kur'ân Yolu*, I, 325-326; Emin Işık, "Âl-i İmrân Sûresi", *DİA*, II, 308-309.

[1088] bkz., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 157; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 619; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III, 146.

[1089] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 675-676, III, 145-146.

[1090] İbn Hişâm, *Sîret*, I, 257.

anlamanın âyetlerin bağlamı ve anlamıyla daha uygun, daha tutarlı ve isabetli bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz.

3.20.2. 114. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

114. Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zâlim kim vardır! Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Bunlar için dünyada bir rezillik ve âhirette de büyük bir azap vardır.

Bu âyet hakkında birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. İbn Ebî Hâtim'in Seleme, Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr tarîki ile İbn Abbâs'tan nakline göre: Kureyş, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) Mescid'i Harâm'da Kâbe'nin yanında namaz kılmaktan men ettiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan kimdir?..."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1091]

2. Taberî'nin Bişr b. Muâz, Yezîd b. Zürey' ve Saîd tarîki ile Katâde'den rivayetine göre bu âyet-i kerîmede kastedilenler Allah'ın düşmanı olan Hıristiyanlardır. Zira Hıristiyanlar, Yahudilere olan düşmanlıkları sebebiyle mecûsî Bâbil kralı Buhtunnasr'a Beytü'l-Makdis'in tahrip edilmesi için destek olmuşlardır.[1092]

3. Vâhidî'nin, Kelbî tarîkiyle İbn Abbâs'ın görüşü olarak bildirdiğine göre, bu âyet-i kerîme Romalı Titus ve Hıristiyan arkadaşları hakkında nâzil olmuştur. Zira onlar İsrailoğullarıyla savaşmışlar ve savaşçılarını öldürüp, geride kalan zürriyetlerini esir etmişler, Tevrât'ı yakmış, Beytü'l-Makdis'i tahrip edip, içine leşler ve kokuşmuş şeyler atmışlardı.[1093]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Rivayetlerden anlaşıldığına göre burada "Allah'ın mescidlerinde O'nun isminin anılmasını yasaklayanlar" hakkında üç görüş ortaya çıkmaktadır: a) Mekke müşrikleri; b) Babil kralı Buhtunnasr veya Buhtunnasr'a destek çıkan Hıristiyanlar; c) Romalı Titus ve Hıristiyanlar.

Birinci rivayeti Vâhidî ve Suyûtî farklı tarîklerle rivayet etmişlerdir.[1094] Bu rivayet ifade kalıbı yönünden nüzûl sebebine tam olarak işâret etmekle birlikte daha

[1091] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 210.
[1092] Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, II, 443.
[1093] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 39.
[1094] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 39; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 21.

önce bahsi geçtiği üzere İbn İshâk'ın hocası olan Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması sebebiyle teknik olarak zayıf niteliktedir. Ancak bu rivayeti destekleyecek kanaate sâhip olan müfessirler bu konuda te'villerini ortaya koymuşlardır. Bu rivayete göre hadise Mekke'de geçmiş olmalıdır. Hicret öncesinde zaman zaman müşriklerin Hz. Peygamber'e Kâbe'de ibadet ederken hakârette bulundukları, üzerine pislikler attıkları, alaycı tavır ve eylemlere giriştikleri bilinmektedir. Ancak âyet Medîne menşe'li olması hasebi ile nüzûle esas bir durumun Mekke ile irtibatlandırılması düşünülemez.

Yine âyeti Mekke müşrikleriyle irtibatlandıran Taberî'nin Yûnus b. Abdi'l-A'lâ, İbn Vehb tarîki ile İbn Zeyd'den rivayetine göre; burada Allah'ın mescidlerinde Allah'ın isminin anılmasını yasaklayan ve oranın harâbına çalışan kimseler, Rasûlullâh'ı (s.a.v.) Hudeybiye günü Mekke'ye girmesine engel olan müşriklerdi. Hz. Peygamber Tuvâ'da[1095] kurbanını kesmiş ve onlarla antlaşma yapmıştı. Ve onlara şöyle söylemişti: "Hiç kimse Beytullâh'tan geri çevrilmemiştir. Hattâ bir adam babasının kâtilini veya onun kardeşini orada görse, o bile geri çevrilmezdi! (Şimdi ne oluyor da beni Beytullâh'tan geri çeviriyorsunuz?)" Onlar da buna karşılık: "Babalarımızı Bedir gününde öldüren kimse oraya giremez ve aramızda da dolaşamaz." demişlerdi.[1096] Müfessirlerden bir kısmı İbn Zeyd rivayetini sahih bularak hem hadiseyi zikretmiş hem de bâzıları bu yönde te'vilde bulunmuşlardır.[1097] Bu rivayet hem âyetin Hudeybiye musâlahası zamanında nâzil olduğunu hem de Hz. Peygamber'in ve sahabenin Kâbe'ye ulaşmasına engel olan müşrikler hakkında indiğini ortaya koymaktadır.

İkinci rivayet, görüldüğü üzere herhangi bir esbâb-ı nüzûl kriteri gözetilmeksizin, te'vîl bağlamında yapılan bir açıklamadır. Bu görüşü birçok müfessir âyetin nüzûl sebebi olarak değerlendirmiş ve bu doğrultuda açıklamalarda bulunmuşlardır. Katâde, Süddî ve Hasanu'l-Basrî burada kastedilenlerin Romalı Hıristiyanlar olduğunu belirtmişlerdir. Zira onlar, Bâbil kralı mecûsî Buhtunnasr'a destek olarak Kudüs'ün tahrip edilmesi için yardım etmişlerdi.[1098]

[1095] Tuvâ; Hudeybiye mevkîinde, Zâhir Vâdisi girişinde yer alan ve şu anda yakınında bir mescid bulunan, Tuvâ Kuyusu diye anılan su kuyusu. (Şerafeddin Kalay, *Muhtasar Hacc ve Umre Rehberi*, Erkam Yayınları, İstanbul 2008, s. 197)

[1096] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 444.

[1097] Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, s. 48; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Gamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992, I, 75; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 151; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 228-229; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 21;

[1098] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 443-444; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 210; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 151; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 38-40.

Taberî, burada tercih olarak Hıristiyanların kastedildiğini söylemenin daha doğru olacağı yönünde kanaat belirtir. 'Çünkü Hıristiyanlar, Beytü'l-Makdis'i tahrip etmeye çalışmışlar, bu konuda Buhtunnasr'a yardım etmişler ve İsrailoğullarının Mü'minlerini, Buhtunnasr oradan ayrılıp ülkesine döndükten sonra bile orada namaz kılmaktan men etmişlerdi.' Taberî devamla yapmış olduğu bu tercihin delilini şöylece izâh eder: 'Burada Allah Teâlâ'nın "tahrip edilmesine çalışılan mescid" sözüyle yalnızca iki mescid kastedilmiş olabilir. Bunlar da ya Mescid-i Aksâ veya Mescid-i Harâm'dır. Durum böyle olunca, âyet-i kerîmenin Kureyş müşriklerine atıfta bulunduğunu söylemek pek isabetli bir görüş olamaz. Zira her ne kadar Kureyşliler, Allah'ın râzı olmadığı bazı fiillerde bulunmuşlar, zaman zaman Rasûlullâh (s.a.v.) ve sahabenin Kâbe'de ibadet etmelerine engel olmuşlarsa da kesinlikle hiçbir zaman onu tahrip etmeye çalışmamışlar, aksine orayı onarmışlar, bakımını üstlenmişler ve bununla övünmüşlerdir de. Diğer taraftan âyetin öncesinde zikredilenler, Yahudi ve Hıristiyanların yaptıkları işleri kınayıcı bir tarzda gelmiştir. Bunu takip eden âyetler de Hıristiyanların, Rabb'lerine iftiralarını haber vermektedir. Bu âyetlerde ne Kureyş'in, ne müşrik Arapların ve ne de Mescid-i Harâm'ın bahsi geçmemektedir. Durum böyle olunca âyetin te'vîlinin Hıristiyanlar şeklinde olması âyetler arası uyum ve irtibat bakımından daha isâbetli bir yaklaşım olacaktır.'[1099] Taberî bu açıklamasıyla âyetin Buhtunnasr'a yardım eden Hıristiyanlar hakkında nâzil olduğunu belirtirken bir taraftan da âyetin Hudeybiye'de Hz. Peygamber'e karşı çıkan Mekke müşrikleri hakkında indiği yönündeki görüşü tenkîde tâbî tutup reddetmektedir.

İbn Abbâs ve Mücâhid'e göre de bu âyetlerde kastedilen kimseler Hıristiyanlardır. Hıristiyanlar Mescid-i Aksâ'da insanların namaz kılmalarına ve Allah'ın adının anılmasına engel olmuşler, oraya insanlara eziyet vermesi için hayvan leşleri ve pis şeyler atmışlardır.[1100]

Cassâs, Buhtunnasr ile Hıristiyanların irtibatlandırılmasını ilmî ve mantıkî delillerle eleştirirek şöyle der: "Buhtunnasr, Hz. Îsâ'dan çok uzun seneler önce yaşamış, Hıristiyanlık ise Hz. Îsâ'dan sonra gelişmeye başlamıştır. Buhtunnasr, Beytü'l-Makdis'i tahrip ederken nasıl olur da Hıristiyanlar ona yardım edebilir ki? Zira Hıristiyanlık İslam'dan iki yüz küsür yıl önce Kral Kostantin'in devrinde Şam bölgesinde gelişmeye başlamıştır. Bundan önce Romalılar putperestti ve Hıristiyanlık ilk devirlerde onların

[1099] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 444-445.
[1100] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 443-444; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 210; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 151

arasında çok gizli bir şekilde ve iç dünyalarında yaşanıyordu. Bununla birlikte Hıristiyanlar, Yahudilerin inançlarında olduğu gibi Beytü'l-Makdis'e saygı ve hürmet beslenmesi gerektiğine inanıyorlardı. Hâl böyle iken nasıl olur da onu tahrip etmeye çalışabilirler ki?" Cassâs bunun peşinden kendi tercihini açıklayarak bu âyetin, Müslümanların Mescid-i Harâm'da Allah'ı zikretmelerine engel olan, orada Allah'ı zikrederek ve O'na ibadette bulunarak i'mâr edenleri engellemek suretiyle tahrip etmeye gayret gösteren müşriklerin durumunu açıkladığını belirtir.[1101]

Subhi es-Salih hem Vâhidî'yi hem de Taberî'yi böylesine fâhiş bir hataya düşmeleri sebebiyle eleştirir. Üstelik Vâhidî'nin tarihçi olmaması hasebiyle belki mâzur görülebileceğini fakat Taberî'nin evlâ görüş olarak anakronizme düşmek suretiyle böyle bir tercih yapmasının affedilemeyeceğini belirtir.[1102]

Hıristiyanlık bilindiği gibi Hz. Îsâ ile birlikte başlamıştır. Buhtunnasr ise ondan 600 yıl önce yaşamış ve Kudüs'ü ve Mescid-i Aksâ'yı tahrip edip Yahudileri katletmiş zâlim Bâbil kralıdır. Bu sebeple Buhtunnasr'ın Hıristiyanlarla ilişkilendirilmesi tarihî bir yanılgı ve fâhiş bir hatadır. Bâzı rivayetlerde olduğu üzere Hıristiyanların değil ama, belki putperest Roma devletinin Buhtunnasr'a yardım ettiği düşünülebilir.

Buradaki "mescidleri tahrip etme" müfessirlerce, oralarda Allah'ı zikretmeyi inkıtâya uğratma veya binâyı yıkmak suretiyle tahrip etmeye çalışmak şeklinde açıklanmış ve böylelikle âyetin hem Mekke müşriklerini ve hem de Hıristiyanları kapsaması temellendirilmiştir.[1103]

Üçüncü rivayet Kelbî'den nakledildiği için itibar edilmeyecek derecede zayıftır. Zira Kelbî, yalancılığıyla meşhur ve rivayetleri makbul sayılmayacak ölçüde zayıf bir râvîdir.[1104] Ancak bu rivayeti tenkîde tâbî tutmadan farklı bir görüş olarak zikreden müfessirler de bulunmaktadır.[1105]

Mukâtil bu âyetin Roma İmparatoru Biblis'in oğlu Antiohos ve onunla birlikte hareket eden Romalılar hakkında nâzil olduğunu söyleyerek bu şahıstan daha zâliminin bulunmadığını sözlerine ekler.[1106] Ancak tarih kayıtlarında Yahudilerle münasebetleri

---

[1101] Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 75.
[1102] Bkz., Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 138-139.
[1103] Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 75; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 93; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 326; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 133-134; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 11; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 322.
[1104] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265; Fuad Muhammed Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I, 180.
[1105] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 38; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 138; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 526.
[1106] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 132.

bulunan böyle bir şahsın mevcûdiyeti ile ilgili tam bir bilgi tespit edemedik. Sonraki müfessirlerden de bu açıklamayı benimseyerek nakilde bulunanları göremiyoruz.

Elmalılı "Allah'ın mescidleri" tamlamasının hiçbir istisna olmaksızın bütün mescidler hakkında geçerli olduğunu belirterek âyetin hükmünün de bütün mescidler için geçerli olduğunu ifade eder.[1107] Taberî'ye göre her ne kadar âyet özel bir biçimde Kudüs'ün tahrip edilmesine yardım eden ve orada ibadet eden İsrailoğullarından Mü'min kimselere işâret ediyorsa da genel anlamda Allah'ın mescidlerinde ister farz ister nâfile ibadetler olsun namaz kılanlara engel olan ve oraların tahrip edilmesi için gayret gösteren herkesi kapsamaktadır. İşte bu kimseler zâlim ve haddi aşmış olan kimselerdir.[1108]

İbn Kesîr ilk iki görüşü birleştirerek Hıristiyanların, Yahudileri Mescid-i Aksâ'da ibadet etmelerine engel olduklarını ve onların dîninin Yahudilerin sâhip olduğu dinden daha düzgün olduğunu belirtir. Ayrıca Yahudilerin orada makbûl bir şekilde Allah'ı zikretmediklerini söyler. Çünkü onlar, isyânları ve haddi aşmaları sebebiyle Hz. Dâvud ve Hz. Îsâ'nın diliyle lânetlenmişlerdi. Bu şekilde Allah Teâlâ, Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında kınama ifadeleri kullanmak suretiyle Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbını Mekke'den çıkardıkları ve Mescid-i Harâm'da ibadet etmekten men ettikleri için Mekke müşriklerini de kınamaktadır. Ancak Kureyşliler, Kâbe'yi maddeten tahrip etmediler, der ve onların Hz. Peygamber ve Müslümanların Kâbe'de ibadetlerine engel olmalarının, kendilerinin de şirk yaşantılarını o bölgede sürdürmelerinin Kâbe açısından daha büyük bir yıkım olduğunu belirtir.[1109]

İbn Kesîr'in bu iddiası da pek tutarlı değildir ve tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Çünkü Hıristiyanlık Hz. Îsâ'dan en az 200-250 yıl sonra Roma devletinde etkin olarak yer etmeye başlamıştı. Tarihi kaynaklarda bu devre kadar tam tersine Yahudilerin Hıristiyanlara karşı Roma devlet yetkililerini kışkırtarak ilk devir Hıristiyanlarına baskı ve işkencelerle zulmettikleri geçmektedir. Hıristiyanlık neşv ü nemâ buluncaya kadar zaten Yahudi imparatorluğu dünya üzerinde dağılıp parçalanmış, Kudüs ve Mescid-i Aksâ yakılıp yıkılarak tahrip edilmişti. Roma devletinin Kudüs ve Mescid-i Aksâ üzerindeki saldırılarında Yahudilerle birlikte Hıristiyanlar da katledilmiş ve yapılan zulümlerden nasiplerini onlar da almışlardı.[1110]

[1107] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili,* I, 473.
[1108] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 446.
[1109] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 25-26.
[1110] Bkz., Taberî, *Târih*, I, 638-557; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili,* I, 474-475; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 227.

Râzî diğer görüşleri sıraladıktan sonra kanaatince farklı bir görüş daha olduğunu ve bunun âyetin nazmına ve siyâkına daha uygun bir te'vîl olduğunu belirterek şunları söyler: Kıble, Kâbe tarafına çevrilince bu durum Yahudilerin ağrına gitti. Bundan dolayı onlar, insanların Kâbe'ye doğru namaz kılmalarına engel oluyorlardı. Belki de kâfirlerden bir kısmını, Kâbe'yi tahrip etme konusunda kışkırtarak onun yıkılmasını sağlamak için gayret sarfetmişlerdi. Yine Mescid-i Nebî'yi de orada kıbleye yönelerek namaz kılınmasına engel olmak için tahrip etmeye çalışmışlardır. Bu sebeple Allah Teâlâ onları bundan dolayı ve bu konuda tuttukları kötü yoldan dolayı ayıpladı ve kınadı. Bu te'vîl, âyetin öncesi ve sonrası açısından daha uygun bir yaklaşımdır. Çünkü Allah Teâlâ önceki âyetlerden bu âyete kadar, hattâ sonraki âyetlerde de yalnızca Yahudilerin ve Hıristiyanların kabahatlerini zikretmektedir. Hâl böyle olunca tek bir âyetle nasıl olur da Rasûlullâh'ı (s.a.v.) Mescid-i Harâm'dan vaz geçirme konusunda müşriklerin fiillerindeki kabahatleri kastetmiş olabilir ki! Bu mümkün değildir. Âyetin, Hıristiyanların Beytü'l-Makdis'i tahripleri konusuna hamledilmesi de zayıf bir görüştür. Bu durumda bizim sunduğumuz görüşten daha uygunu yoktur.[1111]

114. âyetle ilgili ileri sürülen diğer görüşlerin tutarsızlığı ortadadır. Râzî bu âyeti 115. âyetle ilişkilendirerek kıblenin değişimi neticesinde Yahudilerin Kâbe ve Mescid-i Haram'a yönelik bir takım tahrip ve Müslümanların ibadetlerini engellemeye yönelik eylemlerinin olmuş olabileceği ihtimalinden bahsetmektedir. Bu görüşe benzer şekilde İzzet Derveze de dikkât çekmektedir. Derveze, 114. âyeti, 115. âyetin içerdiği cevaba ilişkin eleştiri ve uyarı nitelikli bir ön hazırlık konumunda görür. "Allâh'ın izniyle bu iki âyetin, Yahudilerin hîle ve desiselerinden, Allâh'ın âyetlerini etkisiz kılışlarından bahseden, onların inkârcı tutumlarını şiddetle eleştiren uzunca bir âyetler silsilesinden bağımsız olmayışı da bu kanaatimizi pekiştiren bir husustur. Yine az sonra gelecek olan 124-129. âyetlerde insanlar için bir toplanma yeri ve güvenlik alanı olması için; tavâf edenler, itikafa girenler, rükû ve secde edenler için bir mekân olarak Allah'ın emri ile Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil tarafından inşâ edilen Kâbe'nin önemine dikkât çekilmektedir. Ardından 141-150. âyetlerde kıblenin değişimine karşı Yahudilerin olumsuz tavırları, Müslümanları namazlar ve peygamberleri hakkında şüpheye düşürme çabalarından bahsediliyor. Yahudiler Müslümanlara "O size bir şey emrediyor, ardından bundan vaz geçiyor. Bu ise peygamberlere yakışan bir tavır değildir. Şayet Mescid-i Aksâ'ya yönelerek namaz kılmak yanlış ise, bu takdirde sizin oraya yönelerek kıldığınız tüm namazlar geçersizdir. Yok eğer doğru ise, bu takdirde oradan başka bir yöne doğru

[1111] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 10.

kıldığınız namazlar boşa gidecektir." diyorlardı. Dolayısı ile bu iki âyet, Yahudilere bir eleştiri olarak gelmiştir. Çünkü onlar, insanların Allâh'ın mescidlerinde ve bilhassa Mescid-i Haram'da Allah'ı zikretmelerine engel oluyor, oraları tahribe çalışıyorlardı. Müslümanların mescidleri ihmal etmeleri de onu tahrip etmekle aynı anlamındadır. Âyette bildirilen önemli bir husus da yalnızca Mescid-i Aksâ'ya yönelmek suretiyle değil, Allah Teâlâ'nın her mekânda mevcut olduğuna Müslümanları mutmain kılmaktır. Bu iş, özünde her mekânda mevcut bulunan Allah'a ibadet etmeyi bildirmektedir."[1112]

Zeccâc âyeti genel anlamda te'vile yönelerek bu âyetin bütün kâfirler hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Çünkü kâfirler Müslümanlarla savaşıyor ve onların namazlarına engel oluyorlardı. Müslümanları bütün mescidlerde/secde edilen yerlerde namaz kılmaktan men ediyorlardı. Zira yeryüzü bütünüyle mesciddir ve temizdir.[1113] Dolayısıyla bu âyet, İslam dînine muhalefet eden herkesi kapsamaktadır.[1114]

Pek çok müfessirin de işaret ettiği üzere âyet her ne hususî sebeple nâzil olmuş olursa olsun, hükmün umumi olmasına engel teşkil etmemesi prensibi fehvâsınca Allah'ın bütün mescidlerinde, O'nun adının anılmasına, sadece O'na yönelik ibadetlere engel olmaya çalışan ve hem bu şekilde mecâzî anlamda hem de binâlara hasar vermek suretiyle hakîkî anlamda mescidlere zarar veren herkesi kapsamaktadır.[1115]

Katâde ve Süddî *"Onlar için dünyâda bir hizy/rezillik vardır.."* sözünü "harbîlerin/savaşçıların öldürülmesi, zımmîlerin de cizye vermesi; dünyâda Mehdî'nin kıyâm etmesi, Ammûriye,[1116] Roma, Kostantıniyye ve diğer Roma şehirlerinin fethedilmesi" olarak açıklamıştır.[1117] Abdulkâhir Cürcânî de bu ifadenin Bedir gününde kâfir ve müşriklerin katledilmelerine, Mekke'nin fethinde tamamen yıkıma uğratılmalarına ve Vedâ Haccı'yla birlikte müşriklerin Mekke'den çıkarılmaları şeklinde gerçekleştiğini belirtir. Cihadın bundan sonra da devâm edeceğini ve bunun neticesinde gelecekte Şam'ın fethedilerek Kayser'in helâk olacağına, Roma'nın, Irak'ın

---

[1112] İzzet Derveze, *Et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 228.

[1113] Yeryüzünün mescid kılınması ve temiz olması ile ilgili olarak bkz., Buhârî, "Salât", 56, "Teyemmüm", 1; Müslim, "Mesâcid", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 411.

[1114] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* I, 151.

[1115] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 446; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 151; Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 93; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 326; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît,* I, 526-527.

[1116] Ammûriye, İçbatı Anadolu'da İstanbul'dan Çukurova'ya giden eski Bizans askerî yolu üzerinde bulunan Emirdağ yakınlarında bir yer. İslâm'ın ilk devirlerinde İstanbul'un fethi için gelen Müslüman ordular tarafından kuşatılmış ve 49/669 yılında fethedilmiştir. (DİA, "Ammûriye", *DİA*, III, 79)

[1117] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 133; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 448; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 151; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn,* I, 175.

ve diğer mecûsî şehirlerinin fethedileceğine, Kisrâ'nın helâk olacağına işaret ettiğini bildirir.[1118]

Elmalılı, müfessirlerin ekseriyetinin âyetin asıl sebeb-i nüzûlü olarak Beyt-i Makdis'i tahrip eden Rum ve Hıristiyanları zikrettiklerini ve bazılarının da müşrikler hakkında indiği kanaatinde olduklarını ifade eder. Tercih olarak her ikisini cem etmek suretiyle "En doğrusu bu âyet, Hıristiyanların müşriklerle müşterek vasıfları olan şirk hakkındadır. Buhtunnasr, müşrik Rumlar ve Hıristiyanlar aynı fiilde iştirak etmiş ve Arap müşrikleri de Kâbe hakkında kısmen bunlara benzemişlerdir" diyerek Mekke müşriklerinin Rasûlullâh'ı (s.a.v.) ve Müslümanları Kâbe'yi ziyâretten engellemeleri ile konuyu ilişkilendirir.[1119] Elmalılı'nın bu yaklaşımı, kanaatimizce konuyu âyetin siyak sibâkıyla uyumlu hâle getirme kaygısından neş'et etmektedir. Zira âyetin zikredildiği konum, Yahudi ve Hıristiyanların ameliyelerini kapsayan bir merkezde yer aldığı için ille de Hıristiyanları konuya dahil etme düşüncesine gidilmiştir. Hıristiyanların, Mescid-i Aksâ'nın tahribi ile ilişkilendirilmesinin yanlış bir iddia olduğunu daha önce zikretmiştik.

Kanaatimizce âyet, mescidlerin tahribinden bahsederken bir taraftan Elmalılı'nın da belirttiği gibi bin yıl öncesinde Mescid-i Aksâ'nın yakılıp yıkılmasına, hakâretler edilmesine ve bunu yapanlara atıfta bulunmakla birlikte bir taraftan da müşriklerin, Hz. Peygamber ve Müslümanların Kâbe'ye erişimlerini engellemek suretiyle Kâbe'yi Allah'a yaraşır biçimde ibadet edilmek istenmesine mânî olan müşrik zihniyete gönderme yapmaktadır. Aynı zamanda Yahudilerin, bağlantılı oldukları müşrik münafıklarla dayanışma içerisinde Hz. Peygamber'in asrında yapmış oldukları eylemlerin, geçmiş dönemde onlara ve kendi mescidlerine karşı yapılan eylemlerden farklı olmadığı bildirilmek suretiyle bu tür eylemlerde bulunan herkese yönelik bir ikaz barındırmaktadır. Yine Râzî'nin belirttiği, kıblenin Kâbe istikâmetine çevrilmesiyle birlikte Yahudilerin, bazı Müslümanları namazına engel olmak ve kâfirlerden bir kısmını Kâbe'yi tahrip etme konusunda kışkırtmak suretiyle yıkıcı faaliyetlere başladıkları düşüncesi de âyetin mânâsıyla bağlantılı görünmektedir.

Sonuç olarak âyetin nâzil olduğu zaman, zemin ve siyâk sibâk ilişkisi doğrultusunda rivayetlerde zikredilen hadiselerin hiç birinin, âyetin muhtemel iniş tarihi ile ilişkilendirilebilecek nitelikte olmadığını söyleyebiliriz.

[1118] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 229-230.
[1119] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 473-475.

Birinci sırada zikrettiğimiz İbn Ebî Hâtim rivayetinde Kureyşliler'in, Hz. Peygamber'in, Kâbe'nin yanına yaklaşmasını engelledikleri̇nden bahsediliyor ki, Medîne'ye hicretten sonra Hudeybiye antlaşması doğrultusunda yapılan 7. senedeki "Kazâ Umresi"ne kadar Rasûlullâh (s.a.v.), Kâbe'nin yanına kadar kesinlikle yaklaştırılmamıştır.[1120] En yakına geldiği an, umre niyetiyle Hudeybiye'ye geldiğinde oradan öteye geçmesine müsaade edilmemesi şeklinde cereyan etmiştir. Bununla İbn Zeyd rivayetinde anlatılan olay, yâni Hudeybiye hadisesi kastediliyor ise, böyle bir irtibat düşünülebilir. Ancak Hudeybiye hadisesindeki durum, "Kâbe'nin yanına yaklaşmasına izin vermeme" şeklinde ifade edilemez. Sanki bu ifadede Mekke'ye girmesine müsâade edilmiş de harem bölgesine girmesi engellenmiş gibi bir anlam taşımaktadır. Dolayısı ile her hâlükârda böyle bir durum yaşanmamıştır. Belki de bu rivayette, diğer rivayetlerde olduğu gibi âyetin nüzûl tarihinden çok önceleri, henüz hicret gerçekleşmeden önce Mekke'de yaşanan bir hadisenin bahsi ile âyetin irtibatlandırılması biçiminde tefsîrî bir yaklaşım kastedilmiş olabilir ki bu da âyetin nüzûl tarihinde gerçekleşen bir hadise olmaktan çok uzaktır.

İkinci sırada zikrettiğimiz Buhtunnasr'ın Yahudilere zulmetmesi hadisesi ise milattan önce altı yüzlü yıllara tekabül etmektedir. Âyetin iniş tarihi ile arasında takriben bin iki yüz yıl gibi bir süre bulunmaktadır. Âyetin muhtemel tefsîrî anlam dünyâsı içerisinde yapılan yorumlardan biri olarak bağlantı kurulabilmekle birlikte âyetin iniş tarihinde yaşanan bir olay olması imkân haricidir.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz Kelbî rivayeti ise yine tarihsel olarak âyetin iniş zamanı ile uzlaştırılabilecek durumda değildir.

Neticede biz bu âyetin, öncesindeki ve sonrasındaki âyetlerle bağlantılı olarak ya onlarla birlikte veya onların nüzûlüne yakın bir zaman diliminde indiği kanaatindeyiz. Âyet Yahudi ve Hıristiyanları önceki dönemde Allâh'a ibadet edilen mekânlara karşı hürmetsizliklerinden dolayı kınamakla birlikte -Râzî ve Derveze'nin de belirttiği gibi- muhtemelen âyetin nüzûlü döneminde münafıklarla işbirliği içerisinde bulunan Yahudilerin bu türden teşebbüsleri üzerine inmiş olabilir. Yahudilerin bu kışkırtmalarıyla müşrikler sahabîlerin hacc ve umrelerine engel oluyorlardı. Âyetin bu konuyla irtibatlandırılması da nüzûl bağlamına uygun ve isâbetli bir te'vildir. Ancak bu

[1120] İbn Hişâm, *Sîret*, IV, 5-7; İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 121-123; İbn Kesîr, *Sîret*, III, 434-439; Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 261-262; Muhammed Hamidullâh, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, XVIII, 297-299; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Umretu'l-Kazâ", *DİA*, XLII, 153-154.

hadisenin Hudeybiye ile ilişkilendirilmesi ise âyetin nüzûl bağlamından uzak ve tutarsızdır. Dolayısıyla burada ictihâdî yorumlar belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır.

3.20.3. 115. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

115. Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönelirseniz yönelin, Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah (ın rahmeti) geniştir, O, her şeyi bilendir.

Bu âyetin esbâb-ı nüzûlünü tespitte müfessirler ihtilâf etmişler ve hakkında birkaç rivayet nakletmişlerdir.

1. İbn Ebî Hâtim'in Hasan b. Muhammed b. es-Sabâh, Saîd b. Süleymân, Ebu'r-Rabî' es-Semmân Eş'as b. Saîd, Âsım b. Abdillâh, Abdullâh b. Âmir b. Rabî'a tarîki ile Abdullâh'ın babası Âmir'den rivayetine göre o şöyle söylemiştir: Karanlık bir gecede Rasûlullâh (s.a.v.) ile birlikte bir yolculuktaydık. Bir eve misâfir olduk. Ev sâhibi adam, taşları almış bir mescid yapmış, içinde namaz kılıyordu. Sabaha eriştiğimizde bir de baktık ki, biz kıbleden başka bir yöne doğru namaz kılmışız. Dedik ki: "Yâ Rasûlallah! Gecemiz gerçekten soğuk bir geceydi, farkına varmadan biz bu gece namazlarımızı kıbleden başka bir yöne doğru kıldık." Allah Teâlâ bunun üzerine *"Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönelirseniz yönelin, Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1121]

2. Taberî'nin Muhammed b. Beşşâr, Muâz b. Hişâm, onun babası tarîki ile Katâde'den rivayetine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: Kardeşiniz Necâşî öldü, onun için cenâze namazı kılın! Sahabîler dediler ki: Müslüman olmayan bir adam için namaz mı kılacağız? Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Allah Teâlâ *"Ehl-i kitaptan öyleleri vardır ki, Allah'a, size indirilene, hem de kendilerine indirilene tam bir samimiyetle ve Allah'a boyun eğerek îmân ederler."*[1122] Katâde devamla: Sahabîler bu sefer dediler ki: Ama o, kıbleye yönelerek namaz kılmıyordu! Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönelirseniz yönelin, Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1123]

3. Taberî'nin Müsennâ, Ebû Sâlih, Muâviye b. Sâlih, Ali b. Ebî Talha tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayet ettiğine göre o şöyle söylemiştir: Allah Teâlâ'nın Kur'ân'dan neshettiği ilk şey kıble meselesi idi. Şöyle ki; Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde oranın halkı ekseriyetle Yahudilerden oluşuyordu. Allah Teâlâ, peygamberine

[1121] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 211.
[1122] Âl-i İmrân, 3/199.
[1123] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 455.

namaz kılarken Beytü'l-Makdis'e yönelmesini emretmişti. Bu, Yahudilerin hoşuna gitti, buna sevindiler. Hz. Peygamber on küsür ay boyunca Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldı. Fakat Rasûlullâh (s.a.v.) Hz. İbrâhim'in kıblesine yönelmeyi arzu ediyordu. Bunun için duâ ve niyâzda bulunuyor, göğe bakıyordu. Allah Teâlâ bu sebeple *"(Ey Muhammed!) biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. Artık seni hoşnut olduğun kıbleye döndürüyoruz. Haydi yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir!"*[1124] âyetini indirdi. Yahudiler bu durumdan tedirgin oldular ve dediler ki: *"Onları bulundukları kıbleden döndüren sebep nedir?"*[1125] Allah Teâlâ bunun üzerine *"Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönelirseniz yönelin, Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1126]

4. Taberî'nin Kâsım, Hüseyn, Haccâc ve İbn Cüreyc tarîki ile Mücâhid'den naklettiğine göre; *"Rabbiniz şöyle dedi: Bana duâ edin, duânıza icâbet edeyim!"*[1127] âyeti nâzil olunca sahabîler: "Nereye yönelerek duâ edelim ki?" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Doğu da batı da Allah'ındır."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1128]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci sırada zikrettiğimiz Âmir b. Rabî'a hadisinden anlaşıldığına göre bu âyet kıble olduğu düşüncesiyle kılınan namazın, kıbleden farklı bir tarafa yönelinerek kılınmış olsa bile geçerli olduğunu bildirmek için nâzil olmuştur. Vâhidî,[1129] Taberî[1130] ve Tirmizî, Eş'as tarîki ile aynı hadiseyi Âmir b. Rabî'a'dan naklederler. Tirmizî bunun ğarîb hadis olduğunu belirtir. Zira bu hadisi Eş'as'tan başkasından duymadığını, Eş'as'ın da hadis konusunda zayıf olduğunu belirtir.[1131] İbn Kesîr, Eş'as'ın şeyhi Âsım'ın da zayıf bir râvî olduğunu belirtirken, onun münkeru'l-hadis olup ayrıca kendisiyle delil getirilemeyecek derecede zayıf ve metrûk olduğunu bildirir.[1132] İbn Hibbân ise Âsım'ı hıfzı zayıf, vehmi çok, hatası fâhiş olarak niteleyerek hatasının çokluğu sebebiyle metrûk olduğunu belirtir.[1133]

İbn Kesîr ilk olarak Abdullâh b. Hasan'dan, sonra Câbir'den ve daha sonra da İbn Abbâs'tan sahabenin karanlık, bulutlu, sisli ve soğuk bir gecede (her bir rivayette

[1124] Bakara, 2/144.
[1125] Bakara, 2/142.
[1126] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 450.
[1127] Mü'min, 40/60.
[1128] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 457.
[1129] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 39-40.
[1130] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 454.
[1131] Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, "Tefsîr", 2 (IV/61-62).
[1132] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 32; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 194-195.
[1133] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 108-109.

farklı nitelikler belirtilmektedir) kıblenin neresi olduğunu bilemediklerinden dolayı farklı yönlere doğru namaz kıldıklarını, sabah olduğunda akşam kıldıkları yönün kıble olmadığını fark ettiklerini ve Hz. Peygamber'e durumu arz ettiklerinde Allah Teâlâ'nın bu âyeti indirdiğine dair (فأنزل الله) birkaç rivayet nakleder. Bu hadislerden anlaşılan, âyet, kıblenin neresi olduğunu tam olarak kestiremeyen kimselerin farklı yönlere doğru namaz kılmaları hakkında nâzil olmuştur. İbn Kesîr, bu hadislerin her birinin isnadlarında zâfiyetler bulunduğunu ancak bunların farklı senedlerle nakledilmeleri sebebiyle birbirini destekler mahiyette olduğunu belirtir. Bu hadislerden yola çıkarak, farkına varmadan, hataen farklı yönlere doğru kılınan namazın iâde edilmesinin gerekli olmadığı sonucunu çıkarır.[1134]

Mukâtil bu âyeti, Mü'minlerden bir kısmının yolculukta iken sisli bir havada namaz vaktinin girdiğini ve henüz kıble Kâbe'ye çevrilmeden önce onlardan bir kısmının doğuya, bir kısmının da batıya yönelerek namazlarını kılmaları üzerine nâzil olduğunu belirtir.[1135] Müfessirler bu âyetin, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yolculukta nâfile namaz kılarken; şiddetli korku ve savaş durumunda ise farz namazları kılarken yüzünü doğuya veya batıya yöneltebileceğine dair verilmiş olan bir izni bildirdiğini söylerler.[1136]

Anlaşıldığı kadarıyla bu hadislerden bir kısmı Hz. Peygamber'in iştirak ettiği seferlerde, bâzıları da kendisi Medine'de bulunurken gönderdiği seriyyelerin yaşadığı vak'alardan bahsetmektedir. Bizim ilk sırada zikrettiğimiz hadis de bu kategoride değerlendirilebilecek niteliktedir. Farklı zaman dilimlerinde gerçekleştiği anlaşılan bu haberlerin -her ne kadar rivayetlerin sonunda "فأنزل الله تعالى/Allah Teâlâ peşinden bu âyeti indirdi" sözü kullanılmış olsa da- yaşanan hadisenin âyetin hemen öncesinde gerçekleşen olayı değil de anlam dünyâsı dahilinde gerçekleşen bir vak'ayı haber verir mahiyette olduğunu hissettirmektedir. Zira âyetin, her bir olayın ardından indiğini düşünmek pek tutarlı değildir.

Kaynaklarımızda bu minvâlde İbn Ömer'den nakledilen bir hadis daha mevcuttur. İbn Ömer der ki: Rasûlullâh (s.a.v.) Mekke'den gelirken bineğinin üzerinde hangi yöne yönelmişse o tarafa doğru nâfile namaz kılıyordu. Sonra İbn Ömer *"Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönelirseniz yönelin, Allah'ın zâtı oradadır"* âyetini

[1134] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 32-33.
[1135] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 133.
[1136] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 452; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 230; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 117.

okudu. Bu âyetin bu konu hakkında indiğini söyledi (فى هذا نزلت هذه الأية).[1137] Bu hadis ve benzerleri, sahabenin âyeti yorumlamadaki yaklaşım tarzlarını ortaya koyarken, bizim bu hadis grubunu tefsir mahiyetinde değerlendirmemizin isâbetli olduğunu da teyid etmektedir.

İkinci sırada zikrettiğimiz hadiste bu âyetin, Necâşî'nin ölümü üzerine nâzil olduğu belirtilmiştir. Çünkü ashâb, onun farklı kıbleye yönelerek ibadet etmesi sebebiyle cenâze namazını kılmada tereddüt göstermişler ve Allah Teâlâ, onun ister doğuya ister batıya yönelmiş olsun maksadının Allah'ın rızâsını kazanmak olduğunu belirtmiştir. Bu durum onun rızâ-i ilâhîye eriştiğinin de bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.[1138] İbn Kesîr bu hadisin ğarîb olduğunu, hadisin siyâkının da onun zâfiyetine ve münkerliğine delâlet ettiğini belirtir. Çünkü Necâşî, Kâbe'ye yönelme emri gelmesinden önce Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmıştı.[1139] Bu rivayet, Bakara Sûresi'nin genel nüzûl tarihi ile de uyuşmamaktadır. Necâşî hicrî 9. yılın Receb ayında (Ekim 630) vefat etmiş,[1140] bu âyetler ise siyâk sibâktaki âyetlerle birlikte düşünüldüğünde muhtemelen hicretin ilk iki yılı içerisinde nâzil olmuştur. Dolayısıyla Necâşî'nin vefatı ile bu âyetin nüzûlü tarih olarak örtüşmemektedir.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz hadisten anlaşıldığına göre; Yahudiler ibadet ederken yüzlerini Beytü'l-Makdis'e doğru çeviriyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbı Medîne'ye hicret ettikten sonra yaklaşık olarak 16 veya 17 ay boyunca Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmışlardı.[1141] Sonra kıble Kâbe istikâmetine çevrilince Yahudiler bu durumu yadırgadılar. Zira Müslümanların, kendi kıblelerine yönelik olarak namaz kılmaları hoşlarına gidiyordu. Bu durumu, kendi dinlerinin Müslümanlarca da sağlam olduğunun kabulüne delîl olarak ileri sürüyorlardı. Allah Teâlâ bu âyeti ile bütün doğuların da batıların da kendisine âit olduğunu, dilediği zaman, dilediği tarafa doğru onları yönlendirme irâdesine sâhip olduğunu ve kullar nereye yönelirse yönelsin, maksat Allah'ın rızâsını aramaksa, bunun kendisi tarafından kabûlünün işâreti olduğunu îlân etmiş oluyordu.[1142]

İkrime bu âyetin, kıblenin Kâbe'ye çevrilmesi zamanında indiğini belirtir. Bu âyet "Ey Mü'minler! Doğu da batı da Allah'ındır. Sefer halinde de mûkim iken de her

---

[1137] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 152; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 20, 41.
[1138] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 455.
[1139] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 33.
[1140] Levent Öztürk, "Necâşî Ashame", *DİA*, XXXII, 477.
[1141] Bkz. Buhârî, "Îmân", 40; Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, "Salât", 129 (I, 481-482); Nesâî, "Salât", 22.
[1142] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 449-450.

ne tarafa yönelirseniz Allah'ın rızâsı oradadır. O halde Kâbe tarafına yönelin!" anlamındadır." der.[1143] Dolayısı ile İkrime âyeti "şimdiye kadar Kâbe'den başka tarafa yöneliyorsanız da Allah bu yönelişinizi de kabul ediyordu, bundan sonra Kâbe istikâmetine yönelerek namaz kılın!" şeklinde anlamaktadır.

Elmalılı âyeti nesh ve kıblenin tahvîli âyetleriyle bağlantılı şekilde değerlendirerek "Allah Teâlâ, daha önce emrettiği bir kıbleyi, ona benzer ve hatta ondan daha hayırlı kıbleye değiştirebilir", demektedir. Âyette ibadetler ve bilhassa namaz için büyük bir genişlik öngörülmüş ve kıblenin değiştirilmesine de güzel bir başlangıç ve teşvikte bulunulmuştur. Önceki ümmetler mâbed ve mescidlerinden başka yerde namaz kılamazlarken, bu ümmete yeryüzünün her tarafı mescid ve namazgâh kılınmıştır. Yahudilere de Beytü'l-Makdis'ten daha eski olan Kâbe'ye yönelmeleri için hissiyatlarını okşayacak şekilde güzel bir öğüt verilmiştir.[1144] İzzet Derveze, aynı kanaatle, bu âyetin, kıblenin değiştirilmesini yadırgayan, bu durumdan rahatsız olan Yahudilere bir cevap olmasının güçlü bir ihtimal olduğu tercihinde bulunur. Elmalılı gibi Derveze de 115. âyetin, 116. âyetin kapsadığı cevaba ilişkin eleştiri ve uyarı nitelikli bir ön hazırlık konumunda olduğunu belirterek aynı zamanda 106. âyette zikredilen nesh konusu ile de yakından bağlantılı olduğunu belirtir.[1145]

Taberî ise Allah Teâlâ bu âyeti Hz. Peygamber ve inananlara kıblenin Mescid-i Harâm'a çevrilmesini emretmeden önce indirmişti, der. Bu âyetle birlikte peygamberine ve ashâbına, namaz kılarken diledikleri gibi doğuya veya batı tarafına yönelebileceklerini bildiriyordu. Çünkü Allah Teâlâ'nın olmadığı bir mekân zaten mevcut değildi. Daha sonra Mescid-i Harâm'a yönelmeyi farz kılmasıyla birlikte bu uygulamayı da neshetti.[1146] Görüldüğü üzere Taberî'nin anlayışı İkrime'den ayrılmaktadır. O bu sözüyle bu âyetin, kıblenin tahvîli ile ilgili 144. âyetten daha önce indiği kanaatindedir. Dolayısı ile bu âyet, bu şekilde düşünüldüğünde namazın şartlarından sayılan kıbleye yönelme ameliyesini belli bir mekânla ilişkilendirmemiş ve istenilen cihete doğru namaza durulabileceği müsâadesini emretmiştir. İleriki aşamada da 144. âyetin nüzûlü ile birlikte bu âyet neshedilmiştir.

Bu hadisi İbn Ebî Hâtim Hasan b. Muhammed b. es-Sabâh, Haccâc b. Muhammed, İbn Cüreyc, Osmân b. Atâ ve Atâ tarîki ile yine İbn Abbâs'tan benzer ifadelerle nakleder. Bu hadisin benzerlerini Ebu'l-Âliye, Hasanu'l-Basrî, Atâ el-

[1143] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* IV, 51.
[1144] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili,* I, 477.
[1145] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 227.
[1146] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 451.

Horâsânî, İkrime, Katâde, Süddî, Zeyd b. Eslem ve daha başkaları âyetin nüzûlüne esas olarak zikretmişlerdir.[1147] Vâhidî'nin eserinde ise rivayet senedsiz olarak geçmektedir.[1148]

Hâkim, hadisle ilgili olarak, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olarak sahih olduğunu ancak onların bu hadisi eserlerine almadıklarını söyler.[1149] Suyûtî de bu rivayetin isnadının ve hadisin mânâsının kuvvetli olduğunu, hadise itibâr edilebileceğini belirtmiştir.[1150] Ancak hadisin isnadında inkıtâ bulunmaktadır. Çünkü Ali b. Ebî Talha, İbn Abbâs'tan hadis işitmemiştir. Ebû Sâlih de zayıf bir râvîdir.[1151] Belki de zayıf olmakla birlikte rivayetin şâhidlerinin bulunması Suyûtî'yi bu kanaate sevk etmiş olabilir. Yine Taberî, Süddî'den benzer bir hadis nakletmişse de[1152] neticede bu da mürseldir. Kıblenin ilk olarak Kâbe'ye çevrilmesi konusunda Berâ b. Âzib, İbn Ömer, İbn Abbâs, Umâre b. Evs, Amr b. Avf el-Müzenî ve Enes b. Mâlik'in hadisleri de bulunmaktadır. Ebû Îsâ, bunların içerisinde Berâ hadisinin sahih ve hasen olduğunu belirtmiştir.[1153] Ancak Berâ hadisinde anlatılan hadise, Bakara Sûresi 144. âyetin nüzûlüne sebep olarak belirtilirken 115. âyetin nüzûlü ile ilgili bir bahis geçmez.[1154] Dolayısı ile bu rivayet, bu âyetin nüzûlü ile bağlantılı değildir.

Bu âyetin kıblenin Kâbe'ye tahvîli âyeti ile mensûh olduğu konusunda müfessirlerin ihtilâfı bulunmakla birlikte pek çok âlim nâsih olduğu yönünde görüş belirtmiştir.[1155] Bilhassa Taberî, "*Kitâbu'l-Beyân an Usûli'l-Ahkâm*" isimli kendi kitabına[1156] gönderme yaparak ne Kur'ân âyetlerinin ne de Rasûlullâh'ın (s.a.v.)hadislerinin bu âyeti neshetmediğini ısrarla ifade eder.[1157] Hadisin baş tarafında zikredilen "Kur'ân'dan ilk nesholunan emrin kıble meselesi" olduğuna dair görüş ise kıble uygulamasının mensûh olduğunu belirtmekle birlikte,[1158] Kur'ân'ın içerisinde

---

[1147] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 51; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 212.
[1148] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 41.
[1149] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 267.
[1150] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 21-22.
[1151] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210.
[1152] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 450.
[1153] Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, I, 482.
[1154] Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, "Salât", 129.
[1155] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 458; Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 127; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 329-330.
[1156] Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, Ahkâm usûlüne dâir İbn Cerîr'in bu kitabının matbû veya el yazımına rastlamadığını söylerken bu kitabın kayıp eserler arasında yer aldığını belirtir. (https://www.attyyar.com/?action=articles_inner&show_id=2376#!)
[1157] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 458.
[1158] Mescid-i Aksâ'ya yönelme uygulaması sünnetle tespit edilmişti. Sonrasında Kâbe'ye yönelme emri gelince bu sünnetin uygulaması âyetle neshedilmiş oldu (bkz., İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 135). Dolayısı ile burada âyetin sünneti neshi durumu söz konusudur.

namaz kılarken Beytü'l-Makdis'e doğru yönelinmesini emreden bir âyet bulunmaması sebebiyle Kur'ân'ın dahilinde bir âyetin neshedilmiş olduğu anlamını taşımamaktadır.

Dördüncü rivayeti Beğavî, Suyûtî ve İbn Kesîr de şâhidleriyle birlikte eserlerinde nakletmişlerdir.[1159] Bu rivayet Mücâhid ve Hasan el-Basrî'den nakledilmesi sebebiyle mürseldir. İbn Merdûye bunun bir benzerini Kelbî ve Ebû Sâlih tarîki ile İbn Abbâs'tan tahrîc etmiştir.[1160] Ancak bu rivayetin isnadında yer alan Kelbî ve Ebû Sâlih hakkında daha önce zâfiyetleri ile ilgili bilgi verilmişti.[1161]

Âyette zikredilen "Allah'ın rızâsı" şeklinde yorumladığımız "Vechullâh/Allah'ın vechi" ifadesine İbn Abbâs "Allah'ın kıblesi" şeklinde mânâ vermiştir. Bunu da Allah Teâlâ tahsîs etmek, şereflendirmek ve fazîletine işâret etmek için kıbleyi kendisine izâfe ederek yapmıştır.[1162] Râzî, verilen tüm anlamları kapsayacak şekilde "Allah'ın vechi" ifadesinden kasıt, sizi kendisine yönelttiği ve sizin için kıble olarak belirlediği yöndür. Kendisiyle rızâsına erişilmesi kastedilen ve buna niyet edilen, dönülüp Allah'a ibadet edilen kıble, Allah'ın rahmeti, nîmeti ve mükâfaatı mânâsını verir.[1163] Allah'ın makâmı, celâli, azameti mânâsını verenler de bulunmaktadır.[1164] Hz. Peygamber'den de doğu ile batı arasının bütünüyle kıble olduğu yönünde hadisler rivayet edilmiştir.[1165]

Sonuç olarak, âyetle bağlantılı olarak kaynaklarımızda zikredilen tüm rivayetlerin zâfiyetler taşıdığını, âyetin nüzûlüne esas teşkil edebilecek sahihlik kriterlerine sahip olmadıklarını söyleyebiliriz. Sahabenin, yaşadıkları münferid olayları âyetle ilişkilendirme tarzı da yaptıkları uygulamanın doğruluğunu âyetle teyid etme şeklinde tefsirî bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Konuya yaklaşımımız, muhakkik müfessirlerin de tercih ettikleri, âyeti bağlamı dahilinde, siyâk sibâk bütünlüğü içerisinde değerlendirme ve anlamlandırmanın daha doğru bir yaklaşım olacağı yönündedir. Zira öncesinde bahsi geçen konularla âyetin mânâsının bütünlük oluşturması, kesintisiz bir şekilde konu bütünlüğünün bozulmaması bu yaklaşım tarzımızı doğrular mahiyettedir.

Bu doğrultuda âyeti şöylece anlamlandırabiliriz: Öncelikle Allah'ın mescidlerinde O'nun isminin anılmasından, inananların Beytü'l-Makdis ve Mescid-i

---

[1159] Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 140; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 35; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 567.
[1160] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 22.
[1161] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210; II, 262-265; Fuad Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I, 180.
[1162] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 54; Tirmizî, "Tefsîr", 3; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 459; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 212; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 135.
[1163] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 23-24.
[1164] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 531.
[1165] Tirmizî, "Salât", 139; Nesâî, "Sıyâm", 43; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salât", 56, 60.

Harâm gibi kıblegâh mescidlerde ibadet etmelerine mânî olmak suretiyle, ayrıca binâlarına zarar vermek suretiyle tahrip edenlerden daha zâlim hiç kimse yoktur. Ancak kıblegâh mescidlerin tahrip edilmesi sizleri Allah'a samîmî olarak ibadet etmekten men edemez. Çünkü doğu da batı da Allah'ındır, Allah'ın arzı da lütfu da çok geniştir. Sizlerin O'na yönelmek için tahsis edilmiş özel mekânlara ihtiyâcınız yok! Zira yeryüzünün her tarafı sizler için mescid, ibadet edebileceğiniz mekânlar olarak belirlenmiştir. Sizler, halisâne bir şekilde yalnızca O'na ibadet etmek maksadıyla hangi yöne yönelirseniz yönelin, Allah sizlerin bu yönelişinizden hoşnut olacaktır. Allah'ın dînine ve inananlara karşı duranların hiçbir uygulaması sizlerin O'nu zikretmesine, O'na yönelmesine aslâ mânî olamaz.[1166]

3.20.4. 116-118. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

116. Allah çocuk edindi, dediler. Hâşâ, O bundan münezzehtir. Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur. Hepsi O'na boyun eğmiştir. 117. O, gökleri ve yeri örneksiz yaratandır. Bir işe hükmetti mi ona sadece "ol!" der, o da hemen oluverir. 118. Bilmeyenler, "Allah bizimle konuşsa ya da bize bir mucize gelse ya!" derler. Bunlardan öncekiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti. Onların kalpleri (anlayışları) birbirine benziyor. Biz âyetleri, kesin olarak inanacak bir toplum için açıkladık.

118. Âyetle ilgili olarak İbn Hişâm'ın nakline göre İbn İshâk, Hz. Peygamber'in huzûrunda Necrân Hıristiyanlarının Yahudilerle tartışmaları bahsinde şunu anlatır: Râfi' b. Hureymele, Rasûlullâh'a (s.a.v.) : "Ey Muhammed! Söylediğin gibi gerçekten Allah'ın peygamberi isen, Allah'a söyle de bizimle konuşsun, O'nun sözünü işitelim" dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Bilmeyenler, Allah bizimle konuşsa ya da bize bir mucize gelse ya! derler."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1167]

Rivayetin Değerlendirilmesi

116. âyetle alâkalı olarak nüzûl sebebi zikredilmemiştir. Ancak müfessirler, Necrân Hıristiyanları, Yahudiler ve müşrik Araplar hakkında nâzil olduğu yönünde görüş belirtilmiştir. Necran'dan gelen hey'ettekiler "Hz. Îsâ, Allah'ın oğludur",[1168] Yahudiler "Üzeyr, Allah'ın oğludur", müşrik Araplar da "Melekler, Allah'ın kızlarıdır"

[1166] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 460; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 93; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 329; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîd*, I, 530.
[1167] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 191.
[1168] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 133; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 461.

demişlerdi.[1169] Allah Teâlâ da onları yalanlamış, "Onların bu söylediklerinden Allah yücedir." buyurarak kendisini yüceltmiştir.

118. âyetle ilgili rivayeti Taberî, Ebû Küreyb, Yûnus b. Bükeyr, İbn Humeyd, Seleme b. Fadl, Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, Saîd b. Cübeyr veya İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan nakleder.[1170] İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Yahyâ, Ebû Ğassân, Seleme, İbn İshâk tarîki ile yine İbn Abbâs'tan nakleder.[1171] Rivayetlerin hepsi de İbn İshâk ve hocası Muhammed b. Ebî Muhammed'de birleşmektedir. Bu âyetlerin Necran hey'eti ile ilişkilendirilmeleri konusu üzerinde de önceki âyetlerde kanaatimizi belirtmiştik.

Taberî, *"Allah çocuk edindi."* diyenlerin, mescidleri tahrîp eden kimseler olduğunu, zira bu ifadenin 114. âyetteki *"Allâh'ın mescidlerinden men edenler"*e atfedilmiş olduğunu söyler.[1172] 117. Âyette zikredilen *"Bir işe hükmetti mi ona sadece "ol!" der, o da hemen oluverir"* sözüyle ilgili olarak Semerkandî, bu âyetin Necrân hey'etindekilerin Hz. Peygamber'e "Sen hiç babasız bir yaratık gördün mü?" demeleri üzerine indiğini söyler. Nitekim Hz. Âdem hem babasız hem de annesiz olarak, Hz. Îsâ ise babasız olarak yaratılmıştır.[1173]

"Bilmeyenler" sözünün kimleri kapsadığı hakkında Ebu'l-Âliye, Katâde, Rabî' b. Enes ve Süddî'den kâfir Araplar; Mücâhid'den de Hıristiyanlar olduğuna dair görüş belirtenler olmuştur.[1174] Taberî, *"Bilmeyenler dediler ki:"* sözüyle kastedilen kimselerin, diğer şahıslar değil de Hıristiyanlar olmasının daha isâbetli olduğu yönünde kanaat belirtir. Zira âyetin öncesinde Hıristiyanların bahis konusu edilmesi, Allah'a çocuk isnad ederek iftirâda bulunduklarının söylenmesi buna işâret etmektedir. Onlar bu sözü söylemekle Allah katında müşrik durumundadırlar. Sonrasında da "Allah bizimle, rasûl ve nebîleri ile konuştuğu gibi konuşsa ya!" demişlerdir. Diğer görüşlerin doğruluğunu ispat edecek herhangi bir işâret ise âyetlerin zâhirinde geçmemektedir.[1175]

Âyetin devâmındaki *"Bunlardan öncekiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti."* sözüyle kastedilenlerin de yine önceki devirlerde yaşayan Yahudiler,

---

[1169] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 57; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 42; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 178; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 231.
[1170] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 474.
[1171] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 215.
[1172] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 461.
[1173] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 152.
[1174] Bkz., Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 215; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 474-475; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 152; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 180.
[1175] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 475.

Hıristiyanlar veya her ikisi de olduğu yönünde görüş belirtenler olduğu gibi[1176] geçmiş kâfir toplumlar olduğunu söyleyenler de olmuştur.[1177]

Taberî burada *"Bilmeyenler dedi ki"* sözüyle Hıristiyanların, *"önceden böyle söyleyenler"*in ise Yahudiler olduğu yönünde tercihini belirtir. Çünkü Yahudiler Hz. Mûsâ'dan, Rabb'lerini açıkça kendilerine göstermesini istemiş, Rabb'lerinin kelâmını duymak istediklerini söylemişlerdi. Tıpkı onlar gibi Hıristiyanlar da Rabb'lerinden aynı şeyleri talep etmişlerdi. İşte Allah Teâlâ bu âyetlerle Hıristiyanların, Yahudilerin beklediği temennilerde bulunduklarından bahsetmekte ve şaşkınlık ve Allah'a karşı nankörlükte, O'na karşı iftirâlarında kalplerinin benzeştiğini, Allah'ın peygamberlerine bu istekleriyle baskı kurmaya çalıştıklarını haber vermektedir.[1178] *"Kesin inanan bir toplum için…"* ifadesini Mukâtil, Tevrât ehlinin inananları olarak açıklar.[1179]

Sonuç olarak; âyetlerin mânâsından zaten Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında nâzil oldukları anlaşılmaktadır. Âyetlerde söylendiği bildirilen düşüncelerin siyâk ve sibâkta belirtilen bilgilerden yola çıkarak Hz. Peygamber'i Medine'de ziyarete gelen Hıristiyan ve Yahudi gruplarla yapılan tartışmalar sırasında yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

3.20.5. 119. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

119. Biz seni hak ile, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin.

Bu âyetle ilgili olarak iki nüzûl sebebi belirtilmiştir.

1. Taberî'nin Ebû Küreyb, Vekî', Mûsâ b. Ubeyde tarîki ile Muhammed b. Ka'b'dan naklettiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) "Keşke ana babamın durumunu bilmiş olsaydım!" dedi. Bunun üzerine *"Sen cehennemlikler hakkında soru sorma!"* âyeti nâzil oldu (فنزلت).[1180]

2. İbnu'l-Cevzî'nin Mukâtil'den nakline göre Hz. Peygamber (s.a.v.) "Şayet Allah Teâlâ, Yahudilere başlarına gelecek musîbetlerini göndermiş olsaydı îmân ederlerdi" dedi. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu (فنزلت).[1181]

[1176] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 477; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 216; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 180.
[1177] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 64; Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 128; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 142; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 94; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 137.
[1178] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 478.
[1179] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 134.
[1180] Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, II, 481.
[1181] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 137.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayeti İbn Ebî Hâtim Muhammed b. Abdillâh b. Yezîd el-Mukrî, Süfyân, Mûsâ b. Ubeyde ve Muhammed b. Ka′b el-Kurazî tarîki ile nakletmiş,[1182] Suyûtî de şâhidlerini zikrederek bunların mürsel ve mu'dal olduklarını zikretmek suretiyle za'fiyetlerini belirtmiştir. Muhammed b. Ka′b el-Kurazî tâbiînden bir âlim olduğu için hadis mürseldir. Ayrıca sened bakımından da oldukça zayıf bir hadistir.[1183] Mûsâ b. Ubeyde hakkında münekkid alimler zayıf olduğu, münker hadisler naklettiği, hadislerinin yazılmasının doğru olmadığı şeklinde tenkidlerde bulunmuşlardır.[1184] İbn Kesîr de bu hadisin kütüb-i sitte ve diğer sahih hadis kitaplarında yer almadığını, isnadının da zayıf olduğunu belirtir.[1185] Görüldüğü üzere ulemânın tamamı bu hadis hakkında oldukça zayıf olduğunu belirtmiş, hatta râvîleri arasında rivayetlerinin yazılmasını sahih kabul etmedikleri şahısların bulunduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla bu derece problemli bir hadisin, bir âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında değerlendirilmesi doğru değildir.

"Sen cehennemliklerden sorumlu tutulacak değilsin!" sözünü müfessirler, nefy veya nehy olarak değerlendirilmesine göre farklı anlamlar vermişlerdir. Nefy (لا تُسْأَلُ) anlamı verildiğinde "sorumlu tutulacak değilsin!" anlamına gelirken, nehy (لا تَسأَلْ) anlamı verildiğinde "sen cehennemlikler hakkında bir şey sorma/onlar için bir şey isteme!" anlamına gelmektedir.[1186]

Nâfi ve Ya'kûb'tan nakledilen[1187] nehy mânâsına göre Râzî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) anne babasının kâfir olduklarını, kâfirlerin de azap göreceklerini bildiği halde nasıl olur da "Keşke onların durumunu bilmiş olsaydım!" diyebilir ki?"[1188] diyerek bu hadisin âyetle ilişkilendirilmesine karşı çıkar. Ka′bu'l-Ahbâr'a bu hadis hakkında sorulduğunda o bu konuda kendi diliyle "Gözlerim kör, kulaklarım sağır ve kalbim de kılıflıdır." demiştir.[1189]

Hz. Peygamberin ana babasının durumu hakkında kaynaklarımızda farklı rivayetler bulunmakla birlikte[1190] genel kanı, fetret ehlinden olmaları hasebiyle Ehl-i

---

[1182] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 217.
[1183] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 575.
[1184] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 241-243; Zehebî, *el-Mîzân*, IV, 213.
[1185] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 42.
[1186] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 482; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 154; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I, 143.
[1187] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 337; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 538.
[1188] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 33.
[1189] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 43.
[1190] Geniş bilgi için bkz., Müslim, "Îmân" 347; "Cenâiz", 106; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 77; "Sünnet", 18; Nesâî, "Cenâiz", 101; İbn Mâce, "Cenâiz", 48; Ahmed b. Hanbel, II, 44; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, I, 117;

necât olduğu yönündedir. Ancak bizim çalışmamızı direkt olarak ilgilendirmediği için konunun tartışma boyutuyla ilgilenmiyoruz.[1191]

Ebû Hayyân âyetin zikredilen hadisle ilişkilendirilmesine itiraz ederek kelâmın siyâkında geçen konuların, âyetin Yahudiler, Hıristiyanlar ve müşrik Araplarla ilişkilendirilmesini gerekli kıldığını, bunların Rasûlullâh'ın (s.a.v.)nübüvvetini inatlarından dolayı inkâr ettiklerini ve küfürlerinde ısrarcı olduklarını belirtir. Üstelik peşinden gelen *"Yahudiler ve Hıristiyanlar senden aslâ râzı olmazlar!"* âyetinin de buna işâret ettiğini zikreder.[1192]

Taberî, âyette zikredilen (لا تسأل) ifadesini nehy değil de nefy olarak değerlendirmenin ve âyete "sorumlu tutulacak değilsin" anlamını vermenin daha uygun olacağını söyleyerek çok keskin bir dille Muhammed b. Ka'b hadisinin rivayet ve mânâ olarak sahih olmadığını belirtir. Bu âyetin Übey b. Ka'b kıraatinde (وَمَا تُسْأَلُ/sorgulanmazsın), İbn Mes'ûd kıraatinde de (وَلَنْ تُسْـأَلَ/aslâ sorgulanmayacaksın) şeklinde zikredilmiş olması, bu ifadenin nefy şeklinde değerlendirilmesinin doğruluğunu ispat etmektedir.[1193] Ayrıca babası vefat ettiğinde Rasûlullâh (s.a.v.), annesinin karnında idi. Doğumundan bir veya iki ay önce babası vefat etmişti. Annesi de henüz kendisi beş yaşlarında iken, dayılarını ziyâret için Medine'den ayrıldıktan sonra vefat etmişti. Tüm bunların hepsi şüphesiz ki Hz. Peygamberin haberinin olmadığı hususlardı. Bu sebeple niçin onların ahvâlinden sorumlu olsun ki?[1194]

Gramer olarak bu âyette cemî kalıbının kullanılmış olması (اصحاب الجحيم) ve hadiste de anne-babasının tesniye olması cihetiyle (أبوای) âyetin nüzûlünün hadiste zikredilen söze cevap olarak gerçekleştiğini düşünmek yanlış olur. Yukarıda müfessirlerin ortaya koyduğu itirazlar da göz önüne alınmak suretiyle âyeti, bağlı bulunduğu konum içerisinde anlamlandırmak daha doğru olur kanaatindeyiz.

İkinci sırada zikrettiğimiz rivayeti İbnu'l-Cevzî, Mukâtil'den naklettiğini söylemektedir. Aynı rivayeti yine Mukâtil'den Kurtubî de nakletmiştir.[1195] Ancak tahkîkini Abdullâh Mahmûd Şehhâte'nin yaptığı, Mukâtil'in 2002 Beyrut baskılı elimizdeki nüshasında böyle bir rivayete rastlayamadık.[1196] Hadis kaynaklarında da

---

[1191] Ayrıntılı bilgi için bkz., Metin Yurdagür, "Fetret", *DİA*, XII, 475-476; Esra Koç, "Hz. Peygamber'in Anne ve Babasının Dînî Konumu", *Sakarya Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, c. XIV, sayı: 25, s. 285-289.
[1192] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 538.
[1193] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 482.
[1194] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 335-336.
[1195] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 343.
[1196] Bkz., Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1, 134-135.

böyle bir hadis mevcut değildir. İbnu'l-Cevzî'den önceki müfessirlerin, eserlerinde bu rivayete yer vermemesi de oldukça dikkât çekicidir.

Âyete bulunduğu bağlam içerisinde bir anlam verirsek şöyle söyleyebiliriz: Allah Teâlâ burada önce Yahudi ve Hıristiyanların kıssalarını zikretti. Onların dalâlete düştüklerini belirterek Allah'a karşı nankörlük yaptıklarına, peygamberlere karşı cür'etkâr davranışlara girdiklerine değindi. Sonrasında da peygamberine (s.a.v.), "Ey Muhammed! Biz seni, burada sana haber verdiğimiz ve bahsini etmediğimiz kimselerden sana îmân eden ve sana tâbî olanlar için bir müjdeci, seni inkâr eden ve muhâlefet eden kimseler için de bir uyarıcı olarak gönderdik. O halde benim elçiliğimi teblîğ et. Senin bu elçilik vazîfeni yerine getirmenden sonra sana karşı nankörlük yapan, küfre düşen kimselerin davranışlarından artık sen sorumlu tutulacak değilsin!"[1197] Zâten sen bunların durumlarının iğrençliği ve hallerinin perişanlığı sebebiyle küfür ve günah üzere ölen kimseler hakkında bağışlanmalarına dair bir istek ve talepte bulunmazsın. Zira bu, iğrenç bir iş ve çirkin bir konuşma olur. Konuşan kişi diliyle bunları telâffuz etmekten kaçınır, işiten kimse de böyle sözleri duymak istemez.[1198] Suç işleyen kişi, suçunun cezâsını çekmelidir. Küfür ve şirk suçları gibi affedilmez suçlar işleyen kimseler için sen tebliğini yaptıktan sonra onların kendi tercihleriyle yapıp ettiklerinden dolayı sorumlu tutulacak değilsin.

3.20.6. 120-123. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

120. Sen, dinlerine uymadıkça ne Yahudiler ve ne de Hıristiyanlar aslâ senden râzı olmazlar. De ki: "Allah'ın yolu asıl doğru yoldur." Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, bilmiş ol ki, Allah'tan sana ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır. 121. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu gereği gibi okurlar. İşte bunlar ona inanırlar. Onu inkâr edenlere gelince, işte onlar ziyâna uğrayanların ta kendileridir. 122. Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi bir zamanlar cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın. 123. Kimsenin kimse nâmına bir şey ödemeyeceği, hiç kimseden fidye alınmayacağı, kimseye şefaatin fayda sağlamayacağı ve yardım da göremeyeceği günden sakının.

Bu âyetlerle alâkalı olarak iki nüzûl sebebi zikredilmiştir.

1. Sa'lebî'nin İbn Abbâs'tan naklettiğine göre bu âyet kıble hakkındadır. Şöyle ki, Medine Yahudileri ve Necrân Hıristiyanları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendi

[1197] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 482.
[1198] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 263.

kıblelerine yönelerek namaz kılmalarını arzu ediyorlardı. Allah Teâlâ kıbleyi Kâbe istikâmetine çevirince, bu durum onlara zor geldi ve onun kendi dinlerine muvâfakat etmesinden ümitlerini kestiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sen, dinlerine uymadıkça ne Yahudiler ve ne de Hıristiyanlar aslâ senden râzı olmazlar"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1199]

2. Yine Yahudiler ve Hıristiyanlar Hz. Peygamber'den kendileriyle hoş geçinmesini ve barışçı davranmasını istiyorlar, bunu son derece arzu ediyorlardı. Şayet kendileriyle hoş geçinir ve kendilerine mühlet tanırsa ona tâbî olacaklar ve ona muvâfakat edeceklerini söylüyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1200]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayeti Sa'lebî İbn Abbâs'tan nakletmiş, Vâhidî ve Suyûtî de bu rivayeti Sa'lebî'den alıntılayarak eserlerinde zikretmişlerdir.[1201] Bu rivayeti Sa'lebî'den (ö. 427/1035) önce zikreden müfessirin bulunmaması ise oldukça dikkât çekicidir.

İkinci rivayete tefsir külliyâtı içerisinde Sa'lebî'den sonra bâzı müfessirler tarafından yer verildiğine tanıklık ediyoruz. Beğavî herhangi bir isnad zinciri ve kaynak belirtmeksizin âyetin nüzûlüne sebep olarak eserinde bu rivayete yer verir. İlk rivayeti de aynı şekilde isnadsız olarak İbn Abbâs'tan nakleder.[1202] Yahudi ve Hıristiyanların, ateşkes ve barış yapması halinde kendisine tâbî olacaklarını söyleyerek Hz. Peygamberi ve Müslümanları aldatmaya çalıştıklarını, bu âyetle Allah Teâlâ'nın onların bu oyununu peygamberine bildirerek ateşkesin ve mühlet vermenin bir fayda sağlamayacağını, onların art niyetlerinden peygamberini haberdâr ettiğini belirtirler. Ayrıca Allah Teâlâ'nın bu âyetin yönlendirmesiyle onlarla cihada devâm etmesini emrettiğini açıklarlar.[1203]

Her iki rivayetten ön plâna çıkan olgu, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretle birlikte namazlarda kıble olarak Mescid-i Aksâ'ya yönelmesi ve bu yönüyle Yahudi ve bir kısım Hıristiyanlara muvâfakat etmesidir. Ayrıca onlar kendi dînî yaşantılarına müdahale edilmemesini, Müslümanlarla ilişkilerinde kendileriyle iyi geçinilmesini arzuluyor, hayatlarının baskı ve dayatmalarla çekilmez hale gelmesini istemiyorlardı.

[1199] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 68; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 43; *el-Vecîz*, I, 129; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 23; *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 576.

[1200] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 68; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 143.

[1201] Bkz., Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 43; *el-Vecîz*, I, 129; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 23; *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 576.

[1202] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 143.

[1203] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 336; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 347; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 538; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 482-483.

Hz. Peygamber'in namaz kılarken kendi kıblelerine yönelmesini de kendi dinlerinin tasdiki olarak algılıyor ve bu durumdan gayet memnun oluyorlardı.

Buraya kadarki âyet grubunda görüldüğü gibi bu âyetleri de müfessirler ekseriyetle Necran hey'eti ile ilişkilendirmişler ve bu doğrultuda âyetleri anlamlandırmışlardır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Necran hey'eti haricinde de pek çok Hıristiyan ve Yahudi, gruplar halinde Hz. Peygamber ile risâlet ve yeni gönderilen din konusunda tartışmalara girişmiş, bunlardan bir kısmı İslam'la şereflenirken pek çoğu da eski dinlerinde kalmayı tercih etmişlerdir. Tarihte kayıtlı Necran hey'etinin Medine devrinin ileri tarihlerinde şehre geldikleri bilinmektedir. Dolayısı ile bu âyetlerin nüzûlü daha önceki tarihlerde olmalıdır. Bu nedenle ikinci rivayette de değinildiği gibi âyetlerin nüzûlüne sebep teşkil eden şahısların Medine'nin ilk iki yılında Hz. Peygamber ile zaman zaman karşılaşıp onunla çeşitli tartışmalara giren Medine dahilindeki Hıristiyanlar ve civardaki Yahudiler olması daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Birçok müfessir bu rivayetlere yer vermeksizin âyeti bağlı bulunduğu âyet grubuyla birlikte te'vile yönelerek *"De ki: Allah'ın yolu asıl doğru yoldur."* ifadesindeki "hüdâ/Allah'ın yolu"nun İslam olduğunu, bunun ötesinde doğru bir yolun bulunmadığını belirtirler.[1204] Allah Teâlâ bu âyetle peygamberine, Yahudi ve Hıristiyanları Allah'ın hidâyetine dâvet etmesini ve bunu açıklamasını emretmektedir. Çünkü bu emir, cennete yalnızca kendilerinin gireceğini iddia eden Yahudi ve Hıristiyanların bu söylemlerini yalanlamakta, gerçek hidâyetin Allah'ın hidâyeti olduğunu ve bunun da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın rasûlü olduğunu kabul etmeyi, onu yalanlayanların ise cehennem ehli olduklarını kapsadığını açıklamaktadır.[1205]

Müfessirlerin bir kısmı tefsirlerinde Yahudilerle Medîne halkından olan Yahudilerin, Hıristiyanlarla da Necrân halkından olanların kastedildiğini belirtirler. Bunların her birinin Hz. Peygamberi kendi dinlerine girmeye dâvet ettiklerini, kendi dinlerinin istikâmet üzere olduğu iddiasında bulunduklarını söyleyerek bunun üzerine Allah Teâlâ'nın bu âyeti indirdiğini ifade ederler.[1206] Bir kısım müfessir de *"kendi dinlerine tâbî oluncaya kadar"* ifadesini 'kendi kıblelerine yönelerek namaz kılıncaya

[1204] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 94; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 138.
[1205] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 485.
[1206] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 135; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 154; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 143.

kadar' şeklinde anlamıştır.[1207] Sa'lebî ve Vâhidî, ikisini birleştirerek 'kendi dinlerine girip, kıblelerine uyuncaya kadar' şeklinde yorumunu yapmışlardır.[1208]

121. âyette zikredilen "Kendilerine kitap verilenler ve onu gereği gibi okuyanlar" ifadesi, Yahudi ve Hıristiyanların içerisinde yer alıp da ellerindeki kitâbı, Tevrât'ı veya Kur'ân'ı gereği gibi, indiği şekliyle tahrif etmeden, hakîkatlerine tâbî olmak üzere okuyan,[1209] lafız ve mânâ olarak okuyup anlayarak boyun eğen, son derece saygı gösteren,[1210] helâlini helâl, harâmını da haram sayan,[1211] Hz. Peygamber'in yoluna tâbî olan Abdullâh b. Selâm ve onun arkadaşları Şu'be b. Amr, Temâm b. Yehûzâ, Üseyd ve Esed b. Ka'b, İbn Yâmîn ve Abdullâh b. Sûriyâ gibi[1212] hidâyete karşı duyarlı kimseleri kapsamaktadır. Medine'de Ehl-i Kitaba mensup bazı kimselerin, kendilerine gönderilen kitabı hakkıyla okuduklarını, ondaki hakîkatleri, yâni Hz. Peygamberin vasıflarını gördüklerini,[1213] onun hidâyetine tâbî olarak inat etmeyip Hz. Peygamberin dâvetine icâbet ettikleri gerçeğini haber veriyor.[1214]

Câfer b. Ebî Tâlib ile birlikte Habeşistan'dan gemiyle dönen, sekizi Şam Râhiplerinden 40 kişiyi de bu âyetle ilişkilendiren müfessirler bulunsa da[1215] bu şahıslar, tarih olarak âyetin nüzûlünden sonraki dönemde, Hudeybiye Antlaşmasından sonraki devrede Medine'ye Müslüman olarak dönmüşlerdir. Âyet nâzil olduğu zaman onlar hâlâ Habeşistan'da bulunuyorlardı. Dolayısı ile bu ilişkilendirme pek tutarlı görülmemektedir.[1216]

Allah Teâlâ 121. âyette kitap ehlinden ellerinde bulunan kitabı ve Kur'ân'ı okuyarak hakka teslîm olan, Hz. Peygamberin risâletini kabul edenleri övdükten sonra 122 ve 123. âyetlerde Yahudilerin atalarına yapmış olduğu ikrâmı hatırlatarak, nankörlük yapmamalarını, zira âhirette kendilerini bu büyük vebâlden kurtaracak hiçbir güç ve unsurun bulunmadığını hatırlatıyor. Çünkü Allah Teâlâ İsrailoğulları'nı Firavun'un zulmünden kurtarmış, denizi yarıp karşıya geçirmiş, çölün ortasında kayalardan onlar için sular çağlatmış, çalışıp yorulmadan en leziz yemeklerle onları

[1207] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 154.
[1208] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 68; Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 129.
[1209] Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 129; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 139.
[1210] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 35; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 349.
[1211] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 494-495; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 218; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 182.
[1212] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 70.
[1213] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 135; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 35.
[1214] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 233.
[1215] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 155; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 69; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 337; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 485.
[1216] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 234.

doyurmuş, gökten sofralar indirmiş, soylarından birçok peygamber göndermiş, onlara Tevrât ve İncil'i indirerek yollarını her dâim aydınlatmış, böylelikle kendi çağlarındaki tüm insanlardan daha fazla onları taltîf etmiş, üstün tutmuştu. Bu âyetlerle de geçmişteki atalarına yapılan bu ikrâmlar hatırlatılarak Rasûlullâh (s.a.v.) döneminde bulunan Yahudiler, kalpleri Müslüman olma yönünde ısındırılarak İslam dînine girmeye teşvik edilmektedir.[1217]

Pek çok müfessir, rivayetlere esbâb-ı nüzûle işâret etmesi cihetiyle yer vermiş olsa da âyeti öncesi ve sonrasıyla irtibatlandırarak, kendi içinde te'vîle yönelmişlerdir. İkinci rivayet her ne kadar rivayet zinciri barındarmasa da anlam yönüyle âyetle oldukça uyum içerisindedir. Onlar, kendileriyle hoş geçinilmesi durumunda yeni dîne ve Hz. Peygamber'e tâbî olacaklarını söylemektedirler. Âyet de tam bu noktada onların bu düşüncelerinin gerçeği yansıtmadığı, tamamen kendi dinlerine uymadan aslâ Müslümanlardan râzı olmayacakları uyarısında bulunmaktadır. Âyetleri hem bu bilgiler ışığında hem de siyâk ve sibâk doğrultusunda anlamayı daha isâbetli bir yaklaşım olarak değerlendiriyoruz.

3.20.7. 124-129. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

124. Bir zamanlar Rabbi, İbrâhim'i bir takım kelimelerle sınamış, İbrâhim onların hepsini tam olarak yerine getirince Rabbi şöyle buyurmuştu: "Ben seni insanlara önder yapacağım." İbrâhim de "Soyumdan da (önderler) yap yâ Rabbî!" demişti. Bunun üzerine Rabbi "Benim ahdim, zalimleri kapsamaz" demişti. 125. O vakit biz beyti (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kılmıştık. Siz de İbrâhim'in makâmından bir namaz yeri edinin. İbrâhim ve İsmâil'e şöyle emretmiştik: Tavâf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi tertemiz tutun. 126. İbrâhim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emîn bir şehir yap, halkından Allah'a ve âhiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle. Allah buyurdu ki: Kim inkâr ederse onu az bir süre faydalandırır, sonra onu cehennem azâbına sürüklerim. Ne kötü varılacak yerdir orası! 127. Hani İbrâhim, İsmâil ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, "Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin" diyorlardı. 128. "Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl! Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster. Tevbemizi kabul et, çünkü sen tevbeleri çok kabul edensin, çok merhametli

[1217] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 135; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 496-497; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 233.

olansın." 129. "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."

125. âyetle alâkalı olarak Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in Enes b. Mâlik'ten rivayetine göre; Hz. Ömer şöyle söyledi:

"Üç konuda Rabbime muvâfakat ettim: Dedim ki: "Ey Allah'ın Rasûlü! Makâm-ı İbrâhîm'i namazgâh edinsek!" Bunun üzerine *"Makâm-ı İbrâhîm'i namaz yeri edinin"*[1218] âyeti nâzil oldu." Yine dedim ki: "Ey Allah'ın Rasûlü! İyi, kötü her türlü insan eşlerinizle görüşebiliyor. Onlara emretseniz de örtünseler!" Bunun üzerine hicâb âyeti[1219] nâzil oldu. Ve bir defâsında da Rasûlullâh'a (s.a.v.) karşı eşleri kıskançlık göstererek fikir birliği etmiş ve tavır yapmışlardı. Onlara dedim ki: "Ne biliyorsunuz, eğer o sizi boşayacak olursa, Rabbi sizlere karşılık ona, sizlerden daha hayırlı eşler verir!" Tam da bu doğrultuda âyet[1220] nâzil oldu.[1221]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Allah Teâlâ buraya kadar süregelen âyetlerde İsrailoğullarıyla ilgili geniş bilgiler vermektedir. Bu bölüm, genel anlamda sapkın bir topluluk olan İsrailoğulları'nın sapma yönlerine açıklık getirirken, Allah'ın emrine karşı lâkayt tutumları sebebiyle önlerinde bir peygamber bulunduğu halde hakkı tespit etmekte ve hakka yönelmekte zorlanan insan örneğini sunmaktadır. Bu örneklerle birlikte Hz. Peygamber dönemindeki Ehl-i Kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlara göndermelerde bulunularak, kendilerinin de bir peygamberin bulunduğu ve hakka yönlendirdiği bir devirde yaşadıkları gerçeği hatırlatılmakta, aynı hatalara kendilerinin düşmemesi için Yahudi ve Hıristiyanlar ikaz edilip, Hz. Peygamberin dâvetine kulak vermeleri ve ona tâbî olmaları uyarısında bulunulmaktadır.

Bundan sonraki Hz. İbrâhim kıssası ile başlayan bölümde ise hakka ve hakîkate boyun eğen insan örneği sunulmaktadır. Bu bölüm 124. âyetten başlamakta ve 141. âyetin sonuna kadar devam etmektedir. Aynı zamanda Hz. İbrâhim'in, Yahudilerin ve Araplar'ın ortak atası olması münasebetiyle Allah'ın emrine boyun eğiyor olması ve O'nun emri doğrultusunda hareket ediyor olması, Hz. İbrâhim'in yolundan giden ve

---

[1218] Bakara, 2/125.
[1219] Ahzâb, 33/53.
[1220] Tahrîm, 66/5.
[1221] Buhârî, "Salât", 32; "Tefsîr", 2/9; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 271; Dârimî, "Menâsik", 33.

aynı dâveti omuzlayan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hak yolda olduğunu ortaya koyan bir örneklik sunmaktadır. Bu münasebetle Yahudileri, onun çağrısı doğrultusunda hareket etmeye yönlendiren bir nitelik taşımaktadır. Dolayısı ile bu bölüm, daha önceki bölümlerle yakından ilişkili, onların devâmı mesâbesindedir. Hz. İbrâhim ile başlayan bu pasaj, Kâbe'nin inşâsı ve önemini de ortaya koyarak ilerideki âyetlerde bildirilecek olan kıblenin Kâbe'ye çevrilmesi için ön hazırlık görünümündedir.

125. âyetin nüzûlüne esas kabul edilen hadisin pek çok varyantı bulunmaktadır. Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel haricinde Tirmizî bu hadisi Abd b. Humeyd[1222] ve Ahmed b. Menî'[1223] tarîki ile; Nesâî, Hennâd b. es-Seriy tarîki ile;[1224] İbn Ebî Hâtim, Hasan b. Muhammed b. es-Sabâh tarîki ile;[1225] İbn Ebî Şeybe, Ebû Üsâme tarîki ile; İbn Merdûye, Da'lec b. Ahmed ve Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kazvînî[1226] tarîki ile Hz. Ömer'den rivayet etmiştir.

Bu rivayetlerden bir kısmı çok farklı tarîklerle Hz. Ömer'in bizzat kendisinden veya hadiseye şahitlik eden İbn Ömer, Câbir ve Enes b. Mâlik'in rivayeti olarak nakledilmişlerdir. Dolayısı ile şâhidlerle teyid edilmiş sahih bir rivayettir. İbn Kesîr hadisin isnadının sahih olduğunu, rivayetlerin birbirleriyle çelişmediğini, hepsinin de sahih özellikler taşıdığını belirtir.[1227] Âyetle ilgili başkaca bir hadisenin nakledilmemiş olması da ayrıca hadisenin, âyetin esbâb-ı nüzûlüne kaynak teşkil etmesi ihtimâlini güçlendirmektedir.

Müfessirlerin kâhir ekseriyeti bu hadisi, âyetin nüzûlüne esas sebep olarak eserlerinde zikretmişlerdir. Taberî,[1228] Beğavî,[1229] İbn Atıyye,[1230] Kurtubî,[1231] İbn Kesîr[1232] ve daha pek çok müfessir[1233] bu rivayeti âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla Makâm-ı İbrâhîm'i namazgâh edinme noktasında ilâhî irâde ile Hz. Ömer'in düşüncesi kesişmiştir. Hz. Ömer'in bunu dile getirmesinin akabinde de âyet nâzil olmuştur.

[1222] Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", Bakara Sûresi, 6.
[1223] Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", Bakara Sûresi, 7.
[1224] Nesâî, "Tefsîr", 13.
[1225] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 436.
[1226] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 60-61.
[1227] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 63.
[1228] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 524.
[1229] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 147.
[1230] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 344.
[1231] Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 374.
[1232] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 61.
[1233] Bkz., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 95; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 142; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 53; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 241.

Kûfe ve Basralılar, Mekkeliler ve Medîne kurrâsından bâzı müfessirler (واتخِذوا) kelimesini hâ harfinin kesrası ile emir olarak değerlendirirken; Medîne ve Şâm kurrâlarından bâzıları ise hâ harfini fethalı olarak okumak suretiyle haber mânâsında değerlendirmişlerdir. Taberî ise bahsi geçen hadis doğrultusunda hâ harfinin kesrasıyla emir mânâsında olduğu görüşünü daha doğru bulmaktadır.[1234] Ancak Medine'nin ilk iki yılı içerisinde indiği düşünülen bu âyetlerde Hz. Peygamber ve sahabe Mekke'nin ve Kâbe'nin çok uzağında iken Allâh Teâlâ'nın onlara *"Makâm-ı İbrâhîm'i namazgâh edinin!"* şeklinde bir emirde bulunması âyetin bağlamıyla çok da uyumlu gözükmemektedir.

Bu konuda rivayet edilen hadisler[1235] ve müfessirlerin kâhir ekseriyetinin görüşüne göre[1236] Makâm-ı İbrâhîm'in, Kâbe'nin bir köşesinde yer alan ve tavâfa başlama yeri olarak kabul edilen mekândaki düz taş olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.) de tavâf namazını bu taşın gerisinden Kâbe'ye yönelerek kılmış ve bu noktadan tavâfına başlamıştı. Müslim hadisi makâmı, Arafat, Müzdelife, şeytan taşlama mahalleri şeklinde izâh eden görüşleri çürütmektedir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) Kâbe'nin avlusunda makâmın gerisinden Kâbe'ye doğru namaz kıldığına göre makâm, Kâbe'nin hemen kenarında bulunmalıdır. Ayrıca Hz. Ömer hadisi de bu görüşü desteklemektedir.

Sonuç olarak; rivayetlerin sıhhati ve şahitleriyle birlikte birbirlerini desteklemesi, âyetin ifade ettiği anlam dünyâsı ile tam olarak uyum halinde bulunması sebebiyle biz de Hz. Ömer hadisinin, âyetin ve berâberindeki âyetler grubunun nüzûlü için bir sebep teşkil ettiğini düşünüyoruz.

3.20.8. 130-132. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

130. Kendini bilmeyenden başka kim İbrâhim'in dîninden yüz çevirir? Andolsun ki, biz dünyada onu seçtik. Şüphesiz o, âhirette de iyilerdendir. 131. Rabbi ona "Teslim ol!" dediğinde o, "Âlemlerin Rabbine teslim oldum" demişti. 132. İbrâhim bunu kendi oğullarına vasiyet etti. Ya'kûb da "Oğullarım! Allah sizin için bu dîni (İslam'ı) seçti. O halde yalnızca Müslümanlar olarak ölün" dedi.

130. âyetle alâkalı olarak Mukâtil b. Süleymân'ın bildirdiğine göre; Abdullâh b. Selâm, kardeşinin iki oğlu Seleme ve Muhâcir'i İslam'a dâvet etti. Onlara dedi ki: Allah

[1234] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 523-524.
[1235] Müslim, "Hacc", 147; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 528.
[1236] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 187; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 141; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 64; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 241.

Teâlâ'nın Tevrât'ta "Ben, İsmâil'in soyundan ismi Ahmed olan ve ümmetini ateşten kurtaracak olan bir peygamber göndereceğim. Kim Ahmed peygamberi yalanlarsa o mel'ûndur, onun dînine tâbî olmayanlar da mel'ûndur!" dediğini bilmiyor musunuz? Bunun üzerine Seleme Müslüman oldu ancak Muhâcir bundan kaçındı ve İslam'dan yüz çevirdi. Bunun üzerine onun hakkında *"Kim İbrâhîm'in dîninden yüz çevirirse…"* âyeti nâzil oldu (فنزلت فيه).[1237]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Mukâtil bu rivayeti senedsiz olarak bildirirken Suyûtî, İbn Uyeyne'den yine senedsiz olarak nakleder.[1238] Pek çok müfessir herhangi bir kaynak göstermeksizin eserlerinde sebeb-i nüzûl ifadesi ile birlikte zikretmişlerdir.[1239] Bu durum muhtemelen müfessirlerin bu rivayeti silsile yoluyla Mukâtil'den alıntıladığına işâret etmektedir. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır.

Suyûtî'nin muhakkiki Abdurrezzâk el-Mehdî, rivayetin çok zayıf olduğunu ancak Suyûtî'nin, eserine almak suretiyle rivayeti güçlendirdiğini belirtir. Rivayet, mu'dal ve çürük bir senede sâhiptir. İbn Uyeyne'den başka bu rivayeti nakleden olmamıştır, üstelik o da temrîz sîğâsıyla nakletmiştir.[1240]

Ebu'l-Âliye ve Katâde'nin görüşü olarak, müfessirlerin çoğu burada İbrâhîm'in dîninden yüz çevirenleri, Yahudi ve Hıristiyanlar olarak açıklamıştır. Onlar, İbrâhim'in dîni olan Allah'a teslimiyeti esas alan hanîflikten yüz çevirmiş ve Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerini uydurmuşlardır. Halbuki kendini bilmez beyinsizlerden başkası bundan yüz çevirmez.[1241] Râzî, bu âyetle Allah Teâlâ'nın Yahudi, Hıristiyan ve müşrik Araplar'ı azarladığını ve kınadığını ifade eder. Çünkü Yahudiler Hz. İbrâhim ile övünüyorlardı. Ayrıca Hz. Ya'kûb'un soyundan geldikleri için kendileriyle Hz. İbrâhim arasındaki soy bağını ön plâna çıkarıyorlardı. Hıristiyanlar, anne tarafından Hz, Ya'kûb'a dayandığı halde Hz. Îsâ ile övünmüyor, Hz. İbrâhim ile övünüyorlardı. Müşrik Araplar ise cahiliye devrinde sâhip oldukları her türlü mal, mülk ve imtiyâza, Hz. İbrâhim'in inşâ ettiği Kâbe sâyesinde erişmişlerdi. Bundan dolayı da Allah'ın kitâbına dâvet edildiler. Kureyş kabîlesi haricindeki Adnân soyundan gelen Araplar ise

[1237] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 139-140.
[1238] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 24.
[1239] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 131; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 152; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 147; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 564.
[1240] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 24 (4 nolu dipnot).
[1241] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 140; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 578; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 238; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 99; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 719; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 277.

köken olarak Hz. İsmâil'e dayanıyorlardı. Bunlar da Hz. İsmâil'in peygamberliği ile Kahtânî[1242] Araplar'a karşı övünüyorlardı. Netice olarak hepsinin de Hz. İbrâhim ile bu bağlarından dolayı övündükleri ortaya çıkmaktadır. Hz. İbrâhim'in de Allah Teâlâ'dan, âhir zamanda bu peygamberin, Hz. Muhammed'in gönderilmesini talep etmesi ve bunun için niyâzda bulunması sâbit olunca en büyük fazilet ve övünç kaynaklarının Hz. İbrâhim'in soyundan gelmeleri olduğunu söyleyenlerin haline şaşmak gerekir! Çünkü onlar hem Hz. İbrâhim ile övünüyorlar hem de Hz. İbrâhim'in duâsı ve niyâzındaki maksadı olan peygambere imân etmiyorlar! Gerçekten bu, şaşkınca bir durumdur.[1243]

Sonuç olarak bu rivayetin, âyetin sebeb-i nüzûlüne esas kabul edilmesini doğru bulmuyoruz. Çünkü nakledilen hadis senedden yoksundur ve şâhidleri de çürük senedlerle bildirilmiştir. Ayrıca Abdullâh b. Selâm'ın yeğenlerinden biri İslam ile şereflenmiş, diğeri de inkârcı olmuştur. Yalnızca bir tek kişinin İslam'ı reddetmesi sebebiyle aşırı derecede şiddetle kınama içeren bir âyetin nâzil olduğunu düşünmek mâkul değildir. Ancak bu rivayet, o dönemde yaşanan bir durumu, örnekliği anlatmaktadır. Bu yönüyle bir değer taşımaktadır. Devamında gelen 133. âyette Hz. Yâkub'un bütün çocuklarını, yâni İsrailoğulları'nı başına toplayıp Müslüman olmaları yönünde vasiyetinden bahsediliyor olması da bu düşüncemizi pekiştirmektedir. Âyet açıkça Hz. İbrâhim'in dâvâsı olan İslam dînini reddetme, inatla kabullenmeme anlayışı etrafında birleşen bir zihniyeti hedef almaktadır. Bu yüzden âyeti, ifade ettiği anlam dünyâsı içerisinde bağlı bulunduğu siyâk sibâk doğrultusunda değerlendirmeyi ve anlamlandırmayı daha doğru bir yaklaşım olarak görmekteyiz. Râzî'nin de belirttiği gibi Hz. İbrâhim Yahudi, Hıristiyan ve Araplar'ın ortak atası durumunda idi. Uzun bir silsile halinde devâm edegelen Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili âyetler topluluğunun ardından Hz. İbrâhim'e ve Kâbe'nin inşâsına yer verilmesi, hemen peşinden İbrâhîm'in dîni övülerek bundan yüz çevirenlerin kendini bilmezlik ve beyinsizlikle suçlanması, onun hanîf dînini takip eden Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirdiği dîne karşı cephe alan Yahudi, Hıristiyan ve müşrik Araplar'ı şiddetle kınamakta ve bu davranışlarının saçmalığını ortaya koymaktadır.

[1242] Ensâb âlimleri Araplar'ı Adnânîler (Arab-ı müsta'ribe) ve Kahtânîler olmak üzere iki kola ayırırlar. Kahtân'ın soyu Hz. Nûh'un oğlu Sâm'a dayanmaktadır. (bkz., Mustafa Fayda, "Kahtân", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 201-202.

[1243] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 75-76.

3.20.9. 133-134. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

133. Yoksa siz Ya'kûb'un, ölüm döşeğinde iken çocuklarına "Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?" dediği, onların da "Senin ilâhına ve ataların İbrâhîm, İsmâîl ve İshâk'ın ilâhı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz. Bizler O'na boyun eğmiş Müslümanlarız." dedikleri zaman orada hazır mı bulunuyordunuz? 134. İşte onlar bir ümmetti, gelip geçtiler. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız da sizindir. Siz, onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.

Bu âyetlerle alâkalı olarak iki nüzûl sebebi bulunmaktadır.

1. Mukâtil'in bildirdiğine göre Yahudiler, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "Sen, Ya'kûb'un öldüğü gün oğullarına yahudîliği vasiyet ettiğini bilmiyor musun?" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Yoksa siz, Ya'kûb ölüm döşeğinde iken orada hazır mı bulunuyordunuz?"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1244]

2. İbn Hacer el-Askalânî, İbn Zafer'den şunu nakleder: Denildi ki; bu âyetin nüzûl sebebi; Yahudilerin, İslam'ı kabul etmekten kaçınmaları sebebiyle özür beyân etmeleridir. Zira Ya'kûb (a.s.) ölüm döşeğinde iken evlatlarına, Yahudilik dînini değiştirmemelerini vasiyet etmişti. Bunun üzerine *"Yoksa siz hazır mı bulunuyordunuz?..."* âyeti nâzil oldu (فنزلت).[1245]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Müfessirlerden bir kısmı, Allah Teâlâ'nın bu hitâbının Yahudilere yönelik olduğunu belirtirken,[1246] bir kısmı hem Yahudi hem de Hıristiyanlara yönelik olduğunu ifade etmişlerdir.[1247] Semerkandî ve Zemahşerî ise burada hitâbın Mü'minlere olduğunu söylerler.[1248] Allah Teâlâ bu hitâbıyla onlara "Ya'kûb'un yanında bulunup ona şahit miydiniz, ne vasiyette bulunduğunu biliyor muydunuz ki bu iddiada bulunuyorsunuz!" sözleriyle onları kınayıp azarlamıştır.[1249]

Mukâtil bu rivayeti, herhangi bir sened belirtmeksizin, direkt olarak âyetin nüzûlüne sebep olarak nakletmiştir. Mukâtil'in rivayetini Vâhidî ve İbn Hacer de eserlerinde senedsiz olarak zikretmişlerdir.[1250] Esbâb-ı nüzûl kalıbı bakımından bu

---

[1244] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 140.
[1245] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 380.
[1246] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 140; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 146; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 154; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 572; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 735.
[1247] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 586; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 81; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 411; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 721; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 278.
[1248] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 160; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 98.
[1249] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 356; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 411.
[1250] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 44; *el-Vecîz*, I, 133; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 379.

rivayet tam olarak âyetin nüzûlüne işâret edecek biçimde ifade edilmiştir. Ancak sened zincirinin bulunmaması esbâb-ı nüzûl anlamında bu rivayeti teknik olarak değerlendirme dışı bırakmaktadır.

Sa'lebî, Kelbî'den Ya'kûb'un (a.s.) Mısır'a girdiğinde kavmini putlara ve ateşe tapar şekilde gördüğünü ve onlar hakkında bu durumdan endişelenerek "Sizler benden sonra neye ibadet edeceksiniz?" dediğini belirtir. Yine Atâ'nın da şöyle söylediğini nakleder: Allah Teâlâ bir peygamberin canını, hayatla ölüm arasında muhayyer bırakmadan almaz. Ya'kûb (a.s.) da muhayyer bırakılınca "Yâ Rabbî, çocuklarıma isteklerimi ve vasiyetimi bildirinceye kadar bana mühlet ver!" dedi. Allah Teâlâ da ona mühlet verdi. O, çocuklarını ve torunlarını biraraya toplayarak onlara şöyle söyledi: "Benim ecelim yaklaştı. Sizler benden sonra kime ibadet edeceksiniz?" Onlar: "Senin ilâhına, İbrâhim ve İsmâil'in ilâhına ibadet edeceğiz" diye cevap verdiler.[1251] Kelbî ve Atâ'dan nakledilen bu haberler, sonraki devirlerde yaşayan bâzı müfessirler tarafından da eserlerinde nakledilegelmiştir.[1252]

Sa'lebî'nin Kelbî'den rivayeti her ne kadar Mukâtil'in rivayetini destekler mahiyette olsa da Kelbî'nin hadis rivayetinde pek de makbul bir şahıs olmaması ve yalancılıkla ithâm edilmesi,[1253] bu haberin, sebeb-i nüzûl bâbında zikredilen ilk rivayeti desteklemek üzere kurgulanmış olma ihtimâlini de güçlendirmektedir. Kaldı ki böyle bir rivayete gerek kalmadan âyet çok açık ve net bir biçimde zâten Hz. Ya'kûb'un ölüm döşeğinde iken evlatlarına söylediklerini bildirmektedir. Bu sözün söylendiği yer ve zaman, insan zihninin tahminleriyle âyette zikredilmeyen boşlukları doldurma şeklinde bir kurgulamayı düşündürmektedir. Tefsir kapsamında muhtemel bir düşünce olarak değerlendirilebilmekle birlikte esbâb-ı nüzûl anlamında bu kanaatin belirtilmesi kabul edilemez.

İbn Hacer'in, İbn Zafer'den yapmış olduğu nakilde ise sened zinciri bulunmamaktadır. Bu rivayet, ilk rivayetle paralel bilgiler içermektedir. Rivayette, Yahudilerin İslam'ı kabul etmedikleri için Hz. Ya'kûb'un vasiyetini ileri sürerek Hz. Peygamber'e özür beyânında bulundukları bilgisine yer verilmiştir. Ancak bizler, Yahudilerin, İslam'ı reddettikleri için Hz. Peygamber'e özür beyânında bulunmaları bilgisine sâhip değiliz. Genelde müfessirler, yahudilerin risâleti reddetmelerine gerekçe olarak son peygamberin İsrailoğulları'ndan gönderilmemesini zikretmektedirler.

[1251] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 146-147.
[1252] Bkz., Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 154; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 572.
[1253] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265; Fuad Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I, 80.

Allah Teâlâ 131 ve 132. âyetlerde açıkça Hz. İbrâhim ve Hz. Ya'kûb'un, çocuklarına *"Şüphesiz Allah Teâlâ sizin için dîni seçti ve sizler ancak Müslümanlar olarak ölünüz"* diyerek bu rivayetlerdekinin aksine Allah'a karşı samimiyet üzere olmalarını, dîni yalnızca O'na hâs kılmalarını vasiyet etmektedir. İsrailoğulları'na İslam üzere sâbit kalmalarını, bu hâl üzere dâim olarak İslam üzere can vermelerini tavsiye etmektedir.[1254] Bu ise, rivayetlerde belirtilen, Yahudilerin mâzeret olarak ileri sürdükleri konunun tam tersi bir durumdur. Allah Teâlâ bu âyetlerle onların bu iddialarını boşa çıkarmaktadır. Zira peygamberler silsile halinde Allah'ın dînini ümmetlerine tebliğ etmektedirler. Hz. Muhammed (s.a.v.) de bu silsilenin son halkasını teşkil etmektedir.

Zemahşerî 134. âyetle ilgili olarak şunları söyler: *"İşte onlar bir ümmetti, gelip geçtiler"* ifadesi İbrâhim, Ya'kûb ve onların muvahhid çocuklarına işâret etmektedir. Bunun mânâsı şudur: Hiçbir kimseye, ne geçmişte ne de sonrakilerden kendisinin dışındakilerin kazandıkları fayda sağlamaz. İşte bunlara da (İbrâhim, Ya'kûb ve çocukları) ancak kendi yapıp ettikleri fayda sağlar. Durum sizin için de geçerlidir, sizlere de kendi kazandıklarınız haricinde hiç kimse fayda sağlayamaz. Sonra da kalkmış önceki devirlerde yaşamış atalarınızla övünüyorsunuz! Rasûlullâh'ın (s.a.v.)de bu doğrultuda bir sözü bulunmaktadır: "Ey Hâşimoğulları! İnsanlar bana amelleriyle gelmiyorlar, bir de tutmuş neseplerini getiriyorlar!"[1255] Zemahşerî bu açıklamasıyla bu âyetin yalnızca Yahudi, Hıristiyan veya müşrik Araplar'ı değil, bundan sonra gelecek tüm nesiller için genel bir anlam taşıdığını belirtmektedir. Zemahşerî'nin ifadesiyle "Sizler" kelimesi, kıyâmete kadar Kur'ân'ın muhatap aldığı tüm insanları kapsamaktadır.

134. âyette zikredilen *"İşte onlar bir ümmetti, gelip geçtiler. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız da sizindir. Siz, onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz."* ifadesi hem bu bölümün sonunda hem de bundan sonraki bölümün sonu olan 141. âyette geçmektedir. İsrailoğulları'nın atası durumundaki Hz. İbrâhim ve Hz. Ya'kûb'a ait, onların Allah'a yönelişleriyle ilgili bölümden sonra bu ifadenin Yahudiler için bilhassa kullanılıyor olması, onların, övündükleri bu atalarının Allah katındaki kadir ve kıymetinin yüksek olmasının kendilerine hiçbir fayda sağlamayacağını, Allah katında değerlendirilecek olanın yalnızca kendi yapıp ettikleri olduğunu belirtmek için zikredilmiştir. Dolayısı ile ataları İbrâhim, İsmâil, İshâk ve

[1254] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 159-160.
[1255] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 98-99.

Ya'kûb'un soyundan geldikleri için övünmelerinin ne Yahudilere, ne Hıristiyanlara ve ne de müşrik Araplar'a hiçbir faydası olmayacaktır.

Sonuç olarak âyetler tefsir anlamında genele hitâp etseler de esbâb-ı nüzûl bakımından önceki âyetlerin devâmı mesâbesinde Yahudiler'i muhatap alarak nâzil oldukları ifadelerden anlaşılmaktadır.

3.20.10. 135. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

135. "Yahudi veya Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız" dediler. De ki: Hayır, biz hanîf olan İbrâhim'in dînine uyarız. O, ortak koşanlardan değildi.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç esbâb-ı nüzûl zikredilmiştir.

1. Abdullâh b. Sûriyâ el-A'ver el-Fityûnî Rasûlullâh'a (s.a.v.) dedi ki: "Doğru yol ancak bizim gittiğimiz yoldur. Ey Muhammed! Bize tâbî ol, doğru yolu bulursun." Hıristiyanlar da buna benzer şeyler söylediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ Abdullâh b. Sûriyâ ve Hıristiyanların sözlerinden dolayı bu âyeti, sonrasında anlatılanlarla birlikte 141. âyetin sonuna kadar indirdi (فأنزل الله).[1256]

2. Vâhidî'nin Abdullâh b. Abbâs'tan naklettiğine göre: Bu âyet, Medîne Yahudilerinin reisleri olan Ka′b b. Eşref, Mâlik b. es-Sayf, Vehb b. Yehuzâ, Ebû Yâsir b. Ahtab ve Necrân Hıristiyanları hakkında nâzil olmuştur (نزلت فى). Bu şahıslar Müslümanlarla din konusunda tartışmışlar, her grup kendisinin Allah'ın doğru dînine sâhip olduğunu iddia etmişlerdir. Yahudiler: Bizim peygamberimiz Mûsâ, peygamberlerin en üstünü, kitabımız Tevrât en üstün kitap, dînimiz de dinlerin en üstünüdür, demişler ve İncil'i, Hz. Îsâ'yı, Kur'ân'ı ve Hz. Muhammed'i inkâr etmişlerdir. Hıristiyanlar da: Bizim peygamberimiz Hz. Îsâ peygamberlerin en üstünü, kitabımız İncil en üstün kitap ve dînimiz de dinlerin en üstünüdür, diyerek Hz. Muhammed'i ve Kur'ân'ı inkâr etmişlerdir. Her iki grup da Mü'minlere "Bizim dînimize girin, ondan başka din yoktur" diyerek onları kendi dinlerine dâvet etmişlerdir.[1257]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayeti İbn Hişâm "Yahudi ve Hıristiyanların Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Huzûrunda Tartışmaları" başlığı altında senedsiz olarak tefsir mahiyetinde naklederken, İbn Ebî Hâtim, Saîd b. Cübeyr veya İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan nakleder.[1258] Taberî

[1256] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 191.
[1257] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 44.
[1258] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 241.

bu rivayeti Ebû Küreyb, Yûnus b. Bükeyr, İbn Humeyd, Seleme, ve hepsi de İbn İshâk kanalıyla, Muhammed b. Ebî Muhammed, Saîd b. Cübeyr veya İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan nakleder.[1259] Rivayetin bu tarîkinin İbn İshâk'a dayanması ve onun da hocası Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması bu haberi za'fa uğratmaktadır. Taberî'nin sened zinciri, muhtemelen İbn İshâk'ın tarîkini de içerisinde barındırmaktadır. Dolayısı ile muhtemelen o da aynı illetle mualleldir.

Sa'lebî[1260] ve Cürcânî[1261] rivayeti eserlerinde İbn Abbâs'tan zikrederken, İbn Kesîr direkt İbn İshâk'tan nakletmiş ve rivayet hakkında herhangi bir eleştiride de bulunmamıştır.[1262] Suyûtî bu rivayeti iki eserine de almak suretiyle güçlendirip, itimad ettiğini ortaya koymuştur.[1263] Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden lafız kullanılmıştır.

İkinci sıradaki Vâhidî'nin rivayeti ise isnad zinciri olmadan nakledilmiştir. Bu rivayeti Mukâtil,[1264] Semerkandî,[1265] Beğavî,[1266] Ebû Hayyân[1267] İbn Abbâs'tan senedsiz bir şekilde nakletmişlerdir. Dolayısı ile bu rivayet, esbâb-ı nüzûle esas olarak kabul edilemez. Rivayette esbâb-ı nüzûle ihtimal yollu işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Muhtemelen sonraki yıllarda tefsirî olarak Necran hey'etinin ziyaretiyle de ilişkilendirilmiştir.

Kanaatimizce 118. âyetin değerlendirme bölümünde zikrettiğimiz gibi bu âyet grubu hicretin ikinci yılında çeşitli gruplar halinde Medine civarındaki Yahudi ve Hıristiyanların zaman zaman yeni dîni ve peygamberini tanımak, onu sorgulamak üzere Medîne'yi ziyâretleri sırasında nâzil olmuştur. Bu rivayetlerin de Hz. Peygamber'in huzûrunda hey'ettekilerle Yahudilerin ve Hz. Peygamber'in tartışmalarının farklı bölümlerini teşkîl ettiği anlaşılmaktadır. Rivayetler bu haliyle tarih kaynaklarımızdaki bilgilerle[1268] ve âyetin ifadesi ile örtüşmektedir.

3.20.11. 136. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

136. Deyin ki: Biz Allah'a, bize indirilene, İbrâhim, İshâk, Ya'kûb ve esbâta indirilene, Mûsâ ve Îsâ'ya verilen ile Rabbleri tarafından diğer peygamberlere

[1259] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 589-590.
[1260] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 150.
[1261] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 250-251.
[1262] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 102.
[1263] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 24; *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 722.
[1264] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 141.
[1265] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 161.
[1266] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 155.
[1267] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 577.
[1268] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190-192; Süheylî, *Ravdu'l-Unuf*, II, 409.

verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sâdece Allah'a teslim olduk.

İbn Hacer, el-Ucâb'ta Taberî'nin bu âyetle alâkalı olarak İbn İshâk tarîki ile farklı senedlerle şöyle dediğini nakleder: Rasûlullâh'a (s.a.v.) içlerinde Ebû Yâsir b. Ahtab, Râfi' b. Ebî Râfi', Âzer, Halid, Zeyd, İzâr b. Ebî İzâr ve Eşya'ın bulunduğu bir grup Yahudi geldiler ve ona peygamberlerden hangisine inandığını sordular. O da: Allah'a ve bize indirilene, İbrâhîm'e, İsmâîl'e, İshâk'a, Ya'kûb'a, onun evlatlarına, Mûsâ'ya, Îsâ'ya ve Rabblerinden peygamberlere gönderilenlere inanıyorum. Bunların arasında hiçbir ayrım gözetmiyoruz ve bizler Müslümanlarız, dedi. Hz. Îsâ'yı zikredince onun peygamberliğini inkâr ettiler ve: Biz Îsâ'ya da onun inandıklarına da inanmıyoruz, dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Deyin ki: Biz Allah'a îmân ettik…"* âyetini sonuna kadar, ve ayrıca *"De ki: Ey kitap ehli! Yalnızca Allah'a, bize indirilene ve daha önce indirilmiş olanlara inandığımızdan ve çoğunuzun da fâsıklar olmasından dolayı mı bizden hoşlanmıyorsunuz?"*[1269] âyetini indirdi (فأنزل الله).[1270]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Taberî bu rivayeti Ebû Küreyb, Yûnus b. Bükeyr, Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, Saîd b. Cübeyr veya İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan nakleder.[1271] Ancak her ne kadar İbn Hacer Taberî'den alıntıladığını belirtmiş olsa da Taberî'nin rivayetinde bu hadisenin akabinde Bakara Sûresi'nden bir âyetin nâzil olduğu yönünde bir bilgi bulunmamaktadır. Taberî rivayetinde yalnızca Mâide Sûresi'nin 59. âyetinin indiği belirtilmektedir. Taberî bu rivayeti, bu âyetin tefsiri bağlamında nakletmiştir. Biz bu nedenle üzerinde çalıştığımız âyete direkt göndermede bulunduğu için İbn Hacer'in rivayetini esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirmeye aldık.

Taberî'nin senedinde geçen Râfi' b. Ebî Râfi' yerine İbn Ebî Hâtim, Nâfi' b. Ebî Nâfi' ismini zikreder.[1272] Bu tarihlerden günümüze nakledilen eserlerde bu türden yazım farklılıkları görülebilmektedir. İbn Ebî Hâtim'in rivayetinde herhangi bir nüzûle işâret eden lafız da zikredilmemektedir. Dolayısı ile onun, bunu tefsir mahiyetinde eserine kaydettiği anlaşılmaktadır. Âyetin mânâ ve kapsamı bu türden olayları içerisinde barındırmaktadır.

[1269] Mâide, 5/59.
[1270] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 382.
[1271] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 596-597.
[1272] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 243.

İbn İshâk kaynaklı senedlerin kronik illeti olan hocası Muhammed b. Ebî Muhammed isimli râvînin meçhûl olması nedeniyle bu rivayet de aynı zâfiyeti taşımaktadır. Bildirilen haberin, âyetin anlam dünyâsı ile uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Taberî'nin, bu rivayeti, bu âyetin esbâb-ı nüzûlü bağlamında nakletmemesi, İbn Hacer'in ise Taberî'den naklederek ama rivayetin içerisine Bakara Sûresi'nin ilgili âyetinin nüzûlüne de esas olduğunu belirtmesi bu rivayetin nüzûl sebebinden ziyâde tefsir mahiyetinde bir açıklama olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle bu rivayetin, âyetin nüzûl sebebi değil belki ama, anlaşılmasına katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Kurtubî bu rivayeti Mâide Sûresi 59. âyetin nüzûlüne sebep olarak nakletmiştir.[1273] Mâide Sûresi'nin ise Medine döneminin ileriki dönemlerinde nâzil olduğu bilinmektedir.

Görüldüğü üzere bu âyet de öncesi ve sonrasındaki âyetlerle birlikte bir bütünlük oluşturmaktadır. Sonrasındaki âyetlerde de konu İsrailoğulları üzerinden devam etmektedir.

3.20.12. 137. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

137. Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar. Yüz çevirirlerse, mutlaka derin bir ayrılığa düşmüş olurlar. Onlara karşı Allah sana yeter. O işitendir, bilendir.

Sa'lebî'nin naklettiğine göre; 136. âyet nâzil olduğunda Rasûlullâh (s.a.v.) bunu Yahudi ve Hıristiyanlara okudu. Onlara: "Allah bana böyle inanmamı emretti" dedi. Yahudiler, Hz. Îsâ'nın ismini duyunca onu inkâr ettiler ve kibirlilik taslayıp kâfir oldular. Hıristiyanlar da Hz. Îsâ'nın diğer peygamberler seviyesinde olmadığını, onun Allah'ın oğlu olduğunu söylediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa ..."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1274]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Sa'lebî'nin esbâb-ı nüzûl bağlamında zikrettiği ve buna yönelik ifade kalıplarıyla naklettiği bu rivayete, Mukâtil b. Süleymân, hadiseleri peşpeşe zikrederek tefsir mahiyetinde eserinde yer verir ve der ki: "136. âyet nâzil olduğunda Hz. Peygamber bunu Yahudi ve Hıristiyanlara okudu. Onlara dedi ki: Allah Teâlâ bana bu

[1273] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 74-75.
[1274] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 154.

âyette belirtilenleri tavsiye etmemi emretti. Şayet siz îmân ederseniz, yâni Hz. Muhammed'i (s.a.v.) ve kitâbı (Kur'ân'ı) tasdik ederseniz doğru yolu bulursunuz. Ancak yüz çevirir ve îmân etmekten kaçınırsanız, ayrılık içerisinde olursunuz. Yahudiler Hz. Îsâ'nın ismini duyunca, "biz Îsâ'ya îmân etmeyiz" dediler. Hıristiyanlar da "Îsâ diğer peygamberlerle aynı seviyede olamaz, o Allah'ın oğludur" dediler. Ey Muhammed! Şayet onlar sizin îmân ettiğiniz gibi inanmazlarsa *"Onlara karşı Allah sana yeter!"*. Yâni Ehl-i kitâba karşı sana Allah yeterlidir. Ve Allah Teâlâ bunu yerine getirmiştir de. Neticede Benû Kurayza'yı öldürmüşler ve Benu'n-Nadîr'i de Medîne'den Şam'a sürgün etmişlerdir. *"O her şeyi işiten ve bilendir."* Yâni onların Mü'minlere Yahudi veya Hıristiyan olun, doğru yolu bulursunuz sözlerini işiten ve bilendir."[1275]

Görüldüğü üzere Mukâtil, bu rivayeti tefsir tarzında birbirini takip eden olaylar silsilesi şeklinde eserinde nakletmiş ama sebeb-i nüzûle işâret edecek herhangi bir ibare kullanmamıştır. *"Allah sana yeter"* sözünü açıklarken de Medine devrinin ileriki yıllarında Yahudi kabilelere verilecek olan cezaları zikretmiştir ki bu olaylar, bu âyetlerin inişinden dört beş yıl sonra gerçekleşmiştir. Sa'lebî de herhangi bir isnad zinciri belirtmeksizin Mukâtil'in anlattıklarını aynen kitabına alıntılamış ancak ilgili yerlerde tam olarak esbâb-ı nüzûle işâret edecek lafızlar kullanmıştır.

Kanaatimizce bu rivayet tefsir bâbından âyetlerin arasına iliştirilmiş olup, âyetin iniş zamanında gerçekleşen hadiseleri yansıtmamaktadır. Zaten Mukâtil'i esas aldığımızda Hz. Peygamber (s.a.v.) Yahudi gruba âyeti okumuş, ardından onların tepkilerine karşı 137. âyeti okumuştur. Dolayısı ile Mukâtil'in anlatımından, daha önce inmiş olan âyetleri, Ehl-i kitâba karşı Hz. Peygamber'in yeri geldiğinde okuması şeklinde bir durumun meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu âyetler, daha önce de belirttiğimiz gibi 141. âyetin sonuna kadar Yahudi ve Hıristiyanlarla Hz. Peygamber'in diyaloglarını içermektedir. Dolayısı ile bu kapsamda değerlendirilmelidirler.

Müfessirlerin bir çoğu, *"Eğer yüz çevirirlerse..."* âyeti hakkında herhangi bir rivayete yer vermeden bu sözün muhatabının, Hz. Peygamber ve ashâbına "Yahudi veya Hıristiyan olun, kurtulun" diyenler, yâni Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu belirterek bu kimselerin, Mü'minlerin Allah'a îmân ettiği gibi îmân etmekten ve peygamberlerin getirdiklerine îmândan yüz çevirdiklerini ifade ederek genel bir te'vîle gitmişlerdir.[1276]

[1275] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 142.

[1276] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 601; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 162; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 253; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 156; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 150-151.

3.20.13. 138. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

138. Allah'ın boyası (ile boyan!). Allah'ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir? Biz ancak O'na kulluk ederiz.

Bu âyetle alâkalı olarak iki rivayet bulunmaktadır.

1. İbn Ebî Hâtim'in Ebû Bekr b. el-Kâsım b. Atıyye, Ahmed b. Abdirrahmân ed-Düştekî, Übeyy, babası, Eş'as, Ca'fer b. Ebi'l-Muğîre, Saîd b. Cübeyr tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayetine göre; İsrailoğulları: Ey Mûsâ! Senin Rabbin boya yapar mı? dediler. Hz. Mûsâ da: Allah'tan korkun, dedi. Bunun üzerine Rabbi Mûsâ'ya şöyle seslendi: "Ey Mûsâ! Onlar Rabbin boya yapar mı, diye sordular. De ki: Evet, ben en güzel boyayı yaparım. Kırmızısı, beyazı, siyahı, bütün renklerin hepsi benim boyamdır." Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e de *"Allah'ın boyası (ile boyan!). Allah'ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir? Biz ancak O'na kulluk ederiz."* âyetini indirdi (فأنزل الله). Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'dan da buna benzer bir rivayet gelmiştir.[1277]

2. Vâhidî'nin isnadsız olarak İbn Abbâs'tan naklettiğine göre, Hıristiyanlar, bir çocukları olduğunda üzerinden yedi gün geçtikten sonra temizlemek için "ma'mûdî" denilen özel bir su ile onu boyarlardı. Bunun, sünnetin yerine geçen bir temizlik olduğunu söylerlerdi. Böyle yaptıkları zaman "İşte şimdi gerçek bir Hıristiyan oldu" derlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1278]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci sırada zikrettiğimiz İbn Ebî Hâtim rivayeti hakkında İbn Kesîr, İbn Merdûye'nin de bu sözleri içeren bir rivayetinin bulunduğunu ve merfû olarak rivayet edilmiş olduğunu, İbn Ebî Hâtim'in rivayetinin ise mevkûf olduğunu belirtir.[1279] İbn Kesîr, İbn Ebî Hâtim rivayetini eserinde naklederken (فأنزل الله) değil de (وأنزل الله) ifadesini kullanmıştır. Suyûtî de Dürru'l-Mensûr'unda aynı şekilde (وأنزل الله) ifadesiyle nakletmiştir.[1280] Ayrıca Suyûtî'nin bu rivayeti Lübâbu'n-Nukûl'a almaması, bunu esbâb-ı nüzûl kategorisinde değerlendirmediğini düşündürmektedir. Bu rivayet kanaatimizce esbâb-ı nüzûlden çok, bir durumu haber verir niteliktedir. İbn Kesîr'in de bu düşünce ile bilhassa bu şekilde kullandığını düşünüyoruz. Zira rivayetten anladığımıza göre Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'ya kırmızı, beyaz, siyah bütün renklerin kendi eseri olduğunu bildirmiş, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) aynı mânâyı çağrıştıracak şekilde

[1277] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 245.
[1278] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 45.
[1279] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 105.
[1280] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 728-729.

inananları İslam boyası ile boyadığını ifade etmek üzere bu âyeti indirmiştir. Dolayısı ile bu rivayet, esbâb-ı nüzûl anlamında bir değer taşımamaktadır, belki bir hadiseyi bildirme niteliğinde tefsirî bir açıklama olarak düşünülebilir.

İkinci sıradaki Vâhidî'nin rivayeti ise pek çok müfessir tarafından ya aynı şekliyle veya tefsir anlamında bir bilgi olarak eserlerinde nakledilmiştir.[1281] Ancak bu rivayet, isnad zincirinden mahrum bulunması sebebiyle esbâb-ı nüzûl anlamında bir değer taşımamaktadır. Hıristiyanların çocuklarına uyguladıkları vaftiz âdeti, ogüne mahsus ortaya çıkmış bir uygulama değildir. Yüzyıllardır hıristiyanlar bu uygulamayı yapmaktadırlar. Dolayısı ile sanki yeni uygulanmaya başlanmış bir âdetmiş gibi, Hıristiyanların çocuklarına bunu uygulamasıyla âyeti ilişkilendirmek kanaatimizce pek mantıklı ve tutarlı bir yaklaşım değildir. Bu sebeple âyeti siyâk-sibâk bütünlüğü içerisinde anlamlandırmak, doğru anlamı yakalayabilmek açısından kanaatimizce daha uygun olacaktır.

Sıbğatullâh/Allah'ın boyası ifadesine müfessirler İslam,[1282] Allah'ın dîni, İslam boyası,[1283] vechetu'llâh yâni kıble, hilkatullâh/Allah'ın yaratması,[1284] fıtratullâh/Allah'ın fıtratı, yaratması, sünnetullâh/Allah'ın sünneti,[1285] tathîrullâh/Allah'ın temizlemesi,[1286] şerîatullâh/Allah'ın şeriatı,[1287] sünnet olmak,[1288] hüccetullâh/Allah'ın delîli[1289] anlamlarını vermişlerdir.

Boyanın elbise üzerinde görülmesi gibi, sâhibinin üzerinde dinin eserlerinin görülmesinden dolayı din de boya olarak isimlendirilmiştir. Yine elbise üzerinde renklerin ortaya çıkışı gibi hilkat/yaratılış da kişi üzerinde ortaya çıktığı için boya olarak isimlendirilmiştir.[1290]

Katâde'den nakledilen şu söz, bu ifadeye mecâzî bir anlam katar: "Yahudiler çocuklarını Yahudilikle boyarlar, Hıristiyanlar da Hıristiyanlıkla. Şüphesiz Allah'ın

---

[1281] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 603 (tefsîr olarak); Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 162 (tefsîr olarak); Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 159; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 195; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 254; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 157; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 99 (tefsîr olarak); İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 151; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 421; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 583 (tefsîr olarak); Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 728.
[1282] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 142.
[1283] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 603.
[1284] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 160.
[1285] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 157.
[1286] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 99.
[1287] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 362.
[1288] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 101.
[1289] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 96.
[1290] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 195.

boyası, İslam'dır. İslam'dan daha güzel ve daha temizleyici bir boya yoktur. O, Nûh'a ve ondan sonraki peygamberlere gönderdiği Allah'ın dînidir."[1291]

Burada âyete öncesi ile birlikte bir mânâ verecek olursak şunu söyleyebiliriz: Yahudi ve Hıristiyanlar Rasûlullâh'a (s.a.v.) ve ashâbına "Yahudi veya Hıristiyan olun ki kurtuluşa eresiniz" dediklerinde, Allah Teâlâ peygamberine şöyle söylemesini istiyor: "De ki: Biz ancak Allah'ın boyası olan hanîflikle boyanmış Hz. İbrâhim'in (a.s.) dînine tâbî oluruz. Biz yalnızca Allah'a ibadet ederiz; yâni bu şekilde İbrâhim'in (a.s.) diyânetine ve dînine tâbî olmak suretiyle Allah'a boyun eğer ve sükûnete erişiriz. O'nun emrine uyma ve rasûllerinin elçiliğini kabûl edip benimseme noktasında Yahudi ve Hıristiyanların düştüğü kibir ve istiğnâ duygularına kapılarak emrinden yüz çevirmeyiz. Yine kibir, haddi aşma ve kıskançlık duygularıyla hareket ederek onların Hz. Muhammed'i (s.a.v.) inkâra yeltenmeleri gibi peygamberleri inkâra kalkışmayız."[1292] Zira Allah Teâlâ bizi îmân boyasıyla boyamıştır, biz sizin sapkınlık boyanızla boyanmayız. "Allah'tan daha güzel boya vuran kim var?" O, kullarını îmân boyasıyla boyayıp, küfür pisliklerinden temizlemiştir. Bu sebeple O'nun boyasından daha güzel boya olabilir mi?[1293]

Sonuç olarak; kanaatimizce kaynağı pek sağlam olmayan ve âyetin geniş anlam dünyâsını daraltacak te'villere sebeb olabilecek rivayetlerdense, daha önce zikredilen onlarca âyetin aydınlattığı bu bakış açısıyla âyeti anlamaya çalışmak daha doğru bir yaklaşım olarak görülmektedir.

3.20.14. 139-141. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

139. De ki: Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbiniz olduğu halde, O'nun hakkında bizimle tartışmaya mı girişiyorsunuz? Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size âittir. Biz, O'na gönülden bağlananlarız. 140. Yoksa siz, İbrâhim, İsmâil, İshâk ve torunlarının Yahudi veya Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz? Peki siz mi yoksa Allah mı daha iyi bilir? de. Allah tarafından kendisine ulaşan bir gerçeği gizleyen kimseden daha zâlim kim vardır? Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir. 141. Onlar bir ümmetti gelip geçtiler. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız da size âittir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.

[1291] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 603; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, I, 729.
[1292] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 607-608.
[1293] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 99-100.

140. âyetle alâkalı olarak Mukâtil b. Süleymân senedsiz olarak şunu nakleder: Medîne halkından olan Yahudiler ve Necrân Hıristiyanları Mü'minlere "Şüphesiz Allah'ın peygamberleri bizdendi, İsrailoğulları'ndandı ve onlar bizim dînimiz üzere idiler" dediler. Allah Teâlâ da bunun üzerine *"Yoksa siz, İbrâhim, İsmâil, İshâk ve torunlarının Yahudi veya Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?..."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1294]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Mukâtil'in esbâb-ı nüzûl olarak belirttiği bu rivayeti Ebû Hayyân da eserine almıştır.[1295] Bu rivayette yalnızca Necran hey'eti değil, Medine Hıristiyanları'ndan da bahsedilmektedir. Mukâtil'in rivayeti her ne kadar isnad zinciri barındırmasa da 124. âyetten başlayan ve 141. âyete kadar devam eden[1296] bu bahsin başlangıcından beri onun ortaya koyduğu, bu âyetlerin Necran hey'etinin Hz. Peygamber'in huzûrunda çeşitli tartışmalarda bulunması hakkında indiği teziyle uyuşmaktadır. Mukâtil bu rivayetleriyle kendi içerisinde tutarlı açıklamalarda bulunur. Ancak bu âyetler Medine Yahudilerinin sözlerini içeriyor olsa da Necran hey'eti ya ikinci yıl içerisinde Medine'ye gelmişler veya bu rivayetlerde âyetler tefsirî anlamda onlarla ilişkilendirilmiştir diye düşünüyoruz.

Âyetlerin genel muhtevâsından, konu olarak önceki âyetlerde belirtilen hususların anlatılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu âyet grubunu, öncesinde süregelen âyetlerle değerlendirdiğimizde "Ey Muhammed! Bütün peygamberler bizdendir ve bizim dînimiz üzeredir. Araplardan ise hiçbir peygamber gelmemiştir. Şayet sen peygamber olsaydın, bizden ve bizim dînimiz üzere olurdun."[1297] diyen Yahudilere hitabedildiğini görmekteyiz. Ehl-i Kitap *"Yahudi veya Hıristiyan olup doğru yolu bulun"* demekte, kendi dinleri ve kitapları daha önce geldiği için kendilerini Allâh'a daha yakın ve hayırlı görmektedirler. Bu yüzden Hz. Peygambere bütün hayırların Allah katında olduğunu, Allâh Teâlâ'nın herkesin Rabbi olduğunu, tüm iyi ve kötü amellerin karşılık göreceğini söylemesi emredilmekte, nesep bağına veya din ve

[1294] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 143.
[1295] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 585.
[1296] Bkz., 124. âyet değerlendirme notları.
[1297] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 139.

kitabının önce veya sonra gelmesine göre değil herkesin amellerine göre karşılık göreceği bildirilmektedir.[1298]

Yahudiler ve Hıristiyanlar, İbrâhim, İsmâil, İshâk, Ya'kûb ve torunlarının Yahudi veya Hıristiyan olduklarını iddia etmişlerdi. Allah Teâlâ, Hz. İbrâhim ve beraberinde sayılan peygamberlerin Yahudi veya Hıristiyan olmadıklarını zâten âyetlerinde vurguluyor: *"Ey Kitap ehli! İbrâhim hakkında niçin tartışıyorsunuz? Tevrât da İncil de şüphesiz ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?"*[1299] ve *"İbrâhim ne Yahudi ne de Hıristiyan idi. Fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir Müslümandı, müşriklerden de değildi."*[1300] Üstelik Yahudilik de Hıristiyanlık da onların yaşadıkları çağdan hayli zaman sonra ortaya çıkmıştı.[1301] Ayrıca Allah Teâlâ geçen âyetlerde onların hanîf İslam dîni üzere olduklarını zâten belirtmişti. Kendi kitaplarında da bunu açıkça ifade etmişti.[1302] Kendileri de bunu bilip dururlarken, bunun şahitleri iken *"Allah tarafından kendisine ulaşan bir gerçeği gizleyen kimseden daha zâlim kim vardır?"* Çünkü Allah Teâlâ kendilerinden bunu açıklayacaklarına ve gizlemeyeceklerine dair kesin söz de almıştır. *"Allah onların yaptıklarından habersiz değildir."* Onlar, bu yaptıklarını Allah'tan gizleyemezler ve kesinlikle Allah onları cezâlandıracaktır. Bu sözler zalimler için bir uyarı ve korkutma, mazlumlar için de bir tesellî mahiyetindedir.[1303]

Cürcânî, bu âyetin Yahudi ve Hıristiyanlar için kınama ve inkâr belirtmesinin üç yönden olduğunu belirtir: İlk olarak onlar Allah'ın zâtı hakkında *"Bizler Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz"*,[1304] *"Allah'ın eli bağlıdır"*,[1305] *"Allah fakîr, biz ise zenginiz"*,[1306] *"O, üçün üçüncüsüdür"*[1307] demişlerdi. İkinci olarak onlar Allah'ın dîni hakkında *"Yahudi veya Hıristiyan olun kurtulun"*[1308], putlara ibadet eden müşrikler için de *"Bunlar îmân edenlerden daha doğru yoldadırlar"*[1309] demişlerdi. Üçüncü olarak onlar Allah'ın rahmetini kendilerine tahsîs ederek *"Cennete Yahudi ve Hıristiyan*

[1298] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 607; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 163; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* I, 362-364; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân,* II, 422-423; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 585.
[1299] Âl-i İmrân, 3/65.
[1300] Âl-i İmrân, 3/67.
[1301] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 246; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 364; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 587.
[1302] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 255; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 158; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* I, 364.
[1303] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 163.
[1304] Mâide, 5/18.
[1305] Mâide, 5/64.
[1306] Âl-i İmrân, 3/181.
[1307] Mâide, 5/73.
[1308] Bakara, 2/135.
[1309] Nisâ, 4/51.

olanlardan başkası giremeyecek"[1310] ve *"Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize bir vebâl yoktur (onların mallarını alıp yiyebiliriz)!"*[1311] demişlerdi.[1312]

Müfessirlerin tamamı *"Yoksa siz Allah hakkında bizimle tartışıyor musunuz?"* sözünün muhatabının Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu belirtmişlerdir. Bu, âyetlerin akışından da anlaşılmaktadır. Bir kısmı ise Medîne Yahudileri ve Necrân Hıristiyanları şeklinde daha belirleyici açıklamalarda bulunmuşlardır.[1313]

Bu açıklamalar, bu bölümün öncesinde uzun bir bahis olarak zikredilen Hıristiyanlık, Yahudilik hakkındaki tartışmaların Medine'nin ilk yıllarından itibaren yeni dîni ve peygamberini tanımak üzere birkaç kişilik gruplar halinde Medine'ye gelen Hıristiyan ve Yahudilerden ziyâde Medine'de yerleşik olan Yahudi ve Hıristiyanların Hz. Peygamber'in huzurunda münâkaşaya tutuşmalarını açıklığa kavuşturan âyetlerle uyumlu bir açıklama mesâbesindedir.

3.20.15. 111-141. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

111-141. âyetler topluluğunu genelde müfessirler Necrân Hıristiyanlarının Hz. Peygamberi ziyâretleri ile ilişkilendirmektedirler. Necrân Hıristiyanları, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)dâveti üzerine Medine'ye gelmişler ve onunla Hz. Îsâ, risâlet ve daha pek çok teolojik konuda sorular sorup tartışmışlar, bazı oturumlarda Yahudilerle Hıristiyanlar arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır.[1314] 118. âyetle bağlantılı olarak zikrettiğimiz hadiste Râfi' b. Hureymele'nin ismi geçmektedir. İbn Hişâm'ın sîreti'nden anlaşıldığına göre bu şahıs, Yahudileri temsîlen Rasûlullâh'ın (s.a.v.)huzûrunda sözcü olarak konuşmaktadır. Bir rivayette Hıristiyanlara "Siz hiçbir şey üzere değilsiniz!" diyen de, Hz. Peygambere "Şayet sen Allah'ın rasûlü isen o halde O'na söyle de bizimle konuşsun, sözünü duyalım!" diyen ve peşinden âyetler inen, hep aynı şahıstır.[1315] İbn Hişâm, Yahudilerle Hıristiyanların Rasûlullâh'ın (s.a.v.)huzûrunda tartışmaları hakkında uzunca bir bahis açarak burada bilhassa onların ortaya attığı görüşler ve tartışmalar neticesinde Bakara Sûresi 113, 118, 135, 141. âyetlerin ve Âl-i İmrân Sûresi'nden pek çok âyetin nâzil olduğunu belirtir.[1316]

[1310] Bakara, 2/111.
[1311] Âl-i İmrân, 3/75.
[1312] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 254-255.
[1313] Bkz., Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 143; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 152.
[1314] Geniş bilgi için Necrân hey'etinin Medine'ye gelişi ile ilgili olarak tezimizin II. bölümüne mürâcaat edilebilir.
[1315] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190-191.
[1316] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190-193.

Siyer kaynaklarında Necran hey'etinin Medine'ye, hicretin sekizinci, dokuzuncu veya onuncu yılında geldiği ile ilgili farklı bilgiler yer almaktadır.[1317] İbn Âşûr, Bakara Sûresi'nin genel olarak hicretin ilk iki yılında nâzil olduğunu göz önünde bulundurarak Necrân'dan gelen hey'etin "Senetü'l-Vüfûd" olarak isimlendirilen sekizinci hicrî yılda gerçekleşen "hey'etler senesi"nden önce geldiği yönünde kanaat belirtir. Bu ziyâretin, sanılanın aksine daha erken tarihte, hicretin ikinci yılında, Bedir Savaşı öncesinde gerçekleşmiş olabileceğini ifade eder. [1318]

Hicret sonrasında Yahudi ve Hıristiyan hey'etlerin Hz. Peygamber ile kaç defa ve hangi tarihlerde biraraya geldikleri konusu tartışmalı bir konudur. Muhtemelen hicret sonrasında Medine'de yönetici olarak antlaşmalar yapmaya başlaması, ardından bilhassa Bedir Savaşının zaferle sonuçlanması neticesinde Hz. Peygamber (s.a.v.) tüm din mensuplarının dikkâtini çekmişti. Yalnızca Necran Hıristiyanları değil, yeni dinin ve peygamberinin dâvetini anlayabilmek için kanaatimizce hicretin ilk yıllarından itibaren pek çok defa Medine'ye Hıristiyan ve Yahudi gruplar tarafından ziyaretler ve görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Hatta siyer kaynaklarımızda Habeşistan hicretinden sonra Habeşistan'dan Mekke'ye gelerek Kâbe'nin avlusunda Rasûlullâh'tan (s.a.v.) Kur'ân'ı dinledikten sonra duygulanıp ağlayarak ardından Müslüman olan 20 kişilik Hıristiyan bir gruptan daha bahsedilmektedir.[1319] Bu da gösteriyor ki Necran hey'etinin gelişinden seneler öncesinde yeni dîni merak eden farklı Hıristiyan gruplar Hz. Peygamberle görüşmeler yapmışlardır.

Birlikte indiğini düşündüğümüz bu âyetler, Yahudi ve Hıristiyanlarla kurulan ilişkilere ve onlarla tartışmalara yer vermesi sebebiyle onlarla ilişkiler henüz gerginleşmeden, dolayısıyla Hudeybiye Antlaşması sonrasındaki Yahudi sürgününden çok daha önceleri nâzil olması gerekir. İbn Âşûr'un Necrân hey'etinin hicretin geç tarihlerinde değil de ikinci yılı içerisinde Medine'ye bir ziyâret gerçekleştirdikleri düşüncesi bizim bu kanaatimizi teyid etmektedir. Âyetlerin inişine sebep olan bu tartışmaların Necran hey'eti ile değil de Medine civarında oturan daha başka Hıristiyan ve Yahudi toplulukların ziyaretleri esnasında gerçekleşmiş olması da mümkündür. Ayrıca Yahudi ve Hıristiyanların birbiri aleyhindeki iddialaşmalarının tümü Hz. Peygamberin huzûrunda aynı anda gerçekleşen tartışmalar olmayabilir. Bu tartışmaları, farklı zaman ve mekânlarda dile getirilen söylemlerin ilâhî irâde doğrultusunda biraraya

[1317] bkz., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 157; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 413; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III, 146.
[1318] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 675-676, III, 145-146.
[1319] İbn İshâk, *Sîret*, I, 252; İbn Hişâm, *Sîret*, II, 42.

getirilerek diyalog haline dönüştürülmesi şeklinde değerlendirmenin daha tutarlı ve isâbetli bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz.

Sonuç olarak Bakara Sûresi 111. âyetten itibaren 141. âyete kadar Hıristiyanlar, Yahudiler ve onların birbirlerine karşı itham ve iddialarının yer aldığı buraya kadarki pasajın hicretin ikinci yılında Hıristiyan ve Yahudi grupların Hz. Peygamber'i ziyaretleri esnasında farklı zaman diliminde yaşanan olaylar üzerine yakın aralıklarla nâzil olduğunu söyleyebiliriz. Bu âyetlerin arasında zaman zaman Hz. Peygamber ve sahabeye yönelik ikaz ve uyarılar da yer almaktadır. Bu düşünce, âyetlerin iniş tarihi ile ilgili, âyeti bir yere oturtamama problemini de çözerek, âyetlerin öncesi ve sonrasıyla konu ve zaman bakımından da tam olarak uyumluluk göstermektedir.

3.21. 142-152. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Bu bölümden itibaren süregelen âyetlerde kıble konusu işlenmektedir. Âyetleri nüzûl sebepleri ile birlikte incelediğimizde bu bölümü kendi arasında birkaç başlık altında inceleyebiliriz.

3.21.1. 142-145. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

142. İnsanların bir kısım beyinsizleri: Yöneldikleri kıbleden onları çeviren nedir? diyecekler. De ki: Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediğini doğru yola iletir. 143. Böylece sizin insanlara birer şahit ve örnek olmanız, Rasûlün de size şahit olması için sizi orta bir ümmet kıldık. Senin yöneldiğin yeri (Kâbe'yi) biz ancak peygambere uyan, ökçeleri üzerinde gerisin geriye dönenlerden ayırdetmemiz için kıble yaptık. Bu, Allah'ın hidâyet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imânınızı aslâ zâyî edecek değildir. Zira Allah, insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir. 144. (Ey Muhammed!) Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. (Ey Müslümanlar!) Sizler de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin. Şüphe yok ki, Ehl-i kitap, onun, Rabblerinden gelen bir gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir. 145. Andolsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü âyeti (mûcizeyi) getirsen de, onlar yine de senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerinin kıblesine de uymazlar. Andolsun, eğer sana gelen bunca ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, o takdirde sen de mutlaka zalimlerden olursun.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. (142. âyet için); İbn Ebî Hâtim'in babası, Muhammed b. Amr Zenîc, Seleme b. el-Fadl, Muhammed b. İshâk, Zeyd'in mevlâsı Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr tarîki ile İbn Abbâs'tan naklettiğine göre; Yahudiler Hz. Peygamber'e (s.a.v.): "Ey Muhammed! Sen İbrâhim'in dîni üzere olduğunu iddiâ ettiğin halde seni yöneldiğin kıbleden çeviren şey nedir? Tekrar eski yöneldiğin kıblene dön, biz de seni tasdîk edip sana tâbî olalım." dediler. -Onlar bununla, Hz. Peygamberi dîni konusunda fitneye düşürmek istiyorlardı.- Bunun üzerine Allah Teâlâ *"İnsanların bir kısım beyinsizleri diyecekler ki…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1320]

2. (142-144. âyetler için); Buhârî'nin Abdullâh b. Racâ, İsrâîl, Ebû İshâk tarîki ile Berâ b. Âzib'ten rivayetine göre o şöyle demiştir: Rasûlullâh (s.a.v.) (hicretten sonra) on altı veya on yedi ay boyunca Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldı. Fakat Rasûlullâh (s.a.v.) Kâbe'ye yönelmek istiyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz."* âyetini indirdi (فأنزل الله). O da (namazında) Kâbe'ye doğru yöneldi. İnsanların bir kısım beyinsizleri -ki bunlar Yahudilerdir-: *"Onları yöneldikleri kıbleden çeviren nedir?"* dediler. (Allah Teâlâ da:) *"De ki: Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediğini doğru yola iletir."* (buyurdu). Bir adam, Rasûlullâh (s.a.v.) ile birlikte namaz kılmıştı. Namazdan sonra çıkıp, Beytü'l-Makdis'e doğru ikindi namazı kılan ensârdan bir topluluğa uğradı. Kendisinin Allah Rasûlü ile Kâbe'ye yönelmiş olarak namaz kıldığını söyledi. Topluluk da kıblelerini değiştirerek Kâbe'ye doğru yönelmek suretiyle namazlarını kıldılar.[1321]

3. (142 ve 144. âyetler için); Taberî'nin Müsennâ, Abdullâh b. Sâlih, Muâviye b. Sâlih, Ali b. Ebî Talha tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayet ettiğine göre o şöyle söylemiştir: Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde oranın halkı ekseriyetle Yahudilerden oluşuyordu. Allah Teâlâ, peygamberine namaz kılarken Beytü'l-Makdis'e yönelmesini emretmişti. Bu, Yahudilerin hoşuna gitti, buna sevindiler. Hz. Peygamber on küsür ay Beytü'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı. Fakat Rasûlullâh (s.a.v.), Hz. İbrâhim'in kıblesine yönelmeyi arzu ediyordu. Bunun için duâ ve niyâzda bulunuyor, göğe bakıyordu. Allah Teâlâ bu sebeple *"(Ey Muhammed!) biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. Artık seni hoşnut olduğun kıbleye döndürüyoruz. Haydi yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir!"* sözlerini indirdi (فأنزل الله). Yahudiler bu durumdan tedirgin oldular ve dediler ki: *"Onları bulundukları*

[1320] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 247-248.
[1321] Buhârî, "Salât", 31.

kıbleden döndüren sebep nedir?" Allah Teâlâ bunun üzerine *"Doğu da batı da Allah'ındır..."* sözlerini indirdi (فأنزل الله).[1322]

4. (143. âyet için); Tirmizî'nin Hannâd, Ebû Ammâr, Vekî', İsrâîl, Semmâk ve İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayetine göre; Hz. Peygamber (s.a.v.) Kâbe'ye yönlendirilince (ashâb): Yâ Rasûlallah! Daha önce Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmış olarak ölen/şehîd olan kardeşlerimizin durumu ne olacak? dediler. Allah Tebâreke ve Teâlâ da bunun üzerine *"Allah, onların îmânlarını boşa çıkarmayacaktır"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1323]

5. (144. âyet için); Mukâtil b. Süleymân'ın senedsiz olarak rivayetine göre; Tevrât ehlinden Humeys b. Amr: Ey Muhammed! Bu âyetle ne ile emrolunmuş oldun? Bu kıble işi ancak senin uydurduğun bir şeydir, dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ 144. âyeti indirdi (فأنزل الله) ve şöyle dedi: *"Şüphe yok ki, Ehl-i kitap, onun, Rabblerinden gelen bir gerçek olduğunu çok iyi bilirler."* Yâni Tevrât ehli, kıblenin Kâbe olduğunu çok iyi bilirler. Ve Allah onlara şu vaadde bulunarak karşılık verdi: *"Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir."* Yâni kıbleyi inkârlarından dolayı yaptıkları işlerden habersiz değildir.[1324]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci rivayet İbn İshâk'ın şeyhi Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması sebebiyle zâfiyetler taşımaktadır. Ancak Saîd b. Cübeyr, Katâde, Süddî ve Rabî b. Enes'ten de nakledilmiştir. Yine farklı bir tarîkle Rabî' b. Enes'ten benzer bir rivayet daha nakledilmiştir.[1325] Dolayısı ile şâhidleriyle birlikte sıhhati te'yid edilmiştir. Hadiste, esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edecek ifade kalıbı kullanılmıştır.

İkinci sıradaki rivayeti Buhârî, "Tefsir" bölümünde başka bir tarîkle Ebû Nu'aym ve Muhammed b. el-Müsennâ'dan, ve yine Yahyâ ve Vekî'den nakletmiştir. Müslim, "Kitâbu's-Salât"da Muhammed b. el-Müsennâ ve Ebû Bekr b. Hallâd'dan tahrîc etmiştir.[1326] Yine Tirmizî, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce[1327] gibi pek çok muhaddis sahih olduğunu belirterek bu hadisi eserlerine almışlardır.[1328] Tirmizî, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)kılmış olduğu namazın ikindi namazı olduğunu bildirmiş ve bu hadis için "hasen-

[1322] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 623.
[1323] Tirmizî, "Tefsîr", 3.
[1324] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 147.
[1325] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 248.
[1326] Müslim, "Mesâcid", 13.
[1327] Bkz., Tirmizî, "Tefsîr", 3; Ebû Dâvûd, "Salât", 22; İbn Mâce, "Salât", 56; "Tahâret", 17-18.
[1328] Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, IV, 201.

sahih" ifadelerini kullanmıştır.[1329] Müfessirler de sahih bularak bu rivayeti eserlerine almışlardır.[1330] İfâde kalıbı olarak bu hadis, esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet etmektedir. Buhârî rivayetinin tercih noktasında en öncelikli olduğunu söylemeye ihtiyaç hissetmiyoruz. Kaldı ki Nesâî haricindeki diğer Kütüb-i Sitte müellifleri de aynı hadisi farklı tarîklerle sıhhatini teyid ederek nakletmişlerdir.

Hz. Peygamber ile birlikte namaz kılan kimsenin ismi kaynaklarda Abbâd b. Bişr veya Abbâd b. Nehîk olarak geçmektedir.[1331] Bu hadisten Hz. Peygamber'in kıble âyetinin gelmesinden önce Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldığını ancak Kâbe'ye yönelmeyi de iştiyâkla arzuladığını ve bu nedenle bir an önce vahyin gelmesini beklediğini görüyoruz. Ardından Rasûlullâh'ın (s.a.v.)bu iştiyâkı sebebiyle âyetin nâzil olduğu, bunun üzerine Yahudilerin ileri geri konuşmalarının ardından diğer âyetlerin nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Yâni âyetler gelişen olaylar üzerine peşpeşe, aradan fazla bir zaman geçmeden nâzil olmuştur.

Buhârî hadisinde Hz. Peygamberin hangi namazı kıldığı belirtilmezken, onunla birlikte namaz kılan ve ismi kaynaklarda Abbâd b. Bişr veya Abbâd b. Nehîk olarak bildirilen şahsın ikindi namazı kılan bir grup Müslümana rastlayarak onları ikâz etmesi ve onların namazda iken yönlerini Kâbe'ye çevirmelerinden bahsedilmektedir. Ertesi gün Kuba'da sabah namazı kılınması esnasında kıblenin değiştiğini öğrenen Müslümanların, Şam'a yönelik olarak namaz kılarlarken namaz esnasında yön değiştirmek suretiyle Kâbe'ye yöneldikleri rivayetlerde bildirilir.[1332]

Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, âyetin nüzûlünden haberdar olan Müslümanlar birbirlerini ikâz etmiş ve bunu duyanlar hemen arkadaşlarının uyarılarına kulak vererek namaz esnasında Allah'ın emrine ittibâ ile yönlerini Kâbe istikâmetine yöneltmişlerdir. Dolayısı ile bu rivayetler arasında bir çelişki ve tutarsızlık olduğunu düşünmek pek doğru bir yaklaşım olmasa gerektir. Zira farklı zamanlarda, farklı namazlar kılınırken gerçekleşen hadiselerden bahsedilmektedir.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz hadisi İbn Ebî Hâtim Hasan b. Muhammed b. es-Sabâh, Haccâc b. Muhammed, İbn Cüreyc, Osmân b. Atâ ve Atâ tarîki ile yine İbn Abbâs'tan benzer ifadelerle nakleder. Bu hadisin benzerlerini Ebu'l-Âliye, Hasanu'l-

---

[1329] Tirmizî, "Tefsîr", 3.

[1330] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 248; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 620; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 5-6;

[1331] Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Abdulazîz el-Hâlidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, II, 62.

[1332] Buhârî, "Salât", 32; "Tefsîr", 14, 17; Müslim, "Mesâcid", 13; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 109-110.

Basrî, Atâ el-Horâsânî, İkrime, Katâde, Süddî, Zeyd b. Eslem ve daha başkaları âyetin nüzûlüne esas olarak zikretmişlerdir.[1333] Vâhidî'nin eserinde ise rivayet, senedsiz olarak geçer.[1334]

Hâkim, hadisle ilgili olarak, şeyhaynın şartlarına uygun olarak sahih olduğunu ancak onların bu hadisi eserlerine almadıklarını söyler.[1335] Suyûtî de bu rivayetin isnadının ve hadisin mânâsının kuvvetli olduğunu, hadise itibâr edilebileceğini belirtmiştir.[1336] Ancak hadisin isnadında inkıtâ bulunmaktadır. Çünkü Ali b. Ebî Talha, İbn Abbâs'tan hadis işitmemiştir. Ebû Sâlih de zayıf bir râvîdir.[1337] Bu noktada Suyûtî'nin hata ettiği söylenebilir. Belki de zayıf olmakla birlikte rivayetin şâhidlerinin bulunması Suyûtî'yi bu kanaate sevk etmiş olabilir. Yine Taberî, Süddî'den benzer bir hadis nakletmişse de[1338] neticede bu da mürseldir. Kıblenin ilk olarak Kâbe'ye çevrilmesi konusunda Berâ b. Âzib, İbn Ömer, İbn Abbâs, Umâre b. Evs, Amr b. Avf el-Müzenî ve Enes b. Mâlik'in hadisleri de bulunmaktadır. Tirmizî, bunların içerisinde Berâ hadisinin sahih ve hasen olduğunu belirtmiştir.[1339] Hadis, ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret etmektedir.

Dördüncü sıradaki Tirmizî hadisiyle ilgili olarak Tirmizî'nin kendisi hadisin sonunda kritiğini de yapmakta ve hasen-sahih olduğunu belirtmektedir.[1340] Ancak Ebû Abdirrahmân Mukbil, Semmâk'ın İkrime'den rivayetinde ızdırâb[1341] bulunduğunu fakat hadisin şâhidlerinin bulunmasının bu ızdırâbı giderdiğini belirtir. Zira bu hadisin şâhidlerini Ebû Dâvûd,[1342] Tayâlisî,[1343] Nesâî[1344] ve Hâkim[1345] rivayet etmiş ve isnadının sahih olduğunu belirtmişlerdir. Hâkim bu isnadın sahih olduğunu ancak Buhârî ve Müslim'in, kitaplarına almadıklarını ifade eder. Zehebî ise bu isnad hakkında

---

[1333] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 51; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* I, 212.
[1334] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 41.
[1335] Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 267.
[1336] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl,* s. 21-22.
[1337] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210.
[1338] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 450.
[1339] Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr,* I, 482.
[1340] Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr,* IV, 65.
[1341] Muzdarib hadîs: Bâzen bir, bâzen de birden fazla râvînin birbirine muhalif şekilde rivâyet ettikleri ve rivâyetler arasında râvîlerin adâlet ve zabt yönüyle birbirlerine eşit ve denk derecede olmalarından dolayı herhangi bir tercih yapılabilmesi mümkün olamayan hadîs olarak târif edilir. Bu hadislerde ya bir tek râvî aynı hadîsi farklı şekillerde iki veyâ daha fazla rivâyette bulunur veyahutta iki veyâ daha fazla râvî farklı şekillerde rivâyet ederler. (Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları,* trc. M. Yaşar Kandemir, DİB Yay., Ankara 1988, s. 156; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü,* s. 124; Talat Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 139-140)
[1342] Ebû Dâvûd, "Evvelu Kitâbi Şerhi's-Sünne", 14.
[1343] Tayâlisî, *Müsned*, II, 12.
[1344] Nesâî, "Kıble", 1.
[1345] Hâkim, *Müstedrek,* II, 269.

sükût etmiştir.[1346] Rivayette ifade kalıbı yönüyle esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edecek kalıp kullanılmıştır.

Beşinci sıradaki Mukâtil rivayeti, ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edilerek zikredilmiş olsa da isnad zinciri olmaksızın nakledilmesi sebebiyle esbâb-ı nüzûl bakımından bir değer taşımamaktadır. Ancak bu rivayetin, âyetin sibâkı ve ifade ettiği mânâ ile uyumlu olarak rivayet edilmiş tefsir mahiyetinde bir rivayet olduğunu söyleyebiliriz.

Hadis kritiği bakımından âyetlerin nüzûlü ile ilgili rivayetler farklılık gösteriyor olsa da anlam bakımından birbirlerini desteklediğini görmekteyiz. Dolayısı ile bu rivayetlerin hepsinin âyetlerin anlam dünyâsı ve sîret kaynaklarında zikredilen hadiseler ile uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda hepsi de ilgili âyetlerin nüzûlü için sebep teşkil etmiş olabilir düşüncesindeyiz.

İlk hadiste, Yahudilerin Hz. Peygamber'e kıblesini niçin değiştirdiği ile ilgili soru yer almakta ve bunun üzerine ilgili âyetin nâzil olduğu belirtilmektedir.

İkinci sıradaki Buhârî hadisi, ilk sıradaki hadisin muhtevâsını içerisinde barındırmaktadır. Aralarında herhangi bir çelişki bulunmayıp aksine birbirlerini destekler mahiyettedirler.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz hadisten anlaşıldığına göre; Yahudiler ibadet ederken yüzlerini Beytü'l-Makdis'e doğru çeviriyorlardı. Bu rivayet aslında Buhârî hadisinde bildirilen bilgileri tamamlayıcı mahiyettedir. Çünkü Buhârî hadisinde Yahudilerin kıble değişiminden duydukları rahatsızlık dile getirilirken bunun sebebine yer verilmez. Bu hadiste, Yahudilerin kıblenin Kâbe istikâmetine döndürülmesinden duydukları rahatsızlığın sebebini açıklayan bilgiler yer almaktadır. Zira Müslümanların, kendi kıblelerine yönelik olarak namaz kılmaları Yahudilerin hoşlarına gidiyordu. Bu durumu, kendi dinlerinin Müslümanlarca da sağlam olduğunun kabulüne delîl sayıyorlardı.[1347] Bu sebepten dolayı kıblenin değişimi ile birlikte onların Müslümanlara karşı kin ve düşmanlıkları da artmış oldu.

Dördüncü sırada zikrettiğimiz Tirmizî hadisinde ise kıble değişiminden önce vefat eden, savaşlarda şehîd olan Müslümanların kılmış oldukları namazların durumundan bahsedilmekte ve ilgili âyetin nüzûlü konu edinilmektedir. *"Allah sizin îmânınızı zâyi edecek değildir"* sözü ile onların, îmânlarının gereği olarak işledikleri bu

[1346] Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdi'î, *es-Sahîhu'l-Müsned Min Esbâbi'n-Nüzûl*, Mektebetu San'a el-Eseriyye, San'a, 2004, s. 26.
[1347] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 449-450.

amellerin boşa gitmediği ifade edilmektedir. Burada "îmân" sözü ile kastedilen, cumhûra göre "namaz"dır. Söz, niyet ve amelin hepsini birden içerisinde barındırması sebebiyle burada namaz yerine "îmân" kelimesi kullanılmıştır.[1348]

Kurtubî, 143. âyetin, Beytü'l-Makdis'e doğru ibadet ederek namazlarını kılan ve kıble değişiminden önce vefat eden kimseler hakkında nâzil olduğu noktasında alimlerin ittifâkının olduğunu belirtir.[1349] Kaynaklarda kıble değişiminden önce Hazrec'in Neccaroğulları boyundan Es'ad b. Zürâre ile Selemeoğulları boyundan Berâ b. Ma'rûr'un ve daha başka insanların öldüğünden bahsedilir.[1350] Es'ad ile Berâ aynı zamanda aşîretlerinin temsilcileri idiler. Mukâtil, aşiretlerinin Hz. Peygamber'e gelerek kıble değişiminden önce vefat eden kardeşlerinin durumlarını sorduklarını ve bunun üzerine âyetin indiğinden bahseder.[1351] Mukâtil'in rivayeti, isnad zincirinden mahrum olmakla birlikte Tirmizî hadisini teyid eder mahiyette, şahıs ve kabîle isimleri vermektedir. Dolayısı ile iki rivayet arasında herhangi bir çelişki olmayıp, aksine her ikisi de aynı olaydan bahsetmekte ve verilen bilgiler birbirlerini tamamlamaktadır.

Âyette zikredilen sefihlerle kastedilenin kimler olduğu konusunda üç farklı görüş belirtilmiştir. Berâ b. Âzib, Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr'e göre bunlar Yahudiler; İbn Abbâs'a göre de Mekke müşrikleridir. Süddî'nin İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'tan naklettiğine göre ise bunlarla münafıklar kastedilmektedir. Sefihler, câhiller anlamında olup bunların hepsinin kastedilmiş olması da mümkün görülmüştür.[1352] Âyette mâzî kalıbı değil de muzârînin tercih edilmiş olması, onların sürekli böyle söylemeye devâm edeceklerini belirtmek içindir.[1353] Buradan, Yahudi ve Hıristiyanların her devirde Müslümanların yöneldiği kıbleyi sorgulayıp, niçin kendi kıblelerini terk edip de Kâbe'ye yöneldiklerini sorgulamaya devâm edecekleri anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbı Mekke'de iken gündüz iki rek'at ve akşamları da iki rek'at olmak üzere günde iki vakit namaz kılıyorlardı. Mîrac hadisesinden sonra beş vakit namaz ile emrolundular. Bundan sonra namazlar misâfir için iki rek'at, mukîmler için ise dört rek'at olarak belirlendi.[1354] Medîne'ye hicret ettikten sonra da yaklaşık olarak 16 veya 17 ay boyunca Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmışlardı.[1355]

[1348] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 155-156.
[1349] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 439.
[1350] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 146; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 258.
[1351] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 146.
[1352] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 247; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 153; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 107..
[1353] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 284.
[1354] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 143-144.
[1355] Bkz. Buhârî, "Îmân", 40; Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, "Salât", 129 (I, 481-482); Nesâî, "Salât", 22.

Hz. Peygamberin Mekke'de iken Kâbe'ye doğru mu yoksa Mescid-i Aksâ'ya doğru mu namaz kıldığı ile ilgili farklı görüşler bulunsa da Bedruddîn el-Aynî bu hususta şu değerlendirmede bulunur: "İbn Abbâs ve diğer sahabîlerin bildirdiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.), Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılardı ama Kâbe'yi araya alacak şekilde, Kâbe'nin gerisinden Kâbe ile Beytü'l-Makdis'i hizâlayarak namaz kılardı."[1356] Aynî, rivayetler içerisinde en sahih olanının bu olduğunu belirtir. Bu bilgi başka kaynaklar tarafından da dile getirilmektedir.[1357] Ancak şu göz önünde bulundurulmalıdır; Hz. Peygamber'in Mekke'deyken Kâbe'yi araya alarak Kudüs'e doğru namaz kılması hakkındaki rivayet İbn Abbâs'tan nakledilmektedir. Hicretten üç yıl kadar önce, Müslümanlar Kureyş'in ablukası altındayken Mekke'de doğan İbn Abbâs'ın bu olaya şahit olması mümkün değildir. Bundan dolayı ilgili rivayetin tartışmaya açık olduğu söylenebilir. Bu konuyu değerlendiren İbn Âşûr da Mekke'deyken Kudüs'e yönelindiğiyle ilgili rivayetleri zayıf kabul etmektedir.[1358]

Bâzıları Hz. Peygamber'in, Kâbe istikâmetine yönelmeyi emreden âyet gelinceye kadar muhayyer kılındığı görüşünü ileri sürmüşlerdir.[1359] İbn Abbâs ve İbn Cüreyc kıble tercihinin Allah'ın emriyle gerçekleştiğini belirtirken; Hasanu'l-Basrî, Ebu'l-Âliye, İkrime ve er-Rabî' Hz. Peygamber'in kendi ictihâdı ve tercihiyle olduğunu belirtir. Katâde de *"Doğu da batı da Allah'ındır"*[1360] âyetinin insanları istedikleri yöne dönme noktasında serbest bıraktığını savunur.[1361] Ahmet Özel kıble konusunda Hz. Peygamber'in Mekke'de hangi tarafa yöneldiği ile ilgili kesin bir bilgi bulunmadığını savunurken,[1362] Yavuz Ünal yapılan tartışmalar neticesinde Hz. Peygamber ve ashâbının Mekke'de Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldıkları sonucuna ulaşır.[1363] İsrâfil Balcı ise Ünal'ın rivayetlerden çıkardığı sonucu eleştirerek bunun kabul edilemez olduğunu ve Mîracda namazın farz kılındığı tezinden hareketle Beytü'l-Makdis'i İslam'ın ilk kıblesi olarak tanımlamanın hiçbir tutarlılığının olmadığını ifade eder.[1364]

[1356] Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, IV, 202-203.
[1357] Bkz., İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 243; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 110; Kurtubî, II, 429; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 109.
[1358] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 10-11; Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s. 155.
[1359] Kurtubî, *El-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 429.
[1360] Bakara, 2/115.
[1361] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 153; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 109.
[1362] Ahmet Özel, "Kıble", *DİA*, XXV, 366.
[1363] Yavuz Ünal, "Hadîs Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kıblesi: Beyt-i Makdis", *OMÜ İlâhiyat Fak. Derg.*, Sayı: 12-13, Samsun 2001, s. 206-207.
[1364] İsrâfil Balcı, "İslâm'ın İlk Kıblesinin el-Mescidu'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği", s. 86.

Kanaatimizce kıble gibi önemli bir hususta Allah Rasûlü'nün, kendi ictihadıyla hareket ettiğini düşünmek yanlış olur. Çünkü kıble Hz. Peygamberin ictihadına bırakılmışsa, hicretten sonra bir taraftan Kâbe'ye yönelmeyi arzularken 17-18 ay boyunca niçin namazlarını Beytü'l-Makdis'e doğru kılsın ki? Âyet açık bir şekilde Hz. Peygamber'in başını göğe çevirerek kıblenin değişimi için vahyi gözlediğinden bahsetmekte ve Allâh Teâlâ'nın da onu râzı olacağı kıbleye döndereceği müjdesi verilmektedir. Âyetin kendisi bile tek başına kıble meselesinin ictihada bırakılmadığını belgelemektedir. Her ne kadar Kur'ân'da zikredilmemiş olsa da kıble konusunda baştan beri Allah Rasûlü'nün ilâhî irâde doğrultusunda yönlendirildiği anlaşılmaktadır. O'nun, kıble henüz Kâbe istikametine çevrilmemişken II. Akabe biatından sonra Medine'de müşriklere tepki olarak bir Müslümanın Kudüs'e değil de Kâbe'ye doğru namazlarını kılması üzerine Hz. Peygamber'in o kişiyi Kâbe'ye doğru namaz kılma isteğinden vazgeçirmesi[1365] kıble meselesinin ictihâdla belirlenebilecek bir eylem olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda Allah Rasûlü'nün ilâhî bir yönlendirme olmadan kıble değişimini onaylamadığının da tespitidir. Bir kısım ulemânın dile getirdiği gibi kıble değişiminde hassas bir strateji gözetilmişse bile, her hâlukârda bunun ilâhî irâde doğrultusunda belirlenmiş bir program doğrultusunda uygulandığını söyleyebiliriz.

Kıble âyeti kalıcı emir olan son hükmü içerisinde barındırmaktadır. Bunun öncesinde Mescid-i Aksâ'ya yönelmeyi emreden herhangi bir âyet de bulunmamaktadır. Buradan yola çıkarak kıble âyeti her ne kadar Hz. Peygamber'in önceki uygulamasını neshetmiş olsa da Kur'ân'ın kendi içerisinde bu konuda neshin bulunduğu söylenemez. Böylelikle Kur'ân dahilinde nesh disiplini işletilmeden gelecek nesillere de bildirilecek olan son hüküm tespit edilmiş olmaktadır.

143. âyetin devâmındaki *"Senin yöneldiğin yeri (Kâbe'yi) biz ancak peygambere uyan, ökçeleri üzerinde gerisin geriye dönenlerden ayırdetmemiz için kıble yaptık. Bu, Allah'ın hidâyet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir.*" ifadesi kıble değişimindeki hikmeti bildirmektedir. Allah Teâlâ bu uygulama ile ashâbı îmân imtihanından geçirmektedir. Zira bu işin sonunda insanlar ileri geri konuşmuşlar, münafıklar ve müşrikler "bunlara ne oluyor, bir zaman şu kıbleye, bir zaman bu kıbleye yöneliyorlar?" derken, Müslümanlar "Hayattayken Beytü'l-Makdis'e yönelerek namazlarını kılmış ve şimdi ölmüş olan kardeşlerimizin durumu ne olacak?" dediler. Yahudiler de "Muhammed atalarının vatanını ve doğduğu yeri özledi! Şayet bizim

[1365] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 86-88; Sami Kılınçlı, *Medenî Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, s. 153.

kıblemize yönelmeye devam etseydi onun, bizim gelmesini beklediğimiz adamımız olmasını ümit ederdik" dediler. Mekke müşrikleri de "Muhammed din konusunda şaşırdı. Ey insanlar! Muhammed sizin kıblenizi kıble edindi, o sizin doğru yolda olduğunuzu anladı. Yakında sizin dininize de girebilir." diyerek beklentiye girdiler. Bu işin sonucunda ashâbın içerisindeki münafıklardan bir kısmı irtidad ederek eski dinlerine döndüler.[1366] *"Bu, Allah'ın hidâyet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir."* Yâni bu kıble değişimi işi, insanların gönüllerine ağır gelen çok büyük ve zor bir iştir. Ancak Allah'ın, kalplerini doğru yola yönlendirdiği, peygamberlere kat'î sûrette inanan ve tasdîk eden kimselere bu durum ağır gelmez. Çünkü onlar, peygamberlerin getirdiği şeylerin şüphesiz gerçekler olduğunu bilirler.[1367] Sonuç olarak kıblenin değişmesi bir kesimin hidâyetine, bir kesimin de dalâletine sebep olmuştur.[1368]

Ebu'l-Âliye er-Riyâhî'den rivayet olunduğuna göre, o, Hz. Sâlih'in (a.s.) mescidini gördüğünü ve kıblesinin Kâbe'ye yönelik olduğunu söylemiştir. Ebu'l-Âliye, Hz. Musa'nın (a.s.), yönü Kâbe'ye bakan kayaya doğru namaz kıldığını ve tüm peygamberlerin kıblelerinin Kâbe olduğunu belirtir.[1369] Bu bilgi, kıblenin Kâbe istikâmetine çevrilmesindeki hikmeti belirleme noktasında önemli bir referanstır. Buradan yola çıkılarak Allah Teâlâ'nın murâdının, tüm insanlık âlemini peygamberleri vâsıtası ile en sık icrâ edilen ibadet olan namaz eyleminde ortak bir noktada birleştirmek suretiyle onların birlikteliklerini temin etmek olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Kıble'nin Kâbe'ye çevrilişinin hangi namaz sırasında gerçekleştiği konusunda kaynaklarda öğle ve ikindi namazı bildirilir. Rivayetlerde Rasûlullâh'ın (s.a.v.)namazın ilk iki rek'atını Beytü'l-Makdis'e doğru, son iki rek'atını da Kâbe istikâmetine yönelik olarak kıldığı belirtilmektedir. Vahyin, namaz haricinde inip, daha sonra ilk olarak ikindi namazının Kâbe'ye yönelik olarak kılındığı şeklinde farklı bir rivayet daha bulunmaktadır. Enes b. Mâlik rivayetinde, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)öğle namazının ilk iki rek'atını Beytü'l-Makdis'e doğru, kıble âyetinin nüzûlü ile de son iki rek'atını Kâbe'ye doğru yönelerek kıldığı bildirilmektedir.[1370] Bu rivayetler arasında muhakkik alimler Hz. Peygamber'in, Bişr b. Berâ'nın annesini ziyâreti esnasında Selemeoğulları yurdunda, Benû Seleme Mescidi'nde öğle namazı kıldığı esnada âyetin nâzil olduğunu

[1366] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 639; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 439.
[1367] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 114.
[1368] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 179.
[1369] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 164; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 430.
[1370] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 621; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 374.

ve buranın daha sonra Mescidu'l-Kıbleteyn olarak anıldığını bildiren rivayeti daha sağlam kabul etmişlerdir.[1371]

Rivayetlerde Hz. Peygamber'e niçin kıblesini başka bir yöne değiştirdiğini soran şahısların kim oldukları bazı kaynaklarda isim isim belirtilmektedir. Siyer ve tefsir literatüründe bu şahısların isimlerini İbn Hamîd, Rufâ'a b. Kays, Kardem b. Amr, Ka'b. b. el-Eşref, Nâfi' b. Ebî Nâfi' olarak verirken; Ebû Küreyb ise Râfi' b. Ebî Râfi', Ka'b b. el-Eşref'in halîfi Haccâc b. Amr, er-Rabî' b. er-Rabî' b. Ebi'l-Hukayk, Kinâne b. er-Rebî' b. Ebi'l-Hukayk olarak zikreder.[1372] Buradan, kıble mes'elesini dillerine dolayarak alay konusu edinen şahısların Yahudilerin alimleri ve önderleri olduğunu söyleyebiliriz.

3.21.2. 146-147. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

146. Kendilerine kitap verdiklerimiz onu öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen içlerinden bir grup bile bile hakkı/gerçeği gizler. 147. Gerçek, Rabbinden gelendir. Sakın şüphelenenlerden olma.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi bulunmaktadır.

1. Mukâtil b. Süleymân'ın senedsiz olarak rivayetine göre: Yahudilerden Ebû Yâsir b. Ahtab, Ka'b b. Eşref, Ka'b b. Esîd, Sellâm b. Sûriyâ, Kinâne b. Ebi'l-Hukayk, Vehb b. Yehûzâ ve Ebû Nâfi' Hz. Peygamber'e (s.a.v.): Niçin Kâbe'yi tavâf ediyorsunuz? O ancak taştan yapılmış (basit) bir binâdır, dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) karşılık olarak: Sizler biliyorsunuz ki o, Allah'ın kitâbında geçen ve sizlerin inkâr ettiği bir hakîkattir. İbn Sûriyâ ise: Biz, kitabımızdaki hiçbir şeyi gizlemiyoruz, dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Kendilerine kitap verdiklerimiz…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1373]

2. Vâhidî'nin senedsiz olarak naklettiğine göre: Bu âyet, Ehl-i kitâbın inananları hakkında, yâni Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar Rasûlullâh'ı (s.a.v.) kendi kitaplarında zâtıyla, sıfatıyla ve peygamberlik nitelikleriyle tanıyorlardı. Aynen kendi çocuklarını, diğer çocuklar arasında gördüklerinde tanıdıkları gibi..

Abdullâh b. Selâm "Ben, Allah Rasûlü'nü (s.a.v.) kendi çocuğumdan daha iyi tanırım" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer ona: "Bu nasıl oluyor ey İbn Selâm?" diye

---

[1371] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 102; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 427; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 109; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 242.

[1372] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 191; Süheylî, *Ravzu'l-Unuf*, II, 409; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 619; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 182.

[1373] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, II, 148.

sordu. O da: "Çünkü ben, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Allah'ın rasûlü olduğuna yakînî bir gerçek olarak şahitlik ediyorum. Ancak kendi oğlumun bu şekilde kendi oğlum olduğuna dair şahitlik edemiyorum. Zira ben, kadınların ne yaptıklarını tam olarak bilmiyorum!" dedi. Hz. Ömer bunun üzerine: "Allah seni muvaffak kılsın ey İbn Selâm!" dedi.[1374]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci sıradaki Mukâtil'in rivayetinde isnad zinciri bulunmamaktadır. Ancak nakledilen rivayette ismi geçen Yahudilerin, daha önce kıblenin değişmesiyle ilgili rivayetlerde zikredilmeleri, böyle bir diyaloğun yaşanmış olması ihtimâlini mümkün kılmaktadır. Esbâb-ı nüzûl sâhipleri bu rivayeti sahih kabul ederek eserlerine almışlardır.[1375] Ayrıca rivayet, esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret eden lafızlarla ifade edilmiştir. Bu rivayete göre Ehl-i kitabın yakından bildikleri şey, Kâbe'nin durumudur.

İkinci sıradaki Vâhidî'nin rivayeti de isnad zinciri olmadan nakledilmiştir. Bu rivayeti diğer esbâb-ı nüzûl sâhipleri eserlerine almak suretiyle teyid etmişlerdir.[1376] Her ne kadar rivayet sahih bile olsa, içerisinde esbâb-ı nüzûle âit bir ifade yer almamaktadır. Kanaatimizce tefsir anlamında bir değer taşımaktadır. Rivayetin özünden, Ehl-i kitâbın bildiği şeyin, Hz. Peygamber'in risâlet vasıfları olduğu anlaşılmaktadır.

Âyette "kitap ehli" ifadesi ile Yahudilerin inananları[1377] veya hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar kastedilmiştir.[1378] Râzî buradaki bir inceliğe dikkât çekerek her ne kadar âyette umûm ifade eden lafız kullanılmış olsa da *"kendi evlatlarını tanıdıkları gibi tanımaları"* ifadesinden hareketle tüm Yahudi ve Hıristiyanların değil, *"bile bile gerçeği gizlemeleri"*nden hareketle onların alimlerinin kastedilmiş olduğunu belirtir.[1379] Buna göre burada en doğru tefsir ile Yahudi ve Hıristiyanların küfürde ısrar ve inat eden alimleri kastedilmiştir.[1380] Zira bu bilgiye sâhip olanlar, Tevrât'ı okuyan ve orada risâlet vasıflarının geçtiğinden haberdar olan kimselerdir. O devirde herkesin elinde Tevrât metinleri bulunmuyordu. Yalnızca alimlerin elinin altında bulunuyor, onlar oradan okuyup, istedikleri âyetleri avâm ile paylaşıyorlardı. Dolayısı ile halk, Yahudi alimlerin aktardıkları bilgi kadar dînî konularda bilgi sâhibi idiler.

[1374] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 47.
[1375] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 399.
[1376] Bkz., Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 32; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 398-399.
[1377] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, II, 148; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 671; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 192; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 164.
[1378] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 204; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 157.
[1379] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 141.
[1380] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 609-610.

Mukâtil bu âyette verildiği bildirilen kitabın, Allah'ın Yahudilere verdiği Tevrât olduğunu ve onların tanıdıkları ve bildikleri şeyin ise kıble olan Beytullâh olduğunu belirtir. İnkâr ettikleri hakkın da kıble işi olduğunu bildirir ve âyetin Hz. Peygamber'e bu konuda en küçük bir şüphesinin olmaması ikâzında bulunduğunu söyler.[1381] Mukâtil'in rivayeti ve ardından tefsir anlamında getirmiş olduğu izâhat, sibâkta bahsi geçen olaylar zinciri ile örtüşmektedir. Önceki pasajlarda Yahudi ve Hıristiyan ziyaretçilerin Medine'de Hz. Peygamber'in huzurunda hem Hz. Peygamberle hem de birbirleriyle münâkaşaya girişmeleri, onların bu münâkaşalarında bahsi geçen konular, sonrasında kıble değişiminden rahatsız olan Yahudiler'in sorgulamaları âyetlerin akışı ile tam bir uyum göstermektedir. Bundan dolayı biz Mukâtil'in rivayetinin, âyetin nüzûlünde esas sebep olduğunu düşünüyoruz.

Râzî âyetin te'vîli hakkındaki görüşleri aktardıktan sonra, hemen öncesinde zikri geçen kelime ile irtibatlandırılması kâidesinden yola çıkarak zamirin merciinin, 145. *"Andolsun, eğer sana gelen bunca ilimden sonra.."* âyetinde geçen "ilim" olduğunu ve bu ilim ile de "risâletin/peygamberliğin" kastedildiğini söyler. Âyete "Onlar, bu peygamberlik bilgisini, kendi evlatlarını tanıdıkları gibi tanırlar" anlamını vererek bu âyetten önce kıble hadisesinin bahsinin hiç geçmemiş olmasını delil göstererek kendi tercihini bu şekilde ortaya koyar.[1382] Ancak bu âyetin hemen öncesinde geçmese bile bir önceki âyet grubunda konunun yalnızca kıble üzerinde odaklanması Râzî'nin bu noktada hata ettiğini göstermektedir.

Taberî bu âyete, "Yahudi ve Hıristiyanların alimleri Beytü'l-Harâm'ın kendi kıbleleri, Hz. İbrahim ve senden önceki peygamberlerin kıblesi olduğunu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar" şeklinde mânâ vermektedir.[1383] Âyette zikredilen " ه/onu" tanırlar ifadesinde zamirin mercii konusunda Mücâhid, Katâde ve diğer tâbiîn alimleri Hz. Muhammed (s.a.v.) olduğunu belirtirken, İbn Abbâs, İbn Cüreyc, Rabî ve yine Katâde kıblenin Beytü'l-Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesi olduğunu söylemişlerdir.[1384] Tabersî de burada zamirin merciinin "ilim" olduğunu ve bu ilimle de peygamberliğin veya kıble işinin bilinmesinin kastedildiğini belirtir.[1385] Cürcânî ise

[1381] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, II, 148.
[1382] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 143.
[1383] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 670.
[1384] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 447.
[1385] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, I, 318.

burada zamirin merciinin "beyt" veya "mescid" (yâni Beytullâh/Kâbe) olduğu âşikârdır, demektedir.[1386]

Kurtubî "onu" ifadesini öncelikle Hz. Peygamber'in vasıflarıyla, daha sonra Kâbe ile irtibatlandırır. Rivayet olarak da sadece Abdullâh b. Selâm hadisesine yer verir.[1387] Ebû Hayyân, burada zamirle Rasûlullâh'ın (s.a.v.)kastedilmiş olduğunu çeşitli delillerle izâh ederek Râzî'nin görüşünü kuvvetli bir şekilde teyîd eder.[1388] Âyetin devâmında zikredilen *"Buna rağmen içlerinden bir grup, bile bile gerçeği gizler"* ifadesindeki gizlenen gerçeği İbn Ebî Hâtim, Mücâhid'den gelen bir tefsirle Hz. Muhammed (s.a.v.) olarak açıklar. Zira Ehl-i kitap, yanlarındaki Tevrât ve İncîl'de onun niteliklerini yazılı olarak buluyorlardı.[1389]

Elmalılı Hz. Peygambere hitap zamiri ile "seni tanırlar" şeklinde değil de gramerde ğayba iltifatla "onu tanırlar" buyrulmasında ince bir nükte bulunduğunu söyler. Öncelikle bu âyet, Cenâb-ı Allah tarafından sûreti ğaybda ve tarafsız olarak bir şahitliği ifade eder. İkinci olarak; Tevrât'ta "Hz. Mûsâ'ya benzer bir peygamber" diye nitelendirildiği için öteden beri Ehl-i Kitap tarafından son peygamber lâm-ı ahid ile "النبی/o peygamber" diye anılırdı. Ancak onun Hz. Muhammed (s.a.v.) olduğunu gösterecek kat'î bir delile ihtiyaç vardı. Hz. Muhammed'in getirdiği apaçık âyetler ve mûcizeler ile bu da tam olarak temin edilmiş oldu. Bunların karşısında bilhassa o zamanki Ehl-i Kitap ulemâsının hiçbir şekilde şüphesi kalmamıştı ve bunu kendi evlatlarını tanıdıkları gibi kesin bir şekilde biliyorlardı.[1390]

Tefsir tarihinde müfessirlerin kâhir ekseriyeti bu âyette Yahudi ve Hıristiyanların kendi evlatlarını tanıdıkları gibi bildikleri şeyin, kıblenin Hz. İbrâhim'in kıblesi olan Kâbe olduğunu ve bu bilgiyi kendi kitaplarında bulduklarına dair tefsir rivayetlerini eserlerinde naklederler.[1391] Mâverdî'den (ö. 450/1058) itibaren tefsirlerde âyette zikredilen "hû" zamîri ile yalnızca Kâbenin değil, aynı zamanda Hz. Peygamber'in risâletine dair hususiyetlerin de kastedildiği bilgisi yer alır.[1392] Âyetin te'vîlinde Mâverdî'ye kadar Kâbe haricinde başka bir yorumun dile getirilmemiş

[1386] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 261.
[1387] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 447.
[1388] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 609.
[1389] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 256.
[1390] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 531.
[1391] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 254; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 671-674; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 166; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 189-191.
[1392] Bkz., Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 204; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 261-262; Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 137-138; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 164; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 103; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 378; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 157.

olmasını tefsir tarihi açısından ilginç karşılıyoruz. Tefsir tarihinin belli bir devresinden sonra bu yorumun âyetin tefsirine dahil edildiği anlaşılmaktadır.

Taberî, Yahudi ve Hıristiyanlar, ellerinin altında bulunan Tevrât ve İncil'de bu bilginin yazılı olduğunu bile bile gizliyor ve bir kısmı doğu tarafına, bir kısmı da Beytü'l-Makdis'e yönelmek suretiyle Allah Teâlâ'nın kendilerine olan emrine isyân ediyorlardı. İşte bu âyetle Allah Teâlâ Hz. Peygamberi ve ümmetini, onların bu bilgiyi gizlemek suretiyle Allah'a ve kullarına karşı ihânetlerinden haberdâr ediyor,[1393] demektedir.

Konu ile alâkalı olarak Râzî, Allah Teâlâ'nın *"Onu, yanlarında bulunan Tevrât ve İncil'de yazılı olarak bulurlar"*[1394] ve *"Benden sonra gelecek olan ve ismi Ahmed olan bir peygamberi de müjdeleyici olarak..."*[1395] âyetlerini zikrettikten sonra "biz, Ehl-i kitabın Hz. Peygamber'i, kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanımalarının imkânsız olduğunu söylüyoruz" der ve konuyu şöyle izâh eder: Tevrât ve İncil'de Hz. Peygamber ile ilgili verilen bilgi ya özet olarak veya tafsîlâtlı olarak bildirilmiştir. Eğer tafsilatlı olarak bildirilmiş olsaydı, onun belli bir vakitte, belli bir ülkeden, belli bir kabileden ve belirli vasıflarla gelmesinden önce hem doğuda hem de batıda tüm insanlar tarafından tanınıyor olması gerekirdi. Çünkü Tevrât ve İncil, doğu ve batıdaki bütün insanlar tarafından biliniyordu. Eğer durum böyle olmuş olsaydı, Yahudi ve Hıristiyanların hiç birisi onu inkâr edemezlerdi. Ama sonuç böyle olmamıştır. O halde Ehl-i kitabın elinde bulunan bu bilgi, Hz. Peygamber hakkında kendilerine bildirilen, ellerindeki Tevrât'ın içerisindeki bilgileri destekleyecek mahiyette beraberinde vahyle bir peygamberin gönderileceğine ve vahyin içeriğine dair genel bir bilgidir.[1396] Râzî devâmla nazarî bilginin zarûrî bilgiye teşbîh edilmesi cihetiyle burada edebî sanatların uygulanmış olduğunu bahis konusu eder.

Ehl-i kitâbın Allah Rasûlünü çok kesin bir şekilde tanıması, onun fiziksel özellikleri yönünden olmayıp, kendisine vahyle bildirilen, herkesin bilemeyeceği bilgilere sâhip olması yönüyledir. Nitekim Abdullâh b. Selâm hadisesinde, onun Hz. Peygamber'i, gerçek bir peygamber olarak tanımasından bahsedilirken yüz şekli, boyu, saçının rengi vs.den bahsedilmez. Onun, kendisine sorulan sorularla yalnızca peygamberlerin bilebileceği konuları bilmesiyle peygamber olduğuna kanaat

---

[1393] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 672.
[1394] A'râf, 7/157.
[1395] Saff, 61/6.
[1396] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 142.

getirmiştir.[1397] İbn Âşûr da bu konuda "Onlar Kur'ân'ın Allah katından olduğunu ve içindeki bilgileri, kendi kitaplarında bildirilen haber vâsıtasıyla biliyorlardı. Bunlardan biri de Hz. Peygamber'in risâletidir," der.[1398]

Netice olarak daha önceki rivayetlerde bulduğumuz veriler ışığında ilk rivayetin her ne kadar sıhhat yönüyle yeterli kriterleri taşımasa da âyetin muhtemel nüzûl sebebi olabileceğini düşünüyoruz. Rivayette ismi geçen diğer şahıslar ve Abdullâh b. Sûriyâ isimli kişinin Hz. Peygamberle ateşli tartışmalara girdiği bilinen bir gerçektir.[1399] Yine de kolayca anlaşılacağı gibi bu âyetler, önceki âyetlerin devâmı olarak, onlarla birlikte nâzil olmuştur. Bu rivayet göz ardı edilerek de âyet çok rahat bir şekilde anlaşılabilmektedir. Nitekim 144. âyetin esbâb-ı nüzûlü konusunda zikrettiğimiz rivayetlerin şâhidlerinde bu âyetlerin, 147. âyetin sonuna kadar topluca nâzil olduğu bilgisi yer almaktadır. İkinci rivayetin ise yalnızca âyetin tefsiri mahiyetinde düşünülebileceği kanaatindeyiz.

3.21.3. 148-152. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

148. Herkesin yöneldiği bir yön vardır. Hayırlı işlerde yarışın. Nerede olursanız olun, sonunda Allah hepinizi bir araya getirir. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir. 149. Nereden yola çıkarsan çık, (namazda) yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Bu emir Rabbinden sana gelen bir gerçektir. Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir. 150. (Ey Rasûlüm!) Nereden yola çıkarsan çık (namazda) yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. (Ey Mü'minler!) Siz de nerede olursanız olunuz, yüzünüzü Mescid-i Harâm'a doğru çevirin ki, zalimlerin dışındaki insanların elinde (size karşı) bir delil bulunmasın. Sakın onlardan korkmayın, yalnızca benden korkun. Böylece size olan nimetimi tamamlayayım da doğru yolu bulasınız. 151. Nitekim kendi aranıdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik. 152. Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.

Bu âyetler, kıble âyetlerinin devâmı ve onun tamamlayıcısı olması münasebetiyle onlarla birlikte nâzil olduklarını düşünüyoruz. Önceki âyetlerde zikri geçen esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin tam olarak anlaşılabilmesi için, müfessirlerin bu

[1397] Ömer Cide, "2/146 ve 6/20. Âyetlerin Tebşîrât Bağlamında Değerlendirilmesi", *Kilis 7 Aralık Ünv. Sosyal Bilimler Derg.*, c. VII, sayı: 13, Kilis Haziran 2017, s. 146-147.
[1398] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 40.
[1399] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 190-192; Süheylî, *Ravzu'l-Unuf*, II, 409.

âyetlerde zikri geçen kelime ve şahısların nitelikleri ile ilgili tespitleri büyük bir önem arz etmektedir.

"Zalimlerin dışındaki insanların elinde (size karşı) bir delil bulunmasın." sözünde zikredilenlerle kimin kastedildiği noktasında müfessirler sibâkta bahsi geçen Ehl-i Kitâb ile müşriklerin kastedildiğinden söz ederler.[1400] Bir kısım müfessir ise burada Yahudilerin kastedildiğini belirtirler. Ehl-i kitabın delillerinin çürütülmesi noktasında, onlar Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbı ile ilgili olarak "Biz kendilerine doğruyu gösterinceye kadar kıblelerinin neresi olduğunu bilmiyorlardı." demişlerdi. Bu sözleriyle onların Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmalarını onların aleyhinde delil olarak kullanıyorlardı. Ancak Allah Teâlâ peygamberini ve inananları Yahudilerin kıblesinden, atası İbrâhim'in (a.s.) kıblesine yönelterek onların bu delillerini boşa çıkarmış oldu. *"Zalimlerin dışındaki insanlar…"* sözüyle de Allah Teâlâ Kureyş müşriklerini kastetti. Mekke müşriklerinin Mü'minlerin aleyhinde kıble konusunu delil olarak sunma hususuna gelince; Allah Teâlâ kıble olarak Beytü'l-Makdis'ten Kâbe'ye yöneltince müşrik Araplar "Muhammed bizim kıblemize geri döndü. Bizim kendilerinden daha doğru yolda olduğumuzu anladı, bundan sonra yakında bizim dînimize de döner!" sözleriyle Mü'minler aleyhinde kıble meselesini delil olarak kullanıyorlardı. Bu görüşü Mücâhid, Atâ, Katâde, Rabî' ve Süddî ileri sürmüştür. Taberî'nin kanaati de bu yöndedir.[1401]

İbn Atıyye ise âyetin umûm ifade etmesinden hareketle ister putperest, ister Yahudi, ister münafık olsun her kim kıble âyetleri nâzil olduğunda alaycı bir üslupla "Bunları kim kıblelerinden çevirdi?" demişse, bu kişilerin kastedildiğini belirtir. Allah Teâlâ onların yaptıkları bu işleri hüccet olarak isimlendirmiş ve hangi zâlim böyle bir eylemde bulunmuşsa onun da başarısız olacağına hükmetmiştir.[1402]

"Zalimlerin dışındaki insanlar…" sözüyle Allah Teâlâ Kureyş müşriklerini diğer insanlardan istisna ederek, müşriklerin, kıblenin Kâbe'ye çevrilmesini delil olarak kullanabileceklerini îmâ etmiş oldu. Âyette zikredilen "huccet/delîl" ile Kureyş müşriklerinin düşmanlık ve mücâdeleleri kastedilmektedir. Onların inananlara karşı dâvâları bâtıl, husûmetleri de haksız olduğu için bu düşmanlıkları bitmeyecek ve Mü'minlerin, şirk dînine geri dönme beklentileri de boş bir hayâlden öteye

---

[1400] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 682-690; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 165.
[1401] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 683-686; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 198; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 165.
[1402] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 382.

geçemeyecektir. *"Onların Rabbleri katında hüccetleri/delîlleri geçersizdir"*[1403] âyetinde olduğu gibi burada da Kureyş müşriklerinin karşı koymaları, mücâdeleleri, bâtıl yollarla düşmanlıkları ve yine bâtıl yollarla getirdikleri deliller "hüccet" olarak isimlendirilmiştir.[1404] Bundan dolayı Allah Teâlâ "o zalimlerin delillerinden ve sizinle mücâdele etmelerinden korkmayın, benim emirlerime karşı gelerek sizleri cezâlandırmamdan korkun!" buyurmaktadır.[1405] Hakkın ve hayrın bütün halleriyle Allah'a itaat etmekte bulunduğunu bilen bu ümmetin, hiçbir şekilde bu türden ileri sürülen delillere iltifat etmemesi ve göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa, Allah'ın emrinin dışına çıkanların sözlerine meyletmemesi gerekir.[1406]

Müfessirlerin de ifade ettikleri gibi âyetler her ne kadar umumi anlamda Mü'minlerin kıble değişiklikleri esnasında ve sonrasındaki, onlara cephe alan ve onların bu eylemi aleyhinde ileri geri konuşarak kıble değişimi hadisesini alay konusu edenleri kapsamış olsa da bizlere nüzûl zamanında kimlerin bu eylemleri gerçekleştirdikleri ile ilgili oldukça detaylı malzeme sunmaktadırlar. 142-150. âyetlerde bahsi geçen konulardan bu âyetlerin Yahudi, Hıristiyan ve Mekke müşrikleriyle ilgili olarak nâzil olduğu görüşlerinin ileri sürüldüğünü görmüştük. İlgili âyetlerde zikredilen rivayetlerde zaman zaman hadiselerde başrolü oynayan şahısların isimleri de geçmişti. Bizim kanaatimiz, nüzûl esnasında asıl muhatapların Yahudi alimleri ve liderleri olduğu yönündedir.

3.21.4. 142-152. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Bu âyetlerin nüzûlü, kıblenin değişim tarihi ile yakından bağlantılıdır. Kıblenin, hicretin kaçıncı ayında değiştiği konusunda ise farklı görüşler bildirilmiştir. Taberî'nin arka arkaya sıraladığı serî hâldeki rivayetlerde kıblenin, hicretin 13, 14, 15, 16, 17 ve 18. ayları içerisinde Kâbe'ye çevrildiği ile ilgili muhtelif bilgiler yer almaktadır.[1407] İbn Abbâs'tan hicretin 17. ayı Receb ayı başlangıcında;[1408] Berâ'dan yine hicretten 16 veya 17 ay sonra; Saîd b. el-Müseyyeb'ten 16 ay sonra; Enes b. Mâlik'ten 9 veya 10 ay sonra; Muâz b. Cebel'den 13 ay sonra Kâbe'ye yönelerek namaz kılındığına dair rivayetler bildirilmiştir. Enes b. Mâlik'ten gelen 9 ve 10. ay bilgisi rivayetin isnadında

[1403] Şûrâ, 42/16.
[1404] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 165; Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 103-104.
[1405] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 685-686.
[1406] Saîd Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr,* I, 357.
[1407] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 618-622.
[1408] İbn İshâk, *Sîret,* I, 313.

zikredilen Osmân b. Sa'd'den dolayı zayıf bulunmuştur.[1409] Muâz b. Cebel rivayeti ise munkatı'dır. Çünkü senedde zikredilen İbn Ebî Leylâ, Muâz'ı görmemiştir. Muâz b. Cebel 603-17/638 tarihleri, İbn Ebî Leylâ ise 17/638-83/702 tarihleri arasında yaşamıştır. Buna göre Muâz b. Cebel'in vefat senesinde İbn Ebî Leylâ doğmuştur. Dolayısı ile ondan direkt olarak hadis nakletmesi mümkün değildir.

Sahih hadislerde kıblenin hicretten 16 veya 17 ay sonra değiştiği bilgisi yer almaktadır.[1410] İbn Hişâm bu hususta Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Medîne'ye gelişinden itibaren on yedinci ayın başlangıcında, Recep ayında değiştirildiğini belirtir.[1411] Aynî de Buhârî şerhinde konunun tartışmasını yaparak şunları söyler: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medîne'ye gelişi ihtilafsız olarak Rabîulevvel ayında olmuştur. Kıblenin değişimi ise cumhûrun üzerinde ittifak ettikleri en sahih görüşe göre ikinci senenin Receb ayının yarısında gerçekleşmiştir.[1412] Ebû Hâtim el-Büstî[1413] "Rasûlullâh (s.a.v.) Medîne'ye Rabîulevvel ayının on ikinci günü olan pazartesi günü geldi. Sonrasında Müslümanlar, Beytü'l-Makdis'e yönelik olarak tamı tamına on yedi ay ve üç gün namaz kıldılar. Sonra Allah Teâlâ Şâban ayının yarısında, Salı günü Kâbe'ye yönelmeyi emretti"[1414] demektedir. Mukâtil de Bakara Sûresi 144. kıble âyetinin Bedir savaşının iki ay öncesinde indiğini belirtir.[1415] Bedir Savaşı 624 yılı Ramazan ayının 17'si Cuma gününde yapıldığına göre,[1416] iki ay öncesi Receb ayına tekabül etmektedir.

Görüldüğü gibi cumhûrun kanaati hicretin 16. ayında Receb ayını sâbitlerken, İbn Hibbân 17. ay olan Şâban ayını belirtmektedir. Zâten hadislerde de 16 ve 17. aylar daha ağır basmaktadır ki bu da ikinci senenin Receb ve Şâban aylarını gösterir. Mukâtil'in yapmış olduğu tespit de Receb ayını göstermektedir. Neticede sahih kaynaklarda bildirilen veriler doğrultusunda bu âyetlerin 624 yılında, Bedir savaşının bir iki ay öncesinde nâzil olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda Bakara Sûresinin 1-152. âyetlerinin hicretin ilk günlerinden itibaren 16-17. aylarına kadar nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

[1409] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 153; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 70.
[1410] Bkz. Buhârî, "Îmân", 40; Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, "Salât", 129 (I, 481-482); Nesâî, "Salât", 22.
[1411] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 191-192; İbn Kesîr, *Sîret*, II, 372.
[1412] Aynî, *Umdetu'l-Kâri*, IV, 201.
[1413] Bu künye İbn Hibbân'ı ifade eder.
[1414] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 428; ayrıca bkz., İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 11; İbn Kesîr, *Sîret*, II, 373.
[1415] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, I, 144.
[1416] İbn İshâk, *Sîret*, I, 174; Taberî, *Târih*, II, 446.

3.22. 153-157. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

153. Ey îmân edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allah'tan yardım dileyin. Şüphe yok ki, Allah sabredenlerle beraberdir. 154. Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin. Bilakis onlar diridirler, fakat siz sezemezsiniz. 155. Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksiltmek suretiyle imtihan ederiz. Sabredenleri müjdele. 156. Onlar başlarına bir musîbet gelince, "Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allâh'a aitiz ve şüphesiz O'na döneceğiz" derler. 157. İşte Rabbleri katından rahmet ve merhamet onlaradır. Doğru yola ulaştırılmış olanlar da işte bunlardır.

Bu âyetlerle ilgili olarak iki rivayet bulunmaktadır.

1. Mukâtil'in senedsiz olarak bildirdiğine göre, bu âyet Bedir Savaşı'nda öldürülen Mü'minler hakkında nâzil olmuştur. Bunlar 8'i ensârdan, 6'sı da muhacirlerden olmak üzere Müslümanlardan 14 kişi idi. … Bu hadise şöyle cereyân etmiştir: Bir adam Allah yolunda öldürüldüğünde "filan kişi öldü!" derlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1417]

2. İbn Mende'nin Ma'rifetu's-Sahâbe isimli eserinde Süddî es-Sağîr, Kelbî, Ebû Sâlih tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayetine göre; Temîm b. el-Hümâm Bedir'de öldürüldü. Onun ve onunla birlikte diğer ölenler hakkında *"Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin."* âyeti nâzil oldu (نزلت).[1418]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Mukâtil'in rivayetini Vâhidî, Semerkandî, Sa'lebî ve Beğavî senedsiz olarak yalnızca hadiseyi bildirecek tarzda zikretmişlerdir.[1419] Ancak bu rivayetlerde Bedir'de öldürülen şehitlerin ismi geçmez. Râzî ise aynı rivayeti İbn Abbâs'tan senedsiz olarak nakleder. Fakat rivayetin sonunda şu ilâve yer alır: "Allah Teâlâ Mü'minlere, onların öldüğünü söylemelerini yasaklarken kâfir ve münafıklar da: 'İnsanlar, Muhammed'i râzı etmek için boş yere öldürülüyorlar' dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu."[1420]

Suyûtî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği rivayet ise isnadında yer alan ve asıl ismi Muhammed b. Mervân olan Süddî es-Sağîr, yine onun şeyhi Kelbî'den dolayı gâyet

---

[1417] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 151; Ayrıca bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 346; Süheylî, *Ravzu'l-Unuf*, III, 141; Vâkıdî, *Meğâzî,* I, 111; Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, III, 368-369.

[1418] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 25; *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 68.

[1419] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 47-48; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 169; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 219.

[1420] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 161.

zayıftır. Zira bunların her ikisi de yalan söylemekle ithâm edilmişlerdir.[1421] Ebû Sâlih ise münekkidler tarafından zayıf olarak nitelendirilmiştir.[1422] Yine rivayette ismi zikredilen Bedir şehîdi Temîm b. el-Hümâm'ın ismini Ebû Nu'aym, Umeyr b. el-Hümâm olduğu konusunda ulemânın ittifâkının bulunduğunu ancak Süddî'nin yazım hatası neticesinde ismini bu şekilde kaydettiğini belirtir.[1423] Dikkât edilirse Mukâtil'in rivayetinde bu isim "Ömer b. el-Hümâm" şeklinde geçmişti. Bu nedenle, bu konuda erken devir eserlerinde yazım konusunda metodsuzlukların bulunduğu ve müstensihlerin yazım hataları yapabileceği hususu göz önünde bulundurulmalıdır.

Dahhâk, bu âyette bahsi geçen kişilerin Bi'ru Maûne hadisesinde[1424] öldürülen topluluk olduğunu, Kelbî ise Bedir'de öldürülenler olduğunu söylemiştir.[1425]

Rivayetler her ne kadar isnad bakımından zayıf bulunmuşsa da âyetin Bedir ve Uhud şehitleri hakkında nâzil olduğu bilgisi müfessirlerin kâhir ekseriyeti tarafından ifade edilmiştir.[1426] İbn Atıyye, insanların "filan öldü, filan öldü" sözleri üzerine Allah Teâlâ'nın, şehitlerin mertebesi ile diğer insanlardan ölenlerin mertebesinin aynı olmasını uygun bulmayarak bu âyeti indirdiğini ifade eder. Aynı zamanda savaşlarda ölen kardeşlerinden ayrılmak Mü'minlere zor geldiği için bu âyetle Allah Teâlâ, şehitlerin derecelerinin çok yüksek olduğunu bildirmek suretiyle üzülmelerinin yersiz olduğunu belirterek onları tesellî etmiştir.[1427] Râzî "Muhammed'in arkadaşları boş yere kendilerini öldürtüyorlar" diyenlerin muhtemelen âhireti inkâr eden Dehrî'ler veya âhirete inanıp da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletini inkâr eden kimseler olduğunu ifade eder.[1428]

Allah yolunda öldürülenlerin durumu hakkında iki te'vilde bulunulmuştur: Birincisi; bu kimseler her ne kadar bedenleri ölmüş olsa da Allah katında yeni bedenlerle nîmetlendirilen, rûhları diri kimselerdir. İkincisi; bu kimseler dalâlette ölmüş kimseler olmayıp bilâkis tâat ve hidâyet üzere yaşamış olmaları yönüyle diri olan

---

[1421] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265; II, 298.
[1422] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210.
[1423] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 26.
[1424] Uhud Savaşı'ndan dört ay kadar sonra 4 Safer/Temmuz 625 yılında Mekke ile Medine arasında bir mevkî olan Bi'ru Ma'ûne'de İslâm'ı öğretmek üzere yola çıkan 70 kadar Müslüman'ın oyuna getirilerek şehit edildikleri hâdise. (Buhârî, "Meğâzî", 28; Vâkıdî, *Meğâzî*, I, 269-274; Ahmet Önkal, "Bi'rimaûne", *DİA*, VI, 195-196)
[1425] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 169.
[1426] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 209; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 161; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 265.
[1427] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 385.
[1428] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 161.

kimselerdir. Burada onların, Allah katında anılmalarının kesilmemesi ve mükâfaatlarının da sâbit olması yönüyle üçüncü bir te'vil daha düşünülebilir.[1429]

Seyyid Kutub'un yaptığı açıklamalar ise mecâzî yoruma farklı bir kapı aralamaktadır. Kutub bu konuda, yaşarken Allah yolunda önemli işlerde bulunanların onların takipçileri ve örnek alanlar yanında kadr u kıymetlerinin takdir edilerek nesilden nesle onun dâvâsının anlatıldığından ve yolunun kitleler tarafından yol edinildiğinden, böylelikle o kişinin ve dâvâsının mânen ölümsüzleştiğinden bahseder. Bu haliyle madden ölmüş olsalar da geride kalanların kalbinde dipdiri bir şekilde onlara rehberlik yapmaya devam ederler.[1430]

Hasan el-Basrî, şehitlerin Allah katında diri olduklarını, nasıl ki Firavun hânedânının ruhlarına sabah akşam cehennem arz edilerek bunun neticesinde kendilerine bir korku ve dehşet hali erişecekse şehitlerin de rızıklarının, ruhlarına arz edileceğini ve bunun netîcesinde bir rahatlama ve ferahlamaya erişeceklerini belirtmiştir.[1431] Bahsi geçtiği üzere, Allah Teâlâ şehitleri rızıklandırmak için yeniden diriltecek olduğuna göre kâfirleri de cezâlandırmak için diriltmesi mümkün olmaktadır. Bu da kabir azâbına delil olan bir durumdur. Halbuki Allah Teâlâ'nın buyurduğu üzere "şehitler diridirler." Bunun mânâsı, onlar tekrardan diriltilecek demek değildir. Çünkü eğer böyle olsaydı şehitlerle diğer ölenler arasında bir fark olmazdı. Zira herkes zâten diriltilecektir. *"Fakat sizler bunu sezemezsiniz"* sözü buna delâlet eder. Mü'minler ise, kendilerinin öldükten sonra tekrar diriltileceklerini anlarlar.[1432] Taberî de şehitlerle diğer Mü'minlerin kabir hallerini kıyaslarken, diğer Mü'minlerin kabirde cennet nîmetlerini sadece gördüklerini ve ona kavuşmak için acele ettiklerini, şehitlerin ise kabir hayatında bizzat cennet nimetlerinden yiyip içmek suretiyle bu nîmetlerden istifade ettiklerini söyler.[1433] Müfessirler bu konudaki âyet ve hadisleri delil olarak sunarak kabirde mükâfaat veya cezâ görmenin mütevâtir derecesinde sâbit olduğunu belirtmişlerdir.[1434] İşte, Allah yolunda hayâtını ortaya koyarak Allah'ın maddî ve mânevî her türlü nîmetine kavuşan şehitler, Allah'ın kendileri için yarattığı her türlü nîmetle tam olarak rızıklandırılacaklardır.

[1429] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn,* I, 209.
[1430] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut 2003, I, 143.
[1431] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl,* I, 168; Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 104.
[1432] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 462.
[1433] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 701; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 161.
[1434] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 162; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* I, 297.

3.22.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Rivayetleri tahlil ederken de belirttiğimiz gibi bu âyetler, Bedir veya Uhud Savaşı'nda öldürülenler hakkında nâzil olmuştur. Dolayısı ile müfessirler Bedir veya Uhud Savaşı sırasında veya sonrasında âyetlerin indiğini düşünmektedirler.

İzzet Derveze, bu âyetlerin siyâkından, gerçekten bazı arkadaşlarını şehit veren Müslümanlara tesellî olması için onların morallerini düzeltmek üzere indiğinin anlaşıldığını belirtir. Ancak Müslümanlar, Bedir Savaşı'ndan zaferle ayrılmış, Allah'ın yardım ve inâyetiyle büyük bir sevinç yaşamışlardır. Savaşın detayları Enfâl Sûresi'nde ele alınmakta ve Uhud Savaşı'nda yaşanan sıkıntı ve çektikleri acılar da Âl-i İmrân Sûresi'nde işlenmektedir. Hâl böyle olunca Derveze, bu âyetlerin söz konusu savaşlarla ilgili olmayıp, hicretten sonra Bedir Savaşı'ndan önce Müslümanlarla müşrikler arasında meydana gelen kanlı bir çatışma neticesinde bazı Müslümanların şehit düşmesiyle bu âyetlerin indiğini belirtmektedir.[1435] Ancak siyer kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla, Bedir Savaşı öncesinde her ne kadar küçük çaplı çatışmalar yaşanmışsa da bunlar fazla büyütülmeyecek, yalnızca bir, iki kişinin öldüğü basit çatışmalar olarak kayda geçmiştir. İslam tarihinin acı olaylarının yaşandığı Bi'ru Maûne ve Recî hadiseleri ise 4. yıl başlarında, Bedir ve Uhud Savaşları'ndan sonra meydana gelmiştir. Ayrıca her ne kadar zaferle neticelenmiş ve Müslümanlar sonucu sevinçle karşılamış olsalar da Bedir Savaşı, varlık olarak Müslümanların tarih sayfalarında kendilerini ispatladıkları çok zorlu bir savaştır. Ayrıca bu savaşta 14 şehit verilmiş, bir çok savaşçı da yara alıp sakat kalmıştır. Hiçbir zaman için kolay savaş yoktur. Her savaşta nefsler korku ve endişe yaşar, îmânın vermiş olduğu kuvvetle sabır gösterip Allah'ın izniyle zaferler kazanılır.

İbn Âşûr, 153. âyetin başındaki nidâ ve sonrasındaki sabır ve namazla Allah'tan yardım dileme ifadelerinden yola çıkarak, bu ifadelerin peşinden çok önemli işlerin ve şiddetli musîbetlerin takip edeceğine işâret olduğundan bahseder. Burada da tüm bunların cihada hazırlık olduğunu belirtir. Muhtemelen âyetteki bu işâretlerle Mü'minler psikolojik olarak Büyük Bedir Savaşı'na hazırlanmaktadırlar. İbn Âşûr ayrıca âyette muzârî kalıbın kullanılmış olmasını (لمن يقتل) müstakbele/geleceğe hamlederek, bu âyetin nüzûlünün hemen sonrasında gerçekleşecek olan Bedir Savaşı'nda öldürülecek olan kimselere işâret ettiğini belirtir.[1436]

[1435] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 265.
[1436] İbn Âşûr, *Et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 52-53.

Bu konuda zikredilen rivayetlerde de âyetler Bedir şehitleriyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Müfessirlerin tamamı bu âyetleri bir savaşın veya çatışmanın ardından inmiş olarak te'vil etmişlerdir. Ayrıca sabır ve namazla Allâh'tan istiâne/yardım isteme -nusret değil- talep edilmiş olması âyetlerin savaş sonrasıyla ilişkilendirilmesini kuvvetlendirmektedir. Çünkü büyük bir savaş neticesinde şehitler verilmiş ve yakınlar kaybedilmiş, kadınlar dul, çocuklar öksüz kalmıştır. Bedir Müslümanların ilk büyük savaşıdır. Her ne kadar zafer elde etmiş olsalar da Müslümanlar bu yönüyle teselliye ihtiyaç duymaktadırlar. Allâh Teâlâ da kaybedilenlerin ardından sabrı ve acılarını hafifletmek üzere namaza yönelerek Allâh'la olan irtibatlarını güçlendirmelerini tavsiye etmektedir.

Bizim kanaatimiz, periyodik olarak Bakara Sûresi'nde yer alan şimdiye kadarki âyetlerin nüzûl ortamı ve zamanı itibârı ile Bedir Savaşı öncesi ve Uhud Savaşı'na kadarki kısma işâret etmesi sebebiyle bu âyetlerin Bedir şehitleri hakkında nâzil olduğu yönündedir. Buna göre Bakara Sûresi 153-157. âyetlerin Bedir Savaşının sıcak ortamında veya onun hemen sonrasında muhtemelen 17-20 Ramazan 2/624 tarihinde nâzil olduğunu düşünüyoruz.

3.23. 158. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

158. Şüphesiz Safâ ve Merve, Allah'ın nişânelerindendir. Onun için her kim Beyti/Kâbe'yi hacc eder veya umre yaparsa, onları da tavâf etmesinde bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah, onu bilir, karşılığını verir.

Bu âyetin nüzûl sebebi olarak birkaç rivayet nakledilmiştir.

1. Buhârî'nin Abdullâh b. Yûsuf, Mâlik, Hişâm b. Urve tarîki ile onun, babasından (Zübeyr b. Avvâm'dan (r.a.)) rivayetine göre o, Hz. Peygamber'in hanımı Âişe'ye (r.a.) şöyle demiştir: 'Allah Teâlâ'nın *"Şüphesiz Safâ ve Merve, Allah'ın nişânelerindendir. Onun için her kim Beyti/Kâbe'yi hacc eder veya umre yaparsa, onları da tavâf etmesinde hiçbir günah yoktur"* âyeti hakkında ne düşünüyorsun? Ben, buraları tavâf etmeyen/sa'y yapmayan kimseye hiçbir şey gerekmediği kanaatindeyim.' Hz. Âişe ise şöyle karşılık verdi: 'Ey kızkardeşimin oğlu! Sen ne kötü bir söz söyledin! Şayet bu âyet senin yorumladığın gibi olsaydı, "Safâ ile Merve'yi tavâf etmemekte bir mahzur yoktur" şeklinde olması gerekirdi. Halbuki âyet *"tavâf etmekte bir mahzur yoktur"* şeklindedir. Ancak bu âyetin nüzûl sebebi şudur: Ensâr Müslüman olmadan önce, azgın Menât putu için (onu haccetmek üzere) ihrâma girerlerdi. Ve Menât için

onu haccetmek üzere kim ihrâma girerse, Safâ ve Merve'yi sa'y etmekten kaçınırdı. Bu durumu Rasûlullâh'a (s.a.v.) sordular ve 'Yâ Rasûlallah! Biz cahiliye devrinde Safâ ve Merve'yi tavâf etmeyi sakıncalı buluyorduk. Bu konuda ne dersiniz?' dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Şüphesiz Safâ ve Merve, Allah'ın nişânelerindendir. Onun için her kim Beyti/Kâbe'yi hacc eder veya umre yaparsa, onları da tavâf etmesinde bir günah yoktur."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1437]

2. Mukâtil'in rivayetine göre Kureyş, Kinâne, Huzâa kabilelerinden olanlar ve Âmir b. Sa'sa'a: 'Safâ ve Merve Allah'ın şi'ârından değildir,' dediler. Çünkü cahiliye devrinde Safâ'da Nâile denilen bir put ve Merve'de de İsâf denilen bir put vardı. 'Bu ikisi arasında tavâf yapmak bize zor geliyor.' dediler. Böylece Safâ ve Merve arasında tavâf yapmadılar. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Şüphesiz Safâ ve Merve, Allah'ın nişânelerindendir…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1438]

3. Tirmizî'nin Abd b. Humeyd, Yezîd b. Ebî Hakîm, Süfyân tarîki ile Âsım el-Ahvel'den rivayetine göre o şöyle demiştir: Enes b. Mâlik'e Safâ ve Merve hakkında sordum. O da şöyle söyledi: Onlar, cahiliye şiârlarındandı. Bunun için İslam geldiğinde bu ikisini tavâf etmekten kaçındık. Allah Teâlâ da bunlar hakkında *"Şüphesiz Safâ ve Merve, Allah'ın nişânelerindendir. Onun için her kim Beyti/Kâbe'yi hacc eder veya umre yaparsa, onları da tavâf etmesinde bir günah yoktur."* âyetini indirdi (فأنزل الله). Bu ikisi tatavvû, gönülden koparak yapılan bir hayırdır. *"Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah, onu bilir, karşılığını verir."*[1439]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci hadisi başta Buhârî ve Müslim olmak üzere sünen sâhipleri, Ahmed b. Hanbel ve İmâm Mâlik rivayet etmiş, sahih olduğunu bilhassa belirtmişlerdir.[1440] Müttefekun aleyh[1441] bir hadistir. Dolayısı ile sıhhati noktasında herhangi bir tereddüt söz konusu değildir.

İkinci sırada zikrettiğimiz Mukâtil'in rivayeti her ne kadar isnad zincirinden mahrum olsa da Buhârî ve Müslim, bu hadisi sahih senedlerle aynı anlamı ifade edecek

---

[1437] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 21; "Hacc", 79.
[1438] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 152.
[1439] Tirmizî, "Tefsîr", 13.
[1440] Müslim, "Hacc", 263; Nesâî, "Hacc", 168; Ahmed b. Hanbel, VI, 144, 162; İmâm Mâlik, *Muvatta*, I, 373; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 26; *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 87.
[1441] Sözlükte "üzerinde ittifak edilen şey" anlamına gelen müttefekun aleyh tabiri, genellikle bir hadisin Buhârî ve Müslim'in Câmi'lerinde ittifakla rivâyet edildiğini belirtmek için kullanılır. Bu ölçüyü ilk defa kullanan Hâkim en-Nîsâbûrî, sahih hadislerin en üst mertebesine Buhârî ve Müslim'in ittifakla rivâyet ettiği hadisleri yerleştirmiştir. (Ahmet Yücel, "Müttefekun Aleyh", *DİA*, XXXII, 224)

şekilde nakletmişlerdir.[1442] Dolayısı ile bu rivayet, anlam bakımından sahih bir rivayettir.

Üçüncü hadis hakkında Tirmizî, hasen-sahih ifadelerini kullanmıştır.[1443] Ayrıca hadisi Buhârî, Müslim, İbn Ebî Dâvûd aralarında bâzı küçük farklarla birlikte Enes b. Mâlik'ten rivayet etmişler ve sahih olduğunu belirtmişlerdir.[1444]

Burada yalnızca üçünü zikrettiğimiz yukarıdaki hadislerin her birinin anlamlarını pekiştirecek mahiyette çok fazla şâhidlerini ve o devirde yaşanmış benzer hadiseleri kapsayan rivayetleri Suyûtî, değişik varyantlarıyla birlikte eserinde kaydetmiş ve sıhhatlerini te'yîd etmiştir.[1445]

Birinci hadiste, Zübeyr b. Avvâm, âyeti yanlış yorumlayarak Safâ ve Merve arasında sa'y yapıp yapmama noktasında serbestiyet anlamı çıkarıyor. Teyzesi Hz. Âişe ise sahabenin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Safâ ve Merve arasında sa'y etmekten kaçındıklarını, bunun üzerine Safâ ve Merve'nin Allah'ın nişanelerinden olduğunu bildiren âyetin nâzil olduğunu bildirerek sonraki nesiller için de âyetin tefsirini tespit etmiştir. Aynı şekilde Tirmizî'nin naklettiği, üçüncü hadiste de Enes b. Mâlik, Safâ ile Merve arasında sa'y etmeyi yadırgadıkları bilgisini vermektedir.

Dikkat edilirse her iki hadis içerisinde sahabenin niçin Safâ ile Merve arasında sa'yetmeyi sakıncalı gördüklerinin bilgisi yer almamaktadır. Tirmizî hadisinde yalnızca buraların cahiliye şiârlarından olduğu bildirilmiş ancak detay verilmemiştir. Mukâtil'in naklettiği ikinci hadiste ise cahiliye devrinde Safâ tepesinde Nâile, Merve tepesinde ise İsâf isminde putların bulunduğu,[1446] bundan dolayı sahabenin bu ikisi arasında sa'yetmeyi yadırgadıkları bilgisi yer almaktadır. Netîce itibarı ile üç hadis de birbirlerini tamamlar mahiyette olup sahih bilgiler içermektedirler. Âyetin anlaşılması bakımından her üç rivayet de birbirlerini teyid etmekte ve ifade ettikleri hadiseler bilinmediğinde Zübeyr b. Avvâm gibi âyetten hatalı anlamlar çıkaran kimseler bulunabileceğinden dolayı hayâtî bir değer taşımaktadırlar.

[1442] Buhârî, "Hacc", 80; Müslim, "Hacc", 261.

[1443] Tirmizî, *Câmiu't-Tirmizî*, s. 667.

[1444] Buhârî, "Hacc", 79; "Umre", 10; Müslim, "Hacc", 262; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 55; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 26.

[1445] Bkz., Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 87-96.

[1446] Pek çok kaynakta Safâ'da İsâf, Merve'de de Nâile putlarının bulunduğundan bahsedilir. İsâf, adam sûretinde bir put, Nâile de kadın sûretinde bir put olarak târif edilir. Ehl-i kitap, bu ikisinin Kâbe'de zinâ ettiklerini ve bu nedenle sûretlerinin Allâh tarafından taşa çevrildiğini, sonrasında da halkın ibret alması için bunları Safâ ve Merve'ye taşıdıklarını iddia etmişlerdir. (Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 243; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 105; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 164; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 631) O dönemlerde Safâ beyaz bir taş, Merve de siyah bir taş görünümünde idi. Yine Safâ sert bir taş olup, üzerinde bitki yetişmesine elverişli değil iken, Merve ise yumuşak bir özellik taşıyordu. (Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 211; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 174)

Bu âyet, cahiliye döneminde Safâ ve Merve'yi tavâf etmekten kaçınan iki grup/kabîle hakkında nâzil olmuştur. Bunlar, önceleri buraları tavâf ederlerken, Müslüman olduktan sonra Allah Teâlâ'nın, henüz Safâ ve Merve'den bahsedilmeden Beytullâh'ı tavâf etme emri nedeniyle Safâ ve Merve'yi tavâf etmekten kaçınmışlardı. Sonunda bunlar da zikredilmiş oldu.[1447] İbn Hacer'in de belirttiği gibi, gerek cahiliye devrinde Kureyş, Gassân ve bâzı Ensâr kabilelerinin Safâ ve Merve arasında sa'yetmeyi helâl saymayarak yadırgamalarını reddetmek, gerekse cahiliye döneminde Safâ ve Merve arasında sa'yi, Menât veya İsâf ile Nâile adlı putlara ta'zîm için yapan kimselerin bu davranışlarını reddetmek için Allah Teâlâ *"Şüphesiz Safâ ve Merve Allah'ın nişânelerindendir."* buyurmuştur. Böylece İslam, Hz. İbrâhim'den kalan hacca dair bir hususu tasvip ve ihyâ ederek, şirke dair davranışlardan Müslümanları arındırmış oluyordu.[1448] Mevdûdî, Medineliler'in İslam'ı kabul etmeden çok önce bile Safâ ile Merve arasında gidip gelme geleneğine karşı olduklarını belirtir. Bu nedenle Kâbe kıble yapıldıktan sonra Allâh Teâlâ onların Safâ ile Merve arasında sa'y etme konusundaki tereddütlerini ortadan kaldırmış ve bunun Hz. İbrahim'den beri var olan bir ibadet olduğunu, cahiller tarafından uydurulmuş bir bid'at olmadığını bildirmiştir.[1449]

Tüm bu rivayetlerden ve müfessirlerin beyânından anlaşıldığına göre âyet-i kerîme, Safâ ve Merve arasında sa'y etmekten kaçınan Müslümanlar hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, İslam'dan önce Arapların Menât putuna olan saygıları, Safâ ve Merve'de bulunan İsâf ve Nâile putlarının cahiliye alâmetlerinden olması münasebetiyle, bir cahiliye âdetini uygulayarak şirke düşmekten endişe ederek[1450] uygun bulmamışlar ve buraları sa'y etmekten kaçınmışlardı. Müşrik Araplar, Safâ ve Merve'yi tavâf ederken onları meshediyorlardı.[1451] Halbuki İslam'ın hâkimiyetinden sonra bu putlar bulundukları yerden temizlenmişler[1452] ve İslam'ın kokusu her tarafta hissedilir olmuştu. İşte âyet de böyle bir endişeye mahal bulunmadığını, Safâ ve Merve'nin aslında Allah'ın şiârlarından olduğunu haber vererek zihinlerdeki bu endişeyi bertaraf etmiştir.

Önceki âyetlerde Allah Teâlâ'nın *"Biraz korku, açlık, mallardan ve canlardan eksiltmek suretiyle imtihan"* edeceği bilgisine yer verilmişti. Ardından da tüm bu

[1447] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 407-408.
[1448] Ali Arslan, "Bazı Hadislerde Değinilen Câhiliye Devri Hacc Uygulamaları", *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran 2015, yıl 8, sayı XXII, s. 75.
[1449] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 131.
[1450] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 267.
[1451] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 105; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 392.
[1452] Hz. Ömer, eline bir kazma alıp Safâ ve Merve'ye çıkarak bu putları orada parçalamıştır. (Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 169)

zorluklara karşı metânet gösterip, isyâna sürüklenmeden sabredenler övülmüştü. Buradaki âyetlerde ise malın tükenmesine ve bedenin meşakkat çekmesine yol açan hacc ibadetinin rükûnlerine yer verildi. Bu yönüyle İslam'ın temel şartlarından biri durumundaki haccın bir bölümünü teşkil eden Safâ ve Merve'nin sa'y edilmesi konusunun işlenmesi çok münâsip bulunmuştur.[1453]

3.23.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Ehl-i kitap ve müşrikler arasında kıblenin Kâbe istikâmetine çevrilmesi konusundaki tartışmalar sırasında kıble ile ilgili âyetler nâzil olmuştu. Bu âyetlerin de Safâ ve Merve arasında sa'y yapma konusunda Müslümanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle nâzil olduğu anlaşılmaktadır. İbn Âşûr'un, bu âyetlerin Vedâ haccının yapıldığı yılda nâzil oluğu yönündeki kanaatini[1454] isâbetli buluyoruz. Çünkü Allah Rasûlü, hacc emrini bildiren âyetlerle birlikte hayâtında yalnızca bir defa hacc yapma imkânı bulabildi. Dolayısı ile Safâ ile Merve hakkındaki tartışmalar da bu hükmün uygulanmasıyla birlikte ortaya çıkmış oldu.

İzzet Derveze bu âyetlerin Mekke'nin fethi öncesinde Müslümanların umre ve hacc ibadetlerini yaptıklarını, bu âyetlerin de bu ziyaretler üzerine önceki âyetlerin devâmı olarak Medine'nin ilk yıllarında nâzil olduğu yönünde kanaat belirtmektedir.[1455] Ancak biz naklettiğimiz rivayetler doğrultusunda bu görüşü doğru bulmuyoruz. Çünkü rivayetlerde Müslümanların hacc esnasında Safâ ile Merve'yi ziyaret edecekken cahiliye döneminde burada putların bulunması sebebiyle bunda tereddüt ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu putlar ise bilindiği üzere Mekke'nin fethinden sonra Hz. Ömer tarafından parçalanmıştı.[1456] Dolayısı ile böyle bir tereddütün yaşanması bu dönemden önce vukûu bulmuş olamaz.

Kaynaklarda 631 yılında hacc âyeti geldikten sonra Hz. Peygamber'in emriyle Hz. Ebubekir'in hacc yaptırması veya 632 yılında vefatından üç ay kadar önce bizzat kendisinin haccetmesi şeklinde[1457] ihtilaflı olarak zikredilmesinden dolayı âyetin muhtemelen 9/631 veya 10/632 yılları Zilhicce ayı içerisinde nâzil olduğunu düşünüyoruz.

[1453] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 631.
[1454] Bkz., İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 58.
[1455] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 270.
[1456] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 169.
[1457] Yaşanan tartışmalar için bkz., Bünyamin Erul, "Vedâ Haccı", *DİA*, XLII, 590-591; Hayrettin Karaman ve Komisyon, *Kur'ân Yolu Tefsîri*, I, 202-210.

3.24. 159-162. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

159. İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidâyet yolunu, kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet ediciler lânet ederler. 160. Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira ben onların tevbelerini kabul ederim. Ben tevbeyi çokça kabul eden ve çok merhamet edenim. 161. Fakat (âyetlerimizi) inkâr eden ve kâfir olarak ölenlere gelince, işte Allah'ın, meleklerin ve tüm insanların lâneti onların üzerinedir. 162. Onlar orada ebedî olarak lânet içinde kalırlar. Artık ne kendilerine azap hafifletilir, ne de onların yüzlerine bakılır.

Âyetlerle alâkalı olarak bir rivayet bulunmaktadır:

Mukâtil ve İbn Hişâm'ın senedsiz olarak,[1458] Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in[1459] Ebû Küreyb, Yûnus b. Bükeyr, İbn Humeyd, Seleme, Muhammed b. İshâk, Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı Muhammed b. Ebî Muhammed, Sa'îd b. Cübeyr veya İkrime tarîki ile İbn Abbâs'tan naklettiğine göre o şöyle demiştir: Selemeoğulları'ndan Muâz b. Cebel, Abdu'l-Eşheloğulları'ndan Sa'd b. Muâz ve Hazrec kabilesinden Hârice b. Zeyd[1460] Yahudi alimlerinden müteşekkil bir topluluğa Tevrât'ta zikri geçen bazı hususlarda sorular sordular. Onlar da bu bilgileri gizlemek suretiyle bu konularda onları bilgilendirmekten kaçındılar. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu kimseler hakkında *"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidâyet yolunu, kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra gizleyenler var ya…"* âyetini indirmiştir (فأنزل الله).[1461]

Rivayetin Değerlendirilmesi

İbn İshâk'a dayanan bu rivayet, senedde yer alan hocası Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması[1462] sebebiyle zayıftır. Ancak Suyûtî, tefsirinde bu rivayeti zikrettikten sonra müfessirlerin bu doğrultuda yapmış oldukları tefsirlere yer vererek rivayeti teyid etmiştir.[1463] Rivayet, teknik anlamda nüzûl sebebine tam olarak işâret eden ifade kalıbıyla (فأنزل الله) nakledilmiştir.

Rivayetten anlaşıldığına göre, sahabeden Muâz b. Cebel, Sa'd b. Muâz ve Hârice b. Zeyd Yahudi alimlerinden bir toplulukla karşılaşarak onlara bazı sorular sorarlar. Ebû

[1458] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 152; İbn Hişâm*, Sîret*, II, 193.

[1459] İbn Ebî Hâtim senedde İbn İshâk'a kadar Muhammed b. Yahyâ, Ebû Ğassân ve Muhammed b. Seleme tarîkini zikreder. (İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 268)

[1460] Mukâtil bu ismi Hârise b. Zeyd olarak zikreder. Ayrıca Ka'b b. Eşref ve İbn Sûriyâ'nın bu grup içerisinde bulunduğu bilgisine yer verir. (bkz., Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 152)

[1461] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 730; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 268.

[1462] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 434; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, IV, 26.

[1463] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 99-100.

Kureyb ve İbn Humeyd'e göre bu sorular Tevrât ve içerisindeki bazı konular hakkındaydı.[1464] Yahudi alimlerin, liderleri olan Ka'b b. Eşref, Ka'b b. Esed, İbn Sûriyâ ve Zeyd b. Tâbût olduğu belirtilmiştir.[1465] Müfessirler bu doğrultuda "yalanlayanları" Yahudi ahbârı, sahabîlerin sordukları soruları recm, hadler ve helâl haram gibi ahkâma dair hususlar ile Allah Teâlâ'nın İsrailoğulları'na Tevrât'ta bildirdiği Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nitelikleri olduğunu belirtmişlerdir. Onların yalanladıkları şeyi de Tevrât'ta kendilerine indirilen hususlar ile Hz. Peygamber'in risâleti olarak açıklamışlardır.[1466]

"Yalanlayanlar" sözünü Ehl-i kitap, Yahudi hahamları ve Hıristiyan râhibleri olarak açıklayanlar da vardır.[1467] Çoğu müfessir âyette zikredilen *"Kitâp"* sözüyle Tevrât'ın,[1468] müfessirlerin bir kısmı İbn Abbâs'tan naklen Tevrât ve İncil'in[1469] kastedildiğini söylerken bazıları ise yine İbn Abbâs'tan naklen *"Kitâp"* ile Kur'ân-ı Kerîm'in, *"beyyinât"* ile de helal ve haram,[1470] hadler ve ferâizin[1471] kastedildiğini belirtirler. Ancak İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan alıntıladığı bu görüş tutarsız görünmektedir. Çünkü Ehl-i kitap zaten Kur'ân'ı Allah'tan gelmiş bir kitap olarak kabul etmiyordu. Nasıl olur da kabul etmedikleri bu kitapta zikredilen hususları gizleyebilirler ki? Bu ancak kendi ellerindeki Tevrât ve İncil olmalıdır ki, hakikati bildikleri halde gizlemiş olsunlar.

Ancak bu konu, kendi içerisinde farklı boyutları barındırmaktadır. Âyet genel anlamda değerlendirildiğinde bu ifade, Allah'ın dîninden açıklanması gereken bir bilgiyi gizleyen herkesi kuşatacak biçimde yorumlanmıştır.[1472] Hatta Râzî, âyetin umûm anlam verilerek yorumlanması gerektiğini harâretle savunur.[1473] Bu yönüyle bu âyet Ebû Hureyre ve Amr b. el-As tarafından rivayet edilen Rasûlullâh'ın (s.a.v.)"Her kime öğrendiği bir bilgi sorulur da bu bilgiyi gizlerse, kıyâmet gününde o kimseye ateşten bir gem vurulacaktır"[1474] sözüyle tefsir edilmiştir.[1475]

[1464] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 730.
[1465] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 214.
[1466] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 171; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 50; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 175; 159; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 105.
[1467] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 731; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 394; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 159.
[1468] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 730; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 171 (Semerkandî, "Kitap" sözünü "Kur'ân" olarak açıklayanların bilgisine de yer verir); Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 256; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 175; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 105.
[1469] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 394; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 165.
[1470] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 269; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 214.
[1471] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 165.
[1472] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 394.
[1473] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 179.
[1474] İbn Mâce, "Mukaddime", 24; Ebû Dâvûd, "İlim", 17; Tirmizî, "İlim", 3.
[1475] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 731; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 480.

Bu açıklamaları çelişki olarak görmemek gerekir. Zira "nüzûl sebebinin hususiyeti, hükmün umûmiyetine engel teşkil etmez"[1476] kâidesi fehvâsınca âyet Ehl-i kitap hakkında nâzil olmakla birlikte kıyâmete kadar Allah'ın kitabı Kur'ân'ı Kerîm'den herhangi bir hakîkati gizleyen herkesi kapsamaktadır. İbn Abbâs'tan gelen *"Kitap"* sözüyle Kur'ân'ın kastedildiği şeklindeki açıklamayı da kanaatimce tefsirî anlamda, bu şekilde değerlendirmek gerekir. Bu yönüyle âyet, hakkında nâzil olduğu şahıslar itibarı ile Tevrât ve İncil hakkında inmiş olmakla birlikte, sonrasında Kur'ân içerisindeki hakîkatlere de delâlet etmiş olmaktadır. Dolayısı ile bugün, Kur'ân'dan bir hakîkati insanlardan gizleyerek Allah'ın hükümlerinden birini çıkarlarına uymadığı için örtbas etmeye ve böylelikle Kur'ân'a sansür uygulamaya çalışan kimseler, âyetin lânetlenmekle tehdit ettiği kimseler grubuna dahil olmuş olurlar.

İbn Âşûr konuyu detaylı bir şekilde ele alarak âyet her ne kadar özel bir sebep üzerine inmiş olsa da umumi anlam taşıdığı kanaatini uzunca bir bahis halinde delilleriyle birlikte ortaya koyar.[1477]

Bazı müfessirler de âyet hakkındaki rivayete itibar etmeden siyâk-sibâk bağlantısı üzerinden te'vîle yönelmeyi tercih etmişlerdir. İzzet Derveze, öncelikle bu bölümün ayrı bir grup oluşturduğunu belirttikten sonra, bahsi geçen rivayeti sahih hadis kaynaklarında geçmemesi yönüyle eleştirmekte, ancak Taberî'nin rivayetindeki bu ifadelerin anlam yönüyle doğru olduğunu belirtmektedir. "Çünkü Ehl-i kitap içinde kinlerini ve menfaatlerini gözardı edemeyen bazı kimseler Hz. Peygamber'in beyân ettiği mesaja karşı çıkmışlardı. Oysa Rasûlullâh'ın (s.a.v.)vasıflarını, ellerinin altındaki Tevrât ve İncil'de okuyorlardı. Onun getirdiği kitabın, kendinden önceki kitapları ve peygamberleri tasdik ettiğini, diğer ilâhî dinlerde olduğu gibi insanları hakka çağırdığını biliyor, bu kitabın kendi ellerindeki kitabın tahrif edilmiş kısımlarını düzelttiğini görüyorlardı."[1478] Derveze, burada âyetlerin direkt muhatabının Hıristiyanlar değil de bizzat Yahudiler olduğu tespitinde bulunmaktadır. Zira daha önce bahsi geçen, kıble değişikliğinden bahseden âyet grubu, *"kendi evlatlarını tanır gibi"* bildikleri hakikatleri gizleyen Yahudiler için sert eleştirilerde bulunmuştu. Bundan dolayı bu âyetlerde de eleştiri konusu olan hususların aynı olması Derveze'yi bu yönde düşünmeye sevk etmiştir. Bundan sonra gelecek olan âyet grubunda ise yenmesi yasak olan hayvanların konu edinilmesi ve bir kez daha Allah'ın kitabındaki âyetleri gizleyenlere ağır eleştiriler

[1476] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 33; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 85.
[1477] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 65-66.
[1478] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 272.

yöneltilmesi söz konusu iki âyet grubu arasındaki kuvvetli bağlantıyı gözler önüne sermektedir.[1479]

Yapılan bu te'villerin yukarıdaki rivayetle örtüşüyor olması gâyet anlamlıdır. Cürcânî, âyetin tefsirinde herhangi bir rivayete yer vermeksizin Yahudilerin, kıbleye yönelme emri ve diğer hakikatleri gizlediklerini, bundan dolayı Allah Teâlâ'nın onları tehdit etmesinden sonra kurtuluşa eren kimseler için Yahudilerin hak ettikleri cezânın açıklamasına geçtiğini belirtirken,[1480] pek çok müfessir *"Allah'ın indirdiği şeyler"*i Tevrât'ta zikredilenler, *"apaçık belgeler"*i de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletini teyid eden Tevrât âyetleri olarak açıklamıştır.[1481] Cürcânî'nin rivayetten bağımsız olarak yapmış olduğu te'vilin, âyetin bağlamıyla da uygun olduğu görülmektedir.

Bir rivayet tefsiri olan İbn Kesîr'in, İbn Abbâs rivayetine yer vermeksizin âyeti öncelikle genel anlamda yorumlayıp daha sonra Hz. Peygamber'in sıfatlarını gizleyen Ehl-i kitap hakkında nâzil olduğunu belirtmesi ise oldukça ilginçtir.[1482] Zira İbn Kesîr'in, kendinden önceki tefsir müktesebâtını görmediğini düşünmek hata olur. Halbuki o, bu rivayeti bahis konusu bile etmemiştir. Muhtemelen İbn Kesîr, rivayeti sıhhat yönünden zayıf bularak siyâk-sibâk ilişkisi doğrultusunda tefsire yönelmiştir, diye düşünüyoruz.

Sonuç olarak rivayet ister sahih olsun ister olmasın, âyetin, siyâk-sibâk bağlantısı doğrultusunda değerlendirilmek suretiyle anlaşılabileceğini düşünüyoruz. Buradan ortaya çıkan sonuç ile rivayette belirtilen hadisenin anlam yönüyle uyum halinde olduğu da bir gerçektir. Ancak rivayette belirtilen hususun, âyetlerin nüzûlüne sebep teşkil etmesi yönünde tam bir kanaat hâsıl olamamıştır. Bunda muhakkik bir müfessir olan İbn Kesîr'in, âyetin tefsirinde bu rivayete yer vermemesinin de önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz. Zira zayıf bile olsa rivayetleri, âyetlerin tefsirinde göz önünde bulunduran İbn Kesîr'in, bu âyetin tefsirinde rivayet nakletmemesi bizce çok mânidârdır. Bu nedenle âyetleri, rivayetlerin değerlendirilmesinde daha hassas davranan ve bağlamı gözardı etmeyen müfessirlerin de tercih ettikleri şekilde siyâk-sibâk doğrultusunda anlamlandırmayı daha doğru bir yaklaşım olarak görmekteyiz.

Her hâlükârda âyetlerin, kitapta/Tevrât'ta hakîkatleri, yâni Hz. Peygamber'in risâleti ve daha başka Allah Teâlâ'nın buyruklarını belirten hakîkatleri gizleyen Yahudi alimleri hakkında indiği sonucu çıkmaktadır. Ancak önce de belirttiğimiz gibi nüzûl

---

[1479] Bkz., Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 272-273.
[1480] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 268.
[1481] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 105; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 165; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 302.
[1482] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 136.

sebebinin hususiyeti, hükmün sonraki devirlerde Kur'ân hakkında benzer muâmelelerde bulunan İslam alimlerini de kapsamasına engel teşkil etmemekte ve aynı uyarıyı onlar için de geçerli kılmaktadır.

3.24.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

İzzet Derveze âyetlerin muhtemel nüzûl tarihiyle ilgili olarak, Safâ ve Merve tepelerinin tavâf edilmesi hakkındaki âyetlerden hemen sonra inmiş ve şimdiki yerine yerleştirilmiş olabileceği bilgisini vermektedir. Derveze Safâ ve Merve ile ilgili âyetlerin hicretin ilk iki yılı içerisinde nâzil olduğu kanaatinde olup, âyetler arasındaki yakın anlam bütünlüğü doğrultusunda bu âyetlerin de onların peşinden zikredildiği düşüncesindedir.[1483] Ancak bu konudaki rivayetler doğrultusunda bizim tespitlerimiz Safâ ve Merve ile ilgili âyetlerin Medine'nin son yıllarında nâzil olduğu yönündedir. Bu sebeple bu âyetlerin de önceki âyetlerle ilişkili olması münasebetiyle 631-632 yıllarında nâzil olduğu kanaatindeyiz.

Âyetlerin nüzûl sıralamasını takip ettiğimizde kıblenin değişimine kadar birbirini takip eder şekilde olduklarını, sonrasında hacc konusundaki âyetlerle birlikte bir anda farklı bir tarihe geçildiğini görmekteyiz. Medine'nin son senelerine tekabül eden bu bölümden sonra tekrar Medine'nin ilk yıllarına dönülmektedir.

3.25. 163-167. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

163. İlâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O rahmândır, rahîmdir. 164. Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre âmâde bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır. 165. İnsanlardan kimi de Allah'tan başkasını O'na denk tutar da onları, Allah'ı sever gibi severler. Îmân edenlerin Allah'a olan sevgileri ise çok daha fazladır. Keşke zalimler azâbı gördükleri zaman bütün güç ve kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azâbının çok şiddetli olduğunu önceden anlayabilselerdi. 166. İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda iki taraf da) azâbı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır. 167. Uyanlar şöyle derler: Ah, keşke bir daha dünyaya geri dönmemiz mümkün olsaydı da, şimdi onların

[1483] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 273.

bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık. Böylece Allah onlara, işlerini, pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak gösterir ve onlar artık ateşten çıkamazlar.

"Sizin ilâhınız tek bir ilâhtır." âyeti ile ilgili olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Kelbî'nin İbn Abbâs'tan rivayetine göre Kureyş kâfirleri "Ey Muhammed! Bize Rabbinin özelliklerini ve nesebini açıkla!" demiş ve Allah Teâlâ da bunun üzerine İhlâs Sûresi ile *"Sizin ilâhınız tek bir ilâhtır."* âyetini indirmiştir (فأنزل الله).[1484]

2. Atâ b. Ebî Rebâh'tan rivayet olunduğuna göre *"İlâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O rahmândır, rahîmdir."* âyeti Medîne'de Rasûlullâh'a (s.a.v.) nâzil olduğunda Mekke'deki Kureyş kâfirleri şöyle söylediler: "Tek bir ilâh, insanların hepsine nasıl yetişebilir, yeterli gelebilir ki!" Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde…"* âyetini sonuna kadar indirdi (فأنزل الله).[1485]

3. Ebu'd-Duhâ'dan nakledildiğine göre *"İlâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O rahmândır, rahîmdir."* âyeti nâzil olduğunda müşrikler: "Şayet böyleyse haydi bize bir âyet/bir delil getirsin!" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1486]

4. Kureyş müşrikleri Yahudilere "Bize Hz. Mûsâ'nın gösterdiği mûcizelerden bahsedin." dediler. Onlar da âsâdan, bakanlara beyaz görünen el mûcizelerinden bahsettiler. Bu sefer Hıristiyanlara Hz. Îsâ'nın gösterdiği mûcizeleri sordular. Onlar da onun anadan doğma körleri ve abraş[1487] hastalarını iyileştirdiğini, Allah'ın izniyle ölüleri dirilttiğini haber verdiler. Bunun üzerine Kureyşliler Hz. Peygamber'e "Haydi Allah'a duâ et de Safâ tepesini altına çevirsin, bizim de inancımız artsın, düşmana karşı bize kuvvet versin." dediler. Hz. Peygamber de Rabbinden bunları istedi. Allah Teâlâ ona şöyle vahyetti: "Ben, onların istediklerini yaparım, Safâ tepesini altına çeviririm.

[1484] Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk.: Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdu'l-Mersûd vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, I, 245; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 176.

[1485] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 5-6; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 51; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 141.

[1486] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 6; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 263-264; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 51; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 141; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, s. 27.

[1487] Abraş da denilen "baras" hastalığı, ciltte beliren beyaz lekelerden ibaret bir hastalıktır. Günümüzde alaca veya beyaz cüzzam olarak bilinen hastalığın genel olarak güneşte direkt ısınan suyla yıkanmaktan ortaya çıktığı söylenmektedir. Hacamat yaptırmanın bu hastalığı tedavi etmede etkili bir yöntem olduğu ifade edilmektedir. (İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Eylül 2017, Yıl: 4, sayı: 8, s. 203)

Fakat ondan sonra kim yalanlarsa onlara dünyada hiç kimseyi cezâlandırmadığım şekilde cezâlandırırım." Hz. Peygamber de bunun üzerine "Yâ Rabbî, beni kavmimle başbaşa bırak. Ben onlara günden güne dâvette bulunayım." dedi. Allah Teâlâ da bunun üzerine *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1488]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Rivayetlerden anlaşıldığına göre bu âyetlerin nüzûl sebebi olarak birkaç husus belirtilmiştir. a) Müşrikler, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "şayet peygamberlik iddianda dürüstsen Safâ tepesini bizim için altına çevir" demişler ve bunun üzerine bu âyet inmiştir. Süddî, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'ın görüşü bu yöndedir. b) Müşrikler "bize Rabbinin nesebini ve sıfatlarını açıkla" demişler ve bunun üzerine *"Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır"* âyeti nâzil olmuştur. Peşinden "O halde bize bunun delilini göster" demişler ve bunun üzerine de *"Göklerin ve yerin yaratılışında…"* âyeti nâzil olmuştur. bu görüşü Ebû Sâlih, İbn Abbâs'ın görüşü olarak belirtmiştir. c) *"Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır"* âyeti nâzil olduğunda Kureyş kâfirleri "Bir tek ilâh insanlara nasıl yeterli gelecek!" demişler ve bunun üzerine *"Göklerin ve yerin yaratılışında…"* âyeti nâzil olmuştur. Bu görüşü de Atâ b. Ebî Rebâh ileri sürmüştür.[1489]

Rivayetleri ifade kalıbı yönünden değerlendirdiğimizde tümünün esbâb-ı nüzûle açıkça delâlet eden lafızlarla rivayet edildiği görülmektedir. Ancak teknik bakımdan değerlendirildiğinde rivayetler sıhhat yönüyle farklılık göstermektedir.

Birinci rivayeti nakleden Kelbî, yalancılıkla ithâm edilen[1490] çok zayıf bir râvîdir.[1491] Bu nedenle bu rivayet nüzûl sebebi anlamında bir değer taşımamaktadır.

İkinci rivayeti Taberî Ebû Huzeyfe, Şibl, İbn Ebî Necîh tarîki ile Atâ b. Ebî Rebâh'tan; yine başka bir senedle Süfyân b. Vekî'den, o babasından, Süfyân'dan, o da babasından rivayet etmiştir.[1492] Vâhidî ise Abdulazîz b. Tâhir et-Temîmî, Ebû Amr b. Matar, Ebû Abdillâh ez-Ziyâdî, Mûsâ b. Mes'ûd en-Nehdî, Şibl ve İbn Ebî Necîh tarîkiyle Atâ'dan rivayet etmiştir.[1493] Bu rivayet Atâ b. Ebî Rebâh'ta son bulduğu için mürsel durumundadır.

[1488] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 71-72; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 7; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 141.
[1489] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 167.
[1490] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265.
[1491] Fuâd Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I, 80.
[1492] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 5.
[1493] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 51.

Üçüncü rivayeti Taberî İshâk b. el-Haccâc, İbn Ebî Ca'fer, onun babası ve Sa'îd b. Mesrûk tarîki ile;[1494] Vâhidî ise Ebû Bekr el-Esbahânî, Abdullâh b. Muhammed, Ebû Yahyâ er-Râzî, Sehl b. Osmân, Ebu'l-Ahvas ve Saîd b. Mesrûk tarîki ile Ebu'd-Duhâ'dan rivayet etmişlerdir.[1495] Taberî, farklı bir tarîkle Atâ b. Ebî Rebâh'tan gelen rivayetle de bunu teyid etmiştir. Bu rivayette (فنزلت هذه الأية) ifadesi kullanılmıştır.[1496] Ebu'd-Duhâ rivayeti râvîleri yönüyle sika olmakla birlikte mu'dal[1497] ve mürseldir.[1498]

Dördüncü sırada zikrettiğimiz rivayeti Taberî İbn Humeyd, Ya'kûb el-Kummî, Ca'fer tarîki ile Saîd b. Cübeyr'den;[1499] İbn Ebî Hâtim ise babası, Abdurrahmân b. Ömer ez-Zührî, Abdurrahmân b. Mehdî, Ya'kûb b. Abdillâh el-Eş'arî, Ca'fer b. Ebi'l-Muğîre, Saîd b. Cübeyr tarîki ile İbn Abbâs'tan nakletmiştir. İbn Ebî Hâtim rivayetin sonunda şunu ekler: "Onlar Safâ tepesinden daha büyük mûcizeleri görüp dururlarken senden nasıl olur da Safâ tepesinin altına çevrilmesini isteyebilirler ki?"[1500]

Vâhidî Vecîz'de herhangi bir sened zinciri zikretmeksizin bu âyetlerin sebeb-i nüzûlü olarak şunları zikreder: "Müşriklerin, Allah Teâlâ'dan başka tapındıkları üç yüz altmış tane putları vardı. Allah Teâlâ da onların ilâhlarının bir ve tek olan, yalnızca kendisi olduğunu beyân etti. Ve dedi ki: *"Sizin ilâhınız yalnızca tek bir ilâhtır."* O'nun ulûhiyette herhangi bir ortağı, zâtında bir benzeri yoktur. *"O, kendisinden başka ilâh olmayan, Rahmân ve Rahîm'dir."* Bu şekilde kendisine sahte tanrıları ortak koşmamaları konusunda onları yalanlamaktadır. Müşrikler buna çok şaşırdılar ve "Muhammed, ilâhlarınızın bir tek ilâh olduğunu söylüyor. Şayet bu sözünde doğruysa haydi bu konuda bir âyet/kanıt getirsin bakalım" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Göklerin ve yerin yaratılışında…"* âyetini indirdi."[1501]

İbn Kesîr ve Suyûtî bu rivayetlerin hepsini zikretmekle birlikte aralarında herhangi bir eleştiri, tercih veya te'vilde bulunmazlar.[1502] Bu durum, onların bu rivayetleri, âyetlerin nüzûlüne sebep olan sahih bilgi olarak kabul ettiklerini ve

---

[1494] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 6.
[1495] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 51.
[1496] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 7.
[1497] "Karışık ve zor olmak" anlamına gelen i'dâl masdarından türeyen mu'dal, senedinin herhangi bir yerinde peşpeşe iki veya daha fazla râvîsi düşen hadîsi ifade eder. Munkatı'nın bir bölümü sayılan mu'dal, peşpeşe iki râvînin düşmesi yönüyle munkatı'dan daha müphem ve kapalı durumdadır. Dolayısı ile ondan daha zayıf rivâyetleri belirtir. (Sâlih, *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhû*, s. 169-170; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 116-117; Talat Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 74; Mehmet Efendioğlu, "Mu'dal", *DİA*, XXX, 356)
[1498] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 27; ayrıca bkz., 1 nolu dipnot (muhakkikin notu).
[1499] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 7.
[1500] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 71-72.
[1501] Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 142.
[1502] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 140-141; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 107-109.

böylelikle bu haberleri teyid ettiklerini ancak rivayetler arasında tercih yapamadıklarını göstermektedir. Pek çok müfessir de rivayetlere yer vermeksizin âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak Hz. Peygamber'den müşriklerin, Rabbinin nesebini ve özelliklerini anlatmasını istemeleri, bunun üzerine *"Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır"* âyetinin indiğini belirtmişler; bu sefer de Allah'ın bir tek olduğuna dair delil talebinde bulundukları veya tek bir ilâhın nasıl olup da tüm insanların ihtiyaçlarını gidermeye kâfî geleceğine dair sorular sorduklarını söyleyerek rivayetlerde bahsedilenlere atıfta bulunmuşlardır.[1503]

Kurtubî, bu âyetlerin tefsiri ile ilgili olarak "Allah Teâlâ hakkı gizlemekten insanları sakındırdıktan sonra öncelikle mutlaka açıklanması gereken, gizlenmesi câiz olmayan ilk gerçeğin tevhîd konusu olduğunu açıkça beyân etti. Peşinden de bunun delilini düşünerek, bilmeyi öğreten âyeti zikretmiştir. Bunun delili ise hiçbir şey kendisine benzemeyen ve bunların tümünü yapan bir fâilin mutlaka olması gerektiğini bildirmek için, Allah'ın ortaya koyduğu harikulâde sanatlar hakkında tefekkür etmektir" der.[1504]

Râzî âyetleri doğal akışı içerisinde tefsir ederek 163. âyetin tahlilinde Allah'ın vahdetine dair uzunca bir giriş ile mantıkî ve felsefî yorumlar yaptıktan sonra[1505] "Bil ki noksanlıklardan münezzeh olan Allah Teâlâ bir ve tek olduğuna hükmedince ilk olarak kendi varlığına, ortak ve zıtlardan münezzeh oluşuna işâret eden sekiz çeşit delili zikretmiştir." der.[1506] Ardından bir paragraf halinde Taberî'den naklen rivayetlere yer verir. Ancak bu rivayetlerin hiç biri ile alâkalı tahlil, tenkit ve tercihte bulunmaz.[1507] Bu rivayetlerin ardından da 164. âyette zikredilen göklerin ve yerin yaratılışı, gecenin ve gündüzün birbiri ardınca gelişi vs. konularda astronomi bilgilerine, bu hususların tahlilinde de o devirlerde geçerli kabul edilen Batlamyus teorisine sıkça göndermelerde bulunarak ulûhiyyetin tevhîd, kudret ve azametine işâret eden delilleri serdederek meseleler şeklinde konuları uzunca bir şekilde izâh eder.[1508] Bu durum, Râzî'nin âyetleri açıklarken esbâb-ı nüzûle ihtiyaç hissetmeden siyâkı gözettiğini, ancak kendisine kadar devam eden süreçte nakledilegelen rivayetlerden de aslında haberdar olduğunu göstermektedir. Râzî'nin tefsirini inceleyenler, onun bu âyetlerle ilgili yapmış

[1503] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 173; Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 106; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 397; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 167.
[1504] Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II, 488-489.
[1505] Bkz., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 186-195.
[1506] Bkz., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 196.
[1507] Bkz., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 196-198.
[1508] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, IV, 199-224.

olduğu tefsiri, esbâb-ı nüzûl rivayetlerine binâ ederek dile getirmediğini çok açık bir biçimde görebileceklerdir.

İzzet Derveze, müfessirlerin 163. âyetle ilgili olarak, müşriklerin, Allah'ın özelliklerinin belirtilmesini istemeleri, 164. âyetin de öncesindeki âyette yer alan açıklamanın delillendirilmesini istemeleri üzerine indiğine dair görüşlerini naklettikten sonra onların bu konudaki rivayetlerini sahih bulmaz. Bunun izâhını da şu şekilde yapar: "Mekki âyetlerin çoğu müşriklerin Allah'ın varlığına, âlemin yaratıcısı ve müdebbiri olduğuna, onları rızıklandıran, zarar ve fayda verenin O olduğuna inandıklarını anlatır. Bundan dolayı rivayetlerde bahsedilen şeyleri müşriklerin talep etmeleri mümkün değildir. Ayrıca bu iki âyetin üslûbu, bu rivayetlerde anlatılanların çoğuyla bağdaşmamaktadır. Bize öyle geliyor ki, bu iki âyet, sibâkta geçen âyetleri takip eden bir değerlendirme niteliğindedir. Önceki âyetlerde Allah'ın apaçık âyetlerini gizleyenler ve küfürde ısrar edenler cehennem ateşiyle uyarıldılar. Haklarında Allah'ın, meleklerin ve tüm insanların lâneti tescillenmiş oldu. Dolayısı ile bu iki âyet, kâinâtta mevcut olan, Allah'ın varlığına ve azametine delâlet eden delilleri açıklamak ve bu delilleri inkâr etmenin ne büyük bir sapıklık ve beyinsizlik örneği olduğunu ifade etmek için inmişlerdir."[1509]

Derveze bu görüşünde haklı görünmektedir. Zira müşrikler, Allah'ın vasıflarını bilmiyor değillerdi. Her ne kadar irili ufaklı pek çok putları mevcut olsa da hepsinin üzerinde yaratan, yaşatan, öldüren, dirilten ve başları dara düştüğünde kendisinden yardım isteyecekleri yüce bir tanrı anlayışı onlarda da mevcuttu. Bu durum Mekki pek çok âyette de beyân edilmiştir. Gökleri ve yeri yaratanın, güneşi ve ayı emre âmâde kılanın yüce ve her şeyi bilen Allah olduğu onların itirafları biçiminde ifade edilmiştir.[1510] Buna rağmen irili ufaklı pek çok tanrı icad etmiş ve bunlara tapınıyor olmaları, her şeyi yoktan yaratan gerçek yaratıcının vasıfları noktasında eksik anlayışa sahip olduklarını da göstermektedir.

Rivayetleri metin olarak değerlendirdiğimizde üçüncü rivayet hariç diğerlerinin tümünde "Kureyş müşrikleri" veya "Mekke'deki Kureyş müşrikleri" ifadelerinin kullanıldığını görmekteyiz. Üçüncü rivayette ise sadece "müşrikler" ifadesi kullanılmıştır. Medeni bir âyetin nüzûlüne sebep olarak Mekke'deki Kureyş müşriklerinin sözlerinin sebep gösterilmesi âyetin bağlamıyla uyumlu olmayan ve çok tutarlı da olmayan bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. Müfessirlerin yapmış olduğu bu

[1509] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 276.
[1510] Bkz., Lokman, 31/25; Ankebût, 29/61; Zuhruf, 43/9.

türden açıklamalarda "müşrik" denilince hemen akıllara "Kureyş müşrikleri" geldiği için onları zikretmeleri gözden kaçmamaktadır. Halbuki o tarihlerde Medine'de de hatırı sayılır miktarda müşrik bulunmaktaydı. Medineli müşrikler de muhtemelen gündelik meselelerde hem Müslümanlar hem de Yahudilerle çeşitli şekillerde münasebetlere ve tartışmalara girmişlerdi. Ancak rivayetlerde Medine müşriklerinin gözardı edilerek yalnızca Kureyş müşriklerinden söz edilmesi ve Medeni âyetlerin bağlamında bile böyle bir ilişkilendirmeye gidilmesi hatalı bir değerlendirmede bulunulduğunu düşündürmektedir. Bu âyetler çerçevesinde rivayetlerde "müşrikler" sözüyle Medine müşrikleri kastedilmiş olsaydı, rivayetler bağlamla daha tutarlı bir biçimde ilişkilendirilebilecekti. Ama Kureyş müşrikleriyle ilişkilendirilmiş olması kanaatimizce çok da isâbetli ve tutarlı bir değerlendirme değildir.

"165. İnsanlardan kimi de Allah'tan başkasını O'na denk tutar da onları, Allah'ı sever gibi severler…" âyetindeki "nidd" kelimesi, özünde ona ortak olanı ifade eder. Bu kelime ona benzer ve denk olmayı ifade etmek üzere söylenmiştir.[1511] Mücâhid'e göre burada, âciz oldukları halde Allah'a ibadet eder gibi tapınılan sözüyle, vesen/evsân ve sanem/esnâm kastedilmiştir. Sanem, gümüş, bakır veya ahşaptan insan sûretinde yapılan putları; vesen ise taştan yapılan ve her ikisi de -mânevî değil de- cismânî olan putları ifade için kullanılan kelimelerdir.[1512]

166-167. İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda iki taraf da) azâbı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır. Uyanlar şöyle derler: Ah, keşke bir daha dünyaya geri dönmemiz mümkün olsaydı da, şimdi onların bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık. Böylece Allah onlara, işlerini, pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak gösterir ve onlar artık ateşten çıkamazlar.

İbn Kesîr, kendilerine uyulanlar sözüyle melek ve cinlerin kastedildiği görüşünü tercih eder. "Çünkü dünya yurdunda iken müşrikler onlara ibadet ediyorlardı. Melek ve cinler de âhirette Allah'ın huzurunda, müşriklerin yapmış oldukları bu ibadet eyleminden uzak olduklarını, kendilerinin bundan habersiz olduklarını belirteceklerdir." der.[1513] Mukâtil, kendilerine tâbî olunanları yöneticiler ve komutanlar, tâbi olanları ise onların tebâları olarak açıklar.[1514] İbn Abbâs ve Süddî'ye göre de "Allah'a denk tutulanlar" sözüyle Allah'a isyân konusunda kendilerine tâbî olunan liderler ve önder

[1511] Râğıb el-Isfahânî, *Müfredât,* "n-d-d" md., s. 486.
[1512] Râğıb el-Isfahânî, *Müfredât,* "s-n-m" md.; "v-s-n" md., s. 286, 512.
[1513] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 142-143.
[1514] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 154.

kimseler kastedilmektedir. Zira burada "يحبونهم" sözünde akıllı varlıkları/insanlar ve cinleri ifade eden zamir kullanılmıştır.[1515]

166-167. âyetlerden, Allah'a denk tutulan kimselerle önder ve lider pozisyonunda bulunan ve tebâlarını Allah'ın yolundan uzaklaştıran yönetici durumundaki kimselerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Dolayısı ile İbn Abbâs ve Süddî'nin tefsiri daha isâbetli görülmektedir.

Âyet-i kerîmede Allah'a isyanı emreden âsî yöneticilere tâbî olan ve böylelikle kendileri de yoldan çıkan âsî kimselerin âhirette azâbı görünce duyacakları pişmanlık duyguları dile getirilmektedir. Allah'ın yolundan uzaklaşan tebânın bu pişmanlıkları, Allah Teâlâ'nın, önderlerine uyan isyankârlara dünyada kendilerine emrettiği ve onların da bu emre muhalefet ederek uymadıkları için Allah'ın cezâlandırmasını gerektiren amellerini ve bu amelleri işlemedikleri için mahrum kaldıkları nimetlerini göstermesiyle onların duyacakları üzüntü ve çöküntü halidir. Veyahutta Allah Teâlâ, onların dünyada iken işledikleri kötü amellerini kendilerine gösterecek ve onlar da niçin bu amelleri işleyip de Allah'ı râzı edecek amelleri işlemedikleri için son derece pişman olacaklardır. Taberî ikinci görüşü tercih etmekle birlikte[1516] her iki görüş de âyetin kapsamı dahilinde düşünülebilir. Görüldüğü gibi Kur'ân-ı Kerîm, dünyada iken işledikleri kötü davranışları ve Allah'ın dinine isyanları sebebiyle gelecekte karşılaşacakları azap karşısındaki psikolojik hallerini dile getirmek suretiyle dramatik bir tablo çizerken, onlara henüz dünyada iken pişman olup dönebilmeleri için gayet etkili ve ikna edici bir üslup ortaya koymaktadır.

Allah'tan başkasını O'na ortak edinenler, aslında hem hakka hem de kendilerine zulmetmişlerdir. Bu azgın liderlere teslim olanlar bir tek Allah'ın huzûrunda duracaklarını görebilmiş olsalardı! Zalimleri bekleyen o korkunç azâbın gerçekleşeceği günü görebilselerdi! Kesinlikle tüm güç ve kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve O'nun hiçbir eşi ve ortağı bulunmadığını anlarlardı. Ve Allah'ın azâbının çok şiddetli olduğunu görürlerdi. Dünyada iken peşine taklıp gittikleri kimselerin kendilerinden kaçtığı o günü bir görebilmiş olsalardı! O azâbı, aralarındaki tüm ilişki ve akrabalık bağlarının koptuğunu, onlarla ilişkilerinin ve irtibatlarının tamamen kesildiğini ve ister reis ister ona tâbî olan herkesin kendi başlarının derdine düştüklerini bir anlayabilselerdi! O gün tâbî oldukları o aldatıcı reislikler de, kumandanlıklar da yıkılacak ve başkalarını korumak şöyle dursun kendilerini bile kurtaramayacaklardır.

[1515] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 5.
[1516] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 34-35.

Bir tek Ulûhiyyet ve bir tek kudret tek bir zâtta, Allah'ta ortaya çıkacak, Allah'ın huzurunda ve azap karşısında aldatıcı başkanlıkların acziyet ve zâfiyeti anlaşılacaktır.[1517]

Âyetler arasındaki bağlantıyı çok hassas bir yaklaşımla ortaya koymayı hedefleyen nâdir müfessirlerden Saîd Havva, 164. *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında… âyetler vardır"* âyetinin kendisinden önceki ve sonraki âyetler arasında bir köprü durumunda olduğunu belirtir. Çünkü ondan önceki âyet *"İlâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, Rahmân ve Rahîm'dir"* âyeti, ondan sonraki âyet ise *"İnsanlardan kimi de Allah'tan başkasını O'na emsâl edinir. Allah'ı sever gibi onları sever. Îmân edenlerin Allah sevgisi ise en fazladır"* âyetidir. Bu âyet-i kerîme sevgiye tek başına O'nun lâyık olduğunu, çünkü biricik nimet verenin O olduğunu göstermektedir. O'nun varlığının delilleri bunlar olduğuna göre O'na karşı nankörlük yapılmaması, yalnızca O'na teslim olunması ve O'ndan yardım istenmesi gerekir. Bu âyet-i kerimenin bundan önce geçmiş olan irşâdlardan sonra burada yer alması, yakîn fazlalığını, Allah'ın emir ve buyruklarına daha sıkı bir şekilde sarılmayı, daha çok itaat etmeyi ve bu emirlere daha fazla uyulması gerektiğini bize hatırlatmaktadır.[1518]

Netice olarak âyetlerin nüzûlü ile ilgili rivayet edilen haberler mânâ bakımından nüzûle sebep teşkil edecek biçimde nakledilmiş olsalar da farklı zâfiyetler taşımaktadırlar. Ancak rivayet tefsiriyle iştiğal eden müfessirler nakledilen haberleri esbâb-ı nüzûl açısından yeterli bulmuşlardır. Rivayetlerin değerlendirilmesinde daha hassas davranan ve bağlamı gözardı etmeyen müfessirler ise rivayetlerden haberdar olmakla birlikte ihtiyatlı davranarak herhangi bir eleştiride bulunmadan siyâk-sibâk doğrultusunda âyeti tefsire yönelmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda âyetlerin akışıyla birlikte rahatça anlaşılabilmesinden de kaynaklanmaktadır. Biz de tercih olarak âyetlerin Mekke müşrikleriyle ilişkilendirilmelerini doğru bulmuyoruz. Böyle bir yaklaşım tarzının bağlamla uyum sorunu olduğu anlaşılabilmektedir. Âyetler kâfir ve müşrik bir topluluğu muhatap aldığından, bağlama uygun olması için muhatabın Medine müşrikleri olmasının daha doğru olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle rivayetleri dikkate almadan âyetleri Medine müşrikleri bağlamında bütüncül bir şekilde değerlendirmek, siyâk sibâk doğrultusunda anlamaya çalışmak Medine bağlamıyla daha uyumlu ve âyetlerin doğru anlaşılması için kanaatimizce daha isâbetli bir yaklaşım olacaktır.

[1517] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 154.
[1518] Saîd Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, I, 388-389.

3.26. 168-173. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

168. Ey insanlar! Yeryüzünde bulunan helâl ve temiz şeylerden yiyin. Şeytanın adımlarına uymayın. Şüphesiz ki o, sizin için apaçık bir düşmandır. 169. O size yalnız kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder. 170. Onlara: "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiği zaman onlar; "Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız." dediler. Peki ya ataları bir şey anlamayan, doğruyu bulamayan kimseler olsa da mı uyacaklar? 171. İnkâr edenleri îmâna çağıran (peygamber) ile inkârcıların durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Çünkü onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bu sebeple düşünmezler. 172. Ey îmân edenler! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz olanlarından yeyin. Eğer siz, yalnızca O'na kulluk ediyorsanız, Allah'a şükredin. 173. O size ancak ölüyü, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kılmıştır. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan ve çok merhamet edendir.

Bu âyetlerin nüzûl sebebi ile alakalı olarak birkaç rivayet ve görüş bulunmaktadır.

1. 168. âyetin tefsiri kabilinden Mukâtil, âyetin Sakîf, Benû Âmir b. Sa'sa'a, Huzâ'a ve Benû Müdlic kabileleri ile Abdu Menât'ın iki oğlu Âmir ve Hâris hakkında indiğini söyler (نزلت فی).[1519]

2. Kelbî'nin Ebû Sâlih'ten rivayetine göre bu âyetler Sakîf, Huzâ'a ve Âmir b. Sa'sa'a kabileleri hakkında nâzil olmuştur (نزلت فی). Çünkü onlar dünyadan el etek çekip ekinleri ve hayvanlardan istifade etmeyi kendilerine haram kıldılar. Bahîra, sâibe, vasîle ve hâmı[1520] da kendilerine yasak saydılar.[1521]

3. 170. âyetle ilgili olarak Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan rivayetine göre; Rasûlullâh (s.a.v.) Ehl-i kitap olan Yahudileri İslam'a dâvet etti ve onları Müslüman olmaya teşvik etti. Aksi takdirde onları Allah'ın azâbı ve cezâlandırmasıyla ikâz etti. Bunun karşısında Râfi' b. Hârice ve Mâlik b. Avf: "Biz ancak atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola tabi oluruz, çünkü onlar bizden daha bilgili ve daha iyi

[1519] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 155.

[1520] Bahîre, sâibe, vasîle ve hâm câhiliye devrinde bazı Araplar tarafından koyun ve develerden belli sayıda doğum yaptıkları için putlara adanan ve etinin yenilmesi, üzerine binilmesi, kendisinden istifade edilmesi haram kılınan hayvanlara verilen isimlerdir. Bu insanlar kendiliklerinden, Allâh kendilerine yasaklamadığı halde bu hayvanları kendilerine haram saymışlardı. (Geniş bilgi için bkz., İshak Yazıcı, "Bahire", *DİA*, IV, 487)

[1521] Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 51-52.

kimselerdi" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Onlara: "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiği zaman onlar; "Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız." dediler. Peki ya ataları bir şey anlamayan, doğruyu bulamayan kimseler olsa da mı uyacaklar?"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1522]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

168. âyetin, bazı nitelikteki adanmış hayvanları kendilerine haram sayan, dünyanın nimetlerine sırt çevirip helal olan ekin ve hayvanlardan faydalanmaya karşı uzak durmayı prensip haline getiren bazı Arap kabileleri hakkında indiğine dair hemen hemen bütün müfessirlerin ittifakı bulunmaktadır.[1523] Bu âyetle alâkalı olarak ilk iki rivayetin naklinde ihtimal belirten ifade kalıbı (نزلت فی) kullanılmıştır. Dolayısı ile belirtilen Arap kabileleri hakkında indiğine dair görüş, tefsir mahiyetinde de değerlendirilebilir. Nitekim âyetin "Ey insanlar!" hitabıyla umûma hitap ettiğini göz önünde bulundurarak genel anlamda yorum yapan müfessirler de bulunmaktadır.[1524] Zira sebebin hususîliğine değil, lafzın umumiliğine itibar edilerek te'vile gidilmesi hususu[1525] usûl alimlerinin her zaman takip ettikleri bir yöntemdir.

Bu âyetle ilgili başkaca herhangi sahih bir rivayet veya tutarlı bir görüş de bulunmamaktadır. Ancak Atâ'dan rivayetle İbn Zafer'den 168. âyetin Osmân b. Maz'ûn ve arkadaşları gibi dünyadan el etek çekip ruhbanlığa meyleden Mü'minler hakkında nâzil olduğu yönünde bir haber de nakledilmiştir. Fakat âyetin bu rivayetle ilişkilendirilmesi pek tutarlı değildir. Çünkü onların hikayesi Mâide Sûresi 87. âyette geçmektedir. Bakara Sûresi'ndeki âyetlerin siyâkı ise bu hadiseyle uyumlu değildir.[1526] Mâide Sûresi'ndeki âyetin inişine sebep olarak zikredilen rivayetler, Rasûlullâh (s.a.v.) henüz hayatta iken bazı Mü'minlerin Allah'a daha fazla yakınlaşma, O'nun rızâsını celbetme adına dünyadan el etek çekmek suretiyle zâhidâne bir yaşam sürme arzusuna kapıldıklarını, yeme-içme, giyim kuşam, evlenme ve evlilik sorumluluklarını yerine getirme konusunda ihmalkârlığı temel hayat felsefesi haline getirmeyi kararlaştırdıklarını bildirmektedir. Bu anlayış sonucunda hem kendileri hem de aileleri bu durumdan zarar görmüş ve bu sebeple hadiseye dahil olan gençler Rasûlullâh (s.a.v.)

[1522] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 42; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 88-89.

[1523] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 175; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 280; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 220; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 180; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 2; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 11; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 144; vd.

[1524] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 407; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 107.

[1525] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 310.

[1526] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 417; ayrıca bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, V, 208; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VII, 14.

tarafından şiddetle uyarılmışlardır.[1527] Buradaki âyette ise bazı kendini bilmez câhil insanların, hakkında Allah'ın herhangi bir yasaklama bildirmediği hususlarda kendiliklerinden haram helal kategorisinde birşeyler uydurarak kendileri için bunu bağlayıcı kılmaları ve bunu din ve yaşam biçimi haline getirmeleri söz konusu edilmektedir. Her ne kadar bazı yönlerden olaylar benzerlik arzetse de inen âyetlerin vâkıa ile uyumu noktasında âyetlerin ilişkilendirilmeleri farklılık göstermektedir.

Taberî'ye göre 168. âyet şunları ihtâr etmektedir: Ey insanlar! Rasûlüm Hz. Muhammed'in (s.a.v.) diliyle yiyeceklerden sizlere helâl kıldıklarımı ve sizin için temiz saydıklarımı yiyin. Bahîre, sâibe ve vasîle gibi kendi kararınızla kendinize haram kıldığınız hayvanlar ile benim size haram kılmadığım yiyecekleri sizlere temiz saydım. Sizlere haram kıldığım yiyecekler ölü, kan, domuz eti ve benim dışımdakiler adına kesilen hayvanların etini de necis kıldım. Sizleri zarara sokacak, yıkıma uğratacak işlerden, Allah'ın gazâbını celbedecek olan helali haram, haramı helal saymak suretiyle şeytanın adımlarına uymaktan da vazgeçin![1528] Taberî'nin burada tefsir mahiyetinde yapmış olduğu açıklama âyetin anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte bu âyetlerin bağlamıyla uyumlu değildir. Çünkü "bahîre, sâibe, vasîle ve hâm" konusu ileriki tarihlerde Mâide Sûresi'nde ele alınacaktır.[1529]

Allah'ın haram kılmadığı, insanın fıtratının kabul etmeyeceği bir şeyi insanların kendiliklerinden, kendilerini sorumluluk altına sokarak haram, helal sınırları çizmeye kalkışması şeytanın adımlarına uymak olarak nitelendirilmiştir.[1530] Sahabe ve sonraki alimler bu durumu kesinlikle kabul etmemiş ve şiddetle karşı çıkmışlardır.

170. âyetle ilgili rivayeti Taberî İbn Humeyd, Seleme b. Fadl, Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr tariki ile İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir.[1531] İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Yahyâ, Ebû Ğassân'ın iki oğlu, Seleme, Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd b. Cübeyr tarîki ile yine İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir.[1532] Aynı rivayeti İbn Hişâm da İbn İshâk'tan nakletmiştir.[1533] Ancak bu rivayetlerin isnadı İbn İshâk'ın şeyhi Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması sebebiyle zayıftır.[1534]

[1527] Buhârî, "Edeb", 86; "Teheccüd", 20; Müslim, "Sıyâm", 186, 188.
[1528] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 36-37.
[1529] Bkz., Mâide, 5/103.
[1530] Bkz., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 4; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 12-13; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 86.
[1531] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 42.
[1532] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 88-89.
[1533] İbn Hişâm, *Sîret*, II, 193.
[1534] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 434; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, IV, 26.

Bu açıklamalar doğrultusunda 168. âyet bazı müşrik Araplar'ın kendilerine hususi nitelikler taşıyan bazı hayvanları yemeyi ve kullanmayı haram kılmaları üzerine nâzil olmuşken, 170. âyet ile ilgili rivayet bu âyetin Yahudiler hakkında indiğini belirtmektedir. Dolayısı ile bu rivayet âyetin nüzûlüne sebep olmasına dair delil teşkil etmese de, âyetin rahatça anlaşılmasını kolaylaştırdığını söyleyebiliriz.

İzzet Derveze 168 ve 170. âyetlerin farklı olaylar üzerine nâzil olması görüşünü pek tutarlı bulmaz. Zira ona göre âyetlerin tümü arasındaki siyâk sibak uyumu göz önünde bulundurulduğunda grup halinde tüm âyetlerin tek bir olay üzerine nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Bu da 168. âyetle ilgili nakledilen rivayette belirtilen Arapların bazı adanmış hayvanları kendilerine haram kılmaları hadisesidir. Derveze meseleye şöyle devam eder: "Âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Peygamber ile bu kâfirler arasında yüzyüze şiddetli bir tartışma yaşanmıştır. Buna göre ilk âyet sahneye giriş niteliğindedir. 172 ve 173. âyetlerde ise Mü'minlere, uymaları gereken sınırlılıklara riâyet etmeleri gerektiği, gerçekten inanıyorlarsa Kur'ân'da Allah'ın irâde ettiği hususlara, kâfirlerin atalarına tâbî olarak karşı çıktıkları gibi muhalefet etmemeleri yönünde ihtarlar yapılmaktadır. Bu bölümdeki âyetlere benzer âyetler En'âm ve Nahl surelerinde de yer almaktadır. En'âm Suresi 134-135. âyetlerde peygamber efendimizle müşrikler arasında cereyan eden bir tartışmaya yer veriliyor. Nahl 112-117. âyetlerde ise hitap Mü'minlere çevriliyor. Bir bilgiye dayanmaksızın haram, helâl söyleminde bulunmaları onlara yasaklanıyor ve Allah'a karşı iftiralarda bulunanlar uyarılıyor. Öyle anlaşılıyor ki böyle bir sahne muhtemelen Medine'de Hz. Peygamber ile kâfirler arasında yaşanmıştır. Bu münasebetle Allah Teâlâ yukarıdaki âyetleri indirmiş olabilir."[1535]

Devam eden âyetlerde inkârcıları hidâyete dâvet eden, onlara nasihatlerde bulunan Hz. Muhammed (s.a.v.) koyun veya deve çobanına benzetilmiş, onun dediklerine kulak vermeyen, dinlemeyen kâfirler de onun bu çağrısından hiçbir şey anlamayan, çobanın bağırıp çağırmasından başka bir şey duymayan hayvan sürüsüne benzetilmiştir.[1536] Âyette zikredilen ve bağırıp çağırma şeklinde anlamlandırdığımız "naîk" kelimesi çobanın sürüyü güdüp sağa sola yönlendirirken onları azarlayarak çıkarmış olduğu garip sesi ifade için kullanılmaktadır.[1537]

[1535] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 280.
[1536] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 151; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 311.
[1537] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 205; Rağıb el-Isfahânî, *Müfredât*, "n-a-k" md., s. 499; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, Vâhidî, *el-Vasît*, I, 254-255.

Kısaca özetlenecek olursa bu âyet üç farklı biçimde anlamlandırılmıştır: İlk olarak; "Kâfirlerin misali, çobanın kendisine bağırıp çağırdığı hayvanların durumu gibidir." şeklinde. İkinci olarak "Kâfirlerle onlara nasihat eden bizlerin örneği, birine bağıran kimse ile kendisine bağırılan kimse gibidir" şeklinde. Üçüncü olarak da "İnkârcıların, kendilerine ibadet edip durdukları putlarına yalvarıp yakarırkenki hâlleri birine bağırıp çağıran (ancak karşısındakinin umurunda olmayan) kimsenin durumu gibidir" şeklinde.[1538] Burada birinci örnekle kâfirler çobanın bağırıp çağırmasından başka bir şey anlamayan hayvanlara benzetilmiş; ikinci örnekle kâfirlere tebliğ ve irşadda bulunurken Müslümanların hali, hiçbir şey anlamayan duyarsız kimselere seslenen kişilere benzetilmiştir. Üçüncü örnekte de kâfirlerin, putlarına yalvarıp yakarırkenki hali tasvîr edilmiştir.

Bu temsille Allah Teâlâ herhangi kat'î bir delile dayanmaksızın körü körüne atalarını takip eden, onlara tâbî olan kâfirlerin kötü hallerini açıkladıktan sonra onların düşüncelerindeki yanlışlığı, akıllarındaki tutarsızlığı, saçmalığı ortaya koyan bir misâlle konuyu zihinlerde netleştirdi. Onların, kendilerine bağırıp çağıran, şiddetle azarlayan, irâdesine boyun eğdikleri çobanlarına yönelen, ancak kendilerini niçin çağırdığını, niçin yönlendirip sevk ettiğini anlamayan hayvan sürüsü gibi olduklarını bildirdi. Böylece onlar atalarını körü körüne taklid edip zâhiren seslerine kulak verirlerken aslında onların ne söylediklerini anlamıyor, uygulamalarının altında yatan sebeplerin farkına varmıyorlardı.[1539] Nitekim onlar hiçbir delile dayanmaksızın atalarına inanıp, teslim olmuşlar, anlamadan, sebebini bilmeden onların yükledikleri sorumluluğu kabul etmişlerdi. Ve onlar bu hâlleriyle hakikati düşünüp anlamak için kulak verip dinlemeyen sağırlar; kendisine çağrıldıkları şeye icâbet etmeyen dilsizler ve delillerden yüz çevirdikleri için de körler olarak tasvir edilmişlerdir.[1540]

Pek çok müfessir bu âyetin zahirini göz önünde bulundurarak kâfirleri kastettiğini belirtirken Taberî, İbn Abbâs'ın önceki âyetle ilgili olarak naklettiği rivayetin Yahudiler hakkında olması ve sonraki âyetlerde yine onların kastedilmesi nedeniyle bu teşbihle de Yahudilerin kastedilmiş olduğu görüşünü tercih eder.[1541] Taberî'nin bu tercihi kanaatimizce bazı yönlerden hatalı görünmektedir. Çünkü bu âyet grubundan önceki 163-167. âyetlerin Medîne müşrikleri hakkında nâzil olduğu yönündeki görüşümüzü gerekçeleriyle birlikte izâh etmiştik. Bu âyet grubu da onların

[1538] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 221; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 174.
[1539] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 107.
[1540] Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, II, 45-46.
[1541] Taberî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 50-51.

devamı mesabesindedir. 168-173. âyetlerde Allâh'ın indirdiği yola dâvet edildiklerinde inatla atalarının yoluna uymakta diretmeleri, bunların "kâfir" olduklarının açıkça ifade edilmiş olması, koyun çobanı örneğinde onların sanki dâvetçiyi duymuyormuşçasına inatla umursamaz tavırlara girmeleri muhatapların müşrikler olduğunu hissettirmektedir. Kanaatimizce burada da Medineli müşrik toplumun muhatap alınmış olduğu anlaşılmaktadır.

Müfessirlerin naklettiği rivayetlerdeki problem, Medine müşrikleri gözardı edilerek benzer âyetler için Mekke müşriklerinin muhatap alındığının düşünülmesidir. Ancak Medeni bir sûrede Mekke müşriklerinin muhatap alındığını düşünmek, bağlamla uyumlu olmayan bir bakış açısı ortaya koymakta ve hatalı sonuçlara sebep olabilmektedir. Bu nedenle âyetleri siyâk sibâk doğrultusunda zâhirî anlamıyla değerlendirdiğimizde Hz. Peygamberin dâvetini kabul etmek istemeyen, körü körüne eski bilgileri doğrultusunda yaşamaya devam edip atalar dinini terk edemeyen, alışageldikleri geleneklerinden vaz geçip de doğru yolu bulamayan herkesi kuşatacak kapsama sahip olduğu görülmektedir. Kanaatimizce burada muhatap alınanlar da Medine ve civarındaki müşrikleridir. Bu bağlam etrafında âyetlerin mânâsı herhangi bir nüzûl sebebi olmadan da kolayca anlaşılabilmektedir.

Daha sonra hitap mü'minlere yöneltilerek onlara rızık olarak verilenlerin temiz olanlarından yemeleri, O'nun nimetlerine şükürle karşılık vermeleri ve yine O'nun belirlediği sınırları gözetmeleri emredilmekte, ardından da yenmesi haram olan şeyler genel özellikleriyle sıralanmaktadır. Ancak O'nun belirlediği kriterlere uygun şekilde yaşam tarzının, gerçek anlamda Allah'a ibadet/itaat etme ve O'na boyun eğmenin belirtisi olduğu vurgulanmaktadır.

3.27. 174-176. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

174. Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip de onu az bir paha ile değişenler yok mu, işte onların yeyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir. Kıyâmet günü Allah, ne kendileriyle konuşur ve ne de onları temize çıkarır. Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır. 175. Onlar doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir. Onlar ateşe karşı ne kadar da dayanıklıdırlar! 176. O azabın sebebi, Allah'ın, kitabı hak olarak indirmiş olmasıdır. (Buna rağmen) kitapta ayrılığa düşenler, elbette derin bir anlaşlaşmazlığın içine düşmüşlerdir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi nakledilmiştir.

1. 174. âyetle ilgili olarak Sa'lebî'nin, Ebû Sâlih tarîki ile Kelbî'den naklettiği rivayette İbn Abbâs şöyle demiştir: Bu âyet, halktan bir takım hediyeler ve ihsanlar alan Yahudi âlim ve yöneticileri hakkında nâzil olmuştur. (نزلت فی) Çünkü onlar son peygamberin kendi içlerinden gönderilmesini arzu ediyorlardı. Ancak Allah Teâlâ Hz. Muhammed'i (s.a.v.) farklı bir toplumdan gönderince halktan gelen menfaatlerinin ve imtiyazlarının kaybolmasından korktular. Bu sebeple kendilerine bildirilen son peygamberin niteliklerine dair hususiyetleri değiştirerek halkı yanıltmak için "İşte bunlar âhir zamanda gönderilecek olan son peygamberin vasıflarıdır. Halbuki bu peygamberin sıfatlarına hiç benzemiyor" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyenler…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1542]

2. Yine aynı âyetle ilgili olarak İbn Abbâs'tan şöyle bir rivayet daha gelmiştir: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâletinden önce Yahudilerin kralları, din bilginlerine Tevrât'ta son gelecek olan peygamber hakkında neleri bulduklarını sordular. Onlar da Allah Teâlâ Hz. Îsâ'dan sonra "Muhammed" isminde bir peygamberin gönderileceği haberini bulduklarını söylediler. Bu peygamberin ribâyı/faizi, içkiyi, her türlü lehviyyâtı ve kan dökmeyi haram kılacağını bildirdiler. Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderilip de Medine'ye hicret ettiğinde krallar Yahudilere "İşte sizin, kitabınızda özelliklerini bildirdiğiniz peygamber bu!" dediler. Onlar bu defa krallardan kendilerine ödenen mal, mülk ve menfaatlerin ellerinden gitmemesi için "Bu, o peygamber değil!" dediler. Krallar da onlara ödenek vermeye devam ettiler. İşte onları yalanlamak için bu âyet indirildi (فأنزلت).[1543]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Sa'lebî'nin Kelbî'den naklettiği rivayetin senedi oldukça zayıftır. Çünkü Kelbî yalancılıkla itham edilmekte olup onun hocası Ebû Sâlih de zayıf bir râvîdir.[1544] Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı (فأنزل الله) kullanılmıştır.

Suyûtî, İbn Abbâs'tan gelen ikinci rivayetin senedinin de oldukça zayıf olduğunu belirtmektedir.[1545] Bu rivayette de esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret eden ifade kalıbı (فأنزلت) kullanılmıştır.

[1542] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 316-317; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 184; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 52; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nukûl*, s. 27-28.

[1543] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 315-316; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 666; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 135.

[1544] Bkz., İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265; II, 298.

[1545] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 135.

Bu âyetlerin Allah'ın kitabında hak, hidâyet ve İslam olarak indirdiği şeyleri, bilhassa Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vasıflarını açıklayan âyetleri gizleyen Ehl-i kitap hakkında indiğine dair Ebu'l-Âliye, Hasan el-Basrî, Katâde, Süddî ve Rabî b. Enes'ten naklettiğimiz rivayeti destekleyen haberler gelmiştir. Ancak bu haberlerin isnadları belli yönlerden zayıf bulunmuşsa da[1546] Katâde'nin isnadını İbn Ebî Hâtim muallak[1547] olarak,[1548] Taberî ise hasen bir senedle[1549] nakletmiştir.[1550]

Tâbiînden gelen haberlerin diğer varyantlarında âyetle bizzat "Yahudi alimleri"nin kastedildiği belirtilirken Katâde'den sahih isnadla gelen haberde "Ehl-i kitabın" kastedildiği ifade edilmektedir. Bu isnadların her biri diğerini destekler mahiyette olup birbirinin şâhidleri durumundadırlar.

Mukâtil, Yahudi reislerinin isimlerini Ka'b b. Eşref ve İbn Sûriya;[1551] Râzî ise bunlara ek olarak Ka'b b. Esed, Mâlik b. Sayf, Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir b. Ahtab olarak verir.[1552] Bu Yahudi alimleri icrâ ettikleri, kitabı ve dîni tahrif işi karşılığında imtiyaz sağladıkları Arap toplumundan[1553] ve kendi müntesiplerinden bir takım hediyeler ve menfaatler temin ediyorlardı. Hz. Peygamber'in risâletiyle birlikte bu menfaatlerinin ellerinden kayıp gitmesinden korktukları için onun, kendi kitaplarındaki vasıflarını ve onun risâletinin doğruluğuna dair Tevrât ve İncil'de bildirilen âyetleri gizlediler. Çünkü Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletini kabullenmiş olsalar, kendi tebâları onlara itibar etmeyecek ve onlardan gelen hediye, mal, mülk, menfaat ve halk içerisindeki imtiyazları kaybolacaktı.[1554]

Tefsirlerdeki "Ehl-i kitap" ifadesinin muhatapları genel anlamda Yahudilerdir. Medine'nin dahilinde ve civarında Yahudiler bulunması münasebetiyle Medine'nin bağlamı da bunu desteklemektedir. Bu nedenle âyette zikri geçen "Ehl-i kitap" ile Tevrât, İncil veya her ikisinin birden kastedildiği; hakkı gizleyenler ile de Yahudiler, Hıristiyanlar veya her ikisinin birden kastedildiği düşüncesinde olan müfessirler bulunmaktadır.[1555] Ancak bu âyetler her ne kadar âyetlerin akışından anlaşıldığı

[1546] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 99 (muhakkikin 329-333 nolu dipnotları).

[1547] Muallak hadîs, hadisin senedinin baş tarafından bir veya arka arkaya birkaç râvîsinin yahut bütün râvilerinin zikredilmediği, doğrudan Hz. Peygamber veya bir sahabi yahut bir tâbîye isnad edilen hadistir. (Abdullah Aydınlı, "Muallak", *DİA*, XXX, 309)

[1548] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 101.

[1549] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 99 (muhakkikin 331 nolu dipnotu).

[1550] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 64.

[1551] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 156.

[1552] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 28.

[1553] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 153.

[1554] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 223; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 415; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 28; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 153.

[1555] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 666; Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, II, 50.

kadarıyla Yahudi veya Hıristiyan alimleri hakkında nâzil olmuş olsa da genel anlamda (devlet yöneticileri veya halktan) bir takım dünyalık menfaatler elde etmek için Kur'ân'da onların çıkarlarıyla ve nefsî arzularıyla çelişen hükümlerin, bir takım hakikatlerin açığa çıkmasını istemeyen, bu nedenle bu âyetleri gizleyen, gündeme getirmeyen Müslüman alimleri de kuşatacak şekilde umumi bir mânâ taşımaktadır.[1556] Asıl itibarı ile Kur'ân'ın, nâzil olduğu dönemde Araplar'ın en fazla âşinâ oldukları ve etkilendikleri din mensubu olan Yahudilerin kendi dinleri ve kitaplarının başına getirdikleri hususları gündeme getirmesi, sık sık onları eleştirmesi ve hikayelerine fazlaca yer vermesi bu ümmette ileriki zamanlarda baş gösterecek olan Yahudileşme tehlikesini vurgulamak içindir. Bu nedenle onlarla ilgili her âyeti, onların içine düştükleri duruma düşmekten sakındırmak için bu ümmete yapılmış bir uyarı olarak okumak, Kur'ân'ın hedeflediği okuma biçimidir. Yoksa Kur'ân'ın yaptığı şey, geçmiş toplumların dinleri ve yaşam biçimleri hakkında bu ümmete entelektüel bilgi sunmak değildir.

3.28. 168-176. Âyetlerin Esbâb-ı Nüzûl Bağlamında Değerlendirmesi

Esbâb-ı nüzûl bakımından yapılan açıklamaları genel olarak değerlendirecek olursak; İzzet Derveze'nin 168. âyetten itibaren buraya kadar birbirini takip eden âyetler silsilesiyle ilgili yapmış olduğu açıklamalar, bu âyet grubuyla uyumlu ve tutarlı bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Nitekim o, bu âyet grubunu tamamen birbirleriyle bağlantılı ve birbiri peşisıra gerçekleşen olaylar silsilesi üzerine indiğini düşünmektedir. Âyetler bütün olarak okunduğunda da anlaşılan budur aslında. Derveze kısaca şunları söylemektedir: "Âyetlerden anlaşılmaktadır ki, öncesinde geçen âyet grubuyla 174-176. âyetler birbirleriyle tamamen bağlantılıdır. Bu durum akla şunu getirmektedir; müşrik ve kâfirler için daha kuvvetli ve karşı konulmaz bir delil sunmak üzere Yahudi alimlerden bir kısmı Kur'ân-ı Kerîm'de En'âm Sûresi 93 ve Nahl Sûresi 115. âyetlerde bazı hayvanların yenmesinin haramlığına dair bilginin doğruluğuna şahitlik yapmak üzere çağrılmışlardı. Belki de bununla Kur'ân ile müşrik Araplar'ın inanç ve bilgilerine değer verdiği Yahudilerin ellerinde bulunan kitaptaki bilgilerin birbiriyle uyum içerisinde olduğu gösterilerek onların dikkâti çekilmek istenmişti. Ancak onlar, bu durumu onaylamadılar. Kitaplarındaki bu bilgiyi gizlediler, müşriklerin zihinlerinde

[1556] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 48-49; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 666.

şüpheler uyandırmak istediler. Bu nedenle de Kur'ân'ın diliyle şiddetli şekilde uyarılıp azarlandılar."[1557]

Bu açıklamalar doğrultusunda anlaşıldığı kadarıyla öncelikle Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Medine'li müşrikler arasında muhtemelen onların kendiliklerinden, bir takım helâl olan güyâ adanmış hayvanları yemeyi kendilerine yasaklamaları üzerine bir tartışma yaşanmış, Allah Teâlâ bunun yanlışlığı ile ilgili 168. ve devâmındaki âyetleri indirmiş, peşinden de hangi hayvanların etinin yenmesinin yasak olduğuna dair genel bilgiler vermişti. Tartışmanın akabinde belki de bu tartışmaya dolaylı olarak şahit olan ve Medine müşriklerinin bilgisine değer verdiği Yahudi hahamlarına, -Kur'ân'daki bilgiyi destekleyici âyetlerin Tevrât içerisinde bulunduğu bilinmesi sebebiyle- kendi kitaplarında Kur'ân'daki âyetleri destekleyecek bilgi bulunup bulunmadığı sorulmuş ve onlar bu bilgiyi çarpıtarak gerçekleri haber vermekten kaçınmışlardır. Netice itibarı ile 176. âyete kadar inen âyetler, kıyâmete kadar Allah'ın kitabındaki bilgiyi bir takım çıkar ve hesaplara girişerek örtbas etmeye, tağyir ve tahrife çalışan Yahudi bilginleri temsilini evrensel bir mesaj olarak kaydetmiştir.

3.29. 177. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

177. İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmenizden ibaret değildir. Asıl iyilik, Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, (ihtiyacından dolayı) isteyenlere, kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar muttakîlerin ta kendileridir.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. Katâde, Rabî' b. Enes ve Ebu'l-Âliye'den farklı tarîklerle nakledildiğine göre Yahudiler batıya doğru, Hıristiyanlar da doğuya doğru salât ediyorlardı. Bunun üzerine *"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmenizden ibaret değildir…"* âyeti indi (فنزلت).[1558]

2. Yine Katâde'den nakledildiğine göre; bir adam Allah'ın peygamberine (s.a.v.) iyilik hakkında soru sordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ da bu âyeti indirdi (فأنزل الله). Hz.

[1557] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, I, 282-283.
[1558] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 75-76; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 104-105; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 139.

Peygamber (s.a.v.) ona duâ etti ve bu âyeti ona okudu. Bir adam henüz ferâiz denilen yükümlülükler emredilmeden önce Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) de O'nun kulu ve rasûlü olduğuna dair kelime-i şehâdeti söyler, her nerede olursa olsun namazı kılarsa ve sonra da bu hal üzere ölürse, kendisinin hayır üzere olduğu ve kurtuluşa ereceği umulur, cennetin ona vâcib olduğu düşünülürdü. Sonrasında Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye hicret edip de farîzalarla ilgili hükümler inmeye başlayınca, kıble Kâbe'ye çevrilip hadler teker teker belirmeye başlayınca Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله)."[1559]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayeti Taberî, Katâde ve Rabî' b. Enes'ten farklı tarîklerle, İbn Ebî Hâtim ise Ebu'l-Âliye'den nakletmişlerdir. İbârede nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı kullanılmıştır. İbn Ebî Hâtim'in muhakkiki Abdullâh el-Ğâmidî Ebu'l-Âliye'nin rivayetindeki isnadın zayıf olduğunu belirtir.[1560] Diğer rivayetler de zayıf durumdadırlar. Anlam olarak düşünüldüğünde Hıristiyanlar doğu istikâmetine doğru salât eylemini gerçekleştirirlerken Arabistan bölgesindeki Yahudilerin Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya doğru salât eylediklerini düşünecek olursak aslında batı istikâmetine değil, kuzeye doğru salât ettiklerini anlayabiliriz.

İkinci olarak naklettiğimiz rivayeti Taberî Katâde'den mürsel olarak nakletmiş, Suyûtî de kitabında Abd b. Humeyd ve İbnu'l-Münzir'e dayandırarak güçlendirmiştir.[1561] Bu rivayette de ibare olarak nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı kullanılmıştır.

Bu iki rivayeti anlam bakımından değerlendirecek olursak; ilk rivayette âyetin, ritüel olarak ibadetlerini îfâ ederken kıble olarak farklı istikâmetlere yönelen Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında nâzil olduğu anlaşılmaktadır. İkinci rivayette ise "iyilik" ile neyin kastedildiğini, neler yapılırsa iyi olunacağını soran Müslüman bir şahsiyetin sorusuna yönelik olarak Allah Teâlâ'nın, zihinlerdeki iyilik kavramıyla ilgili yanlış düşünceleri bertaraf eden açıklamalarına yer verildiğini görmekteyiz. Bu doğrultuda bu âyet, iyilik ile ilgili zihinlerdeki yanlış düşünceleri değiştirmek ve gerçek anlamda iyiliğin ne olduğunu açıklamak için inmiştir.

[1559] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 76; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 325-326.
[1560] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 104 (358 no'lu dipnot).
[1561] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 139.

İbn Kesîr'in munkatı' bir senedle rivayetine göre bir adam Ebû Zerr el-Ğıfârî'ye gelerek îmân'ın ne olduğunu sorar. O da bu âyeti okur. Adam kendisine birr/iyilik hakkında soru sormadığını söylemesi üzerine Ebû Zerr, bir adamın bunu Rasûlullâh'a (s.a.v.) sorduğunu, onun da bu şekilde cevap verdiğini söyler. Adamın, îmânın ne olduğunu sormadığını söylemesi üzerine Hz. Peygamber'in eliyle kalbini işaret ederek, "Mü'min bir iyilik yaptığı zaman bu onu sevindirir ve yaptığı iyiliğin sevabını umar, bir kötülük işlediğinde ise bu onu üzer ve cezalandırılmasından da korkar" şeklinde cevap verdiğini söyler. İbn Kesîr bu âyetin tefsiri olarak şunu kaydeder: Allah Teâlâ ilk önce mü'minlere Beytü'l-Makdis istikâmetine yönelmelerini, ardından da Kâbe'ye yönelmelerini emretti. Ehl-i kitaptan bazılarına ve bazı mü'minlere bu durum zor geldi. Allah Teâlâ da bu âyeti indirerek bu konudaki hikmetini açıkladı. Burada kastedilen, Allah Teâlâ'ya kesinlikle itaat etmek, O'nun emirlerine sımsıkı sarılmak, nereye yönlendirirse yönlendirsin o tarafa yönelmek, O'nun yasalarına tâbî olmaktır. İşte birr/iyilik, takvâ ve îmân-ı kâmil budur. Yoksa doğuya, batıya yönelmeyi tabu haline getirmek -şayet Allah'ın emir ve yasaları arasında bulunmuyorsa- iyilik ve O'na itaat etmek değildir. Bunun için de Allah Teâlâ *"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmenizden ibaret değildir."* buyurdu. Bu âyet aynen kurban hakkındaki *"Onların (kurbanların) etleri de kanları da Allah'a ulaşacak değildir. O'na sadece sizin takvânız ulaşır."*[1562] âyeti gibidir.[1563] İbn Abbâs, Mücâhid, Atâ, Dahhâk ve Süfyân es-Sevrî âyeti aynı doğrultuda anlayarak bu âyetin mü'minleri muhatab aldığını belirtmektedirler. Buna göre mânâ "iyilik yalnızca namazdan ibaret değildir, fakat bu âyette sayılan hususların tamamıdır" biçimindedir.[1564]

Taberî ise âyetin te'vîline en uygun olanın, Katâde ve Rabî' b. Enes kanalıyla nakledilen ilk rivayetle Yahudi ve Hıristiyanların kastedilmiş olduğuna dair görüş olduğunu belirtir. Çünkü bu âyetten önceki âyetler, Ehl-i kitabın durumundan haber vererek onları kınayan ve azarlayan biçimde geçmişti. Ayrıca sonuç olarak onları bekleyen acı bir azabı haber veriyordu. Hâl böyle olunca bu âyetin anlamı "Ey Yahudi ve Hıristiyanlar! İyilik sizin zannettiğiniz gibi bazılarınızın yönünü doğuya, bazılarınızın da batı istikâmetine çevirmesi değildir. Fakat asıl iyilik, Allah'a, âhiret gününe, meleklere ve kitaba inanan kimselerin yapmış olduğu iyiliktir" biçimindedir.[1565] Katâde, Rabî' b. Enes, Avf el-A'râbî ve Mukâtil bu görüştedir.[1566]

[1562] Hacc, 22/37.
[1563] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 155-156.
[1564] İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 419; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 178.
[1565] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 76-77.

Çünkü onlar, ibadetlerini yaparken nereye yönelecekleri konusunda ihtilafa düştüler. Yahudiler batıya doğru, Beytü'l-Makdis istikâmetine yönelirken Hıristiyanlar da doğuya, güneşin doğduğu yere yöneldiler. Kıblenin Müslümanlarca Kâbe istikâmetine çevrilmesi hususunu aralarında tartıştılar ve her fırka kendi yöneldiği yönü daha üstün gördü. Bu nedenle onlara "İyilik bu yaptığınız şey değildir, asıl iyilik Allah'a îmân eden… vs. kimsenin yapmış olduğu davranıştır" denildi.[1567]

Kaffâl, âyetin nüzûlü hakkında farklı görüşler olmakla birlikte kendi kanaatini şöyle belirtir: Bu âyet, ibadetlerini yaparken Yahudiler batı istikâmetine, Hıristiyanlar da doğu istikâmetine yönelmişler iken Müslümanların kıble değişikliğiyle birlikte Kâbe istikâmetine yönelmeleri sebebiyle onları alaya alıp hakâretler eden sefih kimselere işâret etmektedir. Allah Teâlâ da yalnızca doğu ve batı istikâmetine yönelmekle iyiliğin elde edilemeyeceğini bildirmektedir.[1568]

Âyetin nüzûlü hakkında naklettiğimiz bu bilgiler zihnimizde belli bir kanaat oluşturmaktadır. Her ne kadar sıhhat noktasında yeterli seviyede olmasalar da nakledilen bu bilgiler âyetin, kıble değişikliği sebebiyle buna şahit olan Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan muhatapların hadiseye yaklaşım tarzlarıyla alâkalı olarak nâzil olduğu hissiyatı vermektedir. Bakara Sûresi 144. âyetin tahlîlinde de zikrettiğimiz gibi Buhârî hadisinde,[1569] kıble değişikliğini alay konusu haline getirerek Müslümanlara sataşanların Yahudiler olduğu vurgulanmaktadır. Burada naklettiğimiz esbâb-ı nüzûl bilgilerinden anlaşılan da bilhassa Yahudilerin başı çektiği, Hıristiyan, Yahudi farklı grupların bu konuyu eleştirmeleridir. İzzet Derveze'nin de belirttiği gibi[1570] elimizdeki rivayetler içerisinde en çok dikkati çeken, Yahudilerin konuya dahil olmasıyla ilgili olanlardır. Çünkü kıble değişikliği hususunda bunu dillerine dolayıp zihinleri bulandırmaya çalışanlar, bu konuyu en çok tartışma konusu haline getirip Müslümanlar arasında da fitne çıkarmaya çalışanlar onlardı. Siyâkla en çok uyum sağlayan görüş de kanaatimizce budur.

[1566] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 178.
[1567] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 53.
[1568] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 40.
[1569] Buhârî'nin Berâ b. Âzib'ten rivâyetine göre o şöyle demiştir: Rasûlullâh (s.a.v.) hicretten sonra on altı veyâ on yedi ay boyunca Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldı. Fakat Rasûlullâh (s.a.v.) Kâbe'ye yönelmek istiyordu. Bunun üzerine Allâh Teâlâ *"Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz."* âyetini indirdi. O da (namazında) Kâbe'ye doğru yöneldi. İnsanların bir kısım beyinsizleri -ki bunlar Yahudilerdir-: *"Onları yöneldikleri kıbleden çeviren nedir?"* dediler. Allâh Teâlâ da: *"De ki: Doğu da batı da Allâh'ındır. O, dilediğini doğru yola iletir."* buyurdu. (Buhârî, "Salât", 31)
[1570] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 284.

Birr/iyilik, şefkât ve ihsân anlamına gelip,[1571] kendisinden râzı olunan[1572] ve sâhibini Allah'a yaklaştırarak[1573] cennete götüren tüm güzel davranışları kapsayıcı niteliktedir.[1574] Yüzü doğu ve batı istikâmetine çevirmek ise salât eylemi icrâ edilirkenki durumu ifade etmektedir.[1575] Âyette geçen "doğu ve batı" sözleri İbn Âşûr'un da belirttiği gibi ana yönlere işaret etmekte olup,[1576] "sağa, sola hangi yöne olursa olsun yönelmiş olmanız iyiliğe erişmeniz için yeterli değildir" anlamını taşımaktadır.

Âyet-i kerîme iyiliği tarif ederken, sağlam inanca sahip olmanın ardından akrabalar başta gelmek üzere tüm ihtiyaç sâhiplerini gözetmeyi, bilhassa namazlara titizlik göstererek Allah ile irtibatı kuvvetlendirmeyi, söz verdiğinde sözünde durma, şiddetli sıkıntı ve meşakkat zamanlarında sabırlı ve metânetli olma gibi yüksek şahsiyet kazandıracak davranışlarla mü'min kimlik ve kişiliğini en yüksek seviyeye çıkarmayı hedefleyerek insânî meziyetlerin zirve noktasını hedef göstermektedir. Âyet bu anlam dünyâsı ile son derece kapsamlı bir şekilde insanlığın bütün üstün meziyetlerini konu edinmektedir.

Bu nedenle Zeccâc bu âyette zikredilen niteliklerin yalnızca peygamberlerde bulunabileceğini, çünkü burada sayılan sorumlulukların tam olarak, hakkıyla ancak peygamberlerin yerine getirebileceği vasıflar olduğunu belirtir. Ancak bu vazifelerin emrediliyor olmasından dolayı bu vasıfların diğer insanlarda bulunmasının da câiz olduğunu ifade eder.[1577]

3.30. 163-177. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

177. âyetle ilgili rivayetlerden kıble değişikliği hakkında nâzil olduğu kanaati hâsıl olduğundan dolayı bu âyetin Bakara Sûresi 142-145. âyetlerin peşinden, onun nâzil olmasına yakın zamanlarda indiğini düşünebiliriz. İlgili bölümde de belirttiğimiz gibi[1578] 163-177. âyetler de muhtemelen 624 yılında, Bedir Savaşı'nın bir iki ay öncesinde nâzil olmuştur, diye düşünüyoruz.

[1571] Ebû Ali b. Fadl et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ulûm, Beyrut, 2005, I, 363.
[1572] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 109.
[1573] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 40.
[1574] Begavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 185; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 128.
[1575] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 144.
[1576] Bkz., İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 128.
[1577] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 246.
[1578] Bu konuda tezimizin "Bakara Sûresi 142-150. âyetlerin tarihlendirilmesi" ile ilgili bölümüne bakınız.

BÖLÜM IV

BAKARA SÛRESİ 178-286. ÂYETLER'İN NÜZÛL SEBEPLERİNİN TESPİTİ VE ÂYETLERİN TARİHLENDİRİLMESİ

Bu bölümdeki âyetler daha ziyâde sahabe muhatap alınmak suretiyle onların Medine yaşamında karşılaştıkları her türlü ferdî ve sosyal problemlerine çözüm olmak üzere indirilmiş hükümleri kapsamaktadır. Bunlar arasında kısâs, vasiyet, oruç, savaş ahlâkı, infak, hacc ve umre, içki ve kumarın zararları, evlenme ve boşanma hukuku, alışveriş hukuku ve zekât konuları yer almaktadır. Bildirilen bu hükümlerle birlikte ferdî ve toplumsal hayat şekillenmekte, hayatı her yönden kuşatan kurallarla Medeni bir toplum inşâ edilmesi hedeflenmektedir.

4.1. 178-182. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

178. Ey îmân edenler! Öldürülenler hakkında kısas yapmak size farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin varisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun bir yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecâvüzde bulunana elem dolu bir azap vardır. 179. Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyarak) korunursunuz. *180. Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa anaya, babaya ve yakın akrabaya meşrû bir tarzda vasiyette bulunması -Allah'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı. 181. Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. 182. Vasiyet edenin hataya meyletmesinden ve günaha girmesinden korkan bir kimse, (tarafların) aralarını düzeltirse ona hiçbir günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*

Bu âyetlerin nüzûl sebebi olarak pek çok rivayet nakledilmiştir. Bunlardan en sahih olanlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan naklettiği rivayete göre İsrailoğulları arasında kısas vardı, ama diyet yoktu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu ümmet için *"Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı."* buyurdu.[1579]

[1579] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 118; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 213-214; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 189; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 156.

2. Bu âyet Araplardan iki kabile hakkında inmiştir. İslam'ın gelmesinden hemen önce, cahiliye devrinde bu iki kabile birbirleriyle savaştılar. Aralarında öldürülenler, yaralananlar oldu. Hattâ köleler ve kadınlardan dahi ölenler vardı. İslam gelinceye kadar bu şahıslar birbirlerinden öldürülenler karşılığında herhangi bir bedel de almadılar ve sonuçta Müslüman oldular. Bu kabilelerden biri diğerinden mal mülk, insan sayısı ve şeref bakımından daha üstün durumdaydı. Üstün olan taraf diğer kabilenin kadınlarıyla mihirsiz olarak evlenirlerdi. Aralarındaki herhangi bir öldürme durumunda kendilerinden öldürülen bir köleye karşılık karşı taraftan hür bir insan, kendilerinden öldürülen bir kadın karşılığında karşı taraftan bir adam öldürülünceye kadar aslâ anlaşmaya varmayacaklarına dair yemin de etmişlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir."* buyurarak aralarında kan diyetini eşit saydı ve onlara adâletli davranmayı emretti.[1580]

3. Nadiroğulları kabilesi Kurayzaoğullarıyla cahiliye döneminde savaş yaptılar ve onlara üstün geldiler. Nadiroğulları kabilesi Kurayza'dan daha üstün ve şerefli kabul ediliyordu. Nadiroğullarından birisi Kurayzaoğullarından birisini öldürdüğünde, bunun karşılığında öldürülmezdi. Öldürmeye karşılık olarak yüz vesak hurmayı fidye olarak verirlerdi. Ancak bir Kurayzalı Nadirliyi öldürecek olursa, karşılığında mutlaka öldürülürdü. Öldürülenin velisi fidye kabul ederse, karşılığında iki yüz vesak hurmayı diyet olarak verirlerdi. Allah Teâlâ da bu âyetle kısasta adâletli olmayı ve eşit davranmayı emretti. Nankörcesine aşırılıkta bulunarak Allah'ın hükümlerine karşı bozguncuların yoluna uymayı da yasakladı.[1581]

4. Ensârdan iki kabile arasında savaş oldu. İki taraftan biri diğerine karşı üstün durumdaydı. Sanki onlar şeref bakımından da üstün olmak istiyorlardı. Sonuçta aralarını sulh etmek üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) geldi ve peşinden *""Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir."* âyeti indi (فنزلت). Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) hüre karşılık hür, köleye karşılık köle ve kadına karşılık kadın olmak üzere kısas uyguladı.[1582]

5. Bu âyetler biri Müslüman, diğeri antlaşmalı durumdaki kabilelerden olmak üzere Araplar içerisindeki iki grup arasında cereyân eden olaylarda meydana gelen diyetlerin ödenmesi problemi üzerine nâzil olmuştur. Allah Teâlâ, peygamberine bu gruplar arasında her iki grup için de hem kadınlar, hem erkekler, hem de köleler

---

[1580] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 157-158; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 108-109; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 119; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 153.
[1581] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 162.
[1582] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 98.

arasında karşılıklı olarak kısâs uygulamasını emretmiştir. Ve *"Ey îmân edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı"* buyurmuştur.[1583]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk Rivayeti İbn Ebî Hâtim, Yûnus b. Abdi'l-A'lâ, Süfyân b. Uyeyne, Amr b. Dînâr, Mücâhid tarîki ile İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Eserin muhakkiki Abdullâh el-Ğâmidî rivayetin isnadının sahih olduğunu belirtir.[1584] Aynı rivayeti Buhârî, Nesâî ve Dârekutnî de sahih senedlerle İbn Abbâs'tan rivayet etmişlerdir.[1585] Bu rivayet her ne kadar teknik anlamda sahih olsa da nüzûl sebebi kriterlerine uygun özellikler taşımamaktadır. Zira Allah Teâlâ pek çok konuda Ehl-i kitaba emretmiş olduğu hususları bu ümmet için değiştirmiş, hükümlerini bir takım değişikliklerle revize ederek yeniden emir buyurmuştur. Bu durum bizzat âyetin nüzûlüne sebep olarak değil, ancak âyetin belirtmiş olduğu hükmü anlamlandırma noktasında tefsir bâbından bir açıklama olarak değerlendirilebilir.

Müfessirler ikinci sırada zikredilen rivayette bildirilen iki kabilenin Evs ve Hazrec,[1586] veyahutta Nadîr ve Kurayza kabileleri olduğunu açıklamışlardır.[1587] Her iki olay üzerine nâzil olduğunu düşünen müfessirler de bulunmaktadır.[1588] Dördüncü sırada zikrettiğimiz rivayet, hadisenin ensârdan iki kabile arasında cereyân ettiğini, dolayısı ile bu hadisenin Evs ve Hazrec kabileleri arasında vukûu bulduğunu îmâ etmektedir. Ayrıca Rasûlullâh'ın (s.a.v.)de aradaki problemi çözümlemek üzere hadiseye dahil olması rivayeti ön plâna çıkarmaktadır.

İkinci sırada naklettiğimiz rivayet, teknik açıdan İbn Ebî Hâtim'in muhakkiki Abdullâh el-Ğâmidî'nin ifadesiyle zayıf bir isnada sahiptir.[1589] İkinci ve üçüncü sırada naklettiğimiz rivayetlerde hadisenin İslam öncesi dönemde vukûu bulduğu belirtilirken dördüncü rivayet Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicretinden sonra hadisenin gerçekleştiğini ve olaya bizzat kendisinin müdahalede bulunduğunu bildirmektedir. Ancak Medine devrinde Müslüman olduktan sonra zaman zaman aralarında bir takım gerginlikler yaşansa da Evs ve Hazrec kabilelerinin birbirlerinin hunharca kanlarını döktükleri böyle bir savaşa İslam Tarihi kayıtlarında rastlamıyoruz. Ancak bu haberin

[1583] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 355.
[1584] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 118 (440 nolu rivâyet dipnotu).
[1585] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 64.
[1586] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 281.
[1587] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 253-254.
[1588] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 189.
[1589] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 119 (444 nolu rivâyet).

süregelen zaman içerisinde lafız olarak tahribata uğramış olduğunu, bazı ifadelerin rivayetten düşürülerek Hz Peygamber devrinde gerçekleşmiş gibi anlaşıldığını, aslında çatışmanın İslam öncesi dönemde gerçekleşip, aralarında mahkemeleşmeden risâlet sonrası Müslüman olduktan sonra hadisenin çözümü için Hz. Peygamber'e olayı intikal ettirdikleri şeklinde düşünülecek olursa, ikinci sırada zikrettiğimiz rivayetle birleştirilebilir.

Son olarak naklettiğimiz rivayette ise Medine döneminde Müslümanlarla ğayr-ı müslim antlaşmalı kimseler arasında cereyân eden ölümlü çatışmalar için çözüm olarak kısâsın uygulanmasıyla alâkalı bilgiler verilmektedir. Sa'lebî'nin naklettiği bu rivayet, herhangi bir nüzûl sebebi bilgisine yer vermezken tefsir mahiyetinde özellikler taşımaktadır.

Üzerinde tahlil yaptığımız bu iki âyetle alâkalı olarak buraya bir kısmını aldığımız rivayetlerden başka tefsir kaynaklarımızda zikredilen daha pek çok hadise nakledilmektedir.[1590] Bir kısmı esbâb-ı nüzûl bağlamında ama çoğu âyetin tefsiri kapsamında nakledilmiş olan bu rivayetlerden hangisinin âyetin gerçek nüzûlüne sebep teşkil ettiğini tespit etmek hem rivayetlerin sıhhati, hem de yaşanan benzer hadiselerin oldukça fazla olması sebebiyle gayet müşkil bir durum arz etmektedir. İzzet Derveze Medine ortamında Arap toplumu içerisinde yaşanan ve Hz. Peygamberin, hadisenin içinde çözüm bulucu olarak bizzat yer aldığı rivayetlerin, âyetin nüzûlüne sebep olarak değerlendirilmesini daha uygun bulmaktadır.[1591] Biz de bu anlayışı destekliyoruz.

Bir kısım müfessir, bu âyetin Mâide Sûresi'ndeki *"cana can, göze göz…"*[1592] âyetiyle neshedildiği düşüncesindedir.[1593] Zira Kur'ân'da şer'i yasaların ilk belirlendiği zamanlarda köleye karşılık hür, hüre karşılık köle, kadına karşılık erkek kısas yapılmıyordu. Dolayısı ile bu âyet, bir kölenin hür bir insanı öldürmesiyle alâkalı hüküm belirtmiyordu. Bu durumu da Mâide Sûresi'ndeki âyet açıklamıştır. Zira orada geçen âyet *"bir nefs/kimse başka bir nefsi/kimseyi öldürürse"* şeklinde genel formda bildirilmiştir.[1594] Ancak bu iki âyetin ifade ettikleri anlam dünyası birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu nedenle âyetler arasında nesh düşüncesini kabul etmeyen müfessirler Bakara Sûresi'ndeki âyetin hürün hürü, kölenin köleyi, kadının kadını öldürmesi durumuna açıklık getirdiğini, Mâide Sûresi'ndeki âyetin ise genel anlamda bütün

[1590] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 95-99; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 118-122; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 353-356.
[1591] Bkz. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 288.
[1592] Mâide, 5/45.
[1593] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 119.
[1594] İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 197-198.

karşılıklı öldürmeleri kapsadığı şeklinde izaha gitmişlerdir.[1595] Taberî bu âyette "hüre karşılık hür, köleye karşılık köle, kadına karşılık kadın" sözüyle kastedilen, hüre karşılık köle, erkeğe karşılık kadın, kadına karşılık erkek kısas edilemez demek değildir, der. Bu durumda âyetin ifade ettiği mânâ hakkında iki ihtimal vardır. Bunlardan birincisi kısasta cinâyeti işleyenin haricinde başkasını öldürmemektir. Kısas ancak katile uygulanır. Yoksa kâtilin erkek, kadın, köle veya hür olması durumu değiştirmez. Öldürülenin de bunlardan biri olması durumu değiştirmez. Âyet-i kerime bu durumu açıklamaktadır. İkinci bir ihtimal ise, bu âyet belli insanlar hakkında nâzil olmuştur. Onlar birbirleriyle savaşmak suretiyle karşı taraftan pek çok kadın, erkek ve köle öldürmüşlerdir. Rasûlullâh (s.a.v.) de her iki tarafın karşı tarafa diyet ödemek suretiyle barışmalarını emrederek olayı çözümlemiştir.[1596]

Nesh düşüncesine karşı çıkan Seyyid Kutub farklı bir bakış açısıyla her iki âyetin de uygulanabilir olduğunu açıklar. Şöyle ki; öncelikle her iki âyetin de farklı durumlarda uygulama alanları bulunmaktadır. "Cana can" prensibini bildiren âyetin uygulama alanı, belirli bir kişinin yine belirli bir kişiye; belirli birkaç kişinin belirli bir veya birkaç kişiye yönelik ferdî saldırganlıklardır. Bu gibi durumlarda şayet cinayet kasten işlenmişse kâtil sorumlu tutularak ceza uygulanır. Bakara Sûresi'ndeki âyetin kapsamı ise toplu saldırılardaki cinâyet durumuyla alâkalıdır. Bir ailenin başka bir aileye, bir kabilenin başka bir kabileye veya bir topluluğun başka bir topluluğa saldırması ve ölümlü bir çatışma yaşanması durumlarına çözüm getirmektedir. Böyle bir durumda taraflardan birinden öldürülen hür bir erkeğe karşılık karşı taraftan hür bir erkek, bir kadına karşılık karşı taraftan bir kadın, köleye karşılık karşı taraftan bir köle öldürülmek suretiyle kısas uygulanır.[1597] Zaten böyle bir durumda kimin kimi öldürdüğünü çözümleyebilmek büyük bir problemdir.

Seyyid Kutub'un ortaya koyduğu bu bakış açısı âyetin esbâb-ı nüzûlü ile alâkalı rivayetler arasında tercihte bulunmamızı kolaylaştırmaktadır. Bu durumda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicret etmesinden kısa bir süre önce orada yerleşik durumda bulunan halktan bir kabilenin başka bir kabileye saldırmasıyla ölümlü vak'aların olduğu bir çatışma durumu yaşanmış ve çatışma sonrası karşılıklı öç alma ve hesaplaşma gerçekleşmeden Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesiyle bu kabileler Müslüman olmuş ve problemi nasıl çözeceklerini Hz. Peygamber'e danışmış olabilirler.

[1595] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 180-181; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 229; Vâhidî, *el-Vasît*, I, 265.
[1596] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 101.
[1597] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 165.

Neticede bu hadiseler üzerine problemi çözüme kavuşturacak bu âyetler nâzil olmuştur. Bu düşünce bizi, ikinci sırada zikrettiğimiz rivayette belirtilen hadiselere benzer nakiller üzerinde yoğunlaşmaya yöneltmektedir. Ama yine de bu şahıslar Nadîr ve Kurayza Yahudileri miydi, yoksa Evs ve Hazrec miydi bunu tespit edebilmemiz çok zor görünmektedir.

Rivayetlerin genelinden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz: İslam öncesinde ve sonrasında Arap toplumu ve onlarla içiçe yaşayan Yahudi ve Hıristiyan toplum içerisinde meydana gelen anlaşmazlıklar sonucunda ortaya çıkan çatışmalarda gücü ve üstünlüğü elinde bulunduran taraf sürekli karşı tarafa haksız yaptırımlar ve adâletsiz uygulamalarda bulunmuşlardır. O günkü mevcut köle, kadın, hür, zımmî, elit ve alt gruplardan oluşan toplum katmanları içerisinde vukûu bulan adlî vak'alarda çok farklı ve yanlı uygulamaların olduğuna şahit olmaktayız. Câhilî anlayışları net bir şekilde yansıtan bu uygulamalarda, kabileler birbirlerine karşı asil soydan gelme, zenginlik, mal ve nüfus sayısı bakımından üstünlüklerini kullanmak suretiyle karşı taraftan, kendilerinden öldürülen bir köle veya bir kadına karşılık hür bir erkeği, bir kişi yerine iki kişiyi, öldüren yerine daha şerefli başka bir kişiyi kısas olarak istemek; yaralamalarda kendi ödedikleri diyetin iki veya üç mislini talep etmek suretiyle adâletsiz yaptırımlar uyguluyorlardı. Adâletin, hakkâniyetin, insan hak ve hürriyetinin göz ardı edildiği, gücü elinde bulunduran tarafın zayıf olanı ezmeye çalıştığı, herkesin kendi hakkını almak için başına buyruk hareketlerde bulunduğu, herhangi bir devlet otoritesinden yoksun kaos ortamının hâkim olduğu bu tablo 6. asırda Arap toplumu içerisinde yaşanan insanlık dramını da gözler önüne sermektedir.

180-182. âyetlerde zikredilen vasiyet konusu, öncesinde bahsi geçen kıtâl âyetleri gibi yasama üslûbu ile alâkalı olarak yeni ve ayrı bir bölüm oluşturmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla müfessirler bu âyetlerin nüzûl sebebini belirten rivayetlerde de bulunmamışlardır. Âyetlerin siyâkından ana babalar ve bazı akraba grupları için mirasta karara bağlanmış belli bir payın tespit edilmediği anlaşılmaktadır. Bu sebepten bu kişiler bir takım haksızlıklara ve mirastan mahrum bırakılma gibi uygulamalara maruz kalmaktaydılar. Dolayısı ile bu âyetler Nisâ Sûresi'nde geçen miras âyetinin nüzûlünden önce bu şahısların miras problemine çözüm olarak inmiş olabilir. Çünkü miras âyetlerinde ana babaların, kardeşlerin ve kızların mirastaki belirlenmiş payları teferruatlı bir biçimde bildirilmektedir. Burada Kur'ân'da bildirilen hükümlerin tedrîcî olarak iniş tablosu açıkça kendini belli etmektedir. Ve muhtemelen bu bölüm, kısas bölümünün

ardından nâzil olmuş ve ölüm-vasiyet yasal bağlantısı sebebiyle kısas âyetlerinin hemen peşinde yerini almıştır.[1598]

Bu âyetlerde Allah Teâlâ, ikinci bir yasal hükmü açıklığa kavuşturmaktadır ki o da vasiyettir. *"Ölüm size gelip çattığı zaman"* yâni bir hastalık, yaşlılık veya daha başka herhangi bir ölüm sebebi açığa çıktığında -ki bunlar insanı, vasiyeti düşünmekten alıkoyar- herhangi bir mala mülke sahipse sağlıklı durumdayken vasiyette bulunmak sizler üzerine farz kılındı, demektir.[1599]

Bu âyetlerin nâsih mi yoksa mensûh mu olduğu konusu tefsir kaynaklarında enine boyuna tartışılagelmiştir.[1600] Tezimizin sınırlarını aştığı için bu konunun tartışmasına girmeyi doğru bulmuyoruz. Ancak bizim kanaatimiz Nisâ Sûresi'ndeki teferruatlı miras âyeti gelmezden önce ona bir hazırlık olarak erken dönem Medine'sinde yaşanan sıcak problemlere âcil bir çözüm olarak bu âyetlerin nâzil olduğu, sonrasında daha geniş şekilde, bu âyetleri tefsir tarzında miras konusuna açıklama getirildiği ve aralarında herhangi bir nesh durumu bulunmadığı yönündedir.

4.1.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinden ve bu konuda yapılan tefsirlerden yola çıkarak bu âyetlerin Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Medine'ye hicret ettiği ilk yılda nâzil olan âyetlerden olduğunu söyleyebiliriz. Zira esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin çoğunda "Medine'ye İslam gelmeden az öncesinde…" ibaresine rastlamaktayız. Ayrıca fert ve toplum hayatını ıslâh eden hükümler Medine devrinde peşpeşe inmeye başlamıştı. Bunların ilkini ise kısâs hükmü teşkil ediyordu. Çünkü şahsî hukuk içerisinde ihlal edilen yasaların en önemlisini toplumun can güvenliğini tehdit edenler oluşturmaktadır. İbn Âşûr bu konu hakkında şunları söyler: "O günkü Arap toplumu can güvenliğini ihlal suçlarında ifrat derecesinde dejenerasyona uğramıştı. Onların tarihleri, edebiyatları, haberleri hep bu acılarla doludur. Allah Teâlâ onları İslam nimetiyle şereflendirmeseydi, birbirlerinin mallarını mülklerini, hayvanlarını, kölelerini, kadınlarını hep ganimet olarak görecek ve sonunda birbirlerini yiyeceklerdi."[1601] Bu nedenle toplum yapısını düzeltmek için el atılması gereken ilk husus can güvenliğini temin etmek olmuştur. Kan davalarının ve

[1598] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 294.
[1599] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 192; Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, I, 372; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 63.
[1600] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 123-124; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 135-137; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 428-432; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 67; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 167.
[1601] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 134-135.

toplumda yaygın öldürme hadiselerinin önüne geçmenin en kesin yolu da kısâs uygulaması olacaktır.

4.2. 183-187. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Bu âyet grubunda Ramazan orucu ve buna bağlı bazı hükümler işlenmektedir. Bu âyetleri, konuların işlenişi ve âyetler hakkındaki rivayetler yönüyle birkaç başlık aldında sınıflandırabiliriz.

4.2.1. 183-185. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

183. Ey îmân edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için size de farz kılındı. 184. Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir fakiri doyuracak kadar fidye verirler. Bununla birlikte bilirseniz, oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır. 185. (O sayılı günler) insanlar için bir hidayet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur'ân'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır. Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun. Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez. Bu da sayıyı tamamlamanız ve hidayete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz ve şükretmeniz içindir.

Ramazan orucunun farz kılınması, Medine döneminde Allah Teâlâ tarafından belirlenen teşrîî hükümlerden biridir. Dolayısı ile bu konudaki âyetler herhangi bir nüzûl sebebi olmaksızın ilâhî irâde doğrultusunda kullara, Rabblerine karşı kulluk vazifelerini nasıl yerine getireceklerini belirleyen hükümler içermektedir. Ancak uygulamaya başlandıktan sonra yaşanan hadiseler üzerine yeri geldiğinde serdedeceğimiz rivayetlerle orucun teferruatı ile alâkalı âyetlerin nâzil olduğunu söyleyebiliriz.

Allah Teâlâ mükelleflere kısâsı ve vasiyeti farz kıldığını zikrettikten sonra, onlara oruç tutmayı zorunlu kıldığını, bununla sorumlu olduklarını, orucu onlara farz kıldığını bildirdi. Bu konuda hiçbir ihtilaf söz konusu değildir.[1602] Allah Teâlâ ilk önce kısâsı farz kıldı. Kısâs, canların itlaf edilmesidir ki mükellefiyetlerin en ağırlarındandır. Bundan dolayı kâtilin, öldürme eylemi karşılığında kendi canını teslim etmesi gerekir. İkinci olarak vasiyeti farz kıldı. Bu da malın elden çıkarılmasıdır ki bu da kısasta canın

[1602] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 121.

elden çıkması hadisesinin bir benzeridir. Sonra üçüncü olarak orucun farz kılınmasına geçti. Bu da bedenin gündüz vakti beslenme yoluyla sevdiği şeyleri kesin olarak engellemektir. Dolayısı ile Allah Teâlâ önce en zor olanı, sonra zor olanı ve sonunda meşakkatli olanı emrederek bir emirden diğerine intikal etmiş oldu.[1603]

İslam'ın gelmesinden önce Yahudi ve Hıristiyan toplumların oruç uygulamasında yatsı namazı kılındıktan sonra veya akşamdan sonra kişi uyuduğunda diğer günün orucu başlamış olur ve yeme, içme ve eşiyle münasebette bulunma yasakları başlamış olurdu.[1604] İslam'ın başlangıç yıllarında da aynı uygulama Müslümanlarca tatbik ediliyordu.[1605] Hatta sahih hadis kitaplarında Ramazan orucu farz kılındıktan sonra Müslümanların, Ramazan boyunca eşlerinden uzak durdukları bilgisi kaydedilmiştir.[1606] Bu şekilde oruç tutma insanlara ağır geldiği için Ehl-i kitap, orucun zamanını değiştirdiler. Çok sıcak ve çok soğuk mevsimlere denk gelen oruç zamanını bahar mevsimine kaydırarak sabitlediler. Yapmış oldukları bu uygulamanın Allah'ın rızâsına muhalif olduğunu bildiklerinden dolayı da işlemiş oldukları bu günahın keffâreti olmak üzere tuttukları oruç sayısını artırarak elli güne kadar çıkardılar.[1607]

Önceki ümmetlerin haberiyle ilgili nakledilen bu rivayet, râvîlerinin sıhhatinden dolayı teknik olarak zayıftır, sağlam bir dayanağı da bulunmamaktadır.[1608] İzzet Derveze, Müslümanlarda mevcut oruçla ilgili yatsı namazını kıldıktan sonra veya akşamdan sonra uyumakla diğer günün orucunun başlaması uygulamasının onların kendi ictihadlarıyla vermiş oldukları kararla belirlenmiş olduğunu ifade eder. Öyle veya böyle, neticede âyetler gayet anlaşılır olup burada Rabbimiz bizlere, Yahudi ve Hıristiyanların da belli bir oruç tutma zamanlarının bulunduğunu haber vermekte, onlara farz kılmış olduğu oruç ibadetinin bir benzerini bize de farz kıldığını bildirmektedir.[1609]

Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde her aydan üç gün ve aşûre oruçlarını tutuyordu. Hicretten sonra Rabîu'l-evvel ayından Ramazan'a kadar on dokuz ay süresince bu şekilde oruç tuttu. Sonra bu âyetlerin inişiyle birlikte Müslümanlara "Sizlere Ramazan ayında oruç tutmak farz kılındı" buyurdu.[1610] Atâ, Katâde, İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'dan gelen bazı rivayetlerde her aydan üç gün yatsı vaktine kadar oruç

[1603] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 35.
[1604] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 160; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 183.
[1605] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 234; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 179; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 195; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 194.
[1606] Ebû Dâvûd, "Salât", 28; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 336.
[1607] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 407; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 125; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 626.
[1608] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 251-252.
[1609] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 312, 304.
[1610] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 146; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 195.

tutma ibadetinin Hz. Nûh ve sonrasındakilerin uygulaması olduğu, Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbının da ilk olarak bu şekilde oruç tuttukları bildirilmektedir.[1611] Hz. Âişe bu hususta şöyle der: "Cahiliye döneminde Kureyşliler Aşûre gününde oruç tutarlardı. Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde de Aşûre orucunu tutmaya devam etti ve insanlara bu günde oruç tutmalarını emretti. Ramazan orucu farz kılınınca Aşûre orucu terk edildi. Bundan sonra dileyen aşûre gününde oruç tuttu dileyen ise tutmadı."[1612] Taberî, hicretin ilk günlerinde Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Müslümanlara tutulmasını emrettiği her aydan üç günde tutulan orucun farz değil, nâfile olduğuyla ilgili rivayetleri aktarır.[1613] İbn Abbâs'tan da "hicretten sonra ilk neshedilen şeyin kıblenin değişimi ile oruç" olduğu yönünde bir haber nakledilmiştir.[1614] Bu konudaki rivayetleri incelediğimizde, İslam dini içerisinde oruç ibadetinin farklı zaman dilimlerinde farklı biçimlerde uygulanmak suretiyle tedricî bir değişim geçirdiğini gözlemlemekteyiz.

Muâz b. Cebel'e dayandırılan bir rivayette namaz ve oruç ibadetlerinin üçer aşama geçirdiği ifade edilerek orucun aşamaları hakkında şu bilgiler verilmektedir: "…Orucun aşamaları ise şunlardır: Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye ilk geldiğinde her ayın üç günü ve Aşûre oruçlarını tuttu. Sonra Allah Teâlâ *'Ey îmân edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Oruç sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir.'* âyetini indirerek orucu farz kıldı. Böylece oruç tutmak isteyenler oruç tuttu, yoksul doyurmak isteyenler de yoksul doyurdular. Dolayısı ile bir yoksul doyurmak, oruç tutmanın yerine sayılmış oldu. Bu ilk aşamadır.

Sonra Allah Teâlâ *'Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'ân'ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden kim Ramazan ayına erişirse onu oruçla geçirsin.'* âyetini indirdi. Böylece Allah Teâlâ yolcu olmayan ve sağlıklı olan kişilerin Ramazan orucunu tutmasını kesinleştirdi (bu niteliklerdeki Müslümanların yoksul doyurma işi de iptal edilmiş oldu). Hasta ve yolcu olanlara ise diğer günlerde tutmak üzere ruhsat verdi. Böylece yoksul doyurma işi de oruca hiç güç yetiremeyen yaşlı kimselere kalmış oldu. Bunlar ilk iki aşamadır. Bu

[1611] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 147.
[1612] Buhârî, "Savm", 69; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 29-30; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 215-216 (Nesâî'de Hz. Âişe'den nakledilen başka bir rivâyette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "dileyen tutsun, dileyen tutmasın" dediği nakledilmiştir).
[1613] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 159.
[1614] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 195.

dönemde Müslümanlar akşamdan sonra uyumadıkları sürece yeme, içme ve eşleriyle münasebette bulunabiliyorlardı. Uyuduklarında ise bunları yapmak yasaktı.

Sonra Ensârdan Sırma, oruçlu iken akşama kadar çalıştı, evine döndüğünde de hiçbir şey yiyip içmeden yatsı namazını kılarak uyudu. Ertesi gün oruçlu olarak uyandı. Rasûlullâh (s.a.v) onu bitkin bir şekilde görünce 'Niçin böyle bitkin vaziyettesin?' diye sordu. O da 'Yâ Rasûlallah! Akşama kadar çalışıp eve gelince yorgunluktan uyumuşum. Sabah uyandığımda da yeni günün orucu başladığı için oruçlu olarak uyandım' dedi. Hz. Ömer de oruçlu iken uyuduktan sonra hanımı ile münasebette bulundu ve pişmanlığını Hz. Peygamber'e arz etti. Tüm bunlar üzerine Allah Teâlâ *'Oruç gecelerinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı'* âyetini indirdi (bu da üçüncü aşamadır)."[1615]

Muâz b. Cebel'in bu rivayetinden anlaşıldığı kadarıyla orucun farz kılınmasının ilk döneminde Yahudi ve Hıristiyanların tuttukları şekilde oruç, yatsı vaktinden başlıyor ve diğer günün yatsı vaktine yakın bir zamana kadar devam ediyordu. Ayrıca belki de Müslüman bedenleri oruca alıştırmak ve fakir Müslümanların menfaatini gözetmek üzere dileyenler fakirleri doyurmak ve oruç tutmak arasında muhayyer bırakılmışlardı. Ancak daha sonra indirilen âyetler önce fidye muhayyerliğini ortadan kaldırmış ve ardından da orucun süresini fecr-i sâdıktan akşam vaktine kadar olacak biçimde düzenlemiştir. Âyetlerin son şeklinden bu tedricî uygulamayı bizler göremesek de, rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla orucun ilk olarak Müslümanlarca tatbikinde ilâhî irâdenin namaz, zekât, içki yasağı ve faiz yasağı uygulamalarında olduğu gibi tedricî bir metod takip ettiği anlaşılmaktadır.[1616]

Buraya kadar nakledilen rivayetlerden İslam öncesi dönemde Arabistan bölgesinde yaşayan insanların nitelikleri ve zamanı farklı da olsa oruç ibadetine âşina olduklarını, içlerinde oruç tutanların bulunduğunu anlıyoruz. Muhtemelen bu ibadet, aralarındaki hanîflerin yaşantısında rastladığımız Hz. İbrâhim'den intikal eden namaz ve diğer geleneksel ibadet formlarının zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak evrilmiş biçimini yansıtıyordu. İslam'ın gelişiyle birlikte, tağyîr ve tahrife uğramış bu ibadet biçimleri peyderpey aslî hüviyetlerine ircâ edilerek olması gereken forma dönüştürüldüler.

[1615] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 207-209; Ebû Dâvûd, "Salât", 28.

[1616] Geniş bilgi için bkz., Muhammed Selman Çalışkan, "Ramazan Orucunun Teşrîi", *Kilis 7 Aralık Ünv. İlahiyat Fak. Derg.*, 2017/1, c: 3, sayı: 6, s. 159-161.

4.2.2. 186. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

186. Kullarım beni senden sorarlarsa (bilsinler ki) gerçekten ben onlara çok yakınım. Bana duâ edince, duâ edenin duâsına cevap veririm. O halde doğru yolu bulmaları için benim dâvetime uysunlar, bana îmân etsinler.

Bu âyetin nüzûl sebebi olarak birkaç rivayet bildirilmiştir:

1. Bir bedevî Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek "Rabbimiz yakında mı ki O'na gizlice yalvarıp yakaralım, yoksa uzak mı ki O'na seslenelim?" demiş ve peygamberimiz de susmuştur. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Kullarım beni senden sorarlarsa (bilsinler ki) gerçekten ben onlara çok yakınım."* âyetini indirmiştir (فأنزل الله).[1617]

2. Beğavî'nin Kelbî ve Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs'tan rivayetine göre Medine halkından Yahudiler Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "Ey Muhammed! Sen bizimle gök arasındaki mesafenin beş yüz yıl olduğunu ve her semâ arasındaki mesafenin de bu kadar olduğunu iddia ediyorsun. Peki Rabbimiz bizim duâlarımızı nasıl işitecek?" demeleri üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[1618]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayetle ilgili olarak; Suyûtî, Taberî, Beğavî, İbn Ebî Hâtim, Ebu'ş-Şeyh ve İbn Merdûye'ye dayandırarak bu rivayeti eserine almışsa da[1619] rivayetin nakledildiği ve ismi Taberî'de Salt b. Hakîm, diğer eserlerde ise Sulb b. Hakîm olarak zikredilen şahsın cerh-ta'dîl kitaplarında meçhul olduğu bildirilmektedir.[1620]

İkinci rivayetle ilgili olarak; daha önce bu rivayeti nakleden Kelbî'nin yalancı, Ebû Sâlih'in de zayıf bir râvî olduğunu belirtmiştik.

Daha başka rivayetlerde de sahabe Rasûlullâh'a (s.a.v.) ; 'Rabbimiz nerede?', 'Hangi saatte Allah'a duâ edelim', 'Nereye yönelik olarak duâ edelim?', 'Nasıl duâ edelim' şeklinde sorular sordukları ve bunun üzerine Allah Teâlâ'nın bu âyeti indirdiği bilgisi yer almaktadır.[1621] Sonraki devirlerde de müfessirlerin âyete bu rivayetler doğrultusunda anlam verdiklerini görmekteyiz.[1622]

[1617] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 173-174.
[1618] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 204.
[1619] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 259.
[1620] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 174 (İbn Ebî Hâtim'in eserinin muhakkiki Abdullâh b. Ali el-Ğâmidî'nin notu).
[1621] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 222-226; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 186-187.
[1622] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 113-114; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 102; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 52.

Şüphesiz yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerde bahsi geçen Allah hakkındaki sorgulamalar üzerine âyetin inmiş olması muhtemeldir. Rivayetlerin pek çoğunda ihtimal belirten, esbâb-ı nüzûle de tefsire de işâret eden ifade kalıpları kullanılmıştır. Ancak önceki âyetlerde bahsi geçen konularla pek de ilişkili olmayan bu rivayetler daha çok âyetin anlam dünyâsına dahil olduklarını düşündürmektedir.

Mukâtil'in âyetin nüzûlü ile ilgili yapmış olduğu açıklama ise şimdiye kadarki âyetlerin akış eksenine ve bu konuda aktardığımız sahih rivayetlere daha uygun görünmektedir. Mukâtil şöyle der: "Bu durum, orucun ilk uygulanışındaki durumla alâkalıdır. Zira bir kişi yatsı namazını kılarsa veya yatsıyı kılmadan önce uyursa yemek, içmek ve eşiyle münasebette bulunmak aynen gündüz vakti oruç tutan kimseye haram olduğu gibi o kimseye haram olurdu." Mukâtil bu açıklamanın peşinden Hz. Ömer'in yatsı namazını kıldıktan sonra eşiyle münasebette bulunmasını, ardından pişman olarak ağlayıp Allah'tan af dilemesini ve Hz. Peygamber'e durumunu arz etmesini, onun da "Bu sana yakışıyor mu ey Ömer!" demesiyle duyduğu pişmanlıktan dolayı perişan olmasını nakleder. Bunun ardından yine sahabeden Sırma b. Enes'in,[1623] bahçesinde gün boyu çalışarak yorulması ve akşam vakti evine geldiğinde eşi yemek hazırlarken uyuması, yemek için eşi kendisini uyandırdığında ise uyuduğu için yemek yemeyi haram sayarak diğer günü iftarsız olarak oruçlu geçirmesini ve bu nedenle takatsiz düşmesini bildiren haberi nakleder. Bu durumları yaşayan Müslümanların, hallerini Allah Teâlâ'ya arz ederek çıkış yolu aradıklarını bildirir. İşte bu Müslümanların yakarışlarına karşı Allah Teâlâ'nın bu âyetleri indirerek kendisinin onlara çok yakın olduğunu, yalvardıklarında onların bu yakarışlarına duyarsız kalmadığını, duâlarına icâbet ettiğini ifade ederek *187. "Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için örtüdürler, siz de onlar için örtüsünüz."* âyetiyle birlikte Ramazan gecelerinde eşlerle birlikte olma problemini çözüme kavuşturduğundan bahseder.[1624] Mukâtil'in bu izahı gerçekten âyetleri siyâk-sibâk irtibatı yönüyle kaynaştıran, âyetlerin anlam dünyası ile örtüşen, uygun ve tutarlı bir açıklamadır.

Râzî'den sonraki devirlerde bu inceliği farkederek Mukâtil'in rivayetini önceleyen müfessirlere de rastlanmaktadır. Kurtubî âyetin nüzûl sebepleri içerisinde Mukâtil'den naklen Hz. Ömer ve Sırma'nın yaşamış olduğu olayı zikretmiş ama diğer

[1623] Mukâtil'in "Sırma b. Enes" olarak bildirdiği sahabînin ismi kaynaklarda "Sırma b. Mâlik" (Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 234), Ebû Hayyân'da ise "Kays b. Sırma" (Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît,* II, 55), "Damra b. Enes" ve "Ebû Kays b. Ömer" olarak geçmektedir. İbnu'l-Cevzî'nin muhakkiki en doğrusunun İbn Hacer'in belirttiği şekilde Ebû Kays Sırma b. Ebî Enes Kays b. Mâlik b. Adiyy olduğunu belirtmektedir (İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 191, 1 nolu dipnot).

[1624] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 163-164.

görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.[1625] Bu yönüyle Mukâtil'in tefsir külliyatı içerisinde başlangıç kilometre taşı mesâbesinde olması onun kıymetini bir nebze daha artırmaktadır.

4.2.3. 187. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

187. Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah, (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tevbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye kadar yiyin için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikafta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendisine karşı gelmekten sakınsınlar diye âyetlerini insanlara böylece açıklar.

187. âyetin sebeb-i nüzûlü olarak kaynaklarda geçen rivayetler şunlardır:

1. Muâz b. Cebel'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbı oruç gecelerinde uyumadıkları müddetçe yerler, içerler ve kadınlarla birlikte olurlardı. Ama uyurlarsa diğer günün akşamına kadar geceleyin yemeyi, içmeyi ve kadınlarla birlikte olmayı terk ederlerdi. Ensâr'dan Kays b. Sırma kendi arazisinde çalışıp akşama yorgun düşmüştü. İftar vakti geldiğinde karısına gelmiş ve: 'Yanında yiyecek bir şeyler var mı?' demişti. Karısı da: 'Hayır, ama hemen gider sana bir şeyler hazırlarım' dedi. Yemek hazırlanıncaya kadar Kays b. Sırma yorgunluktan ağırlaştı ve uyudu. Karısı gelip de onu bu halde görünce: 'Kendine yazık ettin, uyudun mu?' dedi. Sabahleyin bu yorgun haliyle oruç tutmaya devam etti. Hz. Peygamber (s.a.v.) onu gördüğünde "Niçin bu şekilde takatsiz görünüyorsun?" diye sordu. O da durumu ona arz etti. Bunun üzerine Allah Teâlâ *'Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı.'* âyetini sonuna kadar indirdi (فنزلت هذه الأية/فأنزل الله).[1626]

2. Ka'b b. Mâlik'ten, onun da babasından rivayet edildiğine göre; insanlar Ramazan ayında oruç tuttukları ve akşam olup da uyudukları zaman yeme, içme ve kadınlarla birlikte olma kendilerine diğer günün iftar vaktine kadar haram olurdu. Bir gece Ömer b. el-Hattâb Hz. Peygamber'in huzurundan evine döndü. Karısını uyurken buldu ve onu arzuladı. Karısı: Ben uyumuştum, dedi. Hz. Ömer: Hayır uyumamıştın,

[1625] Bkz., Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 177.
[1626] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 234-235; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 207; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 194; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 340.

dedi ve onunla birlikte oldu. Ka′b b. Mâlik de aynı şekilde yapmıştı. Ertesi gün Hz. Ömer Hz. Peygamber'in huzuruna geldi ve olanları ona haber verdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *'Allah, (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tevbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın.'* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1627]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Hz. Ömer ve Kays b. Sırma'nın yaşamış olduğu hadiselerin benzerleri sahabeden başkaları hakkında da anlatılmaktadır.[1628] Buhârî'nin Berâ b. Âzib'ten naklettiği rivayette sahabenin Ramazan orucu farz kılındığı ilk günlerde Ramazan boyunca kadınlarına yaklaşmadıklarından bahsedilir. Ancak bazı insanların nefslerine yenik düşerek eşleriyle birlikte oldukları ve bunun üzerine *'Allah, (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tevbenizi kabul edip sizi affetti.'* âyetinin nâzil olduğu belirtilir.[1629] Bu durum ilk dönemlerde mer'î oruç uygulamasının insan fıtratına ne kadar ağır ve zor geldiğini, bu nedenle şahsiyet bakımından en yüksek seviyedeki sahabenin dahi nefs mücâdelesinde tavizler verebildiklerini ortaya koymaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi ictihadla ortaya konmuş olan ve insan fıtratıyla uyumlu olmayan bu uygulamayı Allah Teâlâ iptal ederek yaşamı kolaylaştıracak hükümler vaz' etmiştir.

Mukâtil'in 186. âyetin tefsirinde zikrettiği Kays b. Sırma hakkındaki rivayeti Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud ve Hâkim Abdurrahmân b. Ebî Leylâ tarîki ile Muâz b. Cebel'den, yine Buhâri de Berâ'dan sahih senedlerle rivayet etmişlerdir.[1630] Yine Hz. Ömer ile ilgili zikrettiği rivayeti de Ahmed b. Hanbel, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim Abdullâh b. Ka′b b. Mâlik'in babasından naklettiği tarîkle tahric etmişlerdir. Lübâb muhakkiki bu rivayetin hasen ve sahih bir isnada sahip olduğunu belirtir.[1631]

Mukâtil'in önceki âyetin tefsiri olarak yapmış olduğu bu açıklamalar siyâk-sibâk ile uyumlu olması ve naklettiğimiz rivayetlerle örtüşmesi bakımından zihinlerdeki boşlukları tam olarak dolduracak ölçüde kalpleri bu konuda ikna eden açıklamalardır. Dolayısıyla bu gruptaki âyetlerin nüzûl sebebinin Mukâtil'in yapmış olduğu bu

[1627] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 236; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 206; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 195.
[1628] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 206; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 450.
[1629] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 195.
[1630] Bkz., Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 272.
[1631] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, s. 31, 1 nolu dipnot.

açıklama olmasını daha uygun buluyoruz. Âyetin devâmında gelen *"Allah, kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tevbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye kadar yiyin, için."* ifadeleri Müslümanların oruç tutarken bir takım hatalar işledikleri, kendi nefslerine zulmettikleri, ardından pişmanlık duymaları sebebiyle Allah Teâlâ'nın onların hatalarını affederek önceki uygulamadaki ağır şartları ortadan kaldırdığını îmâ etmektedir. *"Artık eşlerinize yaklaşın"* ve *"Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye kadar yiyin, için."* ifadeleri de işlenen cürmün akşam vakti eşlere yaklaşmak ve uykudan sonra yeme içme kabahatleri olduğunu zımnen çağrıştırmaktadır. Bu ifadeler, oruç gecelerinde eşlerle birlikte olunabileceğine ve akşamleyin uyuduktan sonra tan yerinin ağarmasına kadar yenilip içilebileceğine izin vermektedir. Tüm bu açıklamalar da Mukâtil'in esbâb-ı nüzûl kapsamında aktardığı bilgiyle tam olarak örtüşmektedir.

İbn Âşûr bu âyetin sünnetle belirlenmiş şer'i bir hüküm olarak Ramazan gecesinde yatsı namazından sonra veya iftardan sonra uyuduktan sonra yemeyi, içmeyi ve kadınlarla birlikte olmayı terk etme çerçevesinde gerçekleşen olaylar sebebiyle nâzil olduğunu, sonrasında bu uygulamanın neshedildiğini ve bu hususta bütün müfessirlerin ittifakının bulunduğunu belirtir.[1632] Ancak Ebû Müslim el-Isfahânî bizim şeriatımızda yerleşik bir hükmün neshini değil de Hıristiyan şeriatte mevcut olan bir uygulamayı neshettiği düşüncesindedir. O bu durumu şöyle izâh eder: Ramazan gecesinde yatsı namazından sonra veya iftardan sonra uyumakla yeme-içmenin ve kadınlarla birlikte olmanın haram olması bizim şeriatımızda sâbit olan bir yasak değil, Hıristiyan şeriatte bulunan bir yasaklamadır. Ve Allah Teâlâ bu âyetle, onların şeriatında bulunan uygulamayı neshetmiştir. Dolayısı ile İslam şeriatı bünyesinde bir nesih durumu söz konusu değildir.[1633]

Bu noktada Kur'ân'ın kendi içerisinde önceki uygulamaya yönelik bir âyet bulunmadığı için nesh durumu söz konusu değildir. Bu âyetler gelmezden önce Müslümanların uygulamalarını ise İzzet Derveze, ictihâdî bir kararla icrâ edilmiş bir uygulama olarak belirtir.[1634] Oruç konusundaki ahkâmı belirten bu âyetler peşpeşe indiği için Müslümanların bu uygulamayı ne kadar süre uyguladıklarını tespit edebilmemiz pek mümkün gözükmemektedir. Belki de oruç emri Ramazan öncesinde

[1632] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 181.
[1633] Ebû Müslim el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, s. 57.
[1634] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 304.

Şaban ayı içerisinde ilk geldiğinde "oruç gecelerinde eşlerle birlikte olma" hususundaki âyetler henüz gelmemişti. Ramazan'ın başlaması ile henüz oruç hakkında teferruatlı hükümler bildirilmemiş olduğundan Müslümanlar muhtemelen âyette belirtilen *"Sizden önceki ümmetlere farz kılındığı gibi…"* sözünden dolayı Medine'de kendileriyle birlikte yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların oruç uygulamasını tatbik etmişlerdi. Sonrasında orucun pratikte uygulanışı ile birlikte yapılan bu uygulamanın getirdiği meşakkat ve problemler sebebiyle Allah Teâlâ, devamında gelen âyetleri indirdi ki, Müslümanlar İslam şeriatındaki kolaylığı ve Allah'ın kendilerine karşı gösterdiği rahmet ve merhametini yaşayarak görebilsinler. Neticede *"… Biz onu senin kalbini pekiştirmek için böyle kısım kısım indirdik ve onu tane tane ayırarak okuduk"*[1635] âyetinin tecellîsi ortaya çıksın. Hâl böyle olunca kanaatimizce her ne kadar kayda geçmemiş, kurala bağlanmamış Müslümanlar arasındaki bir uygulamanın neshinden söz edilebilecek olsa da bu hadisede İslam şeriatında yerleşik bir hükmün neshedilmiş olduğunu söylememiz pek mümkün değildir. Çünkü ilk zamanlardaki oruç uygulamasını emreden herhangi bir âyet veya açık sahih bir hadis bulunmamaktadır.

Âyetin devamında gelen *"Siyah iplik beyaz iplikten ayırt edilinceye kadar yiyin için"* bölümü ile ilgili olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

"Sehl b. Sa'd'dan rivayete göre önce *"siyah iplik beyaz iplikten ayırt edilinceye kadar yiyin için"* bölümü nâzil olmuş ancak "من الفجر/*sabahın"* ifadesi henüz nâzil olmamıştı. İnsanlar oruç tutmak istediklerinde ayaklarına bir beyaz, bir de siyah iplik bağlıyorlardı. Birbirlerinden ayırt edilinceye kadar da gece boyunca yiyip içmeye devam ediyorlardı. Peşinden Allah Teâlâ "من الفجر/*sabahın"* ifadesini indirdi. Böylece insanlar bununla gece ve gündüzün kastedilmiş olduğunu anladılar."[1636]

Yine bu konuyla alâkalı olarak Adiyy b. Hâtim'den "من الفجر/*sabahın"* ifadesi henüz nâzil olmadan önce yastığının altına siyah ve beyaz iplik koyarak gece boyunca onların ayırt edilmesini gözlediği ile ilgili bir rivayet daha vardır. Adiyy onlar ayırt edilinceye kadar yemeye içmeye devam eder, sabahın ışıkları tam olarak belirginleştikten sonra ancak birbirlerinden ayırt edebilir. Sabah olduğunda Adiyy Hz. Peygambere gelir ve akşam başından geçenleri anlatır. Rasûlullâh (s.a.v.) tebessüm ederek "Senin kafan/yastığın o kadar geniş mi?" der. Bununla Allah Teâlâ'nın, gecenin

---

[1635] Furkân, 25/32.

[1636] Buhârî, "Savm", 16; Tirmizî, "Savm", 15; Ebû Dâvûd, "Savm", 17; Nesâî, *Tefsîr*, s. 224; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 251; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 197.

siyahlığının gündüzün beyazlığından ayrılmasını kastettiğini belirtmiş olur.[1637] Rasûlullâh (s.a.v.) buradaki kafa veya yastığın genişliği ile doğu ile batı arasındaki genişliği kastetmiştir.[1638] Adiyy b. Hâtim'in Rasûlullâh'a (s.a.v.) bu âyetle kastedilenin ne olduğunu sorduğu, onun da "Beyaz iplik ve siyah iplik, gecenin siyahlığı ile gündüzün beyazlığıdır" şeklinde açıklama yaptığını belirten bir rivayet daha bulunmaktadır.[1639]

İbn Atıyye âyetle, devamındaki "من الفجر/*sabahın"* bölümünün nüzûlü arasında bir yıl olduğunu belirtir. Önce, ilk Ramazan ayında âyetin baş tarafı nâzil olmuş, daha sonra ihtiyaç hâsıl olması sebebiyle diğer Ramazan ayında da "من الفجر/*sabahın"* bölümü nâzil olmuştur.[1640] Beyzâvî ise bu hususta şu açıklamaları yapar: "Sahabenin bu âyeti anlaması ile ilgili anlatılan bu haberler şayet doğru ise bu hadiselerin Ramazan'ın girmesinden önce olması ve açıklamanın ise ihtiyaç zamanına ertelenmiş olması daha uygun olur. Veyahutta halk arasında bu konuda siyah iplik ve beyaz ipliğin bu şekilde kullanımı meşhur olması sebebiyle ilk önce bu kadarla yetinilmiş sonra da insanların hadiseyi karıştırmaları nedeniyle durum açıklığa kavuşturulmuştur."[1641] Beyzâvî'nin açıklamalarından Ramazan öncesinde muhtemelen Şâban ayında âyetin baş tarafı nâzil olmuş, Ramazan'ın girmesiyle birlikte sahabenin âyeti yanlış anlayarak belirtilen uygulamaları yapmaları nedeniyle de kalan bölüm nâzil olmuştur. Bizce de Beyzâvî'nin bu açıklamaları daha tutarlı ve mantıklıdır. Çünkü tüm Ramazan boyunca âyet yanlış uygulanırken Hz. Peygamber'in ve ilâhî irâdenin hadiseye müdahale etmemesi düşünülemez.

Sehl b. Sa'd hadisi, Buhârî, Müslim, Nesâî, Taberî ve Beyhakî tarafından nakledilmiş sahih bir rivayettir.[1642] Ancak aynı hadisenin Adiyy b. Hâtim tarafından yaşanmış olması, Adiyy'in hicretin ileriki yıllarında Müslüman olması sebebiyle zihinlerde soru işaretleri bırakabilmektedir. Bu konuda İbn Âşûr meseleye şöyle bir çözüm yolu sunar: "Adiyy b. Hâtim de bu konuda kendisinden uzun müddet önce Müslümanların yaptığı uygulamayı tatbik etmişti. Ancak Adiyy hicretin dokuzuncu veya onuncu senesinde Müslüman olmuştur. Ramazan orucu ise hicretin ikinci yılında farz kılınmıştı. Yaklaşık yedi sekiz senelik süre içerisinde Müslümanların içerisinde

---

[1637] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 185; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 186; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 198; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 283-284.
[1638] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 198.
[1639] Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 222.
[1640] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 546.
[1641] Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 126.
[1642] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 31, muhakkikin 2 nolu dipnotu.

böylesine hatalı uygulamalar yapan kimse de muhtemelen kalmamıştı. Kaldı ki Müslim'in Abdullâh b. İdris tariki ile Adiyy b. Hâtim'den rivayet ettiği hadiste "من الفجر" ifadesi ile birlikte âyetin bütünüyle zikredildiğini görüyoruz. Yine Sehl b. Sa'd hadisinde belirtilen, bazı Müslümanların yapmış olduğu uygulama ise muhtemelen Ramazan orucu farz kılınmadan önce tutulan Aşûre orucu, adak orucu veya nafile oruçlarda uygulanmıştır. Ramazan orucu farz kılınıp da bununla ilgili âyette "من الفجر" ifadesi de yer alınca o ana kadar yapmış oldukları uygulamanın hatalı olduğunu anladılar ve bundan vaz geçtiler. Sonra aynı durumu Adiyy b. Hâtim Müslüman olduktan sonra tekrar yaşadı. Her hâlükârda bu konuda açıklamayı geciktirmeyi gerektirecek bir sebep söz konusu değildir. Çünkü âyette geçen "ip" kelimesinin mânâsı Araplarca çok açık bir biçimde bilinmektedir. Bu tabir mücmel olması bakımından değil de zâhirî yönden problem taşıyan bir tabirdir. Aynı zamanda bazı insanların âyeti zâhirine göre yorumlamaları neticesinde doğru bir şekilde anlayamadıkları bir ifadedir. Beyaz ve siyah iplik ifadelerini bu insanlar Arap dilinde yaygın şekilde kullanılan meşhur anlamıyla değerlendirmiş ve "من الفجر/sabahın" ifadesini "يتبين/açığa çıkma" fiiliyle müteallık/bağlantılı şekilde algılayarak yaptıkları eylemi gerçekleştirmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v) de Adiyy b. Hâtim için "yastığın/kafan o kadar geniş miydi!" sözünü, cevâmiu'l-kelim olması hasebiyle onun anlayışındaki kıtlıktan kinâye olarak kullanmıştır.[1643]

Görüldüğü üzere İbn Âşûr'da âyetin parçalı olarak değil tek bir seferde nâzil olduğu kanaati hâkimdir. Ancak hem namaz ve orucun tedricî olarak emriyle alâkalı daha önce zikrettiğimiz Muâz b. Cebel hadisi, hem bu ve daha başka âyetlerle alâkalı pek çok rivayetin olması, âyetlerin farklı zaman dilimlerinde gelişen ve değişen yaşanmışlıkla birlikte tedricî olarak tamamlandığı hissiyatını güçlendirmektedir. Meseleye bu açıdan baktığımızda hem Sehl b. Sa'd hem de Adiyy b. Hâtim hadisleri daha önce bahsini ettiğimiz oruç ibadetinin tedricî olarak olgunlaştırılması tezini desteklemektedir.

Mevdûdî, oruçla ilgili ilk âyetler olan orucun farziyetini belirten 183-184. âyetlerin hicretin ikinci yılında, Bedir Savaşı öncesinde nâzil olduğu tespitinde bulunur. Sonrasındaki âyetlerin ise bir yıl sonra indirildiğini ve aynı konuyla ilgili olduğu için bu araya yerleştirilmiş olduğunu belirtir.[1644] Mevdûdî'nin bu tespiti de oruç ibadetindeki tedrîcî anlayışı teyid etmektedir. Buradan anlaşılan, Allah Teâlâ hayatın seyri içerisinde

[1643] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 185.
[1644] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 144.

yaşanan güçlüklerle birlikte insanların rahatça anlayıp yaşayabilecekleri ölçüde emir ve yasaklarını daha belirginleştirerek olgunlaştırmış ve daha anlaşılır hale getirmiştir.

Sonuç olarak; âyetin bu bölümünün sebebi nüzûlü Adiyy b. Hâtim hadisi değil, Sehl b. Sa'd hadisinde belirtilen, bazı Müslümanların âyeti yanlış yorumlayarak ayaklarına siyah ve beyaz ipler bağlayıp, bu iplerin rengi birbirinden ayırt edilinceye kadar yeme içmeye devam etmeleridir.

4.2.4. 183-187. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Oruç hakkındaki bu âyetler, orucun farz kılınması, sınırlılıkları, faydaları ve oruca mahsus ruhsatları ihtivâ etmektedir. Sözler gâyet açık ve net bir şekilde anlaşılır nitelikte olup yasama sahasında yeni bir bölüm oluşturmaktadır. Muhtemelen yasama nitelikli vasiyet bölümünden sonra nâzil olup onun sonrasına yerleştirilmiştir. Veya önceki yasama nitelikli âyetlere benzerliği sebebiyle onların ardına konulmuştur.[1645] Ramazan orucu, Bedir Savaşından bir ay ve yalnızca birkaç gün önce farz kılınmıştı,[1646] ve tarihi kayıtlara göre Bedir Savaşı hicretin on sekizinci ayı başlarında, Ramazan ayının on yedinci günü sabahında ve Cuma gününde gerçekleşmiştir.[1647] Elmalılı da bu âyetlerin muhtemelen kıble değişimini müteâkib, kısas ve vasiyet âyetlerinin ardından "hicretin ikinci yılı Şâban ayının onuncu günü nâzil olduğu"[1648] şeklinde bir tespit yapmaktadır ki vermiş olduğumuz bilgiler yaklaşık olarak buna işaret etmektedir.

Biz de kanaat olarak müfessirlerin ve siyer müelliflerinin tespitleri doğrultusunda Ramazan orucu ile ilgili bu âyetlerin kuvvetli bir tahminle hicretin ikinci yılı Bedir Savaşı öncesinde, Şâban ayı içerisinde (Şubat/624) nâzil olduğunu düşünüyoruz.

4.3. 188. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

188. Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların malarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hakimlere (rüşvet olarak) vermeyin.

Bu âyetle alâkalı olarak şu rivayet anlatılır:

[1645] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 300.
[1646] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 196.
[1647] İbn Hişâm, *Siyer*, I, 274.
[1648] Bkz., Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 625.

Saîd b. Cübeyr'den rivayet edildiğine göre İmruü'l-Kays b. Abbâs ve Abdân b. Eşva'[1649] bir arâzi konusunda dâvâlaştılar. Abdân arazinin kendisinin olduğunu söylüyor ve İmruü'l-Kays'tan araziyi istiyor, o da bunu reddediyordu. Elinde arazinin kendisinin olduğuna dair herhangi bir belgesi de yoktu. Sonunda meseleyi Hz. Peygamber'e (s.a.v.) arz ettiler ve Abdân, İmruü'l-Kays'ın araziyi kendisinden gasb yoluyla almadığına dair yemin etmesini istedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona *"Şüphesiz Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedel karşılığında değiştirenler var ya…"*[1650] âyetini hatırlattı. Bunun üzerine İmruü'l-Kays yemin etmekten vaz geçti ve araziyi Abdân'a geri vermeyi kabul etti. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[1651]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Aynı hadise bazı müfessirler tarafından "Bu âyet herhangi bir belge bulunmaksızın bir adama mal bırakılıp, kendisinden bu mal geri istendiğinde onu inkâr eden, hâkimlere dâvâlaşmak üzere başvurulduğunda da kendisinin haklı olduğunu söyleyen ancak bunu yapmakla kendisinin haram yiyerek günahkâr bir kimse olduğunu da bilen kimseler hakkında inmiştir" şeklinde belirtilmiştir.[1652] İfadelerden de anlaşıldığı üzere bu açıklama, tefsir babından nakledilmiş bir rivayet niteliğindedir. İsimler verilmeden İmruü'l-Kays ile Abdân arasında cereyân eden hadiseyi çağrıştırmaktadır.

Saîd b. Cübeyr'in rivayet ettiği İmruü'l-Kays ile Abdân hadisi ise çok farklı varyantlarla, sahih ve zayıf tariklerle kaynaklarda zikredilmiştir. Hadiste zikredilen Hz. Peygamber'in Âl-i İmrân Sûresi'nden âyet okuduğu bölümün daha başka hadiselerle ilişkilendirilmesi,[1653] bu âyetin gerçek esbâb-ı nüzûlü olması konusunda şüpheler uyandırmaktadır. Ayrıca İbn Âşûr, bu rivayeti Müslim'in kaydettiğini ancak orada bu âyetin bu ikisi hakkında indiğinin zikredilmediğini belirtir. Bunu İbn Ebî Hâtim söylemiştir.[1654] Aynı zamanda bu rivayet her ne kadar esbâb-ı nüzûl kapsamında

[1649] Şahısların ismi İmruü'l-Kays b. Abbâs ile Abdullâh b. Eşva' (İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 191); İmruü'l-Kays b. Abbâs el-Kindî ile Aydân b. Eşva' (Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 187); İmruü'l-Kays b. Ayyâş ile Aydân b. Rabî'a (Abdulkâhir Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 291); İmruü'l-Kays b. Âyiş ile Rabî'a b. Abdân (Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 210) olarak geçmektedir. Kitâbette yakın özellikler taşıyan bu isimler rivâyetlerde kuşaklar arası yazım hatalarının olduğunu hissettirmektedir.

[1650] Âl-i İmrân, 3/77.

[1651] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 165; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 191; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 187; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 210.

[1652] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 277; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 192; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 210.

[1653] Bkz., İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 322.

[1654] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 190.

nakledilmiş olsa da âyetin anlamıyla tam olarak mutâbakat sağlamamaktadır. Zira âyetin devamı, hakkı olmayan bir dâvâyı kazanmak için hâkimlere rüşvet vermek suretiyle dâvâyı kazanmak isteyen, bu nedenle meşrû olmayan yollara müracaat etmek suretiyle haksız kazanç temin etmek isteyen kimselerle alâkalıdır. Halbuki hadiste zikredilen İmruü'l-Kays ve yaşanan hadise bu niteliklere uymamaktadır. Çünkü o, Hz. Peygamber'in âyet hatırlatmasıyla hemen zihnindeki düşünceden vazgeçmiş ve doğruya boyun eğmiştir. Dâvâyı kazanmak için hem yemin etmemiş, hem de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) rüşvet teklifinde bulunmamıştır. Bu nedenle anlatılan hadisenin âyetin nüzûl sebebi olması pek mümkün gözükmemektedir.

Ancak âyetin zâhiri gâyet rahat anlaşılabilecek niteliktedir. Muhtemelen âyetin zâhirinden anlaşılan bu durum o dönemde sahabe arasında yaşanmış ve bundan dolayı haksız dâvâda galip gelebilmek için meşrû olmayan yollara tevessül ederek kazanç sağlamak şiddetle kınanmış ve yasaklanmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisin sonunda söylemiş olduğu ve daha başka konularla da ilişkilendirilen sözleri, benzer hadiselerin insanlar arasında o devirde yaşandığını açıkça gözler önüne sermektedir.

"Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. ... onları hakimlere aktarmayın" ifadesi bâtıl yollarla insanların mallarını yemek için hâkimlere rüşvet vermeyin anlamındadır. Bu da elinde herhangi bir vesika bulunmaksızın emânet bırakılan bir malı elde etmek veya vasîsinin elinde bulunan yetim malını, bir kısmını hâkimlere sus payı olarak vermek suretiyle gasbetmek için, yalancı şahitlik yapmak veya yalan yere yemin etmek yoluyla haksız kazanç sağlamak maksadıyla yapılabilir. Allah Teâlâ tüm bunların hepsini yasaklamaktadır.[1655]

Bu âyetin, öncesiyle münasebeti açıktır. Zira kim Allah Teâlâ'ya oruç tutmak suretiyle ibadet ederse, nefsini, alışkın olduğu yeme, içme, eşleriyle münasebette bulunma gibi fiillerden gündüz vakitlerinde uzak tutar. Gece gündüz nefsini kontrol altında bulundurmak suretiyle oruç tutarak Allah'a ibadet etmiş olur. Böylelikle onun yemesi, içmesi ve bütün davranışları helâl ölçüler dairesinde gerçekleşir. Sonuçta kalbi aydınlanır, basireti artar, ibadete olan şevk ve gayreti fazlalaşır. Bunun için de haram yemek suretiyle ibadetinin kabulüne engel olan şeylerin tümünden kaçınır. İşte önceki âyetle Allah Teâlâ yalnızca oruç gecelerinde yeme, içme ve eşlerle münasebette bulunma fiillerini helâl kılarken, bu âyette de Allah'a itaate yönelen bu Müslümanlara hâkimlere rüşvet vermek suretiyle başkalarının mallarını gasbetmeyi, aşağılık arzulara

[1655] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 128.

boyun eğmeyi, faiz alışverişi yapmayı ve her türlü bâtıl yollarla mülk edinmeyi haram kılmıştır.[1656]

Buraya kadar teşrîî hükümler belirten kısâs ve peşinden oruç âyetinde "لعلكم تتقون"; ardından gelen oruç gecesinde eşlerle münasebette bulunma âyetinde "لعلهم يتقون" ifadelerinin kullanılması yasal kurallarla takvâ arasındaki bağlantı ve uyumu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle tüm teşrîî hükümlerin doğrudan doğruya takvâ ile bağlantıları söz konusudur. Seyyid Kutup bu bağlantıya işaret ederek mahkemeleşme ve mülk edinme konularının Allah'a karşı son derece takvâ içerisinde olma ile irtibatı bulunduğu gibi, kısas, vasiyet, oruç konularında da bu ilişkiye işaret eder. Bütün bu bahsi geçen bölümlerin mükemmel ilâhî metod bünyesinde son derece âhenkli bölümler oluşturduğunu ifade eder.[1657]

4.3.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi

Âyetin yeni bir yasal düzenleme getiren bölüm oluşturduğu açıktır. İfâdeler mutlak olarak bütün insanları kuşatıcı, evrensel telkinler sunan nitelikte olsa da âyetin rûhu Mü'minlere yönelik bir hitap olduğunu çağrıştırıyor. Muhtemelen bu bölüm, oruç bölümünden sonra nâzil olmuş ve bundan dolayı da onun sonrasına yerleştirilmiştir. Veyahutta yasal hükümler içermesi yönüyle benzerliğinden dolayı oruç bahsinden hemen sonraya konulmuştur.[1658] Biraz önce orucun yeme, içme ve eşlerle birlikte olmayı yasaklayan bir aylık prototip uygulamasının hayatın her noktasında nefsânî, gayrimeşrû yasaklar karşısında takınılması gereken örnek tavrı ortaya koyan özellikler taşıdığını ve bu yönüyle konu olarak benzerliklerinden bahsetmiştik. Derveze'nin bu noktada oruç âyetinden sonra nâzil olduğu yönündeki kanaati, bu âyetin hicretin ikinci yılı, Şâban ayı sonunda veya Ramazan ayı başlarında (Şâban-Ramazan/Şubat-Mart 2/624) nâzil olduğunu ortaya koymaktadır.

4.4. 189. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

189. Sana hilâller hakkında soruyorlar. Deki: "Onlar, insanlar ve hacc için vakit ölçüleridir. İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takvâ sâhibi insanın davranışıdır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.

[1656] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 62.
[1657] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 177.
[1658] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 321.

Bu âyetin baş tarafı ve son tarafı ile alâkalı olarak farklı nüzûl sebepleri zikredilmiştir.

1- Âyetin baş tarafında zikredilen *"Sana hilâller hakkında soruyorlar. Deki: "Onlar, insanlar ve hacc için vakit ölçüleridir"* bölümü ile alâkalı birkaç rivayet zikredilmiştir:

1. Muhammed b. Sa'd el-Avfî kanalıyla İbn Abbâs'tan rivayete göre; insanlar Rasûlullâh'a (s.a.v.) hilâller hakkında sordular. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu (فنزلت). Bununla borçlarının ödeme zamanını, kadınların iddetini ve hacc zamanını öğrenirler.[1659]

2. İsâm b. Ravâd kanalıyla Ebu'l-Âliye'den nakledildiğine göre o şöyle dedi: Bize insanların şöyle söylediği ulaştı: 'Yâ Rasûlallah! Hilâller niçin yaratıldı?' bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sana hilâller hakkında soruyorlar…"* âyetini indirdi (فأنزل الله). O da (s.a.v.) buyuruyor ki: 'Allah Teâlâ hilâlleri, Müslümanların oruç ve iftar zamanlarını, kadınların iddetlerini ve borçlarının ödeme zamanını belirlemek için yarattı.'[1660]

3. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre; bu âyet ensârdan Muâz b. Cebel ve Sa'lebe b. Aneme[1661] hakkında nâzil olmuştur. İkisi dediler ki: 'Yâ Rasûlallah! Hilâlin hali nedir böyle, iplik gibi incecik olarak ortaya çıkıyor, sonra genişleyip kocaman, tam bir daire gibi oluyor, sonra da eksile eksile inceliyor eski haline geri dönüyor. Tek bir hal üzere durmuyor!' Bunun üzerine *"Sana hilâller hakkında soruyorlar…"* âyeti nâzil oldu (فنزلت). De ki: O, onların borçlarının ödeme vaktini, oruçlarının, iftarlarının, kadınların iddetinin, belli süreleri olan şartların vakitlerini belirlemek içindir."[1662]

189. Âyetin 1. Bölümüyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İbn Abbâs'tan nakledilen ilk rivayetin senedi oldukça çürük ve zayıftır. Çünkü senedde ismi zikredilen Atiyye el-Avfî zayıf ve metrûk bir şahıstır.[1663]

[1659] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 193-194; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 282; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 211.

[1660] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 194; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 280-281; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 211.

[1661] Sa'lebe'nin künyesini müfessirler Sa'lebe b. Ateme, Ğaneme, Ğanem, Ğumme ve Ğunm olarak zikrederler (bkz., Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 17, muhakkikin 2 nolu dipnotu; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 188; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 305, muhakkikin 3 nolu dipnotu; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 682).

[1662] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 17-18; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 305.

[1663] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 31, muhakkikin 5 nolu dipnotu; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 193, muhakkikin 872 nolu dipnotu.

Ebu'l-Âliye'ye isnad edilen ikinci rivayet, Ebu'l-Âliye şeyhini zikretmediği için mürsel olarak nakledilmiştir.[1664] Ancak bu hadisin benzerleri Atâ, Dahhâk, Katâde, Süddî ve Rabî' b. Enes'ten de nakledilmiştir.[1665] Katâde haricindeki diğer isnadlar zayıf veya üzerinde tevakkuf edilecek niteliktedir. Katâde tarîki ise hasen olarak nitelendirilmiştir.[1666]

Üçüncü rivayeti Sa'lebî ve Beğavî isnadsız olarak naklederken, Suyûtî 'İbn Asâkir'in zayıf bir senedle İbn Abbâs'tan naklettiğine göre…' diyerek eserinde zikreder.[1667] Muâz b. Cebel'den, Yahudilerin, kendisine hilâllerle alâkalı bu türden sorular sorduğuna dair aynı minvâl üzere bir rivayet daha gelmiştir.[1668]

Rivayetlerin üçü de teknik olarak sebeb-i nüzûle tam olarak işaret eder nitelikte nakledilmişlerdir. Dirayet tefsiriyle meşhur müfessirler kendi kanaatleri doğrultusunda bu rivayetlerden bir veya birkaçını eserlerine almışlardır.[1669] Ancak bu rivayetler içerisinde daha çok Muâz b. Cebel ile Sa'lebe b. Aneme hadisinin tercih edildiğini söyleyebiliriz.[1670] Rivayetlerin genelinden zaman zaman Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hilâllerle ilgili bazı sorular sorulduğu, ayın geçirmiş olduğu evrelerin merak konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu rivayetlerde belirtilen soruların tümünün, âyetlerin nüzûlüne sebep olmuş olması, âyetin anlam dünyası ile mutâbık olmasından dolayı muhtemeldir.

Âyet-i kerîme, insanların sorduğu hilâllerle alâkalı sorulara bilimsel açıklamalar getirmiyor. Fakat onların sordukları sorunun kaynağına delâlet eden cevaplar sunuyor. Zira *"Onlar, insanlar ve hacc için vakit ölçüleridir"* ifadesi, hilâllerin geçirmiş olduğu evreler yoluyla insanlara sunulan fayda ve hikmetlere işaret etmektedir.[1671] İzzet Derveze'nin de belirttiği gibi, "hilâllerle ilgili soruyu soran kişi gerçekten ayın evrelere girmesinin sırrını ve bunun inceliklerini öğrenmek istiyorsa, kuşkusuz Kur'ân'ın verdiği cevap hakîmâne ve tam yerindedir. Soruyu soran kişi evrensel yasaların sırrını soruyor, cevapta ise insanlara faydası ve bu kapsamdaki hikmetlere dikkat çekiliyor. Şayet bu düşüncemiz doğruysa, şu sonuca ulaşabiliriz: Kur'ân, insanların ihtiyaç hissettiği kendi

---

[1664] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 31, muhakkikin 6 nolu dipnotu.
[1665] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 195; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 280-281.
[1666] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 195, 873-878 nolu muhakkikin dipnotları.
[1667] Bkz., Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 17-18; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 211; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 305.
[1668] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 228.
[1669] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 188; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 249; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 458-459.
[1670] Bkz., Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 116; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 129; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 127; Ebussuûd Efendi, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, I, 336; Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, I, 84.
[1671] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 130-131; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 470.

faydalarına olan, hikmetli, anlaşılabilen açıklamalara önem veriyor. Açıklanmasına gerek olmayan evrensel yasalar gibi bilimsel konularda ise uzun açıklamalara ihtiyaç duymuyor."[1672] Aslında evrensel yasalar konusu, insanın aklı ve medeniyetin ilerlemesiyle tedricî araştırma ve ilerlemelerle kavranabilecek hususlardır. Bundan dolayı bu konular, bilhassa Kur'ân'ın ilk nâzil olduğu dönemlerde o günün insanının idrak seviyesinin çok ötesinde bilgiler gerektirmesi sebebiyle ilâhî hikmet, o günün insanının faydalanabileceği, pratikte ihtiyaç duyduğu açıklamalarla yetinmiştir.

2- Âyetin ikinci bölümü olan *"İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takvâ sâhibi insanın davranışıdır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."* ifadeleri ile alâkalı rivayetler:

1. Berâ b. Âzib'ten rivayet edildiğine göre, ensâr hacc/veya umre yaptığı zaman eve dönüşlerinde evlerine kapılarından değil, arkalarından girerlerdi. Ensâr'dan bir adam haccdan döndüğünde evine kapısından girmiş ve şiddetle ayıplanmıştı. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1673]

2. İbn Abbâs bu âyet hakkında şunları söylemiştir: Medine halkından adamlar düşmanının bir şey yapacağından korkarsa ihrama girerdi, bu şekilde ondan kurtulmuş olurdu. İhrâma girdiği zaman da evine kapısından girmez, evinin arkasından bir gedik açar oradan içeriye girerdi. Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde bu şekilde ihramlı olan bir adam vardı. -Medine halkı bahçeye 'haş' derlerdi- Rasûlullâh (s.a.v.) bir bahçeye kapısından girdi, bu ihramlı adam da onunla birlikte kapıdan bahçeye girdi. Ardından bir adam: 'Ey filan kişi! Sen ihramlısın, insanlarla birlikte sen niçin kapıdan giriyorsun?' diye seslendi. Adam da: 'Yâ Rasûlallah! Sen ihramlıysan ben de ihramlıyım. Sen ahmes isen ben de ahmesim', dedi. Bunun üzerine bu âyet indi (فنزلت).[1674]

3. Yine Berâ b. Âzib'ten rivayet edildiğine göre; ensar, bir seferden döndüğü zaman evlerine kapılarından girmezlerdi. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu (فنزلت).[1675]

[1672] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 324-325.
[1673] Buhârî, "Umre", 18, Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 226; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* III, 283; .
[1674] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 196.
[1675] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 196.

189. Âyetin 2. Bölümüyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Berâ'dan nakledilen ilk rivayeti Buhârî Ebu'l-Velîd'den, Müslim ise Şu'be'den nakletmiştir.[1676]

İbn Ebî Hâtim'den alıntıladığımız ikinci rivayet sened yönünden zayıf olmakla birlikte,[1677] Taberî tefsirinde İbn Abbâs'tan tahric etmiş,[1678] Suyûtî de İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'e dayanarak eserine almıştır.[1679] Şahsın ismi tefsirlerde Kutbe b. Âmir[1680] ve Rifâ'a b. Tâbût[1681] olarak iki farklı şekilde geçmektedir.

Rivayette zikredilen ahmes/humus[1682] kelimesi dinlerine hamâsî derecede şiddetle bağlılığı ifade için kullanılıyordu. Kureyş kabilesi de humus olarak nitelendiriliyordu. Humus olanlar ihramlı iken evelerin kapısından girebiliyorlardı. Ensâr ve diğer Arap kabileleri ise ihramlı iken kapıdan geçemiyorlardı.[1683] Ayrıca rivayetin farklı varyantlarında, bahçe olarak geçen mekân, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbı ile birlikte bir eve girdikleri şeklinde zikredilmektedir.[1684] Hadisin bir varyantında adamın müşriklerden olduğu[1685] belirtilirken, başka bir varyantında Müslüman olduğu, hatta ensardan Benû Seleme kabilesine mensup bir şahıs olduğu[1686] belirtilmektedir. Yine hadisin bir varyantında hadisenin Hudeybiye zamanında Rasûlullâh'ın (s.a.v.)umre yapmak maksadıyla bir odaya girmesinden bahsedilir.[1687]

Üçüncü rivayette zikredilen râvîlerin tamamı sika olarak nitelendirilmiştir. Taberî ve İbn Kesîr de rivayeti sahih bularak eserlerine kaydetmişlerdir.[1688]

Buraya belli başlı birkaçını aldığımız, âyetin nüzûl sebebi ile ilgili nakledilen rivayetler içerisinde Kurtubî, en sahihinin Berâ b. Âzib'in naklettiği ensârın, hacc ibadetini yaptığı zaman yerine getirdiği geleneksel uygulamadan bahseden hadis

---

[1676] Bkz., Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 56.

[1677] Bkz., Mukbil b. Hâdî el-Vâdi'î, *es-Sahîhu'l-Müsned*, s. 30-31; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 196, 885 nolu muhakkikin dipnotu.

[1678] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 284.

[1679] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 308.

[1680] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 197; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 22; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 212; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 234.

[1681] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 284; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 21.

[1682] Kureyş, Kinâne, Sakîf, Huş'um, Huzâ'a, Benû Âmir ve Benû Nasr b. Muâviye kabileleri "humus" diye isimlendirilirlerdi. Ahmes kelimesi, 'ben humusum' anlamına geliyordu. Humus kelimesi ise hamâset'ten gelmektedir. Bu kelime, bu kişilerin dinlerine olan aşırı derecede bağlılıklarını ifade etmek üzere kullanılıyordu (Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 21; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 32, 3 nolu muhakkikin dipnotu).

[1683] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 56.

[1684] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 284.

[1685] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 285.

[1686] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 286-287.

[1687] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 287; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 24; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 234.

[1688] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 196, 884 nolu muhakkikin dipnotu; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 213.

olduğunu söyler.[1689] Ancak Cemâleddîn el-Kâsımî Buhârî rivayetini değerlendirerek, rivayetin sonunda belirtilen "(فنزلت ... الأية) âyeti indi" ifadesi ile ilgili olarak 'gördüğüm kadarı ile bu ifade bu âyetin bu durumu tasdik ettiği, onayladığı kastedilmektedir'. Yoksa âyetin iniş sebebinin bu olduğunu göstermez. (نزلت الاية فى كذا) ifadesinin sebeb-i nüzûlü belirtmek için kullanılmadığını defalarca açıkladım, der.[1690] Diğer rivayetler her ne kadar sıhhat bakımından farklılık arz etse de netice olarak ensârın farklı maksatlarla evlere kapılarından girmeyip, farklı arayışlara girdiklerini ve bunu da iyilik olarak telakki ettikleri sonucu çıkmaktadır. Belki de onların öteden beri uygulamış olduğu bu davranışlar sonradan âyetin nüzûlü ile ilişkilendirilip tefsir bâbından açıklamalar olarak tefsirlerde zikredilmiş olabilir. Dolayısı ile âyetin tüm bu yaşanan hadiseleri kapsayıcı mahiyette inmiş olması mümkündür.

Cahiliye devrinde Araplar'ın niçin böyle davrandıkları noktasında müfessirler şunları söylemişlerdir: a) İhramlı olduklarından dolayı; b) Haram ayın girmesi sebebiyle; c) Cahiliye insanı bir şey yapmaya niyetlendiğinde ve bunu başaramadığında evine kapıdan girmeyi uğursuzluk sayarak böyle davranıyorlardı;[1691] d) Medine halkı bir bayramdan, şenlikten, eğlenceden evlerine döndükleri zaman bu şekilde davranıyorlardı;[1692] e) İtikaftan çıktıktan sonra evlerine dönerken böyle davranıyorlardı;[1693] f) Cahiliye halkından biri bir yolculuğa çıkmak istediklerinde veyahutta sefer için evden çıkıp da sonrasında bir sebepten dolayı sefere çıkmayıp, kalmaları gerektiğinde bu şekilde bir uygulamaya gidiyorlardı.[1694]

Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde ensârın geleneksel uygulamlarına, vahyin müdahalesi henüz söz konusu olmadığı için karışmamış, onları serbest bırakmıştı.[1695] İşte böyle zamanlarda ister duvar, ister ev veya herhangi başka bir mekan olsun kapısından girip çıkmıyorlar, o mekana girmelerini gerektirecek zorunlu bir neden olduğunda ise ya kerpiç evlerde oturanlar[1696] o mekanın arka tarafından bir delik açmak suretiyle o delikten girip çıkıyorlar, ya bir merdiven bulup üstünden içeriye atlıyorlar; kıl çadırlarda yaşıyorlarsa çadırın arkasından girip çıkıyorlar,[1697] tavanı olan

[1689] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 236.
[1690] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 474.
[1691] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 250.
[1692] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 196.
[1693] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 198; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 213.
[1694] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 197.
[1695] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 289.
[1696] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 20.
[1697] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, X, 136.

bir mekan altında oturmuyorlardı.[1698] Aslında onlar ihramlı iken kendileriyle semâ arasında herhangi bir engelin girmesini yanlış görüyorlar ve hacc tamamlanıncaya kadar böyle bir davranışın hacclarını bozacağı inancıyla bundan kaçınıyorlardı.[1699] İhramdan çıkıncaya kadar da böyle davranmaya devam ediyorlardı. Böyle bir davranışı humus olanların haricindekiler "iyilik" olarak nitelendiriyorlardı.[1700] Çünkü onlar dînî noktada son derece duyarlılık gösterdikleri inancındaydılar. Kendi kendilerini zora sokuyorlar, Allah'ın helal kıldığı şeyleri kendiliklerinden haram sayıyorlar, başkalarına haram olan şeyleri ise kendilerine helal sayıyorlardı. Bir mekânın kapısından girmek de bunlardan biriydi.[1701]

Râzî, onların bu davranışı tam bir yıl devam ettirdiklerini söyler. Halbuki onların iyilik ve ibadet anlayışıyla yaptıkları bu davranışı Allah Teâlâ yasaklamıştır. Çünkü onlar bunu kendileri için uğurlu saydıklarından dolayı böyle davranıyorlardı. Buna göre âyetin yorumu şöyledir: 'İyilik, uğursuzluk korkusuyla evlere arkalarından girmekte değildir. Asıl iyilik, Allah'tan korkan, O'ndan başkasının başına kötü bir iş getireceğinden korkmayan kimselerin yaptığı davranıştır. O halde Allah'a tevekkül edip yalnızca O'ndan korkun!'[1702] Mâverdî âyetteki bu uyarıyı, Allâh Teâlâ'nın Araplar için ortaya koyduğu bir temsil olarak değerlendirir. "O halde iyiliğe, O'nun rızasını kazanacak biçimde yönelin, O'nun râzı olmadığı yönde iyiliği aramayın, demektir."[1703] Kâsımî ise bu hususta Allâh'ın rızâsını celbedecek her türlü ameli araştırın, şeklinde te'vilde bulunurken aynı zamanda bu âyetin, O'nun rızâsına uygun olmayan davranışları yerine getirmenin, uygulanması çok zor davranışlar olduğu uyarısında bulunduğuna da işaret eder.[1704]

Âyetin anlam dünyasıyla ilgili olarak müfessirler çok farklı bakış açıları ortaya koymuşlar, *"Evlere arkalarından girmeyin"* ifadesini şöyle anlamışlardır:

a) Burada "evler" sözü ile kadınlar kastedilmiştir. Evlere, girilmek suretiyle oraya sığınıldığı gibi, kendilerine sığınıldığı için kadınlara da "ev" denilmiştir. Buna göre kadınlara, helal olmayan yönden, yani arkalarından yaklaşmayın, onlarla arka

[1698] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 293; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 197.
[1699] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 286; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 344; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 682.
[1700] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 212.
[1701] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 188.
[1702] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 134.
[1703] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 251.
[1704] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 474.

taraflarından cinsel ilişkiye girmeyin, helal olan ön taraflarından ilişkiye girin, denmektedir.[1705]

b) Burada, onların nesî ve haccı erteleme konusunda yapmış oldukları uygulama kastedilmektedir. Zira onlar haccı Allah Teâlâ'nın belirlediği vaktin dışına çıkarıyorlar ve böylelikle helâlleri harâma, haramları da helale çeviriyorlardı. Allah Teâlâ, onların hacc aylarına ve haccda gerekli vazîfeleri yerine getirmeye muhalefet etmelerinin temsîli olarak evlere arkalarından girmelerini zikretti.[1706]

c) Bir başka açıdan, iyilik, ehil olmayandan hayrı istemek, hayır kapısının dışına çıkmak değildir, anlamındadır.[1707] Ebû Ubeyde burada mecâz kastedildiğini belirterek iyiliği ehlinden isteyin ve onun rızâsı için isteyin, müşrik câhilleri râzı etmek için değil, der.[1708]

d) Bu, iyiliğe, O'nun rızasını kazanacak biçimde yönelin, O'nun râzı olmadığı yönde iyiliği aramayın, demektir. Bu âyet, Allah Teâlâ'nın, şer'i olarak belirlemediği herhangi başka bir yolla kendisine yaklaşabilmek için arayışa girmeyi yasaklamaktadır. İbn Huveyzimendâd, 'Bir şeyin birr/iyilik olup olmadığı noktasında kafa karışıklığı ortaya çıktığında yapılan bu işin benzerinin farzlarda, sünnetlerde olup olmadığına bakılır. Şayet benzeri varsa o bir iyiliktir, yoksa değildir ve yapılan bu iş Allah'a yaklaşmaya da vesile olmaz', der.[1709] Kâsımî bu hususta Allah'ın rızâsını celbedecek her türlü ameli araştırın, şeklinde te'vilde bulunurken aynı zamanda bu âyetin, O'nun rızâsına uygun olmayan davranışları yerine getirmenin, uygulanması çok zor davranışlar olduğu uyarısında bulunduğuna da işaret eder.[1710] Bunlara paralel olarak Zemahşerî ise evlere kapılarından girmek, doğru yola yapışmak ve ondan ayrılmamak; arkasından girmek ise bâtıl yollara tevessül etmekten kinâyedir, der.[1711]

e) Burada, iyilik olarak hilâller ve diğer konularda lüzûmsuz sorular sormak suretiyle ısrarcı olmayın, yapacağınız işlerde gerekli olmayan şeylerle uğraşmayın, denmektedir.[1712]

Bu görüşler içerisinde ilk sırada zikrettiğimiz, Mâverdî'nin Ebû Zeyd'e, Mehdevî ve Mekki'nin İbnu'l-Enbârî'ye dayandırarak zikrettiği 'kadınlarla arkalarından ilişkiye girmeyin!' şeklinde yapılan yoruma itiraz eden İbn Atıyye, bu te'vîlin uzak bir

[1705] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 250.
[1706] Ebû Müslim el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, s. 60; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 136.
[1707] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 251.
[1708] Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, I, 68.
[1709] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 236-237.
[1710] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 474.
[1711] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 116.
[1712] İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 511.

anlayış ve ilâhî kelâmın tarzına aykırı bir yorum olduğunu söyler.[1713] Diğer yorumlar ise âyetin anlam dünyâsı içerisinde değerlendirilebilecek görüşlerdir.

Rasûlullâh'tan (s.a.v.) nakledilen şu haber konuyu daha iyi anlamamıza yardımcı olacak niteliktedir: İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayete göre Rasûlullâh (s.a.v.) insanlara hitap ederken bir adam güneşin altında ayakta duruyordu. Hz. Peygamber bu adamın durumunu sorduğunda; 'O Ebû İsrâil'dir. Oturmayacağına, herhangi bir gölgelikte bulunmayacağına, konuşmayacağına ve sürekli oruç tutacağına dair adakta bulunmuş' dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Ona söyleyin, konuşsun, gölgelikte gölgelensin, otursun ve orucunu da tamamlasın, iftar etsin" dedi.[1714] Böylelikle Rasûlullâh (s.a.v.), şeriatte aslı astarı olmayan bir yöntemle Allah'a yaklaşılamayacağını bildirerek kendi kafasından din uydurmak suretiyle ibadet zannıyla gerçekleştirilen tüm işleri iptal ettiğini göstermiş oldu.

Böylece anlamsız bir geleneğe son veren âyetin bu bölümü, satır aralarında, bir yandan teşrîî hikmeti, bir yandan da tüm zamanları kuşatan evrensel bir mesajı ihtivâ etmektedir. Buna göre; gerçek iyilik, Allah katında O'na karşı gösterilen takvâ anlayışıdır. Şekil, araz ve görüntülere değil, yalnızca Allah'ın koyduğu sınırlara uymadır.[1715]

Netice olarak; âyetin baş tarafı ile son tarafı arasında farklı nüzûl sebeplerinin ortaya konmuş olduğunu görüyoruz. Âyetin baş tarafında hilâllerin, insanların işlerini görecekleri vakitleri ve hacc zamanını bilmelerini sağladığından bahsedilirken, devamında birr/iyilik'in evlere arkalarından girmek olmadığı bahis konusu edilir. Râzî ve Kurtubî, hem hilâllerle ilgili Rasûlullâh'a (s.a.v.) sorulan soruların hem de evlere arkadan girme hadisesiyle ilgili nakledilen hadiselerin aynı zaman diliminde gerçekleştiğini ve âyetin de tüm bunlar üzerine indiğini belirtirler. Olayların biri diğerini takip etmiştir. Sahabe, ayın evreleri, dönüşümü hakkında sorular sormuşlar ve kendilerine sanki şöyle denilmiştir: "Sizler, sizi ilgilendirmeyen konularda sorular sormaktan vaz geçin, sizin için daha önemli olan, sizin evlere arkalarından girmeyi iyilik olarak addettiğiniz, ama aslında kesinlikle böyle bir şeyin söz konusu olmadığı hususları araştırmaya yöneliniz."[1716] Elmalılı, meseleye risâlet ve fonksiyonu yönünden bakarak âyetin başıyla sonunu şöylece uzlaştıran bir yorum yapar: 'Rasûlullâh'a (s.a.v.)

[1713] İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 462; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 235; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 72.
[1714] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 237.
[1715] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 325.
[1716] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 136; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 233.

astronomi ilmiyle ilgili sorular sormak, hikmet ve ilâhî hükümleri tebliğ ve açıklamak için gönderilmiş olan peygamberi hâşâ bir müneccim ve Kur'ân'ı bir astronomi kitabı yerine koymak, sıradan diğer ilimlerin maksatlarıyla nübüvvet ilminin amaçlarını birbirinden ayıramamak ve işe tersinden başlamak demektir. Ki işlere böyle tersinden başlanırsa da hayra, iyiliğe erişilemez.'[1717]

4.1.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi

Esbâb-ı nüzûl bağlamında nakledilen rivayetlerin bir kısmında da zikredildiği gibi ihrâm konusunda yaşanan hadiseler, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)umre yapmak maksadıyla Hudeybiye'de konakladığı esnada gerçekleşmişti.[1718] Hatırlanacağı üzere Rasûlullâh (s.a.v.) ve Müslümanlar umre yapmak maksadıyla ihramlarına bürünmüşler, ancak müşriklerin engel olması sebebiyle o yıl umrelerini yapamamışlar, müşriklerle saldırmazlık antlaşması yaparak geri dönmüşlerdi.[1719] İbn Âşûr'un da belirttiği gibi bu âyet Hz. Peygamber'in (s.a.v.), hicretin altıncı yılında, Zilkâde ayında umre yapmak maksadıyla Medine'den çıktığı zaman nâzil olmuştur. Şayet müşrikler tarafından engellenmemiş olsaydı, Müslümanlarla birlikte hacc yapmaya da niyetlenmişti.[1720] İbn Âşûr'un âyet hakkında verdiği bu bilgiler, hilâllerle ilgili âyetin nüzûl tarihiyle de yakınlık göstermektedir. Biz de İbn Âşûr'un bu düşüncesini isabetli buluyoruz. Bu ve bundan sonraki âyetlerin yaklaşık zamanlarda inmiş olması da âyetin bu aralığa yerleştirilmesini daha anlaşılır kılmaktadır. Buna göre 189. âyetin muhtemelen hicretin altıncı yılı Zilkâde ayında (Mart 628) nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

4.5. 190-194. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

190. Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez. 191. Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha ağırdır. Yalnız, Mescid-i Harâm yanında onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşırlarsa (siz de onlarla savaşın) onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir. 192. Eğer onlar (savaştan ve küfürden) vazgeçerlerse, (şunu iyi bilin ki) Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. 193. Hiçbir fitne kalmayıncaya ve din de yalnız

[1717] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 685.
[1718] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 287; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 24; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 234.
[1719] Bkz., Muhammed Hamidullâh, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, XVIII, 297-298.
[1720] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 198-199.

Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır. 194. Haram ay, haram aya karşılıktır. Hürmetler (saygı gösterilmesi gereken şeyler) kısas kurallarına tâbîdir. O halde kim size saldırırsa, size saldırdığı gibi siz de ona saldırın (fakat ileri gitmeyin). Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah kendisine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.

"Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin." âyetiyle alâkalı olarak müfessirler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Öncelikle bu âyetin nüzûl sebebi ve tefsiri olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Kelbî ve Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre bu âyetler Hudeybiye Antlaşması zamanında nâzil olmuştur. Rasûlullâh (s.a.v.) Beytullah'tan men edilince Müslümanlar kurbanlarını Hudeybiye'de kesmişler, müşriklerle ertesi yıl tekrar gelmek üzere antlaşma yapmışlardı. Bu antlaşmaya göre ertesi yıl geldiğinde Mekke üç günlüğüne Müslümanlar için boşaltılacak ve Müslümanlar Beytullâhı tavâf edip diledikleri gibi hareket edeceklerdi. Ertesi yıl geldiğinde Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbı kazâ umresi için hazırlandılar. Ancak Kureyş'in bu antlaşmaya riâyet etmeyeceğinden ve Mescid-i Haram'dan alıkoyup kendileriyle savaşacaklarından endişe duyuyorlardı. Ashâb da haram aylar içerisinde harem bölgesinde savaş yapmak istemiyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1721]

2. Rabi' b. Enes'ten rivayet edildiğine göre; *"Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın."* âyeti Medine'de savaş hakkında nâzil olan ilk âyettir. Bu âyet nâzil olduğunda, Berâe Sûresi nâzil oluncaya kadar Rasûlullâh (s.a.v.) kendisiyle savaşanlarla savaşıyor, savaştan geri duranlarla savaşmıyordu.[1722]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayeti Vâhidî, Kelbî ve Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs'tan naklediyor. Kelbî ve Ebû Sâlih hakkında daha önce gereken bilgi verilmişti.[1723] Dolayısı ile bu rivayet esbâb-ı nüzûl bakımından teknik olarak oldukça çürük ve itibar edilmez durumdadır. Vâhidî'nin, bu rivayeti esbâb-ı nüzûl kitabına alırken *el-Vasît* isimli tefsirinde yer vermemesi; Suyûtî'nin de aynı şekilde Vâhidî'den naklederek *Lübâbu'n-*

[1721] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 58; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 213; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 33.
[1722] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 289-290; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 199; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 25-26.
[1723] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 210, II, 262-265; Fuad Muhammed Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I, 80.

Nükûl isimli esbâb-ı nüzûl kitabına alırken, *ed-Dürru'l-Mensûr* isimli tefsirinde zikretmemesi ama her ikisinin de tefsirlerine yalnızca Medine'de savaşa izin veren ilk âyet olduğunu bildiren Ebu'l-Âliye rivayetini zikretmeleri[1724] gerçekten anlamlıdır. Ancak Suyûtî bu rivayeti 194. *"Haram ay haram aya karşılıktır, hürmetler de birbirine kısas edilir."* âyetinin nüzûlüne sebep olarak zikreder.[1725]

Bu rivayeti Mukâtil de senedsiz olarak eserine almıştır. Mukâtil'in eserinde rivayetin devâmı olarak, Müslümanların sayısının bin dört yüz olduğu, müşriklerin, Hz. Peygamber ve ashâbının Mescid-i Haram'a girmelerine engel oldukları ve bu nedenle savaşa başladıklarından söz edilir. Bundan dolayı Allah Teâlâ'nın, bu âyetle Müslümanların müşriklerle çatışmasına ruhsat tanıdığından bahsedilir.[1726] Ancak kaynaklarımızda Hudeybiye'de Hz. Osman'ın müşriklerce öldürülme haberi nedeniyle Rasûlullâh'ı (s.a.v.)n, ashabtan Hz. Osman geri dönmediği takdirde ölünceye kadar müşriklerle savaşmak üzere Rıdvan Biatı aldığı bilgisi yer almakla birlikte,[1727] onlarla çatışma yaşandığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Aksine, Hz. Osman'ın dönüşüyle birlikte müşriklerle Hudeybiye Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmayla birlikte 10 yıl boyunca Müslümanlarla Kureyş müşrikleri savaş yapmama kararı almışlardı.[1728] Ancak Hudeybiye'den döndükten sonra Rasûlullâh (s.a.v.) hemen Hayber'e yönelmiş ve Muharrem ayında orayı fethetmişti.[1729] Bu durum, savaşın inceliklerine ve bilhassa savaş ahlâkına dikkat çeken âyetlerin nüzûl ortamına da açıklık getirmektedir.

İkinci rivayeti Taberî, Müsennâ kanalıyla Rabî'e isnad ederken,[1730] İbn Ebî Hâtim, İsâm kanalıyla Rabî'in Ebu'l-Âliye'den naklettiği tarîki tercih eder. Ama İbn Ebî Hâtim'in muhakkiki bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmiştir.[1731] Suyûtî, Âdem b. Ebî İyâs ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerine dayanarak Ebu'l-Âliye'den nakledilen tarîki eserine almıştır.[1732] İbn Kesîr, nüzûl sebebini belirten Kelbî ve Ebû Sâlih rivayetine itibar etmeyip, Rabî b. Enes ve Ebu'l-Âliye'den nakledilen rivayeti tercih etmiştir.[1733] Ancak hepsi de bu rivayeti, 194. âyet olan *"Haram ay haram aya karşılıktır. Haramlıklarda da kısas hükmü uygulanır."* âyetiyle ilişkilendirerek farklı kanallardan

[1724] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 292; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 311.
[1725] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 317.
[1726] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 167.
[1727] Buhârî, "Meğâzî", 35; "Cihâd", 110; Müslim, "İmâre", 67.
[1728] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, III, 261-269; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 334.
[1729] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 169.
[1730] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 289-290.
[1731] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 199, 894 nolu muhakkikin dipnotu.
[1732] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 311.
[1733] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 214.

nakletmek suretiyle değerlendirmişlerdir.[1734] Burada dikkat edilirse bu rivayet bu âyetin esbâb-ı nüzûlüne değil, yalnızca nâzil olduğu zaman dilimine işaret etmektedir. İlk rivayet ise, her ne kadar zâfiyetler taşıyor olsa da esbâb-ı nüzûle direkt delâlet eder niteliktedir.

Tefsir ulemâsının bir kısmı 190. âyetin, savaşı emreden ilk âyet olduğu kanaatindedirler.[1735] Ancak Hz. Ebûbekir, Zührî ve Saîd b. Cübeyr gibi pek çok zevâttan savaş hakkında nâzil olan ilk âyetin Hacc Suresi'ndeki *"Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle savaş/cihad için izin verildi."*[1736] âyeti olduğu yönünde bir rivayet de gelmiştir.[1737] Taberî ve İbn Kesîr'in bu konuda ilk inen âyetin hem Bakara Sûresi 190. âyet hem de Hacc Sûresi 39. âyet olduğunu söylemeleri bir çelişki oluşturmaktadır. Her iki âyetin de savaş hakkındaki ilk âyet olması mümkün değildir.

İbn Ebî Zemenîn Bakara Sûresi'ndeki bu âyetin müşriklere karşı topluca savaş emri gelmeden önce gelen bir emir olduğunu belirtir. Zira bu âyette yalnızca, Müslümanlara karşı savaşan kimselere karşı savaşma emredilmektedir. Bunun haricindeki kimselere ise dokunulmaz. Ayrıca *"Mescid-i Haram'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın."* buyrularak müşrikler savaşa başlayıncaya kadar savaşmamaları bildirilmektedir. Daha sonra Tevbe Sûresindeki âyetle birlikte Müslümanlara, müşriklere karşı genel savaş izni verilmiştir.[1738] İbn Ebî Zemenîn burada muhtemelen Tevbe Sûresi'ndeki *"Müşrikler sizinle nasıl topyekün savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekün savaşın."*[1739] âyetine işaret etmektedir. Yâni Bakara Sûresi 190. âyet topluca savaşa izin verilmeden önce Medine'nin ilk yıllarında Müslümanların müşriklere karşı düzenlenen seriyyelerde yaşanan çatışmalarda izleyecekleri stratejiyi belirlemektedir.

Elmalılı'nın da belirttiği gibi Bakara Sûresi 190. âyet savaş konusunda ilk nâzil olduğu söylenen âyettir ve muhtemelen Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Medine döneminde sık sık gönderdiği seriyyelerle bağlantılı olarak inmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine'ye ilk hicret ettikleri seneden itibaren seriyyeler tertip ederek etrafa gücünü göstermek

---

[1734] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 317; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 219.
[1735] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 289; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 199; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 214.
[1736] Hacc, 22/39.
[1737] Bkz., Nesâî, "Cihâd", 1; "Tefsîr", 10; Hâkim, *Müstedrek*, II, 76; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI, 574; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 73; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, 622; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 687; Hey'et, *Kur'ân Yolu*, III, 736.
[1738] İbn Ebî Zemenîn*, Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 204-205.
[1739] Tevbe, 9/36.

istemiştir. Fakat bu seriyyeler sırf emniyet ve huzuru temin etmek maksadıyla düzenlenmiş, etraftaki düşmanların vaziyetlerini keşfetmek üzere gönderilmiş karakollardan başka bir şey değildir. Düşman tarafından savaşa teşebbüs edilmedikçe bu seriyyelere taarruz emri verilmemiştir.[1740]

Râğıb el-Isfahânî de bu konuda ilk önce yumuşaklık ve mülâyemetle, yalnızca öğüt yolunu takip ederek en güzel bir tarzda fikirsel mücâdelenin emredildiğini, ardından (buna engel olup da Müslümanları öldürmeye kalkışanlara karşı) onları öldürmeye izin verildiğini belirtir. Sonra da hakkı kabul etmekten kaçınan kimselere karşı savaş emri verilmiştir. Böylelikle tedricî olarak emirler bildirilmek suretiyle ortamın gerektirdiği tarzda siyaset izlenmesi yoluna gidilmiştir.[1741]

Ancak bu âyetlerin Medine'nin ilk yılında nâzil olması 191. âyette zikredilen *"Sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den) siz de onları çıkarın.."* ve *"Yalnız Mescid-i Harâm yanında onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın."* ifadeleriyle uyumlu değildir. Medine'nin ilk yıllarında Müslümanlar müşriklerin baskılarından kurtulup henüz Medine'ye gelmişlerdi. Maddî ve mânevî anlamda sıkıntılar içerisindeydiler. Bu sebeple onlara karşı koyabilecek güçleri de bulunmuyordu. Bundan dolayı âyetin böyle bir bağlamla uyuşması mümkün gözükmemektedir. Bu âyetlerin Medine'nin ilk yıllarında düzenlenen seriyyelerle ilişkilendirilmesi de pek tutarlı değildir. Çünkü âyette bildirildiği üzere yine o yıllarda düzenlenen seriyyelerin Mekke'ye kadar ulaşıp müşrikleri oradan çıkarmaları veya Mescid-i Harâm'ın yanında onlarla savaşmaları zaten mümkün değildi. Bu durum ancak altı yıl sonra Hudeybiye ve sonrasında yaşanmıştı. Seriyyelerin hedefi de zaten direkt düşmana saldırı değil, kervan yollarını ve düşman hareketlerini araştırma ve tespitten ibaretti.

"Müşrikleri Mekke'den çıkarma" ve "Mescid-i Haram yanında onlar savaşmadıkça savaşılmaması" emirlerinin âyetin belirlediği "uzak hedef" olarak düşünülmesi de pek tutarlı değildir. Çünkü yaklaşık 6 yıl sonra Hudeybiye'de karşılaşılabilecek bir durumu yıllarca öncesinden söz konusu etmek uzak bir ihtimaldir. Halbuki Hudeybiye'de Hz. Osman'ın müşriklerce Mekke'de alıkonularak öldürüldüğü haberinin ulaşması üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) sahabeden Allâh yolunda canlarını fedâ etmeleri için bey'at almıştı. Kadın erkek bütün Mü'minler "Allah Rasûlü'nün gönlünde ne murâdı varsa onun üzerine bey'at ediyorum." diyerek Rasûlullâh'ın bu

[1740] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 688.
[1741] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 73.

arzusunu yerine getirmişlerdi.[1742] Mü'minler verdikleri bu bey'atle Allah yolunda ölünceye kadar savaşmaya söz vermiş oldular.[1743] Tam olarak böyle bir durumda her an ortaya çıkabilecek bir çatışma söz konusudur. Bu süreçte küçük çaplı çatışmalar da meydana gelmiştir. Kureyş müşrikleri bir gece Mikraz b. Hafs kumandasında elli kişilik silahlı bir birliği Hz. Peygamberi gâfil avlayarak kuşatmak üzere gönderdi. Fakat Hz. Peygamber'in çadırının başında nöbet bekleyen Muhammed b. Mesleme ve arkadaşları bu elli kişilik grubu yakalayıp esir alarak Rasûlullâh'ın (s.a.v.)huzuruna getirdi.[1744] Mekke'ye kendilerinden esirler alındığı haberi ulaşınca Kureyşliler onları kurtarmak için ayrıca bir savaşçı grubu daha Hudeybiye'ye gönderdiler. O grupla Müslümanlar arasında ufak çaplı bir arbede yaşandı. Hatta birbirlerine ok ve taş attılar. Müslümanlar aynı şekilde onları da esir aldılar.[1745] Hz. Peygamber (s.a.v.) Hudeybiye'nin ilerleyen safhalarında müşriklere karşı iyi niyet nişânesi olarak alınan tüm bu esirleri müşriklerin esir aldığı on beş Müslümana karşılık takas yaptı.[1746]

Görüldüğü üzere müşriklerle yaşanan ve ileride yaşanacak olan küçük çaplı çatışmalarla çok daha alâkalı bilgiler içeren Bakara Sûresi 190. âyet Hudeybiye bağlamıyla oldukça uyumludur. Bu âyetle birlikte indiğini düşündüğümüz 194. âyette haram ayların ve hürmetlerin karşılıklı olduğu bildirilmekte 196. âyette ise *"Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin.*" buyrularak açıkça Hudeybiye'de îfâ edilemeyen umreye direkt atıfta bulunulmaktadır. Bu âyetlerle birlikte indiğini düşündüğümüz 195. âyetle ilgili olarak ileride nakledecek olduğumuz rivayetlerin de işaret ettiği gibi Müslümanlar Medine'nin ileri aşamalarında rehâvete kapılıp seferlere katılmaktan kaçınmışlar, aileleri ve çift çubuklarıyla meşgul olup yapılacak olan sefer ve cihadlara destek olmaktan uzaklaşmışlar, bu nedenle de Allâh'ın uyarısıyla karşılaşmışlardır. Bu rehâvetin Medine'nin ilk yıllarında olması ise mümkün değildir. Zira o dönemlerde Müslümanlar kendilerini yerlerinden yurtlarından eden müşrik topluluğa karşı büyük bir kin besliyorlar, ilk fırsatta onlardan kendilerine çektirilen eziyetlerin intikamını almayı düşünüyorlardı. Bu istekleri de ancak Bedir ve Uhud'da gerçekleşmiştir. Müslümanların rehâvete kapılmaları ise daha ileriki zamanlarda kazanılan zaferler ve elde edilen

[1742] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 603.
[1743] Buhârî, "Ashâbu'n-Nebî", 7.
[1744] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 604.
[1745] İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 96.
[1746] Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 604.

kazanımların ardından ortaya çıkmıştır. Bu sebeplerden dolayı biz bu âyetlerin Hudeybiye ve sonrası ile ilişkili olarak nâzil olduğunu düşünüyoruz.

Bu bölümde vermiş olduğumuz âyet grubu, birbirleriyle bağlantılı şekilde sanki aynı anda inmiş izlenimi vermektedir. Rivayet ve dirayet ehli hemen hemen bütün müfessirler İbn Abbâs rivayetini 194. âyet olan *"Haram ay haram aya karşılıktır, hürmetler de birbirine kısas edilir"* âyetiyle ilişkilendirmişler ve sonraki âyetleri açıklarken de hep Hudeybiye olayı ile bağlantılı olarak değerlendirmişlerdir.[1747] Aslında âyetlerin mefhûmu da Hudeybiye'de yaşanan olaylarla oldukça uyumlu görünmektedir. Zira önceki âyet grubu da dahil olmak üzere oruç konusundan hemen sonra hacc ve umre konularına yer verilmesi, Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Medine sonrasındaki yaşamında 6. yılda umre için niyetlenmesinin 7. yılda kazâ umresiyle gerçekleşmesi, Hudeybiye olayı ve sonrasında haram aylarda ve harem bölgesinde çıkması muhtemel çatışma hadiseleriyle ilgili direktiflere yer verilmesi, hattâ önceki âyet grubunda ihrâm giyen insanların cahiliye âdetlerine uyarak evlerine arkalarından girme alışkanlıkları, bahsi geçen rivayetlerle birebir örtüşmektedir.

Müfessirler bu âyetin mensûh olup olmadığı noktasında ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı hemen ardındaki 191. *"Onları bulduğunuz yerde öldürün!"* âyetiyle neshedildiğini söylerken diğer bir kısmı ise "Seyf Âyeti" olarak nitelendirilen Tevbe Sûresi 5. âyette geçen *"Müşrikleri nerede bulursanız öldürün!"* emriyle neshedildiğini söylemişlerdir. Neshi savunanlar, seyf âyetinin yaklaşık yetmiş âyeti neshettiğini iddia ederler. Ve bu âyet genele hamledildiği için ister Müslümanlara kılıç çeksin ister onlarla savaşmaktan geri dursun fark etmez, tüm müşriklerle savaşmayı emretmektedir.[1748] Bir kısım müfessir ise bu âyetin muhkem olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşü savunanlar şunu iddia ederler: 190. âyet kâfirlerden, Müslümanlarla savaşan kimseler hakkında savaşmayı mübah kılarken, savaşmayanlara karşı kılıç çekmeye izin vermez. *"Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın!"* sözü ise kendilerini Müslümanlara karşı savaşa hazırlayan, savaşmak maksadıyla Müslümanların karşısına dikilen kimselerle savaş yapılmasını kasteder. *"Aşırı gitmeyin"* sözü kadınlar, çocuklar, din adamları, pîri fânî ihtiyarlar, savaştan el çekenler ve delileri öldürmeyi yasaklamaktadır. Herhangi bir

[1747] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 213; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 317; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 219; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 117; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz,* I, 465-466; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 145; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 127-128; Ebussuûd Efendi, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, I, 338; Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl,* I, 478.

[1748] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 213; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 197-198.

nesih durumu söz konusu değildir ve âyetin hükmü bâkîdir.[1749] İbn Kesîr de âyetin muhkem olduğunu savunarak *"Sizinle savaşanlarla…"* sözünün İslam'a ve Müslümanlara düşmanlık edenlere karşı tahrik ve teşvik ifade ettiğini belirtir. Yani "Onlar sizinle nasıl savaşıyorlarsa, siz de onlarla öylece savaşın" buyrulmaktadır. Tıpkı *"Onlar sizinle topluca savaştıkları gibi siz de müşriklerle topluca savaşın."*[1750] sözünde olduğu gibi. Bu âyette ise *"Onları nerede yakalarsanız öldürün, sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın."* buyruluyor. Yâni nasıl ki onların tüm hedef ve gâyeleri sizi öldürmek üzere yoğunlaşmış ise, sizin hedefiniz de onlarla savaşmak olsun, bütün dikkatinizi ve gayretinizi bu noktada yoğunlaştırın. Ve onlar sizi nasıl bulunduğunuz yerden çıkarmışlarsa, siz de onları kısas olarak ülkelerinden çıkarın, denmektedir.[1751] Taberî bu konuda kapsayıcı bir görüş olarak şunu belirtir: "Bir âyet-i kerimenin muhkem olduğu düşünülerek açıklanması mümkün iken onun mensûh olduğunu söylemek doğru olmaz. Bu âyetin de muhkem olarak te'vili mümkündür. Zira *"Aşırı gitmeyin, haddi aşmayın."* sözü kadınları, çocukları, yaşlıları ve Müslümanlara karşı savaşmayanları öldürmeyin, demektir. Bu hüküm ise her zaman için geçerlidir. Bu durum âyetin muhkem olduğunu açığa çıkarmaktadır. Aksini iddia edenin ortaya sağlam bir delil sunması gerekir."[1752] Görüldüğü üzere her iki âyet de farklı şart ve ortamlarda takip edilecek muameleyi esas almaktadır ve her iki âyet de uygulanabilir durumdadır. Dolayısı ile bizim kanaatimiz de bu âyetin muhkem olduğu yönündedir.

4.5.1. Âyetlerin Tarihinin Belirlenmesi

Yukarıda açıkladığımız bilgiler doğrultusunda 190-194. âyetlerin İbn Abbâs rivayeti esas alındığında ve izâh ettiğimiz gerekçelerden dolayı Hudeybiye Antlaşmasının yapıldığı yılda, yâni hicrî 6. sene Zilkâde ayında nazil olduğu (Zilkâde-Mart 6/628) anlaşılmaktadır.

4.6. 195. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

195. (Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç rivayet vardır:

[1749] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 290-291; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 198.
[1750] Tevbe, 9/36.
[1751] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 214.
[1752] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 291.

1. Eslem Ebû İmrân et-Tücîbî'den rivayetle o şöyle demiştir: Biz, -Kostantiniyye'yi kastederek- şehre doğru gazâya çıktık. Mısır halkının başında Ukbe b. Âmir, ordunun başında da Abdurrahmân b. Halid b. Velîd[1753] vardı. İki saf olmuştuk. Kesinlikle bu iki saftan daha geniş ve daha uzununu hiç görmemiştim. Rumlar ise sırtlarını şehrin duvarlarına dayamışlardı. Derken içimizden bir adam düşman üzerine hamle yaparak saldırıya geçti. İnsanlar: 'Yazık! Lâ ilâhe İllallah! Kendi eliyle kendini tehlikeye attı' dediler. Ebû Eyyûb el-Ensârî hemen şöyle dedi: 'Siz bu âyeti, şehâdet arzusuyla savaşan ve kendisini fedâ eden bir adam hakkında böyle mi yorumluyorsunuz? Bu âyet biz ensâr topluluğu hakkında nâzil oldu. Biz, Allah Teâlâ, peygamberine zafer nasib edip de İslam'ı üstün getirince, ensâr topluluğu olarak aramızda Rasûlullâh (s.a.v.) farkına varmadan gizlice dedik ki: 'Şüphesiz biz âilemizle birlikte kalıp malımızla mülkümüzle ilgilenmektense onları terk ettik. Neticede Allah, peygamberine zafer nasip etti. Madem öyle bizler de malımızla mülkümüzle ilgilenip ailemizi ıslah edelim'. Bunun üzerine Allah Teâlâ gökten bu haberi, *"(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın."* âyetini indirdi (فأنزل الله). *"Kendi eliyle kendini tehlikeye atmak"* sözü, malımızla mülkümüzle meşgul olup cihadı terk etmek anlamındadır.'

Ebû İmrân, Ebû Eyyûb'un şehit oluncaya kadar Allah yolunda cihad etmeye devam ettiğini ve Kostantiniyye'ye defnedildiğini söylemiştir.[1754]

2. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre; Rasûlullâh (s.a.v.) insanlara, cihada çıkmayı emredince Medine halkından bedevîler ona cevap olarak: 'Biz neyle (savaş için) donanacağız? Vallahi bizim azığımız da yok, bizi doyuracak kimse de yok!' dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ'nın *"Allah yolunda infak edin"* âyeti indi (فنزل). (İbn Abbâs devamla:) Yâni 'Ey zenginler! Allah'a itaat ederek Allah yolunda tasaddukta bulunun, denildi. *"Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın"*, yâni sadaka verecek zamanda cimrilik yapmayın, yoksa helâk olursunuz![1755]

3. İbn Ebî Hâtim'in, babası kanalıyla Dahhâk b. Ebî Cübeyra'dan naklettiğine göre o şöyle demiştir: Ensâr tasaddukta bulunuyor ve Allah'ın dilediği şeyleri

---

[1753] Tirmizî rivâyetinde ordunun başındaki komutanın ismi Fudâle b. Ubeyd olarak geçer.

[1754] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 27; Tirmizî, "Tefsîr", 2; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 322; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 212-213; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 238-239.

[1755] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 170; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 190; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 203.

yediriyorlardı. Bir sene onlara kıtlık geldi ve vermeyi bıraktılar. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Allah yolunda infak edin…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1756]

4. Ebû Mansûr el-Bağdâdî kanalıyla Nu'mân b. Beşîr'in *"Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın"* âyeti hakkında şöyle dediğini nakledilmiştir: Adam günah işliyor ve peşinden de 'Bu, benden aslâ affedilmez bir günahtır' diyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1757]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Farklı tarîklerle gelen Ebû Eyyûb el-Ensârî rivayetiyle ilgili olarak Tirmizî, sahih, hasen ve garîb olduğunu söyler.[1758] Elbânî, Hayve tarîkinin isnadının sahih olduğunu, senedde zikredilen râvîlerden Eslem b. İmrân hariç (ki o da sika râvîlerdendir) Müslim'in şartlarını hâiz olduğunu belirtir.[1759] Bu rivayet ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzüle direkt işaret eder niteliktedir. Bir rivayette "Şam muhasarasında Ezd kabilesinden bir adamın tek başına kâfirlerin üzerine hücum etmesinden bahsedilir. Müslümanlar onu ayıplarlar ve onun haberini Amr b. el-As'a ulaştırırlar. O da onun yaptığı bu davranışı yanlış bularak eleştirir ve haberi kendisine ulaştıran Abdurrahmân b. Abd Yeğûs'a mektup yazarak *"Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın"* âyetini bildirmek suretiyle cevap gönderir."[1760] Ancak bu rivayetlerden Ebû Eyyûb'un dahil olduğu rivayet daha sahihtir. Çünkü o, âyetin nüzûlüne şahit olmuş ve açıklamasını da daha iyi bilmektedir.[1761] Amr b. el-Âs'ın rivayeti bu noktada Ebû Eyyûb rivayetiyle çelişmektedir. Amr b. el-Âs saldırıya geçen adamı sanki intihar etmiş şeklinde değerlendirerek âyetin genel te'viline aykırı yorumda bulunmuştur.

İkinci rivayet hakkında İbnu'l-Cevzî'nin muhakkiki "Böyle bir rivayete tefsir kaynaklarında rastlamadım" dese de[1762] Mukâtil ve Semerkandî bu rivayeti senedsiz olarak direkt İbn Abbâs'tan nakletmişlerdir. Rivayet, ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eder niteliktedir. Sa'lebî bu rivayeti Kelbî ve Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs'tan nakleder. Sa'lebî'nin rivayetinin başında Rasûlullâh'ın (s.a.v.)Hudeybiye

[1756] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 217.
[1757] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 59.
[1758] Tirmizî, *Sünen*, V, 212.
[1759] Nâsıruddîn el-Elbânî, *Sahîhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, Mektebetu'l-Ma'arif, Riyad 1998, VII, 272.
[1760] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 216.
[1761] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 296.
[1762] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 203.

senesinde umre yapmak üzere sefer için hazırlık yapılmasını emrettiği zaman bu hadisenin vukûu bulduğu bilgisi yer alır.[1763]

Üçüncü rivayetin senedindeki râvîler sika olup, senedde yer alan Hammâd b. Seleme yaşlılığında hadisleri karıştırmaya başlamıştır. Bu nedenle bu rivayet onun haberleri karıştırmasından önce nakledilmişse sahihtir. Aksi takdirde zayıf bir rivayettir.[1764]

Dördüncü sıradaki rivayeti Suyûtî hem *Lübâb*'ta hem de *ed-Dürru'l-Mensûr* isimli tefsirinde Nu'mân b. Beşîr'den, Taberânî'ye dayandırarak sahih bir senedle nakletmiştir.[1765] İbn Kesîr de bu rivayeti İbn Merdûye'den nakletmiştir.[1766] Rivayet, ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eder niteliktedir. Mânâ olarak, affedilmez günahı olduğu inancına sahip olarak Allah'tan ümit kesmenin kendi eliyle kendini tehlikeye atmak olduğu bildirilmektedir. Bu rivayet, esbâb-ı nüzülden ziyâde tefsir kabîlinden yapılmış bir açıklama hissi uyandırmaktadır. Sonraki devir müfessirlerinin bu rivayeti âyetin te'vîli olarak nakletmeleri de buna işaret etmektedir.[1767]

Her ne kadar ikinci rivayeti geniş şekilde kapsayan Sa'lebî rivayeti, senedinde yer alan Kelbî ve Ebû Sâlih'ten dolayı oldukça zayıf durumda olsa da bir önceki bölümde geçen âyetler hakkındaki rivayetlerle uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Ebû Eyyûb el-Ensârî hadisesinde, onun dilinden anlatılan, ensârın infak konusunda ihmalkârlık göstermesiyle ilgili benzer yaşanmışlıkların Hudeybiye zamanında gerçekleşmiş olması ihtimali de oldukça yüksek görünmektedir. Üçüncü sıradaki rivayette bahsi geçen ensâr arasında infak konusunda bir gevşekliğin baş göstermesi, seferi ve cihadı ihmâl edip mal mülklerinin, ailelerinin ıslahıyla meşgul olma düşünceleri de yine Hudeybiye senesinde Müslümanlar arasında mevcut bulunan atâletin izlerini taşımaktadır. Muhâcirlerin on üç yıl boyunca Mekke'de inanç mücâdelesi vererek çok zor şartlarda her türlü hakâret ve işkencelere sabretmeleri, ardından yerlerini yurtlarını terk edip Medine'ye hicret etmeleri, hiçbir şeyleri yokken fedâkâr ensâr kardeşlerinin evlerine sığınarak tesellî bulmaları, Medine halkının bu zor zamanlarında mallarını mülklerini muhacir kardeşleri için seferber etmeleri ve onları kendilerine tercih ederek sahip olduklarını paylaşmaları, Bedir, Uhud savaşları ve arada

[1763] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 51.
[1764] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 217, 979 nolu muhakkikin dipnotu.
[1765] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 34; *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 325.
[1766] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 222.
[1767] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 190.

yapılan onlarca seriyye Müslümanları yorgun düşürmüş ve en azından bir kısmı artık normal hayata geçerek mal mülkleriyle, aileleriyle meşgul olup düzenli bir hayatı arzulamışlardır. Ancak ilâhî irâde düşmanların canhıraş bir şekilde entrika ve plânlar hazırlarken onların gâfil avlanmalarına müsâade etmemiştir. Dolayısıyla bu rivayetler sanki Medine'nin 5-6. yıllarında bazı Müslümanların içine düştüğü bu rehâveti hatırlatmaktadır. Sonuç olarak zayıf veya sahih tüm bu rivayetler aynı hadisenin farklı biçimlerde, farklı şahıslar tarafından izâhı olarak gözükmektedir.

İbn Kesîr, eserinde bu rivayetler haricinde daha pek çok sebeb-i nüzûlle ilgili zayıf rivayete yer verir.[1768] Onun bu yaklaşımı, muhtemelen bu haberlerin genel anlamda âyetin mânâsı ile uyum halinde olmasından kaynaklanmaktadır.[1769] Bu zayıf rivayetler, tefsir dünyasında sıkça rastlandığı gibi, âyetin tefsiri kabilinden hadiseleri kapsamaktadır.

Müfessirler âyeti açıklarken, âyetin te'vili olarak bu rivayetlerde zikredilen hususları eserlerine kaydetmiş ve şu yorumlarda bulunmuşlardır:

"Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın" âyeti fakir düşme endişesiyle Allah yolunda infakta bulunmayı terk etmek ve cimrilik yapmak hakkında nâzil olmuştur.[1770] Müfessirlerce bu ifade Allah yolunda infaktan geri durmak, muhtaçlara yardımı kesmek suretiyle onlara iyilikte bulunmamak, Allah yolunda infakı bırakarak düşman karşısına hazırlıksız, azıksız ve zayıf olarak çıkmak, işlenen günahın peşinden Allah'tan bağışlanma ümidini kesmek, cihadı terk etmek, bilhassa savaş zamanı düşmana karşı hazırlık yapan İslam ordusunu donatmaktan geri durmak ve canını ve malını Allah yolunda fedâ etmekten kaçınmak olarak açıklanmıştır.[1771] Zeyd b. Eslem ise hadiseye başka bir boyuttan yaklaşarak şöyle der: "İnsanlar savaşa veya yolculuğa nafakasız/erzaksız olarak çıkıyorlardı. Bunun sonucunda da ya yoldan geri dönmek zorunda kalıyorlar veya muhtaç duruma düşüyorlardı. Bu sebeple Allah Teâlâ onlara Allah yolunda bizzat kendilerine infakta bulunmalarını emretti. Yâni kimin yanında nafakası yoksa, nafakasız ve azıksız olarak yola çıkmasın, aksi takdirde kendisini tehlikeye atmış olur. Buradaki tehlike de açlık, susuzluk ve yürümekten kaynaklanan meşakkatlerdir."[1772] Bu hususta İbn Âşûr şöyle der: Bu âyette, infakın meşrûiyetinin illetine ve bu emrin sebebine işâret etmek için infak emrine atıfta bulunuldu. Zira Allah

[1768] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 220-223.
[1769] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 481.
[1770] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 48; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 350.
[1771] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 312-322.
[1772] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 216.

yolunda infakı terk etmek ve hazırlıksız olarak yola çıkmak, kendi eliyle kendini ölüme atmaktır. Bunun için infak zorunlu kılındı. Çünkü düşmana galip gelmek için yalnızca sağlam bir Allah inancına sahip olmak ve O'nun dinine sımsıkı sarılmak yeterli değildir. Bu kişi aynen "Allah beni kurtaracak" anlayışı ile kendini ölüme atan kimse gibidir. Buradaki yasaklama her iki mânâyı da ifade edecek biçimde kullanılmıştır.[1773] Allah Teâlâ bu âlemi sebepler dünyasına bağlı kılmıştır. Başarı için çalışmak, çabalamak, gayret etmek, plânlı ve programlı hareket etmek gerekir. *"Kişi için çalıştığının karşılığı vardır"*[1774] ifadesi de bu duruma işaret etmektedir. Mal ve can değerlerinin ortaya konulduğu savaş ortamında başarılı olmak ve üstün gelebilmek için de aynı şekilde hazırlık yapıp hem maddî, hem de mânevî yönden donanımlı olmak gerekmektedir.

Taberî bu âyetle alâkalı olarak yapılan yorumların en doğrusunu şöylece özetler: Bu konuda yapılan yorumların hepsi âyetin anlam dünyasına dahil olmakla birlikte âyeti şu şekilde genel bir değerlendirmeyle yorumlamak daha isâbetli olacaktır: Allah Teâlâ burada bizleri farz olan emirleri terk ederek, bir kimsenin yapılması câiz olmayan ve kendisinin hoşnut olmadığı işleri yaparak helâk ve yıkıma, O'nun gazâbını celbedecek davranışlara girişmemizi yasaklıyor. Buna göre âyetin yorumu "Ey mü'minler! Allah'ın yolunda infakta bulunun, bu uğurda infakı terk etmeyin. Aksi takdirde bunu terk ettiğiniz için benim azâbımı hak edersiniz de sonuçta helâk olursunuz." şeklinde olur.[1775] Râzî, âyeti şöyle yorumlar: "Şayet sen din adamı isen, malını Allah yolunda ve O'nun rızâsını kazanmak için infak et. Ama dünya adamı isen, bu defa da malını, yıkım ve zararı kendinden def etmek için infak et."[1776] Elmalılı, usûl kâidelerinde mevcut bulunan "sebebin hususu hükmün umûmuna mânî değildir" anlayışı doğrultusunda bu mânaların hiç birinde tezat ve olumsuzluk bulunmadığından âyetin tüm yorumlara şümûlu câizdir, der.[1777]

Sonuç olarak yapmış olduğumuz açıklamalar doğrultusunda, nakletmiş olduğumuz bu rivayetler içerisinde âyetin gerçek nüzûl sebebi olabilecek nitelikte yalnızca Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin yer aldığı rivayeti görüyoruz. Çünkü Ebû Eyyûb sahabedendir. Hadiseler yaşanırken bizzat yaşananlara şahit olmuş, hicretten sonra sahip oldukları her şeylerini muhacirlerle paylaşan ensârın cihad eyleminden geri durup çoluk çocuklarıyla, mal mülküyle, çift çubuğuyla meşgul olup onları zayi etmeme

[1773] İbn Âşûr, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 214.
[1774] Necm, 53/39.
[1775] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 325.
[1776] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 147.
[1777] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 702.

düşüncesine kapılmalarına tanıklık etmiştir. Hadis bu konuda hem sahih hem de çok açık bir biçimde konuya açıklık getirmektedir. Üstelik Ebû Eyyûb, âyetin inmesine sebep olan ensar grubuna dahildir. Şu ana kadar bu hususa itiraz eden hiçbir müfessir de olmamıştır. Diğer rivayetler ise âyetin anlam dünyasına dahil, tefsir babından yapılmış açıklamaları kapsamaktadır.

4.6.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalar doğrultusunda bu âyetlerin, önceki gruptaki âyetlerin devâmı olarak sırayla umre/hacc teşebbüsü, herhangi bir çatışma durumunda uygulanacak strateji, savaş veya çatışmalar için seferber olup her türlü mal ve mülküyle destek olma konusu tamamen birbirleriyle uyumlu ve birbirini takip eder biçimde ilgili yerlerde de belirtildiği üzere Hudeybiye Antlaşmasının yapıldığı hicrî 6. yılı Zilkâde ayına (Mart 628) tekabül eden zaman diliminde indiklerini düşünmekteyiz. Bundan sonraki âyetlerde hacc, umre ve bilhassa bu ibadetlerden engellenme konularının işlenmesi bu âyetlerin de yakın zaman aralıklarıyla indiğini düşündürmektedir. Aktarılan rivayetler, müfessirlerin genel kanaatleri ve yapmış olduları te'villerden, tartışmasız olarak bu sonuç çıkmaktadır.

4.7. 196. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

196. Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü haccda, yedisi de döndüğünüz zaman olmak üzere tam on gün oruç tutar. Bu durum, ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin.

Bu âyet hakkında şu rivayetler bulunmaktadır:

1. Safvân b. Ümeyye'den[1778] rivayet olunduğuna göre; Rasûlullâh'a (s.a.v.) , üzerine za'ferân ve güzel kokular sürünmüş, cübbe giyinmiş Ci′râneli bir adam geldi ve

[1778] Sahâbînin ismi İbn Ebî Hâtim'de Safvân b. Ümeyye olarak geçerken Suyûtî Lübâb'ında İbn Ebî Hâtim'den aynen naklederken ed-Dürru'l-Mensûr'unda ise sahâbînin ismini Ya'lâ b. Ümeyye olarak zikreder. Ya'lâ b. Ümeyye sahabî olup Safvân b. Ümeyye ise Tâbiîndendır (Halit Özkan, "Ya'lâ b. Ümeyye", *DİA*, XLIII, 296-297; M. Ali Kapar, "Safvân b. Ümeyye", *DİA*, XXXV, 486).

dedi ki: 'Yâ Rasûlallah, umremi nasıl yapmamı istersin?'. Râvî (Safvân), bunun üzerine Allah Teâlâ'nın *"Haccı da umreyi de Allah için tamamlayın"* âyetini indirdiğini söyledi. Rasûlullâh (s.a.v.) 'Umre hakkında soru soran kişi nerede?' diye sordu. Adam: 'İşte buradayım' dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona şöyle söyledi: 'Elbiseni çıkar, sonra guslet ve ağzına burnuna elden geldiğince iyice su çekip yıka. Sonra da haccederken yaptığın şeyleri umre yaparken de uygula!'[1779]

2. Ka′b b. Ucre'den rivayet edildiğine göre o şöyle söylemiştir: Hudeybiye zamanında Hz. Peygamber (s.a.v.) ile birlikte ben de sefere çıkmıştım. Saçlarımı çok miktarda bit kaplamıştı ve sirkeler beni yiyordu. Rasûlullâh (s.a.v.) bu halimi gördü ve bana "Tıraş ol!" dedi. Ben de tıraş oldum. Bana: "kurbanın var mı?" dedi. Ben de "bulamadım" dedim. Bana yine: "kolayına gelen bir kurban!" dedi. Ben yine "bulamadım" dedim (Ka′b bu sözüyle muhtemelen kurban kesmeye imkân bulamadığını ifade etmektedir). Bana: "O halde üç gün oruç tut veya altı fakiri doyur. Her fakire yarım sa' sadaka ver" dedi. Ka′b devamla şöyle dedi: İşte *"İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olursa…"* âyeti sonuna kadar benim hakkımda nâzil oldu (نزلت فی).[1780]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk hadisin senedinde yer alan Ğassân b. Süleymân el-Herevî meçhul bir râvîdir. Ayrıca Safvân b. Ya′lâ Sahabî değil, tâbiindendir. Dolayısı ile bu hadis zayıf, münker ve garîbtir.[1781] İbn Kesîr bu rivayeti naklettikten sonra bunun garîb bir hadis olup olay akışının da şaşkınlık verecek derecede hatalı olduğunu belirtir. İbn Kesîr sözlerine şöyle devam eder: "Sahîhaynda Ya′lâ b. Ümeyye'den, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Ci′rane'den gelen adamın kıssasının yer aldığı bir rivayet bulunmaktadır. Ancak bu rivayetin içerisinde gusül ve istinşaktan bahsedilmez, ayrıca rivayette bu âyetin nüzûlü ile alâkalı hiç bir söz de geçmemektedir. Dikkat edilirse sahihayndaki bu rivayet Safvân b. Ümeyye'den değil, Ya′lâ b. Ümeyye'den nakledilmiştir."[1782]

Metin olarak bu rivayeti tahlil edecek olursak; umresini nasıl yapacağını soran kişiye yönelik olarak *"Haccı da umreyi de tamamlayın"* âyetinin nâzil olduğu

[1779] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 221; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Târık b. İvadullâh-Abdulmuhsin b. İbrâhim, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, tsz., II, 226; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 326.

[1780] Buhârî, "Tıb", 16; "Keffâret", 1; "Meğâzî", 35; Müslim, "Hacc", 80, 84; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 43; Tirmizî, "Hacc", 105; "Tefsîr", 2/21; İbn Mâce, "Menâsik", 91; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, II, 242; ayrıca hadîsin başka tarikleri için bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 382-390.

[1781] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 34, muhakkikin 5 nolu dipnotu.

[1782] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 227.

belirtilmektedir. Âyetin içerisindeki ifadeler, sorulan soruya cevap niteliği taşımamaktadır. Sahabînin umreyi nasıl yapacağını sormasına karşılık, gelen âyette haccı da umreyi de tamamlaması, hacc veya umrede herhangi bir eksiklik veya hata durumunda yapılması gereken keffâretler sıralanmaktadır. Dolayısı ile âyetle nüzûlüne sebep olduğu belirtilen hadise arasında herhangi bir bütünlük söz konusu değildir. Hz. Peygamber her ne kadar üzerindeki kokuları giderip haccda uyguladıklarını umrede de yapmasını söylemiş olsa da bu sözlerin de âyetle herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır. Dolayısı ile bu rivayetin, âyetin nüzûlüne sebep olması mümkün görülmemektedir.

Ka′b b. Ucre hadisi ise hem Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarını taşımakta, hem de sünen sahipleri tarafından rivayet edilmiştir. Ka′b b. Ucre'nin Sahabî olması, ayrıca âyetin bizzat kendisi hakkında inmiş olması da bu rivayetin sebeb-i nüzûl olarak değerlendirilmesini desteklemektedir. Ka′b b. Ucre'nin bizzat kendisinin rivayet ettiği hadis haricinde Abdullâh b. Abbas'tan, Abdullâh b. Amr'dan ve Abdullâh b. Ma′kil'den Ka′b b. Ucre olayının ve bu âyetin kendisi hakkında indiğinin belirtildiği, onun rivayet ettiği hadisi destekleyici daha başka rivayetlerin mevcudiyeti[1783] bu anlayışımızı kuvvetlendirmektedir. Taberî, Beğavî, İbn Atıyye, Râzî, Kurtubî ve İbn Kesîr gibi pek çok müfessir de bu hadisi, âyetin sebeb-i nüzûlü olarak kabul etmişlerdir.[1784] Âyet, nakledilen hadis kapsamındaki konularla bütünlük teşkil eder mahiyettedir. Çoğu müfessir gibi biz de bu rivayeti, âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak değerlendirmekteyiz.

Bu âyette Allah Teâlâ hacc ve umrenin "sırf Allah'ın rızâsı'nı kazanmak üzere" noksansız bir şekilde şartlarına ve farzlarına uymak suretiyle tam olarak yerine getirilmesini emretmektedir.[1785] Çünkü müşrikler, haccı Allah için yaparlarken, umreyi putları adına yapmaktaydılar.[1786] Bu emir, haccın da umrenin de Allah'a has kılınmak suretiyle, yalnıca O'nun rızâsını kazanmak amacıyla yapılması gerektiğini bildirmektedir.

Haccdan ve umreden "alıkonulmak" bir düşmanın buna mânî olması ile olabileceği gibi hastalık ve bir özür sebebiyle de olabilir.[1787] Herhangi bir korku veya hastalık sebebiyle harcaması engellenmiş olan kimse için de bu ifade kullanılır.

[1783] Bkz., Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 355-356.
[1784] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 381; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 223; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 474; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 163; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 289-290; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 232.
[1785] Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 104.
[1786] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 80.
[1787] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 254-255.

Hapsedilmiş olan bir kimse için "mahsur kaldı" denilir. Çünkü hastalık bir kimseyi faaliyetlerinden alıkoyduğu gibi, bir kimse mal mülk harcamaktan kaçındığı zaman da kendi kendisini hapsetmiş olur.[1788] İslam ulemâsı ihrâmın haramlarını mübâh kılan engellemeleri, Kâbe'ye erişimi engelleyecek tüm mânîler şeklinde genel bir tanımlama yoluna gitmişlerdir. Düşmanın engellemesi, hastalanma, yaralanma, erzâkının bitmesi, bineğinin kaybolması hep bu mânîler içerisinde olabilecek hususlardır. Çünkü "ihsâr/engelleme" kelimesi Arap dilinde herhangi bir sebep veya hastalığın kişiyi bir yere hapsetmesi anlamında kullanılagelmektedir.[1789] Bu açıklamalar da âyetin sebeb-i nüzûlü olarak naklettiğimiz Ka′b b. Ucre hadisiyle uyumludur.

Bu âyet-i kerîme, kendisinden önceki, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hicretin 6. yılında gerçekleşen Hudeybiye hadiselerinin sonrasında inmiş olup, o dönemde yaşanan problemlere çözüm olmak ve bundan sonra ortaya çıkacak benzer durumlara da örnek oluşturmak üzere hükümler barındırmaktadır. Âyetin kapsadığı konu, kendisinden önceki âyetlerde ele alınan konularla devamlılık arz etmektedir. Bundan sonra gelen ve hacc konularını ele alan âyetlerle de uyum içerisinde olduğundan birarada zikredilmiş olması muhtemel gözükmektedir.

4.7.1. Âyetin Tarihinin Belirlenmesi

İzzet Derveze, bu âyetin, önceki âyetlerde hacc ibadeti kapsamında bâzı geleneklere yer verilip bunlardan bir kısmının yeni dönemde geçerli olmadığının bildirilmesi ve sonraki âyetlerde de yine hacc ibadeti ile ilgili teferruat hükümlere yer verilmesi yönüyle konu bütünlüğü olduğu tespitinde bulunarak 189-203. âyet grubunun peşpeşe inmiş olduğunu belirtiyor. Ancak her ne kadar tefsir ulemâsı kâhir ekseriyetle bu âyet grubunun Hudeybiye yılında nâzil olduğunu kanaat olarak belirtmiş olsalar da Derveze, bu konudaki rivayetleri şüpheli bularak bu âyet grubunun Hudeybiye öncesinde nâzil olmuş olabileceği ihtimâlinden söz etmektedir. Derveze bu durumu şöyle izâh eder: "Çünkü fetihten önce de Müslümanlar münferit şekilde Mekke'ye gidip hacc veya umre imkânı bulabiliyorlardı. Daha önce bahsi geçen Safâ ve Merve tepeleri arasındaki tavâf âyeti bu ihtimâlin doğruluğuna dair karine olarak değerlendirilebilir."

Derveze Mekke'nin fethinden önce nâzil olduğu kuvvetle tercih edilmiş olan Mâide Sûresi'nin ikinci âyetinin bu âyetten daha kuvvetli bir karîne veya delil olarak Hudeybiye'de yaşanan hadiseleri kapsadığından bahseder. Sadedinde olduğumuz ayette

[1788] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 267.
[1789] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 221.

zikri geçen *"şayet alıkonursanız/kuşatılırsanız"* ifadesini Müslümanlardan hacc veya umre yapmak isteyen kimselerin, şiddetli hastalık veya Müslümanlarla Mekke halkı arasında gerçekleşen savaş durumuna işaret ettiğini belirtir. Ayrıca âyetin baş tarafı Müslümanların Kâbe ziyâretinden engellenme durumundan söz ederken, âyetin kalan kısmında engellemenin söz konusu olmadığı güvenli durumda yapılacak uygulamalarla ilgili hükümler içermektedir, der.[1790]

İzzet Derveze'nin bir ihtimal olarak ortaya koyduğu bu yaklaşım âyetin nüzûl tarihi ile ilgili nokta tespiti yapmamızı karmaşık hâle getirmiş olsa da bizim kanaatimiz, buraya kadar incelediğimiz bu âyet grubu hakkındaki rivayetler, bu rivayetlerin âyetlerle uyumu, tarih boyunca müfessirlerin ilk devirlerden şu ana kadar ortaya koymuş olduğu kanaatler hep bu âyetlerin Hudeybiye senesinde nâzil olduğu görüşüne yönlendirmektedir. Bahsi geçen âyetlerle alâkalı olarak birbirini destekleyen pek çok rivayetin kütüb-i sitte içerisinde yer alması, bilhassa Ka'b b. Ucre hadisinin Buhârî ve Müslim'in ağır sıhhat şartlarını taşıyor olması Derveze'nin rivayetlerin sıhhati ile ilgili şüphelerini yersiz kılmaktadır. *"Şayet alıkonursanız/kuşatılırsanız"* ifadesini Müslümanlardan hacc veya umre yapmak isteyen kimselerin, şiddetli hastalık veya Müslümanlarla Mekke halkı arasında gerçekleşen savaş durumuna işaret ettiğini belirtmesi bile onun bu ihtimal görüşünü bertaraf eden bir çelişkidir. Çünkü Rasûlullâh (s.a.v.) ve Müslümanların umre ve ardından hacc yapma niyeti ile bu teşebbüsleri Hudeybiye'de müşrikler tarafından engellenmişti. Daha önceki zaman diliminde böyle bir hadise vukûu bulmamıştır. Zaten Derveze de böyle bir ihtimalden bahsederken, ferdi olarak bile yaşanmış benzer bir hadiseden bahseden herhangi bir rivayet veya somut bir delil de ortaya koyamamaktadır.

Derveze'nin Hudeybiye'de inmiş olabileceğini söylediği Mâide Sûresi'nin ikinci âyeti ise *"Ey îmân edenler!"* sözüyle başlamakta ve *"Rabblerinden bol nimet ve hoşnutluk isteyerek Kâbe'ye gelenlere saygısızlık etmeyin"* sözü Müslümanların Mescid-i Haram ve çevresine hâkim oldukları, hacc ibadetini yönettikleri bir döneme işaret etmekte; *"Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydular diye bir takım kimselere beslediğiniz kin, sakın sizi haddi aşmaya sevk etmesin"* ifadesi de bu durumu desteklemektedir. Dolayısı ile bu âyetin Mekke fethedildikten sonra Rasûlullâh'ın (s.a.v.) haccına işaret etmesi Hudeybiye'den daha uygun olacaktır.

Neticede nüzûl sebebi olarak tespit ettiğimiz rivayette de belirtildiği gibi bu âyet, önceki âyetlerin bir devâmı olarak ve onlarla birlikte hicretin 6. senesinde, müşriklerin

[1790] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 241-242.

Müslümanları Hudeybiye'de Kâbe'ye umre ve hacc yapmak maksadıyla erişmelerine engel oldukları sene nâzil olmuş âyetlerdendir (Zilkâde-Mart 6/628). Ka'b b. Ucre hadisinde bu açıkça bildirilmekle birlikte âyetin ele aldığı konular da bu dönemde yaşanan olaylarla tam olarak mutâbakat göstermektedir.

4.8. 197-203. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

197. âyetten itibaren 203. âyetle birlikte yeni bir bahis açılmaktadır. Artık Hudeybiye meselesi sonlanmış ve ilerleyen zamanda Mekke fethedilmiştir. Uzun bir ayrılıktan sonra Müslümanlar tekrar Kâbe'ye kavuştular. Zilhicce ayı yaklaştığında yıllarca özlemini çektikleri hacc ibadetini özgürce ve iştiyakla îfâ ettiler. Muhtemelen bu âyetler Mekke'nin fethinden sonraki devrede nâzil olmuştur. Çünkü bu âyetlerde haccda dikkât edilmesi gereken hususlara dikkat çekilmektedir.

4.8.1. 197. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

197. Hacc, bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona haccda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız Allah onu bilir. (Âhiret için) azık toplayın. Kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi bulunmaktadır:

1. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: Yemenliler yanlarına erzak almadan hacca giderlerdi ve "Biz tevekkül ediyoruz!" derlerdi. Mekke'ye geldiklerinde de insanlara el açıp dilenirlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Azık edinin. Kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1791]

2. İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre; insanlar ihrâma girdiklerinde yanlarındaki azıkları atarlar ve başka azıklar edinirlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Azık edinin. Kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır"* âyetini indirdi (فأنزل الله). Böylelikle bundan men edildiler ve pasta, un ve kavut (kavrulmuş un) gibi yiyeceklerle azık edinmeleri emredildi.[1792]

[1791] Buhârî, "Hacc", 6; Nesâî, "Tefsîr", 53; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 245; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 173-174; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 494; Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 63; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 35.

[1792] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 494.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Rivayetlerin her ikisi de ifade kalıbı bakımından esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edecek şekilde nakledilmiştir. İlk rivayeti kütüb-i sitte içerisinde Buhârî ve Nesâî nakletmiş olup, sahih buldukları için eserlerinde yer vermişlerdir. Burada hadis ulemâsı yanında Buhârî'nin rivayetlerinin kıymetini belirtmeye ihtiyaç hissetmiyoruz. Taberî, hadisin değişik varyanlarına farklı ifade kalıplarıyla hem Yemenliler hakkında hem de diğer Müslümanların uyguladığı bir davranış olarak eserinde yer verir.[1793] Müfessirlerin kâhir ekseriyeti bu rivayeti, âyetin sebeb-i nüzûlü olarak değerlendirerek eserlerine almışlardır.[1794]

İbn Hacer el-Askalânî Taberî'nin naklettiği, ikinci rivayetin senedinin sahih olduğunu belirtir.[1795] Ancak bu rivayeti esbâb-ı nüzûl kapsamında benimseyen ve nakleden herhangi bir müfessire Taberî'den sonraki dönemlerde rastlayamadık. İkinci rivayeti bu yönüyle değerlendirdiğimizde, insanların ellerindeki erzâkı atıp başka erzaklar edinme durumları, bizde birinci rivayetteki hadiseyi hatırlatan ve onu destekleyen nitelikte olma ihtimalini düşündürmektedir. Rivayet, seneddeki râvîlerin nakli esnasında bazı sözlerin değişimi ile bu hale gelmiş olabilir. Yâni bu insanlar ellerindeki erzâkı, Allah'a tevekkül anlayışı içerisinde ellerinden atmakta, ancak yolculuk esnasında erzakları bulunmadığı için başka insanların ellerindeki azıklara muhtaç duruma gelmiş bulunmaktadırlar. Başka azıklar edinmeleri, başkalarının elinde bulunanlara el açıp onlardan dilenme şeklinde gerçekleşmiş olabilir. Bu yönüyle düşündüğümüzde ikinci rivayet aslında birinci rivayetin eksik anlatımı biçiminde bir görüntü arz etmektedir. Müfessirlerin bu rivayete yer vermeyip yalnızca ilk rivayeti sebeb-i nüzûl olarak eserlerine almalarındaki sebep de bu olsa gerektir.

Mukâtil, Yemen halkından ve daha başka topluluklardan bazı kimselerin azıksız yola çıkıp sonra da yolda başkalarının mallarına zorla tasallut etmelerinden dolayı bu âyetin onların durumunu açıklayıcı bir biçimde nâzil olduğunu, böyle yapmamaları gerektiğini ifade eder. Bu şekilde Allah Teâlâ hem insanlara yüz suyu döküp el açmamalarını hem de yol ehline eziyet etmemelerini emrederek takvânın diğer azıklardan daha hayırlı olduğunu bildirmiştir, der.[1796] Bu emir, dünya yolculuğu için

[1793] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 494-498.
[1794] İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 211; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 260; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 300; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 120; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 486; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 183; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 101; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 236; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 720.
[1795] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 498-499.
[1796] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 174.

yiyeceklerle azık edinmeyi, âhiret yolculuğu için de takvâ ile azık edinmeyi bildirir. Takvânın en hayırlı azık olması ise Allah'a tevekkül ederek basit azık ve yiyecekler için insanlara eziyet etmemeyi gerekli kılar.[1797]

Tabersî herhangi bir rivayete yer vermeksizin bu âyetin iki şekilde yorumlanabileceğini söyler: Birincisi; bir topluluk ellerindeki azıkları atarak Allah'a tevekkül ettiklerini düşünüyorlardı. Bu âyetle onlara, yiyeceklerden kendinize azık edinin, insanların üzerine kendinizi bir yük gibi atmayın denildi. İkinci olarak; bu âyetin mânâsı sâlih amellerle azıklanın, donanın, demektir. Ve bu âyet hacc ibadetinin gerçekleştirildiği esnada zikredildi. Çünkü iyiliği ve sâlih amelleri çoğaltmanın en uygun olduğu vakitler hacc ibadetinin yapıldığı vakitlerdir.[1798] Tabersî'nin yapmış olduğu bu açıklama, bizim, ikinci rivayetin, birinciyi farklı biçimde ifade eder şeklindeki değerlendirmemizi desteklemektedir.

Elmalılı, bu âyetle dilencilik ve halka yük olmaktan korunup sakınmaları için azıklanma emri verilmiştir, der. "Bu suretle bu nazm-ı celîl gösteriyor ki, takvâ en hususî biçimde arzulanan şeydir. Her kötülükten korunup takvâya erişmek için azık ve levâzımını tedârik etmek lâzımdır. Bunu tedarik etmeyen ve tedârik etmek için çalışmayanlar aşırı ihtiyaçları nedeniyle kötülüğe düşebiliriler. Aynı zamanda insanların diğer azıkları ne kadar çok olsa da takvâ hisleri bulunmazsa yine de mutlu olamazlar ve kötülüklerden korunamazlar. Tehlikeli arzularının yoluna bir ihtiyaç gibi atılırlar. Bundan dolayı azık temini takvânın kaynağı olacağı gibi, takvâ hissi de azık tedariki için en büyük bir sâiktir. Bu suretle hayırlı azık takvâ ve takvâ en hayırlı azık demektir. Bu âyet-i kerîme bu yönüyle şunu da anlatıyor ki; insan için iki sefer belirlenmiştir: Birincisi dünyada sefer, diğeri ise dünyadan seferdir. Dünyada sefer için yiyecek, içecek, binecek ve gerekli olduğunda sarfedilecek erzak azığı lazım olduğu gibi, dünyadan sefer için de bir azık lazımdır. Bu da Allah'ı tanımak (mârifetullâh) ve O'nu sevmek (muhabbetullâh) ile Allah'ın korumasına (vikâyetullâh) girmek ve mâsivallahdan (Allah'tan başkasından) yüz çevirerek, Allah'tan başkasına ihtiyacını arz etmemektir. Ve bu azık, diğerinden daha hayırlı bir azıktır."[1799]

Rivayetin sıhhatine itiraz etmemekle birlikte İzzet Derveze, Yemen halkının azıksız olarak sefere çıkmaları üzerine bu âyetin inmiş olmasını ihtiyatla karşılamaktadır. Âyetin rûhunun haram aylarda Allah'a yönelik takvâ yolunda hayırlı

[1797] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 193.
[1798] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 38.
[1799] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 720-721.

amelleri çoğaltmaya ve günahlardan kaçınmaya şiddetle teşvik etmekte olduğunu belirtir.[1800] Derveze bu düşüncesinde muhtemelen insanların azıksız yola çıkmasını çok mantıklı bulmamakta ve böyle bir durumun yaşanmış olmasını mümkün görmemektedir. Ancak buraya kadar zikredilen pek çok hadisede Arap toplumunun İslam öncesi dönemde garipsenecek davranışlarına şahit olduk. Seferden döndüklerinde evlere arkalarından girmeleri; Ramazan gecesinde yatsı namazını kıldıktan sonra veya iftardan sonra uyumakla yemeyi, içmeyi ve kadınlarla birlikte olmayı kendilerine haram saymaları; kısasta kendilerini diğer toplumlardan daha değerli gördükleri için bir köleye veya kadına karşılık olarak bir erkeği, bir erkeğe karşılık iki erkeği kısas yapmaları; takvâ adına sürekli gündüzleri oruç tutup güneşin altında sıcakta bekleme vs. anlayışları o devir Araplarında vak'a-yı âdiyeden sayılabilecek hadiseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Haram ayların yerlerini değiştirip hacc mevsimini daha serin zamanlara denk getirmek ve putlar önünde kura çekerek kervanın yolculuğa çıkış gününü ertelemek, tüm bunlar yapılırken toplumun bunca akıl ötesi uygulamaya ses çıkarmaması bu tip davranışların çarpıcı örneklerindendir. Bu nedenle içinde yaşadığımız zamanın kültürel kodlarından geçmişe yapacak olduğumuz değerlendirmeler pek de isabetli olmayabilmektedir. Dolayısı ile Yemenliler'in veya başkalarının hacc yolculuğuna çıkarken kafalarından uydurdukları tevekkül anlayışı sebebiyle yanlarına erzak almamaları, ardından diğer insanların başına tasallut etmeleri veya onlara el açar duruma gelmeleri, peşinden bu durumu düzeltecek âyetin inmiş olması çok da şaşılacak bir durum değildir.

Sonuç olarak; müfessirlerin, âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak kabul ettikleri ilk rivayet doğrultusunda yapmış oldukları bu açıklamalar, âyetin daha net olarak anlaşılmasını sağlamakta, zihinde oluşabilecek yanlış düşünceleri bertaraf etmektedir. Bu rivayetin, âyetin siyak sibâkı ve tarihi süreçteki bağlamıyla da uyumlu olduğunu söyleyebiliriz.

4.8.2. 198. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

198. Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğinizde, Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin. O'nu, size gösterdiği gibi zikredin. Doğrusu siz O'nun yol göstermesinden önce yolunu şaşırmışlardan idiniz.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi belirtilmiştir:

[1800] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 354.

1. Ebû Ümâme et-Teymî'den nakledildiğine göre o şöyle söylemiştir: İbn Ömer'e dedim ki: 'Bizler, hayvanını kiraya veren ve bu maksatla Mekke'ye gelen insanlarız. Bu nedenle bazı insanlar bizim haccımızın geçerli olmadığını iddia ediyorlar. Sen bizim haccımız hakkında ne dersin?' İbn Ömer: 'Sizler ihram giymiyor musunuz? Tavaf yapmıyor musunuz? Hacc menâsikini yerine getirmiyor musunuz?' dedi. Ben de 'Evet yapıyoruz' dedim. O da: 'Sizler hacısınız' dedi. Daha sonra İbn Ömer şöyle ekledi: 'Bir adam Rasûlullâh'ın (s.a.v.) huzuruna geldi ve ona senin sorduğun gibi sorular sordu. *"Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur."* âyeti ininceye kadar ona cevap vermedi (حتى نزل). Sonra adamı çağırdı ve ona bu âyeti okudu. Ona: 'Sizler hacısınız', dedi.[1801]

2. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre o şöyle söylemiştir: Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz cahiliye döneminin pazar yerlerindendi. Müslümanlar hacc mevsiminde ticâret yapmayı günah sayıyorlardı. Bu durumu Rasûlullâh'a (s.a.v.) sordular. Bunun üzerine hacc mevsiminde ticaret yaparak Rabbinizin lütfunu istemenizde herhangi bir günah olmadığına dair âyet nâzil oldu (فنزلت).[1802]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayetle ilgili olarak İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, İbn Huzeyme ve Dârekutnî'nin Alâ b. el-Müseyyib ve diğerleri tarîki ile Ebû Ümâme'den merfû olarak naklettiklerini belirtir.[1803] Rivayette sebeb-i nüzûle ihtimal belirtecek şekilde ifade kalıbı (حتى نزل) kullanılmıştır.

İkinci rivayet ise Buhârî tarafından nakletilmiş olup, onun kriterlerine uygun özellikler taşımaktadır. Aynı zamanda bu rivayette sebeb-i nüzûle tam olarak işâret edecek tarzda ifade kalıbı (فنزلت) bullanılmıştır.

Rivayetler incelendiğinde ikinci rivayetin mânâ olarak birinci rivayet içerisinde yer aldığını, dolayısı ile Ebû Ümâme rivayetinin İbn Abbâs rivayetini takviye eder nitelikte olduğunu görebiliriz. Ebû Ümâme'nin, hacc döneminde hayvanlarını başkalarına kiraya vererek onları Mekke'ye taşıdığı ve aynı zamanda kendisinin de haccını îfâ ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde ticaret maksadıyla Mekke'ye gelip haccını da îfâ etmesini yadırgayan Müslümanların kendisini şüpheye düşürmesi üzerine İbn Ömer'e durumu arz etmesi ve onun da muhtemelen ikinci rivayette belirtilen, bir

[1801] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* X, 473; Hâkim, *Müstedrek,* I, 618.
[1802] Buhârî, "Büyû", 1, 35; "Tefsîr", 34.
[1803] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb,* I, 500.

adamın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) benzer sorular sormasını dile getirmesi ve bunun üzerine âyetin indiğini belirtmesi iki rivayet arasındaki bağlantıyı ortaya koyması ve birincinin, ikinci rivayetin doğruluğunu takviye etmesi yönüyle güzel bir örnek teşkil etmektedir. Pek çok müfessir, her iki rivayeti de âyetin esbâbı nüzûlünden olarak eserlerinde nakletmişlerdir.[1804]

Ukâz pazarı Zilkâde ayının hemen başlangıcında açılıyor ve yirmi gün boyunca devam ediyordu. Orada en güzîde ticaret malları satılıyor, kabileler birbirlerine karşı övünüyor ve şâirler birbirleriyle yarışıyorlardı. Burası, Arapların en büyük pazarıydı. Mevkî olarak Nahle ile Tâif arasında kuruluyordu. Sonrasında insanlar Ukâz'dan çıkıyor ve Mecenne'ye, ardından da Zülmecâz'a geliyorlardı. Müşteriler Zilkâde ayının kalan kısmında bu iki pazarda vakit geçiriyorlardı. Nâbiğa, bir şiirinde Zülmecâz'da dört gece geçirdiğinden ve oradan çıkıp Mekke'ye geçişinden bahseder.[1805]

Cahiliye döneminde kurulan bu Pazar yerleriyle birlikte bir taraftan insanlar hacc ibadetleriyle meşgul olurken bir kısım insanlar da bu pazarlarda ticâretle meşgul olup, hem hacıların ihtiyaçlarını karşılıyor hem de kazanç sağlıyorlardı. İslam'ın gelişinden sonra ise Müslümanlar bu durumu yadırgayarak ibadetin içerisine ticâret karıştırılmasını uygun bulmamışlardı. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş ve insanların zihnindeki tereddütler giderilmişti.[1806] Hz. Ömer, kendisine 'Sizler haccda ticâret yapmayı yanlış mı buluyordunuz?' diye soran birine 'Bizim gelirimiz ancak haccdaki ticaret gelirlerinden oluşmaktadır' diye cevap vermiştir.[1807] Çöl ortamında Mekke halkının volkanik bölgesel yapı nedeniyle ziraat ve hayvancılıkla pek meşgul olamadığı ve ticarete yöneldiği öteden beri bilinmektedir. Kureyş Sûresi'nde yaz ve kış yolculuklarındaki ticari yolculuklara atıf yapılarak onların gelirlerinin ticarete dayandığı vurgulanırken bu âyetle hacc döneminde cahiliye devrinden beridir süregelen Mekke'de panayır ve pazar yerlerinin kurulmasına müsaade edilmesi, bölge halkı için bahşedilmiş güzel bir kazanç kapısını aralamaktadır.

Ebû Müslim el-Isfahânî âyetin bildirdiği ticâret yapma iznini hacc ibadetinden sonraya hamletmiştir. Çünkü bu âyet *"Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın."*[1808] âyetinin bir benzeridir. Dolayısı ile âyetin devamındaki *"Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğinizde, Meş'ar-i*

[1804] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 503; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 272; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 176; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 228.
[1805] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 237.
[1806] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 504.
[1807] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 121.
[1808] Cum'a, 62/10.

Haram'da Allah'ı zikredin." ifadesi ticaretin hacc rükûnleri îfâ edildikten sonra yürütülmesi gerektiğine işaret etmektedir.[1809] Râzî bu görüşe karşı çıkarak bunun zayıf bir görüş olduğunu belirtir. Çünkü (فاذا أفضتم من عرفات) ifadesinin başındaki (ف) harfi, insanların Arafat'tan inişlerinin, bu lütfu aramanın bitiminden hemen sonra olduğunu bildirmektedir. Bu da ticâretin hacc zamanında gerçekleştiğine delâlet eder. İkinci olarak âyetin şüphe duyulan konu üzerine hamledilmesi, hakkında şüphe duyulmayan konu üzerine hamledilmesinden daha evlâdır. Ve burada şüphe mahallinin hacc zamanında yapılan ticâret olduğu da bilinmektedir. Hacc ibadeti yerine getirildikten sonra ticâretin helâl olduğunu zaten herkes bilmektedir.[1810] Pek çok müfessirin âyetin tefsirinde bilhassa "hacc döneminde, hacc mevsiminde, haccda" ifadeleriyle vurgu yapması zihinlerde oluşabilecek bu tereddüdü bertaraf etmek için olsa gerektir.[1811]

Âyetin ifadesi gayet açık bir şekilde anlaşılmakta ve hacc döneminde hacc ibadeti edâ edilmekle birlikte ticaret yapılmasına da cevâz verilmektedir. Ticâret maksadıyla hacca gelmek şirk olmaz ve bu şekilde davranmakla mükellef, samimiyetten uzaklaşmış sayılmaz. Ancak hacc ibadetini ticâret maksadı gütmeksizin, dünyalık meşgalelerden uzak bir şekilde, kalbi yalnızca hacc rükûnleriyle meşgul ederek îfâ etmek daha faziletli bir davranış olur.[1812]

Sonuç olarak her iki rivayetin de âyetin nüzûlüne sebep olan hadiseden bahsettiği anlaşılmaktadır.

4.8.3. 199. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

199. Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre o şöyle söylemiştir: Kureyşliler ve onlara tâbî olanlar Müzdelife'de vakfe yaparlardı, onlara "hums" denirdi. Diğer Araplar ise Arafat'ta vakfe yaparlardı. İslam gelince Allah Teâlâ peygamberine Arafat'a gelmesini emretti. Orada vakfe yapar ve oradan akın akın inerlerdi. Bu da Allah Teâlâ'nın *"Sonra*

[1809] Ebû Müslim el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, s. 61-62.
[1810] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 186.
[1811] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 193; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 260; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 212; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 721.
[1812] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 331.

insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin." sözüyle ifade edilmiştir.[1813]

2. Yine Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre; Kureyş kabilesinden olanlara ve onların dîni üzere bulunanlara hums denirdi. Hums olanlar 'Biz Beytullâh'ın sâkinleriyiz.' diyerek Müzdelife'de vakfe yaparlardı. Diğer insanlar ise Arafat'ta vakfe yaparlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ, *"Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1814]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk hadisi Buhârî ve Müslim rivayet etmiştir ve onların kriterlerine uygun olarak sahih kabul edilen bir rivayettir. Ebû Üsâme tarîki ile nakledilen Müslim hadisinde fazlalık olarak Araplar'ın Beytullâh'ı çıplak bir şekilde tavaf ettikleri, hums olanların ise elbise ile tavâf yaptıkları bildirilir. Hums, daha önce "Evlere arkalarından girme" âyetinde de bahsi geçtiği üzere[1815] Kureyş kabilesinden olanlar ve onların çocukları olarak ifade edilir. Hadisin devâmında Hz. Âişe *"Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin."* âyetinin hums olanlar hakkında indiğini belirtir.[1816] Dikkât edilirse bu rivayette Buhârî ve Müslim, esbâb-ı nüzûle işâret edecek lafızlar kullanmamıştır. Ancak Nesâî, aynı rivayetin devâmında esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek şekilde (فأنزل الله) ifadesini kullanmıştır.[1817] İbn Ebî Hâtim, Hz. Âişe hadisini Ebû Saîd el-Eşecc tarîki ile nakleder. Bu rivayetin sonunda *"Sonra insanların akın ettiği yerden siz de akın edin ve Allah'tan bağışlanma dileyin."* âyeti nâzil olunca Kureyş'in Arafat'a çıkarak vakfe yaptığını zikreder. İbn Ebî Hâtim'in muhakkiki her ne kadar bu rivayetin senedi zayıf olsa da Buhârî rivayetinin bunu teyid ettiğini belirtir.[1818]

İkinci rivayet yine Hz. Âişe'den nakledilmiş olup, birinci rivayeti takviye eder mahiyettedir. Rivayetin sonunda esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret edecek ifade kalıbı (فأنزل الله) kullanılmıştır. İlk rivayette Kureyş'in Müzdelife'de vakfe yapmaları durumu belirtilirken, ikinci rivayette onların niçin Arafat yerine Müzdelife'de vakfe yaptıkları bilgisi verilmektedir.

[1813] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 35; Müslim, "Hacc", 21; Nesâî, *Tefsîru Nesâî,* I, 246-247.
[1814] Tirmizî, "Hacc", 52.
[1815] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân,* V, 21.
[1816] Bkz., Müslim, "Hacc", 2.
[1817] Bkz., Nesâî, *Tefsîru Nesâî,* I, 247.
[1818] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 277.

Her iki rivayetten de anlaşılan, Kureyş ve ona tâbî olanların kendilerini daha dindar kabul ederek Müzdelife'de vakfe yapıp, diğer insanların Arafat'ta vakfe yapmalarıdır. Anladığımız kadarıyla Kureyş'e mensup olanlar diğer Araplar'ın Arafat'ta vakfe yapmaları gibi hill'e saygıya ağırlık vererek hareme olan hürmet ve saygıyı ihmal edecekleri endişesiyle Arafat yerine Müzdelife'de vakfelerini yerine getirmişlerdir. Ancak Allah Teâlâ indirmiş olduğu âyetle Kureyş'in de diğer insanlar gibi Arafat'ta vakfe yapması gerektiğini bildirmektedir. Müfessirlerin ekseriyeti bunu âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak eserlerinde kaydetmişlerdir.[1819]

İzzet Derveze, yukarıda zikrettiğimiz Hz. Âişe rivayetini naklettikten sonra bu rivayetin âyetin akışındaki ifadelerle uyum halinde olmadığını belirtir. "Çünkü âyet, Hill bölgesinde olan Meş'ari'l-Haram'dan dönüşü ifade etmektedir. Anladığımız kadarıyla âyetin rûhu, insanlardan bir grubun -ki bunların Kureyşliler veya Kâbe'nin hizmetkârları ile bunların akrabaları olması mümkündür- kendi konumlarını diğer insanların konumundan yüksekte görerek Müzdelife'de vakfe yapıp dönüyorlar veyahutta kendilerine özel bir dönüş yolu belirliyorlardı. İşte âyet de bütün Müslümanların, aralarında hiçbir sebeple, hiçbir üstünlük söz konusu olmaksızın diğer insanların takip ettiği yoldan dönüş yapmalarını emretmektedir."[1820]

198. âyette *"Arafat'tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife'ye) akın ettiğinizde, Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin."* sözüyle Meş'ar-i Haram'da Allah'ın zikredilmesi emredilir. Ardından gelen 199. âyetin başındaki (ثم) edatını Meş'ar-i Haram'a atefedersek İzzet Derveze'nin dediği gibi bu rivayet, âyetle örtüşmez. Görüldüğü üzere 198. âyette bir şart cümlesi ve cevâbı bulunmaktadır. Ardından da (ثم) edatı ile başlayan 199. âyet gelir. İhtilaf, bu edatın atfedileceği makamdan kaynaklanmaktadır. Kâsımî bu konuya açıklık getirerek şöyle der: "Buradaki (ثم) edatı şart ve cevâbına birlikte mi atıfta bulunmaktadır, yoksa yalnızca cevâba mı atıfta bulunmaktadır? Bunun cevabı şudur: (ثم) edatı terâhî için değil, her iki ifâda/dönüş'ten ve aralarındaki uzaklıktan istiâre olarak kullanılmıştır. (Yâni Arafat'tan dönüş ve Müzdelife'den dönüş). Çünkü bunlardan biri doğru, diğeri yanlıştır. Taftazânî de burada i'tirâzî bir anlam olduğunu söyleyerek âyetin anlamının "sonra da Müzdelife'den akın etmeyin/dönmeyin" şeklinde

[1819] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 525; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 230; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 490; Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 40; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 192; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 132; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân*, II, 259; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 723; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 243.

[1820] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 358.

olduğunu belirtmiştir."[1821] Beyzâvî bu yanlış anlamayı bertaraf etmek için 199. âyeti "Müzdelife'den değil, Arafat'tan dönün" şeklinde yorumlar.[1822] Görüldüğü gibi bu konuda gramatik anlamda tek bir görüş söz konusu değildir. Dolayısı ile İzzet Derveze'nin, rivayetin âyetle uyumlu olmadığı fikri bir yönüyle haklı gibi gözükse de daha başka açılardan düşünüldüğünde rivayetin âyetle uyumu noktasında problem olmadığı anlaşılacaktır.

Kureyş ve bağlılarının bu şekilde davranmalarının sebebini müfessirler, onların 'Biz Allah'ın dostlarıyız ve haremin de hizmetçileriyiz.' diyerek kendilerini diğer insanlardan daha üstün görmeleri ve bu sebeple hacc esnasında onlarla aynı yerde bulunmak istememeleri, onlardan önce vakfeden inerek insanların önüne geçme düşüncesini barındıran üstünlük psikolojisi olduğunu belirtirler.[1823] Çünkü onlar harem bölgesinden dışarıya çıkmazlar ve diğer insanları Arafat'ta kendileriyle aynı konumda görmek istemezlerdi. Allah Teâlâ da bunun için onlara, diğer insanlarla eşit bir şekilde Arafat'ta vakfe yapmalarını emretti.[1824] Ancak Mukâtil, Kureyşliler'in öldürülme korkusuyla harem bölgesinden çıkmadıklarını ve Arafat yerine Müzdelife'de vakfe yapıp döndüklerini belirtir.[1825] Bununla birlikte neden öldürülme korkusu yaşadıkları konusuna maalesef değinmez. Kureyş Sûresi'nde, Kureyş'in bilhassa ıssız çöllerde ticâret maksadıyla seyahat ederken, Beytullâh'ın hizmetkârı olmaları sebebiyle herhangi bir korku taşımadan güven içerisinde seyahat ettikleri bilgisi yer almaktadır.[1826] Dolayısı ile hacc esnasında niçin böyle bir korku yaşadıkları pek anlaşılır görünmemektedir. Sonraki devirlerde yaşayan müfessirlerin bu konuya hiç değinmemmiş olmaları da ayrıca bu bilginin doğruluğu hakkında şüpheler uyandırmaktadır.

Biz de müfessirlerin ekserisinin kanaati doğrultusunda her iki rivayette de açıkça belirtildiği üzere Kureyş ve bağlılarının kendilerini diğer Arap kabilelerinden üstün görerek Müzdelife'de vakfe yapıp Mina'ya dönmeleri üzerine nâzil olduğu kanaatindeyiz.

[1821] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 499.
[1822] Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 131.
[1823] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 723.
[1824] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 525.
[1825] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, I, 175.
[1826] Bkz., Kureyş Sûresi, 106/1-4.

4.8.4. 200-203. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

200. Hacc ibadetinizi bitirdiğinizde, artık (cahiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anışla Allah'ı anın. İnsanlardan, "Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) bu dünyada ver" diyenler vardır. Bunların âhirette nasibi yoktur. 201. Onlardan, "Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver ve bizi ateş azâbından koru" diyenler de vardır. 202. İşte onlara kazandıklarından bir nasip vardır. Allah, hesabı pek çabuk görendir. 203. Sayılı günlerde Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönerse, ona günah yoktur. Kim geri kalırsa, ona da günah yoktur. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve onun huzurunda toplanacağınızı bilin.

Bu âyetlerin nüzûlü ile alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi belirtilmiştir.

1. İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre; cahiliye halkı hacc mevsiminde vakfede durur ve onlardan biri 'Benim babam garipleri doyurur, sorumlulukları üstlenir ve diyetleri öderdi' derdi. Onların, babalarının yaptığı bu faaliyetler haricinde kendilerinin zikredilmeye değer bir şeyleri de yoktu. Bunun üzerine Allah Teâlâ peygamberi Hz. Muhammed'e (s.a.v.) *"Hacc ibadetinizi bitirdiğinizde, artık (cahiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anışla Allah'ı anın."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1827]

2. Mukâtil'in senedsiz olarak bildirdiğine göre; cahiliye halkı hacc görevlerini yerine getirdikten sonra, "Ey Allah'ım! Mallarımızı, evlatlarımızı ve hayvanlarımızı çoğalt, ömrümüzü uzat, üzerimize yağmuru indir, çayırları bizim için bitir, seferimizde bize yoldaş ol, düşmanlarımıza karşı bize zafer ver" derlerdi. Ama Rabblerinden âhiret işleri hakkında herhangi bir şey istemezlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"İnsanlardan, 'Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) bu dünyada ver' diyenler vardır."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1828]

3. Taberî, Ebû Kureyb'den *"İnsanlardan, 'Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) bu dünyada ver' diyenler vardır. Bunların âhirette nasibi yoktur."* âyeti hakkında Ebû Bekr b. Ayyâş'ın şöyle dediğini bildirir: Cahiliye halkı hacc görevlerini bitirdikten sonra: 'Ey Allah'ım! Bizi deve sürüsüyle rızıklandır, Allah'ım bizi koyun sürüsüyle rızıklandır' derlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1829]

[1827] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 280.
[1828] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 176.
[1829] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 542.

4. Taberî'nin Mûsâ b. Hârun tarîki ile Süddî'den naklettiğine göre; Araplar hacc görevlerini bitirdikten sonra Mina'da ikâmet ederlerdi. Adam ayağa kalkar ve Allah'tan şöyle dilekte bulunurdu: 'Ey Allah'ım! Babam, çanağı büyük, kubbesi yüksek, malı çok olan biri idi. Babama verdiğinin bir benzerini de bana ver.' O kişi Allah'ı anmazdı, ancak babasını anardı. Ve dünyalık isteklerde bulunurdu.[1830]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayeti nakleden İbn Ebî Hâtim, bu rivayetin Enes b. Malik, Ebû Vâil, Atâ b. Ebî Rebâh, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Mücâhid, Süddî, Atâ el-Horâsânî, Rabî' b. Enes, Hasan el-Basrî, Katâde, Muhammed b. Ka'b ve Mukâtil b. Hayyân'ın benzer rivayetlerde bulunduğunu nakleder. İbn Ebî Hâtim'in muhakkiki bu rivayetlerden bazılarını zayıf bulup, bazıları hakkında tevakkuf ederken Mücâhid'den nakledilen rivayetin isnadının hasen olduğunu belirtir.[1831] İbn Kesîr ve Suyûtî aynı rivayeti İbn Abbâs'a isnad ederek zikreder ve İbn Ebî Hâtim ve onun zikrettiği zevâtın aynı doğrultuda rivayetlerinin bulunduğunu belirterek bu bilgiyi teyid ederler. Bu rivayetlerin pek çoğunda esbab-ı nüzûle tam olarak işâret eden lafızlar kullanılırken, bazılarında ihtimal belirten ifadeler kullanılmaktadır.[1832]

İkinci olarak zikrettiğimiz, Mukâtil'in naklettiği rivayette cahiliye devri Araplar'ının Allah'tan bir takım isteklerde bulundukları, ancak bu isteklerin dünyalık isteklerden öteye geçmediği belirtilmektedir. Rivayette ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Rivayetin senedi bulunmamakla birlikte âyeti anlamaya katkı sağladığını söyleyebiliriz. Ayrıca bu rivayet, üçüncü sıradaki rivayetle de uyumludur.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz Ebû Bekr b. Ayyâş rivayetinde 200. âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak cahiliye dönemi Araplarının Allah Teâlâ'dan dünyalık geçimleri için deve sürüsü, koyun sürüsü istediklerinden bahsedilmekte ve bu durumun âyetin inişine sebep olduğu bildirilmektedir. Taberî'nin bu rivayetin ardından sıraladığı rivayetlerde de o dönem insanlarının Allah Teâlâ'dan daha başka dünyalık farklı taleplerde bulundukları bilgisine yer verilmektedir.[1833] Sa'lebî bu minvâl üzere onların 'Allah'ım, bize deve, sığır, koyun, köle, câriye ver' diye duâ ettiklerini belirtir.[1834] Ancak bu müşrikler

[1830] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* III, 540.
[1831] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 280.
[1832] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 261-262; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr,* II, 445-447.
[1833] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 543.
[1834] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 226.

kendileri için tevbe edip mağfiret dilemek gibi âhirette kendilerine menfaati dokunacak sözler söylemezlerdi.[1835] 201. âyet de zaten Allah'tan yalnızca dünyalık nimetler talebinde bulunmanın yanlış olduğunu, gerçekten inanan kulların hem bu dünya için hem de ahiret için iyilik ve güzellikler istediğini belirtmektedir. Rivayette, esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Suyûtî de bu rivayeti eserine almak suretiyle sıhhatini teyid etmiştir.[1836] Her ne kadar rivayette lafız olarak esbâb-ı nüzûle işaret eden ifade kalıbı kullanılmış olsa da rivayetin şahitlerinde farklı dünyalık nimetler talep edilmesi sebebiyle anlam olarak daha çok tefsirî bir bilgiyi çağrıştırmaktadır.

Dördüncü sırada zikrettiğimiz Süddî rivayetinde ise herhangi bir nüzûl sebebi ibaresine yer verilmeksizin tamamen âyetin tefsiri kabilinden açıklamalar nakledilmiştir. Ancak âyetin, onların Allah'tan, babalarına vermiş olduğu nimetlerin benzerlerini istemelerine binâen, bu tür dünyalık istekleri üzerine nâzil olduğu bildirilmek istenmektedir. Bu yönüyle anlam olarak ilk sırada zikrettiğimiz rivayetle uyumludur.

Dikkâtle incelendiğinde bu rivayetlerin aslında birbirini takip eden açıklamalar içerdiği görülecektir. İlk rivayette cahiliye devri Araplar'ının vakfe esnasında geçmiş atalarının meziyetlerini sayarak diğer insanlara karşı atalarının yapıp ettikleriyle övünmeleri konu olarak işlenirken, dördüncü rivayette atalarına verilen nimetin çokluğu dile getirilip benzer nimetlerin kendileri için de olmasını talep etmektedirler. Diğer rivayetlerde, yapılan vakfenin ardından dünyalık bir takım isteklerde bulundukları bilgisi yer almaktadır. Bu isteklerin arasında babalarına verilmiş olan dünyalıkların kendilerine de verilmesi temennisi de bulunmaktadır. Ancak onların âhiretle ilgili herhangi bir duâ, yakarış ve dilek ifadesinde bulunmadıkları belirtilmektedir. Dördüncü rivayet her ne kadar bir esbâb-ı nüzûl ifadesi taşımıyorsa da tefsir anlamında diğer rivayetlerin mefhûmuna katkı sağlamaktadır.

Sonuçta âyet, cahiliye döneminde insanların genel olarak bu şekildeki uygulamalarını iptal etmekte ve olması gereken uygulamayı bildirmektedir. Rivayetlerin hepsinde de cahiliye döneminde Araplar'ın yaptıkları yanlış ve hatalı uygulamalardan söz edilmekte, âyetin nüzûlü dönemindeki sahabenin hatalı uygulamasından bahsetmemektedir. Ancak muhtemelen Müslümanların içerisinde de âyetin nüzûlü döneminde cahiliye devrindeki Araplar'ın yaptığı uygulamalara benzer tutum ve

[1835] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 194.
[1836] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 447

davranışlar vukûu bulmuş olabilir. Âyet de bu uygulamaların yanlış olduğunu vurgulamak ve sahabenin hatasını düzeltmek üzere nâzil olmuştur. Kısaca âyetlerin, fetih sonrasında sahabîleri cahiliye örfünden temizlemeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Taberî ilk rivayette bahsi geçen atalarla övünme olayının "hacc esnasında, Beytullâh'ın yanında, cemerâtın yanında, Mina'da, bir yerde toplanarak, Arafat'ta, kurban kesimi esnasında" gibi farklı zaman ve mekânlarda gerçekleştiği ile ilgili rivayetleri teker teker sıraladıktan sonra bunun yerine Allah'ı zikretmekle emrolunduklarını söyleyerek bu nüzûl sebebi doğrultusunda ayeti tefsir eder.[1837] Zemahşerî, Araplar'ın hacc görevlerini yerine getirdikten sonra Mina mescidi ile dağ arasında vakfe yaparken,[1838] Kurtubî ise cemreler taşlanırken atalarının faziletlerini ve meziyetlerini sıralayarak atalarla övünüldüğünü belirtir.[1839] Mina mescidine bakan bu dağ, imamın üzerinde durduğu, Kuzah diye isimlendirilen bir tepeciktir.[1840] Farklı varyantlarla atalarla övünme hadisesinin farklı mekânlarda yapıldığının bildirilmesi, pek çoğu zayıf da olsa birbirini destekleyen bu rivayetlerde anlatılan atalarının yapıp ettiklerini sayıp dökerek onlarla iftihar etme hadisesinin hacc süresince sık sık değişik zaman ve mekânlarda uygulandığını göstermektedir.

Bu âyetle her bir hacc görevinin öncesinde ve sonrasında, tavafta, şeytan taşlamada, tıraş olunduğunda ve diğer görevler yerine getirildikten sonra Allah'ın hamd ile övülüp yüceltilmesi, üzerimizdeki nimetlerinin itiraf edilmesi emredilmektedir.[1841] Çünkü babalarının onlar üzerindeki emek ve nimetleri ne kadar çok olsa da Allah'ın onlar üzerindeki nimeti daha yüce ve muazzam, yardımları ise daha fazladır.[1842]

Dünyada ve âhirette istenen haseneleri Hz. Ali, "dünyadaki iyilik, çok güzel ve sâliha bir kadın, âhiretteki iyilik ise güzel gözlü hûriler" olarak açıklar. *"Bizi ateş azabından koru"* sözünü ise "kötü kadın"dan koru şeklinde izâh eder. Bundan başka dünyalık iyilik ve güzellikler: Helâl ve geniş rızık, ilim ve onunla amel etmek, mal ve nimetler, salih evlatlar, din ve yakîn hali, iman üzere sebât etmek, ihlâs, başarı ve günahlardan uzak durmak, imanda tatlılık ve itaat olarak sayılırken âhiretteki iyilikler: Cennete girme, bağışlanma ve sevap, hesabın kolaylığı, azaptan kurtuluş, Allah'a ve O'nun rızâsına kavuşmak ve O'nu görme lezzeti olarak açıklanmıştır.[1843]

[1837] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 535-538.
[1838] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 122.
[1839] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 355.
[1840] Ebussuûd Efendi, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, I, 344.
[1841] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 491.
[1842] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 42.
[1843] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 285-288; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 227-230.

Rasûlullâh'ın (s.a.v.) sık sık "Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver ve bizi ateş azâbından koru" şeklinde duâ etmesi ile ilgili sahih hadis kitaplarında bildirilmiş pek çok rivayet bulunmaktadır.[1844]

Sonuç olarak tüm bu rivayetlerde belirtilen hususlarda ortak nokta cahiliye devri insanlarının hacc ibadetini îfâ ettikten sonra neseplerini sayıp dökerek, atalarının yapıp ettikleriyle, onların sahip oldukları dünyalık mal, mülk ve metâ ile iftihar edip başkalarına karşı üstünlük psikolojisi içerisinde bulunmaları ve Allah'tan tüm istek ve arzularının bu dünyaya yönelik olarak karşılanması talepleridir. Dolayısı ile bu rivayetlerde belirtilen hususların tamamı bu âyetin nüzûlüne sebep olmuş olabilir. Kurtubî'nin de belirttiği gibi müfessirlerin cumhûru bu âyetle Allah Teâlâ'nın, cahiliye devrinde atalarını andıklarından daha fazla Allah'ı anmaları gerektiği yönünde îkazda bulunmaktadır.[1845] Seyyid Kutub bu âyet hakkında bazı sosyolojik tespitlerde bulunarak onların atalarıyla övünüp, birbirleriyle nesep yarışına girişmelerini yüce amaçlardan yoksun olmaya bağlamaktadır.[1846] Gerçekten insan zihni kıymetli ve hakîkî anlamda hedef olabilecek amaçlardan yoksun olduğunda basit ve kıymetsiz şeylere değer atfedip boş işleri amaç edinebiliyor. Cahiliye devri Arapları da İslam'la tanıştıktan sonra gerçek hedefler çizip, onu yaşamayı ve anlatmayı amaç edinerek kıymetli bir misyon yüklenmiş oldular. Üzerinde çalışma yaptığımız bu âyet, bizlere geçici hedeflerden uzaklaşıp Allah'ı çokça hatırlamayı ve O'nu sık sık anmayı, böylelikle O'nun dînini yaşamayı gaye edinmeyi emretmektedir.

4.8.5. 197-203. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Haccın sorumluluklarından ve inceliklerinden bahseden bu âyetlerle ilgili olarak rivayetlerde âyetlerin hangi tarihte indikleriyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak 197. âyetin nüzûlüne sebep olarak zikredilen, hadis ve tefsir kaynaklarında sahih senedlerle nakledilen rivayetlerde Yemenliler'in zikredilmiş olması bu konuda bir ipucu barındırmaktadır. Yemenliler'in İslam'la tanışmaları 7/629 tarihinden itibaren başladı ve Yemen bölgesi hızla İslamlaşma sürecine girdi.[1847] Mekke'nin 9/630 yılında fethinden sonra da Rasûlullâh (s.a.v.) Hz. Ali'yi Ramazan ayında Yemen seferine

[1844] Buhârî, "Deavât", 55; Müslim, "Zikir", 23; Tirmizî, "Deavât", 71; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 447.
[1845] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 355.
[1846] Bkz., Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 201.
[1847] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 282.

gönderdi (9/631). Sonrasında Yemenliler İslam ordularına büyük oranda katıldılar ve fetihlerde önemli görevler üstlendiler.[1848]

Âyetlerde işlenen konunun hacc sorumlulukları olması, bu âyetlerin Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hayatında bir defa yaptığı hacc farîzası ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Dolayısı ile Yemenliler'in hacc yolculuğuna azıksız çıkmaları ve bunun üzerine âyetin inmiş olması Hz. Peygamber'in Vedâ haccı esnasında olmalıdır. Vedâ haccı da kaynaklarda geçen bilgiler doğrultusunda haccın farz kılındığı tarih konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte 9/631 yılında olduğu kabul edilmektedir. Tebük Seferi dönüşü, 9/631 yılındaki haccın cahiliye Arapları'nın uyguladığı nesî dolayısıyla vaktinden önce, Zilkâde ayında yapılacağını bilen Rasûlullâh (s.a.v.) bu âdete son vermek için o sene hacc yapmayıp Vedâ haccına kadar bekledi. 9. yıldaki ilk haccı Hz. Ebûbekir yönetiminde yaptırdı.[1849] Nesî uygulamasını yasaklayan âyetler[1850] yaygın kanaate göre 10/632 yılında indi.[1851] Hz. Peygamber de Vedâ haccını 10/632 yılı Zilhicce ayında, hacc döneminde yerine getirdi.[1852]

Sonuç olarak bu âyetlerin muhtemelen ya Hz. Ebûbekir riâsetinde yapılan hacc döneminde 9/631 Zilkâde'sinde veya Hz. Peygamber'in Vedâ haccında 10/632 Zilhicce ayında Yemenliler'in âdet haline getirdikleri uygulamalar üzerine inmiş olması gerektiği anlaşılmaktadır.

4.9. 204-207. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

204. İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (sözünün, özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tutar. Halbuki o, hasımların en yamanıdır. 205. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez. 206. Ona 'Allah'tan sakın' denince, gururu onu daha da günaha sürükler. Artık böylesinin hakkından cehennem gelir. O ne kötü yataktır. 207. İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini fedâ eder. Allah da kullarına çok şefkatlidir.

Bu âyet grubunda iki sınıf insan tipinden bahsedilmektedir. Birincisi: Dünya hayatı ile ilgili söyledikleri Hz. Peygamber'in hoşuna giden, söylediklerinin

[1848] Cengiz Tomar, "Yemen", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 402.
[1849] İbn İshâk, *Sîret*, II, 621.
[1850] Tevbe, 9/36-37.
[1851] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 455-456.
[1852] İbn İshâk, *Sîre*, II, 667; İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 245; Taberî, *Târîh*, III, 148; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 302.

doğruluğuna Allah'ı şahit tutan ama münafıkça davranan kişi. İkincisi: Allah rızâsı için hayatını, malını mülkünü fedâ eden samimi îmâna sahip kişi. Bu âyet gruplarında kimlerin kastedildiği ile ilgili olarak farklı rivayetler nakledilmiştir:

I. Birinci gruptaki âyetler (204-206) için nakledilen rivayetler:

1. Süddî şöyle demiştir: *"İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tutar. Halbuki o, hasımların en yamanıdır."* âyeti Ahnes b. Şerîk es-Sekafî hakkında nâzil oldu (نزلت فى). O, Zühreoğulları ile halîf/antlaşmalı idi. Bir gün Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzuruna geldi. O'na (s.a.v.) Müslüman olduğunu söyledi. Bu, Hz. Peygamberin çok hoşuna gitti. Ahnes: "Ben, Müslüman olmak için geldim, Allah da biliyor ki ben bu sözümde dürüstüm." dedi. Bu, *"Kalbindekine Allah'ı şahit tutar."* sözünde belirtilen durumdur. Daha sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurundan çıktı. Müslümanlardan bir topluluğun ekin tarlasına ve eşeklerine rastgeldi. Ekinleri yaktı, eşekleri de kesti. Allah Teâlâ bunun üzerine *"O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çalışır."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1853]

2. İbn Abbâs şöyle demiştir: Âsım ve Mersed'in de içerisinde bulunduğu seriyyenin başına musîbet geldiğinde münafıklardan iki adam dediler ki: 'Vâh, yazık oldu bu öldürülenlere! Bu şekilde helâk olup gittiler. Ne aileleriyle birlikte oturabildiler, ne de arkadaşlarının (Hz. Muhammed'in (a.s.)) elçiliğini yerine getirebildiler!' İşte bunun üzerine Allah Teâlâ *"İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1854]

II. Grupta yer alan (207.) âyet için nakledilen rivayetler:

1. İbn Ebî Hâtim'in babasından naklettiğine göre; Suheyb muhâcir olarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) doğru yola çıktı. Kureyş müşriklerinden bir grup da onu takip etmeye başladılar. Bunun üzerine Suheyb onlarla çatışabileceğini ve birkaçını öldürebileceğini ancak Mekke'deki malı karşılığında kendisini serbest bırakmalarını istedi. Onlar da bunu kabul ettiler. Bu hadise üzerine Rasûlullâh'a (s.a.v.) *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini fedâ eder. Allah da kullarına*

[1853] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 304-305; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 572; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 270-271.
[1854] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 573-574.

çok şefkatlidir." âyeti indirildi (وأنزل على رسول الله). Rasûlullâh (s.a.v.) Suheyb'i görünce ona şöyle dedi: "Ey Ebâ Yahyâ, alışverişin kazançlı olsun! Ey Ebâ Yahyâ, alışverişin kazançlı olsun! Ey Ebâ Yahyâ, alışverişin kazançlı olsun!"[1855]

2. İbn Abbâs ve Dahhâk'tan rivayet edildiğine göre bu âyet Recî' Seriyyesi hakkında nâzil olmuştur (نزلت فى).[1856]

3. Taberî'nin Sevvâr b. Abdullâh'tan naklettiği bir rivayette Hazm b. Ebî Hazm şöyle demiştir: Hasan el-Basrî'yi *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini fedâ eder."* âyetini okurken işittim. Şöyle diyordu: "Bu âyet ne hakkında indi biliyor musunuz? Bir Müslüman, bir kâfirle karşılaşmıştı. Ona: 'Allah'tan başka ilâh yok de! Şayet bunu söylersen kanını ve malını korumuş olursun' dedi. O ise bunu söylemekten kaçındı. Müslüman: 'Allah'a yemin olsun ki, kendi canımı Allah yolunda satacağım' dedi ve ilerledi, onunla savaştı, nihayet öldürüldü." İşte bu kimse hakkında nâzil oldu (أنزلت فى). [1857]

4. Sa'lebî "Bazı kitaplarda gördüm ki…" diyerek şöyle bir rivayet nakleder: Rasûlullâh (s.a.v.) hicret edeceği zaman Ali b. Ebî Tâlib'i (r.a.) borçlarını ödemesi ve yanındaki emânetleri sahiplerine geri vermesi için geride bıraktı. Mağaradan çıktığı gece, müşrikler evini kuşatmışlarken kendi yatağında onun uyumasını emretti. Ona: "Yeşil hadramî bürdemi üzerine ört ve yatağımda yat!" dedi. "Çünkü Allah'ın izniyle müşriklerden kötülük yapmak isteyen kimse sana ilişemez." Hz. Ali de denileni yaptı. Allah Teâlâ Cebrâil ve Mikâil'e: "Ben ikinizi kardeş yaptım ve birinizin ömrünü diğerinden uzun kıldım. Hanginiz arkadaşının hayâtını kendisine tercih edecek bakalım!" dedi. Ve Allah Teâlâ onlara şöyle vahyetti: "Ali b. Ebî Tâlib ile Hz. Muhammed'in (s.a.v.) arasını kardeş kıldığım gibi olmadınız mı? Ki o, rasûlün yatağında gecelemiş ve O'nun (s.a.v.) hayatını kendi hayatına tercih etmişti. Hadi yeryüzüne inin de onu (Ali'yi) düşmanlarından koruyun!" Ardından ikisi indiler. Cebrâil onun başının yanında, Mikâil de ayak ucunda durdu. Cebrâil şöyle sesleniyordu: "Ey Ebû Tâlib'in oğlu! Senin gibilere helâl olsun! Allah seninle meleklerine karşı övünür!" Bunun üzerine Allah Teâlâ, rasûlü (s.a.v.) Medîne'ye doğru yola koyulmuşken Hz. Ali'nin durumu hakkında *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini fedâ eder."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1858]

[1855] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 313-314.
[1856] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 272-281; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 236-237.
[1857] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 593.
[1858] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 313-315.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci gruptaki ilk rivayet, esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret edecek lafızlarla nakledilmiştir. Ancak isnadında yer alan İbn İshâk'ın şeyhi Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması sebebiyle zayıf bir isnada sahiptir.[1859] Âyetin Ahnes b. Şerîk hakkında nazil olduğunu, Mukâtil de senedsiz olarak aynı ifade kalıbıyla, başkaca bir rivayete yer vermeden eserinde bildirir. Mukâtil, onun künyesini saydıktan sonra Rasûlullâh'ın (s.a.v.) huzuruna gelerek, O'nu (s.a.v.) çok sevdiğine dair Allah adına yemin ettiğini, kalbi onaylamadan O'nun dinine tâbî olduğunu belirtir.[1860] Müfessirlerin kâhir ekseriyeti bu âyetlerin Ahnes b. Şerîk hakkında nâzil olduğunu belirtirler.[1861] Ahnes tatlı dilli ve güzel görünümlü, yakışıklı bir insandı. Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelerek 'Vallahi ben sana inanıyorum ve seni çok seviyorum' diyerek Allah adına yemin etmiş, söylediklerinin doğruluğuna Allah'ı şahit kılmıştı. Ancak o bu sözünde yalancıydı.[1862] Ahnes'in asıl ismi Übey'di. Ahnes (geri çeviren, vazgeçiren) diye isimlendirilmesi ise İslam düşmanı olmasına rağmen müşriklerin safında Bedir savaşına katılmadığı gibi, Zühreoğulları kabilesinden üç yüz askeri de Rasûlullâh (s.a.v.) ile savaşmaktan vazgeçirmesinden dolayıdır.[1863]

Birinci gruptaki ikinci rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Lübâb muhakkiki Abdurrezzâk el-Mehdî'nin tahkîkine göre bu rivayet de isnadında yer alan Muhammed b. Ebî Muhammed'den dolayı zayıf niteliktedir.[1864] Rivayette belirtildiğine göre bir grup münafık, Recî Vak'asında fecî şekilde şehit edilen Müslümanlar hakkında alaycı konuşmalar yapmış, onların başına gelen bu duruma sevinmişlerdi. Bu âyetler de zâhiren Müslüman görünen bu münafıklar hakkında, onları kınamak üzere indirilmiştir.

Bu âyetlerin belli bir topluluğa has olduğunu benimseyen müfessirler olduğu gibi, bir kısmı da âyette zikredilen sıfatla vasfedilen herkesi kuşatacak biçimde umumi anlam taşıdığı ve münafıkların genel karakteristik özelliklerini bildirdiği yönünde kanaat belirtmişlerdir.[1865] Katâde, Mücâhid ve bir grup ulemâ topluluğu bu âyetleri küfür, nifak, yalan ve Müslümanlara verecek olduğu zararı içinde gizleyerek diliyle

---

[1859] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 304, 1454 nolu dipnot.
[1860] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil,* I, 177-178.
[1861] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* I, 165-166; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 305; Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 123; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 133; Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr,* II, 252.
[1862] Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 139; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* I, 277-278; Vâhidî, *el-Vasît,* I, 310.
[1863] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 235; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 213; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 381.
[1864] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl,* s. 37, 2 nolu dipnot.
[1865] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 266; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 214.

Müslüman olduğunu açıklayan herkesi kuşatacak biçimde umumi anlamda değerlendirmişlerdir.[1866] Muhammed b. Ka′b el-Kurazî'den nakledildiğine göre şayet bu âyetler rivayetlerde bahsi geçen kimseler hakkında nâzil olmuşsa bile âyetin bir insan hakkında nâzil olması, sonra bu nitelikleri taşıyan diğer tüm insanları kapsamasına engel teşkil etmez. Bu meseledeki çıkan sonuca göre; *"İnsanlardan bir kısmı"* sözü onlardan bir kısmına işaret eder. Bununla da hem bir tek kişinin hem de bir topluluğun kastedilmiş olması mümkündür.[1867] Aslında bu bir farklılık olmayıp, usûldeki "Nüzûl sebebinin hususiyetine değil, hükmün umûmiyetine itibar edilir." kâidesinin tefsire uygulanması olarak değerlendirilmelidir. Tam da bu doğrultuda İbn Atıyye, İbn Abbâs rivayetinin peşinden "Bu âyetler münafıkların sıfatları hakkında nâzil olmuştur." ifadesine yer verir. Sonra da *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini fedâ eder."* âyetini Recî' Gazvesinde şehid olanlara işaret edecek şekilde te'vil eder.[1868]

İkinci grupta yer alan Hz. Suheyb'le ilgili rivayeti Hâkim Müstedrek'inde Saîd b. el-Müseyyeb tariki ile Suheyb'ten ve ayrıca İkrime'nin mürseli olarak tahrîc etmiş ve Müslim'in şartlarını taşıdığını belirterek esbâb-ı nüzûle delâlet edecek tarzda ifade kalıbı kullanmıştır.[1869] Ancak bu rivayetlerin isnadı da senedde yer alan bazı meçhul ve metrûk râvîlerden dolayı oldukça zayıf bulunup, Zehebî bu hususta sükût etmiştir.[1870] Bununla birlikte pek çok müfessirin âyetin nüzûlünü Suheyb er-Rûmî ile ilişkilendirmeleri, âyetin asıl nüzûl sebebinin bu hadise olduğu düşüncesinin müfessirlerin zihninde kuvvetli bir ihtimal olarak yer ettiğine işaret etmektedir. Bu rivayeti İbn Sa'd *Tabakât*'ında Ebû Osman'dan, Ebû Nuaym *Hilye*'de Saîd b. el-Müseyyeb'ten, Hâkim *Müstedrek*'te ve Beyhakî *Delâil*'de Saîd b. el-Müseyyeb tarîki ile bizzat Hz. Suheyb'ten nakletmişlerdir.[1871]

Yine ikinci grupta yer alan Sa'lebî ve Beğavî'nin zikrettiği İbn Abbâs ve Dahhâk'tan nakledilen ve âyeti Recî vak'ası şehitleriyle ilişkilendiren rivayette esbâb-ı nüzûle ihtimal yollu delâlet eden ibarenin kullanılmış olması, bu açıklamanın tefsir bâbında yapılmış bir ilişkilendirme olduğunu düşündürmektedir. Ancak hem birinci grupla ilgili, hem de ikinci grupta yer alan âyetle ilgili olarak birbirini tamamlayan iki rivayetin bulunması; âyetlerin anlam yönüyle kendi aralarında birlikte nâzil olduğunu

[1866] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 382.
[1867] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 214.
[1868] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 546.
[1869] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 398-400.
[1870] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 38, muhakkikin 5-6 nolu dipnotları.
[1871] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 272, 1193 no'lu muhakkik'in dipnotu).

düşündürecek uyumlulukta olması; bahsi geçen hadise ile âyetin uyumu, bahsi geçen olayla âyetin oldukça örtüştüğünü göstermektedir.

İkinci grubun üçüncü rivayetini Taberî ve İbn Münzir Hasan'dan rivayet etmişlerdir. Suyûtî bu rivayeti eserine almak suretiyle teyid etmiştir.[1872] Ancak rivayet, ihtimal belirten lafız kullanılarak nakledildiği için tefsir bâbından yapılmış bir açıklama olması kuvvetle muhtemeldir. Benzer bir rivayet de Muğîre b. Şu'be'den nakledilmiştir. Bir gazâda bir adam öne çıkarak öldürülünceye kadar savaşır. İnsanlar onun hakkında "Kendi eliyle kendisini tehlikeye attı!" derler. Adamın durumu hakkında söylenenler Hz. Ömer'e bir mektupla bildirilir ve o da cevap olarak şöyle der: "Mesele sizin söylediğiniz gibi değildir. Bu kişi Allah Teâlâ'nın, kendisi hakkında *"İnsanlardan öyleleri de vardır ki Allah'ın rızâsını kazanmak için kendisini satar/fedâ eder"* dediği kimselerdendir."[1873] Hz. Ömer bu sözüyle böyle yiğitlik yapan kimselerin Allah tarafından bu âyette övülen kimselerden olduğunu beyan etmiştir. Bu rivayette Hz. Ömer'in, yiğitçe kendisini düşman önüne atarak cesurca yapılan çatışmalarda şehit edilenleri Bakara Sûresinin bu âyetiyle ilişkilendirmesi açıkça tefsirî bir açıklamadır.

İkinci grubun son rivayetinde yer alan ve bu âyetin Hz. Ali hakkında indiğine dair rivayetin Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yatağında geceyi geçirmesi ile ilgili bölüm sahih kaynaklarda mevcut olmakla birlikte iki melek hikayesi ve âyetin bunun üzerine inmesi ise sahih hadis ve meğâzî kitaplarında geçmemektedir. Ancak bazı şii kaynaklarında bu rivayete yer verilmiştir. Tabersî kıssayı kısaca zikrederken[1874] pek çok Şii kaynak konuyu detaylı şekilde işlemiştir. Şeyhulislam İbn Teymiyye kıssanın bu şekilde nakledilmesini hadis ve siyer ulemâsının ittifakla yalan saydıklarını zikretmiştir.[1875] Dolayısı ile bu rivayet Şia ulemâsı tarafından uydurulmuş ve kendisine itibar edilemeyecek niteliktedir.

Semerkandî *Bahru'l-Ulûm*'da bu âyetin Suheyb b. Sinân ile birlikte ashâb'tan Ammâr'ın babası Yâsir, annesi Sümeyye, Habbâb b. Eret ve diğer, müşrikler tarafından şiddetle eziyet edilen Müslümanlar hakkında nâzil olduğu yönünde açıklamalarda bulunmaktadır.[1876] Semerkandî'nin yaptığı bu ilişkilendirme de tefsir bâbından yapılmış bir açıklama olarak düşünülmelidir. Zira Ammâr'ın babası ve annesi Yâsir ile Sümeyye Mekke döneminde açık tebliğ dönemine geçildiğinde, henüz İslam'ın 5. yılında şehid

[1872] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 490.
[1873] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 315.
[1874] Bkz., Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 48.
[1875] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 315 (muhakkikin 1 nolu dipnotu).
[1876] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 196-197.

olmuşlardı.[1877] Kanaatimce âyetin anakronik olarak geçmişteki bir hadise ile ilişkilendirilmesi geçmiş dönem müfessirlerinin âyeti, âyetin nüzûlünden önce vukûu bulmuş ve âyetin anlam dünyâsına dahil olan tüm olaylarla ilişkilendirmeyi tefsire aykırı bir durum olarak görmemelerinden kaynaklanmaktadır. Zaman zaman klasik müfessirlerde bu türden açıklamalara rastlanmaktadır. Müfessir "Âyet bu hadise hakkında indi" derken aslında tam olarak âyetin, bu olayın gerçekleştiği zaman diliminde indiğini değil de âyetin bu türden hadiseleri kapsamı içerisinde barındırdığını kastetmektedirler. Yoksa bahsi geçen hadiselerin âyetin nüzûlünden yıllar önce vukûu bulduğunu bilmemeleri kanaatimce pek mümkün değildir. Dolayısı ile bu türden açıklamalar âyetin tefsiri kapsamında düşünülmelidir. Yukarıda bahsi geçen Hz. Ali ile ilgili nakledilen rivayet sünnî ulemâ tarafından uydurma bir haber olarak değerlendirilmiş olsa bile bu mantık açısından âyetin Hz. Ali ile ilişkilendirilmesi de âyetin tefsiri kabilinden değerlendirilebilecek bir görüş olarak kabullenilmelidir.

Buraya kadar yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde anladığımız kadarıyla bu âyetlerle alâkalı olarak nakledilen rivayetlerde rivayet tekniği bakımından zâfiyetler bulunmaktadır. Ancak, müfessirlerin yapmış olduğu açıklamalar doğrultusunda daha ziyâde 204. âyetin Ahnes b. Şerîk, 207. âyetin ise Suheyb er-Rûmî hakkında nâzil oldukları kanaati kuvvetli bir ihtimal olarak tercih edilmiştir. Ancak Suheyb olayının hicret esnasında gerçekleşen bir hadise olması, bu âyetlerinse Medine'nin son dönemlerinde meydana gelen âyetlerden sonra yer alması, üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Kanaatimizce bu âyetlerin de Medine döneminin sonlarına doğru nâzil olması gerekir. Bunun yanısıra diğer rivayetlerin de âyetlerin anlam dünyasına dahil olduklarını söyleyebiliriz.

İzzet Derveze bu âyetlerle alâkalı olarak, bu konudaki rivayetlerin sahih kaynaklarda geçmediğini ancak âyetlerin münafık kimse ile ihlaslı kimseyi karşılaştırma yoluyla her ikisinin de konumlarını belirlediğini ve bu nitelikleri taşıyan herkesi kapsadığını belirtir. Derveze devamla şöyle der: "Rivayetlerde bahsi geçen münafık ve ihlâslı iki zıt karakterin bu âyetlerin nüzûlünden önce bu hadiseleri yaşamış olmaları muhtemeldir. Bu âyetler de ilk karakteri tenkid etmek, ikinci karakteri de övmek maksadıyla inmiştir. Âyetler, her durum ve mekânda bu iki karakterin eksik olmaması cihetiyle evrensel bir telkin niteliğinde mutlak anlam taşımaktadır."[1878] Derveze'nin bu konudaki yaklaşımı âyeti bu rivayetlerle ilişkilendirmeden mutlak anlamda ictihâden

[1877] Bkz., İbn İshâk, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 229; Süheylî, *Ravzu'l-Unuf*, II, 86-87.
[1878] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 364.

yorumlamak şeklinde olmuştur. Asıl itibarı ile âyetin siyâkı rahatça anlaşılabilecek biçimde açık olduğundan Derveze elde sahih bir rivayet de bulunmamasını göz önüne alarak rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Âyetlerin te'vilinde onun yaklaşımının genelde bu doğrultuda olduğunu söyleyebiliriz.

"O, (senin yanından) ayrılınca/تولى ..." ifadesi "arkasını dönüp gittiğinde ve senden ayrıldığında hemen yeryüzünde fesat işlere koyulur" ve "galebe çalıp üstün geldiğinde ve bir yere yönetici olduğunda kötü yöneticilerin yaptığı gibi yeryüzünde ekini ve nesli telef etmek suretiyle fesat işler yapar" biçiminde anlaşılmıştır.[1879] Buradaki fesat ifadesi de iki yönlü olarak yorumlanmıştır: Birincisi; mal mülkü tahrip edip yakmak suretiyle telef etmek, ikincisi ise; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurundan ayrıldıktan sonra küfrü kuvvetlendirecek yöntemler ortaya çıkarmak suretiyle Müslümanların kalplerinde şüphe uyandıracak şeyler sokmakla meşgul olmak. İşte bu mânalar fesat olarak isimlendirilmiştir… Çünkü böyle yapan kimseler insanların arasında ihtilaf çıkarır, onların birliklerini bozar ve böylelikle birbirlerinden uzaklaşmalarına sebep olur. Neticesinde de akrabalık bağları kopar ve kan dökülür.[1880] Rivayetlerde belirtilen Ahnes b. Şerîk'in yaptıkları da bu mânalarla örtüşmektedir.

"Ekini ve nesli helâk eder" ifadesini Mücâhid, zalimlerin yeryüzünde fesat çıkarmaları ve bu sebepten dolayı Allah Teâlâ'nın yağmuru kesmek suretiyle ekinin ve neslin zarar görmesine sebebiyet vermesi olarak açıklar.[1881] Mücâhid bu açıklamasıyla yeryüzünde fitne fesat çıkaranların memleketlerinin Allâh tarafından yağmurun kesilmesiyle kuraklığın başgöstererek o bölgeden bereketin alınarak cezalandırılacaklarını bildirmektedir.

Zeccâc ise Bakara Sûresi 223. âyette geçen *"kadınlarınız sizin harsınız/tarlalarınızdır"* ifadesinden yola çıkarak "hars" ile kadınların, nesil ile de onlardan türeyen soyların kastedilmiş olabileceğini belirtir.[1882] Zeccâc da yapmış olduğu açıklamayla bu zâlim insanların kadınlara tecâvüz edip nesli bozacaklarını veya kadınların ahlâkını bozup onlardan doğacak çocukların isyânkâr bir nesil olması için çabalayacaklarını îmâ etmektedir.

Hz. Ömer ve Hz. Ali "Nefsini Allah yolunda satanlar" sözünü emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapan kimseler olarak te'vil ederler.[1883] Taberî bunu âyetin en

---

[1879] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 123; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 216; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 133.
[1880] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 216-217.
[1881] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 546; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 271.
[1882] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 277-278.
[1883] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 239; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 306

uygun te'vili olarak belirtir. Zira Allah Teâlâ önce münafıkların niteliklerini açıklamış, ardından da mü'minlerin sıfatlarını vasfederek onları, Allah'ın rızâsını kazanmak için kendini fedâ edenler olarak nitelemiştir.[1884] Hasan el-Basrî ise Allah yolunda cihad edenler olarak açıklar.[1885] *"Şüphesiz Allah, mü'minlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır…"*[1886] sözünde de belirtildiği gibi bu âyette de Allah Teâlâ "kendi yolunda mücâhidlere vâdettiği şeylere karşılık kendisini satan kimseler vardır ki Allah da onların canını buna karşılık satın almıştır" demektedir.[1887] İbn Kesîr bunu destekler mahiyette "her ne kadar bu âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak birkaç rivayet nakledilmişse de müfessirlerin çoğu bu âyetin genel anlamda, Allah yolunda cihad eden tüm mücâhidler hakkında nâzil olduğu yönünde kanaat belirtmişlerdir", der.[1888]

4.9.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Rivayetlerde belirtilen bilgiler doğrultusunda müfessirlerin kâhir ekseriyetinin âyetleri Hz. Suheyb ile ilişkilendirmelerinden yola çıkarak bir tespit yapmaya çalışacak olursak, bu âyetlerin muhtemelen hicret senesinde nâzil olması gerekir. Zira kaynakların bildirdiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) hicrete karar verdiğinde yola çıkmadan önce Hz. Ebûbekir'e, yanlarına Hz. Suheyb'i de almalarını söylemiş ancak yolculuk aceleye geldiği için bu mümkün olmamıştır. Durumu sabahleyin öğrenen Hz. Suheyb de yol hazırlığını tamamlayarak Hz. Ali ile birlikte yola çıkmış ve Rasûlullâh (s.a.v.) ile Kuba'da buluşmuştur.[1889] Yolda gelirken rivayetlerde belirtilen hadiseler yaşanmıştır. Buna göre bu âyet grubunun Bakara Suresi'nin diğer pek çok âyeti gibi Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Kuba'da bulunduğu sırada veya Medine'nin ilk günlerinde nâzil olması gerekmektedir.

Ahnes b. Şerîk hakkındaki rivayet zamanlama bakımından âyetlerin mânâsı ile oldukça uyumludur. Çünkü Ahnes b. Şerîk Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuş, Hz. Peygamberle aralarında yukarıdaki rivayette bahsedilen konuşmalar geçmiş, Huneyn Gazâsına Müslümanların safında katılmış, sonrasında nifak faaliyetlerine

[1884] Taberî, *Câmiu'l- Beyân*, III, 594.
[1885] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 267.
[1886] Tevbe, 9/111.
[1887] Taberî, *Câmiu'l- Beyân*, III, 590.
[1888] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 272.
[1889] Bkz., Mehmet Efendioğlu, "Suheyb b. Sinân", *DİA*, XXXVII, 476-477.

başlamış ve irtidat etmiştir.[1890] Bu bilgiler doğrultusunda tahlilini yaptığımız âyetlerin 631-632 yıllarında nazil olması gerekecektir.

Recî Vak'asında yaşanan hadiseler de hem 204-206. âyetlerin hem de 207. âyetlerde zikredilen hadiselerle oldukça uyumludur. Bu rivayetler müfessirlerin pek çoğu tarafından âyetlerin esbâb-ı nüzûlü kapsamında kabul görmüştür ve diğer görüşlere tercih edilmiştir.[1891] Bu nedenle biz de Recî Vak'asında yaşananların bu âyetlerin inişine sebep olduğunu düşünüyoruz. Recî Vak'ası hicretin dördüncü senesi Safer ayında vukûu bulduğu için[1892] âyetlerin bu olayın ardından nâzil olması gerekmektedir. Bu doğrultuda 204-207. âyetler hicrî dördüncü yıl Safer ayında (Temmuz/625) nâzil olmuştur.

Bu durumda diğer rivayetler anlam yönüyle âyetlerle uyumlu olmakla birlikte önceki bölümlerde sıkça rastladığımız şekilde âyetlerin tefsiri bağlamında nakledilmiş bilgileri içermektedir.

4.10. 208-211. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

208. Ey îmân edenler! Hepiniz barış ve güvenliğe (İslam'a) bütünüyle girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır. 209. Size apaçık deliller geldikten sonra eğer yine de yan çizerseniz, bilin ki Allah, gerçekten mutlak güç sahibidir. Hüküm ve hikmet sahibidir. 210. Onlar (böyle davranmakla) bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azâbının) ve meleklerin kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? Halbuki bütün işler Allah'a döndürülür. 211. İsrailoğullarına sor, biz onlara nice açık mucizeler verdik. Kendisine geldikten sonra kim Allah'ın nimetini değişitirirse (bilsin ki) şüphesiz Allah, cezası pek çetin olandır.

Bu âyetlerle alâkalı olarak bir rivayet bulunmaktadır:

Taberî'nin İkrime'den naklettiğine göre *"Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslam'a) girin"* âyeti Sa'lebe, Abdullâh b. Selâm, İbn Yâmîn, Ka'b'ın iki oğlu Esed ve Üseyd, Semye b. Amr, Kays b. Zeyd gibi Yahudilerden Müslüman olanların tamamı için inmiştir (نزلت فی). Bunlar: "Yâ Rasûlallah! Cumartesi, bizim kendisine saygı gösterip ta'zim ettiğimiz bir gündür. Bizi bırak da bu güne karşı hürmet gösterelim!

[1890] Geniş bilgi için bkz., Ahmet Önkal, "Ahnes b. Şerîk", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 174-175.
[1891] İbn Hişâm, *Sîret*, III, 129-131; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 272-281; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 236-237; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 546; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 391.
[1892] İbn İshâk, *Sîret*, I, 371; Vâkıdî, *Meğâzî*, I, 354.

Ayrıca Tevrât da Allah'ın kitabıdır. Bırak bizi de geceleri onunla namaz kılalım!" dediler. Bunun üzerine bu âyet indi (فنزلت).[1893]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Mukâtil b. Süleymân yapmış olduğu açıklamalarla bu rivayeti destekleyecek bilgiler vermektedir. O, bu âyetlerin Abdullâh b. Selâm, Selâm b. Kays, Ka′b'ın iki oğlu Üseyd ve Esed ve Yâmin b. Yâmin'den bahsettiğini söyler. Bunlar Tevrât ehli Mü'minlerdi. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) namazda Tevrat okuma, Cumartesi yasağına uyma ve Tevratta bulunan bazı hükümleri uygulama konusunda izin istemişlerdi. Allah Teâlâ da "Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetini ve şeriatını alın. Çünkü Hz. Muhammed'in Kur'ân'ı, kendisinden önceki tüm kitapları neshetmiştir" buyurdu. Bu mânâda da *"Hepiniz toptan barışa/İslam'a girin"*, yâni İslam şeriatına girin ve *"Şeytanın adımlarına uymayın."* buyurdu.[1894]

Bu rivayeti Vâhidî Esbâb-ı Nüzûl'de İbn Abbâs'tan,[1895] İbn Ebî Hâtim de Muhammed b. Avn tarîki ile İkrime ve o da yine İbn Abbâs'tan nakletmiştir.[1896] Ancak Vâhidî'nin senedindeki râvîlerden Mûsâ b. Abdirrahmân es-San'ânî zayıf ve metrûk bir râvî olup,[1897] yine seneddeki Abdulğanî hakkında Hâfız İbn Hacer çürük bir râvî olduğunu belirtmiştir.[1898] İbn Ebî Hâtim'in isnadında yer alan Muhammed b. Avn el-Horâsânî ise metrûk bir râvîdir. Taberî'nin senedinde yer alan Hüseyin b. Dâvûd da zayıf râvîlerdendir. Ayrıca İbn Hacer İbn Cüreyc'in İkrime'den hadis işitmediğini belirtmiştir.[1899]

Görüldüğü üzere bu rivayet her ne kadar Suyûtî tarafından eserinde zikredilerek güçlendirilmiş olsa da[1900] hiçbir versiyonu sahih bir senede sahip değildir. İzzet Derveze de bu noktadan hareketle âyetin Mü'minler hakkında inmiş olması görüşünü tercih ederek, burada ifade edilen durumun önceki âyetlerde işaret edilen münafık ve samimi Müslümanların nitelikleriyle de ilişkili olabileceğini belirtir. Derveze devamla "şayet bu tespit doğruysa, bu durumda bu iki âyetin, önceki âyetlerden hemen sonra yer verilen değerlendirme nitelikli bir açıklama olduğu"nu söyleyerek âyetlerin tüm zamanları

[1893] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 599-600.
[1894] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 180.
[1895] Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 68.
[1896] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 316.
[1897] Bkz., Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 38, muhakkikin 4 nolu dipnotu.
[1898] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, s. 530.
[1899] Sa′lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 319-320, muhakkikin 3 no'lu dipnotu.
[1900] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 38.

kuşatan evrensel içerikli bir mesaj bildirdiği açıklamasında bulunur.[1901] Rivayette geçen ifade kalıbının ihtimal belirtecek tarzda kullanılmış olması da bunun daha çok tefsir kabilinden sayılabilecek nitelikte bir açıklama olduğunu düşündürmektedir.

Rivayetlere göre bu âyetlerin kimin hakkında indiği hususunda müfessirler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir: a) Bu âyetler Ehl-i kitaptan Müslüman olanlar hakkında nâzil olmuştur. Bunlar Sa'lebe, Abdullâh b. Selâm, İbn Yâmîn, Ka′b'ın iki oğlu Esed ve Esîd, Sa'îd b. Amr ve Kays b. Zeyd'dir. Bunların hepsi de Yahudilikten gelmedir. Bu şahıslar Müslüman olduktan sonra bile cumartesi yasağına uyuyor ve deve eti yemeyi kendilerine haram sayıyorlardı. Ayrıca Ehl-i kitabın sakındığı diğer şeylerden de sakınıyorlardı. Bu şekilde davranmak suretiyle Tevrât'ın hükümlerinden bir kısmını uygulamak istiyorlar ve bunları İslam'a karıştırıyorlardı. Buna göre bu âyet onlar hakkında ve yalnızca Tevrât şeriatının belli parçalarını uyguladıkları için nâzil olmuştur. b) Ehl-i kitaptan, Hz. Mûsâ ve Hz. Îsâ'ya inanmakla birlikte Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğine inanmayanlar hakkında nâzil olmuştur. c) Başka bir görüşe göre münafıkların sıfatları hakkındaki âyetlerin hemen ardından gelmesi dolayısı ile münafıklar hakkında nâzil olmuştur. d) Diğer bir görüşe göre de İslam şeriatının tümüne dahil olmaları emredilen Müslümanlar hakkında nâzil olmuştur.[1902]

Bu ihtimaller doğrultusunda âyetteki hitap Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları hakkında ise, bu durumda onlar İslam şeriatına girmekle ve İslam şeriatına uymayan hiçbir Ehl-i kitap şeriatına tâbî olmamakla emrolunmaktadırlar. Burada hitap yalnızca Rasûlullâh'a (s.a.v.) îmân etmeyen Ehl-i kitaba ise bu durumda mânâ; "Ey önceki peygamberlere îmân edenler, ey Tevrât ve İncil'e îmân edenler! Hepiniz bu şeriata dahil olun! Çünkü Tevrât ve İncil bu şeriatın doğruluğuna delâlet etmektedir, siz de bu şeriata girin!" şeklinde olur. Ancak burada hitap Müslümanlara ise, bu durumda mânâ; "Ey kalbiyle îmân eden ve bunu tasdik eden kimse! İslam şeriatına gir, îmânı ve İslam'ı birleştir" şeklinde olur. Zira Rasûlullâh (s.a.v.) Cibrîl hadisinde, Cebrâil kendisine bunların hakikatini sorduğunda her ikisinin de açıklamasını yapmıştır. Hitap münafıklara ise bu durumda mânâ; "Ey diliyle îmân ettiğini söyleyen kimse! Kalben de İslam'a gir ki sözün inancına uygun olsun." şeklinde olur.[1903] Taberî kendi kanaatine göre bunlardan en doğrusunun, Allah Teâlâ'nın hitabının Mü'minlere olduğu görüşünü tercih ederek bu âyetle Mü'minlere, İslam şeriatının tamamına uymanın emredildiğini

[1901] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs,* VI, 366.
[1902] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 268; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 224; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 505; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 134.
[1903] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît,* II, 130.

ve bundan dolayı Rasûlullâh'a (s.a.v.) inanan mü'minlerin de ondan önceki peygamberlere tâbî olanların da âyetin kapsamına dahil olduğunu belirtir.[1904] Râzî, Allah Teâlâ'nın, önceki âyette münafıkların ekini ve nesli yok ederek yeryüzünde fitne fesat çıkardıklarını belirttikten sonra bu âyetle de Müslümanlara bunun tam tersini emrettiğini söyler. Yâni Müslümanlara, İslam'a ve onun şeriatına tam olarak muvâfakat etmeyi emretmektedir.[1905]

"Es-silm", "es-selm" ve "es-selâm" şeklinde üç versiyonu bulunan "silm" kelimesi itaat, muvâdea/barış,[1906] İslam ve barış mânâsında, İslam'ın bütün şeriatını ifade eden kapsayıcı bir anlam taşımaktadır.[1907] Müfessirlerin bir kısmı "كافة" kelimesini "İslam'a dahil olanlar"ın hali olarak düşünmüşlerdir. Buna göre anlam "Hepiniz toptan İslam'a girin!" olur. Ancak diğer bir yaklaşıma göre "كافة" kelimesi "silm"in hali olarak düşünüldüğünde Mü'minlere, İslam'ın bütün bölümlerine ve onun şeriatının tamamına itaat etmeleri emredilmiş olur. Nitekim "silm" kelimesi "harb" kelimesi gibi müennestir. Dolayısı ile "kâffe" kelimesinin burada "silm"in hali olarak düşünülmesi daha uygun olur.[1908] İbn Kesîr de bu görüşün daha doğru olduğunu belirterek inananlara, îmânın ve İslam şeriatının bütün şubeleriyle amel etmelerinin emredildiği anlamını tercih etmiştir.[1909] Buna göre âyetin mânâsı "Allah'a teslim olun ve O'na itaat edin, O'nun bütün olan şeriatından hiçbir şeyi çıkarmayın! Şeytanın adımlarına, size emrettiği yollarına uymayın! Çünkü o, size ancak kötülükleri, fuhşiyatı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder. Şeytanın avânesi sizi ancak cehennem ehlinden olmanız için davet eder. Ve o sizin açıkça düşmanınızdır, düşmanlığını açıkça ortaya koymaktadır."[1910]

Elmalılı bu konu hakkında şu açıklamaları yapar: Savaş ve hacc âyetlerinin hemen ardından psikolojik bakımdan insanları dört sınıfta özetledikten sonra inananlara bu âyetle hitap edilmiş olması, haccın sosyal uyanıştaki önemine ve tevhid inancı ile cihad ve haccdan istenen sonucun, genellikle barış ve selametin temini olduğuna ve bu konuda üstün ahlâkı, hukûkî ve sosyal incelikleri içeren geniş bir amelî şeriatın bütün kapsamıyla birlikte tatbikinin gerekli olduğuna dikkat çekilmektedir. Bundan dolayı "Ey mü'minler! Allah'ın emirlerine boyun eğmekle öyle mükemmel bir sosyal görünüm

[1904] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 601.
[1905] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, V, 223.
[1906] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 317, 319.
[1907] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 280.
[1908] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 124.
[1909] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 273.
[1910] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 513-514.

ve öyle muntazam bir İslam yurdu meydana getirin ki, aranızda isyandan, kavga ve anlaşmazlıklardan, birbirinize eziyetten, eğrilikten, Allah'ın ve kulların haklarına tecâvüzden, kısacası Allah'ın rızasına aykırı hareketlerden eser kalmasın. Herkes güven ve karşılıklı sevgi, rahatlık ve tam bir huzur içinde kendi vazifeleriyle meşgul olsunlar. Geleceğine ve âhiretine tam bir sevinçle yürüsün ve bunu bozacak fesatlara meydan verilmesin. Dünya hayatı hakkında parlak sözler söyleyip de kalpleri en şiddetli düşmanlıklarla dolu olan, şeytanca hareket eden kimselerin ardından gidilmesin."[1911]

Sonraki âyette bildirilen İsrailoğulları'ndan maksat Hz. Peygamber dönemindeki Yahudiler, sorunun konusu ise geçmişte Yahudilerin yaptıklarıyla ilgilidir. Burada Hz. Peygamber'e hitaben "İsrailoğulları'na sor" buyrulmasından, Yahudi din tarihinin Müslümanlar için bir ibret ve ders kaynağı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bir önceki âyette inanmayan veya inandıkları halde günah işlemekten çekinmeyenler ya da Allah'ı ve melekleri apaçık görmedikçe inanmayacaklarını söyleyenler hakkında uyarılar yer almıştı. 211. âyette ise geçmişte bu tür uyarılara birçok defa muhatap olmuş bulunan İsrailoğullarının tutumları ve başlarına gelenler örnek ve ibret olarak gösterilmekte; Allah tarafından onlara aydınlatıcı ve uyarıcı mahiyette nice âyetlerin verildiği veya peygamberlerinin doğruluğunu kanıtlayan mucizelerin, belgelerin sergilendiği belirtilmekte, buna rağmen Allah'ın nimetini değiştirdiklerine işaret edilmektedir.[1912]

Yapmış olduğumuz inceleme neticesinde müfessirlerin, mutad vechile âyetle ilgili görüşleri nakletmekle birlikte daha ziyâde âyeti rivayetten bağımsız şekilde umumi mânâda değerlendirerek Mü'minler hakkında, onların İslam'a karşı tutum ve davranışlarındaki hatalı yaklaşımları önlemeyi hedefleyen bakış açısını tercih ettiklerini görmekteyiz. Müslüman ve Mü'min olduklarını söyledikleri halde İslam'ın hükümlerine tam olarak uymayan, yaşantı olarak gayrimüslimlerden pek de farklı davranmayan tipler her dönemde olabilmektedir. Bu yaklaşımla âyet bu tipleri tam olarak Allah'ın hükümlerine tâbî olmaya davet ederek, Allah'ın dînini, O'nun belirlediği ilke ve prensipler dahilinde yaşamaları gerektiğini, kendi kafalarına göre yaşayıp, Allah'ın pek çok hükmüne sırt çevirerek bir taraftan da Müslüman olduklarını söylemelerinin yanlışlığını bildirmektedir. Ve aynı zamanda böyle yapmaktan vaz geçmezlerse hayal bile edemeyecekleri dehşet bir cezayla, şiddetle azap göreceklerini ikaz etmektedir.

[1911] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili,* II, 735-736.
[1912] Hey'et, *Kur'ân Yolu*, I, 327.

Ancak âyetler anlam yönüyle Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları hakkındaki rivayetle de uyumludur. İslam'la şereflendikten sonra doğru dîni bulmanın verdiği îmân şevkiyle dîni daha takvâlı ve coşkulu şekilde yaşama düşüncesi o dönemdeki Müslümanlar arasında da zaman zaman görülmektedir. Ancak bu tür uygulamalar Hz. Peygamber'in itidal çağrısıyla engellenmiş, dinde Allâh'ın belirlediği kurallara uyularak ölçülü bir yaşam tavsiye edilmiştir.[1913] Dolayısı ile âyetin o dönemde Abdullâh b. Selâm ve arkadaşlarının böyle bir uygulama düşüncesi üzerine inmiş olması da çok tutarsız değildir.

4.10.1. 208-211. Âyetlerin Tarihlendirilmesi

Yapmış olduğumuz inceleme neticesinde bu âyetler Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları hakkında nâzil olmuşlar ise muhtemelen onların Müslüman olduğu tarih olarak Hz. Peygamber'in Medine'de yerleşik hayata geçmesi sonrasında nâzil olmuştur. Buradan da birinci veya ikinci yıl içerisinde âyetlerin indiği anlaşılmaktadır.

4.11. 212-218. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Bu âyet grubu anlam yönüyle kendi arasında bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu nedenle tümünü bir arada değerlendirerek son bölümde tarihlendirmeye geçeceğiz.

4.11.1. 212-214. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

212. İnkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi. Onlar îmân edenlerle alay etmektedirler. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar ise, kıyamet günü bunların üstündedir. Allah, dilediğine hesapsız rızık verir. 213. İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki bağy/kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe iletti. Allah, dilediğini doğru yola iletir. 214. Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber Mü'minler "Allah'ın yardımı ne zaman?" diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki, Allah'ın yardımı pek yakındır.

[1913] Bkz., Buhârî, "Nikâh", 1; Müslim, "Nikâh", 5; Nesâî, "Nikâh", 4.

212 ve 213. âyetler hakkında herhangi bir nüzûl sebebi belirtilmemiştir. Ama 214. âyetle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır. Muhtemelen önceki âyetler son âyete bir hazırlık olmak üzere nâzil olmuşlardır.

1. 214. âyet Hendek Savaşında Mü'minlerin çetin bir mücâdele verdikleri esnada karşılaştıkları düşman korkusu, bitkinlik, şiddetli soğuk, o gün çektikleri şiddetli açlık üzerine nâzil olmuştur (نزلت يوم الحندق/نزلت فى).[1914]

2. Mukâtil, bu âyet-i kerîmenin Âl-i İmrân Sûresi'nde *"Yoksa siz, Allah içinizden cihad edenleri sınayıp ayırt etmeden ve yine sabredenleri ortaya çıkarmadan cennete gireceğinizi mi zannettiniz?"*[1915] ve Ankebût Sûresi'nde *"Elif, Lâm, Mîm. İnsanlar imtihandan geçirilmeden 'îmân ettik' demekle bırakılıvereceklerini mi zannettiler?"*[1916] âyetlerinin formuna benzediğini söyler. Burada ise Uhud Savaşı'nda münafıklar Mü'minlere "Niçin kendi kendinizi ölüme, mallarınızı da tehlikeye atıyorsunuz? Muhammed bizim aramızda olsaydı ölüm sizin başınıza gelmezdi" dediler, Mü'minler de onlara cevaben: "Allah buyurdu ki, bizim içimizden kim öldürülürse cennete girecektir", dediler. Bu defa münafıkların: "Niçin kendiniz için bâtıl şeyleri temenni ediyorsunuz?" demeleri üzerine Uhud gününde bu âyeti indirdi (فأنزل الله). *"Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?"* âyeti de Osman b. Affân ve arkadaşları hakkında indi.[1917]

3. Atâ'dan rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) ve ashâbı Medine'ye girdiklerinde pek çok sıkıntıyla karşılaştılar. Çünkü onlar Mekke'de müşriklerden dolayı mallarını mülklerini terk edip yurtlarından ayrılmışlardı. Bu şekilde Allah'ın ve rasûlünün rızâsını tercih etmişlerdi. Yahudiler, Allah rasûlüne karşı düşmanlıklarını ortaya koymuşlar, bir kısım zengin insanlar da münafıklıklarını gizlemişlerdi. İşte bunlar üzerine Allah Teâlâ onların kalplerini rahatlatmak, gönüllerini hoş etmek için *"Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?..."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1918]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Katâde ve Süddî'den de bu âyetin Ahzâb gününde/Hendek Savaşı'nda nâzil olduğu yönünde rivayetler gelmiştir. Süddî'den nakledilen rivayette âyet zikredilip

---

[1914] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 636; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 340; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 379.
[1915] Âl-i İmrân, 3/142.
[1916] Ankebût, 29/1-2.
[1917] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 182.
[1918] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 245; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 68-69.

ardından "İşte bu, Ahzâb günüydü." ifadesi yer alırken Katâde'den nakledilen rivayette "Bu âyet Ahzâb gününde indi." ifadesi kullanılmıştır.[1919] Suyûtî de Abdurrezzâk, İbn Cerîr ve İbnu'l-Münzir'in Katâde'den yapmış olduğu bu rivayeti eserine alarak rivayeti güçlendirmiştir.[1920]

Taberî âyetin nüzûlünde, Ahzâb günü indiği yönündeki rivayet haricinde diğer rivayetlere yer vermez.[1921] Râzî ve Kurtubî ise âyetin nüzûl sebebi olarak üç rivayete de değinirler. Aralarında herhangi bir tercih ve tenkitte de bulunmazlar.[1922] İbn Kesîr'in, âyeti genel anlamda değerlendirmeye tâbî tutarak yalnızca "ahzâb gününde" indiğini belirtmesi ve herhangi bir rivayete yer vermemesi ise dikkât çekicidir.[1923] Bu durum belki de onun, bu rivayetlerin hiç birine sıhhat yönünden itibar etmemesinin de bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

İbnu'l-Cevzî rivayetlerde belirtilen görüşleri toparlayarak teker teker âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında zikreder. Ancak aralarında herhangi bir tenkit, tercih ve tespitte bulunmaz.[1924] İbn Âşûr da ilk devir müfessirlerinden çoğunun âyeti, aradaki münasebetin ziyâdeliği sebebiyle Hendek Savaşı ile ilişkilendirdiklerini zikrettikten sonra "Allah'ın yardımı" sözüyle Mekke'nin fethine işaret edildiğini belirtir.[1925]

Kâsımî, âyette önceki devirlerde yaşayan peygamberlerin ve onlarla birlikte olan mü'minlerin başlarına gelen çok şiddetli imtihan ve durumların hatırlatıldığını belirtir, onların çektiği korkunç ızdırap ve meşakkatlerin henüz Müslümanların başına gelmediğini söyler. "Şiddetli sıkıntı ve acılar onlara dokunmuştu ve sarsıldıkça sarsılmışlardı. Yeryüzünü sarsan ve dağları yerle bir eden zelzeleye benzer şiddette korkunç sıkıntılarla karşılaşmışlardı. Hattâ Allah Teâlâ'nın uygulamalarını en iyi bilen, O'nun yardımının kesin olarak geleceğine inanan ve her dâim insanları sabretmeye dâvet eden peygamberleri ve onunla birlikte peygamberden sonra en metânetli kişiler olan Mü'minler dahi 'Allah'ın yardımı ne zaman gelecek?' demişlerdi." Kâsımî bu derece şiddetli sıkıntıları sahabenin, Hendek Savaşı'nda yaşadıklarını kanaat olarak belirtir.[1926] Ardından da Buhârî'nin Habbâb b. Eret'den rivayet ettiği şu hadisi nakleder: Rasûlullâh (s.a.v.) Kâbe'nin gölgesinde hırkasına bürünmüş vaziyette yatarken ona

---

[1919] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 637; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 338; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 244-245.
[1920] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 500.
[1921] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 637.
[1922] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 20; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 409-410.
[1923] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 282.
[1924] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 231-232.
[1925] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 314-317.
[1926] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 529-530.

şöyle şikâyette bulunduk: "Bizim için yardım istemez misiniz? Bizim için duâ etmez misiniz?" Bunun üzerine o şöyle dedi: "Sizden önce öyle insanlar vardı ki, kişi yakalanıyor, onun için yerde bir çukur kazılıyor ve oraya koyuluyordu. Testereyle başından aşağıya iki parçaya ayrılıyor, demir taraklarla etleri kemiklerinden ayrılıyordu da yine de bu onu dininden döndürmüyordu. Vallahi Allah bu işi tamamlayacaktır. Hattâ bir atlı San'a'dan Hadramevt'e kadar yolculuk yapacak da Allah'tan ve koyunlarına kurdun saldırmasından başka hiçbir şeyden korkmayacak. Ancak siz acele ediyorsunuz!"[1927]

Habbâb b. Eret'in rivayet ettiği bu hadiste belirtilen diyalog, Mekke'de, müşriklerin Müslümanlara uyguladığı işkence, baskı ve eziyetlerin doruk noktasına ulaştığı bir dönemi yansıtmaktadır. Zira bu hadiste Habbâb, Allah Rasûlüne bu soruyu Mekke'de iken, Kâbe'nin yanında sormuştur. Bu dönem muhtemelen müşriklerin Mekke'de uyguladığı boykot sonrası Rasûlullâh'ın (s.a.v.) değerli eşi, psikolojik destekçisi Hz. Hatice ve her ortamda onun hâmîsi olan amcası Ebû Tâlib'in ölümü üzerine muhatablarının Müslümanlara uyguladığı eziyetin şiddetini artırdığı zamanı göstermektedir. Ebû Tâlib ölünce Kureyş müşrikleri bizzat Rasûlullâh'a (s.a.v.) karşı, Ebû Tâlib hayattayken yapamadıkları eziyet ve baskıları uygulama imkânı buldular. Bu da tahminen hicretten üç yıl öncesine, Mekke'nin 9-10. yıllarına tekabül etmektedir.[1928] Âyetin esbâb-ı nüzûlü ile doğrudan doğruya bir irtibatı bulunmasa da Habbâb b. Eret hadisi Müslümanların meşakkat zamanlarında önceki devirlerde yaşayan Mü'minlerin her türlü eziyet, işkence ve zulümler karşısında sabır, metânet ve dinlerine bağlılıklarındaki sağlam duruşlarını örnek almalarını telkin etmekte, ileride daha güzel günlere kavuşacakları ve sabırlarının karşılığını alacakları müjdesi vermektedir. Bu yönüyle hem onların îmânlarını takviye etmekte, dînî değerlere olan samimiyet ve bağlılıklarını kuvvetlendirmekte, aynı zamanda zorluklar karşısında sabır ve tahammül güçlerini artırmaktadır.

Mukâtil'in naklettiği rivayette âyetler, Uhud Savaşı'nda yaşanan hezimet sonrasında Müslümanların bocalaması üzerine Hz. Osman ve arkadaşları ile ilişkilendirilmektedir. Ancak Uhud Savaşı ile ilgili olaylar Âl-i İmrân Sûresi'nde haber verilmişti. Rivayetin başında da bu bilgi yer almaktadır. Benzer sıkıntılı durumlar Müslümanlar arasında farklı zaman dilimlerinde yaşanmıştır. Yine rivayette Ankebût Sûresi'ndeki, buradaki âyete benzer âyet örnek verilmiştir. Ancak Ankebût Sûresi de

[1927] Buhârî, "İkrâh", 1; "Menâkib", 25, 29.
[1928] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, II, 65.

Mekke ortamında Müslümanların çektiği farklı bir meşakkatli durumu bildirmektedir. Bakara Sûresi'nde ise daha ziyâde Bedir Savaşı ve öncesinde yaşanan benzer sıkıntılı olaylar değerlendirilmektedir. Bu dönemde de Bi'r-i Maûne ve Recî Vak'aları gibi Hz. Peygamberi ve Müslümanları derinden sarsan hadiseler yaşanmıştır. Dolayısı ile Bakara Sûresi'ndeki bu âyetlerin Uhud Savaşı ile ilişkilendirilmeleri pek tutarlı değildir.

İzzet Derveze rivayetleri değerlendirirken Hendek Savaşı'nda yaşanan sıkıntıların Ahzâb Sûresi'nde, Uhud Savaşı'nda yaşananların ise Âl-i İmrân Sûresi'nde tafsilatlı şekilde ele alındığını belirterek bu hadiselerin bu âyetin nüzûlü esnasındaki durumlarla ilişkilendirilmesini uzak bulur. Üçüncü rivayetin, bu âyetin nüzûlü zamanındaki durumlarla ilişkilendirilmesini daha uyumlu görür. Yâni Müslümanlar Mekke'den tüm varlıklarını terk ederek Medine'ye hicret etmişler ve orada bir takım mahrumiyet ve meşakkatli durumlarla karşılaşmışlardı. Ayrıca hicretin ilk iki yılında Bedir Savaşı öncesinde Hz. Peygamber'in bizzat donatıp sefere gönderdiği küçük çaplı müfreze çatışmalarında bazı muhacirlerin şehit düşmesiyle acı olaylar yaşanmıştı. Dolayısı ile âyet bu hadiselerle alâkalı olarak nâzil olmuş olabilir. İzzet Derveze âyetin siyâkını bu zaman dilimiyle daha uyumlu bulur. Ayrıca Derveze, ayetin nüzûlü ile ilgili rivayetlerin hiç birinin muteber hadis kitaplarında yer almadığı tespitinde bulunur.[1929]

Bizim kanaatimiz de bu âyetlerin, sonrasındaki 215-218. âyetlerle bağlantılı olduğu yönündedir. Bu âyetlerde anlatılanlar, kendisinden sonraki âyetlere bir hazırlık mesâbesindedirler. 215-218. âyetlerin esbâb-ı nüzûlü kapsamında değerlendirecek olduğumuz rivayetlerde de bu âyetlerin Bedir Savaşı öncesinde Rasûlullâh'ın (s.a.v.) keşif için göndermiş olduğu bir seriyyede müşrik bir toplulukla karşılaşıp haram aylarda Amr b. el-Hadramî'yi öldürmeleri üzerine inmesi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Üstelik orada nakledilen rivayetlerin sıhhati ve müfessirlerin kanaati, bu âyetlerde bahsi geçen rivayetlerden daha kuvvetlidir. Müfessirlerden bazılarının Medine'ye ilk hicret yıllarında çekilen güçlükleri bu âyetlerin nüzûlüne sebep olarak değerlendirmeleri, o günün şartlarında yerini yurdunu, malını, mülkünü terk ederek sırf Allah rızâsı için yaşam biçimini değiştirmenin getirdiği zorlukları göz önünde bulundurduğumuzda mâkul karşılanabilecek bir anlayıştır. Onlar bir taraftan yaşam şartlarındaki güçlüklere göğüs germeye çalışırken bir taraftan da yeni yerleşim mekânlarında bulunan Yahudi komşularından gelen entrika ve hâinliklerle karşı karşıya kalmışlardır. Dolayısıyla bu âyetlerin nüzûlü bağlamında naklettiğimiz Atâ rivayeti, bu âyetlerin mânâsı ile daha uyumludur.

[1929] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 374-375.

Sonuç olarak; kanaatimizce bu âyetler, kendisinden sonrasındaki âyetlere yakın dönemlerde, ya onlarla birarada veya biraz öncesinde Bedir Savaşı öncesindeki seriyyelerin yaşadığı güçlükler münasebetiyle nâzil olmuşlardır. Üçüncü sırada zikrettiğimiz Atâ rivayeti de bunu yansıtmaktadır.

4.11.2. 215. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

215. Sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "Hayır olarak ne harcarsanız o, ana baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir. Hayır olarak ne yaparsanız, gerçekten Allah onu hakkıyla bilir."

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç rivayet vardır:

1. Mukâtil b. Süleyman'ın senedsiz olarak naklettiğine göre Hazrec'in Benû Seleme kabîlesinden Amr b. el-Cemûh el-Ensârî -Uhud gününde şehîd edilmişti- Hz. Peygamber'e (s.a.v.): "Yâ Rasûlallah! Ne kadar ve kime infakta bulunalım?" diye sordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1930]

2. Taberî'nin İbn Cüreyc'ten nakline göre; Mü'minler Rasûlullâh'a (s.a.v.) mallarını nereye koyacaklarını/harcayacaklarını sordular. Bunun üzerine bu âyet indi (فنزلت). Buradaki infak, zekât değil, nâfile konusundadır.[1931]

3. İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan nakline göre; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbından bir grup Allah yolunda infakla emrolunduklarında Hz. Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın peygamberi! Mallarımız hakkında bize emrettiğin bu nafaka nedir, bundan neyi infak edeceğiz?" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله). Bundan önce tasadduk edecek bir şey bulamayıncaya kadar infakta bulunuyorlardı.[1932]

4. Vâhidî'nin Atâ'dan senedsiz olarak rivayetine göre; bu âyet Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek şöyle diyen bir adam hakkında nâzil oldu (نزلت فى): "Benim bir dinarım var." Hz. Peygamber: "Onu kendine sarfet!" dedi. Adam: "Benim iki dinarım var" deyince Hz. Peygamber: "Onları da ailene sarfet!" dedi. Adam: "Benim üç dinarım var" dedi. Bu defa Hz. Peygamber: "Onları da hizmetkârına sarfet" dedi. Adam: "Benim dört dinarım var" dedi. Hz. Peygamber: "Onları ana babana sarfet" dedi. Adam bu defa: "Benim beş dinarım var" dedi. Hz. Peygamber: "Onları da akrabana sarfet" dedi. Adam

---

[1930] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 183.
[1931] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 642.
[1932] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 341.

tekrar: “Benim altı dinarım var” dedi. Hz. Peygamber de: “Onları Allah yolunda infak et, bu en güzelidir” diye karşılık verdi.[1933]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Öncelikle ilk üç rivayet esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı kullanılarak nakledilmiştir.

Birinci sıradaki Mukâtil’in rivayetini Sa’lebî tek rivayet olarak[1934] Vâhidî, Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs’tan nakletmiştir. Ancak Vâhidî’nin rivayeti, senedde yer alan Ebû Sâlih’in İbn Abbâs’tan hadis işitmemesi sebebiyle zayıf bulunmuştur.[1935] Bu rivayeti pek çok müfessirin, âyetin gerçek esbâb-ı nüzûlü olarak eserlerine aldıklarını görmekteyiz.[1936] Ancak bu âyetlerin Uhud Savaşı ve sonrasında yaşananlarla irtibatlandırılmasının hatalı olduğunu bir önceki âyet grubundaki değerlendirmemizde açıklamıştık.

İkinci sıradaki İbn Cüreyc rivayetini Suyûtî, Taberî ve İbn Münzir’den naklederek teyid etmiş,[1937] ancak Lübâb muhakkiki Abdurrezzâk el-Mehdî bu rivayetin mu’dal[1938] olduğunu, ayrıca İbn Cüreyc’in tüm rivayetlerinin çürük olduğunu belirtmiştir.[1939]

Üçüncü sırada zikrettiğimiz İbn Ebî Hâtim rivayeti senedde yer alan İbn İshâk’ın şeyhi Muhammed b. Ebî Muhammed sebebiyle zayıftır.[1940] Ayrıca muhakkik, senedin başında inkıtâ olduğunu belirtmiştir.[1941]

Dördüncü sırada zikrettiğimiz Vâhidî’nin Atâ’dan naklettiği rivayet ise senedsiz olduğu için itibar edilebilecek nitelikte değildir. Ayrıca rivayette ifade kalıbı olarak ihtimal belirten ifade kalıbı kullanılmış olması bu rivayetin tefsir bâbından yapılmış bir açıklama olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

İbn Kesîr’in, eserine 215. âyetin esbâb-ı nüzûlü ile alâkalı rivayetlerden hiç birini almaksızın yalnızca âyetle ilgili bazı açıklamalarda bulunması gerçekten dikkat

---

1933 Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli’l-Kur’ân*, s. 69.
1934 Sa′lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, V, 390.
1935 Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli’l-Kur’ân*, s. 69.
1936 Bkz., Beğavî, *Me’âlimu’t-Tenzîl*, I, 245; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 126; Tabersî, *Mecmau’l-Beyân*, II, 59; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, III, 413; Beyzâvî, *el-Envâru’t-Tenzîl*, I, 136.
1937 Suyûtî, *ed-Dürru’l-Mensûr*, II, 502.
1938 Mu’dal hadîs; senedinin herhangi bir bölümünde peşpeşe iki veya daha fazla râvîsi düşmüş olan hadîsi ifade eder. (Mehmet Efendioğlu, “Mu’dal”, *DİA*, XXX, 356)
1939 Suyûtî, *Lübâbu’n-Nükûl*, s. 38, 6 nolu dipnot.
1940 Muhammed b. Ebî Muhammed ile ilgili bilgi daha önce zikredilmişti.
1941 Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, II, 341, 1614 nolu dipnot.

çekicidir. Onun bu yaklaşımı rivayetlere, sıhhatlerindeki zâfiyetlerden dolayı itibar etmediğini düşündürmektedir.[1942]

Süddî bu âyetin, zekâtın farz kılınmasından önce nâzil olduğunu ve burada kişinin, âilesine yapmış olduğu harcamaları ve tasadduk ettiği sadakaları ifade ettiğini, ayrıca zekât âyetiyle de bu âyetin neshedildiğini söyler.[1943] Hasan el-Basrî ise bu âyetin nâfile sadakaları kapsadığını belirtir.[1944] İbn Zeyd, âyetin nâfile olan infakı kapsadığını belirttikten sonra burada nesh olduğunu söylemenin doğru olmadığını, yalnızca burada sayılan kişilere nafakada bulunmanın vâcibliği gerektirdiği tespitinde bulunur.[1945] Dolayısı ile burada bir nesh durumundan bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü, öncesinde nâfile olan sadaka âyeti ile Müslümanların yapacak olduğu harcamalar ve kendi aralarındaki dayanışma temin edilmiş, sonrasında zekât âyetiyle birlikte farz kılınan düzenleme ile birlikte harcamalar şekillendirilmiştir.

İbn Kesîr âyetin mânâsını "Sana nasıl infakta bulunacaklarını soruyorlar" şeklinde anlar ve Allah Teâlâ buna karşılık *"...De ki: "Hayır olarak ne harcarsanız o, ana baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir."* şeklinde cevap vermiştir, der. Yâni bu yerlere harcama yapın. Nitekim bunlar hadiste de "annen, baban, kız ve erkek kardeşin, sonra derece derece diğer yakınların" şeklinde bildirilmiştir.[1946]

Elmalılı bu âyetin Uhud Savaşı'nda şehit olan oldukça yaşlı ve çok mal sahibi Amr b. Cemuh'un Rasûlullâh'a (s.a.v.) "Mallarımızı nelere sarfedeceğiz ve nereye vaz' edeceğiz?" demesi üzerine, âyetin bu soruya cevâben nâzil olduğunu belirtir. Buna göre; "Az veya çok hayır cinsinden, yâni mal çeşitlerinden vâcib veya nâfile olarak Allah rızâsı için sarfettiğiniz veya edeceğiniz nafaka öncelikle ana babanız, ikinci olarak en yakın akrabanız, üçüncü olarak muhtaç olan yetimler, miskin ve fakirler, yolda kalmış yolcular içindir. Babalarınıza ve dedelerinize bakmak ilk vazifenizdir, diğer akrabalarınız da onları takip eder ve bu suretle "el-ekrabu fe'l-ekrabu" kaidesince infak vâcib olur. Bunların dışındaki kimselere de zekât ile vâcib olarak ve diğer sadakalarla nâfile olarak sarfedilir. Ayrıca bunlardan başka her ne hayır yaparsanız elbette Allah onu pek iyi bilir ve ecrini verir."[1947]

Dikkât edilirse Elmalılı buradaki infakı sadaka olarak değerlendirmekte ve Müslümanın öncelikle ana babasına, dedesine ve en yakından başlamak üzere uzağa

[1942] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 283.
[1943] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 642; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 342.
[1944] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 126.
[1945] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 234.
[1946] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 283.
[1947] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 755.

doğru bu sadakalarını tanzim etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunların dışında kalan şahısların ise zekât müessesesinin sorumluluğu yerine getirilerek, vâcib olarak haklarının ödenmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısı ile o da herhangi bir nesh durumunu kabul etmemektedir.

Sonuç olarak esbâb-ı nüzûl kapsamında zikredilen rivayetlerin hepsinin sıhhat yönünden zâfiyetler taşıması, âyetleri Uhud Savaşı ile ilişkilendiren Mukâtil'in rivayeti dışında mânâ olarak hepsinin de âyetin nüzûlüne sebep teşkil edecek nitelikte olması aralarında tercihe imkân vermemektedir. Ancak rivayetlerin mânâsından bu âyetin, hayır olarak verilecek olan sadakaların mahallini tâyin etmek üzere nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Âyetin ibarelerinin sarih olması, esbâb-ı nüzûl bilinmeden de onu anlaşılır kılmaktadır.

4.11.3. 216-217. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

216. Savaş hoşunuza gitmediği halde size farz kılındı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz. 217. Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: "O ayda savaşmak büyük bir günahtır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allah katında daha büyük bir günahtır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyüktür. Onlar, güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerinin bütün yapıp ettikleri dünyada da âhirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.

217. âyetin nüzûlü hakkında yalnızca tek bir rivayet bulunmaktadır.

Taberî, Urve b. Zübeyr'den nakletmiştir: Rasûlullâh (s.a.v.) Bedir Savaşı'nın hemen öncesinde Receb ayında Abdullâh b. Cahş komutasında muhacirlerden müteşekkil sekiz kişilik bir grubu bir görevle gönderdi. İçlerinde Ensâr'dan hiçkimse yoktu. Abdullâh b. Cahş'a bir mektup da verdi. Ona iki gün geçmeden mektuba bakmamasını, sonrasında ona bakmasını ve kendisine emredileni yerine getirmesini, arkadaşlarından hiçkimseyi bu işe zorlamamasını emretti. İki gün yol gidince mektubu açtı. İçinde şu yazıyordu: "Benim bu mektubuma bakarsan, Mekke ve Tâif arasındaki Nahle'ye ininceye kadar yürü. Orada Kureyş kervanını gözetle ve bize onların haberlerini bildir!" Abdullâh arkadaşlarına durumu izâh etti. Hz. Peygamber'in emri üzere hiçbirini kendisiyle gelmek için zorlamadı. Onlardan hiçkimse de geri

dönmeksizin onunla birlikte emri yerine getirmek üzere ilerlediler. Buhrân[1948] denilen, Für'un[1949] üstündeki Ma'din'e geldiklerinde Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Utbe b. Ğazvân nöbetleşe bindikleri develerini kaybettiler. Onu aramak için gruptan geride kaldılar. Abdullâh b. Cahş ve diğer arkadaşları Nahle'de konakladıklar. Yanlarından, kuru üzüm ve diğer ticâret malları taşıyan Kureyş kervanı geçti. İçlerinde Amr b. el-Hadramî ve arkadaşları vardı. Kervandakiler onları görünce korktular. Onların yakınında konaklamışlardı. Müslümanlar kervandakilerle ilgili olarak aralarında istişare ettiler. O gün Cemâziyelâhir ayının son günüydü. Gruptakiler dediler ki: "Vallahi kervandakileri bu gece bırakırsanız, haram aylar girecek ve onlara dokunamayacaksınız. Şayet daha sonra onları öldürürseniz haram ayda öldürmüş olacaksınız." Böylece önce tereddüt yaşadılar ama sonra gruba saldırıp Amr b. el-Hadramî'yi öldürdüler, bir tanesi kaçıp kurtuldu, diğerlerini de esir aldılar. Sonrasında Abdullâh b. Cahş ve arkadaşları kervan ve iki esirle birlikte geri dönüp Medine'de Hz. Peygamberin huzuruna geldiler.

Abdullâh, ganimetin beşte birini Rasûlullâh'a (s.a.v.) ayırıp kalanını arkadaşları arasında pay etti. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) yanına geldiklerinde Allah Rasûlü (s.a.v.) haram ayda müşriklere saldırmalarından dolayı onlara öfkelendi. Kervan ve esirleri bekletti, ondan bir şey almaktan da kaçındı. Allah Rasûlü (s.a.v.) böyle söyleyince gruptakiler yaptıklarına pişman oldular. Diğer Müslümanlar da onları kınadılar. Müşrikler ve Yahudiler de haram ayda yapılan bu işten dolayı Müslümanları kınadılar.

İnsanlar bu şekilde konuşmaya devam edince Allah Teâlâ da rasûlüne *"Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar…"* âyetini indirdi (أنزل الله).[1950]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Bu rivayeti Mukâtil eserine senedsiz olarak almıştır. Mukâtil'in rivayetinde bu görev için önce Ubeyde b. el-Hâris b. Abdilmuttalib'in görevlendirildiği, ancak onun Rasûlullâh'tan (s.a.v.) ayrılırken dayanamayıp ağlaması üzerine Allah Rasûlü'nün sancağı onun yerine Abdullâh b. Cahş'a tevdî ettiği bilgisi yer alır. Ayrıca rivayette seriyyenin Bedir Savaşından iki ay önce, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinin on altıncı ayı başlarında ve Cemâziyelâhir ayında görevlendirildiği belirtilir.[1951]

[1948] Bu isim diğer nüshalarda "Necrân" olarak geçmektedir. (Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 651, muhakkikin 4 nolu dipnotu)

[1949] Für', Medine bölgesine dâhil olan bir köydür. Buranın Hz. İsmâil ve annesinin Mekke'ye gelirken uğradıkları ilk köy olduğu söylenir. (İbn Hişâm, *Sîret*, II, 86, muhakkikin 7 no'lu dipnotu)

[1950] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 651-653.

[1951] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 184.

Taberî ayrıca Süddî, Cündeb b. Abdillâh, İbn Abbâs'ın kölesi Mukassim, Ebû Mâlik el-Ğıfârî'den de aynı rivayeti destekleyen şâhidleri âyetin inişine tam olarak işâret edecek ifade kalıplarıyla zikretmiştir. Rivayetlerin bir kısmında seriyyedeki asker sayısı yedi olarak belirtilirken diğerlerinde sekiz olarak geçmektedir.[1952] İbn Ebî Hâtim de eserinde Cündeb b. Abdillâh ile İbn Abbâs'ın kölesi Mukassim'in rivayetine yer verir.[1953] Bu rivayeti Suyûtî, Taberî, İbn Ebî Hâtim Taberânî ve Beyhakî'nin Cündeb b. Abdillâh'tan nakledilen şekliyle kısaltılmış olarak eserlerine almışlardır.[1954]

Bu seriyye, Müslümanların ilk defa ganîmet aldıkları bir seriyyedir. Amr İbnu'l-Hadramî de Müslümanların çatışmada ilk öldürdükleri kişidir. Yine Osman b. Abdillâh ile Hakem b. Keysân da Müslümanların ilk esiridir.[1955] Hadisenin sonunda Rasûlullâh (s.a.v.) iki esiri fidye karşılığı serbest bırakmayı kabul etmiş, esirlerden Osmân b. Abdillâh Mekke'de kâfir olarak ölmüş, Hakem b. Keysân ise Müslüman olmuş ve sonrasında Hz. Peygamber ile birlikte Bi'r-i Maûne'ye katılarak orada şehit düşmüştür. Develerini aramak için geride kalan Sa'd ve Utbe de sâlimen Medine'ye dönmüşlerdir.[1956] Hadramî Kinde kabilesine mensup olup asıl ismi kaynaklarda Abdullâh b. Abbâd olarak geçmektedir. Osman b. Abdillâh ile kardeşi Nevfel de Mahzûm kabilesine mensupturlar.[1957] Osman'ın kardeşi Nevfel Hendek Savaşında hendeği geçmek için atının karnını mahmuzlamış ve atıyla birlikte hendeğe düşmüş, atıyla birlikte telef olmuştur. Müşrikler fidye karşılığı onun ölüsünü istemişler, Rasûlullâh (s.a.v.) ise: "Onu alın, çünkü onun cesedi pistir. Diyeti de pistir." buyurmuştur.[1958]

İbn Hişâm "Abdullâh b. Cahş Seriyyesi ve *"Sana haram aylarda savaşmayı soruyorlar…"* âyetinin nüzûlü" başlığı altında bu rivayete yer verir. Rivayette Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Abdullâh b. Cahş'ı Bedir Savaşının hemen öncesinde ve Receb ayında görevlendirdiği bilgisi de yer almaktadır.[1959] İbnu'l-Esîr bu görevlendirmenin Cemâziyelâhir ayı içerisinde yapıldığını belirtir.[1960] Rivayetlerde bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak seriyyeye katılanlar saldırı öncesinde Cemâziyelâhir ayında mı yoksa Receb ayında mı olduklarını kendi aralarında tartıştıklarına göre,

[1952] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* III, 654-659.
[1953] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* 347-348.
[1954] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl,* s. 39.
[1955] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 290.
[1956] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 421; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 288.
[1957] İbn Hişâm, *Sîret,* II, 245.
[1958] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 72.
[1959] İbn Hişâm, *Sîret,* II, 243.
[1960] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* II, 10.

görevlendirme Cemâziyelâhirin sonuna doğru yapılmış olup, saldırı gecesinde Müslümanlar Cemâziyelâhir'in son günü mü yoksa Receb ayının ilk günü mü olduğu konusunda tereddüt yaşamışlardır.

Sa'lebî'nin muhakkiki Nâsır b. Muhammed, Taberî ve diğer müelliflerin naklettiği rivayetlerin isnadlarını geniş şekilde tahkik ederek bunların içerisinde isnadları sahih, hasen ve zayıf olanları tespit etmiştir. O, Cündeb b. Abdillâh isnadında yer alan tüm râvîlerin sika olduğunu, İbn Hacer'in bu rivayetle alâkalı tüm şâhidlerin muttasıl ve güzel bir isnada sahip olduklarını söylediğini belirtir. Heysemî ise İbn Abbâs rivayetinde yer alan Ebû Saîd el-Bakkâl'ın zayıf bir râvî olduğunu belirtmiştir. Muhakkik, Şeyh Ahmed Şâkir'in, Mukassim rivayetinin isnadının sahih olduğunu söylediğini de zikreder.[1961]

Taberî'nin beyânına göre; te'vîl ehli tartışmasız bir şekilde bu âyetin Rasûlullâh'a (s.a.v.) İbnu'l-Hadramî'nin katledilmesi ve onun kâtili hakkında nâzil olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.[1962] Âyetle ilgili farklı bir rivayetin bulunmaması ve bahsi geçen rivayetin şâhidlerinin de ekseriyetle sahih isnada sahip olmaları nedeniyle bu rivayetin muteber olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısı ile bizim kanaatimize göre de âyetin nüzûlüne sebep, bu rivayette bahsedilen hadiselerdir.

Bilindiği üzere haram aylar Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Receb aylarıdır. Müfessirler âyetten yola çıkarak haram aylarda savaşmanın haramlığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu haramlık mensûh mudur yoksa geçerli midir? Zührî *"Allah'a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın..."*[1963] âyetiyle mensûh olduğunu söylerken, Atâ bu hükmün sâbit olduğu, haram aylarda savaşmanın haram kılınmasının mensûh olmadığı görüşündedir. Diğer bir görüşe göre de bir yönüyle nâsih, bir yönüyle de mensûhtur.[1964]

Mâverdî ilk görüşün daha doğru olduğunu belirttikten sonra Rasûlullâh'ın (s.a.v.) uygulamalarından örnekler verir. Zira Rasûlullâh (s.a.v.) Huneyn'de Hevâzin, Tâif'te Sakîf gazâlarını haram aylarda yapmıştır. Ebu'l-Âs'ı Evtâs'a müşriklerle savaşması için bazı haram aylarda göndermiş ve Kureyş müşrikleriyle savaşmak üzere yapılan Rıdvân Bey'ati de yine Zilkâde ayında olmuştur.[1965] İbnu'l-Cevzî bu âyetin tefsirinde nesh konusundaki iki farklı yaklaşıma değinmekle birlikte herhangi bir

[1961] Bkz., Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, V, 417-419, muhakkikin 1 nolu dipnotu.
[1962] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 650.
[1963] Tevbe, 9/36.
[1964] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 235.
[1965] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 274-275.

tercihte bulunmazken,[1966] sonraki âyetin tefsirini yaparken âyette belirtilen haram aylarda savaşma konusunda "kendilerine bu ruhsat indirilince kalkıp şöyle söylediler…" diyerek bu durumu bir ruhsat olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.[1967] Râzî bu konuda şöyle der: *"قل قتال فيه كبير =De ki o ayda savaşmak büyük günahtır"* sözünde "savaş" nekra olarak kullanılmıştır ve tek bir ferdi kapsar, bütün fertleri kapsamaz. Bu âyet mutlak sûrette haram aylarda savaşmayı haram kılma noktasında delil olamaz. Dolayısı ile burada neshe ihtiyaç yoktur.[1968]

Bizim kanaatimiz de burada nesih olmadığı yönündedir. Zira Rasûlullâh (s.a.v.) hayatı boyunca haram aylara riâyet etmiş, Müslümanlara fiilî bir müdahalede bulunulmadığı müddetçe savaşı başlatan taraf olmamaya hassâsiyet göstermiştir. Rıdvân bey'atinde de Hz. Osman'ın öldürüldüğü haberi kendisine ulaşınca müşriklerle savaşmak üzere bey'at almıştır.[1969] İlke olarak Rasûlullâh (s.a.v.) kendisine savaş açılmadıkça haram aylarda savaşmazdı.[1970] Dolayısı ile burada bir misilleme anlayışı bulunmaktadır. Her ne kadar Hz. Osman öldürülmemiş ve arada çatışma çıkmamışsa da bu uydurma bilgiye karşılık savaş hazırlıklarına başlanmış ve bey'at alınmıştır.

Âyet, Amr b. el-Hadramî'nin haram aylarda öldürülmesi hakkında ortaya çıkan tartışmayı sonuçlandırmak üzere nâzil olmuştur. Müslümanlar ile müşrikler ve Yahudiler arasındaki bu atışmalar, hadisenin cereyânıyla birlikte gerçekleşmiştir. Dolayısı ile Hz. Peygamber'in bile "Ben size haram ayda savaşmayı emretmemiştim" diyerek seriyyedeki savaşçıları azarlaması ve diğer Müslümanların da onlar hakkında ileri geri konuşmaları ilâhî müdahaleyi gerekli kılmıştır. Hz. Peygamberin bu tavrı, onun haram aylara göstermiş olduğu hürmeti ortaya koymaktadır. Âyette *"De ki, o ayda savaşmak büyük bir günahtır. Ancak insanları Allah yolundan alıkoymak, O'nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'ın ziyaretine mânî olmak ve halkını oradan çıkarmak Allah katında daha büyük bir günahtır…"* buyrularak müşriklerin işlemiş oldukları cürümlerin, haram ayda savaşmaktan daha büyük bir suç olduğu bildirilmiş, seriyyedeki askerler böylece temize çıkarılmıştır. Buradan haram ayların sâbitliği, ancak Müslümanlara yapılacak olan bir saldırı gibi istisnaî durumlarda bu haramlığın ihlâl edilebileceği sonucu çıkmaktadır.

[1966] Bkz., İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 237.
[1967] Bkz., İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 239.
[1968] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 33.
[1969] Bkz., İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II, 84.
[1970] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 423.

4.11.4. 218. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

218. Îmân edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihad edenler, şüphesiz bunlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.

Bu âyetin nüzûlü ile alâkalı olarak şu rivayetler bulunmaktadır:

1. Mukâtil'in senedsiz olarak rivayetine göre Abdullâh b. Cahş ve arkadaşları "Biz kâfir toplulukla Receb ayında çarpıştık. Bu nedenle Allah yolunda olan mücâhidlerin mükâfaatını biz de arzuluyoruz" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1971]

2. Taberî'nin Muhammed b. Abdi'l-A'lâ'dan tahdîsine göre Abdullâh b. Cahş ve arkadaşlarının Amr İbnu'l-Hadramî'nin başına gelenlerle ilgili yaşadıkları hadisenin ardından bazı Müslümanlar: "Şayet bu seferlerinde onların başına bir musîbet gelmemişse onlar için bir mükâfaat yoktur" demeleri üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[1972]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz rivayeti Mukâtil senedsiz olarak rivayet etmiş olmakla birlikte rivayette lafız olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Vâhidî Mukâtil'in rivayetini Zührî'den, Suyûtî de İbn Abbâs'a isnad ederek İbn Mende'den[1973] zayıf bir senedle[1974] naklederler. Aynı şekilde İbn Ebî Hâtim babası kanalıyla Urve b. Zübeyr'den zayıf bir senedle nakletmiştir.[1975] Taberî bu âyetin de öncesindeki âyetler gibi Abdullâh b. Cahş ve arkadaşları hakkında nâzil olduğunu belirtmiştir.[1976] Görüldüğü üzere pek çok müfessir hem sahih rivayetler olarak, hem kanaat olarak Mukâtil'in senedsiz naklini desteklemişlerdir.

İkinci sırada zikrettiğimiz rivayette Taberî'nin, isnadına "Mu'temir b. Süleymân'ın babası ve onun da bir adamdan" şeklinde meçhul bir şahsı alması bu rivayeti zayıflatmaktadır. Bu rivayeti İbn Ebî Hâtim de hasen bir senedle[1977] eserine almıştır. Ancak onun rivayetinde Müslümanlara "şayet başlarına bir musîbet gelmediyse onlara bir mükâfaat yoktur" sözünü söyleyenler "müşriklerden bâzıları" olarak

---

[1971] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 187.
[1972] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 668.
[1973] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 322; *Esbâbu'l-Kur'ân*, s. 70; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. ; *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 542.
[1974] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 39, muhakkikin 2 nolu dipnotu.
[1975] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 354.
[1976] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 667.
[1977] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 353, muhakkikin 1653 nolu dipnotu.

zikredilmektedir.[1978] İbn Ebî Hâtim bu rivayetin farklı birkaç varyantını daha nakleder. Ancak bahsi geçen "müşriklerden bazıları" sözünün müstensih tarafından biz sehven yazıldığını düşünüyoruz. Çünkü böyle bir durumda müşriklerin Müslümanlara "başınıza bir belâ veya sıkıntı gelmediyse sizin için cihad mükâfaatı yok!" sözünü söylemeleri, Müslümanların âhiretteki sevap durumuyla ilgilenmeleri pek mâkul ve mantıklı değildir. Zira müşrikler, Müslümanların kazanacakları ecirle ilgilenmezler. Bunun bir yazım hatası olduğunu düşünüyoruz. Eserin muhakkiki de burada bir açıklama yapmamıştır. Rivayetin farklı varyantlarında sözü söyleyen kişinin Medine'deki seriyyeye iştirak etmeyen diğer Müslümanlar olması, daha önce Amr İbnu'l-Hadramî'nin öldürülmesinden dolayı onları eleştirenlerin de aynı kişiler olduğunu düşünmeyi daha tutarlı kılmaktadır. Zemahşerî, Abdullâh b. Cahş ve arkadaşlarının İbnu'l-Hadramî'yi öldürdüklerinden dolayı halkın, inen önceki âyetlerle birlikte onların günahtan kurtulduklarını ama cihad mükâfaatını elde edemedikleri düşüncesine kapıldıklarını, bu sebepten dolayı da bu âyetlerin indiğini belirtir.[1979] Pek çok müfessir de âyetin nüzûlünü bu şekilde açıklamışlardır.[1980] Bu durum İbn Ebî Hâtim rivayetindeki, söylenen sözü müşriklerin söylediği yönündeki rivayetin hatalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Dikkât edilirse rivayetler birbirini desteklemekte ve aralarında herhangi bir çelişki de bulunmamaktadır. Taberî rivayetinde seferden dönen Müslümanlara diğer Müslümanların Amr İbnu'l-Hadramî'nin öldürülmesi hadisesine karışmayan ve çatışma yaşamayanların cihad sevâbı alamayacaklarını söylemesi üzerine Mukâtil rivayetinde belirtildiği gibi Abdullâh b. Cahş ve arkadaşları Hz. Peygamber'e gelerek kendilerine mükâfaatın verilip verilmeyeceğini öğrenmek istemişlerdir. Buna cevap olarak da âyet inzâl edilmiştir. Mantık olarak rivayetlerin böyle bir yaklaşımla değerlendirilmesi oldukça mâkul görünmektedir. Bu düşünce, âyetlerin akışıyla da oldukça uyumludur.

Saîd Havvâ âyetle alâkalı olarak şunları söyler: Allah Teâlâ'nın bu buyruğu ile cihad teşvik edilmekte ve cihadın terkinden son derece sakındırılmaktadır. Fakat insanların büyük çoğunluğu bu âyetten gâfildirler, onlar Allah'ın rahmetini umarlar. Bu güzel bir şeydir. Fakat cihadı düşünmezler, hicret etmek gerektiğinde de hicreti hatırlarına getirmezler.[1981]

[1978] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 354.
[1979] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 127.
[1980] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 238; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 161
[1981] Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 29.

4.11.5. 212-218. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Mânaları göz önüne alındığında 212-218. âyetlerin birbirleriyle yakından bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce 212-215. âyetler, sonrasındaki âyetlere ön hazırlık olarak nâzil olmuş, ardından diğer âyetler bildirilmiştir.

Rivayetlerden yola çıkarak 217-218. âyetlerin inişi ile gerçekleşen hadise arasında çok da fazla bir zaman aralığı olmadığı kanaati hâsıl olmaktadır. Müfessirlerin kâhir ekseriyetinin kanaatleri doğrultusunda Amr b. el-Hadramî'nin katledildiği olayın ardından, çatışmaya katılanları temize çıkarmak ve ardından yaşanan hadiseler üzerine bu âyetlerin nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen hadiseler rivayetlerden anlaşıldığına göre Bedir Savaşının hemen öncesinde Cemâziyelâhir ayının sonu ile Receb ayının başlarında gerçekleştiğine göre bu âyetler muhtemelen bu olayların hemen akabinde Bedir Savaşı öncesinde ve 624 yılı Receb ayı içerisinde nâzil olmuştur.

212-218. âyetlerin birbirleriyle olan bağlantıları göz önüne alındığında bu âyet grubunun Amr b. el-Hadramî'nin haram aylarda öldürülmesi bağlamında yakın aralıklarla 624 yılı Cemâziyelâhir ayı ile, bilhassa son âyet grubunun Receb ayı içerisinde nâzil olduğunu düşünüyoruz.

4.12. 219-220. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

219. Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: "Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zâhirî) faydalar vardır. Ama günahları faydalarından daha büyüktür." Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "İhtiyaçtan arta kalanı." Allah size âyetleri böyle açıklıyor. Umulur ki düşünürsünüz. 220. Dünya ve âhiret hakkında (lehinize olan davranışları düşünün ve ona göre hareket edin). Bir de sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah, işleri bozanla düzelteni bilir. Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı. Çünkü Allah güçlüdür, hakîmdir.

Birbirini takip eden bu âyetlerin peşipeşine indiklerini düşünmekteyiz. Âyetlerin açık ifadelerinden bu âyetlerin içki, kumar ve yetim hakları konusunda sorular soran kimseler hakkında nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Bu âyetlerle alâkalı olarak şu rivayetler bulunmaktadır:

İçki ve Kumar Hakkındaki Rivayetler

1. İbn Ebî Hâtim'in Ahmed b. Sinân, Abdurrahmân b. Mehdî, Süfyân, Ebû İshâk, Amr b. Şurahbil tarîki ile naklettiğine göre Hz. Ömer şöyle söylemiştir: "Ey Allah'ım! Bize şarap hakkında bir açıklama getir!" Bunun üzerine *"Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zâhirî) faydalar vardır."* âyeti indi (فنزلت). Yine şöyle söyledi: "Ey Allah'ım! Bize şarap hakkında (daha geniş) bir açıklama getir!" Bunun üzerine *"Sarhoş iken namaza yaklaşmayın!"*[1982] âyeti indi. Yine o şöyle söyledi: "Ey Allah'ım! Bize şarap hakkında (daha geniş) bir açıklama getir!" Bunun üzerine *"Ey îmân edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar, fal okları ancak şeytan işi pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz…. Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?"*[1983] sözüne kadar nâzil oldu. Hz. Ömer peşinden şöyle söyledi: Vazgeçtik! Çünkü bunlar malı da aklı da giderir.[1984]

2. Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hureyre'den tahrîcine göre; şarap üç aşamada haram kılınmıştır. Rasûlullâh (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde Medineliler şarap içiyor ve kumar (parası) yiyorlardı. Rasûlullâh'tan (s.a.v.) bunlar hakkında açıklama istediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sana şarap ve kumarı soruyorlar…"* âyetini indirdi (فأنزل الله). İnsanlar: "Bize bunlar haram kılınmadı ki, yalnızca bunların büyük bir günah olduğu bildirildi" dediler ve şarap içmeye devam ettiler. Sonunda öyle bir gün geldi ki, muhacirlerden bir adam akşam namazında arkadaşlarına imam olmuştu. Kıraatinde (sarhoş olduğu için âyetleri) karıştırdı. Bunun üzerine Allah Teâlâ bundan daha ağır hüküm belirten bir âyet indirdi ve *"Ey îmân edenler, sarhoşken ne dediğinizi bilene kadar namaza yaklaşmayın"*[1985] buyurdu. İnsanlar hâlâ içiyorlar, ancak ayılınca namaza geliyorlardı. Sonra bunlardan daha ağır hüküm belirten âyet indi ve *"Ey îmân edenler! İçki, kumar….. vazgeçtiniz değil mi?"*[1986] sözüne kadar nâzil oldu. İnsanlar: "Ey Rabbimiz, artık vazgeçtik!" dediler. Yine insanlar: "Ey Allah'ın Rasûlü! Bir takım insanlar Allah yolunda öldürüldüler veya yataklarında öldüler. Bunlar şarap da içiyorlardı ve kumar parası da yiyorlardı. Halbuki Allah Teâlâ bunları şeytanın işlerinden birer pislik kılmıştı (bu insanların halleri nasıl olacak?)" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Îmân edip salih amel işleyenlere …. daha önce tatmış*

[1982] Nisâ, 4/43.
[1983] Mâide, 5/90-91.
[1984] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 355.
[1985] Nisâ, 4/43.
[1986] Mâide, 5/90.

olduklarından dolayı bir günah yoktur..”[1987] âyetini sonuna kadar indirdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) bundan dolayı: “Onlara bunlar haram kılınmış olsaydı, sizin terk ettiğiniz gibi onlar da terk ederlerdi!” buyurdu.[1988]

3. Bu âyet Ömer b. el-Hattâb, Muâz b. Cebel ve ensardan bir grup hakkında nâzil olmuştur. Bunlar Rasûlullâh’a (s.a.v.) gelerek “Yâ Rasûlallah! Bize şarap ve kumar hakkında fetvâ ver! Çünkü bunlar aklı gideriyor, malı da telef ediyor.” dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir (فأنزل الله).[1989]

İnfâk Konusundaki Rivayet

İbn Ebî Hâtim’in babası, Mûsâ b. İsmâil, Ebân ve Yahyâ tarîki ile nakline göre; Muâz b. Cebel ve Sa’lebe Rasûlullâh’a (s.a.v.) gelerek “Yâ Rasûlallah! Bizim kölelerimiz ve ailemiz var. Mallarımızdan neyi infak edelim?” dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *“Sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar…”* âyetini indirdi (فأنزل الله).[1990]

Yetim Hakları Konusundaki Rivayet

Mukâtil bu konuda şunları söyler: Yetimlerin malları konusunda Allah Teâlâ *“Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, şüphesiz karınlarına ancak ateş tıkanmış olurlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir.”*[1991] âyetini indirdi. Bu âyet inince Müslümanlar yetimlerle birarada yaşamaktan çekindiler. Yetimlerin hakkına girerek onlara zulmetme korkusuyla evlerini, yiyeceklerini, hizmetlerini ayırdılar. Ancak böyle ayrı davranmak Müslümanlara da yetimlere de zor geldi. Sâbit b. Rifâ’a, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) şöyle dedi: “Biz, Allah’ın yetimler hakkında indirdiği âyetleri işittik ve onları kendimizden ayırdık. Ama bu ayrıcalıklı davranmamız bize de onlara da çok ağır geldi. Her birimiz yetimlerin yeme içme ve hizmetlerini ayırma konusunda yeterli genişliğe sahip değiliz. Bizim onlarla birarada yaşamamız, ev, yiyecekler, hizmetler ve binek hayvanlarını ortak kullanmamız uygun olur mu? Zaten onlardan bir şey eksiltmiş olsak bundan daha iyisini ve fazlasını onlara geri dönderiyoruz!” Bundan dolayı Allah Teâlâ Sâbit b. Rifâ’a’nın sözü üzerine *“Bir de sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır.”* âyetini indirdi (الله فأنزل).[1992]

[1987] Mâide, 5/93.
[1988] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 352; Suyûtî, *ed-Dürru’l-Mensûr*, V, 454.
[1989] Sa'lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, V, 427.
[1990] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, II, 364.
[1991] Nisâ, 4/10.
[1992] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 189.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

1. İçki ve Kumar Hakkındaki Rivayetler

Eserin muhakkikine göre, İbn Ebî Hâtim rivayetinin senedinde yer alan râvîler sika olup, sahih bir senedle nakledilmiştir.[1993]

Mukâtil b. Süleymân'ın senedsiz olarak bildirdiğine göre; bu âyet Abdurrahmân b. Avf, Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib ve ensardan bir grup hakkında inmiştir.[1994] Aynı rivayeti İbn Kesîr de İbn Ebî Hâtim rivayetine benzer ifadelerle nakletmiş ve Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin İsrâil ve Ebû İshâk tarîki ile; İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdûye'nin Ebû İshâk, Ebû Meysera el-Hemedânî -asıl ismi Amr b. Şurahbil'dir- tarîki ile Hz. Ömer'den bu hadisi naklettiklerini bildirmiştir. Ali el-Medînî bu rivayetin isnadının sahih ve sâlih olduğunu belirttikten sonra Tirmizî de bu senedi sahih bulmuştur.[1995] Yine İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Ya'lâ, İbn Cerîr, İbn Münzir, İbn Ebî Hâtim, Nehhâs, Ebu'ş-Şeyh, İbn Merdûye, Hâkim, Beyhakî ve Makdisî Hz. Ömer'den farklı bir tarîkle hadisi tahrîc etmiş, Tirmizî ve Hâkim bu rivayetin sahih olduğunu söylemiştir.[1996] Rivayette esbâb-ı nüzûle açıkça işâret eden ifade kalıbı (فنزلت) kullanılmıştır.

Ahmed b. Hanbel hadisinin isnadı ise her ne kadar Ebû Ma'şer'in zâfiyeti ve Ebû Hureyre'nin kölesi Ebû Vehb'in bilinmemesinden dolayı zayıf olsa da eserin muhakkiki tarafından hasen liğayrihî olarak nitelendirilmiştir.[1997]

Sa'lebî rivayetini İbn Hacer,[1998] Vâhidî,[1999] Beğavî,[2000] İbnu'l-Cevzî[2001] ve Ebû Hayyân[2002] da eserlerinde âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında nakletmişlerdir. Dikkât edilirse Ahmed b. Hanbel hadisinin baş tarafı, ashâbın isimlerini belirtmeksizin Sa'lebî rivayetini desteklemektedir. Dolayısı ile bu iki rivayet arasında herhangi bir çelişki olmayıp tamamen aynı hadiseden farklı ifade kalıplarıyla bahsedilmektedir. Bu hadiste de esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı kullanılmıştır. İbn Hanbel hadisi, Hz. Ömer'in, içki ve kumar hakkında sadra şifâ olacak açıklamalar talep etmesi

---

[1993] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 355, muhakkikin 1657 nolu dipnotu.
[1994] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 188.
[1995] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 291.
[1996] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 544.
[1997] Bkz., Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, 269, muhakkikin notu; ayrıca bkz., Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, V, 454, muhakkikin 2 nolu dipnotu.
[1998] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 545.
[1999] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 73.
[2000] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 249.
[2001] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 239.
[2002] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 166.

neticesinde şarabın haram kılınışındaki tedricîliğin aşamalarını gerekçeleriyle birlikte ortaya koymaktadır.

Yakın zamanlarda esbâb-ı nüzûl kapsamında detaylı incelemeleriyle tanınan Müzeynî, "Hz. Ömer hadisi müfessirlerce her ne kadar sahih görülmüşse de bu âyetin nüzûlüne sebep olamaz." demektedir. Gerekçe olarak da Hz. Ömer'in yalnızca şarap hakkında tek başına niyazda bulunduğunu, halbuki âyetin içki ve kumarı birlikte zikretmesini gösterir. İkinci olarak da âyette "sana içki ve kumardan soruyorlar" sözüyle Hz. Peygamber'den sahabenin bir açıklama beklediği bildirilirken Hz. Ömer rivayetinde böyle bir sorgulamadan bahsedilmez. Dolayısı ile bu rivayet, âyetin nüzûlüne sebep gösterilemez.[2003] Müzeynî bu yorumunda haklıdır. Çünkü rivayet tek başına âyetin beyânı ile uyumlu değildir. Sa'lebî rivayetinde Hz. Ömer'in bazı sahabîlerle birlikte hem içki hem de kumarın hükmü konusunda sorular sorduğu yer almaktadır. Ancak Sa'lebî rivayetini de değerlendiren Müzeynî, herhangi bir isnadı bulunmayan bu rivayetin âyetin nüzûlüne sebep olarak gösterilemeyeceğini belirtir. Ahmed b. Hanbel hadisinin ise bu konudaki tek delil olabileceğini ancak onun da isnadında şiddetli zâfiyetler taşıdığını söyler. Sonuç olarak âyetin sarih ifadelerinden sahabenin gelerek Rasûlullâh'tan (s.a.v.) içki ve kumar hakkında açıklama istedikleri ve bunun üzerine âyetin inmiş olduğunun anlaşıldığını, ancak kendisinin buna işaret eden sahih bir delil bulamadığını ifade eder.[2004]

İbn Ömer, Şa'bî, Mücâhid, Katâde, Rabî' b. Enes, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem Bakara Sûresi'ndeki bu âyetin şarap hakkında inen ilk âyet olduğunu belirtirler. Sonra Nisâ Sûresi'ndeki âyet nâzil olmuş, Mâide Sûresi'ndeki âyetle de şarap tamamen haram kılınmıştır.[2005] Sahabe şarap hakkında Hz. Peygamber'e sorular sormuş, Allâh Teâlâ da bu âyeti indirmiştir. Bu âyetle birlikte şarapta bir takım günah işlerin bulunduğu, şarap içildiğinde bazı emirlerin terk edilmesi ve mahzurlu fiillerin ortaya çıkması gibi hususların ortaya çıktığı bildirilmiş; aynı zamanda onda bedene lezzet ve fayda sağlayan, ticaretiyle elde edilen bir takım kazançların olduğu belirtilmiştir.[2006]

İnsanların içki ve kumar hakkında sorularına âyetle verilen cevap, bunlarla uğraşmanın hoş karşılanmadığını kapsamaktadır. Nitekim önce bunların günah olduğu belirtiliyor, ardından da bu, daha büyük olmakla vasfediliyor. Büyüklüğü vasfedilirken de faydasından daha büyük olduğu zikredilerek günahın niteliği daha belirgin hale

[2003] Müzeynî, *el-Muharrer fî Esbâbi'n-Nüzûl,* I, 264.
[2004] Müzeynî, *el-Muharrer fî Esbâbi'n-Nüzûl,* I, 265.
[2005] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 292.
[2006] İbn Teymiyye, *Mecmûatu Fetâvâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1980, IV, 272.

getiriliyor. Âyetin inişindeki hikmet, tedricî yasaklamayı gerekli kılmaktadır. Yâni İslam'ın ve Müslümanların durumu bu şekilde aşamalı bir yasaklamayı gerektirmiştir.[2007]

İncelemiş olduğumuz rivayetler başta Hz. Ömer olmak üzere sahabenin içerisinde pek çok kişinin içki ve kumar hakkında Hz. Peygamber'den bir açıklama beklediklerini bildirmektedir. Nakledilen rivayetlerin sıhhati ve âyetin mefhûmu ile uyumu göz önünde bulundurulduğunda, metinde kullanılan ifade kalıplarının açık ifade beyânı doğrultusunda âyetin, sahabenin içki ve kumarın yasaklanıp yasaklanmadığı ile ilgili sorgulamaları neticesinde nâzil olduğunu ortaya koymaktadır. Rivayetlerde her ne kadar bazı zâfiyetler bulunmuş olsa da rivayetlerin çokluğu ve âyetin lafzından zaten sahabenin Hz. Peygamber'e içki ve kumarın hükümleri konusunda sorular sorduğu açıkça anlaşılmaktadır.

2. İnfâk Konusundaki Rivayetler

İbn Ebî Hâtim rivayeti, isnadda yer alan Yahyâ b. Ebî Kesîr ile sonrasındaki râvî arasında inkıtâ bulunması sebebiyle zayıftır.[2008] Suyûtî, İbn Ebî Hâtim'in Yahyâ'ya izâfe ettiği rivayeti eserine almak suretiyle bu rivayeti teyid etmiştir.[2009] Beğavî,[2010] Kurtubî,[2011] İbn Hacer[2012] de bu rivayeti teyid edecek şekilde eserlerinde kaydetmişlerdir. Bu rivayetlerin bir kısmı isnad zincirinden yoksun bulunurken bir kısmı da sened bakımından zayıf yollarla nakledilmiştir.

Kurtubî diğer müfessirlerden farklı olarak 215. âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında zikredilen Amr b. Cemûh'un "Yâ Rasûlallah! Mallarımızı kimlere sarf edelim?" sorusu üzerine 215. âyetin nâzil olduğunu zikrettikten sonra bu defa onun: "Peki ne miktarda infakta bulunalım?" sorusu üzerine de 219. âyetin nâzil olduğunu belirtir.[2013]

"Afv" kelimesi fazlalık[2014] ve çokluğu ifade eder. Zekât farz kılınıncaya kadar Müslümanlar mallarından fazlasını infak etmekle emrolunmuşlardı. Tefsirlerde rivayet olunduğu üzere altın ve gümüş sahipleri bir yıl boyunca kendilerine yetecek miktardan

---

[2007] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 390.
[2008] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 364, muhakkikin 1697 nolu dipnotu.
[2009] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 548.
[2010] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 253.
[2011] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 447.
[2012] İbn Hacer, *el-Ucâb*, I, 546.
[2013] Bkz., Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 447.
[2014] Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 141.

fazlasını infak etmişlerdi.[2015] Burada kişinin âile efrâdı ve kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra arta kalan fazladan malın sadaka olarak verilmesi kastedilmektedir. Yoksa tüm malını sarfedip sonra da insanlara el açar duruma gelinmesi kastedilmemektedir.[2016]

Bu konudaki rivayetlerde de sıhhat yönünden esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirilebilecek, "âyetin nüzûlüne sebep şu hadistir" diyebileceğimiz bir rivayetin bulunmadığı görülmektedir. Ancak bu rivayetlerin genelinden ve âyetin açık ifade beyânından anlaşıldığına göre sahabeden bazı kimselerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek kimlere ve ne miktarda infakta bulunmaları gerektiği sorusunu yönelttikleri ve bu sorulara cevap olarak 215 ve 219. âyetlerin nâzil olduğunu söyleyebiliriz.

3. Yetim Hakları Konusundaki Rivayetler

Mukâtil'in senedsiz olarak naklettiği bu rivayeti Vâhidî Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs'a isnad ettiği iki tarîkle[2017] ve Suyûtî de Ebû Dâvûd, Nesâî, Hâkim ve diğer hadis imamlarının İbn Abbâs'a isnad ettiği tarîkle[2018] eserlerine almışlardır. Ancak bu rivayetlerde sahabeden Sâbit b. Rifâ'a'nın isminden bahsedilmez. Genel anlamda yetimlerin sorumluluğunu üstlenmiş olanların onların yeme-içme, barınma ve hizmetlerini ayırmak suretiyle hem yetimler hem de vasîleri tarafından meşakkatli bir durumun ortaya çıkması sebebiyle durumun Rasûlullâh'a (s.a.v.) iletildiği ve peşinden âyetin nüzûlünün gerçekleştiğinden bahsedilir. Suyûtî'nin muhakkiki bu hadisin ve şâhidlerinin isnadının sahih olduğunu, Hâkim'in bu rivayeti sahih kabul edip, Zehebî'nin de bunu onayladığını belirtir.[2019]

Müfessirlerin kâhir ekseriyeti de bu rivayeti âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında kabul ederek hep bu rivayet doğrultusunda âyeti te'vîle yönelmişlerdir.[2020] Ebû Hayyân âyetin sebeb-i nüzûlü olarak bu rivayeti aktardıktan sonra âyetin, öncesiyle de büyük bir uyum içerisinde olduğunu belirtir. Çünkü Allâh Teâlâ önce içki ve kumar hakkında soru sormalarını zikredince, onların bu ikisini terk etmeleri insanların mallarında artışa sebep oldu. Ardından infak hakkında sorduklarından bahsetti. Buna da kendilerine kolay geleni infak etmeleri gerektiği yönünde cevap verildi. Böylelikle yetim haklarını

[2015] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 293.
[2016] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 292-293.
[2017] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 73-74.
[2018] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 40.
[2019] Bkz., Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 40, muhakkikin 1 nolu dipnotu.
[2020] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 128; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 449; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 294-295; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 390; Merağî, *Tefsîru'l-Merağî*, II, 148; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 768-769.

gözetme, onların mallarını muhâfaza etme ve geliştirme, yetimlerin eğitimine ve ıslâhına önem verme üzerinde yoğunlaştılar. Bu şekilde iki âyeti birlikte düşündüğümüzde; içki ve kumarın terkedilmesiyle onların bizzat kendilerinin durumları düzeldi, kendi durumunu düzeltmekten âciz olan yetimlerin haklarını gözettiklerinde de başkalarının ıslâhı temin edilmiş oldu. Sonuçta hem kendilerine hem de başkalarına fayda sağlamış oldular.[2021]

Rivayetin hadis ulemâsınca sahih bulunması, âyetin mefhûmuyla örtüşmesi ve müfessirlerin kâhir ekseriyetinin tercihi sebebiyle bu rivayette belirtilenlerin âyetin nüzûlüne sebep teşkil ettiğini düşünüyoruz. Ayrıca şâhidleriyle birlikte rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret eden lafızların kullanılmış olması bu düşüncemizi teyid etmektedir.

4.12.1. 219-220. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

İçki ve kumarın haram kılındığı tarihle ilgili olarak üzerinde çalıştığımız âyet çerçevesindeki rivayetlerde bir açıklamaya rastlayamadık. Ancak Kurtubî içki ve kumarın kesin olarak yasaklandığı son hükmü belirten Mâide Sûresi 90. âyetin hicretin üçüncü senesi, Uhud Savaşı sonrasında, Şevval ayında nâzil olduğunu söyler.[2022] İbn Âşûr da meşhur olan görüşe göre içkinin, hicretin üçüncü senesi Uhud Savaşından sonra haram kılındığını; içki âyetinin ise Ukûd/Mâide Sûresi'nin nüzûlünden önce inmiş olduğunu, sonrasında Mâide Sûresi'nin ilgili bölümüne yerleştirildiğini belirtir.[2023] İbn Hazm *Cevâmiu's-Sîre*'sinde Nadîroğulları'nın hicrî dördüncü senenin başlarında Müslümanlarca kuşatıldığından bahsederken altı gece muhasara altında bulunduklarını ve o vakitlerde içkinin de haram kılındığından bahseder.[2024] Muhtemelen bu, Mâide Sûresindeki içki ile ilgili gelen son âyettir. Bakara Sûresi'ndeki bu âyet ise içki hakkında inen ilk âyettir.[2025]

İçki ve kumarla ilgili son âyetler Uhud Savaşı sonrasında nâzil olduğuna göre, kesin yasağa ön hazırlık durumundaki Bakara Sûresi'ndeki ilgili âyetin muhtemelen ondan bir sene kadar önce Bedir Savaşı sonrasında nâzil olması muhtemeldir. Âyetin bağlı bulunduğu siyâk ve sibâkındaki âyet gruplarının nüzûl tarihleri de yaklaşık olarak

[2021] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 170.
[2022] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 156.
[2023] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VII, 22.
[2024] İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 109.
[2025] İbn Teymiyye, *Mecmûatu Fetâvâ*, IV, 272.

hicretin ikinci yılını göstermektedir. Dolayısıyla buradan bu âyetlerin de ikinci yıl içerisinde nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

4.13. 221. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

221. Îmân etmedikçe müşrik kadınlarla evlenmeyin. Hoşunuza gitse bile müşrik bir kadından, îmânlı bir cariye kesinlikle daha iyidir. Îmân etmedikçe müşrik erkekleri de (mü'min kızlarla) evlendirmeyin. Hoşunuza gitse bile müşrik bir erkekten, mü'min bir köle kesinlikle daha iyidir. Onlar (müşrikler) cehenneme çağırır. Allah ise izni ile cennete ve mağfirete çağırır. Allah, düşünüp anlasınlar diye âyetlerini insanlara böylece açıklar.

Bu âyetin esbâb-ı nüzûlü ile ilgili olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. İbn Ebî Hâtim'in Mukatil b. Hayyân'a isnad ettiği bir rivayete göre; bu âyet Ebû Mersed el-Ğanevî hakkında nâzil olmuştur. O, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) Anâk ismindeki bir kadınla evlenmek için izin istemişti. Anâk Kureyşli çok güzel ve fakir bir kadındı. Anâk müşrik, Ebû Mersed ise Müslümandı. Ebû Mersed: "Ey Allah'ın peygamberi! Bu kadından çok hoşlanıyorum." demişti. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Îmân etmedikçe müşrik kadınlarla evlenmeyin…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[2026]

2. Taberî'nin Süddî'den naklettiğine göre; bu âyet Abdullâh b. Revâha hakkında nâzil olmuştur. Abdullâh b. Revâha'nın siyâhî bir câriyesi vardı. Bir gün ona öfkelendi ve bir tokat attı. Sonra da yaptığı işten tedirgin olarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gedi ve durumu haber verdi. Hz. Peygamber ona: "Bu kadın nasıl birisidir ey Abdullâh?" diye sordu. O da: "Yâ Rasûlallah! Oruç tutar, namaz kılar, güzelce abdest alır, Allah'tan başka ilâh olmadığını ve senin de O'nun rasûlü olduğuna şahitlik eder" dedi. Hz. Peygamber: "Ey Abdullâh! Bu Mü'mine bir kadındır." dedi. Sonrasında Abdullâh: Seni hak olarak gönderen Allah'a yemîn olsun ki, onu âzâd edeceğim ve onunla evleneceğim" dedi ve dediğini de yaptı. Bu sebeple Müslümanlardan bir kısmı onu kınadılar, ve dediler ki: "Şuna bakın, bir câriyeyle evlenmiş! Bunlar asâletlerinden dolayı müşriklerle nikâhlanmak istiyorlar." Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Hoşunuza gitse bile müşrik bir kadından, îmânlı bir cariye kesinlikle daha iyidir…"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[2027]

[2026] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 376.
[2027] Taberî, *Camiu'l-Beyân*, III, 717.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci sırada zikrettiğimiz İbn Ebî Hâtim rivayetini Mukâtil b. Süleymân senedsiz olarak olayın teferruatıyla birlikte nakleder. Ebû Mersed el-Ğanevî ismindeki Sahabî'yi Hz. Peygamber (s.a.v.) müşriklerin elindeki esirleri kurtarması için Mekke'ye gönderir. Ebû Mersed Müslüman olmadan önce Mekke'de âşık olduğu Anâk isminde bir kadın bulunmaktadır. Bu gidişinde onunla karşılaşır. Kadın kendisiyle birlikte olmak ister. Ebû Mersed ise kendisinin artık Müslüman olduğunu ve zinânın haram olduğunu belirtir. Medine'ye döndüğünde Hz. Peygamber'e danışıp kendisiyle evlenmek isteyeceğini ve ancak o kabul ederse kendisiyle evlenebileceğini söyler.[2028] Vâhidî, Mersed b. Ebî Mersed'in Hâşimoğulları'nın anlaşmalısı Gana'lı bir adam olduğunu da belirtir.[2029] Vâhidî'nin rivayeti, isnadda yer alan Kelbî ve Ebû Sâlih'ten dolayı zayıftır. Bu rivayeti Suyûtî Dürru'l-Mensûr'da,[2030] Şevkânî de Fethu'l-Kadîr'de[2031] âyetin esbâb-ı nüzûlünden olarak zikretmiştir.

Suyûtî'nin Lübâb muhakkiki bu rivayetin isnadının zayıf; mürsel, mu'dal ve hattâ çok çürük durumda olduğunu söyler. Ebû Mersed olayının ise gerçek olduğunu ancak -bu âyetin değil de- Nûr Sûresi'nin baş tarafındaki âyetlerin onun hakkında indiğini belirtir.[2032] İbn Ebî Hâtim'in muhakkiki de rivayetin zayıf olduğunu not olarak zikreder.[2033]

Ucâb muhakkiki Abdulhakîm el-Enîs, bu rivayetin bu âyetle ilişkilendirilmesini doğru bulmaz. Bu rivayeti Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin Amr b. Şuayb'ın babasından, onun da dedesinden yapmış olduğu isnadla naklettiğini belirttikten sonra bu hadisenin *"Zinâ eden erkek ancak zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir, zina eden kadınla da ancak zinakâr veya müşrik bir erkek evlenebilir"*[2034] âyetinin inmesine sebep olduğunu bildirir.[2035] Zeyla'î ve İbn Hacer de bu hadisin Bakara Sûresi'nin bu âyetiyle ilişkilendirilmesinin doğru olmadığını, Nûr Sûresi'ndeki âyetin nüzûl sebebi olmasının daha doğru olduğunu ifade ederler.[2036] Ancak her ne kadar bu hadisenin Bakara

[2028] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 190.
[2029] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 74.
[2030] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 561-562.
[2031] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 394.
[2032] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 40, muhakkikin 2 nolu dipnotu.
[2033] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 376, muhakkikin 1754 nolu dipnotu.
[2034] Nûr, 24/3.
[2035] Şevkânî, *Ucâb*, I, 552.
[2036] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 13, muhakkikin 4 no'lu dipnotu.

Sûresi'ndeki bu âyetle ilişkilendirilmesini muhakkik müfessirler doğru bulmamışlarsa da pek çok müfessir âyetin sebeb-i nüzûlü olarak eserlerinde yer vermişlerdir.[2037]

Görüldüğü üzere muhakkik alimler Ebû Mersed hakkındaki hadisin Bakara Sûresi'ndeki bu âyetle ilişkilendirilmesini uygun bulmayıp Nûr Sûresi'ndeki âyetin nüzûl sebebi olduğunu tespit etmişlerdir. Bundan dolayı kanaatimizce bu rivayetin, âyetin nüzûl sebebi olarak zikredilmesi hatalıdır.

İkinci sırada zikrettiğimiz Taberî rivayeti, Süddî'ye isnad edildiğinden dolayı maktû hadistir. Vâhidî aynı hadisi İbn Abbâs'a nisbet ederek muttasıl bir senedle nakleder. Vâhidî'nin muhakkiki isnadda yer alan râvîleri teker teker inceleyip hepsinin sika olduğu tespitinde bulunduktan sonra hadisin hasen olduğunu ifade etmiştir.[2038]

Tefsirlerde Abdullâh b. Revâha ve Huzeyfe el-Yemânî'nin Yahudi veya Hıristiyan kadınlarla evlilik yaptığı bilgisi yer almaktadır.[2039] Bu bilgi sahih yollarla nakledilmiş ve her ne kadar isnad bakımından sahih tarîkleri bulunmuş olsa bile âyetin anlam dünyası ile uyumlu değildirler. Çünkü hadiste ne Abdullâh b. Revâha'nın ne de Huzeyfe el-Yemânî'nin bir müşrikle evlenmeyi düşünürken bunun yerine bir câriye ile evlenmeyi tercih etmesi gibi bir durumdan bahsedilmemektedir. Yaşamın doğal seyri içerisinde bir kızgınlık anında câriyelerine atmış oldukları tokattan dolayı pişman olarak onları âzâd etmeleri ve onlarla evlenmek suretiyle onları ödüllendirmeleri, onurize etmeleri söz konusudur. Detaylı incelendiğinde bu hadisin de âyetin nüzûl sebebi olarak düşünülmesinin uygun olmadığı anlaşılacaktır. Çünkü âyetin açık ifadesi müşriklerle evlenmeyi yasaklamakta, bunlarla evlenmektense o dönemde pek de matah bir düşünce olmayan Mü'min câriyelerle evliliğin bile bundan daha iyi bir tercih olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısı ile bu rivayetlerin hiç birini âyetin nüzûl sebebi olarak kabul etmenin doğru olmadığını düşünüyoruz. Bu hadisleri, âyetin tefsiri anlamında zikredilmiş rivayetler olarak değerlendirmenin daha uygun bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz.

İbn Âşûr'un da belirttiği gibi, bu âyetlerin nüzûlü zamanında Müslümanlar Medine'de müşriklerle birlikte yaşıyorlardı. Bununla birlikte onlar, Mekkeli akrabalarından da çok uzak değillerdi. Belki de onlardan bazıları müşrik kadınlarla evlenme arzusunda bulunuyorlardı. Veyahutta bazı müşrikler Müslüman kadınlarla evlenmek istemişlerdi. İşte bu nedenle Allah Teâlâ bu konulardaki hükmünü bu şekilde

---

[2037] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 204; Vâhidî, *el-Vasît*, I, 326; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 318; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 129; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 58; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 139.

[2038] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 74, muhakkikin 136 nolu dipnotu.

[2039] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 62.

açıklamış oldu.[2040] İzzet Derveze de her ne kadar ilintisi zayıf da olsa bu âyet-i kerîmenin anlatım üslûbunun, müfessirlerin anlatmış olduğu türden hadiselerle uyumlu olduğunu söyler. Bununla birlikte genel ve mutlak bir ifade tarzına sahip olması yönüyle evrensel ve geçerli bir yasa hükmü içerdiğini belirtir.[2041]

Âyetin belirtmiş olduğu hüküm, lafızlardan anlaşılan mânâ doğrultusunda açık ve anlaşılabilir hükümler içermektedir. Buna göre herhangi bir nüzûl sebebine veya yardımcı kaynağa müracaat etmeden bu âyetin Müslümanlara, müşrik kadınlarla evlenme yasağı getirdiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde Mü'min kadınların da müşrik erkeklerle evlenmesi yasaklanmaktadır. Gerçek anlamda Allah'a gönülden bağlanmış erkek ve kadınlara, alımlı görüntüleri, zenginlik ve asâletleri gibi dünyevi cazibeleri hoşunuza gitse de Allah'a ortak koşanlarla evlenmektense Mü'min bir köle veya câriye ile evlenmenin daha iyi olacağı vurgulanmakta, âile müessesesi gibi inançlı ve Allah'ın murâdına uygun nesiller yetiştirme ocağı olan bir yapının oluşumundaki temel kriterlerin gözetilmesinin zarureti hatırlatılmaktadır.

Şevkânî (ولأمة مؤمنة) ifadesinin Mü'min ve nârin, nahîf kadınlar için kullanıldığını belirtir. Bu sözle özgür kadınların kastedildiğini söyleyenler de olmuştur. Çünkü bütün insanlar Allah'ın kulları ve câriyeleridir. Ancak Şevkânî ilk görüşün daha uygun ve isabetli olduğunu; âyetin, güzelliği, mal mülk ve şeref sahibi olması hoşunuza gitse de Mü'min ve nârin câriyeleri müşrik özgür kadınlardan daha üstün tuttuğunu belirtir.[2042]

Bu âyet Müslüman bir erkeğin müşrik bir kadınla evlenmesini, Müslüman bir kadının da müşrik bir erkekle evlenmesini haram kılan bir yasa hükmündedir. Bu konu oldukça açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak Müslüman bir erkeğin Ehl-i kitap bir kadınla evlenmesi veya Müslüman bir kadının Ehl-i kitap bir erkekle evlenmesi konusuna bir açıklık getirmemektedir. Kur'ân, *"... daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da ... size helâldir"*[2043] sözüyle buna açıklık getirmiştir. Ulemânın kâhir ekseriyeti Müslüman bir erkeğin Ehl-i kitap kadınlarla evlenmesinin câiz olduğu kanaatindedirler. Ama müşrik ve mecusi kadınlarla evliliği onaylamamışlardır. Ehl-i sünnetin dört imamı, İmâm Evzâî ve İmâm Sevrî de bu kanaattedirler. Müslüman bir kadının Ehl-i kitap bir erkekle evlenmesi konusunda ise herhangi bir nass bulunmamaktadır. Ancak Müslüman ulemânın tamamı bu konudaki

[2040] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 359.
[2041] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 392.
[2042] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 393.
[2043] Mâide, 5/5.

âyetlerde bir açıklığın bulunmaması, sünnetten deliller, kıyâs ve açık icmâ delillerine istinâden böyle bir evliliği kesinlikle men etmişlerdir.[2044]

Bu konunun ayrıntılı biçimde incelenmesi tezimizin sınırlarını aştığından referans olarak Kurtubî tefsirine müracaat edilebilir.[2045] Ayrıca Ehl-i kitap kadınlarla evlenme konusunda da ulemânın farklı görüşleri bulunmaktadır. Kur'ân'ın Ehl-i kitabın bir kısmını müşrik olarak tavsîf etmesi, bazı alimleri Ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi haram sayma düşüncesine sevk etmiştir.[2046]

4.14. 222-223. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

222. Sana kadınların hayız halini soruyorlar. De ki: "O bir ezâdır (rahatsızlıktır). Hayız halinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şüphesiz Allah çok tevbe edenleri ve çok çok temizlenenleri sever." 223. Kadınlarınız sizin için ekim yerinizdir. Ekim yerinize dilediğiniz şekilde girin. Kendiniz için ön hazırlık yapın. Allah'a karşı gelmekten sakının ve herhalde O'nun huzuruna varacağınızı bilin. (Ey Muhammed!) Mü'minleri müjdele.

Bu iki âyetle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre: Yahudiler, kendi kadınlarından biri hayız gördüğünde onu evden çıkarırlar, onunla birlikte yemez, içmez ve evlerde birarada yaşamazlardı. Rasûlullâh'a (s.a.v.) bu durum soruldu. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sana kadınların ay halini soruyorlar. De ki: "O bir ezâdır (rahatsızlıktır). Ay halinde kadınlardan uzak durun."* âyetini sonuna kadar indirdi (فأنزل الله). Bundan dolayı Rasûlullâh (s.a.v.) onlara, hayızlı kadınlarla birlikte yiyip içmelerini ve evlerde birarada yaşamalarını, cimâ haricinde onlarla her şeyi yapmalarını emretti. Yahudiler (bunu duyunca): "(Muhammed) bize muhalefet etmedik hiçbir şey bırakmak istemiyor!" dediler. Üseyd b. Hudayr ve Abbâd b. Bişr Hz. Peygambere gelerek: "Ey Allah'ın Rasûlü! Yahudiler böyle söylüyorlar" diye onların sözünü haber verdiler ve: "Yâ Rasûlallah biz hayız halinde kadınlarla birlikte olamayacak mıyız?" dediler. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) çehresi değişti, yüzünün parlaklığı gitti. Biz, onlara kızdığını zannettik. Onlar da hemen huzurdan çıkıp gittiler. Onlar çıkarken Rasûlullâh'ın (s.a.v.)

[2044] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 360.
[2045] Bkz., Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 454-458.
[2046] Bkz., Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 59-60; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 459-461.

gönderdiği hediye sütle karşılaştılar. Hz. Peygamber o sütü içmeleri için peşlerinden göndermişti. Böylece onun kızmadığını anlamış olduk.[2047]

2. Taberî'nin Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi'ş-Şevârib tarîki ile Mücâhid'den naklettiğine göre; sahabe, kadınlardan hayız halinde iken uzaklaşıyor ve arka taraflarından (كانوا يجتنبون النساء فى المحيض و يأتونهن فى أدبارهن) ilişkiye giriyorlardı. Bu durumu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sordular. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sana hayız hakkında soruyorlar..."* âyetini *"Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın."* sözüne kadar indirdi (فأنزل الله). Yâni "ferclerinden onlarla ilişkiye girin, haddi aşmayın!"[2048]

3. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin Câbir b. Abdillâh'tan rivayet ettiğine göre o şöyle demiştir: Yahudiler, kadınlarına arkalarından yanaşıp ön taraflarından (ferçlerinden) ilişkiye giren kimseler hakkında çocuğun şaşı olacağını söylerlerdi. Bunun üzerine *"Kadınlarınız sizin için ekim yerinizdir. Ekim yerinize dilediğiniz şekilde girin."* âyeti nâzil oldu (فنزلت).[2049]

4. Nesâî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir hadiste, Ömer b. el-Hattâb Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelerek: "Ey Allah'ın Rasûlü! Ben helâk oldum!" dedi. Rasûlullâh (s.a.v.): "Seni helâk eden şey nedir?" diye sorduğunda, "Geceleyin bineğime ters bindim"[2050] dedi. Hz. Peygamber ona hiçbir şey söylemedi. Sonra İbn Abbâs dedi ki: Rasûlullâh'a (s.a.v.) *"Kadınlarınız sizin için ekim yerinizdir. Ekim yerinize dilediğiniz şekilde girin."* âyeti vahyolundu. Ardından: "Önünden ve arka tarafından (yanaşarak) eşinle ilişkiye gir, ama dübürden ve hayızlı iken ilişkiye girmekten sakın!" diye karşılık verdi.[2051]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz Enes hadisini Müslim, "Tahâret" bâbında Züheyr b. Harb, Abdurrahmân b. Mehdî, Hammâd b. Seleme, Sâbit tariki ile Enes b. Mâlik'ten rivayet etmiştir.[2052] Dolayısı ile bu hadis Müslim'in kriterlerine uyan sahih bir hadistir. Bu hadisi Tirmizî de muttasıl bir senedle Enes b. Mâlik'ten nakletmiş ve bu hadisin

---

[2047] Müslim, "Hayz", 16; Ebû Dâvud, "Nikâh", 46; "Tahâret", 102; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 45; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî,* I, 252-253; "Tahâret", 181; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 132-133; İbn Mâce, "Tahâret", 125.

[2048] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* III, 722.

[2049] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 39; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl,* s. 41.

[2050] Bu söz, eşine arka tarafından yaklaşıp ön tarafından ilişki kurmayı ifade eden bir tabirdir. Çünkü eşiyle ilişkiye giren kimse, o, yüzü aşağı dönük iken arkasından onun üstüne çıkar. Bu durum, bineğini ters çevirip üstüne binen kimsenin durumundan kinâye olarak kullanılmıştır. (Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî,* I, 257, muhakkikin 60 nolu dipnotu.)

[2051] Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî,* I, 256-257.

[2052] Müslim, *Sahîhu Müslim,* II, 71.

hasen-sahih olduğunu belirtmiştir.[2053] Hadiste sebeb-i nüzûle tam olarak işaret edecek ifade kalıbı kullanılırken âyetin mefhûmu ile rivayetin tam olarak uyum halinde olduğu görülmektedir.

Rivayet edildiğine göre Yahudi ve mecûsîler hayız halinde kadınlardan aşırı derecede uzaklaşıyorlardı. Hıristiyanlar ise hayız durumuna aldırış etmeksizin onlarla ilişkiye devam ediyorlardı.[2054] Araplar ise kadınları hayız olduğunda Yahudi ve mecûsîlerin yaptıkları gibi kadınlarıyla birlikte yemez, içmez ve aynı evde birarada kalmazlar ve aynı döşekte oturmazlardı. Ebu'd-Dahdâh Sâbit b. ed-Dahdâh isimli sahabî Allah Rasûlüne bu durumu (bu yapılan uygulamanın doğru bir uygulama olup olmadığını) öğrenmek için: "Yâ Rasûlallah! Hayızlı olduklarında kadınlarla nasıl muamele yapacağız?" diye sordu. Bunun üzerine bu ayet nâzil oldu.[2055] Mukâtil tefsir bâbından aynı bilgiyi aktarır. Ancak o, rivayetin kahramanı olan sahabînin ismini Amr b. ed-Dahdâh olarak zikreder.[2056] Görüldüğü gibi müfessirlerin çoğunluğu da bu âyetle alâkalı olarak rivayeti destekleyecek kanaatler ortaya koymuşlardır.

Rivayetlerde bu konuda soru soran sahabînin ismi Sâbit b. ed-Dahdâh[2057] veya Amr b. ed-Dahdâh[2058] olarak geçmektedir. Enes hadisinde zikredildiği gibi Üseyd b. Hudayr ve Abbâd b. Bişr olduğunu söyleyenler de vardır.[2059] Taberî Rasûlullâh'a (s.a.v.) soruyu soran sahabînin, ensardan Sâbit b. ed-Dahdâh olduğunu söyler. Benzer bir rivayet de Süddî'den nakledilmiştir.[2060] İbn Hacer bu konuda ilk olarak soru soran kişinin Sâbit b. ed-Dahdâh olduğunu belirtirek[2061] Taberî'yi teyid eder.

Sa'lebî'nin bildirdiğine göre; *"Hayız halindeki kadınlardan uzak durun"* âyeti nâzil olunca Müslümanlar hayızlı kadınlara yönelerek onları evlerden çıkardılar, kendileri de onlardan uzak durdular. Gusül yaptıkları zaman onları evlere geri dönderdiler. Medine Araplarından bir takım insanlar gelerek hayızlı kadınların kendilerinden uzaklaştırılmasından şikâyet ettiler. "Yâ Rasûlallah! Hava çok soğuk, elbise de az. Kadınları kendimize tercih ederek elbiseyi onlara verdiğimizde diğer ev halkı soğuktan helâk oldular. Diğer aile fertlerini onlara tercih ettiğimizde de hayızlı kadınlar helâk oldular. Her birimiz tüm aile fertlerini giydirebilecek genişliğe sahip

[2053] Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, IV, 72-73.
[2054] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 67; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 475.
[2055] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 77; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 21-22; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 282; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 319; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 129.
[2056] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, I, 191-192.
[2057] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 380.
[2058] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 205.
[2059] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 474.
[2060] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 722.
[2061] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, II, 85.

değiliz." dediler. Allah Rasûlü onlara şöyle cevap verdi: "Ben size yalnızca hayız gördüğünde kadınlarla ilişkiye girmekten uzak durmanızı emrettim, yoksa acemlerin yaptığı gibi, onları evlerden çıkarmanızı emretmedim." Ve onlara bu âyeti okudu. Böylece hayızlı kadınlarla ilişkiye girilmesi haram kılınmış oldu.[2062] Sa'lebî'nin naklettiği bu bilgi insanların âyeti yanlış yorumlayarak farklı uygulamalara giriştiklerini ortaya koyarken aynı zamanda Enes hadisinde verilen bilgiyi desteklemektedir. Zira sahabe, âyetteki uzaklaşma ifadesini, onları evden çıkararak aile fertlerinin tümünden uzaklaştırma olarak anlamışlardır.

Müfessirler Enes hadisinin pek çok varyantını aynı lafızlarla veya yakın ifadelerle eserlerine almışlardır.[2063] Bu hadisten, o dönemlerde sahabe arasında böyle bir problemin konuşulduğunu, birarada yaşadıkları Yahudi ve mecûsîlerin hayızlı kadınlarla ilgili uygulamalarını örnek alarak bir kısmının aynı uygulamaları kendi hanımlarına uyguladıklarını ancak bir çoğunun da yapılan bu uygulamayı yadırgayarak gelip Hz. Peygambere böyle bir durumda nasıl davranacaklarını öğrenmeye çalıştıklarını öğrenmekteyiz. Sa'lebî'nin vermiş olduğu bilgi de bunu doğrulamaktadır. Allah Rasûlü bu rivayetlerde açıkça hayız durumunda kadınların evlerden uzaklaştırılmasını yasaklamakta, onlarla cimâ haricinde normal gündelik yaşama devam edilmesini emretmektedir. Aynı zamanda bir sonraki âyette zikredileceği gibi kadınlarla arkalarından ilişkiye girme gibi onlara eziyet verici, onurlarını rencide edici davranışlardan uzak durulmasını, ğayri ahlâkî sapkınlıklara tevessül edilmemesini emir yoluyla bildirmektedir.

İkinci sırada zikrettiğimiz rivayet tâbiînden Mücâhid'de son bulduğu için muttasıl bir senede sahip değildir. Dolayısı ile zayıf bir rivayettir. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret edecek ifade kalıbı kullanılmıştır. Rivayette verilen bilginin âyetin son bölümüyle uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Taberî, bu rivayet haricinde "Denildi ki…" diyerek haber şeklinde sahabenin hayızlı kadınla ilgili sorularının gerekçesini şöyle açıklar: "Çünkü onlar (sahabe), kadınlarının hayızlı oldukları günlerde kanın geldiği yerden ilişkiye girmekten kaçınır ve dübürlerinden/arkalarından ilişkiye girerlerdi. Böylece Allah Teâlâ onları, kadınları hayızdan temizleninceye kadar kadınlara yaklaşmaktan/onlarla ilişkiye girmekten nehyetti. Sonra da hayızdan temizlendiklerinde ilişkiye girmekten kaçındıkları yerden/ön taraflarından onlarla

[2062] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 30-31.
[2063] Bkz., İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 379; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 21-22; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 256.

ilişkiye girmelerine izin verdi. Ve her hâlükârda onlarla arka taraflarından ilişkiye girmeyi haram kıldı."[2064] Ayrıca pek çok hadiste karısıyla anal yolla ilişkiye giren kimselerin Allah'ın lânetine maruz kalacağı ve bunun bir çeşit livata sayılacağı bildirilmiştir. Hadislerde anal yolla yapılan ilişki "Küçük lûtîlik" olarak isimlendirilmektedir.[2065] Hadis-i şeriflerde bu ilişki çeşidinin Allah'ın lâneti dile getirilerek şiddetle yasaklanmış olması, muhtemelen sahabe arasında bu tür gayrimeşrû yollara başvuran kimselerin bulunma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Böyle yapanlar olmamış olsaydı hadislerde bu derece tehditvari bir üslupla bu ilişki yasaklanmazdı. Dolayısı ile her ne kadar rivayet mürsel olsa da sahih hadislerle dolaylı olarak desteklenmiştir.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz hadisi Ahmed b. Hanbel, Dârimî ve İbn Mâce de eserlerine alarak sıhhatini teyid etmişlerdir.[2066] Anlaşıldığı kadarıyla müttefekun aleyh bir hadistir. Hadiste esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret edecek lafız kullanılmıştır. Müfessirler bu hadisin pek çok şâhidini eserlerinde kaydetmişlerdir.[2067]

Dördüncü sırada zikrettiğimiz İbn Abbâs hadisi için Tirmizî "hasen-garîb" ifadesini kullanmıştır. İsnadda yer alan râvîlerden Cafer b. Ebi'l-Muğîre ve Yakub haricindekiler sika olup hâfız İbn Hacer Fethu'l-Bârî'de bu hadisin sahih olduğunu belirtmiştir. Hadisi Ahmed b. Hanbel, Taberî, Ebû Ya'lâ, Taberânî, İbn Hibbân, Beyhakî eserlerinde zikredip sahih olduğunu söylemişlerdir.[2068]

Hadiste ifade olarak "Hz. Peygamber'e vahyolundu" sözü kullanılmıştır. Bu söz, Hz. Ömer'in durumu haberdar ettiği sırada Hz. Peygamber'in cevap vermeyip beklemesinin ardından âyetin ona o anda vahyedildiğini ifade etmektedir. Hadisten şu anlaşılmaktadır: Muhtemelen Hz. Ömer, Yahudilerin daha önce zikrettiğimiz kadınlarla ilişkiler hakkındaki kanaatlerini duymuş ve bundan etkilenmiştir. Bundan dolayı da "ben helâk oldum!" ifadesini kullanmıştır. Çünkü o Kureyşlidir. Kureyşliler de Mekke'de iken hicret öncesinde eşleriyle bu tür ilişkilerde bulunuyorlardı. Hicretten sonra Yahudilerden bu sözü işitince son derece etkilenerek Rasûlullâh'a (s.a.v.) durumu sormak üzere harekete geçmiştir. Âyet de Yahudilerin bu kanaatlerini boşa çıkaracak tarzda cevap olarak gelmiştir.

[2064] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 721.

[2065] Bkz., Ebû Dâvud, "Nikâh", 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 86; II, 444; Tirmizî, "Tahâret", 102; Nesâî, "Kitâbu İşreti'n-Nisâi", 24 (XI, 77); Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 101-113; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 599-605.

[2066] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 268; Dârimî, "Vudû", 113-114; İbn Mâce, "Nikâh", 29.

[2067] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 304-308.

[2068] Bkz., Nesâî, *Sünenu'l-Kübrâ*, XI, 71, muhakkikin 9125 nolu dipnotu; Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 256, muhakkikin 60 nolu dipnotu.

"Kadınlarınız sizin için ekim yerinizdir. Ekim yerinize dilediğiniz şekilde girin." âyeti kendisinden önceki *"Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın."* buyruğunun bir açıklamasıdır. Şu demektir; Allah'ın size gitmenizi emretmiş olduğu yer tohumlanmanın mümkün olduğu yerdir. Kaba pisliğin çıktığı yer değildir. Bu buyrukla, meşrû yaklaşmadan maksadın çocuk istemek olup, sadece arzuların tatmin edilmesi olmadığına dikkat çekilmiş oluyor. Bu sebepten sizler ancak bu istenen şeyin gerçekleştiği yerden onlara varınız.[2069] Said Havva'nın bu açıklamasının esbâb-ı nüzûl olarak belirtilen Câbir b. Abdillâh hadisi ile uyumu gâyet açık görülmektedir.

Elmalılı yaptığı izahatla âyetin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: Âyette zikri geçen "hars" esâsen ziraat gibi ekin ekmek demek olup, ekin yeri, mezraa mânâsına isim de olur ki burada bu mânâda kullanılmıştır. Bu tabir ile kadının kadınlık uzvu bir yere/ekeneğe, erkeğin nutfesi tohuma, doğacak çocuk da bitecek hâsılata teşbih edilerek bir istiâre yapılmış ve bununla Allah'ın emrettiği ekin yeri kastedilmiştir. Buna göre mânâ "kadınlar sizin ekinliğinizdir, siz onlara insan ve Müslümanlar, tohumları ekip hasılat olarak zürriyet yetiştireceksiniz" şeklinde olur.[2070]

İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre o: "Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ashâbından daha hayırlı bir toplum görmedim. Hz. Peygamber'e on üç konuda soru yönelttiler ve bunların hepsi de Kur'ân'da cevaplandı" diyerek haram aylar, neyi infak edecekleri, ne miktar infak edecekleri, hilâllerin durumları, içki ve kumar konusu, yetim hakları, hayız konusu, kıyâmetin ne zaman kopacağı, Allah hakkında merak edilenler, ganîmet malları, ruh konusu, Zülkarneyn ve dağların durumunu saydı.[2071] Bu âyetlerden anlaşıldığına göre insanlar Rasûlullâh'a (s.a.v.) hayızlı kadınla yapılacak muamele hakkında sormuşlardı. Çünkü onlar Allah Teâlâ'nın kendilerine bu konuda bir açıklama yapmasından önce İsrailoğullarının âdetlerine uyarak[2072] hayızlı kadınla aynı evde oturmuyor, aynı kaptan yemek yemiyor ve içmiyorlardı. İşte Allah Teâlâ bu âyetle birlikte kadınların hayız günlerinde yalnızca onlarla cimâ etmekten kaçınılması gerektiğini öğretti. Yoksa onlarla aynı yatakta yatmayı, birlikte yemeyi içmeyi yasaklamadı.[2073] Âyet geldiğinde sahabenin âyeti yanlış anlayarak farklı uygulamalara girişmesi de gözden ırak tutulmamalıdır. Rasûlullâh (s.a.v.) onların bu sorgulamalarıyla birlikte yanlış anlamaları ve hatalı uygulamaları da engellemiştir.

[2069] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 44.
[2070] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 777.
[2071] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 20.
[2072] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 542.
[2073] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 721.

Müfessirlerin kâhir ekseriyetinin tercih ettiği gibi[2074] biz de Enes b. Mâlik hadisinde belirtilen hadisenin 222. âyetin nüzûlüne sebep teşkil ettiğini düşünüyoruz. Buna göre sahabe Rasûlullâh'a (s.a.v.) Yahudilerin ve mecûsîlerin, kadınları hayız halinde iken yaptıkları muamelenin geçerlilik durumunu sormaları üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir.

Mücâhid'den nakledilen rivayet ise âyetin siyâkına uygun biçimde sebeb-i nüzûldeki boşluğu doldurmaktadır. Zira âyetin sonu *"Allah çok tevbe edenleri ve çokça temizlenenleri sever"* şeklinde bitmektedir. Buna göre tevbe etmeyi gerektirecek boyutta bir kusur işlenmiş olmalıdır. Bu kusuru, sahabenin âyeti yanlış anlayarak hayız halindeki eşlerini evden çıkarmaları şeklinde düşünebileceğimiz gibi, kadınlarla arka taraflarından ilişkiye girme günahı olarak da düşünebiliriz. Nitekim anal ilişkiyi yasaklama ile alâkalı pek çok hadis ve sahabe rivayetinin bulunduğu da gözden ırak tutulmamalıdır.[2075] Mâverdî de *"Allah çokça temizlenenleri sever"* âyetini açıklarken bunun üç mânâya geldiğini belirterek; suyla temizlenenler, kadınlara arkadan yaklaşmaktan temiz kalanlar ve günahlardan temizlenenler şeklinde açıklamıştır.[2076]

Muhtemelen Enes b. Mâlik hadisinde belirtilen olaylar yaşandığında âyet nâzil olmuş ve gelen âyet, o dönemde sahabe arasında kadın erkek ilişkilerinde yaşanan sorunların tümüne kapsayıcı tarzda çözüm getirecek biçimde şümullu bir ifade ile mahrem ilişkinin genel çerçevesini çizmiştir.

"Kadınlarınız sizin için ekim yerinizdir. Ekim yerinize dilediğiniz şekilde girin." âyetinin Câbir hadisinde belirtilen durum üzerine nâzil olduğunu düşünüyoruz. Zira haberin sıhhati, müfessirlerin tercihi ve ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden lafızların zikredilmiş olması bu kanaati oldukça güçlendirmektedir. Konu yakınlığı sebebiyle bu âyetlerin kısa aralıklarla peşipeşine indiği kanaatindeyiz.

3.43.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Hadislerde zikredilen bilgiler doğrultusunda bu âyetlerin hicretin 1 veya 2. yılı içerisinde nâzil olduklarını düşünüyoruz. Zira rivayetler içerisinde muhacirlerin Mekke'de iken kadınlarıyla ilişkiler konusundaki uygulamaları, Medine'de evlendikleri ensâr kadınlarıyla yapmaya çalıştıklarında tepkilerle karşılaştıklarından

---

[2074] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 721; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 256; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 67; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 474; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 300; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 364.

[2075] Bkz., İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 546-547; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 312-315; Nesâî, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, XI, 77.

[2076] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 283-284.

bahsedilmektedir. Peşinden âyetlerin nüzûlüne sebep olan bu hadiselerin yaşandığı zaman dilimi, Medine'nin ilk yıllarında gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü hicretten sonra Mekkeli ve Medineli erkek ve kadınlar arasında evlilik ilişkileri henüz kardeşlik uygulamasının başladığı tarihle birlikte gündeme gelmiş olmalıdır. Ayrıca Bakara Sûresi'nin büyük çoğunluğunun hicretin ilk iki yılındaki problemlere odaklanması bizim bu düşüncemizi pekiştirmektedir.

4.15. 224-242. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Bu âyetlerle birlikte 224. âyetten 242. âyete kadar yeminler, yeminlerin bir çeşidi olarak kabul edilen îlâ, talâk hükümleri, ölüm hali ve bu süreçlerde kadınların iddet müddetleri gibi konulara açıklık getiren hükümleri belirten yeni ve uzunca bir bölüm başlamaktadır. Bu bölüm aynı zamanda daha önce bahsi geçen âile hukuku ile ilgili konuların son bölümünü teşkil etmektedir. 242. âyete kadar olan bu bölüm, Müslümanların sosyal yaşantısında önemli bir yer teşkil eden aile hukuku ve beraberinde yaşanan problemler için çözüm yolları sunmaktadır.

Biz de konu bütünlüğü teşkil eden ve birbirleriyle bağlantılı bu âyetler topluluğunu alt başlıklar halinde sıralamayı uygun bulduk.

4.15.1. 224-227. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

224. Yeminlerinizde Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah işiten ve bilendir. 225. Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz. Fakat sizi kalplerinizin kazandığı yeminlerden sorumlu tutar. Allah, çok bağışlayandır, halîmdir. 226. Eşlerine yaklaşmamaya yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır. Eğer (bu süre içinde) dönerlerse, şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. 227. Eğer (yemin edenler yeminlerinden dönmeyip kadınlarını) boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar). Biliniz ki, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Mukâtil b. Süleymân'ın bildirdiğine göre *"Yeminlerinizde Allah'ı engel kılmayın"* âyeti Hz. Ebûbekir (r.a.) ile oğlu Abdurrahman hakkında nâzil olmuştur (نزلت فی). Zira Hz. Ebûbekir, Müslüman oluncaya kadar oğlu ile sıla-i rahimde bulunmayacağına dair yemin etmişti.[2077]

[2077] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru'l-Kur'ân*, I, 192.

2. Taberî'nin İbn Cüreyc'ten nakline göre *"Yeminlerinizde Allah'ı engel kılmayın"* âyeti Mistah[2078] olayından dolayı Hz. Ebûbekir hakkında nâzil olmuştur (نزلت فی).[2079]

3. Sa'lebî'nin Kelbî'den nakline göre; bu âyet Abdullâh b. Revâha hakkında nâzil olmuştur. Zira o, kızkardeşinin kocası, ensardan Beşîr b. Nu'mân ile akrabalık bağlarını kesmiştir. Bu da şu şekilde gerçekleşmiştir: Eniştesi ile arasında çıkan bir problem sebebiyle Abdullâh b. Revâha, onun evine girmeyeceğine, onunla konuşmayacağına, eniştesiyle düşmanı arasını düzeltmeyeceğine dair yemin etmiştir. Abdullah b. Revâha şöyle diyordu: "Ben Allah adına yeminimi bozmayacağıma dair yemin ettim, onun için ona iyilik yapmam mümkün değil!" İşte bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[2080]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci sırada zikrettiğimiz rivayeti Mukâtil senedsiz olarak nakletmiştir. Rivayette asıl olarak ihtimâl belirten ifade kalıbı (نزلت فی) kullanılmıştır. Kanaatimce tefsir ifade etme yönü kendini daha fazla hissettirmektedir. Sonraki devirlerde müfessirlerin ekseriyetle bu görüşü eserlerinde zikretmemiş olmaları da bizi bu kanaate sevk etti.

İkinci sırada zikrettiğimiz İbn Cüreyc rivayetini, Suyûtî Taberî'yi kaynak göstererek eserinde tercih etmiştir.[2081] Vâhidî ise yalnızca Kelbî'nin rivayetini eserine almıştır.[2082] İbn Cüreyc rivayetinde de yine esbâb-ı nüzûle ihtimâli olan ifade kalıbı (نزلت فی) kullanılmıştır.

Hz. Ebûbekir'in, oğlunun Müslüman olmasına kadar onunla ilişkiyi keseceğine dair yemin etmesi ile yine Hz. Ebûbekir'in ifk hadisesinde etkin rol oynaması nedeniyle Mistah'a yapmış olduğu yardımı keseceğine dair Allah adına yemin etmesi bu âyetin kapsamı dahilinde anlaşılabilecek tefsirî açıklamalardır. Yoksa bu olayların hemen peşinden bu âyetin inmesi net olarak anlaşılmamaktadır.

[2078] Mistah b. Üsâse Bedir gâzilerindendi ve Hz. Ebubekir'in halasının oğlu olup ondan maddî yardım görüyordu. Hz. Ebûbekir, ifk olayında aşırı tutumları sebebiyle Mistah'a yardımda bulunmayacağına dair yemin etti. Ancak nâzil olan Nûr Sûresi'nin 22. âyetiyle bundan vazgeçti. (Hey'et, *Kur'ân Yolu Tefsîri*, IV, 63; Mustafa Fayda, "İfk Hâdisesi", *DİA*, XXI, 508)

[2079] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 10.

[2080] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 122-123.

[2081] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 42.

[2082] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûlü'l-Kur'ân*, s. 80.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz Sa'lebî'nin bu rivayetini Semerkandî,[2083] Vâhidî,[2084] Beğavî[2085] ve İbn Hacer[2086] eserlerinde zikretmişlerdir. Ayrıca İbnu'l-Cevzî[2087] ve Ebû Hayyân[2088] da İbn Abbâs'a dayandırdıkları farklı bir tarîkle bu rivayeti desteklemişlerdir. Rivayetin sonunda esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı (فأنزل الله) kullanılmıştır. Kelbî'nin yalancılıkla itham edildiğini, sapık bir mezhep olan Sebeiyye'ye tâbî olduğunu;[2089] Fuad Sezgin'in ise Kelbî'nin tefsirinin İbn Abbâs'a dayandığını ve rivayetlerinin zayıf olduğunu belirtmekle yetindiğini daha önce ifade etmiştik.[2090] Sa'lebî rivayetinin konusu da Hz. Ebûbekir hakkındaki önceki iki rivayetle benzeşmektedir. Her ne kadar ifade kalıbı olarak esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden form kullanılmış olsa da daha çok tefsirî bir anlatım tarzını çağrıştırmaktadır.

İzzet Derveze tüm bu rivayetlerin sahih hadis külliyatı içerisinde yer almadığı tespitinde bulunmakla birlikte Hz. Ebûbekir ve Abdullâh b. Revâha hakkındaki rivayetlerin âyetin anlam dünyası ile uyumlu olduğunu belirtir. Derveze açıklamasında şunları söyler: Âyetlerin siyâkı, rivayetlerde aktarılan sebeb-i nüzûl bilgileri ile uygunluk arz etmektedir. Şu kadar var ki, Hz. Ebûbekir'in yapmış olduğu yemin, Medine döneminin ortalarında gerçekleşmiştir. Buna Nûr Sûresi'nin *"İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine dair yemin etmesinler. Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar. Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*[2091] âyetinde işaret edilmektedir. Bu, daha sonra açıklayacağımız gibi ifk hadisiyle alâkalı olarak bu sûrede geçen âyetler silsilesinden biridir. Bu âyetleri takip eden iki âyette ise, kadınlara yaklaşmamaya dair yemin eden kimselere işaret edilmektedir. Bu da bu iki âyetle devamındaki âyetler arasında konu bağlantısı bulunduğunu akla getirmektedir."[2092] Derveze bu açıklamalarıyla Hz. Ebûbekir'in Mistah'a yapmış olduğu yardımı keseceğine dair yemin etmesi hadisesini Nûr Sûresi'ndeki âyetle ilişkilendirmekte ve olayın geçmiş olduğu zaman diliminin de Medine'nin orta dönemlerine denk geldiğini söylemektedir.

[2083] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 206.
[2084] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 330.
[2085] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 262.
[2086] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, II, 576.
[2087] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 253.
[2088] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 187.
[2089] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265.
[2090] Fuad Muhammed Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I, 80.
[2091] Nûr, 24/22.
[2092] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 403-404.

Dolayısı ile bu hadisenin, Bakara Sûresi'ndeki âyetlerle ilişkilendirilmesini Derveze hatalı bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir.

İzzet Derveze, âyetlerin iniş sebebiyle alakalı olarak herhangi bir rivayete rastlayamadığını belirttikten sonra muhtemelen Müslümanlar arasında o dönemde kadınlara yaklaşmamaya dair yemin etme/îlâ olayının cereyan etmiş olabileceğini ve sahabenin bunun hükmünü Hz. Peygamber'e sormuş olabileceğini, bunun üzerine de bu âyetlerin nâzil olduğunu belirtir. Ayrıca îlâ hakkındaki bu iki âyetin, öncesindeki yemin âyetleriyle bağlantılı olduğunu, bu anlamda bundan sonraki boşanma konusuyla birlikte yeni bir yasama nitelikli uzunca bir bölümün girişini oluşturduğunu söyler.[2093]

Sonuç olarak biz de esbâb-ı nüzûl bağlamında sahih bir rivayetin bulunmaması ve âyetin ifadelerinin gayet açık ve anlaşılır bir kalıpta olması münasebetiyle mânâyı tespit için asıl itibarı ile nüzûl sebebini bilmeye gerek olmadığı kanaatindeyiz.

Bu konuda Rasûlullâh'tan (s.a.v.) pek çok hadis nakledilmiştir. Abdurrahmân b. Semure'den (r.a.) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) ona: "Herhangi bir konuda yemin ettiğinde, ondan başkasını daha hayırlı görürsen, hayırlı olanı yap ve yemininin keffâretini de öde!"[2094] buyurmuştur.

Yine Ebû Hureyre'den (r.a.) n rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.): "Her kim bir hususta yemin eder de ondan başkasını daha hayırlı görürse, yemininden dolayı keffâret ödesin ve hayırlı olanı yapsın."[2095] buyurmuştur.

Esbâb-ı nüzûl kapsamında müfessirlerin aktardıkları rivayetler âyetin kolayca anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte, görüldüğü üzere âyetler, esbâb-ı nüzûl bilgisi göz önünde bulundurulmadan da rahat bir şekilde anlaşılabilmektedir. Hadisler de Kur'ân'daki bilgiyi pekiştirici niteliktedirler.

Bu âyet-i kerîme ile Allah Teâlâ, Allah adına yaptığınız yeminleri iyilik yapmanıza, Allah'tan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın;[2096] fakat sıla-i rahim yapmamaya, sadaka vermemeye, insanların arasını ıslah etmemeye ve buna benzer iyilik kapılarından herhangi birini açmamaya dair her ne yemin etmiş olursanız olun keffâretini verin ve o iyiliği de mutlaka yapın[2097] diyor.

Râzi bu âyetle alâkalı olarak müfessirler pek çok söz söylemişlerdir, der. Ebû Müslim el-Isfahânî'nin dile getirmiş olduğu yorumu ise yapılan yorumların en güzeli

---

[2093] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 407.
[2094] Buhârî, "Ahkâm", 5, 6; "Eymân", 1; "Keffârât", 10; Müslim, "Eymân", 19; "İmâre", 13; Tirmizî, "Nüzûr", 5.
[2095] Müslim, "Eymân", 11-13.
[2096] Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 144.
[2097] İbn Kuteybe, *Tefsiru Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 85.

olarak ifade eder. O şöyle der: "Bu âyet Allah adına çokça yemin etme cür'etinden kişiyi yasaklamaktadır. Çünkü her kim bir konu hakkında, bir şey üzerine çokça yemin ederse, o şeyi kendisine kalkan yapmış olur." Râzî bunun ardından çok yemin etmeyi yasaklayan delilleri serdeder.[2098]

Cahiliye döneminde Araplar bir şeye kızıp öfkelenir ve o şeyden kaçınmak için Allah adına, putları adına ve ataları adına yemin ederlerdi. Böylelikle yeminlerini pişman olup o şeye geri dönmeye bir engel olması için kullanırlardı.[2099] Adam akrabalık bağlarını gözetmek, insanların arasını düzeltmek, birine iyilikte bulunmak veya bir ibadeti gerçekleştirmek gibi hayırlı işleri terk etmek üzere yemin eder ve sonra da "ben yeminimi bozmaktan korkarım" diyerek yemininde belirttiği iyiliği yapmayı terk ederdi.[2100] İşte âyet, onların bu gibi durumlarına çözüm getirmek üzere gelmiştir.

Bu âyetten sonra gelen *"Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz…"* sözündeki "Lağv" kelimesi ister söz, ister başka bir şey olsun önemsiz ve değersiz olan şeyleri ifade eder. Bu kelimenin gündelik dilde kullanımına işaret eden âyet, hadis ve bir takım rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca bu kelime devenin önem verilmeyen yavruları için de "değersiz" anlamında kullanılmaktadır.[2101]

Âyetin mânâsını te'vil ehli, şayet bununla keffâret gerektirecek biçimde gerçek anlamda yemini kastetmemişseniz "Allah sizi dillerinizin alışkanlık haline getirdiği, acele ve süratli bir şekilde yaptığınız yeminlerden dolayı sorumlu tutmaz" şeklinde anlamışlardır. "Vallahi şunu yaptım", "Vallahi bunu yapacağım" veya "Vallahi şunu yapmayacağım" şeklinde sözünün başına yemin ifadesini getirenlerin yeminleri bu şekildedir.[2102] Ulemâ ittifakla lağv yeminini, gerçek anlamda yemin etmeyi kastetmeksizin bu ifadelerle sözde kullanmak biçiminde anlamışlardır.[2103] Bu, herhangi bir akid ve kasıt bulunmadan ağız alışkanlığı ile âdeten kullanılan yeminlerdir.[2104] Bu anlamda bizler de gündelik yaşam içerisinde bu yemini sıkça kullanmaktayız. "Nasılsın?" diye soran birine ağız alışkanlığı ile "Vallahi iyiyim"; "nereden geliyorsun?" diyen birine "Vallahi evden geliyorum" şeklinde kullanım biçimine Türkçe'de hemen her gün rastlamaktayız.

[2098] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 80; Ebû Müslim el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, s. 67.
[2099] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 378.
[2100] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 130.
[2101] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 82.
[2102] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 14.
[2103] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 17.
[2104] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 577.

Hz. Âişe "lağv yemini"ni, doğru olduğu zannedilerek yapılan, ancak gerçeğin bunun tam tersi olduğu yeminler olarak te'vil eder.[2105] İbnu'l-Cevzî ise bu konuda ileri sürülen görüşleri beş maddede özetler: a) Hz. Âişe'nin belirttiği gibi kişinin doğru olduğunu zannederek yaptığı, ama sonrasında gerçeğin bunun zıddı olduğunun açığa çıktığı yeminler; b) Yemin kasdı olmaksızın "Hayır Vallahi!", "Evet Vallahi!" formunda yapılan yeminler; c) Kişinin öfke halinde iken yaptığı yeminler; d) Kişinin bir günah işlemek üzere yaptığı ve sonrasında bundan vazgeçtiği yeminler; e) Kişinin bir şeyi yapacağına dair yemin edip, sonrasında bunu unuttuğu yeminler.[2106]

Dolayısı ile âyet Allah Teâlâ'nın, herhangi bir yemin kastı olmaksızın bu şekilde yapılan yeminler için herhangi bir keffâret veya cezanın bulunmadığını belirtirken kalben ve lisânen yemin kastıyla yapılan yeminlerden dolayı insanların sorgulanacaklarını bildirmektedir.[2107] Keffâret ancak kalbinden kesin bir şekilde bir şeyi yapacağını yemin akdine bağlayıp da sonra da bunu yapmayanlar için söz konusudur.[2108]

Îlâ konusunu kapsayan*"Eşlerine yaklaşmamaya yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır."* âyeti hem kendisinden önceki yeminle hem de bundan sonra gelecek olan boşama konusuyla alâkalıdır. Bu sebeple bir geçiş ifadesi gibi iki grup âyetin arasına yerleştirilmiş gözükmektedir.[2109] Zira îlâ da esasen yemin etmek mânâsınadır. Şer'an eşiyle ilişkiye girmemek üzere yemin etmektir.[2110]

Taberî, ulemânın bu konuda iki farklı düşüncede olduğunu belirterek bu görüşlerden en doğru olan görüşün, îlâyı, ister öfkeli ister rızâlı bir halde bulunsun Allah Teâlâ'nın îlâ yapanlar için belirlemiş olduğu süreden daha fazla sürede karısıyla ilişkiye girmemek üzere kocanın yapmış olduğu yemin olarak ifade eder.[2111]

Îlâ uygulamasına göre erkek eşini istemez, ancak onun başkasıyla evlenmesini de istemez ve ona yaklaşmayacağına dair yemin eder. Böylelikle onu ne dul ne de evli haline getirir. İnsanlar cahiliye devrinde ve Müslüman olduktan sonra da bu uygulamayı devam ettiriyorlardı. Bu sebeple Allah Teâlâ erkeğin kadından ayrılığından dört ay sonrasına kadar süre belirledi. Dört ay tamamlandığında erkek karısına dönmezse ister boşanma ile ilgili sözleri söylemiş olsun ister söylemesin -bazı alimlere göre- boşanmış

[2105] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 400.
[2106] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 255.
[2107] Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 140; Ebussuud Efendi, *İrşâdu Akli's-Selîm*, I, 349.
[2108] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 577.
[2109] Hey'et, *Kur'ân Yolu*, I, 360.
[2110] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 780.
[2111] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 43-51.

olur.[2112] Bu âyetlerde Allah Teâlâ îlâdan dönenler için keffâret ödenmesini emretmekle birlikte henüz keffâret hükümleri hakkındaki âyetler inmemişti. Keffâret daha sonra Mâide Sûresi'ndeki âyetlerde[2113] nâzil oldu.[2114] Böylece gücü nispetinde kimin ne şekilde keffâret sorumluluğunu yerine getireceği açıklanmış oldu.

İslam'dan önce îlâ, kadınları baskı altında tutmak, zulmetmek ve onlardan haksız menfaatler sağlamak üzere yaygın olarak uygulanırdı. Az da olsa eşlerini eğitmek, bazı kötü davranışlarını düzeltmek üzere îlâ yapanlar da bulunuyordu.[2115] Dikkât edilirse İslam, erkeğin bu şekilde yemin etmesini temelden yasaklama yoluna yönelmiyor. Çünkü böyle bir yatak ayrımı bazen kendini beğenmiş, dik başlı, güzelliğiyle övünerek erkeğini her an boyun eğdireceğine inanan kadınları yola getirmek için terbiye amaçlı faydalı bir çözüm yolu olabilir. Aynı zamanda gelip geçici bıkkınlık duygusunu gidermek ya da bir öfke parlamasını yatıştırmak için en uygun bir fırsat da olabilir. O zaman böyle bir ayrılık döneminin ardından yeniden başlayacak olan karıkoca hayatı daha canlı ve bereketli sonuçlar doğurabilir.[2116] Böylelikle kadının haklarının korunması, zarara uğratılmaması, ona zulmedilmemesi ve haklarının gaspedilmemesi yönüyle Kur'ân'ın sık sık vurguladığı evrensel bir prensibe şahitlik ediyoruz.

4.15.2. 228. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

228. Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlarsa, Allah'ın kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz. Kocaları bu süre içinde barışmak isterlerse, onları geri almaya daha çok hak sahibidirler. Kadınların yükümlülükleri kadar meşru hakları da vardır. Yalnız erkeklerin kadınlar üzerinde bir derece farkı vardır. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç esbâb-ı nüzûl rivayeti bulunmaktadır:

1. Esmâ bnt. Yezîd şöyle demiştir: "Rasûlullâh (s.a.v.) zamanında boşandım, o zamanlar boşanan kadınlar için henüz bir iddet müddeti yoktu." Bunun üzerine Allah

[2112] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 300-301.

[2113] *"Allâh sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden dolayı sorumlu tutmaz, fakat bilerek yapmış olduğunuz yeminlerden dolayı sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzâd etmektir. Buna imkân bulamayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinize bağlı kalın. Allah âyetlerini sizin için bu şekilde açıklıyor ki şükredesiniz."* (Mâide, 5/89)

[2114] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 194.

[2115] Hey'et, *Kur'ân Yolu*, I, 361.

[2116] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 245.

Teâlâ, Esmâ'nın boşandığı zaman talâkta iddet müddeti hükümlerini bildiren âyeti indirdi (فأنزل الله). Bu *"Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler."* âyeti talâk için iddet müddetini bildiren ilk inen âyetti.[2117]

2. Mukâtil b. Süleyman'ın bildirdiğine göre; *"Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlarsa, Allah'ın kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz. Kocaları bu süre içinde barışmak isterlerse, onları geri almaya daha çok hak sahibidirler."* âyeti İsmâil el-Ğıfârî ile hâmile olduğunu bilmediği karısı hakında nâzil olmuştur (نزلت فی). İsmâil hâmile olan karısına iddet müddeti içerisinde tekrar dönmüş ve karısı çocuğunu doğurmuştu. Ama sonrasında hem karısı hem de çocuğu vefat etmiştir.[2118]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz İbn Ebî Hâtim'in bu rivayeti Muhâcir ed-Dımaşkî'den nakledilmiş olup kendisi makbul bir muhaddistir. Bununla birlikte bu rivayet zayıf bir senede sahiptir. Suyûtî[2119] ve Şevkânî[2120] Ebû Dâvûd'a[2121] nisbet ederek; Beyhakî ve İbn Ebî Hâtim de Esmâ bnt. Yezîd'den bu rivayetin şâhidlerini nakletmişlerdir.[2122] Suyûtî'nin muhakkiki, Ebû Dâvûd'un senedinin sahih-hasen olduğunu belirtmiştir.[2123] İbn Kesîr aynı rivayeti İbn Ebî Hâtim'den naklettikten sonra bunun garîb hadis olduğunu belirtir.[2124] Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Bu rivayet, boşanmış kadınların ne kadar iddet müddeti beklemeleri gerektiğini bildirmek üzere âyetin indiğini bildirmektedir.

İkinci sırada zikrettiğimiz Mukâtil'in kaydettiği bu bilgi herhangi bir isnad zincirine sahip değildir. Sa'lebî de Mukâtil b. Hayyân ve Kelbî'den naklen bu bilgiyi eserine kaydetmiştir.[2125] Rivayette ihtimal belirten ifade kalıbı kullanılmıştır. Dolayısı ile nüzûl sebebine işaret edebileceği gibi tefsirî bir yaklaşımla nakledilmiş bir bilgi de olabilir. Ancak Kelbî yalancılığıyla meşhur metrûk bir râvîdir.[2126] Bu nedenle bu bilgiye

[2117] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 419.
[2118] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 194.
[2119] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr,* II, 648.
[2120] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* I, 413.
[2121] Ebû Dâvûd, "Boşanan kadının iddeti", 35-36 (2281 nolu hadis).
[2122] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 419, muhakkikin 1971 nolu dipnotu.
[2123] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, II, 648, muhakkikin 2 nolu dipnotu.
[2124] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 335.
[2125] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 166-167.
[2126] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265.

itibar etmek pek doğru bir yaklaşım olmaz. Bundan dolayı bu rivayet esbâb-ı nüzûl bağlamında kaynak teşkil etmemektedir.

28. âyetin sonu *"Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."* sözüyle tamamlanmaktadır. Allah'ın hikmet sahibi olmasını Mukâtil, İsmâil el-Ğıfârî'nin eşinin hamile olmasıyla ilişkilendirerek bunu Allah'ın, hamilelik durumunda kadına merhameti olarak açıklar. Ardından da çok fazla zaman geçmeden Allah Teâlâ'nın, erkeğin karısını nasıl boşaması gerektiği ve ne kadar iddet beklemesi gerektiğini belirten âyetleri indirdiğini belirtir.[2127]

İbnu'l-Cevzî, Mukâtil'in naklettiği rivayeti destekleyecek mahiyette bu âyetin sebeb-i nüzûlü olarak Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbâs'tan şunları nakleder: (Cahiliye devrinde) Kocasını seven bir kadın kocası tarafından boşandığında hâmile olmadığı halde "ben hâmileyim" derdi. Bununla kocasının tekrar kendisine dönmesini arzulardı. Şayet kocasını istemiyorsa hâmile bile olsa bunu inkâr eder ve "ben hâmile değilim" derdi. Böylelikle kocasının talâktan dönmesine engel olmak isterdi. İslam geldiğinde, bu konuya açıklık getirdi ve Allah Teâlâ'nın *"Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin. Rabbiniz Allah'a karşı saygısızlıktan sakının"*[2128] âyeti indi. Sonra *"Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler."* âyeti nâzil oldu.[2129] İbnu'l-Cevzî'nin aktardığı bu bilgi, Mukâtil'in rivayetindeki hadiseyi desteklemektedir. Dolayısı ile Mukâtil'in naklettiği bilgi zayıf da olsa âyetin anlaşılmasına katkı sağlaması bakımından tefsirî bir anlatım olarak değerlendirebiliriz.

Sonuç olarak; bu rivayetlerden Esmâ bnt. Yezîd hadisi şâhidleriyle birlikte pek çok muhaddis tarafından sahih kabul edilerek nakledilmiştir. Bilhasa Ebû Dâvûd tarîkinin hasen sahih olarak tespit edilmesi, âyetle tam olarak mutâbakat göstermesi, olayı yaşayan Esmâ bnt. Yezîd'in bizzat kendi ağzından durumun bildirilmesi âyetin nüzûlüne sebep olmasını kuvvetlendirmektedir.

"ثلاثة قروء/Üç kur'" sözünün tefsiri hakkında fakihler ve dilciler ihtilaf etmişlerdir. Kûfe ulemâsı bu ifadeyi "hayız" olarak anlarken Hicazlılar ve İmâm Mâlik "temizlik" olarak anlamışlardır.[2130] Hz. Âişe'den de bu kelimenin temizlik dönemine işaret ettiği yönünde bilgiler gelmiştir. İmâm Şâfiî bu konuda "kadınlar bu durumu daha iyi bilirler. Çünkü bu durum onların başına gelmektedir" der. Ahfeş ise bu kelimeyi

[2127] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 194.
[2128] Talâk, 65/1.
[2129] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 258.
[2130] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 302-305.

hayız olarak açıklarken şunları söyler: "Bu dönemde kadının rahmi kanla dolar. Havuz için bu kelime "الحوض مقرأة/Havuz doludur" şeklinde kullanılır. Çünkü oraya su dolmuştur. Ğurub vaktinde yıldızlar görünüp toplanmaya başladığında "أقرأت النجوم" denir. Bu kelime Kur'ân için de kullanılır. Zira harfler, kelimeler ve bir çok ilim onda toplanmıştır. Harfleri peşpeşe toplayıp okuduğu için Kur'ân okuyana da "Kârî" denmiştir.[2131] Zemahşerî bu sözü hayız olarak tefsir ederken Rasûlullâh'ın (s.a.v.) "Hayız günlerinde (أيام أقرائك) namazı terk et!" ve "Câriyenin boşanması iki talâkladır ve iddeti de iki hayız dönemidir" şeklindeki sözlerini buna delil olarak zikreder.[2132] Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe, İbn Ömer, Mâlik, Şâfiî ve Medine ehli bu kelimeyi "temizlik dönemi" olarak yorumlarken; Saîd b. el-Müseyyeb, İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, Hasan el-Basrî ve Mücâhid Hz. Ali'den rivayetle "hayız dönemi" olarak yorumlarlar. Ebû Hanîfe ve arkadaşları da aynı kanaattedirler.[2133]

Üç kur'un ay hali olmakla ilgili olduğuna ve ancak kadın tarafından bilinebildiğine ve hamileliğin olup olmadığının bilinmesinin kur' ile ilgili hükümler arasında yer aldığına ve bu da ancak kadın tarafından bilindiğine göre Yüce Allah ister ay hali konusunda, isterse de hamilelik konusunda ya iddetin daha erken bitmesi veyahut da birtakım maksatlar dolayısıyla daha uzun sürmesini arzuladığı için, hakkı gizlemesini ona haram kılmıştır. Bu bakımdan kadın bu konuda herhangi bir fazlalık ya da eksiklik olmaksızın hakkı bildirmekle emrolunmuştur.[2134]

Bu âyet kocaya, karısının iddeti esnasında yeni bir nikâh akdine gerek kalmadan eşine tekrar geri dönme hakkı tanımaktadır. Ancak "barışmak isterlerse" ifadesi karısına geri dönmenin ıslâh, barış ve uyuşma maksadıyla gerçekleşmesinden kesin olarak emin olunmasını şart koşmaktadır. Buna göre Kur'ân nassı boşanmış kadının, kocasının iyi niyeti, kendisiyle barışarak evliliği sürdürmeyi arzulaması hakkının bulunduğunu ve bu güven kendisinde gerçekleşmezse kocasının geri dönüşüne muvâfakat etmekten kaçınma hakkının bulunduğunu ilhâm etmektedir.[2135] Derveze'nin âyetten çıkardığı sonuca göre kadın, kocasının dönüşüyle birlikte evlilik birliğini yeniden kurarak barış ve huzur içerisinde bu beraberliği devam ettiremeyeceği kanaatinde olursa kocasının dönüş teklifini geri çevirerek ayrılığı gerçekleştirebilir. Zaten bu şekilde karşılıklı güven

---

[2131] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 95.
[2132] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 132.
[2133] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 82; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 197; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 335-336.
[2134] Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsir*, II, 63.
[2135] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 415.

ve gelecekle ilgili ortak bir anlayış birliği bulunmazsa o evliliğin yeniden sağlıklı bir şekilde yürütülmesi mümkün olmaz.

4.15.3. 229. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

229. (Dönüş yapılabilecek) Boşama iki defadır. Sonrası ya iyilikle geçinmek ya da güzellikle bırakmaktır. (Evlilikte) tarafların Allah'ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden bir şeyi (boşanma esnasında) geri almanız, sizin için helâl olmaz. Eğer onlar Allah'ın belirlediği ölçüleri gözetmeyecekler diye endişe ederseniz, o zaman kadının (boşanmak için) bedel vermesinde ikisine de günah yoktur. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bunları aşmayın. Allah'ın koyduğu sınırları kim aşarsa, onlar zalimlerin ta kendileridir.

Bu âyetle alâkalı olarak birkaç hadis bulunmaktadır.

1. Tirmizî'nin Kuteybe, Ya'lâ b. Şebîb, Hişâm b. Urve, onun da babası tarîki ile Hz. Âişe'den rivayetine göre o şöyle demiştir: İnsanlar ve erkekler karısını boşuyor, dilerse ondan boşanıyor, veya dilerse iddeti içerisinde karısına dönerse evliliği sürdürüyordu. Yüz kere veya daha fazla boşasa da yine de karısına ric'at edebiliyordu. Hatta bir adam karısına: "Vallahi ne seni boşayacağım ki benden ayrılasın, ne de seni barındıracağım!" dedi. Kadın da: "Bu nasıl olacak peki?" deyince adam: "Seni boşayacağım ve her iddetinin tamamlanmasına yakın tekrar sana ric'at edeceğim." Bunun üzerine kadın gitti ve Hz. Âişe'nin huzuruna girip durumu ona haber verdi. Hz. Âişe sustu, cevap vermedi. Nihayet Hz. Peygamber (s.a.v.) geldi ve durumu ona iletti. Hz. Peygamber de sustu. Nihâyet *"Boşama iki defadır. Sonrası ya iyilikle geçinmek ya da güzellikle bırakmaktır."* âyeti nâzil oldu (حتى نزل القرأن).[2136]

2. *"Eğer onlar Allah'ın belirlediği ölçüleri gözetmeyecekler diye endişe ederseniz…"* âyeti Abdullâh b. Übeyy'in kızı Cemile ile kocası Sâbit b. Kays b. Şemmâs hakkında inmiştir (نزلت فى). Cemile kocasına karşı çok büyük bir öfke besliyordu. Kocası ise onu çok seviyordu. Aralarında tartışmalar yaşandı. Cemile bu nedenle birkaç defa babasına gelip vücudundaki darp izlerini göstererek kocasını şikâyet etti. Babası ona kocasına dönmesini isteyince bu defa hadiseyi Rasûlullâh'a (s.a.v.) iletti. Rasûlullâh (s.a.v.) de Cemile'ye mihir olarak Sâbit'in verdiği bahçeyi geri iâde etmesi karşılığında Cemile'yi boşamasını istedi. Bu hadise İslam'daki ilk hul'[2137]

[2136] Tirmizî, "Talâk ve Liân", 16.

[2137] Hul'veya muhâle'a: Kadının, kocasına belli bir bedel ödemek suretiyle kendisini boşamaya râzı etmesi karşılığında evlilik bağından kurtulması olarak ifade edilir. Karşılıklı anlaşmayla bu işin

idi. Ve Allah Teâlâ *"(Evlilikte) tarafların Allah'ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden bir şeyi (boşanma esnasında) geri almanız, sizin için helâl olmaz."* âyetini indirdi (وأنزل الله).[2138]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz hadisi Tirmizî, Ebû Kureyb Muhammed b. el-Alâ, Abdullâh b. İdrîs, Hişâm b. Urve ve onun babası tarîki ile de aynı mânâda naklederek teyid etmiştir. Bu tarîkte Hz. Âişe'yi zikretmemiştir. Rivayetlerin peşinden Tirmizî bu hadisin, Ya'lâ b. Şebîb'ten nakledilen en sahih haber olduğunu bildirir.[2139] Bu hadisi İmâm Mâlik sahih bir senedle Hişâm b. Urve'den,[2140] Hâkim de Urve b. Zübeyr kanalıyla Hz. Âişe'den nakletmiş ve bu isnadın sahih olduğunu belirtmiştir.[2141] Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı (حتى نزل القرأن) kullanılmıştır.

İkinci sırada zikrettiğimiz rivayeti Buhârî[2142] birkaç farklı tarîkle ve Nesâî "Talâk" bâbının hul' bölümünde[2143] nakletmiş ve Nesâî'nin muhakkiki bu hadisin isnadının sahih ve muttasıl olduğunu belirtmiştir.[2144] Müfessirlerden Taberî,[2145] Beğavî,[2146] İbnu'l-Cevzî,[2147] İbn Kesîr[2148] ve daha birçok müfessir ve muhaddis aynı hadisi eserlerinde kaydetmişlerdir. Başka bir rivayette Sâbit b. Kays'ın karısının ismi Habîbe bnt. Sehl olarak geçmektedir.[2149]

Rivayette ihtimal belirten ifade kalıbı (نزلت فى) kullanılmıştır. Dolayısı ile bu hadis sebeb-i nüzûle delâlet edebileceği gibi tefsir olarak da değerlendirilebilmektedir. Pek çok müfessir bu hadiseyi âyetin nüzûlüne sebep olarak belirtmiş ve hadisin içerisinde de İslam'da ilk hul' uygulamasının Sâbit b. Kays ile hanımının boşanmasıyla gerçekleştiği ifade edilmiştir.[2150] Sahih olmakla birlikte bu rivayet, âyetin bu bölümünün esbâb-ı nüzûlü olarak ele alınacaksa, âyetin baş tarafının Hz. Âişe hadisinde

---

gerçekleşmesi sebebiyle bu işleme muhâlea adı verilir. (Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 415; Fahrettin Atar, "Muhâlea", *DİA*, XXX, 399)

[2138] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 206-209.
[2139] Tirmizî, *Sünen*, II, 361.
[2140] İmâm Mâlik, *el-Muvatta*, II, 278.
[2141] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 307.
[2142] Buhârî, "Talâk", 12.
[2143] Nesâî, "Talâk", 34.
[2144] Nesâî, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, IX, 589, 5838 nolu hadîsin dipnotu.
[2145] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 137.
[2146] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 270.
[2147] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 264.
[2148] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 346.
[2149] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 138.
[2150] Bkz., Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 415.

anlatılan olayla bağlantılı, son tarafının da Sâbit b. Kays ile hanımı Cemile hakkında nâzil olması gerekir. Zira âyetin baş tarafında boşama sadece iki defa ile sınırlandırılmakta, âyetin son tarafında ise kadının boşanma talebi için mihir olarak aldığı şeyleri geri ödemesi yer almaktadır. Bu şekilde olabilmesi için de âyetin yarısının bir zamanda, diğer yarısının da sonra nâzil olması gerekmektedir. Ancak biz bunun böyle olmadığını düşünüyoruz.

Müfessirlerin kahir ekseriyeti bu ayetin sebeb-i nüzûlü olarak Hz. Âişe hadisini esas almışlardır. Taberî,[2151] İbn Ebî Hâtim,[2152] Sa'lebî,[2153] Beğavî,[2154] İbn Atıyye,[2155] Kurtubî,[2156] İbn Kesîr,[2157] İbn Âşûr,[2158] Kâsımî[2159] âyetin tefsirinde bu rivayeti esbâb-ı nüzûl kapsamında zikretmişlerdir. Müfessirlerin naklettiği rivayetlerden bir çoğu Hişâm b. Urve, onun da Hz. Âişe'den direkt yapmış olduğu tarîkle nakledilmiştir. Hişâm b. Urve tâbiînden olduğu için onun Hz. Âişe'den yapmış olduğu rivayet mürsel hale gelmektedir. Ancak Tirmizî ve Hâkim bu isnadı Hişâm'ın babası Urve kanalıyla Hz. Âişe'ye dayandırarak sahih bir isnad zinciri oluşturmuşlardır.

İsnadın sıhhati, metnin âyetle mutâbakatı, ulemânın genel kanaati ve bu konuda daha sahih bir rivayetin bulunmaması sebebiyle Hz. Âişe hadisinin, âyetin nüzûlüne sebep olduğu kanaatindeyiz. Bu âyet grubu, öncesinde yer alan yeminler girizgâhı ile birlikte yakın zaman diliminde, sonrasındaki talâk hükümlerini içeren tüm âyetlerle birlikte nâzil olduğunu hissettirmektedir. Tümü bir anda inmemiş olsa da birbirlerine yakın zamanlarda nüzûl tamamlanmış olabilir. Sâbit b. Kays ile hanımı arasındaki hadiselerden bahseden hadisin ise âyetin nüzûlüne bizzat delâlet ettiğini düşünmüyoruz. Çünkü rivayetin ihtimal belirten ifade kalıbıyla nakledilmesi, benzer hadiselerin de o dönemde yaşanmış olabileceğini düşündürmekte, dolayısı ile inen âyetlerin öncelikle Hz. Âişe hadisinde belirtilen olaylara çözüm getirmekle birlikte diğer hadiselere de çözümler ve çıkış yolları sunduğu kanaatindeyiz. Hz. Âişe hadisinde belirtilen olay üzerine inen âyet, Müslümanlar arasında yaşanan talâkla ilgili pek çok farklı konuyu kapsayacak biçimde nâzil olmuştur, kanaatindeyiz. Âyetin zâhiri anlaşılır olup tefsir

[2151] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 125.
[2152] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 431.
[2153] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 202.
[2154] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 269.
[2155] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 260-261.
[2156] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 54-55.
[2157] İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân*, II, 340.
[2158] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 403.
[2159] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 587.

kapsamında bahsi geçen diğer rivayetler ise âyetin zihinde kavranmasına katkı sağlamaktadır.

Hasan el-Basrî iki talâk hakkının verilmiş olması hakkında "Allah Teâlâ erkeğin karısına olan ihtiyacı, kadının da kocasına olan ihtiyacını bildi de bu âyeti indirdi" der.[2160] Yâni eşlerin birbirlerine olan ihtiyaçlarını bildiği için Allah Teâlâ, onlar birbirlerine dönebilsinler diye iki ric'at hakkı tanımıştır. Ardından da onların tekrar biraraya gelmelerine engel olunmamasını istemiştir.

Âyette "talâk" sözüyle kastedilen, ric'î talâktır. Buna göre tekrar evlilik birliği devam ettirilebilen talâk iki defa uygulanır. Birinci talâk ve ikinci talâk. Üçüncüsünden sonra artık geri dönüş yoktur.[2161] Sahabeden biri âyetteki üçüncü talâkın nerede zikredildiğini sormuş, Rasûlullâh (s.a.v.) de *"ya da güzellikle bırakmaktır"* ifadesini zikretmiştir.[2162] Burada vahyin nüzûlüne esas oluşturan hikmet, karı kocaya iki defa birbirlerine dönme ve uzlaşma fırsatı tanıyarak beraberliği devam ettirme arzularını ortaya koymaktır. Üçüncü defa boşama gerçekleştiği takdirde bunun mânâsı, artık karşılıklı hoşnutluk ve uyuşma zor hale gelmiş, bundan sonra karı kocanın her ikisinin de hayrına ve menfaatine olacağından ayrılmaları zorunlu hale gelmiş demektir. Boşanma ile ilgili şer'i ahkâmın bu şekilde düzenlenmiş olması son derece hikmetli ve isabetli olmuştur.[2163] Zira her iki taraf için de hayat çekilmez hale gelmiş, her gün tartışma ve didişmeler yaşanıyor ve karşılıklı anlayış ortadan kalkmış olduğundan evlilik birliğinin yürütülmesi imkânsız hale gelmiştir. Bu durumun sürdürülmesi, ileriki safhalarda eşleri psikolojik ve maddî bakımdan birbirlerine zarar verecek hale getirebilecektir.

Bu âyet, cahiliye halkları ve Müslümanların sınırsız bir şekilde kadınları boşayıp, iddetleri içerisinde tekrar onlara dönmeleri üzerine nâzil olmuştur. Allah Teâlâ bu âyetle birlikte ric'î talâka bir sınır koydu. Üçüncü talakla boşanmış kadının da başka biriyle evlenmeden tekrar eski kocasına dönmesini haram kıldı.[2164] Burada Allah Teâlâ kocalara, kadınları ne şekilde boşayacaklarını öğreterek onları, eşlerine karşı güzel muamelede bulunup, onların sorumluluklarını üstlenmekle, öğrettiği şekilde güzel bir tarzda boşayıp serbest bırakma arasında muhayyer bırakmıştır.[2165] "İyilikle tutmak"tan maksat, Abdullâh b. Abbâs ve Dahhâk'ın da açıkladıkları gibi eşine karşı güzel ve hoş

[2160] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 268.
[2161] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 133; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 414.
[2162] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 133.
[2163] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 419.
[2164] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 125.
[2165] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 133.

davranışlar sergilemek, onunla güzel sohbet ve arkadaşlık yapmaktır. "Güzellikle bırakmak"tan maksat ise kadının hakkını yememek, onun hakkını tam olarak vermek ve ayrıca ona eziyet etmemek ve sövmemek, kötü söz söylememektir.[2166]

Âyet erkekleri muhatap almakta ve öncelikle onlara, eşlerine zarar vermek suretiyle boşanmaya zorlayıp onlardan bir boşanma bedeli almayı yasaklamaktadır. Erkeğin karısına eziyet ederek bu ayrılığa zorlaması şeklindeki bu uygulama "sahih olmayan hul'" olarak nitelendirilmektedir. Bilhassa âyette "erkeklerin kadınlara verdikleri şeyler" denilmiştir. Çünkü örfe göre herhangi bir anlaşmazlık ve evlilik birliğinin bozulması durumunda karısına verdiği sadaka ve çeyiz türünden şeyleri geri almak âdettendir. Bunun için Allah Teâlâ burada bunları bilhassa zikretmiş[2167] ve geri alınmamasını istemiştir. Ancak böyle bir durum söz konusu olmaksızın bir kadın kocasıyla olan ilişkilerinde Allah'a âsî olmaktan korkarsa ve koca da karısının itaatsizliği sebebiyle eşine karşı kötü muamelede bulunmaktan korkarsa, dilerse karısından fidye alarak boşanmasında bir mahsur yoktur. İbn Abbâs *"Allah'ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanız sizin için helâl olmaz"* âyetini açıklarken "Kadının kocasına karşı nüşûzu ve kötü davranışlar sergilemesi, kendiliğinden boşanmak için sana fidye vermesi bunun dışındadır. Bu fidyeyi alman günah olmaz." der.[2168]

Dolayısı ile âyet ince bir yaklaşımla bir yandan Müslümanlara, insafa ve insanlığa uygun boşama tarzını öğretirken diğer yandan cahiliye döneminde kocaların, eşlerine verdikleri eziyet ve zararın da önüne geçmiştir.

4.15.4. 230-231. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

230. Eğer erkek karısını (üçüncü defa) boşarsa, kadın, onun dışında bir başka kocayla nikâhlanmadıkça ona helâl olmaz. (Bu koca da) onu boşadığı takdirde, onlar (kadın ile ilk kocası) Allah'ın koyduğu ölçüleri gözetebileceklerine inanıyorlarsa tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur. İşte bunlar Allah'ın, anlayan bir toplum için açıkladığı ölçülerdir. 231. Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun, yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip de zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş

[2166] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 133.
[2167] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 73.
[2168] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 140, 148; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 265.

olur. Sakın Allah'ın ayetlerini eğlenceye almayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitâb'ı ve hikmeti hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi bulunmaktadır:

1. 230. âyetle alâlakı olarak; Sa'lebî'nin bildirdiğine göre bu âyet Temîme hakkında veya Âişe bnt. Abdirrahmân b. Atîk el-Kurazî[2169] hakkında nâzil olmuştur (نزلت فی). Temîme, Riâ'a b. Vehb b. Atîk el-Kurazî'nin nikâhındaydı. Onun amcaoğluydu. Rifâ'a karısını üç defa boşadı. Ondan sonra Abdurrahmân b. ez-Zübeyr en-Nadrî ile evlendi. Daha sonra ondan da boşandı.

Nihâyet Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek şöyle söyledi: "Ben Rifâ'a'nın nikâhındaydım, o beni boşadı. Sonra Abdurrahmân b. ez-Zübeyr ile evlendim. Ancak onun yanında olan şey elbisenin kenarı gibiydi (erkekliği zayıftı). O da beni ilişkiye girmeden boşadı. İlk kocam olan amcamın oğlu ile tekrar evlenebilir miyim?"

Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.) gülümsedi ve: "Rifâ'a'ya tekrar dönmek mi istiyorsun? Hayır! Sen onun, o da senin balcığından tatmadıkça (onunla cinsel ilişkiye girmedikçe) dönemezsin." dedi.

Hz. Ebûbekir Hz. Peygamber'in yanında, Halid b. Saîd b. el-Âs da odanın kapısının önünde oturuyordu. Halid yüksek sesle şöyle söylenmeye başladı: Ey Ebûbekir! Şunu azarlamıyor musun? Hz. Peygamber'in yanında nasıl da konuşuyor!"[2170]

2. 231. âyette zikredilen *"Sakın Allah'ın ayetlerini eğlenceye almayın."* sözü ile ilgili olarak İbn Ebî Hâtim'in Âsım b. Ravvâd tarîki ile Hasan'dan naklettiğine göre o şöyle demiştir: Adam karısını boşuyor ve şöyle diyordu: "Ben şaka yaptım, eğlence olsun diye böyle yapmıştım" diyordu; kölesini âzâd ediyor ve "Şaka yapmıştım" diyordu; bir kadınla nikâhlanıyor ve "Eğlence olsun diye böyle yapmıştım" diyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Sakın Allah'ın âyetlerini eğlenceye almayın"* âyetini indirdi (فأنزل الله). Rasûlullâh (s.a.v.) de "Kim karısını boşarsa, kölesini âzâd ederse, birini evlendirirse veya biriyle evlenirse ister ciddî ister şaka yapmış olsun bu yaptığı iş geçerlidir."[2171]

[2169] Rivâyetlerde kadın farklı isimlerle anılmıştır. Sa'lebî Temîme veya Âişe olarak bildirirken, Cürcânî Ümeyme bnt. Vehb olarak zikretmektedir (Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 326). Buhârî şârihi Bedruddîn el-Aynî, hadise konu olan kadının ismini Temîme bnt. Vehb olarak verir. Delil olarak da Taberânî'nin Mu'cemu'l-Evsat'ında Hişâm b. Urve'den nakledilen hadiste zikredilen Kurayzalı kadının isminin Temîme bnt. Vehb olmasını gösterir (bkz., Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XX, 334).

[2170] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 217-220.

[2171] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 445.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sıradaki Rifâ'a hadisini Ebû Dâvûd hariç sünen sahipleri Süfyân b. Uyeyne'den, Buhârî Akîl tarîki ile, Müslim Yûnus b. Yezîd tarîki ile, Nesâî Eyyûb b. Mûsâ tarîki ile, bunların tamamı Zührî ve Urve kanalıyla Hz. Âişe'den rivayet etmiştir.[2172] Buhârî Talâk bâbında Hz. Âişe'den nakletmiş ancak bu rivayetinde Bakara Sûresi'nin bu âyetiyle bir ilişkilendirme ve esbâb-ı nüzûlü ifade edecek herhangi bir söz geçmemektedir. Metinde şahısların isimleri de yer almadan yalnızca olay örgüsü anlatılmakta ve Hz. Peygamber'in sorulan soruya vermiş olduğu fetvâya yer verilmektedir.[2173] Sahîhayn ve sünen sahipleri tarafından müştereken farklı tarîklerle desteklenerek nakledilmiş bulunan bu rivayet bu haliyle sahih bir rivayettir. Bununla birlikte tefsir kabilinden yapılmış bir açıklama niteliğindedir.

Taberî bu rivayeti zikretmekle birlikte herhangi bir esbâb-ı nüzûl ifadesi kullanmaz. Bir erkeğin, karısını üç talâkla boşadıktan sonra kadın başka biriyle zifâfın vukûu bulduğu gerçek bir evlilik yapmaksızın ondan da boşanmasıyla ancak evlenebileceğini delillendirmek için âyetin tefsiri bağlamında bu rivayete yer vermiştir. Taberî ayrıca aynı durumla karşılaşan farklı şahıslarla ilgili rivayetlere de yer verir. Bu rivayetlerde kadının zifâf gerçekleşmeden ikinci kocasından ayrılsa bile ilk kocasına dönemeyeceği bilgisi bilhassa vurgulanmaktadır.[2174]

Rivayetin başında ihtimal belirten ifade kalıbı kullanılmıştır. Dolayısı ile esbâb-ı nüzûlü ifade edebileceği gibi tefsiri de kapsamaktadır. Kanaatimizce muhtemelen Sa'lebî, rivayeti âyetle ilişkilendirerek esbâb-ı nüzûle esas bir kaynak haline getirmiştir.

İkinci sırada zikrettiğimiz hadisle ilgili olarak İbn Ebî Hâtim'in muhakkiki, bu rivayetin isnadında yer alan Âsım b. Ravvâd hakkında olumsuz kanaatlerin bulunduğunu, Mübârek b. Fudâle'nin ise dürüst olmakla birlikte üçüncü dereceden müdelles olduğunu zikrederek bu hadisin isnadının zayıf olduğunu belirtir.[2175] Aynı zamanda hadis bu haliyle Hasan el-Basrî'ye dayandırıldığı için maktûdur. Bu rivayeti Taberî, Hasan el Basrî'den benzer şekilde tahrîc etmiş,[2176] İbn Kesîr de tefsirinde aynı hadise İbn Ebî Hâtim'den sened ve metin olarak yer vermiş, ayrıca başka bir tarîkini merfû olarak Rasûlullâh'a (s.a.v.) dayandırmıştır. Ancak Taberî'nin naklettiği rivayette esbâb-ı nüzûl ibareleri kullanılmamaktadır. Bu rivayetin senedinde farklı bir tarîk ve bu

[2172] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 361.
[2173] Buhârî, "Talâk", 7.
[2174] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 169-175.
[2175] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ân*, II, 445, 2094 nolu dipnot.
[2176] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 184.

tarikin sonunda Hasan el-Basrî'nin ardından Ubâde b. Sâmit'in ismi geçmektedir. İbn Kesîr bu rivayetten başka İbn Abbâs'tan da o dönemde bir adamın şaka yollu karısını boşaması ve ardından bu âyetin indiğine dair bir hadis nakletmiştir. Rivayetin sonunda Rasûlullâh (s.a.v.) talâkın kesinleştiğini bildirmektedir.[2177] Rivayetin tüm tariklerinde esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Hadis ve tefsir kaynaklarımızda bu rivayeti destekleyecek meşhûr bir hadis de nakledilmiştir: "Üç şey vardır ki ciddisi de ciddi, şakası da ciddidir: Nikâh, talâk ve ric'at (kişinin boşadığı karısına geri dönmesi)."[2178] Tirmizî "Üç şey vardır ki…" hadisini talâk bâbında Ebû Hureyre'den merfû olarak nakletmiş ve bu hadis için "hasen-garîb" ifadesini kullanmıştır.[2179]

Hadis metninde herhangi bir şahıs veya zaman belirtilmemektedir. Umumi anlamda o devirde insanların arasında zaman zaman vukûu bulan bir uygulamadan bahsedilmektedir. Dolayısı ile bu rivayet, şâhidleri ile birlikte kanaatimizce âyetin anlam dünyası ile uyumlu olarak benzer tüm vak'aları kapsayacak biçimde âyetin nüzûl sebebine işaret etmektedir.

Râzî *"Sakın Allah'ın âyetlerini alay konusu etmeyin!"* âyeti hakkında şunları söyler: Kim kendisini bir emre itaat eder makamında gördükten sonra bu emri unutur ve gereğini yerine getirmezse, bu kimse hakkında "Bu kişi bu emirle alay ediyor, bununla oynuyor" denilir. Allah'a ve rasûlüne itaati gerektiren iddet, ric'at, hul ve kadına zarar vermeme gibi tekliflerin kendisine ulaştığı herkes, bu emirleri yerine getirmek üzere çaba sarfetmezse bu emirlerle alay etmiş gibi olur. Bu da namaz ehlinin âsîleri için büyük bir tehdittir. Bunun anlamı: Allah'ın emirlerine karşı şaka ve eğlence yoluyla da olsa kayıtsız ve müsâmahakâr davranmayın! demektir.[2180] Mesrûk yerli yerince talâk yapmayan, karısına talâk verirken ve iddet süresini daha çok uzatsın diye ona ric'at yaparken zarar veren kimsenin yaptığını "Allah'ın emirleriyle alay etme" olarak değerlendirmektedir.[2181] Bu yönüyle âyetlerin akışının bu şekilde bitirilmiş olması Mesrûk'un bu açıklamasıyla gâyet uyumlu ve mânidârdır.

[2177] Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* II, 369-370.
[2178] Tirmizî, "Talâk", 9; Ebû Dâvûd, "Talâk", 9; İbn Mâce, "Talâk", 13.
[2179] Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr,* II, 357.
[2180] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 118-119.
[2181] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 77.

4.15.5. 232. Âyet ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

232. Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman kendi aralarında aklın ve dinin gereklerine uygun olarak güzellikle anlaştıkları takdirde, eşleriyle (yeniden) evlenmelerine engel olmayın. Bununla içinizde Allah'a ve ahiret gününe iman edenlere öğüt verilmektedir. Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Allah bilir, siz bilmezsiniz.

Bu âyetle alâkalı olarak esbâb-ı nüzûl kapsamında şu rivayetler nakledilmiştir:

1. Nesâî'nin Hasan el-Basrî'den rivayetine göre Ma'kil b. Yesâr şöyle dedi: Kızkardeşime birisi dünür oldu, ben buna engel oldum. Sonra amcamın oğlu[2182] ona dünür oldu. Kardeşimi onunla evlendirdim. Allah'ın dilediği kadar birlikte güzelce yaşadılar. Sonra kocası kızkardeşimi ric'î talâkla boşadı ve ondan ayrıldı. Nihâyet iddeti doldu ve başkaları ona dünür oldular. Kocası da ona dünür olarak tekrar geldi. Ben de ona dedim ki: "Be hey şaşkın! Kızkardeşime dünür olduğunda ben diğer insanlardansa seni tercih ettim. Sen ise onu boşadın, iddeti dolduktan sonra da tekrar onunla evlenmek istiyorsun. Allah'a yemin olsun ki sizi kesinlikle evlendirmeyeceğim." Bunun üzerine benim hakkımda *"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman kendi aralarında aklın ve dinin gereklerine uygun olarak güzellikle anlaştıkları takdirde, eşleriyle (yeniden) evlenmelerine engel olmayın."* âyeti indi (ففی نزلت). Ben de: "İşittim ve itaat ettim", dedim. Yeminimin keffâretini ödedim ve onları yeniden evlendirdim.[2183]

2. Süddî'nin, adamlarından birinden rivayetine göre o şöyle dedi: Bu âyet Câbir b. Abdillâh el-Ensârî hakkında nâzil oldu. Câbir'in amcasının kızını, kocası boşamıştı. İddeti dolduktan sonra da tekrar onunla evlenmek istemişti. Câbir bu duruma karşı çıktı ve: "Amca kızımızı boşadın sonra da onunla ikinci defa evlenmek mi istiyorsun?" dedi. Halbuki kadın onunla evlenmek istiyordu, ondan râzıydı. Onlar hakkında bu âyet inmiştir (فنزلت فیهم).[2184]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz Ma'kil hadisini Buhârî de sahih bir senedle "tefsir" bölümünde nakletmiştir.[2185] Hadisin Nesâî tarîkinde ihtimal belirten ifade kalıbı kullanılırken, Buhârî tarikinde esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı

[2182] Şahsın ismi tefsîrlerde Ebu'l-Bedâh b. Âsım olarak geçmektedir (Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 327).
[2183] Nesâî, "Tefsîr", 40; *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 258-259.
[2184] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 84; Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 45.
[2185] Buhârî, "Tefsir", (Bakara), 40.

kullanılmıştır. Bu nedenle bu rivayeti Beğavî,[2186] İbn Atiyye[2187] ve Kurtubî[2188] gibi pek çok müfessir esbâb-ı nüzûl kapsamında geçerli seviyede kabul ederek eserlerinde kaydetmişlerdir.

Ferrâ, Ma′kil hadisini esbab-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı ile nakleder ve âyeti "karılarından biri kesin olarak boşandığında onları yeni bir mihirle kocalarının tekrar nikâhlamasına engel olmak için baskı uygulamayın!" şeklinde açıklar.[2189]

İkinci sırada zikrettiğimiz Süddî rivayeti, esbâb-ı nüzûle ihtimal belirten ifade kalıbıyla bildirilmiştir. Dolayısı ile âyetin sebeb-i nüzûlüne işaret edebildiği gibi tefsire de muhtemildir. Senedde "adamlarından biri" şeklinde belirsiz bir râvînin zikredilmesi hadis tekniği açısından rivayeti zayıflatmaktadır. Bu rivayeti Sa'lebî, Ma′kil hadisinden sonra esbâb-ı nüzûl kapsamında nakleder. Sa'lebî'nin rivayetinde esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı kullanılmıştır. Ancak muhakkik, Ma′kil hadisinin daha sağlam bir isnada sahip olduğunu belirtir.[2190] İbnu'l-Cevzî Ma′kil hadisinden sonra âyetin esbâb-ı nüzûlü olarak bu rivayeti zikreder.[2191] Rivayeti Mücâhid ve Süddî'ye izâfe eden Râzî, rivayetin sonunda Câbir b. Abdillâh'ın "Hadisenin ardından Allah Teâlâ bu âyeti inzâl buyurdu, bu âyet benim hakkımda nâzil oldu" dediğini belirtir.[2192] Suyûtî ise rivayeti naklettikten sonra zayıf olduğunu, önceki Ma′kil hadisinin senedinin daha kuvvetli ve sahih olduğunu belirtmiştir.[2193]

Taberî ve Elmalılı âyetin hem Ma′kil hem de Câbir b. Abdillâh hakkında nâzil olabileceğini, veyahutta bunlardan biri hakkında nâzil olmuş olabileceğini ifade ederler.[2194] Rivayetleri karşılaştıran Aynî, "Süddî bu âyetin Câbir b. Abdillâh ve amcasının kızı hakkında nazil olduğunu söylemiş olsa da bu iki rivayetten sahih olanı Ma′kil b. Yesâr hakkındaki hadistir" der.[2195] Ayrıca Buhârî ve Nesâî'nin sahih senedlerle ve bizzat olayın konusu olan Ma′kil'in ifadeleriyle rivayeti nakletmiş olmaları esbâb-ı nüzûl kapsamındaki değerini teyid etmektedir.

Sonuç olarak rivayetin sıhhati, şâhidlerle teyidi, âyetin anlam dünyası ile uyumu ve müfessirlerin genel kanaatlerinin bu yönde olması sebebiyle Ma′kil b. Yesâr

[2186] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 276.
[2187] İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 570.
[2188] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 103-104.
[2189] Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 148.
[2190] Sa′lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 249.
[2191] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 268.
[2192] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 120.
[2193] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 45.
[2194] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 193; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 793.
[2195] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XVIII, 157.

hadisinin âyetin nüzûlüne sebep olduğu kanaatindeyiz. Câbir b. Abdillâh hadisinin ise tefsir kabilinden zikredilmiş bir rivayet olduğunu düşünüyoruz.

İbn Ebî Hâtim bu âyetin tefsiri olarak şöyle der: Cahiliye döneminde bir adam akrabalık yönünden en yakın olduğu kadının üzerine elbisesini atar ve onun, kendi izni olmadan başkalarıyla evlenmesine müsaade etmezdi. Böylelikle onu nikâhlanmaktan engellemiş olurdu. Âyette *"onları engellemeyin!"* sözü bundan dolayı söylenmiştir.[2196]

Zemahşerî âyetteki udul/mâni ve engel olmanın ya kocaların, boşadıkları kadınları iddetleri bittikten sonra ona zulüm olsun diye cahiliye hamiyetinden dolayı, tekrar eski karılarıyla evlenerek onların başkalarıyla evlenmelerini engellemek suretiyle veya kadınların velilerinin, -kadınlar eski kocalarıyla tekrar evlenmek istekleri halde- eski kocalarıyla evlenmelerine engel olmaları suretiyle gerçekleşmiş olduğunu belirtir. Zemahşerî buradaki udulu da hapsetmek ve baskı uygulamak şeklinde açıklar.[2197] Süddî ise âyeti mutlak anlamda yorumlayarak kendisi boşadıktan sonra kendisinden başkasıyla evlenmesine engel olan tüm kocalar için âyetin nâzil olduğunu belirtir.[2198] Taberî, âyetin te'vilinde en doğru görüş olarak şunu zikreder: Allah Teâlâ bu âyeti kocalarından boşandıkları veya nikahları feshedildiği için ayrılan, ama kocalarının da kendilerinin de yeniden evlenme arzusu içinde oldukları kadınların velilerinin, onların tekrar evlenmelerine mânî olmalarını haram kılmak için indirmiştir.[2199] Dolayısı ile Taberî, âyetin muhatabını veliler olarak tespit eder.

Râzî müfessirlerin âyetin muhatabını tespit konusunda ihtilaf ettiklerini belirterek bu konuyu şöylece açıklar: "Çoğu müfessir âyette hitabın velilere olduğunu belirtirken bazıları kocaları muhatap aldığını belirtmişlerdir. Kocaları muhatap alması, Allah Teâlâ'nın *"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman onlara engel olmayın"* sözüyle uyumludur. Çünkü bu söz, şart ve cezâdan oluşan tek bir cümledir. "Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman" ifadesi şart, "onlara engel olmayın" sözü ise cevap cümlesidir. Şart cümlesindeki hitap da kocalardır. Dolayısı ile cevap cümlesinin de kocaları muhatap alması zorunludur. Bu şekilde olmazsa âyetin takdiri: "Ey kocalar! kadınları boşadığınızda, ey veliler onlara engel olmayın" formunda olur ki bu durumda şartla cevap arasında bir alâka ve uygunluk söz konusu olamaz. Bu da âyetin nazmının parçalanmasına sebep olur. Halbuki Allah kelâmını böyle bir parçalanmadan tenzîh

[2196] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II 447-448.
[2197] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 135.
[2198] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 220.
[2199] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 193.

etmek/uzak kılmak zorunludur."[2200] Râzî ardından âyetin veliler hakkında nâzil olduğunu savunanların delillerini sıralar ve bunları teker teker deliller sunarak çürütür.

4.15.6. 233-237. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

233. Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği, örfe uygun olarak babaya aittir. Hiçbir kimseye gücünün üstünde bir yük ve sorumluluk teklif edilmez. Hiçbir anne ve hiçbir baba çocuğu sebebiyle zarara uğratılmasın. (Baba ölmüşse) mirasçı da aynı şeyle sorumludur. Eğer (anne ve baba) kendi aralarında danışıp anlaşarak (iki yıl dolmadan) çocuğu sütten kesmek isterlerse, onlara günah yoktur. Eğer çocuklarınızı (bir süt anneye) emzirtmek isterseniz örfe uygun olarak vereceğiniz ücreti güzelce ödediğiniz takdirde size bir günah yoktur. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah, yapmakta olduklarınızı hakkıyla görendir. 234. İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler. Sürelerini bitirince artık kendileri için meşrû olanı yapmalarında size bir günah yoktur. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. 235. (Vefat iddeti beklemekte olan) kadınlara kendileri ile evlenmek istediğinizi üstü kapalı olarak anlatmanızda veya bu isteğinizi içinizde saklamanızda sizin için bir günah yoktur. Allah biliyor ki, siz onlara (bunu er geç mutlaka) söyleyeceksiniz. Meşrû sözler söylemeniz dışında sakın onlarla gizliden gizliye buluşma yönünde sözleşmeyin. Bekleme müddeti bitinceye kadar da nikâh yapmaya kalkışmayın. Şunu da bilin ki, Allah içinizden geçeni hakkıyla bilir. Onun için Allah'a karşı gelmekten sakının ve yine şunu da bilin ki Allah gerçekten çok bağışlayandır, halîmdir. 236. Kendilerine el sürmeden ya da mehir belirlemeden kadınları boşarsanız size bir günah yoktur. (Bu durumda) -eli geniş olan gücüne göre, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere- onlara aklın ve dinin gereklerine uygun olarak müt'a verin. Bu, iyilik yapanlar üzerinde bir borçtur. 237. Eğer onlara mehir tespit eder de kendilerine el sürmeden boşarsanız, tespit ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır. Ancak kadının, ya da nikâh bağı elinde bulunan (kocanın, paylarından) vazgeçmesi başka. Bununla birlikte sizin vazgeçmeniz takvâya daha yakındır. Aranızda iyilik yapmayı da unutmayın. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak tefsir bâbından açıklamalar yapılmış olsa da sahih bir nüzûl sebebine rastlayamadık. Kısaca âyetlerin anlam dünyası ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

[2200] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 120.

233-237. âyetler önceki âyetlerin devâmı mesâbesindedirler. Dolayısı ile burada "anneler" sözüyle boşanmış olan anneler kastedilmektedir.[2201] Âyette emzirmeyi tamamlamak isteyenler için normal emzirme süresinin iki yıl olduğu vurgulanmıştır. Yoksa emzirmeyi bu sürede tamamlamak farz değildir. Dileyen kimse iki yıldan daha fazla veya daha kısa süre çocuğunu emzirebilir. Ve bu süre içerisinde kadının ve bebeğin nafaka, iâşe ve kıyafet masrafları babaya aittir.[2202] Bu da babanın gücü yettiği ölçüdedir. *"Hiçbir anne ve hiçbir baba çocuğu sebebiyle zarara uğratılmasın."* Yâni çocuk anneden alınmak suretiyle anne zarara uğratılmasın, çünkü anne, çocuk üzerinde başkalarından daha fazla hak sahibidir. Çocuğun başkasını emmediğini anlayınca anne de çocuğu babanın üzerine atmak suretiyle onu zarara uğratmasın, çünkü böyle yapması câiz değildir.[2203] Tüm bu işlerin olduğu sırada baba ölürse, vârisleri onun yerine anne ve çocuğun ihtiyaçlarını günün şartları içerisinde örfe göre karşılamalı, anne ve bebeğin zarar görmesinden kaçınmalıdır.[2204]

Allah Teâlâ 234-235. âyetlerde kocaları vefat etmiş bulunan kadınların dört ay on gün iddet beklemelerini emretmektedir. Bu hükmün ister kendileriyle duhûl olmuş olsun, isterse de olmasın bütün zevceleri kapsadığı konusunda icmâ vardır. Ardından gelen âyet ise vefat iddeti bekleyen kadınlara açıktan açığa değil de üstü kapalı ifadeler ile evlilik için talip olmayı mübah kıldığı gibi gizlice onlarla ittifak etmeksizin içimizden onlara talip olma duygusunu taşımayı da mübah kılmaktadır. İddetten sonra evlenme isteğini açıkça söylemek ise, öncelikle söz konusu olur. Yüce Allah'ın bunu mübah kılışının sebebi ise, O'nun bizim nefislerimizde olanı ve nefislerimizin arzusunu bilmesi dolayısıyladır.[2205] Bu âyetler önceki bölümde olduğu gibi boşanma ile ilgili hukuki kuralları içermiyorlar. Ancak genel olarak boşanma kapsamına giren hükümleri ihtiva ediyorlar. Bundan dolayı ya onların peşinden nâzil olmuşlar veyahutta teşrî'î anlamda konu benzerliği sebebiyle onların ardına konulmuşlardır.[2206]

236 ve 237. âyetler mihrin tamamının, bir kısmının ödenmesi veyahutta müt'a vermek suretiyle ıskâtı gibi talâkla alâkalı yasal hükümleri kapsamaktadır. Konumu itibarı ile bir başlangıç cümlesi olduğu da gizli değildir. Çünkü geçen âyetlerde konu zifâf gerçekleşmiş bir evliliğin neticesinde iddeti gerektiren bir boşama çerçevesinde

[2201] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 449.
[2202] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 197-198.
[2203] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 210.
[2204] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 136.
[2205] Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsîr*, II, 83.
[2206] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 439.

cereyan ederken burada zifâf olmadan talâkın sonuçları ele alınmaktadır.[2207] Dolayısı ile bu şekilde gerçekleşen boşamanın sonucunda yapılması gereken yasal sorumlulukları kapsamaktadır.

4.15.7. 238-239. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

238. Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun. 239. Eğer (bir tehlikeden) korkarsanız, namazı yaya olarak veya binek üzerinde kılın. Güvenliğe kavuşunca da Allah'ı daha önce bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği şekilde anın.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi zikredilmiştir:

1. Zeyd b. Sâbit'ten nakledilen bir hadiste o şöyle söyler: Rasûlullâh (s.a.v.) zevâlden sonra en sıcak bir vakitte öğle namazını kılıyordu. Hz. Peygamber'in ashâbına bundan daha zor gelen bir namaz yoktu. Zeyd devamla: Peşinden *"Namazlara ve orta namaza devam edin."* âyeti nâzil oldu (فنزلت), dedi. Çünkü öğle namazının öncesinde de sonrasında da iki namaz bulunmaktadır.[2208]

2. Zeyd b. Erkam'dan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Bizler, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında namazda iken bir ihtiyaçtan dolayı arkadaşımızla konuşurduk. Nihâyet bu *"...Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun."* âyeti indi (فنزلت) ve o zaman susmakla emrolunduk.[2209]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sıradaki hadisin isnadında yer alan râvîler sahih kimselerden oluşmaktadır. Ancak Amr b. Ebî Hakîm sika bir râvî olmakla birlikte Zibrikân b Amr'ın durumu ihtilaflıdır.[2210] Hadiste esbâb-ı nüzûle açıkça işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır.

Bu rivayeti destekleyecek şekilde İbn Kesîr, yine Zibrikân'dan şu hadisi eserinde kaydetmiştir: Zeyd b. Sâbit, topluca oturan Kureyş'ten bir topluluğa uğradı. Bu topluluk Zeyd b. Sâbit'e salât-ı vustânın ne olduğunu sormak üzere iki köle gönderdiler. O şöyle cevap verdi: "O, ikindi namazıdır." Bunun üzerine onlardan iki adam kalkıp geldi ve onlar da ona bunu sordular. Bu defa Zeyd: "O öğle namazıdır" diye cevap verdi. Daha sonra bu iki adam ayrılıp Üsâme b. Zeyd'e aynı soruyu sordular. Üsâme: "O öğle namazıdır. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) en sıcak vaktinde öğle namazını kılıyordu,

[2207] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 457.
[2208] Ebû Dâvûd, "Salât", 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 183; V, 184.
[2209] Tirmizî, "Tefsîr", 3; Nesâî, "Sehv", 20.
[2210] Bkz., Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî el-Velâî, *es-Sahîhu'l-Müsned*, s. 44.

arkasında ise ancak bir veya iki saf cemaat vardı. İnsanlar kaylûlelerinde ve ticâretleriyle meşguldüler. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun."* âyetini indirdi (فأنزل الله). Rasûlullâh (s.a.v.): "Adamlar ya bu işten (namazdan geri durma işinden) vazgeçecekler ya da ben onların evlerini yakacağım!" buyurdu."[2211] İbn Kesîr bu rivayetin ardından râvî Zibrikân hakkında bu şahsın isminin İbn Amr b. Ümeyye ed-Damrî olduğunu, ancak onun, sahabeden hiç kimseye erişmediğini belirtir. Dolayısı ile Zibrikân'ın Zeyd b. Sâbit ile ilgili anlattığı bu hadisede arada başka bir râvînin daha olması gerekmektedir. İbn Kesîr'in yapmış olduğu bu açıklama Zibrikân'ın bu rivayetinde isnadda inkıtânın bulunduğunu göstermektedir. Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel'in isnadında ise Zibrikân bu rivayeti Urve b. Zübeyr'den ve o da Zeyd b. Sâbit'ten nakletmiştir. Dolayısı ile bu isnad muttasıldır.

İkinci sırada zikrettiğimiz hadisi Buhârî,[2212] Müslim, Ebû Dâvud,[2213] Tirmizî rivayet etmiş[2214] ve Tirmizî hasen-sahih ifadesini kullanmıştır.[2215] Rivayette esbâb-ı nüzûle açık bir şekilde işaret edecek ifade kalıbı kullanılmıştır. Taberî bu hadisi destekleyecek şâhidler ve namazda iken sahabenin birbirlerine selâm vermesi, birbirleriyle konuşması ile ilgili rivayetlere yer vermiş ve bu hadiseler üzerine *"Allah için gönülden boyun eğerek namaz kılın!"* âyetinin indiğini belirtmiştir.[2216] İbn Ebî Hâtim, Münzir b. Şâzân kanalıyla Zeyd b. Erkam'dan aynı rivayeti nakleder. Eserin muhakkiki Abdullâh el-Ğâmidî, Münzir'in sadûk bir râvî olduğunu ve bu isnadın hasen olduğunu kaydeder.[2217] Rasûlullâh'tan (s.a.v.) gelen başka bir rivayette Abdullâh b. Mes'ûd şöyle demektedir: "Biz namazda iken konuşuyor ve bize verilen selâmı alıyor, bir adam arkadaşından herhangi bir ihtiyacını isteyebiliyordu. Bir gün geldi, Hz. Peygamber (s.a.v.) insanlara namaz kıldırıyordu. Ben selâm verdim, hiç kimse selâmımı almadı. Bu durum bana zor geldi. Rasûlullâh (s.a.v.) namazı bitirince şöyle söyledi: Benim sana karşılık vermemi engelleyen şey ancak bana namazı kunût ile kılmamız ve namazda iken konuşmamamızın emredilmiş olmasıdır."[2218]

Buradan da anlaşıldığına göre Hz. Peygamber ve Müslümanlar bir müddet namazda iken kendilerine verilen selâmı almış, herhangi bir işlerini görmek için

[2211] İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 394.
[2212] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 43.
[2213] Ebû Dâvûd, "Salât", Namazda Konuşmanın Yasaklanması Bâbı (1/292, 949 nolu hadis).
[2214] Bkz., Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 271-272, muhakkikin 67 nolu dipnotu.
[2215] Tirmizî, *Sünen*, IV, 77.
[2216] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 379-380.
[2217] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 504.
[2218] İbn Atıyye, *Muharreru'l-Vecîz*, I, 601.

yanındakine söz söylemiş ve konuşmuşlardı. Daha sonra gelen vahiyle namazda iken bu tür işleri yapmaları yasaklanmıştır. Gelen vahyin, Bakara Sûresi'ndeki namazda kunûtu, yâni saygı, huşû ve sükûneti emreden bu âyetler olması kuvvetle muhtemeldir.

İncelediğimiz kadarıyla her iki esbab-ı nüzûl rivayeti de hem sahih hadis kaynaklarında hem de meşhûr rivayet tefsiri eserlerinde zikredilmiş olmaları yönüyle, şâhidleriyle birlikte sahih ve eşdeğerde görünmektedir. Her iki rivayet de âyetlerin ilgili bölümleri ile uyumludur. Müfessirlerin kâhir ekseriyetinin her iki rivayeti de göz önünde bulundurarak âyeti izâha yönelmiş olmaları ve daha başka farklı rivayetin de bulunmaması sebebiyle bu rivayetlerin âyetin ilgili bölümlerinin inişine sebep olmuş olabileceği kanaatindeyiz.

Hıfz/koruma kelimesi bir şeyi kendi nefsinde tutmak demektir. Daha sonra bir şeyin gitmesini engellemeye benzetilmiştir. Buna göre hıfzetmek, unutmanın zıttıdır. Kunût kelimesinin aslı da bir işe devam etmek, itaat etmek demektir. Kıyâm halinde duâ etmek anlamına geldiğini söyleyenler de olmuştur.[2219] Bu ifade İbn Abbâs'a göre "Beş vakit namazın vakitlerine, abdestine, rükûuna ve secdesine dikkât edin!" demektir. Bilhassa orta namazı bu şekilde edâ etmeye hassâsiyet gösterin, ona devâm edin anlamındadır.[2220]

Salât-ı vustânın hangi namaz olduğu konusunda birbirinden farklı çok değişik namazlara işaret eden hadisler bulunmaktadır.[2221] Hâfız Dimyâtî bu konuda "Keşfu'l-Muğattâ an Salâti'l-Vustâ"/"Salât-ı vustâ hakkındaki kapalılığın giderilmesi" isimli bir kitap kaleme almış ve burada on dokuz görüşe yer vermiştir. Bunlar; sabah namazı, öğle namazı, ikindi namazı, akşam namazı, tüm namazların hepsi, Cuma namazı, Cuma günündeki öğle namazı, yatsı namazı, sabah ve yatsı namazlarının her ikisi birden, cemaatle kılınan namazlar, vitir namazı, korku namazı, kurban bayramı namazı, Ramazan bayramı namazı, kuşluk namazı, beş vakit namazdan herhangi biri, sabah veya ikindi namazlarından biri, vakfe namazı ve gece namazı olarak sıralanmıştır.[2222] Buna göre yukarıda yer alan hadis de bu saymış olduğumuz görüşlerin dayandığı hadislerden yalnızca biri durumundadır. Ancak öğle namazı olduğuna dair rivayetler haricinde hiç bir rivayette esbâb-ı nüzûle delâlet eden lafız kullanılmamıştır. Bundan dolayı biz âyetin sebeb-i nüzûlü olarak bu hadise yer verdik.

[2219] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 104.
[2220] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 213.
[2221] Bu hadisler için bkz., İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 392-397.
[2222] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XVIII, 165.

Beğavî sahabenin ekser ulemâsının,[2223] Mâverdî tâbiînun cumhûrunun,[2224] İbn Abdilberr hadis ehlinin çoğunun, İbn Atıyye insanların cumhûrunun ve kendi kanaatinin[2225] de salât-ı vustânın ikindi namazı olduğuna dair kanaat belirtmişlerdir. İbn Kesîr, Hâfız Ebû Muhammed Abdi'l-Mü'min b. Halef ed-Dimyâtî'nin Keşfu'l-Muğattâ fî Tebyîni's-Salâti'l-Vustâ isimli eserinde salât-ı vustânın ikindi namazı olduğunu tespit ettiğini ifade ederek Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Ebû Eyyûb, Abdullâh b. Amr, Semure b. Cündeb, Ebû Hureyre, Ebû Saîd, Hafsa, Ümmü Habîbe, Ümmü Seleme, İbn Ömer, İbn Abbâs, Hz. Âişe, Ubeyde, İbrâhim en-Nehâî, Zirr b. Hubeyş, Saîd b. Cübeyr, İbn Sîrîn, Hasan, Katâde, Dahhâk, Kelbî, Mukâtil, Ubeyd b. Ebî Meryem, diğer tâbiîn alimleri, Ahmed b. Hanbel, Mâverdî, Şâfiî, İbnu'l-Münzîr, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed ve İbn Habîb el-Mâlikî'nin de aynı kanaatte olduklarını belirtir.[2226] Bunların ardından da salât-ı vustânın ikindi namazı olduğuna dair hadislerden delilleri serdeder. Sahih hadis kaynaklarında salât-ı vustânın ikindi namazı olduğunu belirten pek çok hadis bulunmaktadır.[2227] Bilhassa Mekke müşriklerinin Yahudilerle işbirliği yaparak Medine'ye saldırıya geçtiği Ahzâb/Hendek Savaşı gününde Hz. Peygamber (s.a.v.) saldırıların yoğunluğundan ikindi namazını geçirmiş ve "Bizi salât-ı vustâdan, ikindi namazından alıkoydular. Allah kabirlerini ve evlerini ateşle doldursun!" buyurarak onlara bedduada bulunmuş ve akşam namazı ile yatsı arasında ikindi namazını kılmıştır.[2228]

Şüphesiz her görüş sahibinin kendince tutarlı bularak dayandığı bir delil bulunmaktadır ama tezimizle direkt alakalı olmadığı ve tez sınırlarını aşacağından dolayı bu konunun detayına giremiyoruz. Salât-ı vustâ konusunda araştırma yapan Nuh Savaş "Yaptığımız araştırma sonucu biz, bunlardan sadece ikindi namazı olduğunu söyleyen görüşün en doğru ve en sahih görüş olma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatine vardık" der.[2229] İbn Arabî ise bu konuda delillerin çelişmesi ve tercih imkânının bulunmamasını gerekçe göstererek şu sonuca ulaşmıştır: "Allah Teâlâ Kadir gecesini Ramazan geceleri içinde, duaların kabul vaktini Cuma günü içinde, büyük günahları genel olarak tüm günahlar içinde gizlediği gibi orta namazı da namazlar içinde

[2223] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 288.
[2224] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 308.
[2225] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 600.
[2226] İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 395.
[2227] Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 2; Nesâî, "Salât", 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 74, 301, V, 9, 12, 14, 205, VI, 109; Mâlik, "Salâtu'l-Cemâ'a", 8.
[2228] Buhârî, "Cihâd", 98; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 114, 123, 134, 137, 146, 302; İbn Mâce, "Salât", 6.
[2229] Nuh Savaş, "Kur'ân'da es-Salâtü'l-Vüstâ", *Dergipark*, yıl: 2011, c. XV, sayı: 15, s. 48-49.

gizlemiştir. Bunu da halkın namazları muntazaman kılması, bütün Ramazan gecelerini ihyâ etmesi, bütün Cuma gününü duâ ve zikirle meşgul olarak geçirmesi, bütün günahlardan kaçınmaları için böyle yapmıştır."[2230]

Râzî, Allah Teâlâ'nın bu âyetle namazlara devam etmeyi emrettiğini ancak bunun hangi namaz olduğunu açıklamadığını belirterek şöyle devam eder: "Allah Teâlâ orta namazı açıklamış olsaydı o zaman onu kat'î veya zannî yolla beyân ederdi. Birinci ihtimal bâtıldır, çünkü bunun beyânı ya bu âyetle olur veya kesinlik bildiren başka bir yolla veyahutta mütevâtir bir haber vâsıtasıyla olurdu. Açıklamanın bu âyette bulunması imkânsızdır. Çünkü namaz vakitlerinin sayısı beştir. Halbuki âyette namazın ne öncesine ne de sonuna dair bir açıklama yoktur. Hâl böyle olunca beş vakit namazın her biri için orta namaz denilebilir. Veyahutta bu açıklama başka bir âyette veya mütevâtir bir haberle yapılmıştır denebilir. Ancak böyle bir açıklama da bulunmamaktadır. Bu konunun zannî delillerle izâh edilmesine gelince, bu da haber-i vâhid ve kıyâsla olur. Ancak bu da câiz değildir. Çünkü zan ifade eden delil ve haberler amelî konularda muteber sayılmıştır. Bu konu ise ameli ilgilendiren bir konu değildir. Sonuç olarak Allah Teâlâ'nın orta namazın ne olduğunu açıklamadığı sâbit olmuş olur."[2231] Râzî bu açıklamalarıyla ne Allah Teâlâ'nın ne de mütevâtir haberin orta namazın ne olduğunu bildiren bir açıklamada bulunmadığını belirtmektedir.

Cemâluddîn el-Kâsımî farklı bir görüş olarak şunu söyler: Muhtemelen "orta namaz" sözünün "namazlara dikkât edin" sözünden sonra gelmiş olması namazları orta bir edâ ile yerine getirmeye devam etmeyi emir ve irşâd etmek içindir. Yâni ne bıktırıcı bir şekilde uzun olarak, ne de tam doyurucu olmadan çok kısa şekilde değil de orta uzunlukta kılın! Buna göre orta namaz, ne çok uzun, ne de çok kısa kılınan namazdır. Rasûlullâh'tan (s.a.v.) de hem sözlü hem de fiilî olarak bunu destekleyecek hadisler gelmiştir.[2232] Dikkât edilirse Kâsımî de orta namazı belli bir namaz olarak değil de belli nitelikleri göz önünde bulundurarak kılınan namaz biçiminde açıklamaktadır.

Şüphesiz bu yorumların her biri âyetin anlam dünyasına dahil açıklamalardır. Sonuç olarak biz de sahabeden Zeyd b. Sâbit'in her soruyu soran kişiye farklı cevaplar vermesi, salât-ı vustâ ile alâkalı olarak gelen haberlerin her birinde farklı namazlara işaret edilmiş olması dolayısı ile burada insanların kendi içinde bulundukları durum ve şartlara göre en fazla ihmal edip aldandıkları namazın orta namaz olarak nitelendirilmiş

[2230] Ebûbekir İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., I, 300.
[2231] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 158-159.
[2232] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 626.

olduğunu düşünüyoruz. Buna göre kişinin en fazla tembellik gösterdiği, işlerinin yoğunluğu sebebiyle ihmâl ettiği, gaflette kaldığı namaz onun orta namazıdır.

"Gönülden boyun eğerek" şeklinde anlamlandırdığımız "قانتين" kelimesi "duâ ederek, itaat ederek, huşû içerisinde, huzur ve sükûnet içerisinde bulunarak" şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre âyetin mânâsı "Allah için zikrederek, duâ ederek, yalnızca O'na yönelerek namaz kılın", demektir.[2233] Normal hallerde mü'minler, en değerli varlıklarını nasıl koruyorlarsa namazlarını da öyle koruyacak, yani hem eksiksiz hem de devamlı kılacaklardır. "Namazın eksiksiz kılınması" (muhafaza), vücut, dil ve zihin hareketleriyle yapılan farzları, vâcib ve sünnetleri yerine getirmekle olur ve en azından farz ve vâcib namazları geçirmemekle gerçekleşir. Namazla ilgili olan bu iki mükellefiyet dışında bir de kalple (zihin-duygu işbirliği ile) yapılan ve âyette "kunût" kelimesiyle ifade edilen huşû şartı vardır. Huşû, namaz kılan mü'minin huzurunda bulunduğu rabbinin büyüklüğüne yaraşır bir saygı, kulluk ve itaat duygusu, kendini veriş, bütünüyle yöneliş şeklinde gerçekleşir ve huşûsuz namaz, ruhsuz ceset gibidir. Bu sebepledir ki, "Namazları eksiksiz ve devamlı kılın" emrinden sonra "huzur ve huşû içinde" kaydı getirilmiştir.[2234]

Âyetler sebeb-i nüzûl rivayetleri değerlendirilmeye alınmadan açıkça anlaşılabilmektedir. Ancak bilhassa ikinci rivayet "kunût" kavramının içini doldurmakla âyeti daha belirgin ve anlaşılır kılmış, sahabenin önceden uygulayageldiği gâyet serbest ve özensiz namaz formunu tertipli ve düzenli hâle getirmiştir. İslam'ın bel kemiği durumundaki "dînin direği" olarak nitelendirilen bir ibadetin, Allah'ın huzûrunda itaatkâr bir duruşun simgesi olan saygı ve huşû niteliklerini kapsaması son derece önemlidir.

Sonraki âyette bahsi geçen namaza korku namazı denilir ki, en şiddetli korku zamanında kılınır. Korku namazının cemaatle kılınan diğer bir sureti daha vardır ki bu da Nisâ Sûresi'nde gelecektir.[2235] Abdullâh b. Ömer'e korku namazı hakkında sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir: İmâm ve insanlardan bir grup cemaat olur ve imamın arkasında bir rek'at namaz kılarlar. Diğer bir grup onlarla düşman arasında namaza durmadan beklerler. İmâmın arkasında bir rek'at namaz kılanlar selam vermeden geri çıkarak (namaz kılmayanların yerlerine geçerler) ve namaz kılmayan diğer grup imamın arkasında namaza dururlar. Onlar da imamın arkasında bir rek'at

[2233] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 105; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 164-165.
[2234] Hey'et, *Kur'ân Yolu*, I, 377.
[2235] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 814.

namaz kılarlar ve sonra imâm iki rek'at namaz kılmış olarak ayrılır, her grup da kendi başlarına imamın arkasında eksik kalan rek'ati tamamlarlar. Böylece herkes iki rek'at namaz kılmış olur. Şayet bundan daha tehlikeli bir korku durumu söz konusu olursa ya yaya olarak veyahutta binek üzerinde kıbleye yönelmiş veya yönelmemiş olarak namazlarını kılarlar.[2236] Düşman korkusu şiddetli olup da secde yapılamadığında başla îmâ yapılır. Bunun için başı secde için rükûdan biraz daha aşağıya indirmekle olur, yüzü herhangi bir yere koymaya gerek yoktur.[2237] Nisâ Sûresi'nde bahsi geçen korku bundan daha azdır. Fakat düşmanla bilfiil savaş esnasında bunların hiç biri yapılamaz, hareket namazı ifsâd edeceğinden o zaman namazı kazaya bırakmak zarûrî olur.[2238] İki rek'at olarak kılınan bu korku namazını emniyete kavuşulduğunda iâde etmenin gerekli olup olmadığı hususunda Hicâz ulemâsı iâdenin gerekmediği görüşünü savunurken Irak ulemâsı namazı iâde etmenin vâcib olduğunu söylemişlerdir.[2239]

Bu iki âyet, namaz hakkındadır ve talâk ile ilgili âyetlerden sonra vârid olmuştur. Çünkü namazsız, bütünüyle İslam'a girmek söz konusu değildir. Bu bakımdan bu anlatım düzeni içerisinde namaz da zikredilmiştir. Nikâh âyetlerinden daha önce yer alan bir takım âyetlerde savaş farizasından söz edilmişti, talâka dair âyetlerden sonra da savaştan söz edilmektedir. Bu iki âyet-i kerimede ise savaş halinde dahi namazın kılınması emri yer almaktadır. İşte İslam böyledir, eksiksiz bir bütündür. Her bir parçası öbürü ile beslenir ve her bir bölümün diğerinin ayakta durmasında katkısı vardır. İslam'ın bütünüyle ayakta durması ise herhangi bir kısmını unutmamak ile sıkı sıkıya ilgilidir. Namazsız İslam da olamaz.[2240] Namaza yönelik bu kısa dokunuş, gerek evlenme boşanma hükümlerine ilişkin açıklamalara ve gerekse çok büyük ve önemli bir İslamî prensibe dair düşüncenin belirginlik kazanmasına büyük oranda katkı sağlıyor. Bu önemli prensip Allah'a itaat amacıyla yapılan her eylemin ibadet olmasıdır. Sonra konunun akışı, evlenme ve boşanma hükümlerine dair konuların sonuçlandırılmasına geçiyor.[2241]

4.15.8. 240-242. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

240. İçinizden ölüp geriye dul eşler bırakan erkekler, eşleri için evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler. Ama onlar

[2236] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 44.
[2237] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 201.
[2238] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 814.
[2239] Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 310.
[2240] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 91-92.
[2241] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 258.

(kendiliklerinden) çıkarlarsa, artık onların meşrû biçimde kendileri ile ilgili olarak işlediklerinden dolayı size bir günah yoktur. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. 241. Boşanmış kadınların örfe göre geçimlerinin sağlanması onların hakkıdır. Bu, muttakîler üzerinde bir borçtur. 242. Düşünesiniz diye Allah size âyetlerini böylece açıklamaktadır.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç nüzûl rivayeti bildirilmiştir:

1. 240. âyetle alâkalı olarak, İshâk b. Râhûye tefsirinde Mukâtil b. Hayyân'dan (135/752) bildirdiğine göre; Tâifli bir adam Medine'ye geldi. Beraberinde erkek ve kız çocukları, annesi babası ve karısı vardı. Medine'de öldü. Durum Hz. Peygamber'e bildirildiğinde anne babasına ve çocuklarına örfe göre mirastan pay verdi ama karısına hiçbir şey vermedi. Ancak (ölenin) ana baba ve çocuklarına, ölen adamın karısına bir yıl boyunca mirastan infakta bulunmaları emredildi. Bu konuda *"İçinizden ölüp geriye dul eşler bırakanlar…"* âyeti nâzil oldu (فيه نزلت).[2242]

2. 241. âyetle alâkalı olarak Taberî'nin İbn Zeyd'den nakline göre o şöyle dedi: *"…eli geniş olan gücüne göre, eli dar olan da gücüne göre olmak üzere onlara, aklın ve dinin gereklerine uygun olarak müt'a verin. Bu, iyilik yapanlar üzerinde bir borçtur."* (Bakara, 2/236) âyeti hakkında bir adam: "İhsânda bulunmak istersem bunu yaparım, ama istemezsem de yapmam!" dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Boşanmış kadınların örfe göre geçimlerinin sağlanması onların hakkıdır. Bu, muttakîler üzerinde bir borçtur."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[2243]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz haber Mukâtil b. Hayyân'dan dolayı zayıf ve münker bir rivayettir. Mukâtil'in bu haberinde münferid kalması onun çürüklüğünün delilidir.[2244] Rivayette ihtimal belirten ifade kalıbı kullanılmıştır. Anlatılan hadisenin âyetin anlamıyla uyumlu olduğunu söyleyebiliriz.

Sa'lebî de "İbn Abbâs ve bâzı müfessirlerin bildirdiğine göre" diyerek aynı rivayete yer verir.[2245] Bu rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Tâifli şahsın ismi de Hakîm b. el-Hâris olarak zikredilir.

Mukâtil b. Süleymân'dan itibaren tefsir kaynaklarının bu rivayeti birbirlerinden alıntıladıklarını söyleyebiliriz.[2246] Bununla birlikte âyet açıkça anlaşılır olduğundan pek

[2242] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 85.
[2243] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 411-412.
[2244] Bkz., Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 46, muhakikin 4 nolu dipnotu.
[2245] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 432.

çok müfessir bu rivayete itibar etmeden âyeti, mefhûmu doğrultusunda açıklamayı tercih etmiştir.[2247] İzzet Derveze, bu rivayet sahih kaynaklarda geçmemekle birlikte âyetin anlam dünyasıyla tamamen uyumlu olduğunu belirtir. Rivayeti Hâzin'den nakleden Derveze, "Anladığımız kadarıyla bu rivayet, kocasının akrabalarının dul kadını, kocasının evinden çıkarmayı istemeleri ve ona nafaka vermekten kaçınmaları ile alâkalıdır. Bu yönüyle Hâzin'in naklettiği rivayetin esbâb-ı nüzûl cümlesinden sayılmasına herhangi bir engel bulunmamaktadır" der.[2248] Bu yaklaşımıyla Derveze'nin Bakara Sûresi kapsamında süregelen rivayetlerle ilgili genel prensiplerine aykırı bir kanaat ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Zira, şayet rivayet sahih hadis kaynaklarında geçmiyorsa ve âyet zâhiren anlaşılabiliyorsa, Derveze ekseriyetle zayıf rivayetlere itibar etmemekte ve âyetin genel akışı içerisinde te'viline yönelmektedir. Burada ise onun tam tersi bir uygulamaya yöneldiğini görmekteyiz.

Tüm bunlarla birlikte Mukâtil b. Hayyân'ın rivayette tek kalması, ayrıca rivayetin sahih hadis kaynaklarında erbâbınca bildirilmemiş olması esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirmeye tâbî tutulabilecek sıhhatte olmadığını düşündürmektedir. Rivayetin metninde de zaten ölen adamın vârislerine, adamın karısı için Rasûlullâh'ın (s.a.v.) bir yıl boyunca ihtiyaçlarını karşılamaları vasiyetinde bulunduğu bildirilip ardından bu konuda âyet nâzil olmuştu, denilmektedir. İfadeden sanki âyet önce nâzil olmuş da Rasûlullâh (s.a.v.) âyetin gereğini uygulamıştı anlamı çıkmaktadır. Yoksa bu olay üzerine âyetin nüzûlünden bahsedtilmemektedir. Bu sebeplerden dolayı bu rivayetin âyetin nüzûlüne sebep olabileceğini düşünmüyoruz. Belki tefsir kapsamında âyetin uygulamasına bir örneklik oluşturduğunu söyleyebiliriz. Âyetlerin gâyet rahatlıkla anlaşılabilmesi ve yasal hükümleri kolaylıkla uygulanabilecek nitelikte, izâhtan vâreste olması sebebiyle rivayete itibar etmeden de te'vîlini mümkün kılmaktadır.

İkinci sırada zikrettiğimiz rivayeti Taberî, Yûnus b. Abdi'l-A'lâ kanalıyla İbn Zeyd'den nakletmiştir. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı kullanılmıştır. Suyûtî ed-Dürru'l-Mensûr'da İbn Cerîr'den bu rivayeti alıntılayarak onu teyid etmiştir.[2249] Ancak Lübâb muhakkiki Abdurrezzâk el-Mehdî, İbn Zeyd'in asıl ismini Abdurrahmân olarak tespit ederek zayıf bir râvî olduğunu belirtir. İsnadın da

---

[2246] Bkz., Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 202; Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 336; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 291; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 285.

[2247] Bkz., Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 214-215; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 140; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VI, 169-172; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 204-207; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 148.

[2248] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 453.

[2249] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 113.

mu'dal olmasını gerekçe göstererek "çok zayıf" ifadesini kullanır.[2250] Dolayısı ile bu rivayet esbab-ı nüzûl kapsamında itibar edilebilecek sıhhatte değildir.

Âyette "eşleri ölen kadınlar kocalarının evlerinden çıkmasınlar" buyrulmaktadır. Bu, İslam'ın başlangıcında iddetin bir yıl olarak belirlendiği bir uygulamaydı. Cahiliye devrinde de buna uyuluyordu. Adam öldüğü zaman karısı mirastan herhangi bir paya sahip değildi. Ancak kocası, eşi için vasiyette bulunmuşsa ve kocasının evinden çıkmadığı müddetçe bir yıl boyunca kocasının evinde barınma ve nafaka almaya hak sahibi idi. Kocasının evinden çıkarsa ona nafaka verilmezdi. Kadın bir yıl süresince evlenmeksizin durabilmesi için kocasının evinde bir yıl sabretmesi gerekiyordu. Daha sonra bu uygulama dört ay on günlük süre ile neshedildi. Kocanın vasiyeti de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Varise vasiyet yoktur"[2251] sözü ve miras âyeti[2252] ile neshedilmiş oldu.[2253]

Vasiyet âyetinin neshine dair tefsir literatürümüzde pek çok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan, Taberî'nin Müsennâ kanalıyla Dahhâk'tan nakline göre *"İçinizden ölüp geriye dul eşler bırakan erkekler, eşleri için evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler."* âyeti hakkında o şöyle söylemiştir: Adam öldüğü zaman karısına bir yıl süresince nafaka verilirdi. Bir yıl geçene kadar onunla evlenilmezdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler…"* (Bakara, 2/234) âyetini indirdi (فأنزل الله). Bu, önceki uygulamalar mensûhtur. "Dörtte bir ve sekizde bir" oranındaki miras, nafakayı neshetti. (Dört ay on gün şeklinde) belirlenen süre de bir yıllık süreyi neshetmiş oldu.[2254]

Taberî'nin bu rivayeti tâbiîn sözüdür. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Her ne kadar bu rivayet tâbiîn sözü olmuş olsa da İbn Ebî Hâtim bunu destekleyecek mahiyette babası kanalıyla İbn Abbâs'a dayandırdığı bir rivayeti nakleder. Ayrıca eserinde Mücâhid, Hasan, İkrime, Katâde, Dahhâk ve Rabî' b. Enes'ten de benzer rivayetlere yer verir. Ancak bu rivayetlerde esbâb-ı nüzûl ibareleri kullanılmamaktadır.[2255]

Mücâhid ve diğer bazı müfessirler âyetin hükmünün sâbit olduğunu belirterek bir yıl boyunca ölen kocasının evinde kalmayı dileyen ve nafakayı kabul eden kadınlar

---

[2250] Bkz., Suyûti, *Lübâbu'n-Nükûl,* s. 46, muhakkikin 5 nolu dipnotu.
[2251] Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 6; Tirmizî, "Vesâyâ", 5; Nesâî, "Vesâyâ", 5; İbn Mâce, "Vesâyâ", 6.
[2252] Nisâ, 4/11-12.
[2253] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* I, 214-215; Vâhidî, *el-Vasît,* I, 353.
[2254] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* II, 402.
[2255] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 515-516.

için âyetin muhkem olduğuna dair rivayetler nakleder. Buna göre Allah Teâlâ Bakara Sûresi'nin 234. âyetinde kocası ölen kadınların dört ay on gün iddet beklemelerini emretmiş, bu âyette ise kocaların, geride bıraktıkları eşleri için bir yıl süre ile evlerinden çıkarılmayıp nafaka almalarına dair vasiyette bulunabileceklerini açıklamıştır. Böylelikle dul kadın dilediği takdirde, dört ay on günlük iddetini tamamladıktan sonra kocasının vasiyetine uyarak bir seneyi dolduracak kadar daha kocasının evinde kalabilir. Ayrıca dört ay on günden sonra kocasının evinden çıkabilir de. Çünkü âyetin sonunda *"...Ama onlar kendiliklerinden çıkarlarsa, artık onların meşrû biçimde kendileri ile ilgili olarak işlediklerinden dolayı size bir günah yoktur"* buyrulmaktadır.[2256] Ebû Müslim el-Isfahânî de âyette bildirilen eşi ölmüş kadınların kocasının evinde bir yıl iddet beklemesi emrinin, yine âyetin ifadesi ile zorunlu olmamasından yola çıkarak neshin söz konusu olmadığını belirtir.[2257] Biz de genel yaklaşım olarak bir âyetin farklı şart ve durumlarda uygulanabilirliği söz konusu ise mensuh kabul edilmesi şeklindeki bir anlayışı doğru bulmuyoruz. Yukarıdaki açıklamalar bunun bâriz bir örneğini oluşturmaktadır.

Bu kısa açıklamalardan sonra âyet nâsih midir yoksa mensûh mudur gibi bir tartışma bu çalışmanın sınırlarını zorlayacağından biz bu alana dahil olmadan yalnızca bu konuda yapılmış özel çalışmalara müracaat ederek şunları söyleyebiliriz: Vasiyet, cahiliye toplumunda var olan bir uygulamadır. İslam hukuku bu uygulamayı ilgâ etmemiş, bilakis ıslah ederek devam ettirmiştir. Islah sürecinde tedrici bir üslup takip edilmiş, bu noktada Şâri'nin ilk beyânı vasiyet âyeti ile gerçekleşmiştir. Vasiyet âyeti, anne baba ve akrabaların büyük çoğunluğu müşrik olan Müslümanlara genel bir çerçeve çizmiştir. İslam yayılıp müşrik anne baba ve yakınlar peyderpey Müslüman olunca, bu sefer de vasiyet âyetindeki mutlaklık miras âyetleriyle takyid edilmiş veya umumiyet tahsis edilmiş, böylece vasiyet hükmü vasiyet âyetinin kapsamında kalan kişiler için -vâcib olmamak kaydıyla- devam etmiştir. Hz. Peygamber'den vedâ haccında nakledilen hadis-i şerif ise ıslah sürecinin tetimmesi olmuş ve vârislere vasiyet hususunda ortaya çıkabilecek muhtemel yanlış anlaşılmaların önü kapanmıştır. Nitekim halihazırda İslam ümmetinin ictihadlarıyla amel ettiği müctehid imamların görüşleri de bu minvaldedir.[2258] Görüldüğü üzere bu yaklaşım, hayat süreci içerisinde yaşanan

[2256] Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 405-.
[2257] Ebû Müslim el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, s. 70.
[2258] Ahmet Yazıcı, "Bakara Sûresi 180. Âyet Üzerindeki Nesih İhtilaflarının Tahlil ve Değerlendirilmesi", Recep Tayyip Erdoğan Ünv. İlahiyat Fak. Derg., Trabzon, Haziran 2021, sayı: 19, s. 96.

hadiselerde İslam'ın izlediği tedrici uygulamanın bir örneği olarak kendini göstermektedir. Biz de bu anlayışı doğru ve yerinde bir bakış açısı olarak görüyoruz.

4.15.9. 225-242. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

225-242. âyetler İslam hukukunun Aile hukuku bölümünde yer alan îlâ, boşama, boşanan kadınların durumları, boşama usûlü, emzirme ve nafaka gibi konularını işlemektedir. Bu konularla ilgili rivayetlerde ve tefsir kaynaklarında âyetlerin nüzûl tarihlerine işaret eden herhangi bir bilgiye rastlayamadık. İslam hukuku tarihini konu edinen kaynaklarda da mâlesef bu konuların Medîne döneminin hangi devresinde işlendiğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Ancak konuların birbiri ardınca hukûkî sürecin seyri doğrultusunda işlenişini göz önüne alacak olursak bu âyet grubunun yakın zaman aralıklarıyla nâzil olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Medine ortamında toplum yapısı tam olarak teşekkül ettirilmeden, hukûkî âyetlerin inmesi mümkün değildir. Dolayısı ile sosyal hukukun en önemli birimini teşkil eden âile hukukunu oluşturan âyetlerin nüzûlünün muhtemelen Medîne'nin orta ve ileri dönemlerinde gerçekleşmiş olmalıdır.

4.16. 243-245. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

243. Binlerce kişi oldukları halde, ölüm korkusuyla yurtlarını terk edenleri görmedin mi? Allah, onlara "Ölün!" dedi, sonra da onları diriltti. Şüphesiz Allah, insanlara karşı lütuf ve ikram sahibidir. Ama insanların çoğu şükretmezler. 244. Allah yolunda savaşın ve bilin ki, şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir. 245. Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve O'na döndürüleceksiniz.

Semerkandî'nin bildirdiğine göre *"Kim Allah'a güzel bir borç verirse…"* âyeti Ebu'd-Dehdâh'ın durumu hakkında nâzil olmuştur (نزلت فی). O dedi ki: "Ey Allah'ın Rasûlü! Benim iki tane bahçem var. Şayet onlardan birini tasadduk edersem, benim için onun bir benzeri cennette olur mu?" Rasûlullâh (s.a.v.): "Evet!" dedi. (Karısını kastederek:) "Ya Dehdâh'ın annesi! O da benimle birlikte cennette olur mu?" dedi. Hz. Peygamber yine "Evet!" dedi. (Oğlunu kastederek:) "Ya Dehdâh benimle olur mu?" dedi. Hz. Peygamber yine "Evet!" dedi. (Bunun üzerine Ebu'd-Dehdâh şöyle söyledi:) "Seni şahit kılıyorum, ben kesinlikle bahçemi Allah Teâlâ'nın yolunda bağışladım." Sonra Ebu'd-Dehdâh bahçesine gelerek kapıda durdu. Allah'a bağışladıktan sonra oraya girmeye çekinerek şöyle seslendi: "Ey Dehdâh'ın annesi! Çık oradan, ben bahçemi Allah için bağışladım. Oradan çıktım ve bahçemi başka bir bahçeyle değiştim!" (Kadın,

kocasına şöyle dedi:) "Yaptığın iş senin için hayırlı olsun." Bunun üzerine Allah Teâlâ'nın *"Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder."* sözü nâzil oldu (فنزل قوله تعالى). Yâni binlerce kat fazlasıyla öder.[2259]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Bu rivayeti Taberî yine Zeyd b. Eslem'den nakleder. Ancak orada sahabînin ismi İbnu'd-Dehdâh olarak geçer.[2260] Ayrıca İbn Ebî Hâtim ve Taberî eserlerinde farklı bir tarîkle Abdullâh b. Mes'ûd'dan Ebu'd-Dehdâh'ın kıssası olarak zayıf bir isnadla naklederler.[2261] Ebu'd-Dehdâh'ın asıl ismi Ömer b. Ebi'd-Dehdâh'dır.[2262] Ancak İbn Ebî Hâtim ve Taberî'nin rivayetlerinde Ebu'd-Dehdâh'ın bahçesini bağışlaması, âyetin inişine sebep olarak değil de âyetin inişinden sonra yapılmış bir uygulama olarak aktarılır. İbn Hacer de eserinde bu durumu tespit etmiştir.[2263] İlk devir eserlerinde, inen âyeti öğrenerek uygulamaya alan Ebu'd-Dehdâh'ın hikayesinin, sonraki devirlerde esbâb-ı nüzûle konu olarak zikredilmiş olması, ayrıca rivayetlerde isim karışıklığının mevzû bahsedilerek birinde Ebu'd-Dehdâh, diğerinde İbnu'd-Dehdâh şeklinde farklı şahıslar kastedilerek gündeme alınması bu rivayetin esbâb-ı nüzûl kapsamında güvenilirliğini tehlikeye sokmaktadır. Anladığımız kadarıyla Ebu'd-Dehdâh, Allah'a güzel borç verenlerin kat kat mükâfaatla ödüllendirileceğini işitince, hemen harekete geçerek bahçesini Allah yolunda bağışlamış, Allah'ın rahmet ve mükâfatlandırmasına mazhar olmak istemiştir. Dolayısı ile esbâb-ı nüzûlü ilgilendiren bir durum söz konusu olmamıştır.

Müfessirlerin çoğu, âyette zikri geçen kasabanın Vâsıt taraflarında Dâverdân denilen bir yerleşim birimi olduğunu söylerler. O bölgede zamanında tâun hastalığı başgöstermiş, halk da oradan kaçmıştı. Allah Teâlâ kendi hükmünden kaçılamayacağını bildirmek ve onları imtihan etmek için onların canlarını almış, sonra da tekrar diriltmişti.[2264] Bu konuyla ilgili pek çok haber aktarılmışsa da İbn Atıyye bu rivayetlerin hiçbirinin sahih bir isnada sahip olmamasını gerekçe göstererek âyeti siyâkı doğrultusunda te'vil etmeyi tercih eder. "Âyetten anlaşılması gereken, Allah Teâlâ burada peygamberi Hz. Muhammed'e (s.a.v.), bir topluluğun ölüm korkusuyla yurtlarını terk ettiklerini, Allah Teâlâ'nın bunların canlarını alıp sonra da tekrar dirilttiğini

[2259] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 216.
[2260] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* IV, 429-430.
[2261] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 530; Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* IV, 430.
[2262] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 204.
[2263] Bkz., İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 603.
[2264] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 292; Zemahşerî, *Keşşâf,* I, 140.

bildirmektedir. Böylelikle onlardan sonra geride kalanlara ölümün de yaşamın da hiç kimsenin elinde olmadığını, ancak Allah'ın yetkisinde olduğunu haber vermektedir. Allah Teâlâ bu âyeti, ümmet-i Muhammed'in cihadla karşılaşması öncesinde onları yüreklendirmek maksadıyla indirmiştir."[2265] İbn Âşûr ise âyette geçen ölümü mecâza yorumlayarak ölüm halini yaşatmak, kalbi durdurmak, idrâk ve hisleri ortadan kaldırmak, ölüme götüren felâketlerle karşılaşmak mânâsına; diriltmeyi de bu durumdan kurtulmak şeklinde yorumlamıştır.[2266] Ancak burada mecâz veya temsilden çok gerçekleşmiş bir olayın anlatımı yansıtılmaktadır. Allah Teâlâ öldürmeye ve diriltmeye kâdirdir. Kıssadan hisse ise "Korkunun ölüme fayda vermeyeceği, yeterli sayı ve güce sahip olanların kaçmak yerine savunmayı tercih etmelerinin gerektiğidir.[2267] Bunların kıssalarını mü'minlere anlatarak kendilerine Allah yolunda cihad etmeye ve din düşmanlarına karşı savaşta dirençli olmaya teşvik etmekte, öldürmenin de diriltmenin de sadece kendi elinde olduğunu hatırlatarak onları cesaretlendirmekte, savaştan ve cihattan kaçıp kalelere, evlere ve sağlam mevkîlere sığınmanın hiç kimseyi Allah'ın hükmünden kurtaramayacağını bildirmektedir.[2268]

4.16.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Âyetlerin esbâb-ı nüzûlü kapsamında nakledilen rivayette âyetin nüzûl tarihini tespite imkân sağlayan bir ipucu zikredilmemektedir. Ancak âyetlerin zâhirinden, önce ölüm korkusuyla yurtlarını terk eden kişilerden bahsedilmesi, ardından Allâh yolunda çarpışma emri ve Allâh'a güzel bir borç veren kimsenin kat kat mükâfaatlandırılacağı bilgisinin yer alması bu âyetlerin henüz Medine döneminde müşriklerle savaş yapılmadan önce savaşa hazırlık olarak Mü'minleri cesâretlendirmek üzere nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak bu âyetlerin Bakara Sûresi'nin genel anlamda Medine döneminin ilk iki yılı ağırılıklı olarak indiği düşünülürse, Bedir Savaşına veya ondan önce düzenlenen seriyyelerdeki çatışmalara hazırlık olarak nâzil olduğunu söyleyebiliriz. Bu takdirde Bakara Sûresi 243-245. âyetler muhtemelen hicretin ikinci senesi 624 yılında Bedir Savaşı öncesinde nâzil olmuştur. Sonrasındaki İsrailoğulları ile ilgili bir savaş kesitini anlatan kıssa da muhtemelen bu âyetlerin hemen ardından nâzil olmuştur.

[2265] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I, 610.
[2266] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, II, 479-480.
[2267] Hey'et, *Kur'ân Yolu Tefsîri*, I, 381.
[2268] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 425.

4.17. 246-254. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

246. Mûsâ'dan sonra İsrailoğulları'nın ileri gelenlerini görmedin mi (ne yaptılar)? Hani peygamberlerinden birine "Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşalım" demişlerdi. O, "Ya üzerinize savaş farz kılındığı halde savaşmayacak olursanız?" demişti. Onlar da, "Yurdumuzdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz halde Allah yolunda niçin savaşmayalım?" diye cevap vermişlerdi. Ama onlara savaş farz kılınınca içlerinden pek azı hariç, yüz çevirdiler. Allah, zalimleri hakkıyla bilendir. 247. Peygamberleri onlara: "Allah, size Tâlût'u hükümdar olarak gönderdi" dedi. Onlar, "O bizim üzerimize nasıl hükümdar olabilir? Biz hükümdarlığa ondan daha lâyığız, ona zenginlik de verilmemiştir" dediler. Peygamberleri şöyle dedi: "Şüphesiz Allah, onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti. Onun bilgisini ve gücünü artırdı." Allah mülkünü dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. 248. Peygamberleri onlara şöyle dedi: "Onun hükümdarlığının alâmeti, size o sandığın gelmesidir. Onda Rabbinizden bir güven duygusu ve huzur ile Mûsâ âilesinin, Hârûn ailesinin geriye bıraktığından kalıntılar vardır. Onu melekler taşımaktadır. Eğer inanmış kimselerseniz, bunda şüphesiz sizin için kesin bir delil vardır." 249. Tâlût ordu ile hareket edince "Şüphesiz Allah, sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim de onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka" dedi. İçlerinden pek azı hariç hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve onunla beraber iman edenler ırmağı geçince, (geride kalanlar) "Bugün bizim Câlût'a ve askerlerine karşı koyacak gücümüz yok" dediler. Allah'a kavuşacaklarını kesin olarak bilenler (ırmağı geçenler) ise şu cevabı verdiler: "Nice küçük topluluklar Allah'ın izniyle büyük topluluklara galip gelmişlerdir. Allah sabredenlerle beraberdir." 250. (Tâlût'un askerleri) Câlût ve askerleriyle karşı karşıya gelince şöyle dediler: "Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır, ayaklarımızı sağlam bastır ve şu kâfir kavme karşı bize yardım et." 251. Derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Dâvûd da Câlût'u öldürdü. Allah, ona (Dâvûd'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir. 252. İşte bunlar Allah'ın âyetleridir. Biz onları sana hak olarak okuyoruz. Şüphesiz sen, Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin. 253. İşte peygamberler! Biz onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık. İçlerinden, Allah'ın konuştukları vardır. Bir kısmının da derecelerini yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya da açık deliller verdik ve onu Rûhu'l-Kudüs (Cebrâil) ile destekledik. Eğer Allah dileseydi, bunların arkasından gelenler

kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat ayrılığa düştüler. Onlardan inananlar da vardı, inkâr edenler de. Yine Allah dileseydi, birbirlerini öldürmezlerdi. Lâkin Allah dilediğini yapar. 254. Ey îmân edenler! Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayın. İnkâr edenler ise zalimlerin ta kendileridir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak tefsir kaynaklarında herhangi bir nüzûl sebebi bulamadık. Ancak tefsirle alâkalı pek çok rivayet bulunmaktadır.

Taberî'nin bildirdiğine göre; Hz. Mûsâ vefat ettikten sonra İsrailoğulları'nın başına Hz. Mûsâ'nın yardımcısı Yûşâ b. Nûn yönetici olarak geçti. Hz. Yûşâ, halkı Allah'ın kitâbı Tevrât ve rasûlü Hz. Mûsâ'nın sünneti doğrultusunda idare etti. Daha sonra pek çok peygamber birbiri peşi sıra yönetici olup Hz. Mûsâ'nın şeriatını uyguladılar. Bir dönem geldi ki İsrailoğulları Hz. Mûsâ'nın yolundan uzaklaştı ve inkâra saplandılar. Önce peygamberlerinin dâvetinin bir kısmını, sonra da tümünü reddettiler. Başlarına bir takım musîbetler gelip de başka toplumların hükmü altında ezilmeye, mallarını mülklerini kaybetmeye başlayıp da yurtlarından çıkarılıp zorba insanların boyunduruğuna girdiklerinde devrin peygamberine gelip özgürlük için başlarına bir komutan tâyin edilmesi ve savaşmalarına izin verilmesini talep ettiler. Bu dönemde İsrailoğulları Amâlika ile savaşıyorlardı. Amâlika'nın kralı ise Câlût adında zorba bir hükümdardı.[2269] İsrailoğulları'nın ordusunun başına da Tâlût komutan olmuştu. Halk onun fakir olması sebebiyle kendilerinin bu göreve daha lâyık olduğunu söylemiş ve onun komutanlığını kabul etmek istememişti. İsrailoğulları'nın anlayışına göre yöneticinin zengin olması gerekiyordu. Aynı zamanda peygamberler Lâvi b. Ya'kûb boyundan, melikler ise Yehuda boyundan gelmesi gerekiyordu. Tâlût her iki boya da mensup değildi.[2270] Tâlût, Bünyamin soyundan geliyordu. İsmi de Şarl b. Kays, Arapça'daki ifadesiyle Tâlût b. Kays idi. Çok uzun boylu olması hasebiyle kendisine bu isim verilmişti.[2271] Halbuki Tâlût, bedeni geniş, yumruğu kuvvetli, savaş oyunlarını çok iyi bilen ve bu yönleriyle insanlar arasında tanınmış olan bir kimseydi. Halk, onun komutan olarak seçilmesine bir alâmet talep ettiler. Zamanın peygamberi de onlara, "Onun Allah tarafından seçilmiş bir komutan olduğunun alâmeti size tabut'u getirmesidir" dedi. Tabut/sandık, Tâlût'un evindeydi. Böylelikle halk zamanın

[2269] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 435-441.
[2270] Mukatil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 205; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 141.
[2271] Mukatil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 206.

peygamberine îmân etti ve Tâlût'un komutanlığını da kabullendiler.[2272] İsrailoğulları, düşmanlarına karşı bu sandığı açarlar ve onunla düşmana karşı zafer kazanırlardı. Allah Teâlâ işte bu sandığı Tâlût'a geri verdi. İsrailoğulları sandığı Tâlût'un yanında görünce onun kendileri için melik/yönetici olduğunu anladılar.[2273] Sandığın baş tarafı kedi başı gibiydi ve iki kanadı vardı. Sandıktan ses geldiği zaman İsrailoğulları zaferi kazanacaklarını anlarlardı.[2274] Sandık, şimşir ağacından, en boy 3x2 zira ebatlarındaydı. İsrailoğulları savaşlarda sandığı öne çıkarır, onu ordunun önüne koyarlardı. Sandıktan ses gelirse sandığın ardından harekete geçerler, ses kesilirse hemen dururlardı. Ne zaman ki İsrailoğulları isyâna başlayıp fesâda düştüler, işleri çığrından çıktı, Allah da başlarına Amâlika kavmini musallat etti. Amâlikalılar İsrailoğulları'na galip geldiler. Sandıklarını da alıp götürdüler. Pislik bir yere attılar. Allah Teâlâ Tâlût'u idareci yapmak isteyince Amâlika'ya bir bela verdi. Beldelerinden beş şehir mahvoldu. Kâfirler bu belânın sandık yüzünden olduğuna kâil olunca onu çıkarıp iki öküze yükleyerek salıverdiler. Allah da bunlara dört meleği görevlendirerek sevk etti. Tâlût'un evine kadar getirdiler.[2275] Sa'lebî'nin bildirdiğine göre; Allah Teâlâ bu sandığı ilkönce Hz. Âdem'e indirmişti. İçerisinde Âdem'in çocukları içinden peygamber olacakların resimleri ve bütün gönderilecek peygamberlerin sayıları kadar kutucuk vardı. Son kutucuk Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ait olup kırmızı yâkuttan yapılmıştı. O, ayakta namaz kılar vaziyette resmedilmişti. Sağında itaatkar yardımcısı Hz. Ebûbekir vardı. Resmin alt kısmında "bu, ümmetinden ilk tâbî olacak kişi" yazıyordu. Solunda Hz. Ömer, arkasında Hz. Osman, önünde Hz. Ali bulunuyordu.[2276] Vâhidî *"Mûsâ âilesinin, Hârûn ailesinin geriye bıraktığından kalıntılar"* sözünü açıklarken bunların Tevrât'tan iki levha, Hz. Mûsâ levhaları attığı zaman kırılan levha parçaları, bir parça menn, Hz. Mûsâ'nın âsâsı ve ayakkabıları, Hz. Hârun'un sarık ve âsâsı olarak zikreder.[2277]

Ahid sandığı ile ilgili bu rivayetleri tahlil ettiğimizde bunların genelde isrâiliyyâta dayalı bilgiler içerdiğini görmekteyiz. Bu nedenle rivayetler değerlendirilirken bu durumun ihtiyatla karşılanması yerinde olacaktır. Said Havva da bu hususta şu uyarılarda bulunmaktadır: Bu mülâhazalar ister ilmî olsun, isterse de bu nasların bilinen belli bir sened olmaksızın uzun dönemlerden sonra yazılmış olduğuna

[2272] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ân*, II, 537-543.
[2273] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 358.
[2274] Mukatil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 206.
[2275] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 342; Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 831.
[2276] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VI, 502-503 (muhakkik bu rivâyet için "çok zayıf ve münker" kaydını düşmüştür).
[2277] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 358.

dair delâletlere dair olsun ve daha başka hususlara dair olsun; bütün bunlar bu bölümlerdeki bilgilere güveni ortadan kaldırmaktadır. Bu ve benzeri hususlar, bu bölümlerde kasdî olarak girişilmiş tahrif ve değiştirmeler bir yana gaflet ve zamanla unutmak sebebiyle tahrif ve değiştirmelerin meydana geldiğini de açıkça ortaya koymaktadır.[2278]

Âyette geçen "sekînet" ifadesi Tâlût'a verilen tabut/sandık ile alâkalı bir konudur. Bununla ilgili olarak sandıkta, Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ, Hz. Hârun ve onlardan sonraki peygamberlere indirilen kitaplarda bildirilen, Allah'ın Tâlût ve ordusuna zaferi nasip edeceği ve onların üzerindeki düşman korkusunun bertaraf edileceğine dair müjdeler yer almaktadır.[2279]

Bu âyetler yüce Allah'ın, korkunun kadere karşı faydasının olmadığını, ölümün ve hayatın Allah'ın elinde olduğunu açıkladığı ve Allah yolunda savaş ve infak etmek emrini vermiş olduğu bundan önceki âyet grubundan sonra, şu azıcık Mü'min topluluğun sayıca çok kâfir topluluğa karşı üstün geleceğini ve mutlaka cihadın gerektiğini; aksi takdirde fesâdın her tarafı kuşatacağını beyan eden bu âyet grubu yer almaktadır.[2280] Bu âyetlerde, önceki âyetlerde bildirilen savaş ve infak emrini pekiştirici bir işlev gözetilmektedir. Müslümanların bazıları bu kıssada anlatılanları biliyorlardı. Kıssa, Allah yolunda cihad ve cihada devam sırasında mukâvemeti kaybetmeme açısından son derece önemli telkinler ve psikolojik uyarılar barındırmaktadır. Cihad ânında tereddüt geçirenlere, meşrû komutanın direktiflerine kulak asmayanlara ve korkaklara çok sert eleştiriler yöneltilmektedir. Samimi olarak inanan ve savaşın zorluklarına karşı sabredenler ise övülmekte ve Allah'ın onları desteklediği vurgulanmaktadır. Böyle durumlarda asıl önemli olanın ihlâs ve samimiyet, sabır, Allah'a ve O'nun yardımına kesin olarak inanmak ve O'na kavuşmak olduğu bildirilmektedir.[2281]

4.17.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Savaşa hazırlık olarak ve Mü'minleri cesâretlendirmek üzere nâzil olduğunu belirttiğimiz 243-245. âyetlerle ilgili bölümde sonrasındaki İsrailoğulları ile ilgili kıssanın anlatıldığı bu âyetlerin onların hemen akabinde nâzil olmuş olabileceğini söylemiştik. Mukâtil b. Süleymân bu âyetlerin tefsiri bâbından açıklamalar yaparken

---

[2278] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 117.
[2279] Ebû Müslim el-Isfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim*, s. 71-72.
[2280] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 111.
[2281] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 460-461.

Tâlût'la birlikte savaşa giden arkadaşlarının sayısını üç yüz on üç olarak bildirir. Ardından da Bedir gününde Rasûlullâh'ın (s.a.v.) "Sizler bugün Tâlût'un ashâbının sayısı kadarsınız" dediğini nakleder.[2282] Hz. Peygamber'in Bedir Savaşı öncesinde böyle bir ifadede bulunması, bu âyetlerin bunun öncesinde inmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bakara Sûresi'nin başından itibaren nâzil olan âyetlerin ekseriyetinin Medine'nin ilk iki yılı içerisinde nâzil olduğu düşünülürse, savaşa teşvik ve savaş zamanı infaka yönlendiren bu âyetlerin 624 yılında hemen Bedir Savaşı öncesinde nâzil olmuş olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

4.18. 255-257. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

255. Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyûmdur. O'nu ne bir uyuklama tutar ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey O'nundur. İzni olmaksızın O'nun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindekileri ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir). Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na güç gelmez. O, yücedir, büyüktür. 256. Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan ayrılmıştır. O halde kim tâğûtu tanımayıp Allah'a inanırsa, kopması mümkün olmayan sapasağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. 257. Allah îmân edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin dostu ise tâğûttur. O da onları aydınlıktan karanlıklara (sürükleyip) çıkarır. Onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî olarak kalırlar.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç rivayet bildirilmiştir;

1. Beğavî'nin İbn Abbâs'tan nakline göre; ensâr kadınları erkek çocukları yaşamadığı zaman, şayet erkek çocuğu yaşarsa onu Yahudi yapacağına veya Yahudilere evlatlık olarak vereceğine dair adakta bulunurdu. İslam geldiğinde de onların çocuklarından bir kısmı Yahudilerin içinde bulunuyordu. Benû Nadîr sürgüne gönderildiğinde aralarında pek çok ensâr çocuğu da vardı. Ensâr kadınları onları geri almak istediler. "Onlar bizim çocuklarımız ve kardeşlerimiz" dediler. Bunun üzerine *"Dinde zorlama yoktur"* âyeti nâzil oldu (فنزلت). Rasûlullâh (s.a.v.): "Arkadaşlarınızı muhayyer bırakın. Sizi seçerlerse, onlar sizdendir. Ama Yahudileri seçerlerse, onlarla birlikte sürgüne gitsinler" dedi.[2283]

[2282] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 205.
[2283] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 313-314.

2. Sa'lebî Mücâhid'den, bu âyetin ensardan, Subeyh adında siyâhî bir kölesi olan ve kölesini İslam'a girmesi için zorlayan bir adam hakkında nâzil olduğunu belirtir (نزلت فی). Süddî'den de yine ensardan Ebu'l-Husayn şeklinde künyelenmiş olan bir adam hakkında nâzil olduğunu belirtir. O dönemde Şam'dan Medine'ye tüccarlar gelmiş ve yağ satıyorlardı. Medine'den ayrılacakları zaman bu adam iki oğlunu onlara getirmiş ve Hıristiyanlığa girmelerini istemişti. Çocuklar da Hıristiyan olup tüccarlarla birlikte Şam'a gitmişlerdi. Daha sonra Ebu'l-Husayn Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelerek bu durumu haber verdi. Hz. Peygambere, "Onları geri isteyeyim mi?" diye sordu. Bunun üzerine bu âyet (*"Dinde zorlama yoktur..."*) nâzil oldu (فأنزل الله)ve Rasûlullâh (s.a.v.) "Allah Teâlâ bu çocukları, daha önce kâfir olan bu kimseden uzaklaştırsın!" buyurdu.[2284]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk rivayeti Nesâî Sünen'inde sahih olduğunu belirterek nakletmiş,[2285] Ebû Dâvûd da Cihad bâbında "İslam'ı kabul etmeyen esir" başlığı altında kaydetmiştir.[2286] Daha başka hadis kaynaklarında da bu rivayet benzer lafızlarla bildirilmektedir.[2287] Hadisin her versiyonunda esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı kullanılmış, ayrıca muhakkikler sahih olduğunu zikretmişlerdir. Bu rivayeti Taberî, İbn Abbâs, Âmir ve Saîd b. Cübeyr'den farklı şâhidlerle teyid eder.[2288] İbn Ebî Zemenîn de Saîd b. Cübeyr'den esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek lafızlarla nakletmiştir.[2289]

Sadedinde bulunduğumuz hadisten ve şâhidlerinden anlaşıldığı kadarıyla ensar kadınları çocukları olmadığında veya çocukları doğup da fazla yaşamadığında şayet bir çocukları olursa civar bölgelerde bulunan Yahudi veya Hıristiyan ailelere çocuklarını vereceklerine dair adakta bulunuyorlardı. Bununla çocuklarının Yahudi ve Hıristiyan geleneklerine göre yetişmesini arzuluyorlardı. Çünkü kendileri putperest olduğu için ne kendilerine rehberlik edecekleri bir kitapları, ne de doğru yola sevk eden bir peygamberleri vardı. Bu nedenle onları kendilerinden daha doğru yolda ve daha güzel yaşantılı buluyorlardı. İbn Atıyye, ensar kadınlarının, çocuklarını Yahudilere verme gerekçesi olarak Arabistan'da öteden beri süregelen süt anneye verme geleneğini de örnek olarak belirtir.[2290] Yâni bu gelenekten dolayı ensâr kadınlarından bir kısmı doğan

[2284] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 114-115.
[2285] Nesâî, *Tefsîru'n-Nesâî*, I, 273-274, muhakkikin 68 nolu dipnotu.
[2286] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 116.
[2287] Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 312; İbn Hibbân, "Îmân", 140.
[2288] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 546-550.
[2289] İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 252.
[2290] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 30.

çocuklarını süt anne olarak, kendilerinden daha ahlâklı, daha bilgili ve istikâmet üzere üstün bir yaşam kalitesine sahip olarak kabul ettikleri Yahudi ailelere veriyorlardı. Bizim kanaatimiz Yahudi sürgününe kadar hem süt anneye verme geleneği, hem de adakta bulunma tarzında yöntemlerle Araplar'dan Yahudilere nakledilmiş pek çok çocuk bulunmaktaydı. Çünkü o günkü Arap kültürü her iki uygulamayı da barındıracak niteliğe sahipti. Dolayısıyla bu uygulamanın tikel örnekleri çok fazlaydı.

İkinci sırada zikrettiğimiz Sa'lebî rivayeti Mücâhid ve Süddî'ye dayandırılan mürsel haber niteliğindedir. Rivayeti Vâhidî Esbâbu Nüzûl'de,[2291] İbnu'l-Cevzî de Zâdu'l-Mesîr'de[2292] zikretmişlerdir. Benzer örnekleri Suyûtî de ed-Dürru'l-Mensûr isimli eserinde sıralamaktadır.[2293] Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden lafız kullanılmıştır.

İbnu'l-Cevzî bu âyetin sebeb-i nüzûlü ile alâkalı dört görüşün olduğunu belirterek her iki rivayete de yer verir: a) Ensardan bir kadının cahiliye döneminde çocuklarının küçük yaşta ölmesi nedeniyle çocuğu yaşarsa onu Yahudilere evlatlık olarak vermeye nezretmesini; ardından, ensardan bazılarının "Biz çocuklarımızı Yahudi dinine girmeye teşvik ettik. O zamanlar bundan daha iyi bir din yoktu. Şimdi evlatlarımızı İslam'a girmeleri için zorlayalım mı?" demelerini; b) Yine ensârdan bir adamın cahiliye döneminde iki oğlunu Hıristiyan yapmasını ve İslam geldikten sonra da çocuklarının Müslüman olmalarını istemesini; c) İnsanlardan bazılarının çocuklarını Yahudi süt anneye vermelerini ve Benû Nadîr sürgününden sonra Yahudi olan bu çocuklarını tekrar geri alıp Müslüman olmaya zorlamak istemelerini; d) Ensardan Subeyh adında kölesi olan bir adamın onu İslam'a girmeye zorlaması örneklerini âyetin inişine gerekçe olarak sıralar.[2294]

Sa'lebî, Suyûtî ve İbnu'l-Cevzî'nin bahsettiği bu olaylar, anlaşıldığı kadarıyla İslam öncesi devirlerde Medine'de ensarın, Ehl-i kitabı kendilerinden inanç ve amel bakımından daha doğru yolda ve ahlâklı olduklarına inandıkları için çocuklarını Yahudi ve Hıristiyan olmaya teşvik ettiklerinin müşahhas örneklerini sunmaktadır. Ensâr, Müslüman olduktan sonra bu şekilde kendilerinden uzaklaştırdıkları çocuklarını tekrar sahiplenmek istemişlerse de Hz. Peygamber (s.a.v.), inen âyetle birlikte onları bu durumdan men etmiştir. Dolayısı ile bu örnekler bizim başta sunduğumuz genel anlamdaki rivayette anlatılanların doğruluğunu pekiştiren bireysel olaylardır. Bizim

[2291] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 86.
[2292] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 305.
[2293] Bkz., Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 195-197.
[2294] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 305.

kanaatimiz bildirilen bu bireysel örneklerin hiç birini tek başına âyetin inişine gerekçe olarak kabul etmek doğru olmaz. Bu hadiselerin tamamı âyetin nüzûlüne sebep olmuştur diyebiliriz.

Nüzûl sebebinin hususiyeti, hükmün umûmiyetine engel teşkil etmez kaidesi gereğince bu âyetler her ne kadar özel sebeplere mebnî olarak nâzil olmuş olsalar da insanlık için evrensel bir kuralı dile getirmektedir. Dîni tercih noktasında insanların iradelerine baskı uygulanamaz. Herkes tercih ettiği dinin inanç esaslarını kabullenip sorumluluklarını yerine getirme noktasında özgür olmalıdır. Bu âyetler İslam dînine girmeleri için insanlara baskı uygulanmasını yasaklamaktadır. Zira dinin hükümleri gâyet açık ve seçiktir. Her insan aklıyla düşünüp, delillerini inceleyerek İslam dinini tercih edebilecek mantıkî ilke ve prensipleri görebilecektir. Bu nedenle dîne dâvet noktasında tebliğde bulunulur ama kabul noktasında insanlar zorlanmazlar.

İbn Abbâs, Mücâhid, Katâde ve diğer müfessirlerin söylediklerine göre *"Dinde zorlama yoktur."* sözünün mânâsı "İslam'dan sonra din konusunda Araplar'ı zorlamayın" demektir. Zira Araplar ümmî bir toplumdur. Onların dinleri de kitapları da yoktur. Araplar'dan İslam'ı kabul etmeyenler Müslüman olmak için öldürülmeye zorlandılar. Onlar ise, ölümü göze aldılar ama cizye vermeyi kabul etmediler. Bu şekilde gönüllü olarak veya zorla Müslüman olmayan hiç kimse kalmadı. Neticede Allah Teâlâ bu âyeti indirdi. Ehl-i kitap ise Müslüman olmaya zorlanmadı. Müslüman olanlar oldu, cizye vermeyi kabul edenler kendi dinleri üzere bırakıldılar.[2295] Vâhidî *el-Vasît* isimli eserinde yapmış olduğu bu açıklamayla âyetin inişi öncesi ve sonrasındaki yapılan uygulamayı naklederken herhangi bir nüzûl sebebi bildirmez. Ama *Esbâbu'n-Nüzûl* isimli eserinde o dönemde yaşanan pek çok hadise üzerinden esbâb-ı nüzûl rivayetlerine değinir.[2296] Bu örnekler de Sa'lebî'nin nakletmiş olduğu baştaki esbâb-ı nüzûl rivayetini destekleyen bireysel örneklerin benzerleridir.

"Dinde zorlama yoktur" âyeti, Mekke'nin fethinden ve Araplar'ın Müslüman olmasından sonra hiçbir kimseyi dîne girmek için zorlamayın, demektir. Çünkü hidâyet yolu, dalâlet yolundan ayrılmıştır. Artık İslam, küfürden ayrılmıştır. Kim Müslüman olursa, ona düşen cizye vermektir. Yoksa İslam'a girmek için zorlanmaz. *"Kim tâğûtu"*, yâni şeytanı, putları inkâr ederse demektir. Bununla Ka′b b. Eşref gibi münafık liderlerin kastedildiğini söyleyenler de olmuştur. *"Ve Allah'a îmân ederse kopması mümkün olmayan sağlam bir kulpa sarılmıştır"* yâni İslam'a sarılmıştır. Onun kopması,

[2295] Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 369.
[2296] Bkz., Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 86-87.

yok olması, sona ermesi mümkün değildir. Veya başka bir anlayışla, cennete götüren yolda hiçbir kesintiye uğramayan bir dîne sarılmış olur, demektir.[2297]

Tâğût kelimesi "tuğyân"dan mübâlağa sîğâsı ile türetilmiş bir cins isimdir. Put, kâhin, sihirbaz, şeytan ve Allah'tan başka tapınılan her türlü haddini aşmış ma'bûd için kullanılan bir tabirdir.[2298] Bu ifade Kur'ân'da Ehl-i kitabın azgınları için de kullanılır.[2299] Dolayısı ile cin ve insanların inatçıları ve her isyankâr ve azgın kimseyi ifade etmektedir.[2300]

Allah'a karşı tuğyankâr olup, zorla veya rızâ ile kendisine tapınılıp ma'bûd edinilen gerek insan, şeytan, vesen, sanem ve sair herhangi bir şey demektir. Muvahhid bir Mü'min olmak için Allah'a îmândan evvel küfre tevbe etmek şarttır ve bu tevbenin şartı da tâğutları asla tanımamaya azmeylemektir. Bu suretle bu ifade, "Lâ ilâhe İllallah" kelime-i tevhîdinin bir tefsiri demektir.[2301] Allâh'ı inkâr eden kimse, sadece bir tek değil, binlerce tâğutun kölesi olur. Bunlardan biri kişiyi sürekli yanlış yapmaya teşvik eden ve ayağını kaydıran şeytandır. Diğeri ise kişiyi kendi arzu ve şehvetlerinin kölesi yapan ve sapık yollara yönelten nefsidir. Daha sonra başkaları, karısı, çocukları, akrabaları, kabilesi, ailesi, arkadaşları, milleti, politik ve dînî liderleri ve hükümeti gelir. Bütün bunlar o kimse için tâğuttur ve onu kendi istek ve arzularının esiri yapmak isterler. Bütün bu efendilerin kölesi olan kimse, bütün hayatını imkânsız olan bir şey için, yani tüm bu efendilerinin hepsini de teker teker hoşnut etmek uğruna harcar.[2302] Tüm bunların hepsi insanı Allâh'tan ve O'nun belirlediği hayat biçiminden uzaklaştırarak insanların hayatını yönlendirmeye çalışan, onların hayatlarına talip olan kimselerdir. Dolayısı ile Allâh'a ve O'nun dînine îmân eden, bu sayılan sahte tanrılara kulluk etmekten uzaklaşan kişi de gerçek anlamda özgürlüğü yakalamış olan kişidir. Aksi takdirde insanın kölelikten kurtulması mümkün olmayacaktır.

4.18.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

İlgili âyetlerin sebeb-i nüzûlü sadedinde zikrettiğimiz rivayette ve şâhidlerinde de zikredildiği gibi, *"Dinde zorlama yoktur"* âyeti Nadîroğulları sürgünü sonrasında ensâr içerisindeki ailelerin, önceki devirlerde Yahudilere kendi elleriyle teslim ettikleri çocuklarını, kendileri Müslüman olduktan sonra sahiplenme ve onları İslamlaştırma

[2297] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 224.
[2298] Râğıb, *el-Müfredât,* s. 304-305; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 32.
[2299] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 339.
[2300] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII, 17.
[2301] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 869-871.
[2302] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 202.

talepleri üzerine nâzil olmuştur. Dolayısı ile bu hadise Benû Nadîr kabilesinin sürgünü sonrasında gerçekleşmiştir. Benî Nadîr kabilesinin sürgünü ise hicretin 4. yılı Rabîu'l-Evvel ayında gerçekleşmişti.[2303] Kanaatimizce bu âyetlerin nüzûlü öncesindeki yaşananlar da bu tarihlerde gerçekleşmiş olmalıdır. Bu tespit doğrultusunda muhtemelen 255-257. âyetler hicrî 4. yıl (625) Rabîu'l-evvel veya Rabîu'l-âhir aylarında nâzil olduğunu söyleyebiliriz.

4.19. 258-260. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

258. Allah kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, "Benim Rabbim diriltir, öldürür" demiş, o da "Ben de diriltir ve öldürürüm" demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, "Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir" deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez. 259. Yahut altı üstüne gelmiş (ıpıssız duran) bir kasabaya/şehre uğrayan kimseyi görmedin mi? O, "Allah burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?" demişti. Bunun üzerine Allah onu öldürüp yüz yıl ölü bıraktı. Sonra diriltti ve ona sordu: "Ne kadar (ölü) kaldın?" O, "Bir gün veya bir günden daha az kaldım" diye cevap verdi. Allah şöyle dedi: "Hayır, yüz sene kaldın. Böyle iken yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. (Eşeğin) kemiklerine de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?" Kendisine bütün bunlar apaçık belli olunca, şöyle dedi: "Şimdi biliyorum ki, şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter." 260. Hani İbrahim "Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster" demişti. (Allah ona) "İnanmıyor musun?" deyince, "Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için" demişti. Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra da onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir. Hüküm ve hikmet sahibidir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak herhangi bir nüzûl sebebine rastlayamadık. Esbâb-ı nüzûl eserlerinde Hz. İbrâhim'in, Allah Teâlâ'dan niçin ölüleri diriltmesini talep ettiği ile ilgili rivayetlere yer verilmiş ancak âyetlerin nüzûlü dönemindeki hadiselerle ilişkilendirilmemiştir. İbn Hacer de bu durumu fark ettiği için esbâb-ı nüzûl eserlerinde

[2303] Bkz., İbn Hişâm, *Sîret*, III, 144; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, II, 150; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 110.

zikredilen bu rivayetlerin esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir.[2304]

Kanaatimizce bu âyetler önceki âyetlerin devamı mahiyetinde, onların bir tetimmesi olarak nâzil olmuştur. Çünkü daha önce zikri geçen âyetlerde Tâlût kıssası ile birlikte mü'minler cihada teşvik edilmiş, karşıdaki düşman ne kadar güçlü olursa olsun inanıp Allah'a tevekkül içerisinde hareket edenlerin zaferi kazanacakları müjdesi verilmiş, yine zaferin Allah'ın yardım ve nusreti ile kazanılacak olduğu bildirilmiştir. Ardından düşmanla savaş söz konusu olduğunda Mü'minler savaş hazırlıkları için infakta bulunmaya teşvik edilmiş ve Allah'ın rızasına kavuşmanın yolunun cihad eylemi için cömertçe infakta bulunmak olduğu vurgulanmıştır. Peşinden gelen âyetlerde ulûhiyyetin nitelikleri sıralanarak Rabbi karşısında kulun acziyetini itiraf etmesi ve O'nun yüceliğini hissederek emrine boyun eğmesi istenmiş, arkalarındaki gücün büyüklüğü hatırlatılarak Mü'minlerin îmânı takviye edilmiştir. Ardından Allah'ın belirlediği yol artık ayân beyân belli olduğundan insanların özgür iradeleriyle Allah'ın dinine boyun eğecekleri, bunun için insanların tercihlerine baskı uygulanmaması emredilmiştir. Yeryüzünde insanların iradelerine baskı uygulayarak Allah'ın dininden saptırmaya çalışan ve bu yolda her türlü engelleme ve zorbalıkları uygulayanlara tabi olunmaması gerektiği, bunun îmânî bir vecibe olduğu, ancak Allah'ın dinine kafa tutan bu tâğûtî güçler reddedilerek Allah'a gerçek anlamda îmân edilebileceği bildirilmiştir. Tüm bunların ardından Allah'ın, inananların yardımcısı ve dostu olduğu vurgulanarak onları aydınlık geleceklere ulaştıracağı müjdesi verilmiş, kâfirlerin yardımcılarının ise Allah'ın dininin önünde engel olmaya çalışan erk sahipleri olduğu ve bu kişilerin cehennemde ebedi kalacakları bilgisi verilmiştir. Son olarak anlatılan Hz. İbrâhim ve Nemrut kıssası ile de îmân edenlerle tâğutların örneği müşahhas olarak sunulmuştur.

Bu âyetlerde üç kıssa zikredilmişir. Birincisi; yaratıcıyı bilme konusuna açıklık getirirken ikinci ve üçüncü kıssalar haşr, neşr ve ba'si ispat etmeyi hedeflemektedir. İlkinde Hz. İbrâhim ve zamanın kralı arasında geçen münâzaraya yer verilmektedir. İkinci kıssada çatıları çökmüş, duvarları yıkılmış bir kasabaya uğrayan kişi anlatılırken âhiret hayatının ispatı yapılmıştır. Üçüncü kıssada ise Hz. İbrahim'in, ölülerin diriltilmesini görmek istemesi ile öldükten sonra dirilme konusuna yer verilmiştir.[2305]

Hz. İbrâhim ile Rabbi hakkında tartışan kişinin adı tefsirlerde Nümrûz b. Ken'ân, Nümrûz b. Kûşî b. Nûh veya Nümrûz b. Fâlah olarak geçmektedir. İbn Cüreyc

[2304] İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 616.
[2305] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII, 23-46.

onun yeryüzünün tamamına hükmeden ilk kral olduğunu söyler ancak İbn Atiyye bunun yanlış olduğunu belirtir.[2306] Bâbil'deki sarayları binâ ettiren de bu şahıstır.[2307] Şahsın ismi Nemrut olarak da zikredilmektedir. Başına ilk olarak taç konulan, yeryüzünde ilk defa zorbalık çıkaran ve ilk defa rubûbiyyet iddiasında bulunan kişidir. Mücâhid'in bildirdiğine göre yeryüzünün tamamında dört kişi egemenlik kurmuştur. Bunlardan ikisi Mü'min, ikisi de kâfirdir. Mü'min olanlar Hz. Süleyman ve Zülkarneyn, kâfir olanlar ise Nemrut ve Buhtunnasr'dır.[2308]

Nemrut'a saltanatın verilmiş olması onu şımartmış, kibir ve kendini beğenme duygularına sevk etmiştir. Bu nedenle de kendisine verilen bu nimetlerden dolayı şükretmesi gerekirken Hz. İbrahim ile Rabbi konusunda tartışmaya girişmiştir.[2309] Huzuruna erzak almak için çıkan halka Nemrut: "Sizin Rabbiniz ve ilâhınız kimdir?" diye soruyor, onlar da "Sensin" diye karşılık veriyorlardı. Hz. İbrahim erzak almak için geldiğinde de "Senin Rabbin ve ilâhın kimdir?" diye sordu. O da: "Benim Rabbim dirilten ve öldürendir" şeklinde karşılık verdi. Nemrut bunu duyunca "Ben de diriltir ve öldürürüm" dedi. Rivayete göre, Nemrut iki adam getirtti ve birini öldürtüp diğerini serbest bıraktı. Ardından da "Ben bunu sağ bıraktım, şunu da öldürdüm", dedi. Hz. İbrâhim güneş örneğini sununca, kâfir kişi delil getirmekten çaresiz kaldı. "Buna erzak vermeyin!" diye emretti. Hz. İbrâhim çaresiz bir şekilde ailesine hiçbir şey almaksızın geri döndü.[2310] Hz. İbrahim bununla ölüleri diriltmeye, dirileri öldürmeye gücü yeten kimsenin güneşi de batıdan getirebileceğini açıklamak istemiştir. Yâni "Bu işi yapmaya gücün yetiyorsa haydi güneşi de batıdan getir bakalım!" demiştir. Karşısındaki kâfir de buna karşılık vermekte yetersiz kalmıştır. Hz. İbrahim bu sözüyle onun, ölümü ve hayatı herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın, ilaçsız, malzemesiz bir şekilde yaratmasını istemiştir. Bu açık teklif karşısında ise kâfir bu dâvâsından vaz geçmiştir. Çünkü peygamberler açıklamak ve izah etmek için gönderilmişlerdir. Onların işi düşmanlarıyla tartışmalara girişmek değildir. Zira hasımların her biri diğerine galebe çalmak isterler.[2311]

Elmalılı, Hz. İbrahim ve Nemrut kıssasını şu şekilde yorumlar: Hayatı yaratmanın, güneşin hareketini değiştirmekten daha mühim ve yaşam hadiselerinin mekanik hadiselerden daha yüksek bir kudretin apaçık ispatı olduğunu takdir etmeyen

[2306] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 34-35.
[2307] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 215; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 568.
[2308] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 315.
[2309] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 147.
[2310] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 35-36.
[2311] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 138.

ve onu oyuncak zannedip hafife alan zalimler sonunda böyle gökten inen mekanik bir tokatla mağlup edilirler. Fakat hakkı kabul etmek arzusunda olmayan azgın kimseler böyle çaresiz bir şekilde mağlup olurlar da yine de îmâna yanaşmaz, karanlıklardan çıkamazlar. Fertler böyle olduğu gibi toplumlar da böyledir. Demek oluyor ki, tâğutun örneklerinden biri de böyle "ben diriltirim, öldürürüm" diye Allah ile rekabete kalkışan kâfirdir ve işte bu Mü'min böyle bir azgına yağcılık yapmak şöyle dursun, ona lâyıkıyla haddini bildiriverir ki bu, Allah'ın lütfudur. Allah'a imanı olmayanlar, bunun yanında korkusundan tiril tiril titrerken bak İbrahim ona ne yapmış, onu ne hale getirmiştir! Bununla şu da sabit oluyor ki, kâfir, kral olabilir fakat bir kimse kral olmakla hidayete erişmiş olmaz. Saltanat nimetinin gereği, onu kendi gönlüne ve nefsaniyetine göre suistimal etmek değil, Allah'ın emrine ve hakkın muktezasına göre idare ve takip etmektir. Kendilerini hak olan kanunların üstünde görmek isteyenler ve keyiflerine göre hakikati saptırmak sevdasında bulunanlar her halde hakikat sillesinin darbesine mahkûmdurlar. Tebalarıyla birlikte kendilerini de zulümâta sürükler ve uçurumlardan yuvarlanır, ateşin en dibine tıkılırlar.[2312] Yapmış olduğu bu açıklamayla Elmalılı'nın da bu kıssayı tâğutların örneği olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Kur'ân'ın şimdiye kadar süregelen üslûbuna çok da uygundur. Zira Kur'ân bir konu hakkında önce bilgilendirmeyi yapar, ardından çarpıcı örneklerle konuyu anlaşılır ve müşahhas hale getirir. Burada da bunun bâriz bir örneği görülmektedir.

Âyette geçen "karye/kasaba, şehir" kelimesi "insanların toplanıp biraraya geldiği yer" anlamında kullanılmıştır. Çünkü bu kelime "قريت الماء فى الحوض/suyu havuzda topladım" sözünde olduğu gibi "toplamak, biriktirmek" anlamında kullanılmaktadır.[2313] Altı üstüne gelmiş kasabanın Buhtunnasr'ın yakıp yıktığı Beytülmakdis veya önceki âyetlerde zikri geçen ölüm korkusundan binlerce insanın çıktığı şehir olduğu söylenmiştir.[2314] Şehre uğrayan şahsın da Hz. Üzeyir, Hezakil b. Boza, Ermiya veya İsrailoğullarından bir adam olduğu yönünde farklı görüşler belirtilmiştir.[2315] İbn Âşûr bu âyette bahsi geçen şahsın İsrâil peygamberlerinden Hazkiyâl b. Bozi olduğu kanaatindedir. "Hazkiyâl, Ermiyâ ve Danyâl peygamberlerle aynı asırda yaşamıştı. Hepsi de Mesih'ten önce altıncı asrın başlarında Buhtunnasr'ın esir alarak Bâbil'e götürdüğü kimseler arasındaydı. O, Buhtunnasr'ın Yahudileri ele geçirerek tarihi eserleri toparlayıp Bâbil'e götürme kararlılığını fark edince Hz. Mûsâ şeriatına ait

[2312] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 878-879.
[2313] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 342.
[2314] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 308-309.
[2315] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 603-604.

kitapları, ahid sandığını, Hz. Mûsâ'nın âsâsını toplayıp Buhtunnasr'ın onları yakmasından korktuğu için Urişalem'de bir kuyunun içine attı. Belki de kendisiyle zamanının peygamberleri ve onlardan sonra gelecek peygamberler arasında sır olan bir işâret belirledi. Bâbil'e çıkarılınca orada kaldı ve Yahudilerin başına gelen musibetlere işaret eden vahye dair gördükleri şeyler ve onları bu durumdan kurtaracak çareler hakkında bir kitap yazdı. Yazdığı son kitap Yahudi sürgününden sonra beş yüz yirmi senesinde yaşanan olaylar hakkındadır. Bu tarihten sonra Yahudi tarihinde onun hakkında herhangi bir haber geçmemektedir. Onun öldüğü veya öldürüldüğü zannedilmektedir." İbn Âşûr, Mesih'ten önce 450 senesinin sonlarında, Üzeyr peygamber devrinde Hazkiyel'in (a.s.), nübüvvetinin doğruluğunu görmesi için tekrar canlandığını ve kendisine kurumuş kemiklerin diriltilmesi, yiyecek, içecek ve eşeğinin diriltilmesi mucizelerinin gösterildiğini belirtir. Bu durum, yüce yaratıcı ile bazı seçkin kulları arasında mucize yoluyla gerçekleşen bir hadisedir. Bu âyette de onun haberi, Allah Teâlâ'nın bildirdiklerine kesin olarak inanan insanlar için bir mûcize kılınmıştır.[2316]

"Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster" âyeti ile ilgili olarak Buhârî ve Nesâî'nin Ebû Hureyre'den naklettiği bir hadiste Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Biz şüphe etmeye İbrâhim'den (a.s.) daha lâyıkız. Çünkü o: *"Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster" demişti. (Allah ona) "İnanmıyor musun?" deyince, "Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için" demişti."*[2317]

İbn Kesîr bu konuda "Şüphesiz burada şüphe ile kastedilen, hiçbir bilgisi olmayan kimsenin anladığı anlamda bir şüphe değildir" diyerek Hattâbî'nin şu açıklamasını nakletmektedir: "Burada hem Hz. Peygamber'in bizzat kendisi hem de Hz. İbrahim hakkında şüphe ve tereddüdün varlığı itiraf edilmiyor, aksine her ikisinden de şüphe ve tereddüt nefyediliyor ve şöyle denilmek isteniyor: Ben, Yüce Allah''ın ölüleri diriltme konusundaki kudretinden şüphe etmiyorum. Hz. İbrâhim ise öncelikle şüphe ve tereddüt etmemektedir. Hz. Peygamber tevâzudan ve nefsi bir anlamda dizginlemek için bu şekilde söylemiştir."[2318]

Kastallânî de eserinde şu açıklamayı yapıyor: Peygamberlerin, yeniden yaratılma olayından böyle bir şüphede olmaları tabi ki düşünülemez. Ancak buradaki ifade şu anlamdadır: Rasûlullâh (s.a.v.) burada, "Şayet Allah'ın kudretinden şüphe duyma hissi,

[2316] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III, 35-36.
[2317] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 45; Nesâî, "Tefsîr", 46.
[2318] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 455.

peygamberlere ârız olan bir durum olmuş olsaydı, ben bu hususta ondan daha fazla şüphe ederdim" demek istemiştir. Yâni "Sizler benim, İbrahim'in (a.s.) şüphe etmediği konusunda en küçük bir şüphe duymadığımı zaten biliyorsunuz".[2319] Yoksa Hz. İbrahim veya kendisinin şüphede olduğunu söylememiştir. Zâten âyetin ifadesi de bunu göstermektedir. "İnanmıyor musun?" diye Rabbi sorduğunda Hz. İbrâhim "Hayır, inanıyorum. Ancak kalbimin mutmain olması için bunu istiyorum" demiştir. Hz. İbrâhim bu talebiyle aslında her insanın iç dünyasında yaşadığı yeniden dirilişle ilgili merak hislerine tercüman olmuştur. Îmân noktasında en küçük bir tereddüt yaşanmasa dahi her Mü'min bu konuyu somut bir şekilde kavrama isteği duymaktadır. Kâsımî'nin de belirttiği gibi, delillerin somut bir şekilde ortaya çıkması kalbi teskîn eder, basîret ve yakîni de artırır.[2320] İşte Hz. İbrâhim'in istemiş olduğu şey de aslında tam olarak buydu. Sonuç olarak Hz. İbrâhim, içinde hissettiği bir şüpheden dolayı değil, yalnızca âhirete ve öldükten sonra dirilmeye olan inancını pekiştirmek maksadıyla böyle bir talepte bulunmuştu. O, bu ricası ile kendisinden sonraki Mü'min gönüllere de tercüman olmuştu aslında. Zira her inançlı kişi, kendisini yaratan Rabbini ve O'nun vasıflarını bizzat görerek içinde hissetmek ister. Hz. İbrâhim'in yaptığı da bu kabilden bir talepten başkası değildi.

4.20. 261-274. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Buraya kadarki âyet gruplarında daha önce infak emrine yer verilmişti. Ardından da kıyâmet ve öldükten sonra dirilme konuları yer aldı. Böylece kıyâmet gelmeden önce âhirette insana faydası dokunacak olan, Allah yolunda infakta bulunulması emredildi. Allah'ın yüceliği ve kudretinden söz edilerek O'nun kıyâmeti gerçekleştirebilecek kudrete sahip olduğu bildirildi. Bundan sonraki bölümde ise yine infak konusuna değinilerek, bu defa infakın karşılığının ne şekilde verileceği, mükâfata kavuşturacak infakın niteliği ve kimlerin bu mükâfata mazhar olacağı açıklanmaktadır. Bu âyetleri birkaç başlık altında inceleyeceğiz.

4.20.1. 261-269. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

261. Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. 262. Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da

[2319] Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, X, 77.
[2320] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 671.

harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rabb'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir de. 263. Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah, her bakımdan sınırsız zengindir. Halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir). 264. Ey îmân edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve mâruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah, kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez. 265. Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir, ki bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir. 266. Herhangi biriniz ister mi ki, içerisinde her türlü meyveye sahip bulunan, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun; himayeye muhtaç çocukları var iken ihtiyarlık gelip kendisine çatsın, derken bağı ateşli bir kasırga vursun da orası yanıversin! Allah, düşünesiniz diye size âyetlerini böyle açıklıyor. 267. Ey îmân edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız âdî şeyleri vermeye kalkışmayın ve bilin ki Allah, her bakımdan zengindir ve övülmeye lâyıktır. 268. Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size, çirkinliği ve hayâsızlığı emreder. Allah ise size kendi katından mağfiret ve bol nimet va'dediyor. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olan, hakkıyla bilendir. 269. Allah hikmeti dilediğine verir. Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayr verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Mukâtil b. Süleymân'ın bildirdiğine göre *"Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan…"* âyeti Tebûk gâzîlerine yapmış olduğu infak ve Medine'deki Rûme kuyusunu[2321] satın alarak Müslümanlara tasadduk etmesinden dolayı Osmân b. Affân (r.a.) hakkında nâzil olmuştur (نزلت فى). Yine malının yarısı olan dört bin dirhemi tasadduk eden Abdurrahman b. Avf hakkında nâzil olmuştur.[2322]

[2321] Medine'nin güneybatısında yer alan ve Akîk vadisinin aşağı kısmında sel sularının toplandığı yerde, şehrin en eski kuyularından biridir. (Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Rûme Kuyusu", *DİA*, XXXV, 231)
[2322] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, I, 219.

2. 267. âyetle alâkalı olarak İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbâs'tan rivayetine göre; Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ashâbı ucuz yiyecekler satın alıyor ve bunları tasadduk ediyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ, peygamberine *"Ey îmân edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın."* âyetini sonuna kadar indirdi (فأنزل الله).[2323]

3. Tirmizî'nin Berâ b. Âzib'ten naklettiğine göre o şöyle söylemiştir: *"...Kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız âdî şeyleri vermeye kalkışmayın.."* âyeti biz ensâr topluluğu hakkında nazil oldu. Zira bizim hurma ağaçlarımız vardı. Adam, azlığına çokluğuna göre gücünün yettiği oranda hurmasını sadaka olarak getirirdi. Adam hurma salkımını getirir ve mescide asardı. Yiyecek içeceği olmayan fakir insanlar acıktığı zaman sopasıyla hurma salkımlarına vurur ve onlardan düşen taneleri yerdi. Hayırsız insanlar ise henüz koruk halindeki olgunlaşmamış veya olgunlaşmadan çürümüş, tatsız, etsiz, âdî ve değersiz hurmaları getirip asarlar ve fakirler hayal kırıklığına uğrayıp tekrar düşürdükleri hurmaları yerine asarlardı. İşte bunun üzerine Allah Teâlâ *"Ey îmân edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın. Kendinizin, göz yummadan alıcısı olmayacağınız âdî şeyleri vermeye kalkışmayın"* âyetini indirdi (فأنزل الله تبارك و تعالى). (Berâ b. Âzib devamla dedi ki:) Bu, sizden birinize, ancak gözünü kapatıp utana sıkıla alabileceği şeyler hediye edildiğinde alabileceğiniz şeyleri vermeyin, demektir. Bundan sonra biz, sahip olduğumuz iyi ve güzel ürünleri getirdik.[2324]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Birinci sırada zikrettiğimiz Mukâtil'in rivayetini Vâhidî,[2325] Sa'lebî[2326] ve Beğavî[2327] de eserlerinde bu âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında Kelbî'den rivayetle bildirmişlerdir. Abdurrahmân b. Avf, Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelerek dört bin dirhem bağışta bulunmuş ve "Dört bin dirhemi Rabbime borç olarak verdim" demiştir. Rasûlullâh (s.a.v.) de onun için "Allah verdiklerin ve kendinde tuttuklarından dolayı seni mübârek kılsın" diye duâ etmiştir. Osmân b. Affân ise "Tebûk gazvesinde eksiği olanların tüm techizatı bana aittir" diyerek bütün müştemilatıyla birlikte bin deve bağışlamak suretiyle savaş için Müslümanları techiz etmiştir. Ayrıca Rûme kuyusunu

[2323] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ân,* II, 653.
[2324] Tirmizî, "Tefsîr", Bakara 276.
[2325] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 89.
[2326] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 225-226.
[2327] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 325.

satın alıp hibe ederek Müslümanların hizmetine sunmuştur.[2328] Rasûlullah'tan (s.a.v.) de hicret sonrasında Medine'de içme suyu sıkıntısı yaşanması sebebiyle Rûme kuyusunu, Yahudi sahibinden satın alarak Müslümanların istifadesine sunacak kişinin bu hizmeti karşılığında cennet verileceği, bütün günahlarının affedileceği ve ayrıca kendisine cennette bu kuyudan daha güzel bir su kaynağının verileceğine dair rivayetler gelmiştir.[2329]

Her iki hadisenin de âyetin mânâsı ile uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Ancak tarih itibarı ile bu iki hadise birbirinden oldukça uzak zamanlarda gerçekleşmiştir. Tebûk seferi hicretin 9. yılında (m. 630) gerçekleşmiş iken,[2330] Rûme kuyusunun satın alınması muhtemelen Medine devrinin başlarında gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü Müslümanlar hicretten sonra Medine'de içilebilecek nitelikte temiz içme suyu sıkıntısı çekmeye başladılar. Rûme kuyusu haricinde civarda başkaca kaynak da bulunmuyordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.): "Kim Rûme kuyusunu satın alır da Müslümanların hizmetine sunarsa ona cennette bundan daha hayırlısı var!" buyurdu. Hz. Osman kendi helâl parasıyla kuyuyu satın aldı ve Müslümanların hizmetine vakfetti.[2331] Bu hadislerin Tirmizî versiyonunda, hadisin başlangıcında "Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde içilebilecek nitelikte su olarak Rûme kuyusundan başka bir kaynağın bulunmadığı" bilgisi yer almaktadır. Bu ifade, kuyunun satın alınma hadisesinin hicretin başlangıç günlerinde olduğuna işaret etmektedir.[2332]

Rivayetlerde esbâb-ı nüzûle ihtimal belirten ifade kalıpları kullanılmıştır. Dolayısı ile bu rivayetler esbâb-ı nüzûle delâlet edebileceği gibi tefsir kapsamında yapılmış açıklamaları da içerisinde barındırmaktadır.

İlk sırada zikrettiğimiz Mukâtilin rivayeti isnad zincirinden mahrum olup, diğer rivayetler de Kelbî'den dolayı zayıf durumdadırlar.

İkinci olarak zikrettiğimiz rivayetle ilgili olarak; muhakkikin belirttiğine göre İbn Ebî Hâtim'in bu rivayeti, isnadında Câfer b. Ebi'l-Muğîre'nin güvenilir olmasıyla birlikte zayıf bir isnada sahiptir.[2333] Hadiste esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı kullanılmıştır. Ancak rivayette -şayet kelimede bir yazım hatası yoksa- sahabenin ucuz yiyecekler satın aldıklarından bahsediliyor. Ucuz yiyecek her zaman âdî

[2328] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 228; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 621-622.
[2329] Buhârî, "Müsâkât", 1, 74; Tirmizî, "Menâkıb", 57
[2330] Bkz., İbn İshâk, *Sîret*, II, 595; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, IV, 4.
[2331] Buhârî, "Müsâkât", 1; Ahmed b. Hanbel, I, 70; I, 74; Tirmizî, "Menâkib", 18; Nesâî, "Ehbâs", 4; "Cihâd", 44; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 271.
[2332] Geniş bilgi için bkz., Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Rûme Kuyusu", *DİA*, XXXV, 231-232.
[2333] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ân*, II, 653, 3049 no'lu dipnot.

ve kötü yiyecek anlamına gelmez. Bâzı kaliteli yiyecekler de ucuz alınabilir. Dolayısı ile böyle bir uygulamadan dolayı onları kınayıcı mahiyette bu âyetin inmiş olması pek mâkul değildir.

Bundan sonra zikrettiğimiz Tirmizî hadisi sıhhat yönünden bu rivayetten çok daha kuvvetli ve âyetle de oldukça uyumludur. Bu hadiste kullanılan ifadeler ise âyetin mânâsıyla uyumluluk gösterecek nitelikte değildir. Binâenaleyh esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirilebileceğini düşünmüyoruz.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz Tirmizi rivayetini Suyûtî eserine alarak İbn Ebî Şeybe'nin, Abd b. Humeyd'in, Tirmizî'nin, İbn Mâce'nin, İbn Cerîr'in, İbn Münzir'in, İbn Ebî Hâtim'in, İbn Merdûye'nin, Beyhakî'nin ve Hâkim'in sahih olduğunu belirterek tahrîc ettiklerini belirtir.[2334] Tirmizî, rivayetin sonunda hadisin hasen, sahih ve ğarib olduğunu söyler. Süfyân es-Sevrî'nin de Süddî'den buna benzer bir rivayet naklettiğini belirtir.[2335] Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işâret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Âyetin mânâsı ile hadiste bildirilenler de tam olarak uyum halindedir. Taberî,[2336] İbn Ebî Hâtim,[2337] Beğavî,[2338] İbn Arabî,[2339] İbn Atıyye[2340] ve İbn Kesîr[2341] gibi pek çok müfessir bu rivayeti âyetin sebeb-i nüzûlü kapsamında eserlerinde zikretmişlerdir. İbn Mâce ve İbn Merdûye ayrıca Hâkim de Müstedrek'inde Süddî kanalıyla Berâ b. Âzib'ten buna benzer bir rivayet nakletmişlerdir. Hâkim bu hadisle ilgili olarak Buhârî ve Müslim'in şartlarını hâiz ve sahih olduğunu ancak onların bu hadisi eserlerinde tahric etmediklerini belirtmiştir.[2342] Mücâhid, Katâde ve Hasan el-Basrî'den âyetin tefsiri bağlamında bazı insanların sadaka olarak kalitesi düşük hurmaları getirdiklerine ve bu ayetin ancak güzel ve hoş ürünleri tasadduk etmeleri gerektiğini bildirdiğine dair tefsir rivayetleri gelmiştir.[2343] Tüm bu açıklamalar, sadedinde olduğumuz hadisin sıhhatini destekler mahiyettedir.

Âyette geçen "habîs" kelimesi, kendi sınıfında kötülük bakımından aşırılığı ifade eder. Bu sebeple daha çok haram ve pis olan şeyler için kullanılır. *"...onlara pis olan şeyleri de (habâis) haram kılar..."*[2344] sözünde Allah Teâlâ bu anlamda kullanmıştır.

[2334] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 271-272.
[2335] Tirmizî, *Sünen*, IV, 78.
[2336] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 699.
[2337] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 658.
[2338] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 332-333.
[2339] İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 312.
[2340] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 72.
[2341] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 467.
[2342] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 467.
[2343] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 701-702.
[2344] A'râf, 7/157.

Habîs kelimesi, "tayyib/iyi, hoş, güzel" kelimesinin en uzak mânâda zıddını ifade eder. Fakat bu kelime, "radî/düşük kaliteli" anlamında pek kullanılmaz, ancak mübâlağa ifade etmesi için bu anlamda kullanılabilir. Sözün öncesinde kullanılan nehy/yasaklama ise lafzın kapsadığı tüm anlamları ifade eder. Âyette bildirilen yasaklama, sadakasını özellikle düşük kaliteli malından verenleri hedef almaktadır. Bir kısmı iyi, bir kısmı düşük kaliteli maldan sadaka vermek ise yasaklanmamıştır. Bilhassa farz olan zekât için bu geçerlidir. Çünkü insanın elinde olan ürününün bir kısmı iyi kalite, bir kısmı düşük kalitede olabilir. Muvatta'da "buyû/alışveriş" bâbında geçen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) zekât görevlilerinden birini Hayber'e sadakaları toplamak üzere gönderir. O da Hz. Peygamber'e iyi kalitede hurma getirir. Rasûlullâh (s.a.v.): "Hayber'in tüm hurmaları bu şekilde mi?" diye sorar. Memur ise: "Hayır, fakat bir ölçek iyi hurmaya karşılık düşük kalitede iki ölçek hurma sattım." der. Hz. Peygamber de: "Düşük kalitedeki hurmaları sat, yerine iyi kalitede hurma al!" der. Bu hadis sadakanın her nisab için kendi çeşidinden alınabileceğini fakat kalitesiz maldan sadaka vermenin yasaklandığını bildirmektedir.[2345]

Bu rivayetler de Tirmizî hadisinde anlatılanları desteklemektedir. Dolayısıyla hem rivayetin sıhhati, hem âyetin anlamıyla uyum içerisinde bilgiler taşıması, hem de müfessirlerin çoğunun bu rivayeti esbâb-ı nüzûl kapsamında sahih kabul etmeleri sebebiyle biz de bu rivayetin, âyetin nüzûlüne sebep olabileceğini düşünüyoruz.

Bu âyetlerin cahiliye faizinden mal mülk edinen ve bunları tasadduk eden bir grup insan hakkında indiği yönünde rivayetler de gelmiştir. Bu görüşe göre Allah Teâlâ onları bundan yasaklamış ve ancak temiz ve helâl olan şeylerden sadaka verilmesini emretmiştir.[2346] Sa'lebî de *"habîs şeyleri vermeye kalkmayın!"* âyetinin tefsiri kabilinden mallardan düşük kalitede olanları, olgunlaşmamış, içi boş ve çürük hurmaları, hububattan değersiz olanları saydıktan sonra gayrimeşrû yollarla kazanılmış paraları da peşinden ekler. Bunlar sahtekârlık ve aldatma yollarıyla elde edilmiş dirhem ve dinarlardır.[2347] Bu açıklamalar âyetin mecâzî yorumları olarak değerlendirilebilir, ancak ayette bildirilen *"ancak gözlerinizi kapatarak alabileceğiniz"* ifadesi daha çok maddî anlamda sadaka olarak verilen ürünlerin kalitesiz, çürük ve değersiz şeyler olabileceğini düşündürmekte ve dolayısı ile müfessirlerin kâhir ekseriyetinin zikrettiği,

[2345] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III 56-57.
[2346] Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân*, II, 155.
[2347] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 296-297.

bizim de tercih ettiğimiz sebeb-i nüzûl rivayeti âyetin mânâsına daha uygun düşmektedir.

Bu konu ile ilgili olarak Rasûlullâh (s.a.v.): "Ey insanlar! Allah Teâlâ temizdir, ancak temiz olanı kabul eder. Allah, peygamberlerine emrettiği şeyleri Mü'minlere de emretti" buyurarak ardından şu âyetleri okudu: *"Ey peygamber! Temiz olan şeylerden yiyin, güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim."* (Mü'minûn, 23/51); *"Ey îmân edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin…"*(Bakara, 2/172).[2348]

"Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir." âyetinde verilen misâl, kat kat verilen mükâfatları zihinde canlandırmak içindir ve bu adeta kişinin gözleri önünde canlanan bir temsildir. Fiziki âlemde bu şekilde (sadakası verilen malın hemen kat kat artması gibi) bir şey olmasa bile, öyle varsaymak ve öyle takdir etmek suretiyle temsilde bulunmak, doğru ve yerinde kabul edilmiştir. Bazıları kat kat karşılığı verilecek sadakanın Allah yolunda oluşunu, cihad ve hacc ile kayıtlamışlardır. Ancak nasların gösterdiği gibi bütün infaklar için kat kat mükâfatlar verileceği bildirilmiştir. Burada sözü geçen "Allah yolunda" tabiri yalnızca cihad ve hacc olmaktan daha geniş bir anlam ifade etmektedir.[2349] Nitekim Ebû Hureyre'den rivayet edilen "Âdemoğlunun her amelinin sevabı on mislinden yedi yüz misline kadar katlanır. Allah buyurdu ki: Oruç bundan müstesnadır. O benim içindir, onun mükâfatını ancak ben vereceğim. Çünkü kulum yemesini ve şehvetini sırf benim için terk etmiştir."[2350] hadisinde de belirtildiği gibi Âdemoğlunun tüm hayırlı davranışlarının on misli ile yedi yüz misli arasında katlanarak değerlendirileceği bildirilmiştir. Dolayısı ile bu hadis, âyeti daha açık bir tarzda tefsir etmektedir.

Ebû Hayyân bu âyet grubunun, öncesiyle bağlantısını şöyle açıklar: Harap olmuş kasabaya uğrayan kimsenin kıssası ile Hz. İbrâhim kıssası öldükten sonra dirilmeye en açık biçimde delâlet etmektedirler. Bu örnekle ba's gününde kendisinden istifade edilecek şeyler zikredilmiştir. Bu da ancak Allah yolunda infakta bulunmaktır. Nitekim sayıları binlerce oldukları halde yurtlarından çıkanların kıssasını *"Allah'a güzel bir borç verecek kim var?"* sözü takip etmişti. Yine *"Dâvud Câlût'u öldürdü"* ve *"Allah dileseydi onlar savaşmazlardı"* sözünü *"Ey îmân edenler! O gün gelmeden önce size*

[2348] Müslim, "Zekât", 65; Tirmizî, "Tefsîr", 2.
[2349] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 156.
[2350] Müslim, "Sıyâm", 164.

rızık olarak verdiklerimizden infakta bulunun!" sözü takip etmişti. Bu bölümde de öldükten sonra dirilme hadisesinin ardından Allah yolunda infakta bulunma konusu zikredildi. Çünkü Allah yolunda infakta bulunmanın semeresi/meyvesi ancak yeniden diriliş gününde hakikaten ortaya çıkacaktır. Allah yolunda infakta bulunma konusunun öldükten sonra dirilme ile birlikte zikredilmiş olması öncelikle buna inanmayı gerektirmektedir. Çünkü kişi bunun varlığına inanmazsa Allah yolunda infakta bulunmaz. Yine infakın "habbe/tane" ile temsili ile öldükten sonra dirilmeye ve yüce bir kudrete işaret edilmektedir. Zira bir tek taneden Allah Teâlâ yedi yüz tane çıkarmaktadır. İşte kim böylesine şaşılacak bir işe güç yetirebiliyorsa, öldükten sonra diriltmeye de ancak o güç yetirebilir.[2351]

Derveze ikinci ve üçüncü sırada zikrettiğimiz rivayetlerdeki hadiselerin, âyetlerin nüzûl ortamında yaşanmış olmasını ihtimal dairesinde değerlendirir.[2352] İlgili bölümde de dile getirdiğimiz gibi rivayetlerde belirtilen konularla âyetler örtüşmektedir. Ancak âyetler ifade bakımından sebeb-i nüzûle ihtiyaç hissettirmeyecek derecede gayet açık ve anlaşılır durumdadırlar.

"Ey îmân edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın." âyetinde belirtilen başa kakma ve eziyet etme durumu, zenginle fakir arasında düşmanlık doğurur. Başa kakma münafıklığa, eziyet etmek de riyâya benzer. Sonra da kalkıp insanlara yaptığı yardımı anlatır durur. Böyle yapan kimse hakkında, verdiği sadaka karşılığında hiçbir mükâfatının olmadığı, üstelik fakire davranışları sebebiyle günah kazandığı söylenmiştir. Ecrinin gittiğini ama günahının olmadığını söyleyenler de olmuştur.[2353] Başa kakmanın, verilen sadakanın sevabını gidermesi âyetin lafızlarından da anlaşılmaktadır. Katâde'nin belirttiğine göre; Allah Teâlâ insanların yapmış oldukları yardımları başa kaktıklarını biliyordu, bu nedenle de onları bundan yasakladı.[2354] Burada Allah Teâlâ bir taraftan kendi yolunda tasaddukta bulunan kimselerin sevabının kat kat artırılacağını açıklayarak infaka teşvik ederken diğer yandan yaptığı yardımı başa kakanları kâfirlere benzeterek yaptıkları davranışın onları, umdukları sevaptan mahrum bırakacağını bildirmektedir. Mü'minler de böyle bir davranıştan men edilmektedirler.

[2351] Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, II, 315.
[2352] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 485-487.
[2353] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 229.
[2354] İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 257.

Peşinden gelen âyette, sahip olunan malların kaliteli olanlarından tasaddukta bulunulması emredilmekte, kendisine verilse kabul etmeyecek derecede âdî şeylerin verilmesi yasaklanmaktadır. Bu davranışın gerisinde yatan düşünce de ortaya konularak *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size, çirkinliği ve hayâsızlığı emreder"* denilmek suretiyle bu düşüncenin arka plânında, Allah yolunda harcamada bulunulduğunda fakir düşme endişesinin yattığı bildirilmektedir.

4.20.2. 270-271. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

270. Allah yolunda her ne harcar veya her ne adarsanız, şüphesiz Allah onu bilir. Zulmedenlerin yardımcıları yoktur. 271. Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirseniz bu, sizin için daha hayırlıdır ve günahlarınızdan bir kısmına da keffâret olur. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır.

1. Âmir eş-Şa'bî'den nakledildiğine göre *"Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirseniz bu sizin için daha hayırlıdır."* âyeti Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer hakkında nâzil olmuştur (أنزلت فى). Hz. Ömer malının yarısını (sadaka) olarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) getirmişti. Hz. Peygamber ona: "Ey Ömer! Geride bıraktığın âilene ne bıraktın?" diye sordu. O da: "Onlara malımın yarısını bıraktım." diye karşılık verdi. Hz. Ebûbekir ise malının tamamını neredeyse kendisinden bile gizleyerek getirip Hz. Peygamber'e vermişti. Ona da Hz. Peygamber: "Ey Ebûbekir! Geride bıraktığın ailene ne bıraktın?" diye sordu. O da: "Allah ve rasûlünün sevgisini" diye karşılık verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer ağladı ve şöyle söyledi: "Anam babam sana fedâ olsun ey Ebûbekir! Bundan sonra hayır kapısında seninle kesinlikle yarışmayacağım, çünkü sen bizi hep geçiyorsun."[2355]

2. Yezîd b. Ebî Hubeyb'ten nakledildiğine göre *"Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel!.."* âyeti Yahudi ve Hıristiyanlara verilen sadakalar hakkında nâzil olmuştur (نزلت فى).[2356]

3. İbn Ebî Hâtim'in Ebû Zerr'den nakline göre o şöyle söylemiştir: Bir gün ben Rasûlullâh (s.a.v.) ile birlikte otururken "Sadakanın sevabı nedir?" diye sordum. O (s.a.v.) de: "Kat kat fazladır ve Allah katında daha fazlası da vardır" dedi. "Peki hangi sadaka daha faziletlidir?" diye sordum. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Fakire gizlice verilen

[2355] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 670-671.
[2356] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 16.

veya az bir mala sahip olsa da sadaka vermeye gayret edenin vermiş olduğu sadakadır" dedi. Sonra bu *"Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel!.."* âyetini delil olarak sundu (نزع).[2357]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk olarak zikrettiğimiz rivayetin isnadında yer alan Hasan b. Ziyâd hakkında İbn Ebî Hâtim'in babası Ebû Hâtim, onun bir hadis şeyhi olduğunu ama Mûsâ b. Umeyr el-Kureşî'nin ise metrûk bir râvî olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle bu rivayetin isnadı oldukça zayıftır.[2358] Rivayette ihtimal belirten ifade kalıbı kullanılmıştır. Dolayısı ile bu rivayet, tefsir olarak yapılmış bir açıklamayı içerisinde barındırıyor da olabilir.

İkinci olarak zikrettiğimiz Yezîd b. Ebî Hubeyb'in rivayetini İbn Atıyye ve Suyûtî de eserlerinde nakletmişlerdir.[2359] Âyetin mânâsı ile bu rivayetin uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Rivayette ifade kalıbı olarak ihtimal belirten üslup kullanılmıştır. Dolayısı ile bu görüş, tefsir kapsamında yapılmış bir açıklamayı da ifade ediyor olabilir. Ancak bu anlayışın, bundan sonraki 272. âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında rivayet edilen bilgilerle paralellik teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bu rivayetlerde ashâbın, Müslümanlardan fakir olanların sayısı artınca Hz. Peygamber'in direktifleri doğrultusunda Ehl-i kitaptan olanlara tasaddukta bulunmaktan vazgeçtikleri, bu nedenle de onların dinlerine bakılmaksızın ihtiyaç durumu göz önünde bulundurulmak suretiyle yardım yapılması gerektiği bilgisi yer almaktadır.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz İbn Ebî Hâtim rivayetine göre âyet, Ebû Zerr el-Ğıfârî'nin "Hangi sadaka daha faziletlidir?" sorusu üzerine inmiştir. Muhakkikin ifadesine göre bu rivayet zayıf bir isnada sahiptir.[2360] Semerkandî, İbnu'l-Cevzî ve Râzî, eserlerinde bu rivayeti esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirmeye almışlardır.[2361] İbn Kesîr ise bu hadisi, sadakaları gizli verme konusunu izâh ederken, Âyetü'l-kürsînin fazileti konusunu işlerken daha önce zikrettiğini belirtmektedir.[2362] Dikkât edilirse rivayette esbâb-ı nüzûl ibarelerinin bulunmaması, açık bir şekilde "bu âyeti delil getirdi" anlamında "نزع" fiilinin kullanılmış olması âyetin, zikri geçen olaydan daha

[2357] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 671.
[2358] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 671, 3115 nolu muhakkikin dipnotu.
[2359] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 81; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr,* III, 329.
[2360] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 671, muhakkikin 3113 nolu dipnotu.
[2361] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 232; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 325; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* VII. 77;
[2362] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 474.

önce nâzil olduğunu bildirmektedir. Dolayısı ile bu rivayet esbâb-ı nüzûl rivayeti değildir. Çok açık bir şekilde tefsire delâlet eden bir bilgi niteliği taşımaktadır.

Sonuç olarak; ilk rivayet hem zâfiyeti hem de âyetin fehvâsı ile örtüşmemesi sebebiyle nüzûle sebep olarak düşünülmemektedir. Çünkü Hz. Ömer malının yarısını, Hz. Ebûbekir de tamamını Hz. Peygambere sadaka olarak getirmiştir. Halbuki âyette sadakaların açık ve gizli olarak verilmesi konusu işlenmektedir. Rivayette bunu hissettirecek bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu rivayet tefsir bağlamında yapılmış bir açıklamadır. Sadaka sevabını ve hangi sadakanın daha faziletli olduğu sorusunu soran Ebûzer hadisi ise esbâb-ı nüzûl kapsamında zikredilmiş bir rivayet değildir. Dolayısıyla bu âyetleri, sonrasındaki âyetler ve esbâb-ı nüzûl rivayetleriyle birlikte bütüncül olarak düşündüğümüzde ikinci rivayet doğrultusunda, Yahudi ve Hıristiyan tebâya verilen sadakalarla alâkalı olarak nâzil olabileceğini düşünüyoruz. Tefsir anlamında, "nüzûl sebebinin hususiyeti hükmün umûmiyetine engel teşkil etmez" prensibiyle tüm nâfile sadakaları kapsadığını belirtebiliriz.

Bize göre âyetin anlamı mutlak olup sadaka verilenlerin niteliklerinden ziyâde sadakanın veriliş biçimi noktasında bir yönlendirme söz konusudur. Buna göre fakire ulaştırılan sadakaların bir kısmı gizli yapılmakla birlikte bir kısmının da açıktan yapılması bir takım hikmetlere binâen tavsiye edilmektedir. Bu şekilde yapılan bir uygulama günahların bağışlanması için keffâret olacaktır.

4.20.3. 272-274. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

272. Onları hidâyete erdirmek sana ait değildir. Fakat Allah, dilediğini hidayete erdirir. Hayır olarak ne harcarsanız, kendiniz içindir. Zaten siz ancak Allah'ın rızasını kazanmak için harcarsınız. Hayır olarak her ne harcarsanız karşılığı size tastamam ödenir. 273. (Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler. Siz hayır olarak ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir. 274. Mallarını gece gündüz gizli ve açık Allah yolunda harcayanlar var ya, onların Rabbleri katında mükâfaatları vardır. Onlara korku yoktur, onlar mahzun da olacak değillerdir.

Bu âyetlerle alâkalı olarak birkaç nüzûl sebebi belirtilmiştir.

1. Abdullâh b. Abbâs'tan nakledildiğine göre; Hz. Peygamber ve sahabe, müşrik akrabalarına sadaka vermiyorlardı. Bunun üzerine 272. *"Onları hidâyete erdirmek sana ait değildir. Fakat Allah, dilediğini hidayete erdirir."* âyeti nazil oldu (فنزلت).[2363]

2. İbn Ebî Şeybe'nin Saîd b. Cübeyr'e isnad ettiği bir hadiste Rasûlullâh (s.a.v.): "Kendi dininizden olanlardan başkasına tasaddukta bulunmayın" dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Onları hidâyete erdirmek sana ait değildir."* âyetini *"Hayır olarak her ne harcarsanız karşılığı size tastamam ödenir."* bölümüne kadar indirdi (فأنزل الله). Saîd b. Cübeyr devamla, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) "Tüm din sahiplerine tasaddukta bulunun" dediğini bildirdi.[2364]

3. Sa'lebî'nin Kelbî'den naklettiğine göre; Rasûlullâh (s.a.v.) kazâ umresi yapmıştı. Bu umrede yanında Hz. Ebûbekir'in kızı Esmâ da vardı. Esmâ'nın annesi Kuteyle[2365] ve ninesi, her ikisi de müşrik oldukları halde kendisinden bir şeyler istemişlerdi. Esmâ: "Rasûlullâh (s.a.v.) izin verinceye kadar ikinize de bir şey vermeyeceğim, çünkü siz benim dinim üzere değilsiniz" dedi. Esmâ bu konuda Hz. Peygamber'den izin istedi, bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti inzâl etti (فأنزل الله). Böylece Rasûlullâh (s.a.v.) bu âyetin nüzûlünden sonra onlara tasaddukta bulunmayı emretti. Onlara bir şeyler verdim ve sıla-i rahimde bulundum.[2366]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz rivayetin farklı versiyonlarında yine Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs'a dayandırılarak ensârdan bazı insanların Kurayzalı ve Nadîrli akrabalarına tasadduktan kaçındıklarına dair rivayetler gelmiştir. Bu rivayetlerin bir kısmında ifade kalıbı olarak ihtimal belirten lafız kullanılırken bazılarında esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek lafız (فأنزل الله) kullanılmıştır.[2367] Aynı rivayeti Hâkim de Müstedrek'inde sahih bir isnadla İbn Abbâs'a dayandırarak nakletmiş ve Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarını taşımasına rağmen onların bu hadisi kitaplarında tahrîc etmediklerini

[2363] Nesâî, "Tefsir", 48.
[2364] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Zekât, 75.
[2365] Hz. Ebûbekir'in kızı Esmâ'nın annesinin ismi Râzî'de "Netîle" olarak geçer (Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII, 82). Bunun aslı Kubeyle'dir. Künyesi Kuteyle bnt. Abdi'l-Uzzâ b. Sa'd b. Nasr b. Mâlik el-Âmiriyye el-Kuraşiyye olarak zikredilmiştir (bkz., Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 333, muhakkikin 4 nolu dipnotu).
[2366] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 333-334.
[2367] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 20; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 476; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 330-331.

belirtmiştir.[2368] Dolayısı ile bu rivayet, esbâb-ı nüzûl kapsamında yeterli sıhhat şartlarını taşımaktadır.

İkinci olarak zikrettiğimiz İbn Ebî Şeybe'nin bu rivayeti Saîd b. Cübeyr'de son bulduğu için maktû hadis niteliğindedir. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı kullanılmıştır.

Saîd b. Cübeyr'den nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber ve sahabe zimmet ehlinin fakirlerine tasaddukta bulunuyorlardı. Ancak Müslümanların fakirleri çoğalınca "Biz yalnızca Müslüman olanlara vereceğiz" dediler. Bunun üzerine bu âyet indi.[2369] Bu rivayet, Müslümanların niçin ğayri müslimlere tasadduktan kaçındıklarını açıklamaktadır. Fakir Müslümanların sayısı fazlalaşınca sahabe öncelikle onları gözetmek maksadıyla böyle bir yaklaşım içerisine girmişler ve kendi din mensuplarını korumayı hedeflemişlerdi. Bununla da aynı zamanda ğayri müslimlerin de Müslüman olup bu sadakadan faydalanma düşüncesini celbetmeyi murad etmişlerdi. Ancak Allah Teâlâ'nın muradı bu düşünce ile örtüşmemiştir.

İncelemekte olduğumuz her iki rivayet de birbirini desteklemektedir. İlkinde Hz. Peygamber ve sahabenin müşrik akrabalarına, ikinci rivayette de Müslümanlar dışındaki hiçbir kimseye tasaddukta bulunmadıkları bilgisi yer alırken, daha sonra âyetin inmesiyle birlikte Müslüman olmayanlara da tasaddukta bulunma emri gündeme getirilmiştir.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz Sa'lebî'nin rivayeti Kelbî'den nakledilmesi münasebeti ile zayıftır. Zira Kelbî ile ilgili açıklama daha önce geçmişti.[2370] Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden lafız kullanılmıştır.

Bu rivayeti Mukâtil b. Süleymân, Semerkandî ve Vâhidî de eserlerinde zikretmişlerdir. Mukâtil'in rivayetinde Esmâ'nın annesi ile birlikte ninesinin değil de, dedesi Ebû Kuhâfe ve onun karısının bir şey istediklerine dair bilgi geçmektedir.[2371] Semerkandî'de Esmâ'nın annesi ve dedesi Ebû Kuhâfe'nin;[2372] Vâhidî'de ise Esmâ'nın annesi ve ninesinin kendisini ziyârete geldiği zikredilir.[2373] Sahih hadis külliyatında Hz. Esmâ'nın annesinin müşrik olduğu halde kendisinden bir şeyler istemek üzere değil de

---

[2368] Hâkim, *Müstedrek*, II, 285.
[2369] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 21; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 335-336; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 331-332.
[2370] İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 262-265.
[2371] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 224.
[2372] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 233.
[2373] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 387.

yalnızca sıla-i rahim yapmak üzere geldiğine dair bir hadis tahric edilmiştir.[2374] İlginçtir, hadislerin hiç birinde Esmâ'nın dedesi veya ninesinden söz edilmeyip yalnızca annesinden bahsedilmektedir.

Kelbî, olayın başka bir yönünün daha bulunduğunu belirterek Müslümanların Yahudilerle sıhriyyet ve süt akrabalığı gibi bağlarının bulunduğunu, bu münasebetle Müslüman olmadan önce onlardan istifade ettikleri bilgisine yer verir. Müslüman olduktan sonra Yahudilerden istifade etmeyi uygun görmezler, onların Müslüman olmalarını isterler ve durumu Hz. Peygambere iletirler. Bunun üzerine âyet nâzil olur ve bundan sonra Yahudilere de sadaka vermeye başlarlar.[2375]

Bu hadis her ne kadar sahih hadis kaynaklarının zekât bâbında zikredilmiş olsa da metin içerisinde Hz. Esmâ'nın annesi ve ninesinin ondan bir şeyler istemek üzere geldiği ile ilgili herhangi bir bilgi geçmemektedir. Hadisin Buhârî versiyonunda bu olayın, Hz. Peygamber'in müşriklerle muâhede yaptığı dönemde geçtiği bilgisi yer almaktadır. Ancak bu hadislerin hiç biri, sadedinde olduğumuz âyetin nüzûlü ile bağlantılı olarak zikredilmemektedir. Dolayısı ile sahih hadisleri göz önünde bulundurduğumuzda bu rivayeti âyetin nüzûlü ile ilişkilendirmemiz doğru olmaz.

Tefsir bağlamında âyetin, Hz. Ebûbekir'in kızı Esmâ'nın müşrik olan anne ve ninesine tasaddukta bulunmak istememesi; ensârdan bazı insanların Yahudi akrabalarına sadaka vermek istememeleri ve Hz. Peygamber'in müşriklere sadaka vermeyi yasaklaması üzerine indiği yönünde farklı rivayetler bulunmaktadır.[2376] Râzî'ye göre âyet tüm bu rivayetlerde belirtilenlerin hepsini kapsamakta, "müşrik ve Yahudilerin İslam'a girmelerini sağlamak için onlara sadaka vermemezlik yapma!" demektedir.[2377] Elmalılı da bu rivayetlerin hepsini sıraladıktan sonra "bu sebeplerden biri veya hepsi dolayısı ile şu âyet nâzil olmuştur" der.[2378] Rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmaz. Zira bu rivayetlerin hepsi de âyetle uyum göstermektedir.

Sonuç olarak esbâb-ı nüzûl kapsamında biz, Nesâî ve diğer sahih hadis kaynaklarında zikredilen ve sahih olduğu tespit edilmiş olan İbn Abbâs hadisinin 272. âyetin nüzûlü öncesinde gerçekleşmiş bir hadise olduğunu düşünüyoruz. Her ne kadar maktû da olsa İbn Ebî Şeybe'nin Saîd b. Cübeyr'den yapmış olduğu nakil ise âyetin anlamıyla uyumlu olup önceki rivayeti takviye etmektedir. Nitekim Saîd b. Cübeyr de

---

[2374] Buhârî, "Edeb", 8; "Hibe", 29; "Cizye ve Muvâdaa", 18; Müslim, "Zekât", 50; Ebû Dâvud, "Zekât", 34; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 213.
[2375] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 92.
[2376] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 367.
[2377] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII, 83.
[2378] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 938-939.

bu bilgiyi muhtemelen İbn Abbâs'tan tedrîs ederek âyetin nüzûlüne sebep olarak nakletmiştir. Bu doğrultuda Müslümanların içerisinde ihtiyaç sahiplerinin sayısı artınca Rasûlullâh (s.a.v.) gayrimüslim olan müşrik ve Ehl-i kitaba sadaka vermeyi yasaklamış ve sahabe de onun direktifleri doğrultusunda bir uygulamaya girişmişlerdi. Neticede Allah Teâlâ bu âyetleri indirerek bu uygulamanın yanlış olduğunu, ğayri müslim ihtiyaç sahiplerine de sadaka verilmesinin gerektiğini emir ve tavsiye etmiştir, diye düşünüyoruz. Taberî bu anlayışla âyeti şöyle açıklar: "Ey Muhammed! Müşriklerin İslam'a girmelerini sağlamak için nâfile olan sadakadan men edip, onlara sadaka vermemek suretiyle onları İslam'a hidâyet etmek sana düşmez! Fakat Allah Teâlâ yaratıklarından dilediği kimseleri buna muvaffak kılmak suretiyle İslam'la müşerref olmalarına hidâyet eder. Dolayısı ile bundan sonra sen onları sadakadan mahrum bırakma!"[2379]

Ulemâya göre bu rivayetlerde belirtilen sadaka ile nâfile sadakalar kastedilmektedir. Bu sadaka Müslüman, zımmî herkese verilebilir. Ancak farz olan zekât ise Müslümandan başkasına verilmez.[2380]

İzzet Derveze de 261-274. âyetler grubunun birbiriyle uyumunu göz önünde bulundurarak, âyetlerin önceki bölümde bildirilen Allah yolunda savaş ve infak sorumluluğunu içeren kısımla bağlantılı biçimde somutlaştırma, öğüt verme ve değerlendirme amaçlı örneklendirme olarak indirildiği yönünde son derece emin bir tarzda kanaat belirtir. Ancak söz konusu bölümlerin tümünün bir kerede toplu olarak değil de peyderpey belli aralıklarla parça parça inmiş olabileceklerini, daha sonra aralarındaki bütünlük ve münasebet sebebiyle sûrenin akışına uygun bir şekilde bu bölüme yerleştirilmiş olmalarını mümkün görür.[2381] Derveze'nin bu bakış açısı siyâk sibâk bütünlüğü bakımından önemli ve tutarlı bir bilgi sunmaktadır. Bütüncül bir bakış açısıyla incelendiğinde bu bilginin isâbetli olduğu görülmektedir.

"(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir." âyeti ile kastedilenler müfessirlerin ekserisine göre kendilerini Allah'a itaate hasretmiş bulunan suffa ehlidir.[2382] Onların Medine'de ne barınacakları evleri ne de geçim sağlayabilecekleri işleri vardı. Mescidde kalıyorlar, Kur'ân öğreniyorlar, gündüzleri sıkça oruç tutuyorlardı. Rasûlullâh'ın (s.a.v.)

[2379] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 19.
[2380] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 387; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 368.
[2381] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 485-487.
[2382] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 224.

gönderdiği bütün seriyyelere de iştirak ediyorlardı.[2383] Sayıları yaklaşık olarak dört yüzü bulan bu kişiler bu halleriyle kendilerini tamamen Allah yolunda tâate, cihada, gazâya vakfetmişlerdi. Bu nedenle yeryüzünde dünyalık elde etmek için ticârî tasarrufu terk etmişlerdi.[2384] Veya burada hâsssaten Kureyşli[2385] ve diğer kabilelerden Medine'ye hicret ederek gelmiş, Hz. Peygamberle birlikte Medine'de bulunan fakirler kastedilmektedir. Âyet öncelikle Medine'de sadece muhacir fakirler bulunduğu için bizzat onları zikretmiş, ama daha sonra fakirlik sıfatına sahip olan herkesi kapsamıştır. Çünkü ensâr zaten ticâret kervanlarıyla mal mülk elde etmiş zengin kimselerden oluşuyordu.[2386]

"...İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler. Siz hayır olarak ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir." âyeti aynı zamanda sadaka verirken gözetilmesi gereken öncelikli kişileri de sıralamaktadır. Buna göre sadakalar kendilerini Allah yoluna hasretmiş, herhangi bir kazanç sağlayamayan, bununla birlikte iffetli davranan, fakat sîmâsından belli olan, isterken de ısrar etmeyen kimselere verilir. Bu niteliklerin hepsinin bir arada kendisinde bulunduğu kişiler insanlar arasında sadaka verilmeye en layık kimselerdir. Bu niteliklerden dördünü kendisinde bulunduranlar ikinci derece, üçünü bulunduranlar üçüncü derece, ikisini bulunduranlar dördüncü derecede olurlar. Fakirlikle birlikte bu niteliklerden yalnızca birini taşıyanlarsa beşinci derecede yer alırlar. Bu sıralamaya sahip olanlara öncelik tanınmalıdır. Bunlardan sonra ise sadece fakir olanlar gelir.[2387]

274. âyetin Hz. Ali hakkında nâzil olduğu ile ilgili bazı rivayetler nakledilmiştir. Buna göre "Hz. Ali'nin dört dirhemi vardı. Bir dirhemi geceleyin, bir dirhemi gündüz, bir dirhemi gizli ve bir dirhemi de açıktan tasadduk etmişti."[2388] Benzer bir rivayet de Hz. Ebûbekir hakkında anlatılmaktadır. Hz. Ebûbekir kırk bin dinarın on binini gece, on binini gündüz, on binini gizli ve on binini de açıktan infak etmişti. Zemahşerî ayrıca bu âyetin Allah yolunda savaş maksadıyla at besleyip hazırlayan kimseler hakkında nâzil olduğunu ve Ebû Hureyre'nin her ne zaman besili bir at görse bu âyeti okuduğundan bahseder.[2389] Ancak Lübâb muhakkiki, bu rivayetin zayıf olduğunu belirtmiştir.[2390]

[2383] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 337.
[2384] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 678; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 233.
[2385] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 23.
[2386] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 87.
[2387] Said Havva, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, II, 173.
[2388] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 373; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 339.
[2389] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 153.

Tabersî, âyetin gece gündüz, gizli açık infakta bulunan Hz. Ali hakkında nâzil olduğunu, ayrıca Allah yolunda yapılan infaklar ve genel anlamda Allah'a itaat için fakirlere infakta bulunan tüm Müslümanlar için nâzil olduğunu zikreder. Kendi tercihi olarak da âyetin aslında Hz. Ali hakkında nâzil olduğunu ve hükmün, onun örnekliğinde infak eylemini gerçekleştiren tüm kimseleri kapsadığını belirtir.[2391] Şevkânî, Hz. Ali ile ilgili rivayetlerin isnadında yer alan Abdulvehhâb b. Mücâhid'in zayıf bir râvî olduğunu açıklayarak İbn Münzir'in de Saîd b. el-Müseyyeb'ten bu âyetin, zorluk ordusu için infakta bulunan Abdurrahmân b. Avf ve Osmân b. Affân hakkında nâzil olduğunu belirtmiştir.[2392]

Bu açıklamaları tedkik ettiğimizde, 274. âyetle ilgili rivayet ve te'villerde ihtimal belirten (نزلت فی) ifade kalıbının kullanılmış olması bu yorumların tefsir bâbından yapılmış açıklamalar olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Hz. Ali ile ilgili nakledilen rivayetlerin zayıf yollarla gelmesi ve yine rivayette ifade kalıbı olarak ihtimal belirten lafzın kullanılmış olması bu rivayeti esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Tabersî'nin, âyetin nüzûlünde Hz. Ali hakkındaki rivayeti öncelemiş olması da muhtemelen onun mezheb taassubundan kaynaklanmaktadır. Bizim düşüncemiz, bu âyet de diğer âyetlerle bağlantılı olarak, onları tamamlayıcı mahiyette nâzil olmuştur. Belki âyetin emrine tâbî olmak maksadıyla ismi geçen sahabîler infakta âyetin bildirisine birebir muvâfakat etmiş olabilirler. Müfessirlerin, onların âyete tâbiiyetlerini önceleyerek nüzûle sebep olarak değerlendirmiş olmaları mümkündür.

4.20.4. 261-274. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Önceki bölümün devamı olarak infakın karşılığının âhirette ne şekilde verileceği, bu mükâfata eriştirecek olan infakın niteliği ve kimlerin bu mükâfata nâil olacağı konularının işlendiği bu âyet grubu, muhtemelen yakın zaman aralıklarıyla birbiri peşisıra inmiş bir sıralama takip etmektedir. Âyetleri tahlil ederken naklettiğimiz rivayetleri incelediğimizde yer yer nüzûl zamanı hakkında bazı bilgiler verildiğine şahit olduk.

262. *"Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rabb'leri katında mükâfatları*

[2390] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 48, 6 nolu muhakkikin dipnotu.
[2391] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 166.
[2392] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 497-498.

vardır." âyeti ile ilgili olarak Mukâtil'den nakledilen rivayete göre bu âyetin, Tebûk seferi sırasında yapmış oldukları fedâkârca infaklar sebebiyle Osman b. Affân ve Abdurrahmân b. Avf hakkında nâzil olduğu bildirilmişti.[2393]

Yine 271. *"Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirseniz bu sizin için daha hayırlıdır."* âyeti hakkında Âmir eş-Şa'bî'den nakledilen rivayette âyetin Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in bir savaş esnasındaki infakları ile ilgili olarak nâzil olduğu bilgisi yer almaktadır.[2394] Hz. Ebûbekir'in malının tamamını, Hz. Ömer'in de malının yarısını tasadduk ettiği bu savaş, yine Tebûk seferi olarak bildirilmiştir.[2395] Abdurrahmân b. Avf, Tebûk gâzîleri için dört bin dirhem bağışta bulunmuş, Osmân b. Affân ise bin dinar ve bin deve bağışlamak suretiyle savaş için Müslümanları techiz etmişti.[2396] Ayrıca Rûme kuyusunu satın alıp hibe ederek Müslümanların hizmetine sunmuştur.[2397]

Tebûk seferi hicretin 9. yılı Receb ayında (M. 630) gerçekleştiğine göre,[2398] bu âyetin de 630 yılında nâzil olması gerekir. Ancak Rûme kuyusunun satın alınması hadisesi Medine'ye hicretin başlarında gerçekleşmiş bir hadisedir. Dolayısı ile âyetin hem 622'li yıllarda hem de 630'lu yıllarda nâzil olması düşünülemez. Muhtemelen Osmân b. Affân'ın Tebûk seferindeki gâziler için yapmış olduğu yardım anlatılırken onun ne kadar hayır sahibi olduğunu vurgulamak adına önceki dönemlerde yapmış olduğu Rûme kuyusunu vakfetmesinden de rivayette bahsedilmiş olmalıdır.

İzzet Derveze, Tebûk seferinin Medine devrinin sonlarında düzenlendiğini, Bakara Sûresi'nin ise ekseriyetle Medine'nin ilk iki yılı içerisinde nâzil olduğunu göz önünde bulundurarak bahsi geçen rivayetlerin âyetlerle ilişkilendirilmesini uygun bulmaz.[2399] Ancak bu âyetlerden sonra yer alan faiz konusunun âyetlerde Medine'nin son dönemlerinde ele alındığı bilinmektedir. Önce helâl kazançtan verilen sadaka konusu, ardından birbirleriyle bağlantılı olarak helâl kazanca haram katan faiz uygulamasının işlenmesi ve sıralamada birbiri peşi sıra yerleştirilmiş olmaları bu iki âyet grubunun yakın zaman aralıklarıyla nazil olduğunu düşündürmektedir. Elde mevcut rivayetlerin de ilk devir eserlerinden itibaren Tebûk seferini adres göstermesi bu düşüncemizi desteklemektedir. Bu âyetlerin esbâb-ı nüzûlü sadedinde zikrettiğimiz,

---

[2393] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, I, 219.
[2394] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 670-671.
[2395] Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, I, 336-337.
[2396] İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, IV, 6-7.
[2397] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 228; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb*, I, 621-622.
[2398] Bkz., İbn İshâk, *Sîret*, II, 595; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, IV, 4.
[2399] İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 485-486.

Müslümanların Ehl-i kitaba sadaka vermekten kaçınmalarına dair rivayet de "Zorluk Seferi" olarak nitelendirilen Tebûk seferi öncesinde çetin bir düşmana karşı Müslümanların verdiği mücadelede günün şartları çerçevesinde alınmış bir tedbir olarak karşımızda durmaktadır. Kanaatimizce Derveze'nin yapmış olduğu açıklama, Bakara Suresi'ni Medine'nin ilk iki yılına sıkıştırma anlayışına dayalı zorlama bir yorum gibi gözükmektedir.

Başta Mukâtil[2400] olmak üzere Semerkandî,[2401] İbnu'l-Cevzî,[2402] Kurtubî,[2403] İbn Âşûr[2404] ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır[2405] bilhassa 261. âyeti Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf'ın Tebük Seferinde yaptıkları cömert infaklarla irtibatlandırırlar. Netîce olarak bu âyetlerin hicretin dokuzuncu yılında (M. 630) Tebûk seferi hazırlıkları yapılırken nâzil olduğunu düşünüyoruz.

4.21. 275-281. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

275. Faiz yiyenler ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların 'Alışveriş de faiz gibidir' demelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişi helâl, faizi ise haram kılmıştır. Bundan böyle kime Rabbinden bir öğüt gelir de (o öğüde uyarak) faizden vazgeçerse, artık önceden aldığı onun olur. Durumu da Allah'a kalmıştır. (Allah onu affeder.) Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî olarak kalacaklardır. 276. Allah faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah hiçbir günahkâr nankörü sevmez. 277. Şüphesiz îmân edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekâtı verenlerin mükâfatları Rabbleri katındadır. Onlara korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır. 278. Ey îmân edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten îmân etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. 279. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Rasûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tevbe edecek olursanız, ana paralarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık yapmış olur. 280. Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilirseniz (borcu) sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır. 281. Öyle bir günden sakının ki, o gün hepiniz Allah'a döndürülüp götürüleceksiniz.

[2400] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, I, 219.
[2401] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 228.
[2402] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 316.
[2403] Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 318.
[2404] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III, 41-42.
[2405] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 901.

Sonra herkese kazandığı amellerin karşılığı verilecek ve onlara asla haksızlık yapılmayacaktır.

Bu âyet grubu ile alâkalı olarak birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Mukâtil'in bildirdiğine göre bu âyetler Sakîf kabilesinden Mes'ûd, Hubeyb, Rabî'a ve Abduyâlîl isimlerinde dört kardeş hakkında inmiştir. Bunlar Amr b. Umeyr b. Avf es-Sekafî'nin oğullarıdır. Bunlar, Mahzumoğulları kabilesinin Muğîreoğulları boyuna borç veriyorlardı. Onlar da bunun karşılığında Sakîf'e faiz ödüyorlardı. Allah Teâlâ, Peygamberi'ni (s.a.v.) Tâif'e hâkim kıldığında Sakîfliler insanlardan alacaklı oldukları faizde hak sahibi olmalarını ama insanlara verecekleri faizden muaf tutulmalarını şart koştular. Buna binâen de Muğîreoğulları'ndan alacaklı oldukları faizin verilmesini istediler. Dâvâlarını Attâb b. Esîd b. Ebi'l-Îs b. Ümeyye'ye ilettiler. Hz. Peygamber (s.a.v.) Attâb'ı Mekke'ye yönetici olarak atamış ve ona: "Seni Allah'ın kullarına yönetici yaptım" demişti. Muğîreoğulları: "Allah insanlardan faizi kaldırmışken bizden faiz isteyerek insanların en mutsuzu mu kılıyorsunuz?" dediler. Sakîf de: "Biz Hz. Peygamber ile bir anlaşma yaptık. Buna göre faizleri alabilecektik" dediler. Attâb durumu Medine'deki Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bildirdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Ey îmân edenler!"* yâni "Ey Sakîf!"; *"Allah'a karşı gelmekten sakının ve faizden geriye kalanı bırakın."* âyetini indirdi (فأنزل الله).[2406]

2. Taberî'nin Süddî'den rivayetine göre bu âyet Abbâs b. Abdilmuttalib ile Muğîreoğulları'ndan bir adam hakkında nâzil olmuştur. İkisi cahiliye döneminde iken ortaklık yapmışlardı ve Sakîf ve Muğîreoğulları'ndan insanlara faizle borç veriyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ cahiliye döneminde iken verdiğiniz paraların *"faizlerinden arta kalanı bırakın"* âyetini indirdi (فأنزل الله).[2407]

3. Sa'lebî'nin Atâ ve İkrime'den nakline göre; bu âyet Abbâs b. Abdilmuttalib ve Osmân b. Affân hakkında nâzil olmuştur (نزلت فى). Abbâs ve Osman borca hurma veriyorlardı. Hasat günü geldiğinde hurma sahibi: "Siz haklarınızın tamamını aldığınız takdirde bana ve aileme yetecek miktar kalmıyor. Yarısını almanız, diğer yarısını da tehir etmeniz mümkün mü? Size iki katını öderim." dedi. Öyle de yaptılar. Süre dolduğunda Abbâs ve Osman fazlalığı talep ettiler. Bu durum Rasûlullâh'a (s.a.v.) iletildiğinde onları bundan yasakladı. Ve Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (وأنزل الله تعالى). Onlar da hemen emre uydular ve yalnızca ana mallarını aldılar.[2408]

[2406] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 226-227.
[2407] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 50.
[2408] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 423-424.

4. Süddî'den nakledildiğine göre; bu âyet Abbâs ile Halid b. Velîd hakkında nâzil olmuştur (نزلت فی). Bu ikisi cahiliye döneminde iken ortaklık yapmışlardı. Sakîf kabîlesinden, Benû Amr b. Umeyr'den bazı insanlara faizle borç veriyorlardı. İslam geldiğinde onların yüklü miktarda faizden kazanılmış malları bulunuyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti indirdi (فأنزل الله).[2409]

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

İlk sırada zikrettiğimiz rivayeti Mukâtil isnadsız olarak nakletmiştir. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet edecek ifade kalıbı kullanılmşıtır. İçerik de âyetle uyumludur. Bu rivayeti Ferrâ yine senedsiz olarak eserinde kaydederken,[2410] Taberî Kâsım, Hüseyin ve Haccâc tarîki ile İbn Cüreyc'ten nakletmiştir.[2411] Semerkandî,[2412] İbnu'l-Cevzî,[2413] Vâhidî,[2414] Zemahşerî,[2415] İbn Arabî,[2416] İbn Kesîr,[2417] Suyûtî[2418] ve Ebussuûd Efendi[2419] gibi pek çok müfessir eserlerinde bu rivayeti esbâb-ı nüzûl kapsamında zikretmişlerdir. Ancak Vâhidî, İbn Kesîr ve Suyûtî Kelbî ve Ebû Sâlih tarîki ile İbn Abbâs'tan nakletmişlerdir. Bu nedenle bu rivayetin isnadı oldukça zayıftır. Kelbî ve Ebû Sâlih'in İbn Abbâs'tan rivayetleri ise metrûktur. Ebû Ya'lâ da Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'den rivayet etmiştir ki o da yine metrûk bir râvîdir. Bu isnadların içerisinde yalnızca Taberî'nin İbn Cüreyc'ten rivayeti tam bir isnada sahiptir. İbn Cüreyc ise müdelles bir râvîdir.[2420]

İkinci sırada zikrettiğimiz Taberî'nin rivayeti, tâbiîn müfessirlerinden Süddî'ye dayanmaktadır. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Ancak benzer hadiselerin daha başka sahabîler arasında da yaşandığı göz ardı edilmemelidir. Bu yönüyle tefsir anlamında bir rivayet niteliği taşıdığını söyleyebiliriz.

Üçüncü sırada zikrettiğimiz Sa'lebî'nin rivayeti tâbiîn müfessirlerinden İbn Abbâs'ın talebeleri Atâ ve İkrime'ye dayanmakta olup, rivayette ihtimal belirten ifade

---

[2409] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 344.
[2410] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, s. 182.
[2411] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 50.
[2412] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 235.
[2413] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 332.
[2414] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 397.
[2415] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 154.
[2416] İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 320.
[2417] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 496.
[2418] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 362.
[2419] Ebussuûd Efendi, *İrşâdu Akli's-Selîm*, I, 430-431.
[2420] Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl*, s. 50, muhakkikin 3, 4 nolu dipnotları.

kalıbı kullanılmıştır. İkinci rivayette olduğu gibi farklı sahabîlerle alâkalı olarak benzer rivayetler nakledilmiş bulunduğundan tefsirî nitelikte olması muhtemel gözükmektedir. Bu rivayeti Vâhidî,[2421] İbnu'l-Cevzî[2422] ve İbn Hacer[2423] de eserlerinde esbâb-ı nüzûl kapsamında zikretmişlerdir. Cahiliye döneminde iken bu türden alışverişler insanlar arasında oldukça yaygın şekilde uygulanıyordu.[2424] Âyetin inişi ile birlikte bu tür uygulamalarda alınan fazlalık iptal edilerek yalnızca ana paranın tahsil edilmesi emredilmiştir.

İbn Abbâs bu konuda şöyle der: İnsanlardan bazıları cahiliye döneminde iken birine borç verip de borcunu istediğinde, borçlu: "Süreyi uzat, ben de ödemeyi artırayım!" derdi. Bu şekilde anlaşıp öylece muamelelerini yürütürlerdi. Onlara: "Bu yaptığınız ribâdır" denildiğinde onlar: "Her ikisi de aynıdır" derlerdi. İşte bu sebeple Allah Teâlâ onları kınadı ve bu âyetle onları tehdit etti.[2425]

Dördüncü sırada zikrettiğimiz rivayeti Beğavî senedsiz bir şekilde Süddî'den nakletmiştir. Rivayette esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı kullanılmıştır. Bu rivayeti Vâhidî[2426] ve İbnu'l-Cevzî[2427] esbâb-ı nüzûl kapsamında eserlerine almışlardır. Tabersî Ebû Ca'fer el-Bâkır'dan bu rivayeti destekleyecek mahiyette bir hadise nakleder. Buna göre "Velîd b. Muğîre cahiliye döneminde faizle alışveriş yapardı. Onun Sakîf kabîlesinde faiz alacakları bulunuyordu. Halid b. Velîd de Müslüman olduktan sonra babasının bu alacaklarını tahsil etmek istemişti. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu." Ayrıca Tabersî, Süddî ve İkrime'den de Abbâs ile Halid b. Velîd'in cahiliye döneminde ortaklık yaptıkları ve Sakîf'ten faiz alacaklarının bulunduğu ile ilgili rivayeti naklederek bunun üzerine âyetin indiğini bildirir.[2428]

Görüldüğü üzere buradaki tüm rivayetler sıhhat yönünden farklılık arz etseler de âyetin anlam dünyası ile uyumludur. Bildiğimiz kadarıyla hemen hemen Hz. Peygamber'in vefatına kadar faiz yasaklanmadığına ve faiz uygulaması da devam ettiğine göre bu türden alışverişlerin yaygın şekilde uygulanmasının farklı sahabîler tarafından rivayet edilmiş olması gâyet normaldir. Dolayısı ile Bakara sûresindeki ribâ âyetleri kanaatimizce tek bir olay örgüsü üzerine değil de genel anlamda tüm bu

---

[2421] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 96.
[2422] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 332.
[2423] İbn Hacer, *el-Ucâb,* II, 641.
[2424] İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 264; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII, 92; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* I, 498.
[2425] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 168; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 341.
[2426] Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* s. 96.
[2427] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr,* I, 332.
[2428] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân,* II, 171.

hadiselerin sonucu olarak nâzil olmuştur, diyebiliriz. Esbâb-ı nüzûl kapsamında rivayet edilen bu hadiselerin tümü âyetlerin anlaşılmasını kolaylaştırmakla birlikte, rivayetler olmadan da âyetlerin gâyet rahatlıkla anlaşıldığını söyleyebiliriz.

Buhârî ve diğer muhaddislerin İbn Abbâs'tan tahriclerine göre Rasûlullâh (s.a.v.): "Allah'ın, rasûlüne en son indirdiği âyet ribâ âyetidir." buyurmuştur.[2429] Hadisin Buhârî'deki diğer versiyonlarında ise Hz. Âişe'den nakledilen "Bakara sûresinin ribâ hakkındaki son âyetleri nâzil olunca Rasûlullâh (s.a.v.) bunları insanlara okudu. Sonra da içki ticaretini haram kıldı." şeklinde rivayetler bulunmaktadır.[2430] Müfessirlerden bazıları İbn Abbâs hadisini esas alarak Kur'ân'dan inen en son âyetin ribâ âyetleri olduğunu söylemişlerdir.[2431]

Kur'ân'dan en son inen âyetin hangisi olduğu hakkında usûl kaynaklarımızda buna benzer pek çok rivayet bulunmaktadır.[2432] Sa'lebî bu rivayetlerin hepsini değerlendirerek bu konuda şöyle bir sonuca ulaşır: Müfessirlerin beyânına göre; *"Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecekler"*[2433] âyeti nâzil olunca Rasûlullâh (s.a.v.) "Keşke ben bu işin ne zaman olacağını bilseydim!" dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ Nasr sûresini inzâl etti. Allah Rasûlü bu sûrenin nüzûlünden sonra tekbîr ve kıraat arasında sükût ediyor ve orada "سبحان الله وبحمده واستغفر الله واتوب اليه/ Allah noksanlıklardan münezzehtir, O'nu övüyor ve Allah'tan bağışlanma diliyorum, O'na tevbe ediyorum" diyordu. Kendisine: "Yâ Rasûlallah! Bundan önce sen böyle söylemiyordun?" denildiğinde ise o: "Nefsim bana ölümümü haber verdi" dedi ve son derece şiddetle ağladı. Denildi ki: "Yâ Rasûlallah! Ölüm korkusundan mı ağlıyorsun? Halbuki Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını affetmiştir!" O şöyle söyledi: "Buna muttali olmanın korkusu nerede? Nerede kabrin darlığı ve lahdin karanlığı? Ve nerede kıyâmet ve korkular? (Tüm bunlar için ne diye ağlayayım!)" Rasûlullâh (s.a.v.) bu sûrenin nüzûlünden sonra bir yıl daha yaşadı. Daha sonra *"Andolsun size kendi içinizden bir elçi gelmiştir"*[2434] âyeti sûrenin sonuna kadar indi. Bu sûre Kur'ân'dan tam olarak nâzil olan son sûredir. Bundan sonra Rasûlullâh (s.a.v.) altı ay daha yaşadı. Daha sonra vedâ haccına çıktığında yolda kendisine "Kelâle Âyeti"[2435] sonuna kadar nâzil oldu. Arafat'ta

---

[2429] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 52; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, V, 452.
[2430] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 48, 49, 50, 51; Nesâî, "Tefsîr", 51, 52.
[2431] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 502; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 365-367.
[2432] Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 209-210; Suyûtî, *el-El-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 86-91; Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, I, 80-82.
[2433] Zümer, 39/30.
[2434] Tevbe, 9/129.
[2435] Nisâ, 4/176.

vakfede iken de *"Bugün size dininizi kemâle erdirdim"*[2436] âyeti nâzil oldu.[2437] Bundan sonra Allah Rasûlü seksen bir gün daha yaşadı. Ardından ribâ âyeti, sonrasında da *"Öyle bir günden sakının ki"*[2438] âyeti sonuna kadar nâzil oldu. Bu, gökten inen en son âyetti. Rasûlullâh (s.a.v.) bundan sonra yirmi bir gün daha yaşadı. İbn Cüreyc dokuz gece, Saîd b. Cübeyr ve Mukâtil yedi gece yaşadığını söylediler.[2439] Bundan sonra Rasûlullâh (s.a.v.) hicretin on birinci senesi Rabîulevvel ayının bitimine iki gece kala Pazartesi günü güneş zevâlde iken vefat etti.[2440]

Buradaki âyet sadedinde rivayetleri incelediğimizde hem bu rivayetlerin sıhhati, hem ribâ konusunun vedâ hutbesinde bizzat Hz. Peygamberin vurgularıyla dile getirilmesi ve ayrıca *"Öyle bir günden sakının ki…"* âyetinin, Kur'ân'ın tamamının genel ve kuşatıcı mesajını olduğu gibi bizlere aktaran üslûbuyla bir "son söz" niteliği taşıması münasebetiyle son âyet olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca Sa'lebî'nin, mevcut rivayetler doğrultusunda yapmış olduğu koordinasyon da bizim tespitimizi doğrulamaktadır.

4.21.1. 275-281. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Esbâb-ı nüzûl kapsamında naklettiğimiz 1, 2 ve 4. sırada zikrettiğimiz hadislerde Sakîflilerle yapılan faiz alışverişlerinden bahsedilmektedir. Bilhassa 1. hadiste Hz. Peygamber'in, Tâif'i ele geçirdiğinde Sakîfliler'in Müslüman olmalarına karşılık faiz alacaklarında kendilerine tolerans tanınmasıyla ilgili Hz. Peygamber'le bir antlaşma yaptıklarından söz edilmektedir. Bilindiği gibi Sakîfliler o dönemde Tâif'in yöneticisi idiler. Hadisin devamında Bakara Sûresi'nin 278. âyetinin nâzil olduğu bilgisi yer almaktadır.

Tâif 8/630 yılındaki kuşatmadan sonra 9/631 yılı Ramazan'ında Medine'ye hey'et göndererek Hz. Peygamber ile Müslüman olmalarına karşılık bazı şartlar ileri sürdüler.[2441] Anlaşıldığı kadarıyla bu hey'et Tâifliler'in İslamî ibadet ve hayat biçiminden muâf tutulmak şartıyla yalnızca Hz. Muhammed'i (s.a.v.) Allâh'ın Elçisi olarak tanımaya rızâ göstermiş; onlar nazarında İslam sadece siyasi bir bağlantı, herhangi bir kimseyi kendilerine bir başbuğ, bir siyasi şef olarak tanımaktan ibaret

---

[2436] Mâide, 5/3.
[2437] Buhârî, "Meğâzî", 77; Müslim, "Tefsîr", 4; Tirmizî, "Tefsîr", 5.
[2438] Bakara, 2/281.
[2439] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 702; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 228.
[2440] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VII, 482-486; Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 174.
[2441] Bkz., Muhammed Hamidullah, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987, s. 284-286.

görmüşlerdi. Hz. Peygamber de onları bir süreliğine zekâttan ve cihada katılmaktan muâf tutmayı kabul ettiğini belirten uzunca bir antlaşma metni hazırlattı. Tâifliler bu antlaşmayı kabul ederek Müslüman oldular.[2442]

İlk hadiste belirtilen Sakîfliler'in alacak verecek dâvâları ve cereyan eden tartışmalar muhtemelen bu antlaşma metninin imzalanmasından sonraki aylarda gerçekleşmiştir. Dolayısı ile 178. âyet de 9/631 yılı sonrasında gelişen olaylar üzerine nâzil olmuştur.

Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce, İbn Dureys, İbn Cerîr ve İbnu'l-Münzir Hz. Ömer'in şöyle söylediğini nakletmişlerdir: "Ribâ ile ilgili son âyetin inmesiyle birlikte Rasûlullâh (s.a.v.) bunu bize açıklamadan hemen öncesinde vefat etti. O halde ey insanlar! Ribâyı ve ribâ şüphesi bulunanı terk edin!"[2443] İbn Abbâs'ın da Rasûlullâh'a (s.a.v.) indirilen son âyetin ribâ âyeti olduğunu söylediği bildirilmiştir.[2444] Yine Taberî, Kur'ân'ın inen en son âyetinin Bakara Sûresi'nin 281. *"Öyle bir günden sakının ki, o gün hepiniz Allah'a döndürülüp götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı amellerin karşılığı verilecek ve onlara aslâ haksızlık yapılmayacaktır"* âyeti olduğuyla ilgili pek çok rivayeti nakletmiştir.[2445] Taberî'nin bu rivayetini pek çok sahih hadis kaynağı da teyid etmektedir.[2446]

İbn Ebî Hâtim, Saîd b. Cübeyr'den naklen Bakara Sûresi 281. *"Öyle bir günden sakının ki, o gün hepiniz Allah'a döndürülüp götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı amellerin karşılığı verilecek ve onlara aslâ haksızlık yapılmayacaktır"* âyetinin bütün Kur'ân'ın en son inen âyeti olduğunu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), bu âyetin nüzûlünden sonra dokuz gece daha yaşadığını ve daha sonra Rabîu'l-evvel ayının sondan ikinci gecesi vefat ettiğini belirtir.[2447] Cürcânî'nin bildirdiğine göre; bu âyetin nüzûlü Vedâ haccında Mina'da gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bundan sonra seksen bir gün, yirmi bir gün veya diğer bir rivayete göre dokuz gün daha yaşamıştır.[2448] Hz. Peygamber'in haccdan dönmesinden itibaren kaç gün sonra vefat ettiğiyle ilgili farklı rivayetler olsa da tüm bunlar bu âyetlerin Hz. Peygambere Vedâ haccından döndükten sonra Medine'de indiğini tespit etmektedir. Suyûtî de İtkân'da bunu destekleyecek mahiyette İbn Abbâs, Hz. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Şihâb ve Saîd b. el-

[2442] Geniş bilgi için bkz., Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 494-505.
[2443] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 366.
[2444] Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 52; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 67.
[2445] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 67-68.
[2446] Nesâî, "Tefsîr", 53
[2447] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 703.
[2448] Cürcânî, *Dürcu'd-Dürer*, I, 369.

Müseyyeb'ten, Kur'ân'dan en son inen âyetin ribâ âyeti olduğuna dair görüşleri nakletmiştir.[2449]

Sonuç olarak; bu âyet grubunun yakın zaman aralıklarıyla peşipeşine nâzil olduğunu belirtmiştik. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in vefatına çok yakın bir zamanda inmiş olmalıdırlar. Buna göre mevcut rivayetler ışığında 275-280. âyetler 631 yılı içerisinde ve 281. âyet de 10/632 yılı Zilhicce ayı içerisinde nazil olarak aralarındaki bağlantı sebebiyle ilgili konuma yerleştirilmişlerdir.

4.22. 282-283. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Borçlanma ve şahitlik hukuku ile alâkalı bu âyetlerle ilgili olarak tefsir literatüründe herhangi bir nüzûl rivayetine rastlayamadık. Anlaşıldığı kadarıyla bu âyetler, önceki âyetlerin devamı olarak, orada belirtilen hükmü tamamlayacak tarzda nâzil olmuştur. Faizli alışverişler, borçlunun üzerindeki faiz bölümünün iptal edilerek ana paranın tahsil edilmesi emri, borçlu ödeyemeyecek durumdaysa ona mühlet tanınması veya alacaklının duruma göre sadaka olarak borçludaki alacağı bağışlaması gibi hükümlerin ardından borcun yazılması emrinin bildirilmesi, âyetler arasındaki konu bağlantısını açıkça ortaya koymaktadır. Derveze'nin de belirttiği gibi muhtemelen bu âyetler, öncesindeki âyetlerden hemen sonra inmişler ve aralarındaki konu birliği ve nüzûl yakınlığı münasebeti ile birbiri ardınca tertip edilmişlerdir.[2450] Âyetler, vâdeli borcun yazılması ve tarafların süreç içerisinde herhangi bir zarara uğratılmamasını temin edecek biçimde oldukça detaylı bir tarzda, bağlamı olmadan da çok rahat bir şekilde anlaşılabilecek biçimde ifade edilmiştir.

4.22.1. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Borçlanma konusunu işleyen Bakara Sûresi 282-283. âyetler muhtemelen faiz âyetlerinin nüzûlü sonrasında fazlaca bir zaman geçmeden nâzil olmuştur. Faizle ilgili âyetlerin Tâif kuşatmasının ardından yaşanan olaylar üzerine nâzil olduğu düşünülürse bu âyetler de onların ardından hicrî 9. yıl Şevval ayında (632 Ocak-Şubat) inmiş olabilir.

[2449] Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 86-87.
[2450] Bkz., İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 509.

4.23. Sûresi 284-286. Âyetler ve İlgili Nüzûl Sebeplerinin Değerlendirilmesi

284. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker ve dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter. 285. Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene imân etti, mü'minler de (îmân ettiler). Her biri, Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine îmân ettiler ve şöyle dediler: "Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz." Şöyle de dediler: "İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnızca sanadır." 286. Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi faydasına, kötülük de kendi zararınadır. (Şöyle diyerek duâ ediniz): "Ey Rabbimiz! Unutur ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma! Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme! Bizi affet, bizi bağışla, bize merhamet et! Sen bizim Mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et."

286. âyetle alâkalı olarak hadis ve tefsir kaynaklarımızda pek çok şâhidi olan bir tek rivayet bulunmaktadır. Bunlardan, Mukâtil'in bildirdiğine göre; 284. *"İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder."* âyeti nâzil olduğu zaman Müslümanlar: "Yâ Rasûlallah! Biz, içimizden şirk ve günahla ilgili şeyler düşünüyoruz, Allah bizi yapmadığımız bu türden işler sebebiyle hesaba mı çekecek?" diye sordular. Bunun üzerine Allah Teâlâ, onların bu sözü üzerine 286. *"Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."* âyetini inzâl etti (فأنزل الله).[2451]

Rivayetin Değerlendirilmesi

Mukâtil'in bu rivayeti senedsiz olarak nakledilmiştir. Ancak benzer rivayetleri sahih hadis kaynakları da İbn Abbâs, Ebû Hureyre ve Hz. Ali gibi üç ayrı sahabîye dayandırarak nakletmiştir.[2452] Ebû Hureyre rivayetinin isnadında yer alan Abdurrahmân b. İbrâhim ve A'lâ b. Abdirrahmân aleyhinde münekkidler olumsuz şeyler söylemişlerdir. Dolayısı ile hadisin bu versiyonu zayıf olmakla birlikte Müslim isnadı bu rivayeti teyid etmiştir.[2453] Hz. Peygamber'e gelerek âyetle alâkalı olarak serzenişte

[2451] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, I, 231.
[2452] Müslim, "Îmân", 199, 200; Tirmizî, "Tefsîr", 2; Nesâî, "Tefsîr", 54; Ahmed b. Hanbel, I, 333.
[2453] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 742-743, muhakkikin 3417 nolu dipnotu.

bulunan sahabenin ismi tefsirlerde Ebûbekir, Ömer, Abdurrahman b. Avf, Muâz b. Cebel ve daha başka bazı kişiler olarak geçmektedir.[2454]

Hadisin, Ahmed b. Hanbel'in Affân kanalıyla Ebû Hureyre'den rivayet ettiği versiyonunda bu âyet nâzil olduğunda, bunun sahabeye oldukça zor geldiği ve Rasûlullâh'a (s.a.v.) gelerek şöyle söyledikleri bildirilir: "Ey Allah'ın Rasûlü! Daha önce namaz, oruç, cihad ve sadaka gibi sorumlulukları yüklendik, bu bize ağır gelmedi. Ancak sana bu âyet nâzil oldu, ama bizim buna güç yetirebilmemiz mümkün değil!" Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.): "Siz yoksa iki kitap ehlinin (Yahudi ve Hıristiyanların) dediği gibi 'Biz işittik ve isyân ettik!' mi demek istiyorsunuz? Bilakis deyin ki 'Biz işittik ve itaat ettik. Rabbimiz, bizi bağışla, dönüş de sanadır'. Onlar bu sözleri söyleyince ve dilleri bu emre boyun eğince Allah Teâlâ bunun peşinden 285. *"Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene imân etti, mü'minler de (îmân ettiler). Her biri, Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine îmân ettiler ve şöyle dediler: "Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz." Şöyle de dediler: "İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnızca sanadır."* âyetini indirdi. Sahabe de: "Biz işittik ve itaat ettik. Rabbimiz, bizi bağışla, dönüş de sanadır" dediler. Affân'dan ayrıca bu diyaloğun peşinden 286. *"Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."* âyetinin indiği de bildirilmiştir.[2455]

Hem Mukâtil'in rivayetinde hem de diğer hadis versiyonlarında esbâb-ı nüzûle tam olarak delâlet eden ifade kalıbı (فأنزل الله) kullanılmıştır. Bu rivayeti farklı versiyonlarıyla İbn Ebî Hâtim,[2456] Taberî,[2457] Semerkandî,[2458] Beğavî,[2459] Kurtubî[2460] ve Elmalılı[2461] gibi daha pek çok müfessir esbâb-ı nüzûl kapsamında değerlendirerek eserlerinde kaydetmişlerdir. Bunlar incelendiğinde her ne kadar farklı sahabîlerden rivayet edilmiş olsalar da anlam olarak aynı konu üzerinde benzer bilgileri kapsadığı anlaşılmaktadır. Rivayetlerin bazılarında 286. âyetin 284. âyeti neshettiği bilgisi de yaygın olarak zikredilmektedir.[2462]

Esbâb-ı nüzûl kapsamında Ahmed b. Hanbel'in naklettiği Ebû Hureyre hadisinden Bakara Sûresi'nin 286. âyetinin, 284. âyetini neshettiği anlaşılabilmektedir.

[2454] Vâhidî, *el-Vasît*, I, 408.
[2455] Ahmed b. Hanbel, II, 412.
[2456] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 742-743.
[2457] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 130.
[2458] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 239.
[2459] Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 354.
[2460] Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 494.
[2461] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 995.
[2462] İbn Ebî Hâtim, Taberî, Beğavî, Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinde bu görülmektedir.

Çünkü rivayette belirtildiği gibi 284. âyet gizli açık, insanın zihninden geçen her düşünceden hesaba çekileceğini bildirirken daha sonra nâzil olan 286. âyet Allah Teâlâ'nın insanı yalnızca gücü yeten şeylerden sorumlu kıldığını bildirmektedir. İnsanın, zihninden geçen günaha dair şeyleri engelleme kudreti ise hemen hemen yok gibidir. Ayrıca hadisin bazı versiyonlarında sonraki âyetin, önceki âyeti neshettiğine dair açık lafızların da kullanıldığı görülmektedir.[2463]

Ulemâ âyetler arasında neshin bulunup bulunmadığı konusunda farklı görüşler belirtmişlerdir. Bu konuda neshi kabul edenler olduğu gibi her iki âyeti muhkem kabul edenler de bulunmaktadır. Taberî bu görüşleri naklettikten sonra kendi kanaatini şöylece açıklar: "Bu âyetle alâkalı olarak zikrettiğimiz bu görüşlerden en uygunu, muhkem olduğunu belirten görüştür. Çünkü bir hükümde nesih söz konusu olabilmesi için, bir âyette belirtilen hükmü diğer âyetin, tüm yönleriyle olumsuz kılması gerekir. Burada ise böyle bir durum söz konusu değildir. Zira sonraki inen *"Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi faydasına, kötülük de kendi zararınadır."* âyeti, önce inen *"İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi onunla sorguya çeker."* âyetinde belirtilen hükmü bütünüyle ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü her hesaba çekme mutlaka Allah'ın onu cezalandırmasını gerektirmez. Kulun hesaba çekildiği her günahtan dolayı da cezalandırma yoktur. Allah Teâlâ, kıyamet gününde amel defterleri kendilerine sunulduğunda suçlu günahkârlar hakkında onların *"Eyvah bize! Bu nasıl kitaptır ki, küçük büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş!"*[2464] dediklerini haber veriyor. Yine kitaplarının küçük büyük tüm günahlarını yazdığını bildiriyor. Ancak kitaplarda küçük büyük tüm günahları sayılmış olsa da Allah'a ve rasûlüne îmân eden itaatkâr Müslümanların kitapta her sayılan günahtan dolayı cezalandırılacaklarını bildirmiyor. Çünkü Allah Teâlâ onlara, büyük günahlardan kaçındıkları takdirde küçük günâhlarının affedileceğini vâdetmiştir. Ve bu yönde *"Eğer size yasak edilen günahların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere yerleştiririz."*[2465] buyurmuştur."[2466]

İbn Atıyye neshin ahkâma dair hususlarda geçerli olduğunu hatırlatarak, bu âyetin haber bildiren nitelikte olduğunu belirtir. Haber bildiren âyetler ise neshe konu olmazlar.[2467] Tabersî, *"Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle mükellef kılar."*

[2463] Bkz., Buhârî, "Tefsîr", (Bakara), 54; Müslim, "Îmân", 199; Ahmed b. Hanbel, I, 333; II, 412.
[2464] Kehf, 18/49.
[2465] Nisâ, 4/31.
[2466] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 144-145.
[2467] İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 134.

sözünden yola çıkarak, insanın, gücünün yetmeyeceği şeylerle mükellef olmadığını belirtir. Aklen insanın, bunları kontrol altına alabilmesi mümkün değildir. Dolayısı ile bu âyetin, önceki âyeti neshetmesi düşünülemez. Âyet-i kerîme, inanmak ve irâde etmek suretiyle gerçekleştirilen emir ve yasakları kapsamaktadır. Bize gizli olan, vesvese, vehim, zihinden geçenler gibi kontrolü mümkün olmayan şeyler ise mükellefiyetin kapsamına dahil değildir. Dolayısı ile ikinci âyet birinci âyeti beyân etmekte, onun yanlış anlaşılmasını engellemektedir. Önceki âyetin ifadesiyle insanın aklından geçenler ve iç konuşmaları da dahil olmak üzere Allah Teâlâ'nın, insanın her davranışından onu sorguya çekeceği anlaşılabilirdi. Bu âyet ise insanın gücünü aşan şeylerden sorumlu tutulmayacağını belirterek yanlış anlamalara mânî olmaktadır.[2468] İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Rabî' b. Enes'ten bu âyetin muhkem olduğu yönünde bir nakilde bulunarak kanaatlerini de bu âyetin nâsih olduğu yönünde belirtirler.[2469]

Taberî 284. âyette zikredilen *"...İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker ve dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder..."* sözünün, öncesinde zikredilen şahitliği gizleme konusuyla bağlantılı olduğunu belirtir. "Âyet şahitliği gizlemelerini Allah'tan saklayamayacaklarını bildirmekte ve bundan dolayı cezalandırılmaktan sakındırmaktadır." der. Ardından da kişinin kalbinden geçen duygulardan sorumlu olup olmadığının tartışmasını yapar.[2470] Râzî bu âyetin, kişinin kalbinden geçen ve hatıra gelmesini engelleyemediği kötü duyguları da kapsadığını, bunlarla insanın sorumlu tutulmasının burada "Teklîf-i mâ lâ yutâk/Kişinin gücünün yetmediği bir istekte bulunma" durumunu ortaya çıkaracağını belirtir. Sonrasında bu konu hakkındaki farklı fikirleri dile getirir..[2471] Suyûtî[2472] ve İbn Kesîr[2473] Taberî'nin âyetin şahitlikle ilgili olduğu görüşünü nakletmekle yetinmişler ve herhangi bir eleştiride de bulunmamışlardır.

Mevdûdî âyetin bildirdiği şekilde insanın yaptığı işlerden dolayı Allâh'a karşı sorumlu olduğunu, O'nun gizli açık her şeyi bildiğini zikrederken[2474] Elmalılı ise âyetin sebeb-i nüzûlünde iki rivayet olduğunu, birinin şehâdeti gizleyen kimse hakkında,

[2468] Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 183.
[2469] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* V, 142-143; Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 418-419.
[2470] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* V, 128-138.
[2471] Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* VII, 135-136.
[2472] Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*, III, 411-415.
[2473] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 513-520.
[2474] Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I, 228.

ikincisinin de kâfirlerle dostluk yapanlar hakkında nâzil olduğunu bildirdiğini belirtir. Ardından da âyetin umumi anlamı üzerinden te'vile yönelir.[2475]

Sâmi Kılınçlı, bu konuda yapmış olduğu incelemede müfessirlerin çoğunun yorumlarında bağlamı değil de hadislerin de etkisiyle âyetteki umumi ifadeyi temel aldıklarını belirterek şöyle bir tespitte bulunur: "Bu âyetin yorumunda Kur'ân'ın bütünlüğü dikkate alınmadığından âyetin mensûh olup olmadığı, kişinin kalbinden geçen ne tür düşüncelerden hesaba çekileceği gibi hususlar tartışılmıştır. Bu durum bağlam dikkate alınmadığında meselenin ne kadar çetrefilli bir hâl aldığını da göstermektedir. Meselenin en üzücü tarafı bağlam merkezli yapılan isabetli yorumların âm lâfza dayanılarak eleştirilmesi ve geçersiz kabul edilmesidir. Bu tür yorumların özel olarak sorgulanması gerekmektedir. Müfessirler, kendileri açısından bir yönüyle haklı olarak, Kur'ân'ın kuşatıcılığını ispatlamak, yaşanan her şeyi bir şekilde Kur'ân'la irtibatlandırmak ve mümkün olduğu kadarıyla Kur'ân'ı farklı konularda konuşturmak istediklerinden âyeti bağlamından kopuk bir şekilde açıklamaktadırlar. Âyetlerin mesajını bağlam çerçevesinde sıkıştırmak çok doğru bir yaklaşım değildir. Ancak bu yorum genişlemesinin bağlamı yok saymadan veya yanlışlamadan ikinci, üçüncü dereceden görüşler olarak vermek gerekmektedir. Âyetler, bağlamından bağımsız yorumlandığında kendi sâbit, temel anlamı olmayan tüm yorumlara, açık metinlere dönüşmekte bu nedenle de te'villerin doğru ve yanlışını belirlemek zorlaşmaktadır. Bu tutum aynı zamanda tefsir ve te'vili usulsüz bir mahiyete büründürmek anlamına da gelmektedir."[2476]

Müfessirlerden bazıları Sami Kılınçlı'nın dikkât çektiği konuyu fark ederek Allah'ın bildiği, insanın içinde gizlediği veya açığa vurduğu şeyleri, bir önceki âyette bahsi geçen borçlanmadaki şahitlik konusuyla ilişkilendirmek suretiyle hususî bir mânâda değerlendirerek "Buna göre bu âyet, borçlanmada şahitliğin gizlenmesi hakkında nâzil olmuştur. Dolayısı ile bu âyet-i kerîme şahitliği gereği gibi yerine getirme hususunu konu edinmektedir."[2477] şeklinde beyânda bulunmuşlardır.

Görüldüğü kadarıyla buradaki problem, âyetin nüzûlü hakkında sahih hadise dayalı bir rivayetin bulunması ve bu rivayetin, âyetin içerisinde bulunduğu bağlamdan kopuk bir şekilde değerlendirilerek müfessirlerin te'vile yönelmiş olmalarıdır. Ancak

[2475] Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 991-992.

[2476] Sami Kılınçlı, "Bazı Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerinin Bağlam Çerçevesinde Yeniden Değerlendirilmesi", Ç.Ü. İlâhiyat Fak. Derg., Yıl: 2019, sayı: 2, ss. 400-417, s. 409-410; ayrıca bkz., Kılınçlı, *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerini Kur'ân Siyer Bağlamında Okumak*, s. 97-99.

[2477] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 129-130; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 353; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 132.

bizim gördüğümüz kadarıyla sahih kanallarla nakledilen rivayetle âyetin bağlamı arasında bir farklılık veya uyumsuzluk söz konusu değildir. Hadiseye bir de şu pencereden bakabiliriz: Müfessirler genel olarak 284. âyetin, öncesindeki 282-283. borçlanma âyetleriyle bağlantılı olarak borçlanmada şahitliğin gizlenmesi hakkında nâzil olduğunu belirtmişlerdir. Sûrede sırayla önce faiz konusu işlendi. Ardından borçların yazımına yer verildi ve son olarak 285 ve 286. âyetler zikredildi. Süreç içerisinde muhtemelen faiz konusu ve borçların yazımı toplumda rahatça kabul görüp onaylanarak hemen uygulanamadı. Müslümanların arasında bu konularda süregelen alışkanlıklar sebebiyle yeni emirlere karşı bir süre adaptasyon güçlüğü yaşandı. Buradan yola çıkarak o günkü toplum içerisinde borcu ödeme, kayda geçirme, borca şahitlik yapma vs. konularında nefslerine aldanarak dürüst hareket etme yönünde adâletten saparak gevşeklik gösteren veya kalbinden kötü niyetler geçiren kimseler bulunmuş olabilir. 284. âyetin ikazıyla birlikte öncelikle ticaretle uğraşan bu insanlar olmak üzere sahabe içerisinde zihninden daha farklı kötü düşünceler geçen kimseler de telâşa kapılarak hadiste belirtilen şaşkınlık içerisinde Allâh Rasûlüne gelerek durumun detayını öğrenmek istemiş olabilirler.

Ardından inen 285. âyette *"Peygamber, Rabbinden kendisine îmân etti, Mü'minler de îmân ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine îmân ettiler."* sözüyle inananlara "İşinize, örfünüze, ticârî hayatınıza uygun olmasa da size bildirilen bu emirleri kabul edip uygulayın! Bakın, Allâh Rasûlü ve Mü'minler de bunu kabul ediyorlar. Allâh'a teslim olmuş kimselerin yapması gereken *"İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlanma dileriz. Sonunda dönüş yalnızca sanadır."* demeleridir. Ayrıca 286. âyetle faiz ve borçların yazımı gibi ticârî hayatı önemli derecede ilgilendiren konularda inananlar, Allâh'ı hatırlayıp O'na sığınarak adâletsizlikten ve zulme yönelmekten sakındırılmakta, önceden bu konularda işledikleri hata ve kusurlardan dolayı Allâh'tan af dilemeye yönlendirilmektedirler. Böylesine insanlık onurunu zedeleyici ve insanı aşağılayıcı kötü düşünceleri kalbinden geçirmenin dahi Allâh tarafından bilindiği vurgulanarak eyleme dönüştürüldüğü takdirde âhirette büyük bir cezâyı gerektirmesi sebebiyle suç işlenmesine mânî olunmaktadır. Görüldüğü üzere Bakara Sûresi 285-286. Âyetler, öncesindeki âyetlerle oldukça uyumlu ve bağlantılı, onların devamı ve tamamlayıcısı konumundadır. Bu nedenle 284-286. âyetler grubu, öncesindeki âyetlerin ardından konuyu tamamlamak üzere nâzil olmuşlardır.

Sonuç olarak; âyetin sebeb-i nüzûlü bağlamında zikrettiğimiz rivayetin sıhhati, müfessirlerin kâhir ekseriyetinin beyânı ve yukarıda anlattığımız anlamlandırma doğrultusunda siyâk ve sibâktaki âyetlerle oldukça uyumlu olması münasebetiyle 286. âyetin nüzûlüne sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Zeccâc, bu âyetleri tahlil ederken Bakara Sûresi'nin tamamını özetlediği güzel bir tefsirle sûreyi taçlandırır: Allah Teâlâ bu sûrede öncelikle namazın ve zekâtın farziyetini zikretti. Ardından haccın, hayızın, talâkın, îlânın hükümlerini açıkladı. Ardından peygamber kıssalarına yer verdi. Sonra da faizin ve borçlanmanın hükümlerini açıklayıp, *"Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır."* sözüyle kendisini ta'zîm etti. En sonunda da *"Rasûl, rabbinden kendisine indirilene îmân etti/onu tasdîk etti."* sözüyle tüm bunların tasdik edilmesini zikretti. Böylece Mü'minlerin hepsi de Allah'ı, meleklerini, kitaplarını ve elçilerini tasdik etmiş oldular.[2478]

Zemahşerî *"Onun kazandığı iyilik kendi faydasına, kötülük de kendi zararınadır"* sözünde zikredilen "iktisâb"ı, yapıp etmek, eylemek olarak açıklar. Ancak bu yapılıp uygulanan şey, kötü/şer olduğunda nefsin onu şiddetle arzulaması, kişiyi ona cezbetmesi, nefsin kişiyi bu eylemi yapmaya emir ve teşvik etmesi ve kulun da o kötü şeyi işlemede oldukça gayret ve ciddiyet içerisinde hareket etmesi gerekir. Bu durumda kişi, o kötü şeyi kesb etmiş olur. Hayır adına yapılan işlerde ise durum böyle değildir. Bundan dolayı âyette *"(Ey Rabbimiz! Unutarak veya yanılarak bizden sâdır olan aşırılıklardan dolayı bizi hesaba çekme, bunlardan bizi sorumlu tutma!"* denilmiştir.[2479] Kâsımî ise "iktisâb"ın bir şeyi elde etmekte ve uygulamakta aşırılığı ifade ettiğini belirtir. Dolayısı ile Allah Teâlâ'nın bu sözünde, O'nun kullarına olan lütfunu bildirme durumu vardır. Yâni bu söz, her ne şekilde işlenmiş olursa olsun kulun yapmış olduğu her hayırlı fiile karşılık sevabının bulunduğunu, ama kötülük adına işlenen fiillerin ancak aşırı olması durumunda cezânın uygulanacağını tespit etmektedir.[2480]

İbn Âşûr *"Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."* sözünün, insan iradesi ve kudreti konusunda bilinenler doğrultusunda şeriatte insanların güç yetiremeyecekleri şeylerle mükellef kılınmasının vâki olmadığını bildirmekte olduğunu söyler.[2481] *"Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme."* sözünde geçen "isr/ağır yük" kelimesi gurbet, aşırı şehvet, başa gelen şiddetli

[2478] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, s. 369; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 241.
[2479] Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 159.
[2480] Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I, 731.
[2481] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III, 137.

belâlar ve zorluklar, insanı çepeçevre kuşatan haramlardan oluşan imtihanlar olarak açıklanmıştır.[2482] İbn Âşûr bu meşakkatleri, bizden önceki toplumlara yüklenen vecibeler olarak açıklar. Meselâ İsrailoğullarına kırk yıl Tîh çölünde yaşama emri, yine onlara çok nâdir özellikler taşıyan bir ineği kesmeleri emri gibi sorumluluklar yüklenmiştir. Tüm bunlar, onların Allah'ın dinine olan muhalefetleri karşısında onları yola getirmek için te'dîb maksadıyla bildirilen emirleri kapsamaktadır.[2483]

4.23.1. 284-286. Âyetlerin Tarihlerinin Belirlenmesi

Hasan el-Basrî ve Mücâhid'den rivayet edildiğine göre; bu âyetler miraç gecesinde nâzil olmuştur. Nitekim Abdullâh b. Abbâs'tan nakledilen bazı rivayetlerde tüm Kur'ân'ı Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Cebrâil'in (a.s.) indirdiği, ancak bu âyetin Hz. Peygamber'e miraç gecesi doğrudan semâ yoluyla inzâl edildiği bilgisi yer almaktadır. Miraç ise Mekke'de gerçekleşmiştir. Ancak Bakara sûresinin bütünüyle Medine'de nâzil olduğu düşünülerek miraç gecesi nâzil olmadığını belirtenler de olmuştur.[2484] Elmalılı Hasan, Mücâhid, İbn Sîrîn ve İbn Abbâs'a isnad ettiği bir görüşe göre bu iki âyetin Cebrâil (a.s.) vasıtası ile nâzil olmadığı, Rasûlullâh'ın (s.a.v.) bunları miraç gecesinde vasıtasız olarak aldığını bildirmektedir. Buna göre o, Bakara Sûresi Medeni olmakla birlikte bu iki âyeti Mekki sayar.[2485]

Abdullâh b. Mes'ûd'dan rivayet edilen bir hadiste şöyle bildirilir: "Rasûlullâh (s.a.v.) İsrâ'ya gittiğinde Sidretü'l-Müntehâ'ya kadar ulaştı. Sidre yedinci kat semâdadır. Yerden yükselen her amel oraya kadar gelir ve oradan alınır. Yukarıdan inen ameller de oraya kadar gelir ve oradan alınır. -Abdullâh, *"O an sidreyi bürüyen bürümüştü"*[2486] âyetini okudu ve "Bu, altından bir örtüdür," dedi. Sonra şöyle devam etti: Rasûlullâh'a (s.a.v.) orada üç şey verildi: Beş vakit namaz, Bakara Sûresi'nin son âyetleri ve ümmetinden Allah'a ortak koşmayanların günahlarının affedileceği."[2487]

Müslim'in sıhhat şartlarını hâiz olan ve pek çok muhaddis tarafından da nakledilmiş olan bu hadiste net bir şekilde miraçta Bakara Sûresi'nin son âyetlerinin verildiği belirtilmiştir. Miraç ise Mekke döneminin sonlarında, hicretten 16 ay kadar

---

[2482] İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 760.
[2483] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III, 141.
[2484] Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 240; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 491-492.
[2485] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, II, 996.
[2486] Necm, 53/16.
[2487] Müslim, "Îmân", 279; Nesâî, "Salât", 1; Tirmizî, "Tefsîr", 53; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 387; I, 423.

önce Receb ayının 27. gecesinde gerçekleşmiştir.[2488] Buna göre Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin hicretten önce Mekke'de inmiş olması gerekir. Ancak bu hadis, bizim bu âyetlerin esbâb-ı nüzûlü kapsamında sunduğumuz ve meşhur hadis ulemâsının da eserlerinde kaydettikleri hadisle[2489] çelişmektedir. Zira bizim naklettiğimiz hadiste, Bakara Sûresi 286. âyetin 284. âyeti neshettiği belirtilmiş olup, 284. âyet Medeni olduğu için Bakara Sûresi'ndeki son iki âyetin de Medeni olması icab etmektedir. Zira nâsih olduğu söylenen 285-286. âyetlerin, mensûh olduğu belirtilen 284. âyetten önce, hatta Mekke döneminde inmiş olması düşünülemez.

Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin esbâb-ı nüzûlü kapsamında nakledilen rivayetlerde bu iki âyetin, öncesindeki 284. âyetle ilişkisi ortaya konulmaktadır. Bu ilişki bazen önceki âyetle sonraki âyetler arasında nâsih mensûh; bazen de nüzûl sebebi olarak teşekkül etmektedir. Her ne şekilde olursa olsun bu rivayetler Bakara sûresinin son iki âyetinin Medeni olduğuna dair delil olarak kabul edilmektedir. Çünkü önceki âyetin (284. âyet) Medeniliği hususunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Bu âyet Medeni olduğuna göre ondan sonra gelen âyetin de Medeni olması gerekir. Çünkü önceki âyet sonraki âyetlerin sebebi niteliğindedir. Sebepler sonuçlardan önce meydana gelir. Dolayısıyla bu rivayetleri ve siyak sibak ilişkisini dikkate alanlar Bakara Sûresinin son iki âyetinin Medeni olduğu düşüncesindedirler.[2490]

Müfessirler 284. âyeti kendisinden önceki vâdeli alışverişlerdeki şahitlik konusu ile ilişkilendirmişlerdir. 285-286. âyetlerin de hem 284 hem de ondan önceki faiz ve vâdeli alışverişler konusuyla yakından bağlantısından bahsetmiştik. Bu nedenle bu âyetlerin borçlanma konusunun ardından 10/632 yılı içerisinde nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

[2488] Salih Sabri Yavuz, "Miraç", *DİA*, XXX, 133.
[2489] Müslim, "Îmân", 199, 200; Tirmizî, "Tefsîr", 2; Nesâî, "Tefsîr", 54; Ahmed b. Hanbel, I, 333.
[2490] Hamza Sadan, "Âyetlerin Mekkîlik ve Medenîliği: Bakara Sûresi Son İki Âyeti Örneği", *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, Bahar 2020, c. 8, sayı: 1, s. 6.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Esbâb-ı nüzûl ve tarihlendirme odaklı yapmış olduğumuz çalışmayla edindiğimiz tespitlere göre klasik tefsir ve hadis usûlü kaynaklarının bu konuda ortaya koyduğu sened merkezli bakış açısının ulemâ nezdinde genel anlamda geçerlilikleri olsa da zaman zaman tefsir literatüründe mevcut kanaatlerle uyuşmayan yönleri de bulunmaktadır. Bu anlamda hadis kriteri yöntemleriyle tefsir rivayetlerinin eleştiriye tâbî tutularak sonuca ulaşmaya çalışmanın çok doğru ve isabetli bir metod olmadığını söyleyebiliriz. Biz bu çalışmamızda elden geldiğince âyetin bağlamına uygun anlamı tespit edebilmek için nüzûle sebep oluşturabilecek en uygun sebebi tespite çalıştık. Bunun için çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi geleneksel hadis kriterleri yanında daha başka ölçütleri de göz önünde bulundurarak bir çalışma yürüttük. Bu noktada rivayetin siyâk sibâkla uyumu, nüzûl zamanı ve sîret kaynaklarında geçen bilgilerle alâkasının tespiti ve vâkıa ile uyumu gibi kriterleri sayabiliriz.

Uzun soluklu çalışmamız neticesinde hem âyetlerin esbâb-ı nüzûlleri ile, hem klasik tefsir kaynaklarımızdaki bilgiler ve yapılan son araştırma sonuçlarıyla ilgili olarak şu tespitlerde bulunduk:

1. Yapmış olduğumuz çalışma neticesinde esbâb-ı nüzûl kriterlerini tespitte kullanılan ibare odaklı değerlendirmelerin çoğu zaman gerçeği yansıtmadığını belirledik. Bazı âyetlerin esbâb-ı nüzûlüne tam olarak delâlet eden ifade kalıbı (فنزلت- فأنزل الله) kullanılırken aslında tefsire işaret edildiğini, ihtimal yollu ibarelerde de (نزلت فی) bazen esbâb-ı nüzûle tam olarak işaret edildiğini tespit ettik.

2. Âyetlerin esbâb-ı nüzûlü kapsamında geleneksel hadis kriterleri çerçevesinde zayıf yollarla nakledilen rivayetlerden pek çoğunun âyetin fehvâsı ve nüzûl ortamı ile uyumlu olduğuna şahit olduk. Bu tip rivayetlerden bir çoğu siyâk ve sibâkla oldukça uyumlu, diğer âyetlerle ilgili olarak bildirilen rivayetlerle de örtüşmektedir. Buradan yola çıkarak rivayetlerin sadece senedine bakılmak suretiyle bir değerlendirme yapılması ve hadis kritiği açısından itibar edilmeyip reddedilmesinin tam anlamıyla güvenilir, sağlam bir usûl olmadığını söyleyebiliriz.

3. Tez çalışmamızı hazırlarken dikkâtimizi çeken bir başka husus, esbâb-ı nüzûl konusunda müstakil eser sahibi Vâhidî ve Suyûtî gibi alimlerin esbâb-ı nüzûl kitabına aldıkları bazı rivayetleri tefsir eserlerine almamalarıdır. Bu gerçekten hayret uyandıracak bir durumdur. Normalde müfessirler âyetlerin tefsirinde nüzûl sebebini göz önünde bulundurarak te'villerde bulunurlar. İsâbetli olan yöntem de budur. Ancak bu

alimlerin bir rivayeti esbâb-ı nüzûl kitabında zikrederken daha detaylı hazırladıkları tefsirlerinde yer vermemeleri kanaatimizce üzerinde araştırma yapılması gereken bir husustur.

4. Tefsir literatüründe zikredilen tefsir ve te'vil kapsamında birçok rivayet ve görüşün, önceki devirlerde zikredilen kaynaklardan istinsâh yoluyla nakledilegeldiğini biliyoruz. Müfessir, geçmişin birikimi üzerine ekleyecek olduğu şeyler varsa, bunları diğer görüşleri zikrettikten sonra uygun bir tarzda gerekçelendirerek belirtir. Müfessirlerin, kadîm bilgileri gözardı ederek âyetin tefsirinde bağlamından kopuk bir açıklama yapmaları elbette ki düşünülemez. Ancak biz yer yer ilk devir müfessirlerinin eserlerinde zikrettikleri, fakat ileriki dönemlerde kaynaklarda göremediğimiz bazı bilgilerin mevcut olduğunu tespit ettik. Bu durumun bağlamla ve âyetin anlattığı bilgilerin işaret ettiği bilgilerle uyuşmayan isabetsiz diyebileceğimiz te'villere sebebiyet verdiği görülmektedir.

5. Sonraki devir müfessirlerinden bazıları, önceki devirde yaşamış müfessirlerden bazen bir hadis, bazen bir görüş veya bilgi naklinde bulunmaktadırlar. Zaman zaman bu müfessirlerin müracaat kaynaklarını incelediğimizde elimizdeki kaynaklarda bu bilginin mevcut olmadığına şahit olduk.

6. Çalışmamız esnasında bazı müfessirlerin, yapmış oldukları yorumlarda tarihi yanılgılara düştüklerine şahit olduk. Vâkıa ile uyumlu olmayan tarihi bir hadiseyi âyetin nüzûlü ile ilişkilendiren ve anakronizm olarak nitelendirilen bu tür yorumların silsile yoluyla günümüze kadar nakledilmiş olmaları da ayrıca düşündürücüdür. Bu durumun bir yanılsama mı yoksa bilinçli olarak yapılan bir uygulama mı olduğu, esbâb-ı nüzûle yüklenen anlam ve kapsam noktasında tartışılması gereken bir konudur.

Âyetin sebeb-i nüzûlünü Kur'ân'ın nüzûl süreci haricinde bir başka zaman dilimiyle ilişkilendirerek yorumlar çıkarma usûlüne Taberî'de ve aynı âyeti milat öncesi bir tarihle irtibatlandıran başta Mukâtil olmak üzere daha başka erken dönem müfessirlerine de rastlanmaktadır. Taberî gibi tarihçi ve müfessir bir âlimin böylesine bâriz tarihsel bir hataya düşmesi oldukça yadırganacak bir durumdur. Örneklerde de görüldüğü üzere Taberî'nin, nüzûl ortamı ile ilişkilendirdiği olayın zaman farkını düşünememesi veya böyle bir konuda azımsanmayacak kadar fazla hataya düşmesi aklın kabul edemeyeceği bir durumdur. Kaldı ki yapılan bu yorumları Cassâs, Râzî ve Subhi Sâlih de tenkit etmişlerdir. Burada bazı müfessirlerin rivayetleri değerlendirmede o kadar da özenli hareket etmedikleri şeklinde bir durum anlaşılmaktadır.

Çalışmamız süresince ulaştığımız sonuca göre bu durum, o tarihlerde "nüzûl sebebi" kavramına yüklenen misyon ve mânâ ile bağlantılı olabilir. Muhtemelen Taberî ve bu anlayışta olanlar, "nüzûl sebebi" kavramını tefsirî anlamda -ister nüzûl öncesinde, isterse nüzûl sonrasında gerçekleşmiş olsun- âyetin anlam dünyası dahilindeki tüm olaylarla ilişkilendiren geniş perspektifli bir yaklaşımla değerlendirmektedirler. Böyle düşünüldüğünde onların yapmış olduğu bu ilişkilendirmenin, âyetin nüzûl bağlamı değil de genel anlamda mânâsı çerçevesinde yapılan yorumlar olduğu açığa çıkmaktadır.

Tefsirî bir yaklaşımla esbâb-ı nüzûle yüklenen bu anlam, sonuç olarak âyetin nüzûlü döneminde gerçekleşen vâkıa ile uyumsuz te'villeri ortaya çıkarmaktadır. Müfessirlerin bu anlayış tarzı bilinmediğinde klâsik kaynaklarda geçen bilgiler ve bu yorumları yapan müfessirler yanlış anlaşılacak, onların tarihi bilmedikleri, tutarsız te'villerde bulundukları yönünde suçlayıcı ithamlarda bulunulabilecektir. Dolayısıyla biz bu durumun, bugün "esbâb-ı nüzûl" kavramına bizim yüklemiş olduğumuz, yalnızca âyetin nüzûl zamanında gerçekleşen ve ayetin inişine sebep olan dar çerçeveli anlamdan kaynaklanan bir problem olduğunu düşünmekteyiz.

7. Müfessirlerin, âyetin esbâb-ı nüzûlü kapsamında naklettikleri rivayetlerin bir kısmı âyetin anlam dünyası, siyâk sibâk, ve nüzûlün gerçekleştiği tarih itibarı ile vâkıa ile tam olarak uyum gösterirken bir kısmı ise vâkıadan kopuk bir hâl arz etmektedir. Bilhassa bir âyet hakkında pek çok rivayetin nakledildiği durumlarda bu şekilde vâkıaya uygun olmayan örneklere sıkça rastlanmaktadır.

8. Zaman zaman Kur'ân-ı Kerîm'in farklı sûrelerinde (A'râf, 7/157; Saff, 61/6) Tevrât ve İncil'de geçen ve Ehl-i Kitâb'ın, ileride gelecek olan ve vasıfları belirtilen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tâbî olmayı emreden âyetlerden bahsedilmektedir. Çalışmamız içerisinde biz de esbab-ı nüzûl rivayetleri arasında bu yönde rivayetlere rastladık. Bu türden rivayetler Hz. Peygamber döneminde Tevrât ve İncil içerisinde bâzı âyetlerin bulunduğunu fakat sonraki dönemlerde ya bunların kaybolduğunu veya daha isabetli bir yorumla, Yahudi ve Hıristiyan alimler tarafından bilinçli bir şekilde tahrif ve imhâ edildiğini göstermektedir.

9. Tefsir kaynaklarımızda âyetlerin tefsiri yapılırken zaman zaman kendisinden önce söylenmemiş, farklı bakış açılarıyla yapılan yorumlara rastlanmaktadır. Bazen bu yorumlar âyetlerin anlaşılmasında hataya düşülmesini engellediği gibi, farklı gerekçelerle âyetin uygulamadan düşürülmesine ve bağlamından kopuk bir şekilde anlaşılmasına da mâni olmaktadır.

10. Tefsir literatüründe nakledilen rivayetlerden bir kısmı, hadis kaynaklarımızda da zikredilmektedir. Ancak biz yapmış olduğumuz çalışmada hadis kaynaklarında geçen ve âyetin tefsiri kabilinden nakledilen bâzı rivayetlerin, tefsir literatüründe esbâb-ı nüzûl formuna çevrildiğine şahit olduk. Bu durum âyetin yanlış anlaşılmasına yol açtığı gibi, gerçek nüzûl sebebinin tespitinde oldukça problemler yaşanmasına da sebep olmaktadır.

11. Bilindiği üzere hadis usûlü tam olarak hicrî üçüncü asırda şekillenmeye başlamıştır. Senedin vazgeçilmezliği, isnad tenkidi ve ravilerle ilgili kriterler bu dönemden sonra uygulanagelmiştir. Esbâb-ı nüzûl rivayetleri ise bu sistemin kurulup uygulamaya başlanmasından çok önceleri, sahabe ve tâbiînden itibaren nakledilmeye başlamıştır. O dönemlerde henüz hadis usûlünün belirlediği sistem olmadığı veya yeni yeni şekillenmeye başladığı için doğal olarak rivayetlerin naklinde ve sened yönüyle sonradan kurulan sisteme uymayan yönleri bulunmaktadır. Bu yönüyle sonradan oluşan hadis usûlünün, bu yöntemin mevcut olmadığı bir dönemde aktarılan bilgiler için uygulanması aslında tutarlı ve ilmî bir tavır değildir. Bununla birlikte esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde hadis usûlünün belirlemiş olduğu kriterlerin dikkate alınması gerekmekle birlikte var olan durumdan dolayı tek kriter gibi algılanmaması gerektiği ifade edilebilir. Aksi takdirde tarihen sabit ve bağlama uygun bir çok sahih rivayet ve bilgi reddedilmek durumunda kalacaktır ki vâkıa da bu şekildedir. Zikredilen bu durum da esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin değerlendirilmesinde olayların tarihsel, vâkıadaki zemini anlatan Kur'ân-sîret ilişkisinin ve âyetlerin metin içi ve dışı bağlamlarının mutlaka göz önünde bulundurulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinin, yaşadığı çağ itibarıyla tedvin dönemi öncesine tekabül etmesi münasebetiyle ileriki dönemlerde uygulanan isnad tekniğinin uygulanmasından önce yazıldığı netleşmektedir. Mukâtil'in bilhassa cerh ve ta′dil alimlerince dönemin sema ve kıraat gibi geçerli ilim elde etme yollarına başvurmaksızın, başkalarına ait eserleri cem etmek suretiyle elde ettiği rivayetleri nakletmek, isnad kullanmamak, hadis uydurmak ve tedlis yapmak gibi ağır suçlamalara maruz kaldığı bilinmektedir. Bununla birlikte onun senedsiz olarak naklettiği rivayetlerin çoğunun sahih ve sünen tarzı kitaplarda bulunduğu, yani muteber kaynaklarda yer aldığı tespit edilmiştir. Tüm bu zaaflarına rağmen onun naklettiği hadislerin yazılabileceği de belirtilmiştir. Dolayısıyla Mukâtil'in rivayetlerinin muhtevâdan ziyade şekille alâkalı bazı eksiklik ve kusurlarla mâlûl olduğunu söyleyebiliriz. Çalışmamızın içeriğinde birçok örnekte Mukâtil ile ilgili belirtilen

açıklamaların doğruluğuna dair bilgiler görülmektedir. Bilhassa onun siyâk-sibâk uyumu ile ilgili bütünleştirici izahları, âyetleri tefsirdeki üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

12. Esbâb-ı nüzûl ve âyetlerin tarihlendirilmesi konusunda yapmış olduğumuz bu çalışma sonucunda müsteşriklerden bazılarının, "Kur'ân'ın Hz. Peygamber devrinde ezberlenip yazılmadığı, onun vefatından iki yüz yıl sonra oluşturulan kültürel birikimle yazıya geçildiği" ve "Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin Kur'ân'ı temellendirecek şekilde sonradan uydurularak yazıldığı" yönündeki iddiaların hadis ve sîret kaynaklarında kayıtlı bilgi ve belgelerle çeliştiği tespit edilmiştir. Bu iddiaları ortaya atanlar gibi düşünmeyen diğer müsteşriklerin tespiti ve ortaya atılan iddiaların kendi içindeki çelişki ve tutarsızlıkları da bu durumu ortaya koymaktadır.

13. Âyetlerin tarihlendirilmesi konusunda öncelikle rivayetlerden çıkarılan ipuçları doğrultusunda bilhassa ilk dönem sîret ve tarih kaynakları karşılaştırılmak suretiyle âyetin muhtemel nüzûl zamanı tespite çalışılmaktadır. Ancak bir âyetin nüzûl sebebi ile ilgili çok fazla ve farklı rivayetin bulunması, gerçek nüzûle sebep olan hadiseyi tespiti oldukça zorlaştırmaktadır. Usûl alimlerinin rivayetler için belirlediği ifade kalıplarına dair yöntem de âyetin nüzûlü zamanında gerçekleşen olayla âyetin anlam dünyasındaki olayları ayırt etmede çoğu zaman belirleyici olmamakta ve konuyu daha karmaşık hale getirebilmektedir. Bu sebeple âyetlerin tarihlendirilmesinde şimdiye kadar ortaya konan ifadeleri esas alan kriterler yanında rivayetlerin sîret ve tarih kaynaklarında geçen bilgilerle karşılaştırmalı olarak çok yönlü bir çalışmayla birlikte tarihlendirmeye gidilmesinin daha isabetli sonuca ulaştıracağı anlaşılmaktadır.

14. Esbâb-ı nüzûl rivayetlerini tahlil ederken hem metinlerde geçen ipuçları hem de sîret kaynaklarında zikredilen bilgiler doğrultusunda bizde oluşan kanaat üzere âyetlerin muhtemel nüzûl tarihleri ile ilgili genel bir tablo oluşmaktadır. Tüm âyetlerle ilgili bir tarihlendirme yapabilmek haliyle mümkün olmasa da araştırmamız esnasında elde ettiğimiz bulgular doğrultusunda hakkında bilgi olmayan âyetlerle ilgili de âyetlerde işlenen konular ve muhatapları dikkate alarak bir tahmin yürütmeye çalıştık. Ortaya çıkan tabloda Bakara Sûresi'nin bütün âyetlerinin Medine döneminde nâzil olduğunu tespit ettik. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Medine'ye hicretinin Kuba günleriyle başlayıp vefatına kadar geçen süreçte bilhassa ilk iki senede gelişen olaylar ve ihtiyaçlar müvâcehesinde sûrenin çoğu âyetinin nâzil olduğunu; hacc ibadetinin teferruatı ve faiz, alışveriş, bunların şahitliği gibi hukûkî konuların ise son iki sene içerisinde nâzil olan âyetlerde işlendiğini belirledik. Bilhassa faiz konusunun Vedâ Hutbesi olarak bilinen

Hz. Peygamber'in hacc yaptığı günlerde Arafat ve sâir mekânlarda îrâd ettiği hitâbesinde tekrar gündeme getirilerek vurgulanması, faiz yasağının O'nun vefatına çok yakın günlerde vahyedildiğini düşündürmektedir.

Sûredeki bâzı âyetlerin tarihlerinin tespitinde kesin bilgiler bulunurken çoğu âyetle ilgili yaklaşık bilgiye ulaştık. Bazı âyetler hakkında ise hiçbir bilgi bulamadık, tefsir kaynaklarında bildirilen veriler doğrultusunda âyetin siyâk ve sibâkında zikredilen yakın tarihler gözetilerek muhtemel nüzûlü belirlemeye gayret ettik. Bu durumu da tarihlendirmeyle ilgili bölümde açıkça bizim kanaatimiz olarak beyân ettik.

Bu çalışmada âyetlerin muhtemel nüzûl tarihleriyle ilgili tespitlerimiz aşağıdaki tabloda görülmektedir:

BAKARA SÛRESİNDEKİ ÂYETLERİN MUHTEMEL NÜZÛL TARİHLERİ			
Âyetler	**Konu**	**Ay**	**Yıl**
1-20. Âyetler	Mü'min, Kâfir ve Münafıklar	Rabîulevvel/ Eylül-Ekim	1/622
21-29. Âyetler	Kur'ân'ın Benzerini Getirme İddiası	---	1/622
30-39. Âyetler	Âdem-İblis Kıssası	---	1/622
40-108. Âyetler	İsrailoğulları'nın Diyalogları	---	1-2/622-623
109-110. Âyetler	Yahudiler'in Mü'minleri îmândan vazgeçirme niyetleri	Receb-Şâban/ Ocak-Şubat	2/624
142-152. Âyetler	Kıblenin Değişimi	Receb-Şâban/ Ocak-Şubat	2/624
153-157. Âyetler	Allah yolunda öldürülenlerin durumu	17-20 Ramazan/ 15-16 Mart	2/624
158. Âyet	Safâ ve Merve'nin tavâf edilmesi	Zilhicce	9-10/631-632
159-162. Âyetler	Kitapta açıklananları gizleyenler	---	10/632
163-177. Âyetler	Yeryüzündeki nimetlerin helâl ve temiz olanlarından yemek	Receb-Şâban/ Ocak-Şubat	2/624
178-182. Âyetler	Kısâsın farz kılınması	---	1/622
183-187. Âyetler	Ramazan Orucu	Şâban/Şubat	2/624
188. Âyet	İnsanların mallarını bâtıl yollarla yemek	Şâban-Ramazan/ Şubat-Mart	2/624
189-196. Âyetler	Hilâllerin durumu ve Allâh yolunda savaş	Zilkâde/Mart	6/628
197-203. Âyetler	Haccla ilgili uygulamalar	Zilkâde/Şubat-Mart veya Zilhicce/Mart	9/631 10/632
204-207. Âyetler	Recî Vak'ası	Safer/Temmuz	4/625
208-211. Âyetler	Abdullâh b. Selâm ve arkadaşları olayı	---	2/624
212-215. Âyetler	Öncekilerin başına geleni çekmeden cennete girmek	Cemâziyelâhir/Aralık	2/624
216-218. Âyetler	Haram ayda savaş	Receb/Aralık	2/624
219-220. Âyetler	İçki ve kumarın durumu	Bedir-Uhud Savaşları arası	2-3/624-625
221-223. Âyetler	Müşrik kadınlarla evlenme - Kadınların hayız hali	---	1-2/622-623
243-254. Âyetler	Savaşa Teşvik	Şâban/Şubat (Bedir Savaşı öncesi)	2/624
255-260. Âyetler	Dinde zorlama yoktur	Rabîulâhir/Ekim	4/625
261-274. Âyetler	İnfâk emri	Receb/Ekim	9/630
275-280. Âyetler	Faiz yasağı	Şevval/Ocak-Şubat	9/631
281. Âyet	Allâh'a dönülecek günden sakınmak	Zilhicce/Mart	10/632
282-283. Âyetler	Borçlanma hukuku	Şevval/Ocak-Şubat	9/631
284-286. Âyetler	Faiz ve borçlanma konusundaki kusurlardan dolayı affa yönlendirme	---	10/632

KAYNAKÇA

Acar, Cafer, "Risâlet Döneminde Gayrimüslimlerle Dostluk", *Iğdır Ünv. Sos. Bil. Derg.*, sayı: 9, yıl: 2016, s. 238.

Afzalur Rahman, *Sîret Ansiklopedisi*, trc. heyet, İnkılap Yay., II. Baskı, İstanbul, 1996.

Ahfeş, Ebu'l-Hasan Saîd b. Mes'ade, *Me'âni'l-Kur'ân,* thk. Hüdâ Mahmûd Kırâ'a, nşr. Mektebetu'l-Hancı, Kâhire, 1990.

Akarsu, Murat, *Kabileden Devlete Medine Tecrübesi,* Ankara Okulu Yay., Ankara 2018.

Aldemir, Halil, "Esbâb-ı Nüzûl Rivayetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 15, sayı: 48, Yaz 2011, s. 142.

Algül, Hüseyin, "Evs" md., *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 541-542.

----------, "Gazve", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 488.

----------, "Hamza", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 500-502.

----------, "Haram Aylar", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 105-106.

Ali, Cevad, *El-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdat Üniversitesi'nin Yardımlarıyla, Bağdat, 1993,

Arpa, Recep, "Şehristânî'nin Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Tefsirinde Şahsî Mushaflar ve Sûre Tertipleri", *İslam Araştırmaları Derg.*, yıl: 2017, sayı: 38, s. 46.

Arpaguş, Hatice, "Haşvî Temâyülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği", *MÜİFD*, XLIII (2012/2), s. 85.

Arslan, Ali, "Bazı Hadislerde Değinilen Cahiliye Devri Hacc Uygulamaları", *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran 2015, yıl 8, sayı XXII, s. 75.

Arslantaş, Nuh, "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *İstem (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi)*, Yıl: 6, Sayı: 11, Konya, 2008, s. 36.

Âşıkkutlu, Emin, "Müphem", *DİA*, Ankara, 2020, XXXI, 434-436.

Atan, Ömer Faruk, "Tarihi Süreç İçerisinde Nesih Teriminin Gelişimi ve Kapsamı", İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, sayı: 1, yıl: 2018, c. IV, s. 105-107.

Atar, Fahrettin, "Muhâlea", *DİA*, Ankara, 2020, XXX, 397-401.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, Yeni Ufuklar Nşr., İstanbul, 1989.

Atîk, Abdulaziz, *İlmu'l-Bedî'*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 2015.

Avcı, Casim, "Kaynuka" md., *DİA*, Ankara, 2022, XXV, 88.

----------, “Kurayza” md., *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 431-432

Avd, Bekir Zeki, *es-Sırâu’d-Dînî alâ Şibh-i Cezîreti’l-Arabiyye Kable’l-İslam*, http://www.al-maktabeh.com, s. 206.

Aybakan, Bilal, “Selem”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 402-405.

Aydınlı, Abdullah, “Muallak”, *DİA*, Ankara, 2020, XXX, 308.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed b. Ahmed, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Abdullâh Muhammed-Muhammed Ömer, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2001.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *en-Nâsih ve’l-Mensûh*, thk. Hilmi Kâmil-Es’ad Abdulhâdî, Dâru’l-Adevî, Ürdün tsz.

Bakkal, Ali, “Kur’ân’da Mensûh Âyetlerin Sayısı”, *Harran Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yayın no: 3, Şanlıurfa, 1996, s. 37.

Balcı, İsrâfil, “İslam’ın İlk Kıblesinin el-Mescidu’l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği”, *İslam Araştırmaları Derg.*, yıl: 2012, sayı: 28, ss. 85-116.

Bayraktar, İbrahim, “Müsteşrikler ve Hz. Peygamber’e Bakışları”, *Atatürk Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 2004, sayı: 21, s. 28-38.

Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd, *Meâlimu’t-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdusselâm vd., Dâru Taybe, Riyâd, 1991.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sünenu’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

Beyzâvî, Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlı, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut tsz.

Bilge, Mustafa, “Necran”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 507-508.

Birışık, Abdulhamit, “Sûre”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 538-539.

Bozkurt, Nebi “Nüfus”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 293-294.

Bozkurt, Nebi -Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Medine” md., *DİA*, XXVIII, 306-307.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu’l-Buhârî el-Câmiu’l-Müsned*, thk. Merkezu’l-Buhûsi ve Takniyeti’l-Ma’lûmât, Daru’t-Te’sîl, Beyrut, 2012.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Fehmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, I. Baskı, Merkezu Dirâsati’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut, 2008.

Cânan, İbrâhim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.

Cassâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Gamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1992.

Cebeci, Lütfullah, "Mefâtîhu'l-Ğayb", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 348-350.

Cerrahoğlu, İsmail, "Ali b. Ebî Talha", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 386-387.

----------, "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *AÜİFD*, I, sayı: 21, Ankara, 1973, s. 5-6.

----------, *Tefsîr Tarihi*. DİB yay., Ankara, 1987.

----------, *Tefsîr Usûlü*, TDV yay., Ankara, 1989.

Cürcânî, Abdulkâhir, *Dürcu'd-Dürer fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Tal'at Ferhat-Muhammed Edîb Şekûr, Dâru'l-Fikr, Amman, 2009.

Çağatay, Neşet, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1957.

Çağrıcı, Mustafa, "Kardeşlik", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 485-486.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul, 2015.

Çakın, Kamil, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD*, Ankara, 1992, XXXII, s. 184.

Çalışkan, Muhammed Selman, "Ramazan Orucunun Teşrîi", *Kilis 7 Aralık Ünv. İlahiyat Fak. Derg.*, Kilis, 2017/1, c: 3, sayı: 6, s. 159-161.

Çalışkan, Necmettin, "Nüzül Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımı (Beyânu'l-Hak Örneği)", *MKÜ Sos. Bil. Ens. Derg.*, Hatay, yıl: 2017, c. XIV, sayı: 40, s. 401.

Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, nşr. Mürşid Çantay, Elif Ofset, İstanbul, 1990.

Çelik, Hüseyin, "Kur'ân'da Savaşla İlgili Getirilen Düzenlemeler", *MANAS Sosyal Araştırmalar Derg.*, c. 6, sayı: 3, Bişkek-Kırgızistan, yıl: 2017, s. 24.

Çelikkol, Yaşar, "Cahiliye Döneminde Yesrib'in Etnik Yapısı", *Fırat Ünv. Sos. Bil. Derg.*, Elazığ, 2005, c. XV, sayı: 1; s. 330.

----------, "VII. Yüzyılda Medine'de Sosyal ve Dînî Yapılar", *Fırat Ünv. Sosyal Bil. Derg.*, Elazığ, c. XIII, sayı: 2, ss. 397-404.

Çetin, Abdurrahman, "Nesih", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 579-581.

Çetin, Mustafa, "Nüzûl Sebepleri", *Diyanet İlmi Dergi*, Nisan-Haziran 1994, c. XXX, sayı: 2, s. 90.

Çetin, Osman, "Külsûm b. Hidm", *DİA*, Ankara, 2019, XXVI. Cilde ek olarak Ek 2 cildi s. 103-104.

Çonkor, Burhan, "Sûrelerin Belirli Dönemlere ve Olaylara İzâfesi", *Dînî Araştırmalar Derg.*, Ocak-Haziran 2016, c. 19, sayı: 48, ss. 130-152.

Çuçak, Muhammed, "İslamî Literatürlerde Gayri Müslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci", *Bingöl Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, c. IV, sayı: 7, yıl: 2016/1, s. 126.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, Bâbıâlî Yay., İstanbul 1960.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân, *el-Müsned*, thk. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Dâru't-Te'sîl, Lübnan 2015.

Demirci, Muhsin, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 360.

----------, "Kur'ân'a Modernist Yaklaşımlar", *Din Eğitimi Araştırmaları Derg.*, 2003, s. 30.

----------, "Nas-Olgu İlişkisi Açısından Mükerrer Nüzûl", *MÜİFD*, 20 (2001), 6-7.

Denizer, Nurullah, "Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2017, sayı: 17/1, s. 6.

Derveze, İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadis*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut, 2000.

----------, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hz. Muhammed'in Hayatı (Asru'n-Nebî)*, trc. Mehmet Yolcu, İstanbul, 1989.

DİA, "Ammûriye", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 79.

Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbuddîn Şâh Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn, *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Arapça trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, trc. Mehmet Sofuoğlu, Çağrı Yay., İstanbul, 1980.

Dimaşkî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Tabakâtu Ulemâi'l-Hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî-İbrâhim ez-Zeybek, Mü'esesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996.

Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz yay., İstanbul, 1996, "Anakronizm", s. 53.

Dönmez, İ. Kâfi, "Sedd-i Zerâî", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 277-282.

Draz, Muhammed Abdullah, "Kur'ân'ın Nüzûl Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifine Edebî Eleştiri", trc. Ahmed Nedim Serinsu, *A.Ü. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 1997, s. 245-262.

Duman, M. Zeki, "Kur'ân'da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mânâ Yönünden Yeniden Değerlendirilmeleri", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı Yay., Editör: Bilal Gökkır-Necdet Yılmaz vd., İstanbul, 2009, s. 85-105.

----------, *Beyânu'l-Hak (Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsîri)*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006.

----------, *Kur'ân-ı Kerîm'de Âdâb-ı Muâşeret-Görgü Kuralları*, Fecr Yay., Ankara, 2017.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Abdulazîz el-Halidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sallâm, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Azîz ve Mâ fihi mine'l-Ferâiz ve's-Sünen*, thk. Muhammed b. Sâlih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad tsz.

Ebû Zehra, Muhammed, *Hâtemu'n-Nebiyyîn,* Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 1946.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, *İlâhî Hitâbın Tabiatı*, trc. M. Emin Maşalı, Kitâbiyât Yay., Ankara, 2001.

Efendioğlu, Mehmet, "Maktû", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 457-458.

----------, "Mu'dal", *DİA*, Ankara, 2020, XXX, 354-355.

----------, "Munkatı'", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 12-13.

----------, "Suheyb b. Sinân", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 476-477.

Elbânî, Nâsıruddîn, *Sahîhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, Mektebetu'l-Ma'arif, Riyad, 1998.

Ensari, Abdurrahman, "Sebeb-i Nüzûlün Tesbit ve Tercih Kuralları", *Şırnak İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/1 yıl: 5, c. V, sayı: 9.

Eren, A. Cüneyt, "Kur'ân Metninin Dil Özellikleri", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 18, sayı: 59, Bahar 2014, s. 136-137.

Erul, Bünyamin, "Vedâ Haccı", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 590-591.

Ezrakî, Muhammed b. Abdillah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke ve mâ Câe Fîhâ mine'l-Âsâr*, thk. Rüşdi Salih Melhas, Dâru'l-Endülüs, Mekke, 1983.

Fayda, Mustafa, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 202-203.

----------, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele", *A.Ü. İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara, 1975, 2. sayı, s. 144-149.

----------, "İbn İshâk", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 93-96.

----------, "İfk Hadisesi", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 507-509.

----------, "Mübahele", *DİA*, Ankara, 2020, XXXI, 423-424.

Fayda, Mustafa-M. Yaşar Kandemir vd., *Son Peygamber Hz. Muhammed*, Editör: Câsim Avcı, TDV Yay., Ankara, 2019.

Fayda, Mustafa, "Kahtân", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 201-202.

Gamga, Mustafa Oktay, *Filolojik ve Edebî Tefsîrler*, Van, 2002 (basılmamış yüksek lisans tezi).

Gözeler, Esrâ, "Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 51: 1, 2010, ss. 295-326.

----------, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

----------, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, Kuramer, İstanbul, 2016.

Gül, Ali Rıza, "Kur'ân Âyetlerini Tarihlendirmede Nüzûl Sebeplerinin Rolü", *Dînî Araştırmalar Dergisi*, VII, sayı: 19, (ss. 191-220), s. 192-194.

Gül, Recep, "Hadis İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri", *AÜİFD*, Erzurum, 2015, sayı: 43, s. 367-368.

Güven, Şahin, "Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm İsimli Tefsîrindeki Metodu", *Bilimnâme*, yıl: 2011, c. XX, s. 57.

Hâkim, Ebû Abdillâh, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Yusuf Abdurrahmân el-Mar'aşlı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

Hakyemez, Cemil, "Bedâ Düşüncesi ve Şiî İmâmet Tartışmalarındaki Yeri", Hitit Ünv. İlâhiyat Fak. Derg., 2006/2, c. V, sayı: 10, s. 30.

Hamidullâh, Muhammed, "Hudeybiye Antlaşması", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 297-299.

----------, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Salih Tuğ, Yağmur Yay., İstanbul, 1991.

----------, *İslam Peygamberi*, çev.: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 2001.

----------, *İslam Tarihi Dersleri*, trc. Ruhi Özcan, Atatürk Ünv. İslami İlimler Fak. Yay., Erzurum, 1976.

----------, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, Beyan Yay., İstanbul 1993.

----------, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987.

Hamidullâh, Muhammed-Câsim Avcı, "Uhud Gazvesi", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 54.

Harman, Ömer Faruk, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 380-381.

Hatiboğlu, İbrahim, "Selmân-ı Fârisî", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 441-443.

Havva, Said, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, trc. M. Beşir Eryarsoy, Şamil Yay., İstanbul, 1989.

Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1967.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.

el-İsfahânî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr, *Tefsîru Ebî Müslim*, thk. Hızır Muhammed Nebhâ, Basım yeri yok, tsz.

Işık, Emin, "Âl-i İmrân Sûresi", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 307-309.

----------, "Bakara Sûresi", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 526-529.

----------, "Hicret" md., *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 459-460.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, Ankara Ünv. İlâhiyat Fak. Yay., Ankara, 1975.

İbn Arabî, Ebûbekir, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkadir b. Muhammed, *et-Tefsîr ve Ricâluh*, Mecmau'l-Buhûsi'l-İslamiyye (Ezher Ünv. Yay.), Yıl: 2, 13, Kitap, Kâhire, Rabîu'l-Evvel 1390 H./Mayıs 1970.

----------, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî vd., Dâru'l-Hayr, Katar, 2007.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Mısır, 1953.

İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Sâlih b. Abdilazîz vd., Mektebetu Dâri's-Selâm, Riyâd, 2013.

İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed, *el-Ucâb fî Beyâni'l-Esbâb*, thk. Ebû Abdirrahmân Fevvâz Ahmed Zümerli, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2002.

----------, *İrşâdu's-Sârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Abdulazîz el-Halidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

----------, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fikr*; thk. Abdullâh b. Dayfullâh, Medine, 2008.

----------, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, Suriye, 2013.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said, *Kitâbu'l-İ'tibâr fî Beyâni'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*, Dairetü'l-Maârifi'l-Osmâniye, Haydarâbâd, 1356/1937.

----------, *Cevâmiu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, tashîh: Abdulkerim Sâmi el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, thk. Muhammed Abdulmecîd es-Selefî, Dâru's-Sumey'î, Suudi Arabistan, 2000.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, nşr. ve thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1990.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. ve thrc. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.

----------, *Tefsîru İbn İshâk*, Müessesetü'r-Risâle, hazırlayan: Muhammed Abdullâh Ebû Suaylîk, Beyrut, 1996.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut, 1990.

----------, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed-Muhammed es-Seyyid Reşâd vd., Müessesetü Kurtuba, Kahire, 2000.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, thk. Merkezu'l-Buhûsi ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Dâru't-Te'sîl, Beyrut, 2014.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlu'd-Dîn Muhammed b. Mükrem, *Lisânü'l-Arab*, Vezâratu'ş-Şuûni'l-İslamiyye, Suudi Arabistan tsz.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, 2001.

İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, thk., Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998.

İbn Teymiye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnan Zarzur, Dimaşk, 1972.

----------, *Mecmûatu Fetâvâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1980.

İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Eşref Ali, el-Câmiatü'l-İslamiyye, Medine 2002.

----------, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslamî, nşr. Züheyr Şâviş, Beyrut, 1984.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2012.

İlhan, Avni, "Bedâ", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 290.

İmâm Mâlik, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir, *el-Muvatta'*, thk. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Dâru't-Te'sîl, Lübnan, 2016.

İyisoy, Betül, "Abdullah b. Übeyy'in Hayatı ve Hz. Peygamber'e Karşı Tavrı", *İSTEM Dergisi*, yıl: 13, sayı: 26, 2015, s. 107.

Kahraman, Muhammed Şerif, "Hz. Osman'a Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme", *Siirt Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, c. IV, sayı: 1, yıl: 2017, ss. 173-182.

Kalay, Şerafeddin, *Muhtasar Hacc ve Umre Rehberi*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2008.

Kalın, İbrahim, "Izutsu, Toshihiko", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 552-553.

Kapar, M. Ali, "Safvân b. Ümeyye", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 486-487.

----------, "Hz. Peygamber'in Müşriklerle Yaptığı Bazı Andlaşmalar", *Selçuk Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 1986, sayı: 2, s. 302.

----------, "Ka′b b. Eşref", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 3-4.

Karadeniz, Akın, "Kur'ân'da Cihad-Kıtâl Farkı ve Işid Terör Örgütü", *TESAM Akademi Derg.*, c. 3, yıl: 2016, sayı: 1, s. 158.

Karagöz, Mustafa, "Dilin İşlevleri Açısından Kur'ân'ın Üslûbu", *KSÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 9, yıl 2007, ss. 171-206, s. 199-200.

Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, DİB Yay., Ankara, 2007.

Kastallânî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Abdulazîz el-Halidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

Kattân, Mennâ', *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, Mısır, 1995.

Kaya, Remzi, "Kur'ân-ı Kerîm'de Neshi İddia Edilen Âyetler", *Uludağ Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, sayı: 7, yıl: 1998, Bursa 1998, s. 355.

----------, "Nesih Terimi ve Muhtevâsı", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, sayı: 5, yıl: 1987, s. 94.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab el-Kadîme ve'l-Hadise*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1982.

Kelbî, Hişâm b. Muhammed İbn Sâib, *Kitâbu'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1995.

Kettânî, Muhammed Abdulhayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*, trc. Ahmet Özel, İstanbul, 2012.

Kılınçlı, Sami, *Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerini Kur'ân Siyer Bağlamında Okumak*, Araştırma Yay., Ankara, 2022.

----------, *Medeni Sûrelerde Müslümanların Müşrikler ve Ehl-i Kitapla İlişkileri*, Giriş Kırtasiye, Adana, 2015.

----------, *Mekki Sûrelerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayri Müslimlerle İlişkiler*, Araştırma Yay., İstanbul, 2013.

----------, “Bazı Esbâb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Bağlam Çerçevesinde Yeniden Değerlendirilmesi”, Ç.Ü. İlâhiyat Fak. Derg., Yıl: 2019, sayı: 2, ss. 400-417.

----------, “Medeni Sûrelerde Abdullâh b. Selâm ile İlişkilendirilen Âyetler Bağlamında Tefsir Rivayetlerinin Değerlendirilmesi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019/2, c. VI, sayı: 11, s. 489.

----------, “Tefsirlerin Genelinde Dikkat Edilmeyen Bir Konu Olarak Yahudi Münafıklar”, *Fırat Ünv. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 26: 1 (2021): 1-22.

Kızıl, Fatma, “A. J. Wensinck”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 158-159.

Koç, Esra, “Hz. Peygamber’in Anne ve Babasının Dînî Konumu”, *Sakarya Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, c. XIV, sayı: 25, s. 285-289.

Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât Yay., Ankara, 2003.

Koçyiğit, Talat, “Abdullah b. Übey b. Selûl”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 139-140.

----------, *Hadis Usûlü*, TDV, Ankara, 2009.

Koçyiğit. Hikmet, “Kur’ân’ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi”, *Hitit Ünv. İlâhiyat Fak. Derg.*, yıl: 2013/1, sayı: 23, c. XII, s. 185-189.

Koyuncu, Mevlüt, “Medine Şehir Devleti”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, yıl: 2009/2, vol. 11, s. 89-92.

Köksal, Mustafa Âsım, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1981.

Köten, Akif, “Abdullah b. Ebû Ümeyye”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 97.

Kurt, Yaşar, “Kur’ân’ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsîr Üzerine”, *OMÜ İlâhiyat Fak. Derg.*, 2012, sayı, 33, s. 28.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân,* thk. Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 2006

Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, Dâru’ş-Şurûk, Mısır, 2003.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Rûme Kuyusu”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 231-232.

----------, “Umretu’l-Kazâ”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 153-155.

Makrizî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali, *İmtâu’l-Esmâ*, tshh. ve şrh. Mahmud Muhammed Şâkir, İdâratu Şuûni’d-Dîniyye bi Devleti Katar, Katar tsz.

Mâverdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüketu ve’l-Uyûn,* thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut tsz.

Merağî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru’l-Merâğî*, Şeriketü ve Matba’atu Mustafa el-Bâbî el-Çelebi ve Evlâduhû, Mısır, 1946.

Mertoğlu, M. Suat, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Dîvân (Disiplinler Arası Çalışma Dergisi)*, c.: 26, sayı: 50, 2021/1, s. 188.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber*, trc. Ahmed Asrar, İstanbul, 1992.

----------, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları, trc. Muhammed Han Kayani-Yusuf Karaca-Nazife Şişman vd., İstanbul, 1991.

Mevlânâ Şiblî Nûmânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, trc. Yusuf Karaca, thr. Muharrem Tan, Bilge Adam Yay., İstanbul, 2003.

Muhammed Hudarî Beg, *Muhâdaratu't-Târîhi'l-Ümemi'l-İslamiyye*, thk. Şeyh Muhammed el-Osmânî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1986.

Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mutâtili'bni Süleymân*, thk. Dr. Abdullah Mahmud Şahâte, Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002.

Mücâhid b. Cebr, Ebu'l-Haccâc el-Mekki, *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslamî el-Hadise, Medînetu Nasr, 1989.

Müslim, Ebu'l Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim el-Müsnedu's-Sahîh*, thk. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Daru't-Te'sîl, Beyrut, 2014.

Müzeynî, Halid b. Süleymân, *el-Muharrer fî Esbâbi Nüzûli'l-Kur'ân*, Dâru İbni'l-Cevzî, Dammam (Suudi Arabistan), 2006.

Nedvî, Ebu'l-Hasan Ali, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Abdulmâcid el-Havrî, Dâru İbn Kesîr, Dımeşk-Beyrut 2004, s. 470.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünenu's-Suğrâ*, Dâru't-Te'sîl Merkezu'l-Buhûsi ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Kâhire, 2012.

Neysabûrî, Ebû Abdillâh Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, telhîs: Hâfız Zehebî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

Okiç, M. Tayyib, "İslamiyet'te İlk Nüfus Sayımı", Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, c. VII, s. 19-20.

----------, "İslamiyet'te İlk Nüfus Sayımı", *A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1958, VII, s. 11-20.

Okumuş, Mesut, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu-İzzet Derveze Örneği*, Araştırma Yay., Ankara, 2009

Ömer Cide, "2/146 ve 6/20. Âyetlerin Tebşîrât Bağlamında Değerlendirilmesi", *Kilis 7 Aralık Ünv. Sosyal Bilimler Derg.*, c. VII, sayı: 13, Kilis Haziran 2017, s. 146-147.

Önkal, Ahmet, "Beytü'l-Midrâs", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 95.

----------, "Bi'rimaûne", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 195-196.

----------, "Hazrec" md. *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 143-144.

----------, "Hicret", *DİA,* İstanbul, 1998, XVII, 463-465.

Özdemir, Serdar, "Seriyye", *DİA*, İstanbul, 1999, XXXVI, 565-566.

Özel, Ahmet, "Cihad" md., *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 527-531.

----------, "Kıble", *DİA*, İstanbul, 2022, XXV, 365-368.

Özervarlı, M. Sait, "Şiâr", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 123-124.

Özkan, Halit, "Ya'lâ b. Ümeyye", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 296-297.

Özkuyumcu, Nadir, "Nadîr", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 275-276.

Öztürk, Levent, "Necâşî Ashame", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 476-477.

Öztürk, Mustafa, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meâl ve Tefsirin Serencamı*, Ankara, 2012.

----------, *İlâhî Hitâbın Tefsîri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.

----------, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015.

----------, *Tefsîrin Halleri*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013.

Öztürk, Necati, *Fotoğraflarla Kutsal Topraklar*, DİB Yay., Ankara, 2010.

Paçacı, Mehmet, *Kur'ân'a Giriş*, İSAM yay., İstanbul, 2006.

----------, *Kur'ân ve Ben Ne Kadar Tarihseliz,* Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.

----------, "Kur'ân'da Ehl-i Kitap Anlayışı", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları*, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay./4, Ankara, 2004, ss. 41-63.

Parlatır, İsmail, (Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar vd.), *Büyük Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, 1998.

Polat, Fethi Ahmet, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İz Yay., İstanbul, 2008, s. 363

----------, "Tefsirin Güncel Sorunları ve Örnek Türkçe Meâller", *Tefsîr El Kitabı*, editör: Mehmet Akif Koç, Grafiker Yay., Ankara, 2012.

Râğıb el-Isfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrut tsz., s. 220;

Râzî, Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981.

Rıdvân, Ömer İbrâhim, *Ârâu'l-Müsteşrikîn Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Tefsîrih*, Dâru Taybe, Riyad, 1992.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmd b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk., Halid b. Avn el-Fezzî, Dâru't-Tefsîr, Cidde, 2015.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut, 1981.

Safa, Mustafa, "Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'te) Soyal ve Dînî Hayat", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Temmuz-Aralık 2012, sayı: 6, ss. 202

Saraç, M. A. Yekta -İsmail Durmuş, "Leff ü Neşr", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 122-124.

Savaş, Nuh, "Kur'ân'da es-Salâtü'l-Vüstâ", *Dergipark*, yıl: 2011, c. XV, sayı: 15, s. 48-49.

Savaş, Rıza -Ömer Dumlu, "Nüzûl Sırasına Göre Âyet Âyet Kur'ân'ın Yorumu", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, editör: Bilal Gökkır vd., İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2010, s. 164-165.

Savut, Harun, "İbn Kesir ve Tefsir İlminin Rivayet Kaynaklı Problemlerine Yaklaşımı", BEÜ İlahiyat Fak. Derg., c. I, sayı: 1, 2014, ss. 35.

Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru's-Semerkandî/Bahru'l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavviz vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

Semhûdî, Nûruddîn Ali b. Abdullâh, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, thk. Kâsım es-Samarrâî, Müessesetu Furkân li't-Türâsi'l-İslamî, Mekke, 2001.

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân ve Bağlam*, Şule Yay., İstanbul, 2008.

----------, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul, 1994.

Sezgin, Fuad, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, Arapça'ya trc. Mahmûd Fehmi Hicâzî, Riyad, 1991.

Sıcak, Ahmet Sait, "Kur'ân Tefsîrinde Öznellik", *Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens. Derg.*, yıl: 2013, sayı: 44, s. 144.

Sönmez, Zekiye, *İslam'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, TDV Yay., Ankara, 2012.

Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, DİB Yay., Ankara, 1988.

----------, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dersaadet, İst. tsz.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Lübâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, thrc. ve thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2006.

----------, Abdurrahmân b. Ebûbekir, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrâhim, Mekke, tsz.

Süddî el-Kebîr, Muhammed İsmâil b. Abdirrahmân, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*, thk. Muhammed Atâ Yûsuf, Dâru'l-Vefâ, Kâhire, 1993.

Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *Ravdu'l-Unuf (es-Sîretu'n-Nebeviyye ile birlikte)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.

Şâbân, Zekiyyuddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İ. Kâfi Dönmez, TDV Yay., Ankara, 1990.

Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire, 1939.

Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsîri*, Beyan Yay., İstanbul, 2011.

----------, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Yöneliş Yay., İstanbul, 1997.

Şuaybî, Ahmed Kâid, "Vesîkatü'l-Medîne -el-Mazmûn ve'd-Delâle-", *Kitâbu'l-Ümme*, Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnu'l-İslamiyye, sayı: 110, yıl: 2005, Katar, s. 44-45.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, nşr. Hamdi Abdulmecîd Selefî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1984.

----------, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Târık b. İvadullâh-Abdulmuhsin b. İbrâhim, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, tsz.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Dâru Hicr, Kâhire, 2001.

Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslam*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2009.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *Sünenu't-Tirmizî*, thk. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyeti'l-Ma'lûmât, Daru't-Te'sîl, Beyrut, 2016.

----------, *Câmiu't-Tirmizî*, nşr. Sâlih b. Abdilazîz Âlu'ş-Şeyh, Dârusselâm, Riyad, 2000.

Tokur, Behlül, "Kur'ân'da Soru Kalıpları ve Metaforlar", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 36, Erzurum, 2011, s. 116.

Tomar, Cengiz, "Yemen", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, s. 401-406.

Topçuoğlu, Ali Aslan, "Gayrimüslimlerle Sosyal İlişkiler Hakkında İslam Hukuku Açısından Bazı Mülâhazalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Derg.*, sayı: 10, vol: 3, yıl: 2010, s. 584-596.

Tozluyurt, Mehmet, "Mukâtil b. Süleyman'ın Zeydî ve Mürciî Oluşu Meselesi", *BOZİFDER*, 14, 14 (2018/14), s. 275-299.

Türcan, Selim, "Tefsir Tarihçiliği Bağlamında Klasik Esbâb-ı Nüzûl Yaklaşımının Değerlendirilmesi", *İslamî İlimler Dergisi*, Yıl: 2, sayı: 1, Bahar 2007, s. 121-122.

Türcan, Selim-Ömer Dinç, "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme", *Hitit Ünv., İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2, XIV, sayı: 28, (ss. 5-34), s. 6.

Türcan, Zişan, "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir-Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s. 252.

Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, Ankara, 2020, XXXI, s. 134-136.

Uçar, İlyas, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Eylül 2017, Yıl: 4, sayı: 8, s. 203.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay., Ankara, 1992.

Uludağ, Süleyman, "Mücâhede", *DİA*, Ankara, 2020, XXXI, 439-440.

Umeri, Ekrem Ziya, *Medine Toplumu*, trc. Nurettin Yıldız, Risale Yay., İstanbul, 1988

Uzun, Ayşe, "Tefâsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm Hasebe Tertîbi'n-Nüzûl – Dirâse ve Takvîm Tâhâ Muhammed Fâris, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2015, c. VII, sayı: 14 (ss. 432-436), s. 432.

Uzun, Mustafa İsmet, "Ebced", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 68-70.

Ünal, Yavuz, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kıblesi: Beyt-i Makdis", *OMÜ İlâhiyat Fak. Derg.*, Sayı: 12-13, Samsun, 2001, s. 206-207.

Ünalan, Sıddık - Hakan Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12:2 (2007), ss. 11-31.

Ünsal, Hadiye, "Erken Dönem Mekki Sûrelerin Muhteva Tahlili", *Ç.Ü. Sos. Bil. Ens. Derg.*, Adana, 2014, s. 54.

Vâdi'î, Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî, *es-Sahîhu'l-Müsned Min Esbâbi'n-Nüzûl*, Mektebetu San'a el-Eseriyye, San'a, 2004.

Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdulmersûd vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.

----------, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut, 1995.

----------, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân,* thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.

Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Meğâzî,* thk. Marsden Jones, Âlemu'l-Kütüb, Londra, 1966.

Vatandaş, Celaleddin, *Hz. Muhammed'in Hayatı ve İslam Dâveti*, Pınar Yay., İstanbul, 2009.

Wensinck (editör), Arent Jan-Johan Peter Mensing, *Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1988.

Yâkûtî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.

Yaman, Ahmet, "Savaş", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 189-194.

Yavuz, Salih Sabri, "Miraç", *DİA*, Ankara, 2020, XXX, 132-135.

Yazıcı, Ahmet, "Bakara Sûresi 180. Âyet Üzerindeki Nesih İhtilaflarının Tahlil ve Değerlendirilmesi", Recep Tayyip Erdoğan Ünv. İlahiyat Fak. Derg., Trabzon, Haziran 2021, sayı: 19, s. 96.

Yazıcı, İshak, "Bahire", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 487.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.

Yetkin, Hacer, "Klâsik Döneme Kadar Fıkıh Usûlünde Kur'ân ve Sünnetin Birbirini Neshi Tartışması", *Usûl İslam Araştırmaları*, sayı: 28, yıl: 2017, s. 184.

Yıldız, Hakkı Dursun (redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

Yılmaz, Ali, "Mekkeli Müşriklerin Hz. Muhammed'e Karşı Aşırı Muhalefetlerinin Öteki Yüzü", *Kilis 7 Aralık Ünv. İlahiyat Fak. Derg.*, 2019/1, c. VI, sayı: 10, s. 61.

Yılmaz, Yasin, "Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Derg.*, yıl: 2013, sayı: 22, s. 302.

Yurdagür, Metin, "Fetret", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 475-480.

Yücel, Ahmet, "Müttefekun Aleyh", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 224-225.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Matbaatu Hükûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1994.

Zebîdî, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. ve şrh. Kâmil Mîras, DİB Yay., Ankara, 1976.

Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, thrc. ve thk. Halîl Me'mûn Şîhâ, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2009.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 2006.

Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, thk., Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998.

Zürkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli, Dâru'l-Kitâbi'l-Gazâlî, Beyrut, 1995.